

શ્રીમદ્ ભાગવત
મહાપુરાણ
દશમસ્કંધ

પ્રકાશક :

પ્રભુશાસ્ત્રી

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર

જૂનાગઢ

આવૃત્તિ :

© સર્વ હકક અનુવાદકને આધીન

મુદ્રક :

શ્રીધર પ્રિન્ટર્સ પ્રા. લિ.

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪.

ફોન : ૦૭૯-૨૫૬૨૫૨૯૯, ૨૫૬૨૫૮૯૯

અર્પણ .....

જ્ઞાનં સ્વધર્માન્ ચ નિજોપદેષ્ટા ધર્મેણ જ્ઞાનૈર્નિજતુલ્યસર્વાન્ ।
બ્રહ્મસ્વરૂપાન્ સ હિ તાન્વિધાતા ભૂયાત્ ગુણાતીતમુનિઃ પ્રસન્નઃ ॥

અર્થ :

સ્વધર્મ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને
પોતાનાં સેવકોને ધર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠાની દૃઢતા કરાવીને
તે સેવકોને પોતાની સમાન બ્રહ્મસ્વરૂપ કરનારા
સ. ગુ. શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અમારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અખંડ ઉપાસક;
ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ,
ચાલીસ વર્ષ સુધી સેવા અને કથાવાર્તા દ્વારા
સોરઠી સત્સંગનાં પોષણ અને વૃદ્ધિ કરનારા,
નિર્દોષ, સ્નેહાળ અક્ષરમૂર્તિ સંતવર્ય

પ. પૂ. સદ્ગુરુ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના
કરકમળમાં સાદર સમર્પિત

- પ્રભુશાસ્ત્રી

પ્રાસ્તાવિક.....

શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણનો મહિમા સમસ્ત ભારતમાં અદ્વિતીય છે, તેમાંયે દશમસ્કંધ અને એકાદશ સ્કંધનું મહત્ત્વ તો અનેકગણું છે. એ સ્કંધો ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણેનો સમન્વય કરી મોક્ષમાર્ગને પ્રતિપાદિત કરે છે. આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્યજી, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, શ્રીધર સ્વામી તથા સ્વયં સહજાનંદ સ્વામીએ દશમસ્કંધને ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે વર્ણવ્યું છે. પુરાણોએ તો દશમસ્કંધને ભગવાનના હૃદય સમાન ગણાવેલ છે.

આ પ્રકારે અતિ ઉત્તમ એવા બંને સ્કંધોના અર્થોને યથાર્થ સમજાવવા માટે સ.ગુ. શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા કરેલી છે. અમોએ એ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું અવલોકન કર્યું તથા શ્રી નિત્યાનંદ સ્વામી અને શ્રી શુકાનંદ સ્વામીએ દશમસ્કંધનો અનુવાદ કર્યો છે તે પણ રસપૂર્વક વાંચ્યો, આ ઉપરાંત શ્રી શ્રીધર સ્વામી અને શ્રી બલરામ શાસ્ત્રીના અનુવાદો પણ જોયાં. અંતે, ઘણા સમયથી મનમાં કરેલા એક સંકલ્પના પરિણામે દશમ-એકાદશ-દ્વાદશ એ ત્રણ સ્કંધોનો અનુવાદ પૂ. ગોપાળાનંદ સ્વામીના અનુવાદને મુખ્ય તથા દૃષ્ટિમાં રાખીને તૈયાર કર્યો છે, જે આજે આપ સુધી પહોંચી શક્યો છે.

પૂ. ગોપાળાનંદ સ્વામીએ પોતાની સંસ્કૃત ટીકામાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ પાંચ ભેદો અનાદિ છે, વાસ્તવિક છે અને નિત્ય છે; એ સિદ્ધાંત સત્-શાસ્ત્રીય રીતે સિદ્ધ કરીને, એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ભાગવતની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા કરી છે. આ દૃષ્ટિએ કરેલી વ્યાખ્યા અમને પણ અનુકૂળ જણાઈ હોવાથી આ અનુવાદના મુખ્ય આધાર રૂપે એ ટીકાને સ્વીકારી છે. અન્ય અનુવાદો પણ અત્યંત ઉપયોગી થયા છે. આથી આ સમસ્ત વિદ્વાનોને હું અત્યંત ઋણી છું. વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને અનુસરીને કરેલો આ અનુવાદ જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓને ઉપયોગી નીવડશે એવી શ્રદ્ધા છે.

આ રીતે આદર્શ સાહિત્ય સંશોધન અને પ્રકાશનની અમારી આ પ્રવૃત્તિના આ છેલ્લાં બારેક વર્ષના પ્રયત્નમાં અમો વીસેક પુસ્તકો પ્રકાશિત કરી શક્યાં છીએ; જેમાં ઐતિહાસિક, દાર્શનિક, ધાર્મિક, સાંપ્રદાયિક, જીવનકથાત્મક આદિ વિષયક પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. પૌરાણિક સાહિત્યના પ્રકાશન સમું આ એકવીસમું પ્રકાશન જોકે ખૂબ વિશાળ કદનું બનવા પામ્યું છે, છતાંયે ભાવિક સજ્જનોને એ ઉપયોગી નીવડશે તો અમારો પ્રયાસ સાર્થક થયો ગણાશે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન સુધીના કાર્યમાં અમોને અનેક સજ્જનોનો સહકાર મળ્યો છે, જેનો ઉલ્લેખ અમોએ ‘આભારવિધિ’માં કર્યો છે. તેમાંયે અમારા લખાણને સુવ્યવસ્થિત કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરીને પુસ્તકની આવૃત્તિને સંશોધિત કરનાર ભાઈશ્રી ખુશાલ પાટડિયાનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરતાં આનંદ થાય છે. છતાં પણ આ પુસ્તકમાં કોઈ મુદ્રણદોષ જણાય તો વાચકવર્ગ ક્ષમા કરે.

લિ.

પ્રભુશાસ્ત્રીના

જય શ્રી સ્વામિનારાયણ

॥ શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણ

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

ગુજરાતી ભાષાંતર

અધ્યાય ૧ લો

કંસે દેવકીના છ પુત્રોનો કરેલો નાશ

રાજોવાચ = કવિતો વંશવિસ્તારો ભક્તા સોમસૂર્યયોઃ ।

રાજાં ચોભયવંશ્યાનાં ચરિતં પરમાદ્ભુતમ્ ॥ ૧ ॥

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું કે, હે શુકદેવજી ! આપે ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશના વિસ્તારની કથા તથા તે બંને વંશના રાજાઓનાં અતિ આશ્ચર્યકારી ચરિત્રો તમે મને સંભળાવ્યાં અને આપે એમ પણ કહ્યું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યદુકુળમાં પ્રગટ થયા હતા. એ સર્વ કથા આપના મુખથી મેં સાંભળી. (૧)

હે મુનિવર ! ધર્મિષ્ઠ યદુવંશમાં અંશરૂપ બળરામ સહિત પ્રગટ થયેલા, સર્વત્ર વ્યાપક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમ પવિત્ર પરાક્રમો પણ અમને કહો. (૨)

સર્વ પ્રાણીઓનું પાલન-પોષણ કરનાર, સર્વના આત્મા તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને યદુકુળમાં પ્રગટ થઈને જે જે ચરિત્રો કર્યા હોય તે સર્વે વિસ્તારપૂર્વક અમને સંભળાવો. (૩)

તૃષ્ણારહિત મુક્તપુરુષો પણ તે ભગવાનનાં ચરિત્રોનું નિરંતર ગાન કરે છે. સંસારરોગથી રહિત થવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુ જીવો માટે તે ભગવાનનાં ચરિત્રો પરમ ઔષધ છે અને વિષયી જીવોના શ્રવણ અને મનને આનંદપ્રદ એ ચરિત્રો છે. સર્વથા શ્રેષ્ઠ યશવાળા તે ભગવાનના ગુણો કહેવા અને સાંભળવામાં જે પુરુષને પ્રીતિ નથી તે પુરુષ આત્મઘાતી છે અથવા અતિશય પાપી છે. (૪)

અમારા કુળના ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે, તેથી અમારે તો તેમનાં ચરિત્રો સાંભળવા જ જોઈએ. મહાનૌકાની સહાય વિના મોટા મગરમચ્છોથી ભરપૂર સમુદ્રની પાર જવું મુશ્કેલ છે. એ જ રીતે યુદ્ધમાં દેવોને પણ પરાજિત કરનારા ભીષ્મપિતા જેવા અનેક શૂરવીરોથી પૂર્ણ કૌરવસૈન્ય પણ દુર્જય

જ હતું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપી મહાનોકાના આશ્રયથી મારા દાદાઓએ દુર્જેય સૈન્યને વાછરડાંના પગલાં જેવું અલ્પ કરીને અનાયાસે જ તેને પરાજિત કર્યું. (૫)

મારી માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે હું હતો એ સમયમાં મને મારી નાંખવા માટે અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે મને બચાવવા માટે મારી માતા શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગઈ અને તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે મારી માતાના ઉદરમાં પ્રવેશ કર્યો અને બ્રહ્માસ્ત્રથી બળતા મારા શરીરનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન ચક્રથી રક્ષણ કર્યું. કૌરવો અને પાંડવોના વંશના માત્ર એક જ બીજરૂપ આ મારું શરીર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કૃપા કરીને જ બચાવ્યું છે. (૬)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ દેહધારીઓના અંતર્યામી રહીને તથા આ માનવલોકમાં રામકૃષ્ણાદિરૂપે પ્રગટ થઈને દર્શન સ્પર્શાદિ પોતાના સ્વરૂપ સંબંધ વડે દેહધારીઓને તે ભગવાન મોક્ષપદ આપે છે અને દિવસ, મહિનો, વર્ષ તે રૂપી કાળ સ્વરૂપે રહીને દેહધારીઓનું મૃત્યુ પણ તે ભગવાન જ કરે છે. આ રીતે સર્વ પ્રકારે જીવાત્માનું હિત કરનારા અને કૃપા કરી માનવરૂપે પ્રગટ થયેલા તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો તમો અમને કહો, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને ચરિત્રોને યથાર્થ રીતે આપ જ જાણો છો. હે શુકદેવજી ! તમે પહેલાં એમ કહેલ કે બલરામ રોહિણીના પુત્ર હતા અને એ જ બલરામને તમે દેવકીના પુત્ર કહો છો. હું આપને પૂછું છું કે બીજું શરીર ધારણ કર્યા વિના બલરામ બે માતાના ઉદરમાં રહ્યા એ કેમ બને ? અને મુકુંદ ભગવાન સર્વદા સર્વત્ર નિર્ભય છે, છતાં કંસના ભયથી માતા-પિતાના ઘરનો ત્યાગ કરીને વ્રજમાં જઈને શા માટે રહ્યા ? સાત્વતકુળના પતિ તે શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં સગાંસંબંધી સાથે ક્યાં ક્યાં સ્થાનોમાં રહ્યા ? અને વ્રજમાં અને મથુરામાં રહીને ભગવાને શું શું પરાક્રમો કર્યા ? અને પોતાની માતાનો ભાઈ કે જે આદરપૂર્વક માનવા યોગ્ય હતો તે કંસને શ્રીકૃષ્ણે શા માટે માર્યો ? માનવદેહધારી ભગવાન યાદવો સાથે દ્વારિકામાં કેટલાં વર્ષ રહ્યા ? તેને કેટલી સ્ત્રીઓ હતી ? તે સર્વે તથા જાણવા યોગ્ય બીજા જે ભગવાનનાં ચરિત્રો હોય તે સર્વચરિત્રો વિસ્તારપૂર્વક અમને કહો, કારણ કે આપ સર્વજ્ઞ છો. (૭ થી ૧૨)

અન્ન અને જળનો ત્યાગ કરીને હું તમારા મુખકમળમાંથી પ્રગટ થતા ભગવાનની કથારૂપી અમૃતનું પાન કરું છું અને તે કથામૃતપાનથી જ હું સંતુષ્ટ થાઉં છું. દેહધારીઓને ભૂખનું દુઃખ અસહ્ય છે, પરંતુ ભાગવતકથામૃતથી સંતુષ્ટ અને એ ભૂખ દુઃખદ થતી નથી. (૧૩)

સૂતજી કહે છે કે હે ભૃગુપુત્ર શૌનક ! ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય સર્વજ્ઞ શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પરીક્ષિતની પ્રશંસા કરીને કળિયુગનાં પાપોનો નાશ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં પવિત્ર ચરિત્રો કહેવાની શરૂઆત કરી. (૧૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, રાજર્ષિ પરીક્ષિત ! ભગવતકથા સાંભળવાનો તમે જે નિશ્ચય કર્યો તે ખરેખર આદરણીય છે. કારણ કે ભગવાનના સંબંધવાળું તીર્થજળ સ્નાન કરનાર, પાન કરનાર અને દર્શન કરનારને પવિત્ર કરે છે. એ જ રીતે ભગવાનની કથા પૂછનાર, કહેનાર અને સાંભળનારને પવિત્ર કરે છે. (૧૫, ૧૬)

એક સમયમાં અસંખ્ય દૈત્ય સમુદાયો રાજારૂપે પૃથ્વી પર અવતર્યા. ગર્વિષ્ઠ, અધર્મી અને રાજારૂપ દૈત્યોના ભારથી દુઃખિત પૃથ્વી પોતાના બચાવ માટે ગાયનું રૂપ ધારીને બ્રહ્માજીને શરણે થઈ. તેનાં નેત્રોમાંથી આંસુઓની ધારાઓ ચાલતી હતી. સાંભળનારાઓને દયા ઊપજે તે રીતે એ ભાંભરતી

હતી. માનસિક રીતે દુઃખી ગાયરૂપી તે પૃથ્વી શારીરિક રીતે પણ અત્યંત અશક્ત હતી. બ્રહ્માજીની સમીપ જઈને પોતાનું સર્વ દુઃખ બ્રહ્માને કહ્યું. (૧૭, ૧૮)

બ્રહ્માજીએ પૃથ્વીનું દુઃખ સાંભળ્યું. ત્યારપછી શંકર, ઈન્દ્રાદિ દેવો અને પૃથ્વી તે સર્વેને સાથે લઈને બ્રહ્માજી ક્ષીરસાગરના કિનારા ઉપર ગયા. ત્યાં જઈને એકાગ્રચિત્તથી તેઓએ ‘પુરુષસુક્ત’ વડે પરમ-પુરુષ પરમાત્માની સ્તુતિ કરી. એકાગ્રચિત્તથી સ્તુતિ કરતા બ્રહ્માજી સમાધિ સ્થિતિ પામ્યા. દેવોના દેવ, ધર્મરક્ષણ, જગતનિયંતા તેઓ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને સમાધિસ્થ બ્રહ્માજી હૃદયસ્થ પરમાત્માએ દિવ્યવાણી વડે બ્રહ્માજીને પ્રેરણા કરી. ભગવાનની એ પ્રેરણા સાંભળીને બ્રહ્માજી જાગૃત થયા અને દેવોને કહેવા લાગ્યા કે હે દેવો ! ભગવાનની દિવ્યવાણી મેં સાંભળી છે તે વાણી હું તમને કહું છું. તમે સાંભળો અને તે પ્રમાણે તત્કાળ કરો. વિલંબ કરશો નહિ. આપણી પહેલાં જ ભગવાને પૃથ્વીનું દુઃખ જાણી લીધું છે અને પૃથ્વીનું એ દુઃખ નાશ કરવાનો ભગવાને નિશ્ચય પણ કર્યો છે. આ કાર્ય માટે ભગવાન યદુકુળમાં જન્મ ધારણ કરો અને જ્યાં સુધી ભગવાન પૃથ્વી પર વિચરણ કરે ત્યાં સુધી તમે પણ ભગવાન સાથે પૃથ્વી પર વિચરણ કરો. (૧૯ થી ૨૨)

વસુદેવને ઘેર સ્વયં પુરુષોત્તમ નારાયણ પ્રગટ થશે. તે ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે હજાર મુખવાળા સ્વયંપ્રકાશ કે જે કળા અવતાર રૂપ છે તે ભગવાન શેષ નારાયણ પ્રથમ પ્રગટ થશે તથા અતિ ઐશ્વર્યવાળી સમગ્ર જગતને મોહ પમાડનારી ભગવાનની યોગમાયા છે તે ભગવાનનું કાર્ય કરવા માટે ભગવાનની આજ્ઞાથી પોતાના અંશથી પ્રગટ થશે. (૨૩ થી ૨૫)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! સર્વ પ્રજાપતિઓના સ્વામી ભગવાન બ્રહ્માજીએ દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું અને મધુરવાણીથી પૃથ્વીને પણ આશ્વાસન આપ્યું. પછી બ્રહ્માજી પોતાના સત્યલોકમાં ગયા. (૨૬)

પ્રાચીન સમયમાં યદુવંશી શૂરસેન નામે રાજા મથુરામાં હતો. ત્યાં રહીને તે મથુરા પ્રદેશના અને શૂરસેન પ્રદેશનાં રાજ્યોનું શાસન કરતો. તે સમયમાં સર્વે યદુવંશી રાજાઓની રાજધાનીનું શહેર મથુરા હતું અને તે મથુરામાં ભગવાન નિત્ય નિવાસ કરતા. (૨૭, ૨૮)

એક વખત દેવકીની પુત્રી દેવકીની સાથે શૂરસેનના પુત્ર વસુદેવનાં લગ્ન મથુરામાં થયાં. તે સમયમાં પોતાને ઘેર જવા માટે નવોઢા દેવકીની સાથે વસુદેવ રથમાં બેઠા. (૨૯)

એ સમયમાં પોતાની બહેનને પ્રસન્ન કરવાની ઈચ્છાથી ઘોડાની રાશ હાથમાં લઈને ઉગ્રસેન પુત્ર કંસ પોતે જ રથ હાંકવા લાગ્યો. વસુદેવના રથની સાથે સુવર્ણથી શણગારેલા બીજા સેકડોં રથ ચાલવા લાગ્યા. પુત્રી ઉપર સ્નેહવાળા રાજા દેવકે તે સમયમાં પોતાની પુત્રીને સુવર્ણહારોથી શણગારેલા ચારસો હાથી, પંદર હજાર ઘોડા, અઢારસો રથ તથા આભૂષણોથી સુશોભિત કુમારી અવસ્થાવાળી બસો દાસીઓ એ સર્વ પોતાની પુત્રીને કરિયાવરમાં દેવક રાજાએ આપ્યું. (૩૦ થી ૩૨)

વિવાહિત દંપતીની મંગલ વિદાય વેળાએ એકસાથે શંખ, તૂરી, મૃદંગ અને દુંદુભિ વગેરે વાદ્યોનો મંગળ ધ્વનિ થવા લાગ્યો. (૩૩)

એ સમયમાં ઘોડાઓની રાશ પકડીને કંસ રથ હાંકવા લાગ્યો. તે સમયમાં રસ્તામાં જ મોટા

અવાજથી આકાશવાણીએ કંસને આ પ્રમાણે કહ્યું, “અરે ! મૂર્ખ કંસ ! તું જેને રથમાં બેસાડીને તેને ઘેર મૂકવા જાય છે તે તારી બહેન દેવકીના આઠમા ગર્ભનું બાળક તને મારી નાખશે.” (૩૪)

કંસ સ્વભાવથી જ લુચ્ચો હતો, અતિદુષ્ટ હતો અને ભોજકુળના રાજવીઓમાં તે દૂષણરૂપ હતો. પોતાની બહેનનો પુત્ર જ પોતાના મૃત્યુમાં નિમિત્તરૂપ છે એવું આકાશવાણી દ્વારા સાંભળીને તે અતિ ગુસ્સે થયો અને પોતાની બહેન દેવકીને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેથી તલવાર હાથમાં લઈને દેવકીના કેશ પકડીને દેવકીને મારી નાખવા તે તૈયાર થયો. (૩૫)

નિંદનીય કર્મ કરનાર નિર્દય, નિર્લજ્જ કંસને શાંત કરવા માટે ઉદાર મનવાળા વસુદેવ કહેવા લાગ્યા. વસુદેવ કહે છે કે, મહારાજ કંસ ! શૂરવીરો પણ તમારા સદ્ગુણોની પ્રશંસા કરે છે અને ભોજવંશીય રાજાઓમાં આપ યશસ્વી છો તે તમે આ માંગલિક પ્રસંગમાં અબળાને મારવા તૈયાર થયા અને તે પણ તમારી જ બહેનને ! આ અતિ અયોગ્ય છે. (૩૬, ૩૭)

પ્રાણીઓને જન્મ સાથે જ તેનું મરણ નક્કી જ થયેલું હોય છે. તેનું આજે કે સો વર્ષ પછી પણ મૃત્યુ તો થવાનું જ છે. (૩૮)

શરીરનું આયુષ્ય પૂરું થાય એટલે તે શરીર તેને છોડવું જ પડે છે અને તેના કર્મને અનુસાર તરત જ તેને બીજું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે શરીરમાં તેને પ્રવેશ કરવો પડે છે. કર્માધીન જીવાત્માને આ પ્રમાણે કરવું જ પડે છે. (૩૯)

ચાલતો માનવી પ્રથમ તો પગ સ્થિર કરીને પછીથી જ બીજો પગ આગળ મૂકે છે તથા ખડમાં કડી આગળના ખડનો આશ્રય કરીને જ પ્રથમના તૃણનો ત્યાગ કરે છે, એવી જ રીતે સ્વકર્માધીન જીવાત્મા શરીર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ આ દેહનો ત્યાગ કરે છે. (૪૦)

માનવી રાજાઓના અને શ્રીમંતોનાં વૈભવસુખો જાગૃત અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને ઈન્દ્રાદિ દેવોનાં વૈભવસુખો સાંભળે છે. જોયેલાં અને સાંભળેલાં તે વૈભવસુખો મને મળે તો સારું ! એમ મનમાં તે ઈચ્છા પણ કરે છે અને ઈચ્છિત સુખોનું વારંવાર મનનચિંતન કર્યા કરે છે અને એ મનુષ્યને સ્વપ્ન અવસ્થામાં એવો અનુભવ થાય છે કે હું રાજા થયો અથવા દેવ થયો. તે વૈભવસુખો હું ભોગવી રહ્યો છું. એ સમયમાં પુરુષ પોતાના સ્થૂળ શરીરને તથા પોતાની દારિદ્ર સ્થિતિને પણ વિસરી જાય છે અને ક્યારેક તો જાગૃત અવસ્થામાં પણ માણસ રાજાઓ અને દેવોનાં સુખોનો વિચાર કરતાં કરતાં તે વિચારમાં એવો તન્મય થઈ જાય છે કે તેને પોતાના સ્થૂળ શરીરનું પણ ભાન રહેતું નથી. એ જ રીતે દેહધારી જીવાત્મા મરણ પામ્યા પછી પણ પોતાના પૂર્વકર્મને અનુસારે બીજા દેહને પ્રાપ્ત કરીને પ્રથમના દેહને તે વિસરી જાય છે. (૪૧)

અનેક દેહોમાં રહીને જીવાત્માએ અસંખ્ય વિવિધ કર્મો કર્યા છે. એ કર્મોના સંસ્કારો જીવાત્માના મનમાં રહેલા જ છે. વાસનામય એ સંસ્કારોથી ભરપૂર મન સંકલ્પ-વિકલ્પ રૂપી વિકારોથી પૂર્ણ છે. પોતાના કર્મને આધીન જીવાત્મા એ મનની સાથે ઓતપ્રોત થઈને રહેલો છે. મરણ સમયમાં જીવાત્મા મન વડે જે પ્રકારના શરીરનું મનન ચિંતન કરીને તે શરીરમાં અતિ આસક્ત થાય છે, તે પ્રકારના શરીરમાં તેને જન્મ લેવા પડે છે.

જળ, અરીસો (દર્પણ) વગેરે સ્વચ્છ દ્રવ્યોમાં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે તેજસ્વી પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેના હલનચલનથી પ્રતિબિંબિત એવા સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે હાલતા ચાલતા હોય તેમ આપણને લાગે છે.

એ જ રીતે પ્રકાશમય જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવાત્માએ પોતે જ અજ્ઞાનથી કરેલાં કર્મોના ફળરૂપ અને કર્મના ફળ ભોગવવા માટે પોતાના પ્રાપ્ત થયેલ દેહમાં જીવ આસક્તિપૂર્વક રહે છે અને તે દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી બંધાય છે. અજ્ઞાનજન્ય નાશવંત દેહ માટે તારી સ્ત્રી હત્યા કરવી એ યોગ્ય નથી. (૪૨, ૪૩)

પોતાનું શ્રેય ઈચ્છનાર સમજી માણસે કોઈનો દ્રોહ કરવો નહિ, કારણ કે દ્રોહ કરનારને અન્યથી ભય થાય છે. હે કંસ ! આ દેવકી તારી નાની બહેન છે. ભયથી દીન અને કાષ્ટની પૂતળી જેવી બની ગઈ છે. સાથોસાથ તેના જ માંગલિક વિવાહનો આ પ્રસંગ છે અને તું તો દીનજનો પ્રત્યે સ્નેહવાળો છો માટે તારે આ દેવકીને મારવી નહિ. (૪૪, ૪૫)

શુક્રદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! વસુદેવે આ પ્રમાણે કંસને સમજાવ્યો છતાં કૂર સ્વભાવવાળા કંસે દેવકીને મારી નાખવાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ. (૪૬)

કંસનો દુરાગ્રહ જોઈને વસુદેવ વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ વિપત્તિ સમયમાંથી કોઈપણ પ્રકારે દેવકીને બચાવવી જ જોઈએ. આમ વિચારીને તેણે આ પ્રકારનો નિશ્ચય કર્યો કે બુદ્ધિશાળી પુરુષે પોતાના બુદ્ધિ અને બળથી જેટલા ઉપાય થાય તે સર્વે ઉપાયો કરીને મરતાં માણસોને મૃત્યુથી બચાવવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને પ્રયત્નો કરવા છતાં જો માણસને બચાવી ન શકાય તો પ્રયત્નો કરનારનો કોઈ દોષ નથી. (૪૭, ૪૮)

વસુદેવે વિચાર્યું કે દેવકીને જે પુત્રો થાય તે પુત્રો કાળરૂપી આ કંસને આપવાની કબૂલાત કરીને હું આ દીન દેવકીને ઉગારી લઉં. દેવકીથી મારે પુત્રો થાય ત્યાં સુધીમાં કંસ મરી જાય તો તો કોઈ ચિંતા જ નથી અને આ રીતનું ધાર્યું કદાચ ન થાય અને દેવકીનો પુત્ર જ કંસને મારી નાખે એમ પણ બને, કારણ કે ભાગ્યના લેખો ઉકેલવા ખરેખર મુશ્કેલ છે. કારણ કે જે સમયમાં માણસ ખરેખર મરી જ જવાનો હોય તે સમયમાં તે મરતો નથી અને ક્યારેક જે સમયમાં જે મરવાનો ન હોય તે તે સમયમાં જ મરી જાય છે. (૪૯, ૫૦)

વનમાં કે ગામમાં થયેલો અગ્નિ પાસેનાં વૃક્ષો કે ઘરોને ક્યારેય બાળતો નથી અને દૂરનાં વૃક્ષોને કે ઘરોને બાળે છે એ જ રીતે દેહધારીઓનાં ભાગ્ય જાણી શકાતાં નથી. કારણ કે કોણ કોને ઘેર જન્મ લેશે અને કોણ કોના હાથે મરશે એ જાણવું ઘણું અઘરું છે. (૫૧)

આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને વસુદેવે પાપી કંસની પ્રથમ પ્રશંસા કરી. વસુદેવના મનમાં દુઃખ હોવા છતાં દેખાવ પૂરતું હસતું મુખ રાખીને નિર્દય, નિર્લજ્જ કંસને વસુદેવ કહેવા લાગ્યા. (૫૨, ૫૩)

વસુદેવ કહે છે કે, હે કંસ ! તમે શાંત સ્વભાવવાળા છો. વળી, આકાશવાણીના શબ્દો પ્રમાણે દેવકીના પુત્રથી તમારું મૃત્યુ છે. આ દેવકીથી તમારું મૃત્યુ નથી અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે દેવકીને જે કોઈ સંતાન થશે તે હું તમને અર્પણ કરીશ, જેથી તમારે તે બાળકથી મૃત્યુનો ભય જ રહે નહિ. (૫૪)

શુક્રદેવજી કહે છે કે, હે પરીક્ષિત ! વસુદેવે કહેલાં સર્વ વાક્યોનો કંસે વિચાર કર્યો અને વસુદેવના વચનમાં તેને વિશ્વાસ હતો તેથી દેવકીજીને મારી નાખવાનો વિચાર તેણે છોડી દીધો અને તે પોતાના રાજમહેલ તરફ ગયો અને કંસની પ્રશંસા કરીને દેવકી સહિત વસુદેવ પોતાને ઘેર ગયા. (૫૫)

અને અદિતિના અવતારરૂપ દેવકીજીએ યોગ્ય સમયે એક વર્ષે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. એ રીતે આઠ પુત્રો અને એક કન્યા એમ કુલ નવ બાળકોને જન્મ આપ્યો. દેવકીના એ સંતાનોનાં નામો નવમસ્કંધમાં આપેલાં છે. તે આ પ્રમાણે (૧) કીર્તિમાન (૨) સુષેણ (૩) ભદ્રસેન (૪) ઋભુ (૫) સંમર્દન (૬) ભદ્ર (૭) શેષાવતાર બલરામ (૮) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (૯) સુભદ્રા નામે પુત્રી. આ નામનાં કુલ નવ સંતાનો દેવકીને હતાં. (૫૬)

ખોટું બોલવું કે બોલ્યા પ્રમાણે વર્તવું નહિ એ મહાન પાપ છે એમ વસુદેવ બરાબર સમજતા હતા. તેથી પોતાનું વચન પાળવા માટે દેવકીને જે પ્રથમ પુત્ર થયો તે કીર્તિમાન નામના પ્રથમ પુત્રને વસુદેવે કંસને અર્પણ કર્યો. (૫૭)

કંસ મારા પુત્રને મારી નાખશે તેમ વસુદેવ જાણતા હતા છતાં પુત્ર વિયોગનું અસહ્ય દુઃખ સહન કરીને તેણે કંસને પોતાનો પુત્ર અર્પણ કર્યો. કારણ કે અસહ્ય દુઃખો સહન કરીને પણ સત્પુરુષો પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરે છે, અસહ્ય દુઃખો સહન કરે એ જ સત્પુરુષ છે. પુત્ર, પત્ની, પરિવાર વગેરે સંબંધો નાશવંત છે અને નાશવંત પદાર્થોની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે એમ સમજીને વસુદેવે પોતાનો પુત્ર કંસને અર્પણ કર્યો. કોઈપણ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે નહિ તે જ્ઞાની કહેવાય. વસુદેવ જાણતા હતા કે કંસ મારા પુત્રને મારી નાખશે. આ કૂર કામ કરવામાં તેને લોકલાજ કે વ્યક્તિગત સંબંધ કોઈ પ્રકારે અસર કરશે નહિ. કારણ કે કંસ કદર્યપુરુષ છે. યોગ્ય-અયોગ્ય કાર્યનો વિચાર કર્યા વિના ઘાતકી કૃત્ય કરે તે કદર્ય પુરુષ કહેવાય. આત્માના અંતર્યામી, બુદ્ધિના પ્રેરક ભગવાન છે. ધાર્યું ભગવાનનું થશે એમ સમજીને દેવકીજીએ હસતે મુખે પોતાના પુત્રને આપી દીધો. કારણ કે ધૈર્યવાન જ્ઞાની ભક્તને ભગવાન માટે પોતાના શરીરનું પણ બલિદાન આપે છે. પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રિયવસ્તુ સમર્પણ કરે તે ધૈર્યવાળા કહેવાય. (૫૮)

સત્ય પાલનમાં દંઢ નિષ્ઠા અને શત્રુ તથા મિત્ર પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિવાળા વસુદેવને જોઈને કંસ અતિ આશ્ચર્ય પામ્યો અને પ્રસન્ન વદને વસુદેવને કહેવા લાગ્યો કે સુખદુઃખમાં સ્વસ્થ ચિત્તવાળા હે વસુદેવ ! તમારો આ પુત્ર તમે પાછો લઈ જાઓ, કારણ કે આ પુત્રથી મને ભય નથી. તમારા થકી દેવકીને જે આઠમો પુત્ર થાય તેનાથી જ મારું મૃત્યુ છે એમ આકાશવાણીએ કહેલ છે. (૫૯, ૬૦)

કંસના વાક્યનો સ્વીકાર કરીને પોતાના એ પુત્રને લઈને વસુદેવ પોતાને ઘેર ગયા પરંતુ કંસના આ વચનમાં વસુદેવને વિશ્વાસ હતો જ નહિ, કારણ કે કંસ સ્વભાવથી જ દુષ્ટ હતો અને તે પોતાના મનને આધીન હતો. ક્યારે તેનો વિચાર બદલે તે પણ નક્કી હતું નહિ. (૬૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે પરીક્ષિત ! એ સમયમાં નારદજી કંસના દરબારમાં પધાર્યા. કંસે તેનું સ્વાગત કર્યું, પછીથી નારદજી કંસને કહેવા લાગ્યા કે હે કંસ ! વ્રજમાં રહેનારા નંદ વગેરે ગોવાળિયાઓ અને તેની સ્ત્રીઓ તથા વૃષ્ણિકુળના વસુદેવ વગેરે યાદવો તથા દેવકી વગેરે યદુકુળની સ્ત્રીઓ અને નંદ, વસુદેવ વગેરે મિત્રભાઈઓ તથા તેના સંબંધીઓ એ સર્વે દેવતાઓ છે અને અત્યારે તારી સેવા કરનારાઓમાં પણ કેટલાક દેવતાઓ છે. નારદજીએ કંસને એ પણ કહ્યું કે હે કંસ ! વર્તમાન સમયમાં પૃથ્વીમાં અધિક દૈત્યો થયા છે. તેના અધર્મથી પૃથ્વીપર ભાર વધી ગયો છે. તેથી દૈત્યનો નાશ કરવા માટે દેવતાઓ પ્રયત્નો કરે છે. (૬૨ થી ૬૪)

નારદજી કંસને ઉપરોક્ત માહિતી આપીને ચાલ્યા ગયા. ત્યારપછી કંસે મનમાં વિચાર કરીને યદુવંશમાં દેવતાઓએ જન્મ લીધો છે અને દેવકીના ગર્ભ દ્વારા ભગવાન વિષ્ણુ પ્રગટ થઈને મને મારી જ નાખવાના છે એ વાતને સત્ય માનીને કંસે વસુદેવ અને દેવકીને જેલમાં પૂરી દીધા અને હાથમાં તથા પગમાં બેડીઓ નાખી દીધી અને કંસને વારંવાર શંકા થતી કે દેવકીનાં બાળકોમાં કયા બાળકરૂપે વિષ્ણુ પ્રગટ થયા હશે ! એ જાણવું મુશ્કેલ હોવાથી દેવકીનાં સર્વે બાળકોને મારી નાખ્યાં. (૬૫, ૬૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આપણે નજરે જોઈએ છીએ કે ધન, વૈભવ અને સત્તાના લાલચુ અને તેને માટે માણસોનું લોહી ચૂસનારા રાજાઓ (રાજકીય માણસો) પોતાના સ્વાર્થ માટે માતા, પિતા ભાઈ તથા કુટુંબી કે જ્ઞાતિજનોની હત્યા કરતા હોય છે. (૬૭)

અને કંસ પોતે જાણતો હતો કે હું પૂર્વજન્મમાં અસુર જ્ઞાતિમાં જન્મ્યો હતો અને એ સમયમાં મારું નામ કાલનેમિ હતું અને ભગવાન વિષ્ણુએ એ સમયમાં મારી હત્યા કરી હતી. આ પૂર્વજન્મના વેરને કારણે જ કંસે યદુવંશીઓ સામે વિરોધ કરેલો. (૬૮)

અતિ બળવાન તે કંસે યદુ, ભોજ અને અંધક આ ત્રણેય વંશમાં અગ્રગણ્ય પોતાના પિતા ઉગ્રસેનને પણ જેલમાં પૂરી દીધા અને શૂરસેન પ્રદેશનું સમગ્ર રાજ્ય શાસન પોતે જ કરવા લાગ્યો. (૬૯)

उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।

स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान् महाबलः ॥ ६९ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણાવતાર ઉપક્રમ’ નામે પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો

દેવોએ ભગવાનને કરેલી સ્તુતિ

શ્રીશુક ઉવાચ = પ્રલમ્બબકચાણૂરતૃણાવર્ત્તમહાશનૈઃ ।

મુષ્ટિકારિષ્ટદ્વિવિદપૂતનાકેશિધેનુકૈઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે પરીક્ષિત રાજા ! કંસ પોતે જ બળવાન હતો. ઉપરાંતમાં મગધ દેશનો રાજા જરાસંઘ તેને સહાય કરતો અને કંસના મિત્ર રાજાઓ જેવા કે પ્રલંબાસુર, બકાસુર, ચાણૂર, તૃણાવર્ણ, અધાસુર, મૃષ્ટિક, અરિષ્ટાસુર, દ્વિવિદ, પૂતના, કેશી, ધેનુક, બાણાસુર, ભોમાસુર વગેરે દૈત્યકુળના રાજવીઓ પણ કંસને મદદ કરતા અને એ સર્વેની સહાય લઈને કંસ યદુવંશનો વિનાશ થાય તે રીતે તેઓને દુઃખી કરવા લાગ્યો. (૧, ૨)

કંસના શાસનથી દુઃખિત યાદવો કુરુ, પાંચાલ, કૈક્ય, શાલ્વ, વિદર્ભ, નિષધ, વિદેહ, કૌશલ વગેરે દેશોમાં જતા રહ્યા અને કેટલાક યાદવો કંસની મરજી મુજબ રહીને કંસની સેવા કરવા લાગ્યા અને કંસે દેવકીના છ બાળકો મારી નાખ્યાં. (૩, ૪)

ત્યારપછી ભગવાનના અંશાવતાર અનંત નામના શેષ-નારાયણ ભગવાન દેવકીના સાતમા ગર્ભરૂપે થયા. દેવકીનો એ સાતમો ગર્ભ દેવકીને હર્ષ અને શોકમાં વધારો કરનાર થયો. આ પુત્ર ભગવાનના

અંશરૂપે છે માટે આ પુત્રથી આપણને સુખ થશે, એ દૃષ્ટિએ દેવકીને આનંદમાં વધારો થયો અને કંસે મારા છ પુત્રો મારી નાખ્યા એ જ રીતે આ પુત્રને પણ મારી નાખશે તો એ ભયથી તેના શોકમાં વધારો થયો. અહીં મૂળ શ્લોકમાં “વૈષ્ણવધામ” એવું વાક્ય છે તેનો અર્થ “ભગવાનનું નિવાસસ્થાન” એમ ગોપાળાનંદ સ્વામીએ અર્થ કર્યો છે, જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામી આ વાક્યનો અર્થ આ રીતે સમજાવે છે, જે શેષાવતાર બળદેવને “વિષ્ણુ ભગવાનનું ધામ” કહે છે. જેને અનંત કહે છે, જેને અક્ષર કહે છે, જેને બ્રહ્મ કહે છે. (૫)

વિશ્વના અંતર્યામી ભગવાને વિચાર કર્યો કે કંસ યાદવોને અતિ દુઃખ દે છે તે યાદવોનું રક્ષણ મારે કરવું જોઈએ. આમ વિચારીને પોતાની યોગમાયાને ભગવાને આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે સર્વનું શ્રેય કરનાર હે દેવી ! ગાયો અને ગોવાળોથી શોભાયમાન વ્રજપ્રદેશમાં ગોકુળ ગામમાં નંદજીને ઘેર વસુદેવની પત્ની રોહિણી રહે છે તથા વસુદેવની બીજી પત્નીઓ પણ કંસના ભયથી ગુપ્ત સ્થાનમાં બેસી રહે છે. હે દેવી ! તે ગોકુળમાં તમે જાઓ અને મારે રહેવાના સ્થાનરૂપ શેષાવતાર અત્યારે ગર્ભરૂપે દેવકીનાં ઉદરમાં છે. મથુરાની જેલમાં રહેલ દેવકીનાં ઉદરના એ ગર્ભને ત્યાંથી ઉપાડીને નંદજીને ઘેર રહેલા રોહિણીનાં ઉદરમાં તેને મૂકી દો. તમે આટલું મારું કાર્ય કરી દો. ત્યારપછી મારા પૂર્ણ સ્વરૂપે હું પુરુષોત્તમરૂપે દેવકીજીના પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈશ અને તમે નંદજીના પત્ની યશોદાના ઉદરેથી નંદજીના પુત્રી તરીકે પ્રગટ થશો.

અહીં મૂળ શ્લોકના “અંશભાગેન” એ વાક્યનો અર્થ ગોપાળાનંદ સ્વામી આ પ્રમાણે સમજાવે છે : “દિવ્ય ગુણોવાળા અને ભક્તિ, ઉપાસના કરવા લાયક મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે અંશાવતારો ધરનાર હું પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પોતે જ દેવકીના પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈશ.” સ્વામીશ્રી લખે છે કે આ વાક્યનો આ રીતે અર્થ કરવાથી જ “કૃષ્ણ છે તે સ્વયં પુરુષોત્તમ છે.” એ વાક્યની સાથે આ વાક્યની સંગતિ થાય છે, અન્યથા નહિ. જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામી આ વાક્યને આ રીતે સમજાવે છે : ‘પરમાત્માનો અંશ સંકર્ષણ અને તેના અંશરૂપ પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ સહિતના પૂર્ણપુરુષોત્તમ પોતે દેવકીને ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈશ.’ (શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન અને તેનો પુત્ર અનિરુદ્ધ એ રીતની સંગતિ લક્ષમાં રાખીને નિત્યાનંદ સ્વામીએ આ અર્થ કરેલ હોય તેમ જણાય છે.) (૬ થી ૮)

મનુષ્યોના ઈચ્છિત સંકલ્પોને પૂર્ણ કરવામાં સમર્થ અને ઈચ્છિત વરદાન આપનાર હે દેવી ! મારું આ કામ તમે કરશો તેથી સર્વ મનુષ્યો ધૂપ, દીવો, નૈવેદ્ય વગેરેથી તમારી પૂજા કરશે. (૧૦)

પૃથ્વીના માનવીઓ તમારે માટે મંદિરો બંધાવી તેમાં તમારી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરશે અને દુર્ગા, ભદ્રકાળી, વિજયા, વૈષ્ણવી, કુમુદા, ચંડિકા, કૃષ્ણા, માધવી, કન્યકા, માયા, નારાયણી, ઈશાની, શારદા, અંબિકા વગેરે વિવિધ નામોથી તમારું પૂજન, વંદન, કીર્તન કરશે. (૧૧, ૧૨)

અને દેવકીના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને ખેંચીને તમે તો ગર્ભને રોહિણીના ઉદરમાં મૂકશો તેથી લોકમાં તે સંકર્ષણ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે અને પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોથી તે સંકર્ષણ લોકોને રંજન કરશે તેથી તે બલરામ નામથી તેમજ બળવાન હોવાથી બલદેવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. (૧૩)

પોતાની યોગમાયાને ભગવાને આ રીતે આદેશ આપ્યો તેનો સ્વીકાર કરીને તેણે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી અને નમસ્કાર કરીને ભગવાનનું કાર્ય કરવા માટે તે પૃથ્વી ઉપર ગઈ અને ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ તેણે તે કાર્ય પણ કર્યું. (૧૪)

દેવકીજીના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને ત્યાંથી ખેંચીને યોગમાયાએ રોહિણીના ઉદરમાં મૂકી દીધો. આ વાતની લોકોને ખબર પડી તેથી લોકો કહેવા લાગ્યા કે અરે ! બિચારી દેવકીનો ગર્ભ સ્ત્રવી ગયો. (૧૫)

ભક્તોના ભયને ટાળનારા વિશ્વાત્મા ભગવાન પૂર્ણ સ્વરૂપે વસુદેવના મનમાં પધાર્યા. ભગવાના સ્વરૂપને ધારણ કરનારા વસુદેવ સૂર્યસમાન શોભતા હતા એટલું જ નહિ તે અતિ પ્રભાવશાળી પણ થયા અને તે અજેય પણ થયા. (૧૬, ૧૭)

વસુદેવના મનમાં ભગવાન પધાર્યા ત્યારપછી જગતનું કલ્યાણ કરનાર સર્વના અંતર્યામી અને પૂર્ણ સ્વરૂપે વસુદેવના મનમાં વિરાજમાન સત્ય શૌચાદિ દિવ્યગુણોએ યુક્ત અવિનાશી પરમાત્માના સ્વરૂપને દૃષ્ટિ દ્વારા વસુદેવે દેવકીના મનમાં સ્થાપન કર્યું. પૂર્વદિશા ચંદ્રને ધારણ કરવાથી અતિશય શોભે છે એવી રીતે સર્વને આનંદ આપનારા ભગવાનના સ્વરૂપને ધારણ કરવાથી દેવકીજી પણ અતિશય શોભવા લાગ્યા.

ગોપાળાનંદ સ્વામી આ શ્લોકનો અર્થ આ રીતે સમજાવે છે : વસુદેવના મનમાં ભગવાન પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થયા. ત્યારપછી જગતનું કલ્યાણ કરનાર, સર્વના અંતર્યામી, સર્વના શરીરી અને વસુદેવના આત્માને પૂર્ણ સ્વરૂપે વિરાજમાન એ ભગવાનના સ્વરૂપને વસુદેવે પોતાના મનમાં ધારણ કર્યું.

મત્સ્ય, કૂર્મ, વામન વગેરે અવતારો ધારણ કરનારા, સત્ય શૌચ વગેરે કલ્યાણકારી ગુણોવાળા, નિત્ય દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપ એ ભગવાનના સ્વરૂપને વસુદેવે દૃષ્ટિ દ્વારા દેવકીના મનમાં પધરાવ્યું અને દેવકીને પણ ભક્તિપૂર્વક એ સ્વરૂપને પોતાના મનમાં ધારણ કર્યું.

સ્વામીશ્રીને અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે, “બ્રહ્મપુરમાં વિરાજમાન ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય કલ્યાણકારી અનેક ગુણોથી પૂર્ણ છે અને એ સ્વરૂપ દિવ્ય સાકાર છે અને એ જ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે અને દિવ્યગુણો યુક્ત જ ભગવાન મત્સ્ય, કચ્છ વગેરે અવતારો ધારે છે અને તે અવતારોનાં સ્વરૂપો પણ નિત્ય છે. અવતાર ધારણ કરનાર ભગવાનના સ્વરૂપમાં નિત્ય દિવ્યગુણો રહેલા જ છે એમ ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના સોળમાં અધ્યાયમાં આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.” આ અને આ ઉપરાંતના બીજા પણ મહાન ગુણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં નિત્ય રહેલા છે. મોટાઈ ઈચ્છનારાઓ જે જે ગુણોને ઈચ્છે છે તે સર્વે ગુણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં નિત્ય રહેલા છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી તે ગુણો ક્યારેય નાશ પામતા નથી. દેવકી શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં સ્વામીશ્રી લખે છે કે ‘પ્રકાશવું’ એવો અર્થબોધ કરાવનાર ‘દિવુ’ ધાતુ ઉપરથી દેવકી શબ્દ થયેલો છે. તેથી શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવાથી પ્રકાશમાન વસુદેવનાં પત્ની દેવકીએ ભક્તિપૂર્વક ભગવાનને પોતાના મનમાં ધારણ કર્યા. આ શ્લોકની વધારે સ્પષ્ટતા કરતાં સ્વામીશ્રી લખે છે કે સામાન્ય જીવાત્માઓના શરીર માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે વૃદ્ધિ પામતા હોય છે. પરંતુ ભગવાનનું સ્વરૂપ તો દિવ્ય છે. તેથી તેને મનમાં જ ધારવાનું છે. ભગવાનના ભક્તોને ગર્ભવાસ હોતો નથી. તો પછી ભગવાનને તો ગર્ભવાસ હોય જ નહિ. તેથી જ શુકદેવજી કહે છે કે, ભગવાનના સ્વરૂપને દેવકીજીએ મનમાં ધારણ કર્યું. પૂર્વદિશા અને ચંદ્રનું દૃષ્ટાંત આપીને શુકદેવજીએ સમજાવ્યું છે કે પૂર્વદિશામાં ચંદ્રનો ઉદય થવાથી તે દિશા પ્રકાશ, શીતળતા અને સ્વચ્છતાથી આનંદપ્રદ અને શોભાયમાન બને છે. એ જ રીતે ભગવાનની

નવ પ્રકારની ભક્તિ કરનારાના ચિત્તમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો ઉદય થાય છે. તેથી તે ભક્તની નિર્મળતા, શીતળતા અને પ્રકાશ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે અને એ ભક્ત તેજસ્વી બને છે. (૧૮)

સમગ્ર જગત ભગવાનમાં રહ્યું છે એ ભગવાનના રહેવાના સ્થાનરૂપ દેવકીજી બન્યા. તેથી દેવકીજીની શોભા અધિક વધી. પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રકાશમાન દીપકને ઘટમાં રાખવાથી તે અતિ પ્રકાશ આપી શકતો નથી તથા બીજાને વિદ્યા નહિ ભણાવનાર લુચ્ચ પુરુષ પાસે ઘણી વિદ્યા હોવા છતાં તે વિદ્યા બહુ પ્રસિદ્ધિ પામતી નથી. એ જ રીતે કંસની જેલમાં બંદીવાન રહેલાં દેવકી પણ અતિશય શોભતાં ન હતાં. (૧૯)

દેવકીના ઉદરમાં ભગવાન વિરાજમાન હતા તેથી દેવકીના મુખની અને શરીરની કાંતિ અધિક વધી ગઈ હતી. પોતાની કાંતિથી દેવકી જેલને પણ પ્રકાશિત કરતાં હતાં. પ્રસન્ન મુખવાળા એ દેવકીને જોઈને કંસ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘મારા પ્રાણને હરનારો હરિ’ આ દેવકીના ઉદરમાં આવીને ખરેખર રહેલો છે. કારણ કે આની પહેલાં આ દેવકીનું શરીર આટલું તેજસ્વી હતું નહિ. (૨૦)

હવે આ વિષયમાં તાત્કાલિક મારે શું કરવું જોઈએ ? જો હું અત્યારે આ દેવકીને મારી નાખું એ તો સારું જ નહિ, કારણ કે “શૂરવીર પુરુષ પોતાના સ્વાર્થ માટે નિંદનીય કર્મ કરે જ નહિ.” વળી આ દેવકી સ્ત્રી છે, મારી બહેન છે અને સગર્ભા છે. આથી આ દેવકીને મારવાથી ત્રણ દોષ મને લાગે. ત્રિવિધ દોષવાળું નિંદનીય આ કામ કરવાથી, સ્ત્રીનો વધ કરવાથી યશ, આયુષ્ય અને લક્ષ્મી પ્રત્યેક ક્ષણે નષ્ટ થાય છે. અત્યારે આ વિષ્ણુને મારવા માટે અન્ય કોઈ ઉપાય હું કરું તો પણ દેવતાઓનું કાર્ય કરવા માટે એ વિષ્ણુ ગમે તે પ્રકારે પોતાનું પરાક્રમ પ્રગટ કરશે જ. (૨૧)

કંસે એ પણ વિચાર્યું કે ‘જે માણસ નિર્દય થઈને કૂરતાપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે તે જીવે છે છતાં ખરેખર મરેલો જ છે.’ કારણ કે સમાજમાં તે ધિક્કારને પાત્ર બને છે. એ મરી જાય છે. ત્યારપછી પણ લોકો તેને શાપ દે છે અને નીચ કર્મ કરનાર તે માણસ મરીને અવશ્ય ઘોર નરકમાં પડે છે. (૨૨)

કંસે ધાર્યું હોત તો તે અત્યારે દેવકીને મારી જ નાખત પરંતુ તે નીતિજ્ઞ હતો તેથી તેણે બહુ વિચારીને જ આ ભયંકર કૂર કર્મ કરવાનું માંડી જ વાળ્યું અને અતિ વેરભાવથી વિષ્ણુ ભગવાનના જન્મની રાહ જોવા લાગ્યો. (૨૩)

તે કંસ ઊઠતા, બેસતા, ખાતા, પીતા, જાગતા અને શયન કરવામાં એમ સર્વ ક્રિયામાં વેરભાવપૂર્વક ઈન્દ્રિયોના નિયંત્રા ભગવાન વિષ્ણુનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. સર્વ ક્રિયામાં ભગવાનનું જ ચિંતન કરનાર તેને સમગ્ર જગત ઈશ્વરમય દેખાવા લાગ્યું. (૨૪)

શુકદેવજી કહે છે કે પરીક્ષિત ! દેવકીને જોઈને ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને કંસ પોતાના રાજમહેલમાં ગયો ત્યાર પછી બ્રહ્મા, શંકર, નારદ વગેરે મુનિઓ અને પોતાના સેવકો સહિત ઈન્દ્રાદિ દેવો સર્વે દેવકી અને વસુદેવ જે કેદમાં હતાં ત્યાં આવ્યા અને મનની ઈચ્છાઓ પૂરી કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ મધુર વાણીથી કરવા લાગ્યા. (૨૫)

પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે કે ‘ભગવાને દેવોને વચન આપ્યું કે દેવકી વસુદેવને ત્યાં હું તેના પુત્ર રૂપે પ્રગટ થઈશ.’ પોતાનું એ વચન ભગવાને સત્ય કર્યું એના જ અનુસંધાનમાં દેવો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

દેવતાઓ કહે છે કે ભગવન ! આપે જે વચન આપ્યું હતું તે તમે સત્ય કર્યું છે. માટે આ સત્ય સંકલ્પ છો. હે ભગવન ! આપના સંબંધવાળો વિશુદ્ધ એકાંતિક ભાગવત ધર્મ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ સાધનરૂપ છે. એ ભાગવતધર્મ આપના સ્વરૂપમાં રહેલો છે અને તેના પ્રવર્તક આપ છો (સત્યપરમ્). હે ભગવન ! બ્રહ્મધામમાં દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે આપ નિત્ય વિરાજમાન છો. આપનું એ સ્વરૂપ અનાદિકાળથી નિત્ય સિદ્ધ છે. તેની ઉત્પત્તિ નથી. આ દૃશ્યમાન જગતની તો ઉત્પત્તિ થાય છે.

આપનું એ સ્વરૂપ નથી વૃદ્ધિ પામતું કે નથી પુષ્ટ થતું. નિત્ય એક જ સરખું રહે છે અને આ જગતના અસ્તિત્વ સમયમાં આ જગતની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે. હે ભગવન ! આપના એ સ્વરૂપનો ક્યારેય પણ નાશ થતો નથી. આ જગતનો તો નાશ થાય છે.

આ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય - આ ત્રણેય કાળમાં આપનું એ દિવ્ય સ્વરૂપ જ સત્ય છે (એટલે ત્રિસત્યમ્). જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરો એ બે તત્ત્વો વાસ્તવિક છે, નિત્ય છે અને અનાદિ છે.

હે ભગવન ! જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરોના દેહોનું સર્જન આપ કરો છો અને કરાવો છો માટે આપ એ બંનેના કારણ છો. (એટલે સત્યસ્ય યોનિઃ)

હે ભગવન ! જીવો અને ઈશ્વરોનાં સ્વરૂપો સત્ય છે, નિત્ય છે છતાં પણ જગતનો પ્રલય થાય છે ત્યારે તેઓ પંચભૌતિક શરીરોનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના કર્મને અનુસારે તેઓની ગતિ હોય છે. જ્યારે આપને તો કર્મબંધનો છે જ નહિ. તેથી સદાયને માટે એક જ સરખા સત્ય સ્વરૂપે આપ નિત્ય વિરાજમાન છો. આ રીતે સત્ય સ્વરૂપ એવા જીવો અને ઈશ્વરો તેનાથી પણ આપ શ્રેષ્ઠ સત્ય સ્વરૂપ છો. (એટલે સત્યસ્ય સત્યમ્)

હે ભગવન ! આપના સ્વરૂપનો બોધ કરાવનાર આપના નામનો ઉચ્ચાર તથા આપના ગુણો અને ચરિત્રોનું કીર્તન કરવું એ કીર્તન ભક્તિ એ જ પરમ ઋત છે. એ પરમ ઋતને પ્રવર્તાવનારા આપ જ છો. ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ વિષયોમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખીને દેહ આત્મનિષ્ઠા કેળવીને જીવન જીવવું એ જ સત્યજ્ઞાન છે. એ સત્યજ્ઞાનના પ્રવર્તક પણ આપ જ છો. આ રીતે, ઋત અને સત્ય એ બે આપનાં નેત્રો છે. (એટલે ઋતસત્યનેત્રે)

સર્વ પ્રકારે સત્ય સ્વરૂપ અનાદિ નિત્ય સિદ્ધિ દિવ્ય શરીરવાળા આપને શરણે અમો આવ્યા છીએ. (સત્યાત્મકં ત્વાં શરણં પ્રપન્નાઃ)

આ શ્લોકનાં કેટલાંક પદોનો અર્થ ગોપાળાનંદ સ્વામી આ રીતે સમજાવે છે : બદ્ધ જીવાત્માઓનો સમૂહ તથા મુક્તાત્માઓનો સમૂહ તેનાથી પણ અતિશય શ્રેષ્ઠ (એટલે સત્યપરમ્).

અક્ષરના નામના પોતાના બ્રહ્મધામમાં રહેલા (સત્યે નિહિતમ્) (૨૬)

આ વિશ્વ છે તે ઊગેલું એક વૃક્ષ છે. એ વૃક્ષનો આધાર પ્રકૃતિ છે. એ વૃક્ષને સુખ ને દુઃખ એ બે ફળ છે. સત્ય, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો એ વૃક્ષના મૂળ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થ તે એ વૃક્ષમાં રસ છે. કાન, ચામડી, આંખો, જીભ અને નાસિકા આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ આ વૃક્ષમાં જાણવાના સાધન છે. ઉત્પન્ન થવું, થોડો સમય ટકી રહેવું, વૃદ્ધિ પામવું, પરિણામ પામવું, ઘટાડો થવો અને નાશ થવો. આમ, આ વૃક્ષના સ્વાભાવિક છ ધર્મો છે. રસ, લોહી, માંસ,

મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર - આ સાત ધાતુઓ તે વૃક્ષની છાલ છે. પંચ મહાભૂત અને મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર આ આઠ એ વૃક્ષની ડાળીઓ છે. મુખ વગેરે નવ છિદ્રોવાળું એ વૃક્ષ છે. દશ પ્રાણો એ વૃક્ષનાં પાંદડાં છે અને એ બ્રહ્માંડરૂપી એ વૃક્ષમાં જીવ અને ઈશ્વર એમ બે પક્ષીઓ રહે છે.

નિત્યાનંદ સ્વામી અહીં સ્પષ્ટત્વ કરે છે કે આ બ્રહ્માંડરૂપી વિરાટ નારાયણનું શરીર એ એક વૃક્ષ જ છે. એ જ રીતે આ જીવાત્માનો દેહ તે પણ એક વૃક્ષ જ છે. તેમાં દેહધારી જીવાત્માઓ વિરાટના દેહની અંદર જ છે અને દેહધારી પ્રાણીઓના સમુદાયને જ વિરાટનો દેહ કહેલો છે - તેથી વિરાટના શરીરરૂપ આ વૃક્ષમાં જીવ અને ઈશ્વર એમ બે પક્ષીઓ રહ્યાં છે એમ સમજવું. ઈશ્વર એટલે વિરાટ નારાયણ. (૨૭)

બ્રહ્માંડરૂપી આ વૃક્ષની ઉત્પત્તિના કારણ આપ છો. આ વૃક્ષની રક્ષા આપ જ કરો છો અને આ વૃક્ષનો પ્રલય કરનાર પણ આપ જ છો. જે લોકો તમારી માયાથી મોહિત થયા છે તે લોકોને આ પ્રકારનું સત્યજ્ઞાન નથી. તેથી તેઓ બ્રહ્માંડરૂપી આ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કરનાર કોઈ બીજા જુદા જુદા જ છે એમ કહે છે, પરંતુ જેને તમારા સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન છે તેઓ તમને એકને જ આ વૃક્ષના સર્વપ્રકારે કારણ માને છે. (૨૮)

હે ભગવન ! આપનું સ્વરૂપ વિશુદ્ધ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. આપ સર્વના અંતર્યામી પણ છો. સ્થાવર, જંગમ રૂપ આ જગતના રક્ષણ માટે મત્સ્ય, વરાહ વગેરે વિવિધ સ્વરૂપો આપ ધારો છો. દિવ્ય વિશુદ્ધ સત્યમય એવાં શરીરો ધારીને આપ સંતપુરુષોને દિવ્ય સુખ આપો છો અને દુષ્ટોને દંડ દો છો. (૨૯)

હે કમલનયન ભગવન ! જીવ અને ઈશ્વર તે સર્વે આપના સ્વરૂપમાં જ નિવાસ કરીને રહે છે. હે ભગવન ! કેટલાક સત્પુરુષો પોતાના ચિત્તને સ્થિર અને એકાગ્ર કરીને આપના સ્વરૂપમાં દૃઢપણે જોડી દે છે. આ રીતે આપના શરણનો આશ્રય કરીને તેઓ સંસારસાગરને સહેજે તરી જાય છે. તમારા મહાન ભક્તો કહે છે કે ભગવાનના ચરણનો આશ્રય એ સંસારસાગર તરવાના મહાનૌકારૂપ છે. ભગવાનના આશ્રિતને મહાન સંસારસાગર વાછરડાંનાં પગલાં જેવો અલ્પ થઈ જાય છે. (૩૦)

હે પ્રકાશપૂર્ણ ભગવન ! સંસારસાગર ભયંકર છે અને દુસ્તર પણ છે. આપના ચરણાવિંદરૂપી મહાનૌકાની સહાયથી આપના ભક્તો એ સંસારસાગરને પાર કરી ગયા છે. સ્વાભાવિક રીતે જ દયાળુ અને સર્વજીવના હિતકારી આપના એ ભક્તો મુમુક્ષુ જીવોના કલ્યાણને વાસ્તે આપના ચરણાવિંદરૂપી મહાનૌકાને (તમારી એકાંતિક ભક્તિને આ જગતમાં સ્થાપન કરી તેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી ગયા છે.) આ લોકમાં સ્થાપન કરી ગયા છે. આપના ભક્ત સત્પુરુષો પર આપની કૃપા પણ છે. (૩૧)

કેવળ આત્મનિષ્ઠાવાળા કેટલાક જ્ઞાનીઓ આત્મનિષ્ઠાનું અભિમાન રાખનારા હોય છે તેથી તેઓની આપની પ્રત્યે સદ્ભાવ કે ભક્તિ હોતી નથી અને વ્યર્થ અભિમાનને કારણે તેઓની બુદ્ધિ શુદ્ધ હોતી નથી. પોતાના પુરુષાર્થથી તેઓએ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું અલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોવા છતાં અભિમાનરૂપી દોષથી તેઓ આત્મનિષ્ઠામાંથી ચલિત થઈને સંસારસાગરમાં પડે છે. (૩૨)

હે માધવ ! સ્વધર્મ પાળીને આત્મનિષ્ઠા સહિત તમારી ભક્તિ કરનારા અને તમારા ચરણમાં દેઢ પ્રીતિવાળા તમારા ભક્તોને કોઈ પ્રકારનું અભિમાન હોતું નથી. તેથી તેઓ પોતાની મોક્ષસ્થિતિમાંથી ક્યારેય પણ પડતા નથી. ઉપરાંત, મોટાં મોટાં વિઘ્નોથી આપ તેઓને ઉગારી લો છો તેથી તમારા તે ભક્તો વિઘ્નોના સૈન્યો પર પગ મૂકીને વિચરતા હોય છે. છતાં તે નિર્ભય હોય છે. (૩૩)

હે ભગવન ! જગત રક્ષણ માટે આપ દિવ્ય વિશુદ્ધ સત્ત્વમય શરીર ધારણ કરો છો. જ્ઞાન, તપ, યોગ, સમાધિ વગેરે સાત્ત્વિક ઉપાયો વડે દેહધારીઓ આપના એ વિશુદ્ધ સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે અને તેઓની પૂજા સ્વીકારી તેઓને ઈચ્છિત ફળ પણ આપ આપો છો. (૩૪)

હે ભગવન ! આપના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનારું આ દિવ્ય માનવ શરીર આપ પ્રગટ કરો નહિ તો તમારા ભક્તો કે મુમુક્ષુ જીવોને આપના સત્ય સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન દેઢ થાય જ નહિ. તેથી આપનું સ્વરૂપ સાકાર, નિરાકાર (માયિક) કે દિવ્ય છે ? વગેરે વિવિધ સંશયરૂપી અજ્ઞાન પણ દૂર થાય નહિ. આ અજ્ઞાન દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી આપના સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન દેઢ થાય નહિ અને આપ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે પ્રગટ થયા છો તેથી જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ, ભક્તજનોનો સંશય દૂર થશે અને તેઓ દેઢપણે માનશે કે વસુદેવના પુત્ર આ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે અને દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે બ્રહ્મધામમાં એ વિરાજમાન છે. આ હકીકત ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના દશમા અધ્યાયમાં કહી છે કે, “આ શ્રીકૃષ્ણ અનાદિ દિવ્ય પરમ પુરુષ છે.” હે ભગવન ! આપ જ્યારે પ્રગટ નથી હોતા ત્યારે બુદ્ધિશાળી લોકો અનુમાનથી આપના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે તે આ પ્રકારે કે ‘ત્રણ ગુણો અને તેના કાર્યના પ્રકાશક પરબ્રહ્મ છે અથવા જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે જેના વડે થાય છે તે પરબ્રહ્મ છે. આમ, અનુમાનથી આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવે છે. (૩૫)

હે દેવ ! આપ દિવ્ય સ્વરૂપે બ્રહ્મધામમાં રહો છો અને જીવાત્માના અંતર્યામીરૂપે રહ્યા હો એવા સમયમાં આપનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી હોતું પરંતુ મન અને વાણી દ્વારા આપના સ્વરૂપને અનુમાન વડે જ જાણી શકાય છે. પરંતુ આપ વિવિધ અવતારો ધારો છો. ત્યારે નામ, રૂપ, ગુણો અને કર્મો વડે વિવિધ રીતે આપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકાય છે અને અદૃશ્ય સ્વરૂપે સર્વના સાક્ષીરૂપે આપ રહેલા હો ત્યારે પણ આપના ભક્તો આપની ઉપાસના વડે આપના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર તો કરે જ છે. (૩૬)

તમારા ચરણમાં ચિત્ત રાખીને તમારી પૂજા, કીર્તન, નામ, શ્રવણ, સ્મરણ, ચિંતન કરે અથવા કરાવે. આ રીતે મંગળકારક તમારી ભક્તિ કરનાર માણસ મોક્ષને પામે છે. (૩૭)

હે ભગવન ! આપ સર્વેશ્વર છો. આપના સ્થાનરૂપ આ પૃથ્વીનો ભાર દૂર થઈ જ જશે. આપ પ્રગટ થયા એ અમારે માટે પણ ધન્ય ભાગ્ય જ ગણાય. કારણ કે સુંદર ચિત્તોયુક્ત આપના ચરણકમળથી સુશોભિત પૃથ્વીને અમો નિહાળીશું અને અમારા સ્વર્ગલોકને પણ કૃતાર્થ કરીશું. (૩૮)

હે ભગવન ! આપ આજન્મા છો છતાં ભક્તજનોના સુખને માટે દિવ્યલીલાઓ કરવા આપ પ્રગટ થાઓ છો. આપને પ્રગટ થવાનું બીજું કોઈ કારણ નથી જ. નિત્ય મુક્ત હે ભગવન ! જીવાત્માને જે જન્મ અને મરણ થાય છે એ તો તેના અજ્ઞાનને કારણે જ છે અને આપ તો સર્વ અભયપદના અધિષ્ઠાતા છો તેથી આપ તો સ્વતંત્ર રીતે જ પ્રગટ થાઓ છો. (૩૯)

હે ભગવન ! આપે રાજા, બ્રાહ્મણ, દેવ વગેરેમાં તથા જળચર, સ્થળચર પ્રાણીઓમાં મત્સ્ય,

હયગ્રીવ, કચ્છ, નૃસિંહ, વરાહ, હંસ વગેરે અનેક અવતારો ધારીને અનેકવાર અમારી રક્ષા કરી છે અને ત્રિલોકીની પણ રક્ષા કરી છે. એ જ રીતે અત્યારે આપ આ ભૂમિનો ભાર દૂર કરજો. હે યદુનંદન ! અમે આપના ચરણોમાં વંદન કરીએ છીએ. (૪૦)

દેવકીને ઉદ્દેશીને દેવો કહે છે કે હે માતાજી ! અમારું સર્વેનું કલ્યાણ કરનાર સ્વયં ભગવાન પુરુષોત્તમ પોતાના દિવ્યગુણો સહિત તમારી કુક્ષિમાં વિરાજમાન છે. તે અતિ ધન્ય ભાગ્યની વાત છે. મરણના શરણને ઈચ્છતા કંસથી તમારે ભય રાખવાનો નથી. આપના આ પુત્ર સમગ્ર યદુકુળનું રક્ષણ કરશે. (૪૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બ્રહ્માદિ દેવો આ પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસારે સર્વ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. પરંતુ ભગવાન આવા જ છે એમ યથાર્થ રીતે કોઈ વર્ણવી શકતું નથી. સ્તુતિ કર્યા પછી બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવો પોતપોતાને સ્થાને ગયા. (૪૨)

इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ।

ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ ४२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગર્ભગત વિષ્ણુ સ્તુતિ’ નામે બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો

પ્રભુપ્રાકટ્ય તથા તેનું ગોકુળગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = અથ સર્વગુણોપેતઃ કાલઃ પરમશોભનઃ ।

यहर्षेवाजनजन्मर्क्षे शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! બ્રહ્માદિક દેવો સ્તુતિ કરીને ગયા ત્યારપછી જ્યારે સર્વગુણયુક્ત અને અતિ સુંદર સમય આવ્યો કે જે સમયમાં નક્ષત્રો, ગ્રહો અને તારાઓ શાંત અને સૌમ્ય હતા. દિશાઓ સ્વચ્છ હતી, આકાશ નિર્મળ હતું. સર્વે નક્ષત્ર મંડળો પૂર્ણસ્વરૂપે ઉદય થયાં હતાં. રોહિણી નક્ષત્રમાં ચંદ્ર હતો. બુધવાર અને અષ્ટમી તિથિ હતી. એ દિવસે મધ્યરાત્રિએ દેવકી-વસુદેવને ઘેર ભગવાન વિષ્ણુ પ્રગટ થયા. એ સમયમાં પૃથ્વી ઉપર નગર, ગામો, નેસડા અને હીરા-મોતીની ખાણોમાં મંગળકારી વિવિધ શુકન થયા. (૧, ૨)

નદીઓનાં નીર નિર્મળ થયાં. વિકસિત કમળોથી સરોવરની શોભા વધી. પુષ્પગુચ્છોથી વનરાઈ ખીલી મહેંકી ઊઠી. પક્ષીઓ કલરવ કરવા લાગ્યા. ભ્રમરો ગુંજન કરવા લાગ્યા. શીતળ, પવિત્ર સુગંધયુક્ત પવનના સ્પર્શથી દેહધારીઓ આનંદિત થયા. અગ્નિહોત્રી વિપ્રોના યજ્ઞકુંડમાં શાંત અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયા. અસુરોથી ત્રાસિત મહાપુરુષો મનમાં પ્રસન્ન થયા. સ્વર્ગમાં દુંદુભિ વાગવા લાગ્યા. કિન્નરો, ગંધર્વો ગાયન કરવા લાગ્યા. સિદ્ધો અને ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અપ્સરાઓ સહિત વિદ્યાધરીઓ નૃત્ય કરવા લાગી. દેવો મુનિઓ હર્ષપૂર્વક પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. સમુદ્રો સમીપમાં ધીર અને ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યા. રાત્રિનો અંધકાર સર્વત્ર હતો. બરાબર મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. જેવી રીતે

સોળે કળાએ પૂર્ણ ચંદ્રમાં પૂર્ણદિશામાં ઉદય થાય એ રીતે દેવકીજીને વિષે ભગવાન વિષ્ણુ પ્રગટ થયા. (૩ થી ૮)

ભગવાન વિષ્ણુનું દિવ્ય સ્વરૂપે વસુદેવને દર્શન થયું તે પ્રમાણે આશ્ચર્યકારક બાળસ્વરૂપ, કમલનયન, ચતુર્ભુજ, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી, કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ, વક્ષસ્થળમાં શ્રીવત્સચિહ્ન, પીળા વસ્ત્રો ધારણ કરનાર, મેઘસમાન શ્યામ, તેજસ્વી મસ્તક પર મોંઘા મણિઓયુક્ત મુગટ ધારણ કરનાર, કુંડળની કાંતિથી પ્રકાશમાન કેશવાળા, કેડે કંદોરો, બાંયે બાજુબંધ, કરમાં કડાં, સર્વ અંગોમાં વિવિધ આભૂષણોથી શોભિત ભગવાન વિષ્ણુના દિવ્ય સ્વરૂપે વસુદેવને દર્શન થયા. (૯, ૧૦)

પરમાત્મા પોતે પોતાને ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રગટ થયા એ નજરે નિહાળીને વસુદેવનાં નયનો આનંદિત થયાં ને પ્રકુલિત થયાં. એ જ સમયમાં તેણે હર્ષપૂર્વક સ્નાન કર્યું અને પુત્રજન્મ નિમિત્તે બ્રાહ્મણોને દશ હજાર ગાયોનું દાન કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. હે રાજન ! પોતાના તેજથી સૂતિકાગૃહને પ્રકાશિત કરનારા એ પરમ પુરુષના પ્રભાવને જાણનારા શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વાસુદેવ નિર્ભય થઈને મસ્તક નમાવી બે હાથ જોડી તે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૧૧, ૧૨)

વસુદેવ કહે છે કે, હે ભગવન ! મુક્તો, અક્ષર પુરુષો વગેરે સર્વેની બુદ્ધિના પ્રકાશક આપ છો. પ્રકૃતિથી પર પુરુષોત્તમ આપ છો. જ્ઞાન અને આનંદથી ભરપૂર આપનું સ્વરૂપ કેવળ અનુભવથી જ જાણવા યોગ્ય છે એમ હું જાણું છું. (૧૩)

પ્રકૃતિથી પર અક્ષરધામમાં રહેલા આપે જ સૃષ્ટિ સર્જન સમયમાં ત્રિગુણાત્મક તમારી પ્રકૃતિ દ્વારા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે વિવિધ આકૃતિવાળું આ વિશ્વ તમે જ રચેલું છે. તમે રચેલા આ વિશ્વમાં આપ આપની અંતર્યામી શક્તિ વડે વ્યાપીને રહ્યા છો અને એ અંતર્યામી શક્તિ વડે દરેક દેહધારીઓને તેના કર્મફળ તમે આપો છો. આપની આ અંતર્યામી શક્તિ પ્રકાશમય, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિકસિત છે અને આપના બ્રહ્મધામમાં આપ દિવ્યસાકાર સ્વરૂપે સદાય વિરાજમાન છો એમ અમોને જણાય છે. (૧૪)

ત્રિગુણાત્મક માયાના કાર્યરૂપ અને જુદી જુદી શક્તિવાળા અને જુદા જુદા રહેલા મહતત્ત્વાદિક સર્વે તત્ત્વો પોતપોતાનાં કાર્યો અને શક્તિ સહિત ભેગા મળીને વિરાટના શરીરરૂપ આ બ્રહ્માંડનું સર્જન કરે છે. તેમણે સર્જન કરેલા વિરાટના આ શરીરમાં એ સર્વે તત્ત્વો એકીસાથે ભેગાં રહ્યાં હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ ખરેખર એમ નથી. એ સર્વે તત્ત્વો પોતાની કાર્યશક્તિથી વિરાટ શરીરના કારણરૂપે અને તેના આધારરૂપે વિરાટના શરીરમાં વ્યાપી રહ્યાં છે અને તે સર્વે તત્ત્વો પોતાના મૂળભૂત કારણ સ્વરૂપે વિરાટથી જુદા જ રહ્યાં છે. કારણ કે વિરાટ શરીરની રચના થઈ ન હતી ત્યારે પણ એ સર્વે તત્ત્વો વિદ્યમાન હતા જ. એવી જ રીતે આપ પણ સૃષ્ટિસર્જન પહેલાં આપના બ્રહ્મધામમાં વિરાજમાન હતા જ અને સૃષ્ટિસર્જન કરીને તે અંતર્યામી શક્તિ વડે વિશ્વમાં વ્યાપીને રહ્યા છો અને દિવ્યસ્વરૂપે બ્રહ્મધામમાં વિરાજમાન છો. (૧૫, ૧૬)

હે ભગવન ! બુદ્ધિ દ્વારા ગુણોનાં લક્ષણોનું અનુમાન થાય છે અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગુણમય શબ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ થાય છે. બુદ્ધિમાં, ગુણોમાં, ઈન્દ્રિયોમાં અને વિષયોમાં એમ સર્વત્ર આપ વ્યાપીને રહ્યા છો છતાં અજ્ઞાની માણસો ઈન્દ્રિયો વડે આપને જાણી શકતા નથી, મેળવી શકતા નથી. આપ સૂક્ષ્મ છો, સર્વત્ર વ્યાપક છો, શુદ્ધ છો, પરમ સત્ય વસ્તુ છો, સર્વાત્મા છો, અંતર્યામી છો તેથી માયા અને તેના

ગુણોનું આવરણ તમને નથી જ. જેમ આકાશ વ્યાપક છે તેથી જ પૃથ્વી આદિ ચાર મહાભૂતો આકાશમાં રહ્યા છે અને તે ચારેયની ક્રિયાઓ આકાશને આધારે જ થાય છે. તેથી આકાશમાં એ ચાર ભૂતો રહ્યા છે. છતાં આકાશ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી. એ જ રીતે સમગ્ર જગત તમારામાં રહ્યું હોવા છતાં અજ્ઞાની મનુષ્યો તમને જાણી શકતા નથી તેમજ તમને પ્રાપ્ત પણ કરી શકતા નથી. (૧૭)

હે ભગવન ! કાળ, માયા, પુરુષ તથા મહતત્વાદિ તત્ત્વો એ સર્વે આપના સિવાય સ્વતંત્ર રીતે જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ વગેરે કાંઈ કરવા સમર્થ નથી છતાં પણ કોઈ એમ કહે કે કાળ, માયા વગેરે સ્વતંત્ર રીતે જ જગતની ઉત્પત્તિ આદિના કર્તા છે તો એમ કહેનારો અજ્ઞાની જ છે. તેનો એ વિચાર માત્ર વાણીના વિલાસરૂપ જ છે. સત્ય નથી, કારણ કે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રો તથા નારદ આદિ મહાપુરુષો આપને જ જગતના સર્જક તરીકે કહે છે. (૧૮)

હે ભગવન ! આપ માયિક ગુણોથી રહિત છો. નિવૃત્તિ ધર્મપરાયણ છો. ચિત્તમાં વિકૃતિ થાય એવી એક પણ ક્રિયા આપ કરતા નથી. તમે વ્યાપક છો અને સર્વના નિયામક પણ છો અને તમારી પ્રેરણા અને સત્તાથી જ પુરુષ માયા, કાળ વગેરે જગત સર્જન આદિ કાર્ય કરે છે. તેથી શાસ્ત્રો આપને જ જગતના કર્તા કહે છે. જેમ રાજાની આજ્ઞાથી ચાકરો જે કામ કરે છે તે કામ રાજાએ જ કર્યું કહેવાય એ જ રીતે માયા, કાળ વગેરેનું કરેલું કાર્ય આપે જ કર્યું છે એમ કહે છે. (૧૯)

હે ભગવન ! આપ સ્વતંત્ર રીતે સ્વેચ્છાથી જ મહાસૃષ્ટિનું સર્જન કરો છો અને તે કાર્ય માટે રજોગુણ પ્રધાન અનિરુદ્ધ સ્વરૂપ આપ ધારો છો તે સૃષ્ટિનું પોષણ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે સત્ત્વગુણ પ્રધાન પ્રદ્યુમ્ન સ્વરૂપ આપ ધારો છો અને તે સૃષ્ટિનો સંહાર કરવા માટે તમો ગુણ પ્રધાન સંકર્ષણ સ્વરૂપ પણ આપ જ ધારો છો.

હે ભગવન ! તમે તમારી યોગમાયા વડે ત્રિલોકીનું સર્જન કરો છો એ તે કાર્ય કરવા માટે રજોગુણ પ્રધાન બ્રહ્માનું સ્વરૂપ આપ ધારો છો અને આ ત્રિલોકીની વૃદ્ધિ અને પોષણ માટે સત્ત્વગુણ પ્રધાન વિષ્ણુ સ્વરૂપ આપ ધારો છો અને આ ત્રિલોકીનો સંહાર કરવા માટે તમો ગુણ પ્રધાન રુદ્ર સ્વરૂપ પણ આપ જ ધારો છો. (૨૦)

હે ભગવન ! સર્વના નિયામક આપ છો. અત્યારે આપ જગતનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી મારે ઘેર પ્રગટ થયા છો. વર્તમાન સમયમાં પોતાની જાતને રાજાઓ કહેવરાવતા. અસુરોમાં પણ અગ્રગણ્ય અનેક અસુરાધીશોના સમૂહો પૃથ્વી પર સજ્જનોને દુઃખ દે છે તે સર્વેનો આપ સંહાર કરશો એમ મને નિશ્ચય છે.

હે ભગવન ! દેવતાઓ પણ આપની આરાધના કરે છે. હે ભગવન ! હું આપને જણાવું છું કે કંસ અતિદુષ્ટ છે, પાપી છે. તે કંસને ખબર પડશે કે વસુદેવને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે. તેથી તે હાથમાં શસ્ત્રો ધારીને હમણાં જ અહીં આવશે. આપની પહેલાં જન્મેલા મારા છ પુત્રોને તેમણે મારી નાખ્યા છે. આ પ્રકારે વસુદેવે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. (૨૧, ૨૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! દેવકીજીએ પણ ભગવાનના દિવ્યસ્વરૂપનું દર્શન કર્યું હતું અને તેને પણ દૈવ નિશ્ચય થયો હતો કે મારે ત્યાં ભગવાન પ્રગટ થયા છે. તેથી વસુદેવે સ્તુતિ કરી લીધા પછીથી કંસથી ભયભીત તે દેવકી પરબ્રહ્મનાં લક્ષણોએ યુક્ત સ્વરૂપવાળા પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની હસતે મુખે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૩)

દેવકીજી સ્તુતિ કરે છે કે હે ભગવાન ! માયિક ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ વડે આપનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. કારણ કે આપનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે. એ સ્વરૂપમાં દિવ્યગુણો રહેલા જ છે. એ સ્વરૂપ દિવ્ય તેજવાળું છે. તે સ્વરૂપ વિભુ પણ છે. તે તમે અક્ષરપુરુષ માયા વગેરે સર્વના કારણ છો. મુક્ત પુરુષ, અક્ષરપુરુષો, જીવાત્માઓ, ઈશ્વરો, માયા વગેરે સર્વના અંતર્યામી અને પ્રકાશક પણ આપ જ છો છતાં પણ આપ નિર્લેપ છો. આવા અલૌકિક ઐશ્વર્યપૂર્ણ અને અનુપમ દિવ્ય સ્વરૂપે જ તમો મારે ત્યાં પ્રગટ થયા છો એમ હું જાણું છું.

વિરાટ પુરુષનું આયુષ્ય દ્વિપરાર્ધનું છે. તેનું આયુષ્ય પૂરું થાય ત્યારે તેના શરીરનો નાશ થાય છે. તેથી પંચમહાભૂત અહંકારમાં લય પામે છે. અહંકાર મહતત્ત્વમાં લય પામે છે. મહતત્ત્વ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. એ સમયમાં પરબ્રહ્મ આપ એક જ દિવ્ય સ્વરૂપે વિરાજમાન રહો છો. (૨૪, ૨૫)

પ્રકૃતિના પ્રવર્તક હે ભગવાન ! સૃષ્ટિસર્જન અને સંહારમાં નિમિત્તભૂત મહાકાળ એ પણ આપની જ શક્તિ છે. એ કાળની ગણના એક નિમિષથી શરૂ થાય છે અને એક વર્ષ એમ તેની અવધિ છે. કાળની નિમિષાદિ ક્રિયાથી સમગ્ર વિશ્વ ચેષ્ટાવંત છે અને વર્ષોની ગણતરીમાં એ કાળ અનંત છે. આવો મહાકાળ પણ આપની ભૃકુટીના વિલાસમાત્રરૂપ આપની એક લીલા જ છે અને મોક્ષના આશ્રયરૂપ આપ એક જ છો. નિર્ભય સ્થાનરૂપ આપને શરણે હું આવી છું. (૨૬)

હે ભગવાન ! સર્વદેહધારીઓ મૃત્યુના મુખમાં જ પડેલા છે. મૃત્યુરૂપી સર્પથી ભયભીત લોકો તેનાથી બચવા માટે સમગ્ર ત્રિલોકીમાં ભટકે છે. પરંતુ તેમને કોઈ સ્થળે નિર્ભય સ્થાન મળતું નથી. હે ભગવાન ! મારે માટે તો અહોભાગ્યની વાત છે કે સર્વથા નિર્ભરૂપ, કલ્યાણપ્રદ આપનું શરણ મને પ્રાપ્ત થયું છે અને જેને આપનું રક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને સ્વસ્થતાપૂર્વક સુખથી નિદ્રા આવી જાય છે. બીજાની તો વાત શું કરવી પરંતુ સર્વનો સંહારક કાળ પણ આપથી ભય પામીને દૂર ભાગે છે. (૨૭)

હે ભગવાન ! આપ ભક્તોના ભયહારી છો. કૂર સ્વભાવવાળા કંસથી અમો ભયભીત છીએ. તમે અમારી રક્ષા કરજો અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય આપનું આ દિવ્ય સ્વરૂપ આપ અદેશ્ય કરો. આપનું આ દિવ્ય સ્વરૂપ દેહાભિમાની અભક્તોને દર્શન યોગ્ય નથી. (૨૮)

હે મધુસૂદન ! હું કંસથી અતિ ભયભીત છું. મારી ધીરજનો અંત આવી ગયો છે. તેથી આપ મારે ત્યાં પ્રગટ થયા છો એ જાણ કંસને ન થાય તો સારું. (૨૯)

હે વિશ્વાત્મા ! શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી ચતુર્ભુજ આપનું આ અલૌકિક સ્વરૂપ અદેશ્ય કરો. (૩૦)

હે ભગવાન ! વિશ્વનો પ્રલય થાય છે ત્યારે સમગ્ર વિશ્વને આપના સ્વરૂપમાં આપ સમાવી લો છો. આવા મોટા સ્વરૂપવાળા આપને હું મારા ઉદરમાં કેવી રીતે ધારણ કરી શકી ? મને આ આશ્ચર્ય થાય છે. આપની આ લીલા કેવી અલૌકિક છે. (૩૧)

દેવકીજીએ સ્તુતિ કરી લીધા પછી વસુદેવ અને દેવકીજીને ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘સ્વયંભૂમન્વંતરમાં તમારા બંનેનો જન્મ હતો એ સમયમાં તમે બંને બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા. વસુદેવનું નામ સુતપા અને દેવકીનું નામ પુશ્તિ હતું. એ સમયમાં તમે બંને પતિ-પત્ની તરીકે જીવન જીવતાં હતાં અને વસુદેવ સુતપા નામે પ્રજાપતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. શુદ્ધ હૃદયવાળા તમે બંને બ્રહ્માજીની

આજ્ઞાથી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તપ કરવા લાગ્યાં. ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને તમે ઉગ્ર તપ કર્યું. વરસાદ, વાયુ, ઠંડી, ગરમી વગેરે ઋતુ ઋતુના ગુણધર્મો સહન કરીને દૈદ્રાણ્યાયમ કરીને ચિત્તને વિશુદ્ધ કર્યું. ક્યારેક સુકાયેલાં પાંદડાંઓ જમીને, ક્યારેક વાયુ ભક્ષણ કરીને, તેમ જ તપે કરીને ચિત્તને શાંત કર્યું. પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી આ રીતે તપ કરીને તમે ભગવાનની આરાધના કરી. પરમાત્મામાં ચિત્ત રાખીને દુષ્કર અને તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરી. આટલો લાંબો સમય તમે તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે જ હે નિષ્પાપ દેવકીજી ! હું તમારી ઉપર પ્રસન્ન થયો. કારણ, હૃદયના ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા, તપ અને ભક્તિથી તમે મારી આરાધના કરી હતી. હે માતા ! તમારી ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે વરદાન દેનારાઓમાં અતિ ઉદાર હું એ સમયમાં તમારી સમક્ષ દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થયો અને મેં તમને વરદાન માંગવાનું કહ્યું ત્યારે તમે બંનેએ એવું વરદાન માંગ્યું કે અમોને તમારા જેવો પુત્ર પ્રાપ્ત થાઓ.’ (૩૨ થી ૩૮)

પંચવિષયનો ત્યાગ કરીને તપસ્વી જીવન જીવનાર તમારે એ સમયમાં કોઈ સંતાન હતું નહિ. તેથી મારી માયાથી મોહિત તમોએ પુત્રની માંગણી કરી પણ મોક્ષ માગ્યો નહિ. ‘તમોને મારા જેવો પુત્ર થશે.’ એવું વરદાન આપીને હું અદૃશ્ય થયો અને સમય જતાં તમોને મારા જેવો પુત્ર પણ થયો. તમારો સંકલ્પ સિદ્ધ થવાથી હર્ષપૂર્વક તમો સંસારનાં વિષયસુખો ભોગવવા લાગ્યા. (૩૯, ૪૦)

સ્વભાવ, ઉદારતા અને ગુણોથી જગતમાં મારા જેવું કોઈ નથી જ એમ વિચારીને હું તમારે ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રગટ થયો અને એ સમયમાં હું ‘પુશ્રીગભા’ નામે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયો. (૪૧)

હે દેવકીજી, ત્યારપછીના બીજા જન્મમાં તમે બંનેએ કશ્યપ અને અદિતિ રૂપે જન્મ લીધો એ સમયમાં ફરીવાર પાછો હું તમારે ત્યાં પુત્ર રૂપે પ્રગટ થયો અને તે સમયમાં વામનજી (ઉપેન્દ્ર) નામે હું પ્રસિદ્ધ થયો. (૪૨)

અને તમારા આ ત્રીજા જન્મમાં તમે બંને વસુદેવ અને દેવકીરૂપે છો અને હું આ ત્રીજી વખત તમારે ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રગટ થયો છું. આ વાત હું તમને સર્વથા સત્ય કહું છું. (૪૩)

ભગવાન કહે છે કે તમને મેં મારું દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું અને પૂર્વજન્મનું આ બધું સ્મરણ કરાવ્યું તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે તમારા અને મારા પૂર્વ અવતારોનું તમને સ્મરણ થાય અને જો હું દિવ્ય સ્વરૂપ તમને બતાવું નહિ તથા પૂર્વજન્મની વાત તમને કરું નહિ તો તમને મારા દિવ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાત જ નહિ અને એક સામાન્ય પુત્રરૂપે જ મને જાણત. તમે બંને મારી પ્રત્યે બ્રહ્મભાવ રાખીને અથવા પુત્રભાવ રાખીને સ્નેહપૂર્વક મારું ચિંતન-સ્મરણ વારંવાર કરશો તેથી તમો બંને મારા પરમપદને પામશો. (૪૪, ૪૫)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ભગવાન આટલું કહીને મૌન રહ્યા અને માતા-પિતા (દેવકી અને વસુદેવ) ની સમક્ષ જ દિવ્ય સ્વરૂપ અદૃશ્ય કરીને પોતાની યોગમાયા વડે એક સાધારણ માનવબાળ જેવા બની ગયા. (૪૬)

એ સમયે ભગવાને વસુદેવને પ્રેરણા કરી કે હે વસુદેવ ! તમને કંસથી ભય લાગતો હોય તો તમે મને ગોકુળમાં નંદજીને ત્યાં મૂકી જાઓ અને મારી યોગમાયા નંદજીને ત્યાં પુત્રીરૂપે પ્રગટ થઈ છે તેને અહીં લઈ આવો. ભગવાનની એ પ્રેરણાના અનુસંધાને પોતાના પુત્રને લઈને જેલની બહાર નીકળવાની વસુદેવે ઈચ્છા કરી તે સમયમાં નંદપત્ની યશોદાને ત્યાં ભગવાનની યોગમાયાનો

પુત્રીરૂપે જન્મ થયો. ભગવાનની શક્તિરૂપ એ યોગમાયા પણ જન્મરહિત હોવા છતાં તે ભગવાનની આજ્ઞાથી તે જન્મી હતી. (૪૭)

ભગવાનની યોગમાયાના પ્રભાવથી પહેરેગીરો તથા શહેરના લોકોની જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ચેતના રહિત થઈ ગઈ અર્થાત્ સર્વલોકો નિદ્રાધીન થયા. જોકે જેલના દરવાજા તથા શહેરના દરવાજાઓ, જાડા આગળિયાઓ તથા લોઢાની સાંકળો અને તાળાઓથી બરાબર બંધ કરેલા હતા જે ખોલીને બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું. પરંતુ જેમ સૂર્યથી અંધકાર નાશ પામે એ રીતે ભગવાનને લઈને વસુદેવ આગળ ચાલ્યા. એ સમયમાં ભગવાનના પ્રભાવથી આપોઆપ દરવાજા પોતાની મેળે જ ઊઘડી ગયા. તે સમયમાં ધીરગંભીર ગર્જના સહિત ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપર વરસાદના છાંટા ન પડે તે હેતુથી શેષનારાયણ પોતાની ફણાનું ભગવાન ઉપર છત્ર કરીને વસુદેવની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શ્રાવણમાસ હોવાથી એ સમયમાં વરસાદ તો વારંવાર આવ્યા જ કરતો હતો એથી યમુના નદીમાં પાણીનું પૂર પણ બહું જ હતું. પાણીનો વેગ ખૂબ જ હતો. મોટાં મોટા મોજાં ઊછળતાં હતાં. નદીના કાંઠા ઉપર પાણીના ફીણ દેખાતા હતા. નદીમાં પાણીની ભમરીઓ પડતી હતી. આથી આ યમુના નદી ઊતરવી મુશ્કેલ તો હતી જ છતાં પણ ભગવાન રામચંદ્રને લંકામાં જવા માટે સમુદ્રે માર્ગ કરી આપ્યો એ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને મથુરામાંથી ગોકુળ જવા માટે યમુનાજીએ માર્ગ કરી આપ્યો. (૪૮ થી ૫૦)

ભગવાનને લઈને નંદજીને ઘેર વસુદેવ ગયા ત્યારે ગોકુળમાં સર્વે નિદ્રાધીન જ હતા. વસુદેવે પોતાના પુત્ર કૃષ્ણને યશોદાની ગોદમાં પોઢાડી દીધા અને યશોદાને ત્યાં જન્મેલી પુત્રીને વસુદેવે લઈ લીધી અને તત્કાળ પાછા તે જેલમાં આવીને યથાવત બંદીવાન થયા. (૫૧)

વસુદેવે કન્યાને દેવકીજીની ગોદમાં સુવાડી દીધી. આ તરફ ગોકુળમાં યશોદાને માત્ર એટલી જ ખબર પડી કે મારે કાંઈક બાળક જન્મેલ છે. તે પુત્ર છે કે પુત્રી તેની તેને કાંઈ ખબર ન રહી. કારણ કે એક તો તેને પ્રસૂતિની અતિ વેદના હતી અને યોગમાયાનો પ્રભાવ પણ હતો તેથી તે અચેત જેવા થઈ ગયા હતા. (૫૨, ૫૩)

यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुद्धयत ।

न तल्लिङ्ग परिश्रान्ता निद्रयाऽपगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કૃષ્ણ જન્મ’ નામે ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો

કંસે બાળકોની હિંસા કરવા આરંભેલો પ્રયત્ન

श्रीशुक उवाच = बहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ।

ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! વસુદેવ ગોકુળમાંથી મથુરા પાછા આવ્યા અને હાથમાં બેડીઓ પહેરીને પહેલાંની જેમ બંદીવાન થઈ ગયા ત્યારે શહેરના અને જેલના સર્વ દરવાજાઓ પહેલાંની

જેમ જ બરાબર બંધ થઈ ગયા અને દેવકીએ જન્મ આપેલ કન્યા રુદન કરવા લાગી. બાળકનું રુદન સાંભળીને પહેરેગીરની નિદ્રા ઊડી ગઈ. તેણે તરત જ રાજમહેલમાં જઈને કંસને ખબર આપ્યા કે ત્યાં બાળકનો જન્મ થયો છે. ચિંતાપૂર્વક કંસ તો વાટ જ જોઈ રહ્યો હતો. પહેરેગીરની વાત સાંભળીને તરત જ કંસ પલંગમાંથી ઊઠ્યો અને તે ઝડપથી દેવકીના નિવાસસ્થાન તરફ દોડ્યો. તેમને ખબર જ હતી કે આ સમયમાં તો મારું મોત કરનાર વિષ્ણુ જ જન્મ લેવાના છે તે વિચારમાં જ શરીરનું ભાન પણ તે ભૂલી ગયો. તેને એ પણ ખબર રહી નહીં કે મારા માથાના વાળ વેરવિખેર છૂટા છે. ઉતાવળા ચાલવાથી રસ્તામાં પગમાં જે ઠેસ વાગે તેની પણ તેને ખબર રહી નહીં. (૧ થી ૩)

પોતાની સમીપે આવેલા કંસને જોઈને પતિવ્રતા, દીન દેવકી દુઃખ અને દિલગીરીપૂર્વક પોતાના ભાઈ કંસને કહેવા લાગ્યાં કે, 'હે મારા હિતેચ્છુ ભાઈ ! હું તારી નાની બહેન છું. તું આ મારી કન્યાને જીવતી રાખીશ તો તે કન્યા હું તારા પુત્ર સાથે પરણાવીશ. વળી, હે ભાઈ ! બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા કરવી એ તારે માટે યોગ્ય નથી. આ પહેલાં તે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી મારા ઘણા પુત્રો મારી નાખ્યા છે. આ મારી એક દીકરી તો તું જીવંત રહેવા દે. તું શક્તિશાળી છો. હું તારી નાની બહેન પુત્ર વિનાની અભાગણી છું તેથી મારી આ પુત્રી તું જીવતી મને આપી દે. (૪ થી ૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! દેવકીએ પોતાની તે કન્યા પ્રેમથી છાતી સરસી ચાંપી અને અતિ દીનતાથી તે રડવા લાગી અને વારંવાર પુત્રીની માગણી કરવા લાગી. પરંતુ નિર્દય કંસને જરા પણ દયા આવી નહિ. તેણે દેવકીના હાથમાંથી કન્યાને છીનવી લીધી અને દેવકીનું અપમાન કર્યું. સ્વાર્થને આધીન કંસના હૃદયમાં સ્નેહ તો હતો જ નહિ તેથી તેણે નવજાત પોતાની ભાણીના બે પગ પકડીને તત્કાળ એક શિલા પર પછાડી. પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન એ કન્યા સાધારણ કન્યા તો હતી જ નહિ. એ તો સાક્ષાત્ યોગમાયા હતી. તેથી કંસના હાથમાંથી ઊડીને તે આકાશમાં ચાલી ગઈ અને તેણે પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આઠ હાથમાં આઠ આયુધો ધારણ કર્યા, દિવ્ય માળાઓ, વસ્ત્રો, ચંદન રત્નોનાં આભૂષણોથી સુશોભિત તે દેવીએ પોતાના હાથમાં ધનુષ, ત્રિશૂળ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કર્યા અને સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, કિન્નરો, સર્પો વગેરે એ દેવીની સ્તુતિ પ્રાર્થના પૂજા કરતા હોય, નૈવેદ્યો અર્પણ કરતા હોય તેવું કંસને દેખાયું અને એ સમયે એ દેવીએ કંસને કહ્યું. (૭ થી ૧૧)

દેવી કહે છે કે અભાગી કંસ ! મને મારવાથી તને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. પૂર્વજન્મનો તારો વેરી તને મારવા માટે કોઈ પણ સ્થળે જન્મેલો જ છે. માટે તું નિદોષ, અસહાય બાળકોની હત્યા કરવી છોડી દે. (૧૨)

દેવી યોગમાયા આ પ્રમાણે કંસને કહીને અદૃશ્ય થઈ અને પૃથ્વી પર તે દેવી વિવિધ સ્થાનોમાં અનેક નામોથી પ્રસિદ્ધ થયા. (૧૩)

યોગમાયાની આ દિવ્યવાણી સાંભળીને કંસને અતિ આશ્ચર્ય થયું. તેણે વસુદેવ અને દેવકીને જોલમાંથી છૂટા કર્યા અને નમ્રતાપૂર્વક તેઓને કહેવા લાગ્યો. (૧૪)

કંસે કહ્યું : હે બહેન-હે બનેવી ! મેં બહુ જ ખોટું કામ કર્યું છે. હાય ! હાય ! હું મહાપાપી છું. રાક્ષસો જેમ પોતાના પુત્રોને મારે એ જ રીતે તમારાં ઘણાં બાળકોને મેં મારી નાખ્યાં. આ વાતનું મને બહુ જ દુઃખ થાય છે. હું એટલો બધો નિર્દય છું કે મારામાં દયાનો છાંટો પણ નથી અને તેથી જ મેં મારા ભાઈઓ, મારા કુટુંબીઓ, મારા જ્ઞાતિજનો, મારા હિતેચ્છુ મિત્રો એ સર્વેનો મેં ત્યાગ કર્યો છે. આવા ઘોર પાપ કરવાથી હું ક્યા નરકમાં પડીશ એની પણ મને ખબર નથી. બ્રહ્મહત્યા કરનારો જીવતો હોય છતાં તે મરેલો જ છે. એ જ રીતે હું પણ જીવતો છું છતાં મરેલો છું. (૧૫, ૧૬)

માત્ર માણસો જ ખોટું બોલે છે એવું નથી, પરંતુ દેવો પણ ખોટું બોલે છે. દેવની વાણીમાં વિશ્વાસ રાખીને મારી બહેનનાં બાળકોને મેં મારી નાખ્યાં. અરે ! હું કેવો પાપી છું ! હે બહેન-બનેવી ! તમે બંને ખરેખર મહાત્માઓ છો. તમે તમારા પુત્રનો શોક કરવો છોડી દો. તેમને તો તેમના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ફળ મળ્યું છે. હું તેમાં નિમિત્ત બન્યો છું. દેહધારીઓ સર્વે પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન છે. તેથી જ પ્રાણીઓ હંમેશા એકસાથે લાંબો સમય રહી શકતા નથી. માટીમાંથી ઘડા, કોડિયાં વગેરે થાય છે અને પાછા તે ફૂટી પણ જાય છે. એ જ રીતે દેહધારીઓના દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે અને નાશ પણ થાય છે. પરંતુ તેનાથી આત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. જે લોકો આ સત્ય વાતને જાણતા નથી તે લોકો શરીરને જ આત્મા માની લે છે. ખરેખર આ તેનું અજ્ઞાન જ છે અને તેથી જ તેને જન્મ અને મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી સુખ-દુઃખ છે અને જન્મ મરણરૂપી સંસાર પણ ત્યાં સુધી જ સતત રહે છે. મારી વહાલી બહેન દેવકી ! તમારા વહાલા પુત્રોને મેં મારી નાખ્યા છે. પરંતુ તમે તેનો શોક કરો નહિ. કારણ કે પરાધીન થઈને સર્વેને કર્મનું ફળ ભોગવવું જ પડે છે. પોતાના આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારો માણસ જ્યાં સુધી એમ માને છે કે મેં આને મારી નાખ્યો, હું આનાથી મરાયો ત્યાં સુધી તેને શરીર સંબંધ, જન્મ, મૃત્યુ એ સર્વે સંસાર ધર્મો રહે જ છે. આ પ્રકારના દેહાભિમાનીઓને જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી તેને પાપ પણ લાગવાનું અને તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત પણ તેને કરવું પડે છે. કારણ કે તે માને છે કે હું દુઃખ ભોગવું છું. બીજાને હું દુઃખ આપું છું. અજ્ઞાનીને આવો બાધ્યબાધક ભાવ થાય છે. ગોપાળાનંદ સ્વામી અહીં સ્પષ્ટતા કરતા સમજાવે છે કે કંસનો આ વિચાર સત્શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. કંસ એવા આશયથી કહે છે કે હું આત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણું છું. તેથી હું જે કાંઈ કરું છું તે સમજીને કરું છું. મેં જે કાંઈ પાપ કર્યું છે તેમાં તો હું નિમિત્ત માત્ર છું. મારે દેહાભિમાન કે અજ્ઞાન નથી. તેથી મારે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત કરવાનું નથી. આવા ભાવથી કંસે આ વાક્ય કહેલ છે. એ તેનો દુષ્ટ ભાવ છે. (૧૭ થી ૨૨)

હે બહેન-બનેવી ! તમે મારી આ દુષ્ટતાથી મને ક્ષમા આપો કારણ કે તમે મહાન સત્પુરુષ છો અને સાધુપુરુષો દીનજનો પ્રત્યે દયા રાખનારા હોય છે. આમ કહીને કંસ વસુદેવ અને દેવકીના પગમાં પડ્યો અને તે રુદન કરવા લાગ્યો. (૨૩)

ત્યારપછીના યોગમાયાનાં વાક્યોમાં વિશ્વાસ રાખીને કંસે વસુદેવ અને દેવકીને જેલમાંથી છોડી

મૂક્યાં અને તે બંને પ્રત્યે કંસે સ્નેહભાવ વ્યક્ત કર્યો. દેવકીજીને લાગ્યું કે કંસને પસ્તાવો થયો છે તેથી દેવકીએ તેને ક્ષમા આપી અને તેના અપરાધો તે ભૂલી ગયાં અને વસુદેવ હસતાં હસતાં કંસને કહેવા લાગ્યા. (૨૪, ૨૫)

વસુદેવ કહે છે કે હે કંસ ! આપ જે કહો છો કે અજ્ઞાનથી જ જીવાત્મા દેહભિમાની થાય છે એ વાત સાચી છે. અજ્ઞાનથી અને દેહાભિમાનથી જ માણસને પોતાનો ને પારકો એવી ભેદબુદ્ધિ થાય છે અને પોતાના ને પારકા એવી માન્યતાથી જ હર્ષ, શોક, ભય, દ્વેષ, લોભ, મોહ વગેરે દોષોથી માણસ મહાંધ બને છે અને તેથી સર્વના પ્રેરક ભગવાનને તે ભૂલી જાય છે. કારણ કે ભગવાન જ કાળ સ્વરૂપે સર્વના કર્તાહર્તા છે. (૨૬, ૨૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! વસુદેવ અને દેવકીએ પ્રસન્ન થઈને નિષ્કપટપણે કંસની સાથે આ રીતે વાતચીત કરી ત્યારપછી તેઓની સંમતિ લઈને કંસ પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. તે રાત્રિ સમાપ્ત થઈ અને સવારે કંસે પોતાના રાજ્યમંત્રીઓને બોલાવ્યા અને યોગમાયાએ જે વાક્યો કહ્યાં હતાં તે વાક્યો તેણે રાજ્યમંત્રીઓને કહ્યાં. પરંતુ કંસના તે રાજ્યમંત્રીઓ રાજનીતિ જાણવા અપૂર્ણ હતાં. કારણ કે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આસુરીવૃત્તિના હતા અને તેથી જ તેઓ દેવો સાથે સ્વાભાવિક રીતે શત્રુભાવ રાખતા હતા. કંસની વાત સાંભળીને તેઓ દેવો તરફ વધારે ક્રોધિત થયા અને કંસને કહેવા લાગ્યા કે મહારાજ કંસ ! આપ જે કહો છો તે રીતે જ હોય તો અમો આપણા રાજ્યના મોટાં મોટાં શહેરો, નાનાં નાનાં ગામો તથા નેસડાઓ તથા અન્ય સ્થાનોમાં વસ્તીમાં ફરીને દશ દિવસમાં કે દશ દિવસથી મોટા જે કોઈ નાનાં બાળકો હોય એ સર્વેને આજે જ મારી નાખીને અને દેવતાઓ તો યુદ્ધ કરવામાં કાયર છે. એ દેવો તો તમારા ધનુષ્યની દોરીનો ટંકારાવ સાંભળીને જ હંમેશા ભય પામે છે. જ્યારે આપ એક પછી એક બાણ દેવો ઉપર ફેંકો છો ત્યારે તમારા બાણોના સમૂહથી ઘાયલ થતાં તે દેવો જીવવાની ઈચ્છાથી યુદ્ધભૂમિમાંથી ભાગવા જ માંડે છે. (૨૮ થી ૩૩)

રાજ્યમંત્રીઓ કહે છે કે હે મહારાજ કંસ કહે છે કે હે મહારાજ કંસ ! આપની બાણવર્ષા સહન નહિ કરી શકનાર કેટલાક દેવો હથિયાર હેઠાં મૂકીને હાથ જોડી તમારું શરણ સ્વીકારે છે, જ્યારે કેટલાક દેવોને તો ભયથી શિખા છૂટી જાય છે. તેના કચ્છ ઢીલા થઈ જાય છે અને કહે છે કે અમે તમારાથી ડરીએ છીએ (યુદ્ધમાં આવા ડરપોક દેવોથી તમારે કોઈ ચિંતા જ નથી) અને તમે તો યુદ્ધનીતિને જાણનાર હોવાથી જે અસ્ત્રો કે શસ્ત્રો ભૂલી ગયા હોય, જેનો રથ તૂટી ગયો હોય, જે ભયભીત હોય, જે યુદ્ધભૂમિ તજીને બીજા કામમાં રોકાયા હોય, જેનું ધનુષ ભાંગી ગયું હોય એ સર્વે ઉપર તમે પ્રહાર કરતા નથી અને દેવો તો નિર્ભય સ્થાનમાં શૂરવીરતા બતાવે છે અને યુદ્ધભૂમિથી બહાર જઈને બડાઈની મોટી મોટી વાતોના ડિંગ ચલાવતા હોય છે અને વિષ્ણુ તો એકાંતમાં જ રહે છે અને શંકર (મહાદેવ) વનમાં વસે છે. ઈન્દ્ર પાસે પૂરી તાકાત નથી અને બ્રહ્મા તો નિત્ય તપશ્ચર્યા જ કરે છે. માટે એ સર્વે દેવોથી આપણે જરા પણ ભય પામવાની જરૂર નથી. છતાં પણ દેવો આપણા શત્રુ છે તેથી શત્રુઓ તરફ બેદરકાર તો રહેવાય જ નહિ એવો અમારો મત છે. માટે શત્રુઓના મૂળ ઉખેડી નાખવા માટે આપ અમોને આજ્ઞા આપો. અમે તમારા સેવકો

છીએ. શરીરમાં રોગ થયો હોય અને તેનું નિદાન ન કરીએ અને રોગ પ્રત્યે બેદરકાર રહીએ તો તે રોગ શરીરમાં મૂળ નાખીને અસાધ્ય બની જાય. એ જ રીતે પ્રથમથી જ ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીએ તો તે પછીથી ઈન્દ્રિયોને વશ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે. તેવી રીતે શત્રુઓની પ્રથમથી જ ઉપેક્ષા કરીએ તો ધીરે ધીરે તેઓ બળવાન બની જાય અને પછી તેને જીતવા મુશ્કેલ છે. (૩૪ થી ૩૮)

દેવોનો મુખ્ય આધાર વિષ્ણુ છે. જ્યાં સનાતન ધર્મ (સદાચાર) હોય ત્યાં એ વિષ્ણુ રહે છે. વેદો, ગાયો, તપ, બ્રાહ્મણો, યજ્ઞો અને દક્ષિણા એ સર્વ સનાતન ધર્મના મુખ્ય પાયાઓ છે. (૩૯)

હે મહારાજ કંસ ! વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો, તપસ્વીઓ, યાજ્ઞિકો, અને યજ્ઞમાં ઉપયોગી ગાયો એ સર્વેનો સંપૂર્ણપણે અમો નાશ કરીએ. (૪૦)

બ્રાહ્મણો, ગાયો, વેદ, તપ, સત્ય, ઈન્દ્રિયોનું દમન, મનનો નિગ્રહ, શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા અને યજ્ઞ એ સર્વ ભગવાન વિષ્ણુનું શરીર છે. (૪૧)

સર્વ દેવોના સ્વામી વિષ્ણુ છે અને અસુરોનો મુખ્ય શત્રુ એ છે પરંતુ એ ગુપ્ત સ્થળે રહેનાર છે. બ્રહ્મા, શંકર અને સર્વ દેવોનું મુખ્ય કારણ એ જ છે. તેને મારવાનો મુખ્ય ઉપાય તો એ છે કે સર્વ પ્રથમ ઋષિઓનો નાશ કરવો. (૪૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! એક તો કંસની પોતાની જ બુદ્ધિ સારી ન હતી અને તેમાં વળી તેના મંત્રીઓએ પણ એવી જ સલાહ આપી. તેથી તેણે બ્રાહ્મણોની હત્યા કરવામાં જ પોતાનું હિત માન્યું અને કાળપાશથી બંધાયેલા એ અસુર કંસે રાજ્યમંત્રીઓ સાથે વિચાર કરીને તે નિર્ણય કર્યો. (૪૩)

કંસે સત્પુરુષોની હિંસા કરવામાં ઉત્સાહવાળા રાક્ષસી, રાજ્યમંત્રીઓને સત્પુરુષોની હિંસા કરવાનો આદેશ આપ્યો. ઈચ્છિત રૂપ ધારણ કરનાર તે દાનવો કંસના આદેશથી ચોતરફ ફરવા લાગ્યા અને કંસ પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. (૪૪)

સ્વભાવથી જ રજોગુણી એ દૈત્યો તમોગુણને કારણે મૂઢ બુદ્ધિવાળા પણ હતા. તેથી તેઓ વિવેક ગુમાવી બેઠા અને તેઓનું મોત પણ નજીકમાં જ હતું એટલે તેઓ સંતપુરુષોનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા. (૪૫)

સંતપુરુષોનું અપમાન કરનાર મનુષ્યનાં આયુષ્ય, લક્ષ્મી, યશ, પુણ્ય, આલોક અને પરલોકનાં સુખ, વૈભવો તથા મોક્ષનાં સાધનો એ સર્વે નષ્ટ થાય છે. (૪૬)

આયુઃ શ્રિયં યજ્ઞો ધર્મ લોકાનાશિષ એવ ચ ।

હન્તિ શ્રેયાંસિ સર્વાણિ પુંસો મહત્તિક્રમઃ ॥ ૪૬ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કંસ-અસુર મંત્રણા’ નામે ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય પ મો

ગોકુલમાં, શ્રીકૃષ્ણ જન્મોત્સવ

શ્રીશુક ઉવાચ = નન્દસ્તવાત્મજ ઉત્પન્ને જાલાહલાદો મહામનાઃ ।

આહૂય વિપ્રાન્ દૈવજ્ઞાન્ સ્નાતઃ શુચિરલઙ્કૃતઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! નંદજીને ખબર પડી કે આપણે ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો છે. તે જાણીને પ્રસન્ન થયા. તરત જ તેણે સ્નાન કર્યું. પવિત્ર થઈને સુંદર વસ્ત્રો-આભૂષણો પહેર્યા અને ઉદાર મનવાળા નંદજીએ જ્યોતિષ જાણનારા વિપ્રોને બોલાવ્યા અને તેઓ પાસે સ્વસ્તિવાંચન, જાતકર્મસંસ્કાર, દેવો અને પિતૃઓનું પૂજન વગેરે વિધિ કરાવ્યો. તે બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રો-આભૂષણો તથા આભૂષણોથી શણગારેલી બે લાખ ગાયો તથા રત્નો અને વસ્ત્રોથી ઢાંકેલા તલના સાત પર્વતોના દાન દીધા. (૧ થી ૩)

અશુદ્ધ ભૂમિ તથા જળ લાંબા સમયે શુદ્ધ થાય છે. સ્નાન કરવાથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. પાણી વડે વસ્ત્રો ધોવાથી વસ્ત્રોની શુદ્ધિ થાય છે. માટી કે રાખ લગાડીને સાફ કરવાથી વાસણ વગેરે શુદ્ધ થાય છે. ગર્ભસ્થ બાળક વગેરે સંસ્કારોથી શુદ્ધ થાય છે. તપ કરવાથી ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે. વેદાધ્યયન યજ્ઞ વગેરેથી બ્રાહ્મણો શુદ્ધ થાય છે. દાન કરવાથી ધનની શુદ્ધિ થાય છે. સંતોષથી મન શુદ્ધ થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યાથી આત્મા શુદ્ધ થાય છે. (૪)

એ સમયમાં નંદજીને ઘેર આવીને બ્રાહ્મણ, સૂત, માગધ અને બંદીજન મંગળ આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા તથા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ગાયન કરનારાઓ ગાયન કરવા લાગ્યા. ભેરી તથા દુંદુભિ વગેરે વાદ્યોનો મંગળ ધ્વનિ થવા લાગ્યો. (૫)

વ્રજ પ્રદેશના બધાને ઘેર લોકોએ દરવાજાઓ, આંગણાઓ, મકાનોને સાફસૂફ કરીને શણગાર્યા. આંગણામાં જળ છાંટીને ફૂલો વેર્યા. ધ્વજા, પતાકા અને પુષ્પોના હારો દ્વારા ઉપર તથા રસ્તાઓમાં લગાવ્યા તથા વસ્ત્રોના અને પાંદડાઓનાં તોરણો બાંધ્યાં. (૬)

ગાયો, બળદો તથા વાછરડાંઓને હળદર અને તેલ લગાવીને શણગાર્યા તથા ગેરૂ અને મોરપિચ્છ, ફૂલહાર અને વસ્ત્રોથી સુશોભિત કર્યા અને ગોવાળિયાઓ કિંમતી વસ્ત્રો તથા આભૂષણો, જામ, પાઘડી વગેરે પહેરીને વિવિધ સામગ્રીઓની ભેટો લઈને નંદજીને ઘેર આવ્યા. (૭, ૮)

યશોદાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે તે જાણીને ગોપીઓને પણ અતિ આનંદ થયો. તે ગોપીઓએ વસ્ત્રો, આભૂષણો, અંજન વગેરે પ્રસાધનોથી શરીરો સુશોભિત કર્યા. તાજાં કુસુમ અને કેસરના પરાગોથી તેઓનાં મુખકમળ અતિ શોભતા હતાં. મોટા નિતંબોવાળી તે ગોપીઓ ઉતાવળી ચાલતી હતી તેથી તેઓનાં સ્તનો પણ આમતેમ હલતાં હતાં. વિવિધ પ્રકારની ભેટો લઈને તે ગોપીઓ નંદજીના ઘર તરફ જતી હતી. તે ગોપીઓએ મણિમાં જડિત તેજસ્વી કુંડળો કાનમાં પહેર્યા હતા. કંઠમાં દાણીયું વગેરે સોનાના હારો પહેર્યા હતા. શરીર પર વિવિધ રંગનાં વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. હાથમાં, કંકણ, કેશના અંબોડામાં પુષ્પોની વેણીઓ ધારણ કરનારી એ ગોપીઓ ઉતાવળી ચાલતી તેથી તેઓની વેણીઓમાંથી પુષ્પો રસ્તામાં ખરી પડતાં હતાં.

નંદજીને ઘેર જઈને ગોપીઓ નવજાત બાળકને આશીર્વાદ દેતા બોલવા લાગી કે હે ઈશ્વર ! ચિરકાળ સુધી આ બાળકનું રક્ષણ કરજો. એમ કહીને હળદર, તેલ, જળ વગેરે માંગલિક દ્રવ્યો પરસ્પર છાંટવા લાગી તથા માંગલિક ગીતો ગાવા લાગી. (૯ થી ૧૨)

સમગ્ર વિશ્વના સ્વામી ભગવાનના ગુણો પણ અનંત, અપાર છે. એ દિવ્યગુણો સહિત ભગવાન વ્રજમાં પ્રગટ થયાં. એ સમયમાં વ્રજવાસીઓએ ભગવાનનો જન્મોત્સવ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઊજવ્યો અને વિવિધ વાજિંત્રો વગાડીને મંગલ ધ્વનિ કર્યો. (૧૩)

પ્રસન્ન થયેલા ગોવાળિયાઓ પરસ્પર દૂધ, દહીં, ઘી અને પાણી ઉડાડવા લાગ્યા અને પરસ્પર મુખ પર માખણ ચોપડવા લાગ્યા અને આનંદ ઉત્સવ કરવા લાગ્યા (૧૪)

સ્વભાવથી જ ઉદાર મનવાળા નંદજીએ સૂત, માગધ, બંદીજન, નૃત્યગાન કરનારાઓ તથા વિવિધ કળાઓથી જીવન જીવનારા એ સર્વેને તથા ગુણવાન માણસોને તેઓની ઈચ્છા મુજબ દાન દીધા તથા ગોપીઓને પણ વસ્ત્રો, આભૂષણો વગેરે આપ્યાં. ભગવાન વિષ્ણુની પ્રસન્નતા અને પોતાના પુત્રના શ્રેયને માટે આદરપૂર્વક પ્રસન્ન મનથી નંદજીએ વિવિધ દાનો આપ્યાં. (૧૫, ૧૬)

નંદરાયને પુત્રની વધાઈ આપનારા વસુદેવ પત્ની રોહિણી પણ કિંમતી વસ્ત્રો, આભૂષણો પહેરીને આંગણે આવેલી ગોપીઓનો સત્કાર કરવા ઘરમાં સર્વને મળતાં હતાં. (૧૭)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વ્રજમાં પ્રગટ થયા ત્યારથી જ નંદજીનું વ્રજ રિદ્ધિ-સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર થયું, કારણ કે દિવ્યગુણો સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો વ્રજમાં વાસ થયો તેથી એ વ્રજ સ્વાભાવિક રીતે જ લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ બની ગયું. (૧૮)

પુત્ર જન્મોત્સવ સમાપ્ત થયા પછીના દિવસોમાં એક વખત નંદજીએ મથુરા જવાનો વિચાર કર્યો. તેથી ગોકુળની સંભાળ રાખવાની આગેવાન ગોવાળિયાઓને ભલામણ કરીને વાર્ષિક કરવેરો કંસને આપવા માટે નંદજી મથુરા ગયા. (૧૯)

મારા પરમ મિત્ર નંદજી મથુરા આવ્યા છે તે સમાચાર વસુદેવે જાણ્યા. કંસને કરવેરો આપીને નંદજી પોતાને ઉતારે ગયા. ત્યારે વસુદેવ નંદજીને મળવા માટે તેને ઉતારે ગયા. (૨૦)

વસુદેવને મળવા આવેલ જોઈને નંદજી પ્રસન્નતાપૂર્વક ઊભા થયા. ચેતના રહિત જેમ ચેતનવંત થાય તેમ વસુદેવને જોઈને નંદજી ઉત્સાહિત થયા અને પ્રેમપૂર્વક વસુદેવના હાથ પકડીને તેને ભેટી પડ્યા અને પ્રેમથી તે રોમાંચિત થયા. (૨૧)

વસુદેવને પ્રસન્નાપૂર્વક આદરથી બેસાડ્યા. તેનો સત્કાર કર્યો. સ્વાગત સ્વીકારીને સ્વસ્થતાથી વસુદેવ અને નંદજી બેઠા. પરંતુ વસુદેવનું મન તો પોતાના બંને પુત્રોનું કુશળ પૂછવામાં જ આતુર હતું તેથી વસુદેવે નંદજીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને પછી નંદજીને કહેવા લાગ્યા. (૨૨)

વસુદેવે કહ્યું કે મિત્ર નંદજી ! તમે તો ખૂબ જ વૃદ્ધ થયા છો. તેથી આપની આ અવસ્થામાં પુત્રની આશા રાખી શકાય નહિ. છતાં ભગવાનની કૃપાથી તમારે ત્યાં પુત્ર થયો એ મહાભાગ્યની વાત છે અને આપણે બંને મિત્રો આજે મળ્યા એ પણ આનંદની વાત છે. સ્નેહી સ્વજનોને મળવું એ આ સમયમાં દુર્લભ છે કારણ કે સંસારચક્ર જ એવું છે કે “સ્નેહી સ્વજનોનો મેળાપ એ પૂર્વજન્મ જેવો આનંદનો વિષય બની રહી છે.” (૨૩, ૨૪)

વેગવાન જળપ્રવાહમાં ઘાસનાં તણખલાઓ કે નાનાં મોટાં કાષ્ટ સ્થિર થઈને એક સ્થળે રહી શકતાં નથી. એ જ રીતે આ સંસારમાં સ્નેહી સ્વજનો ભેગા થઈને એક સ્થાનમાં ચિર કાળ રહી શકતાં નથી. કારણ કે વિવિધ કર્મો કરનારા દેહધારીઓના પ્રારબ્ધ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને પ્રારબ્ધકર્મને આધીન થઈને સર્વને જુદું જ પડવું પડે છે. (૨૫)

અત્યારે વ્રજમાં સગાસંબંધીઓ સહિત તમે જ્યાં રહો છો તે સ્થળે જળ, ઘાસ, વૃક્ષો તથા રહેવાની સુવિધા એ બધું અનુકૂળ છે ને ? વનમાં પશુઓને ચારો તો પૂરતો મળી રહે છે ને ? હે ભાઈ નંદજી ! તેની માતા સહિત મારો પુત્ર બલરામ તમારે ત્યાં રહે છે. યશોદા અને તમે તેનું લાલનપાલન કરો છો એથી એ બલરામ તમને માતાપિતા તરીકે માનતો હશે. એ સુખી છે ને ? સુખને વાસ્તે ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણ પુરુષાર્થો શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. પોતાને તથા પોતાના સ્વજનોને જેનાથી સુખ મળે એ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ સત્ય છે અને કેવળ પોતાને જ સુખ થાય અને સગાં-સ્વજનોને દુઃખ થાય એ ધર્મ, અર્થ અને કામ હિતકારક નથી. (૨૬, ૨૭, ૨૮)

વસુદેવની વાત સાંભળીને નંદજી કહેવા લાગ્યા કે, “ભાઈ વસુદેવ ! તમે પણ ઘણું બધું દુઃખ સહન કર્યું. દેવકીના ઘણા પુત્રો કંસે મારી નાખ્યા. છેલ્લે છેલ્લે એક કન્યા હતી તેને પણ કંસે મારી નાખી અને તમે ખરી વાત કહો છો કે સુખદુઃખ છે તે પ્રારબ્ધને આધીન છે. ભાગ્ય છે એ જ જીવનનો મુખ્ય આધાર છે. આ વાત યથાર્થ જાણે તેને સુખદુઃખમાં મોહ થાય નહિ. વસુદેવે કહ્યું, કે ભાઈ ! તમે કંસને વાર્ષિક કરવેરો આપી દીધો. આપણે બંને મળ્યા. હવે અહીં વધારે રોકાવું એ ઠીક નથી. કારણ કે વ્રજમાં મોટો ઉત્પાત થવાની શક્યતા છે. શુકજી કહે છે કે વસુદેવના કહેવાથી નંદ વગેરે સર્વે ગાડાંઓ તૈયાર કરીને ગોકુળ તરફ ગયા.” (૨૯ થી ૩૨)

इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ।

अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ३२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધનું પૂર્વાર્ધમાં ‘વસુદેવ મિલન’ નામે પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ હો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો પૂતનાનો વધ

શ્રીશુક ઉવાચ = નન્દઃ પથિ વચઃ શૌરેર્ન મૃષેતિ વિચિન્તયન્ ।

हरिं जगाम शरणंत्पातागमशङ्कितः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! નંદજી મથુરાથી ચાલ્યા અને તેણે માર્ગમાં વિચાર કર્યો કે વસુદેવ જે બોલે છે તે જ સત્ય જ થાય છે. તેથી કદાચ ગોકુળમાં ઉત્પાત થાય અને લોકોને સંકટ આવી પડે તે બનવા જોગ છે. તેણે મનમાં ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું. ગોકુળના રક્ષણની પ્રાર્થના પણ કરી. નંદજીને વિશ્વાસ હતો કે ભગવાન રક્ષા કરશે. (૧)

કૂર સ્વભાવની પૂતના નામની એક રાક્ષસી હતી. બાળકોનો નાશ કરવો એ તેનું મુખ્ય કામ હતું. કંસની આજ્ઞાથી આ પૂતના શહેર, ગામડાંઓ અને નેસડાઓમાં ફરતી અને બાળકોને મારી નાખતી. (૨)

જે ગૃહસ્થને ઘેર ભક્ત વત્સલ ભગવાનના મંગળ નામોનું કીર્તન થતું નથી તથા ભગવાના ગુણો અને ચરિત્રોનું શ્રવણ-કીર્તન થતું નથી એ ગૃહસ્થોને ઘેર રાક્ષસોનું બળ ચાલે છે અને પોતાનાં કામકાજ કરતાં કરતાં રાક્ષસોના બળનો નાશ કરનાર ભગવાનનાં ગુણ-ચરિત્રો અને નામોનું કીર્તન, શ્રવણ કરનારા ગૃહસ્થોને ઘેર રાક્ષસોનું બળ ચાલતું નથી. (૩)

સ્વૈચ્છિક રૂપ ધારણ કરનારી આકાશમાર્ગે ચાલનારી તે રાક્ષસી પૂતના એક દિવસ નંદજીના ગોકુળમાં આવી અને તેણે સુંદર યુવાન સ્ત્રીના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ગોકુળમાં તે ફરવા લાગી. (૪)

માલતીનાં પુષ્પોથી તેણે મસ્તકના કેશ ગૂંથ્યા હતાં. સુંદર વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. તેજસ્વી આભૂષણો કાનમાં પહેર્યા હતાં તથા કીંમતી અન્ય આભૂષણોથી તેનું મુખ શોભી રહ્યું હતું. પાતળી કેડ, મોટા નિતંબ, ઉન્નત સ્તનવાળી એ પૂતના હાથમાં કમળ લઈને મંદ હાસ્યપૂર્વક નયન કટાક્ષથી વ્રજવાસીઓ સામે જોતીજોતી ફરવા લાગી. એ પૂતનાને જોઈને સર્વનાં ચિત્ત તે તરફ આકર્ષિત થતાં હતાં. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી હોય તેવું રૂપ હતું. તેના રૂપમાં મોહિત થયેલી ગોપીઓ તેને જોઈને કાંઈ બોલી શકી નહિ. ગોપીઓ તો એમ જ માનવા લાગી કે પોતાના પતિના દર્શન કરવા સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી વ્રજમાં આવ્યાં છે. (૫, ૬)

આ પૂતના બાળકો માટે તો ગ્રહની માફક દુઃખદાયક જ હતી. તાજાં જન્મેલાં બાળકોની તપાસ કરતી કરતી તે નંદજીને ઘેર આવી. ત્યાં તેણે જોયું કે બાળક પલંગમાં સૂતેલ છે. હે પરીક્ષિત ! દુષ્ટ પુરુષોનો નાશ કરવા માટે જ ભગવાન પ્રગટ થયા છે. પરંતુ રાખમાં ભારેલા અગ્નિનો પ્રકાશ અને પ્રતાપ દેખાતો નથી. એ જ રીતે માનવરૂપધારી ભગવાનનો પ્રતાપ અને પ્રકાશ અસૂરો જાણી શકતા નથી. ચર અને અચર દેહધારીઓના ભગવાન અંતર્યામી છે. તેથી ભગવાને જાણ્યું કે બાળકોને મારનારી આ પૂતના ખરેખર ગ્રહરૂપ દુઃખદ છે. માટે તેનું મોહું મારે જોવું નથી. આવા આશયથી ભગવાને પોતાનાં નેત્રો બંધ કરી દીધાં. સૂતેલા સર્પને દોરડું માનીને કોઈ ઉપાડે એવી જ રીતે કાળરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઉપાડીને પૂતનાએ પોતાના ખોળામાં લીધા. (૭, ૮)

(આ શ્લોકમાં બાલગ્રહ શબ્દ બે વખત પ્રયોજાયો છે. તેના અનુસંધાનમાં અહીં વિશેષ સ્પષ્ટતા અમોએ આપી છે. વૈદશાસ્ત્રોમાં બાલચિકિત્સા પ્રકરણમાં બાલગ્રહો વિવિધ પ્રકારના રોગો દ્વારા બાળકોને દુઃખ આપે છે અને તે બાલગ્રહોને તથા તેનાથી થતા રોગોને દૂર કરવાના ઉપાયો આયુર્વેદમાં બતાવેલા છે તથા બાલગ્રહો અને બાલરિષ્ટો દ્વારા બાળકોને દુઃખ થાય છે તેવું જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે.

બાલગ્રહોના ઉપદ્રવથી બચવા માટે પુરાણોમાં તથા આયુર્વેદમાં જણાવેલ છે કે સર્વેએ વસ્ત્રો, વાસણો, વસવાટ અને આહાર, વ્યવહાર સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખવા. તેને માટે રજસ્વલા ધર્મીમાં દરેક પ્રકારની શુદ્ધિ રાખવી. પ્રસૂતા મહિલા તથા બાળકોનાં વસ્ત્રો, ખોરાક તથા વસવાટ સ્વચ્છ,

નિરોગી અને પવિત્ર રાખવા. આ પ્રકારે સાવધાનીથી રહેનાર પરિવારને બાલગ્રહોની કોઈપણ અસર થતી નથી.

બાલગ્રહો બાર છે. તેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે. સ્કંદ, વિશાખ, મેષ, શ્વગ્રહ અને પિતૃ-ગ્રહ. આ પાંચ ગ્રહો પુરુષાકૃતિના છે. બીજા સાત ગ્રહો સ્ત્રી આકૃતિના છે. તેનાં નામો આ પ્રમાણે છે : શકુનિ, પૂતના, શીતપૂતના, દૃષ્ટિપૂતના, મુખમંડિકા, રેવતી અને શુષ્કરેવતી.)

મનોહર મ્યાનમાં રાખેલી ધારદાર તલવાર ઉપરથી જોવામાં તો સારી લાગે છે. તે માણસને માત્ર સ્પર્શ થવાથી જ કાપી નાખે છે. તે જ રીતે પૂતના દેખાવે તો મનોહર હતી. પરંતુ તેનું હૃદય તો વેરથી ભરપૂર હતું. તેના ઉપરના દેખાવથી મોહિત થયેલ રોહિણી અને યશોદાએ પોતાના ઘરમાં આવતી એ પૂતનાને રોકી નહિ. પરંતુ ઘરમાં આવીને તે શું કરે છે, એમ તે બંને જોતી જ રહી. (૮)

ઘરમાં પ્રવેશ કરીને એ પૂતનાએ બાળક શ્રીકૃષ્ણને પોતાના ખોળામાં લીધા. ભયંકર ઝેર ચોપડેલું પોતાનું સ્તન તેણે ભગવાનના મુખમાં આપ્યું. કોપિત થયેલા ભગવાન પોતાના બે હાથથી સ્તનને બરાબર પકડીને અને દબાવીને ચૂસવા લાગ્યા. ભગવાને પૂતનાના સ્તન દ્વારા તેનું પયપાન કર્યું અને ભગવાનના કોધે તો પૂતનાના પ્રાણનું પાન કર્યું. (૧૦)

ભગવાને આ પ્રકારે પૂતનાનું સ્તનપાન કર્યું. તેથી તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં અતિશય પીડા થવા લાગી. તે દુઃખથી બરાડા પાડવા લાગી કે હવે બસ કર, મૂકી દે. પરંતુ ભગવાને તો પોતાનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું. તેથી પૂતનાની આંખો ફાટી ગઈ. શરીરમાં પરસેવો આવી ગયો. તે પગ પછાડતી રડવા લાગી. (૧૧)

તેણે એવા ભયંકર બરાડા પાડ્યા કે તેના પડછંદાથી પહાડો, પૃથ્વી, ગ્રહો અને આકાશ એ સર્વે ધણધણવા લાગ્યા. રસાતળ અને પાતાળ તથા દિશાઓમાં તેના પડઘા પડ્યા. ઘણા લોકોને થયું કે આ કોઈ મહાન વજ્રઘાત થયો કે શું ? કેટલાક લોકો તો પૃથ્વી પર પડી પણ ગયા. (૧૨)

હે રાજન ! સ્તનમાં અતિ પીડા થવાથી તેણે ધારણ કરેલું મનોહર નકલી સ્વરૂપ દૂર થયું અને તે પોતાના ભયંકર મૂળ સ્વરૂપમાં આવી ગઈ અને અતિ દુઃખપૂર્વક તે મરણ પામી. તેનું મુખ ફાટી ગયું. તેના મસ્તકના વાળ વિખરાઈ ગયા. હાથ-પગ પહોળા થઈ ગયા. ઈન્દ્રના વ્રજથી ઘાયલ થયેલો વૃત્રાસુર જેમ ઢળી પડ્યો એ જ રીતે તે પૂતના નંદજીના ઘરની બહાર ઢળી પડી. (૧૩)

હે રાજેન્દ્ર ! પડતાં પડતાં પૂતનાના તે શરીરે આજુબાજુના છ ગાઉનાં વૃક્ષોનો ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખ્યો. આ એક અદ્ભૂત ઘટના હતી. (૧૪)

પૂતનાનું તે શબ ભયંકર હતું. હળની કોસનાં જેવી લાંબી અને ભયંકર દાઢો તેના મુખમાં હતી. તેની નાસિકા પર્વતની ગુફા જેવી ઊંડી હતી. મોટા પર્વત ઉપરથી પડેલી શિલાઓ જેવા તેનાં સ્તનો હતાં. માથાના કેશ વિખરાઈને લોહીથી લાલ થયા હતા. (૧૫)

અંધારી વાવના જેવી ઊંડી તેની આંખો હતી. નદીના કિનારા જેવા ભયંકર તેના નિતંબ હતા. હાથ, પગ અને સાથળ બાંધેલી નદીનો પુલ હોય તેવા હતા. પાણી વિના સૂકાયેલા ધરા જેવું તેનું પેટ હતું. આવા ભયંકર તે શબને જોઈને ગોપગોપીઓ સર્વે ભય પામ્યાં. મરવા સમયે તેણે જે બરાડા પાડ્યા તે સાંભળીને સર્વનાં હૃદય ફફડતાં હતાં. (૧૬, ૧૭)

ગોપ અને ગોપીઓએ જોયું કે ભયંકર પૂતનાના આ શરીર ઉપર બાળસ્વરૂપ કૃષ્ણ ભયરહિત રમે છે ત્યારે તો તે જોનારા સર્વને આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ ગભરાઈ ગયા અને એકદમ ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણને તેઓએ ત્યાંથી લઈ લીધાં. (૧૮)

ત્યારપછી ગોપીઓની સાથે યશોદા અને રોહિણીએ બાળક શ્રીકૃષ્ણની ઉપર ગાયનું પુચ્છ ફેરવવું વગેરે ઉપાયોથી બાળક શ્રીકૃષ્ણની રક્ષા વિધિ કરી. (૧૯)

તેમણે સર્વપ્રથમ બાલકૃષ્ણને ગોમૂત્રથી સ્નાન કરાવ્યું. પછી શરીર પર ગાયની ખરીઓની રજ લગાવી અને કેશવ આદિક ભગવાનનાં બાર નામો બોલીને તેના શરીરનાં બાર અંગોમાં ગાયનું છાણ લગાવ્યું. ત્યારપછી ગોપીઓએ આયમન કર્યું અને અજ એ આદિક અગિયાર બીજ મંત્રો બોલીને પોતાના શરીરનાં અગિયાર અંગોમાં તથા બાળકૃષ્ણના શરીરના અગિયાર અંગોમાં બીજાન્યાસ કરીને શરીરની રક્ષા કરી. (૨૦, ૨૧)

અંગન્યાસ કરતી વેળાએ ગોપીઓ આ પ્રમાણે બોલતી હતી. ‘અજન્મા ભગવાન તારા ચરણની રક્ષા કરો.’ મણિમાન ઘૂંટણની, યજ્ઞપુરુષ ભગવાન જાંઘની, અચ્યુત ભગવાન કેડની, હૃયગ્રીવ ભગવાન પેટની, કેશવ ભગવાન હૃદયની, ઈશ ભગવાન વક્ષસ્થળની, સૂર્ય ભગવાન કંઠની, વિષ્ણુ ભગવાન હાથની, ઉરુક્રમ ભગવાન મુખની અને ઈશ્વર ભગવાન મસ્તકની રક્ષા કરો. (૨૨)

ભગવાન ચક્રધર તમારી આગળ ચાલો. ગદાધર ભગવાન પાછળ ચાલો તથા ધનુર્ધારી ભગવાન, તલવાર ધારણ કરનાર ભગવાન, મધુસૂદન ભગવાન અને અજન ભગવાન તમારી બંને બાજુમાં બે બે ભગવાન ચાલો. શંખ ધારણ કરનાર ભગવાન અને ઉરુગાય ભગવાન તમારી દિશાઓના ખૂણાઓમાં ચાલો. ઉપેન્દ્ર ભગવાન આકાશમાં રહીને, હળધર ભગવાન પૃથ્વી ઉપર રહીને અને પરમ પુરુષ ભગવાન સર્વ પ્રકારે. આ પ્રકારે સર્વે ભગવાન સર્વત્ર, સર્વથા, સર્વદા તમારું રક્ષણ કરો. (૨૩)

ભગવાન હૃષીકેશ ઈન્દ્રિયોની, ભગવાન નારાયણ પ્રાણની, શ્વેતદ્વીપપતિ ભગવાન ચિત્તની અને યોગેશ્વર મનની રક્ષા કરો. (૨૪)

પુશ્ચિગર્ભ ભગવાન બુદ્ધિની, પરમાત્મા અહંકારની, રમતના સમયમાં ગોવિંદ ભગવાન, શયન સમયમાં માધવ ભગવાન તમારી રક્ષા કરે. ભગવાન વૈકુંઠ વિહાર સમયમાં બેઠા હોય ત્યારે, ભગવાન શ્રીપતિ સમગ્ર ગ્રહોને ભયભીત કરનાર, યજ્ઞભોક્તા ભગવાન ભોજન સમયમાં તમારી રક્ષા કરે. (૨૫, ૨૬)

ડાકિની, શાકિની, રાક્ષસીઓ, કુષ્માંડો અને બાલગ્રહો તથા ભૂતપ્રેત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ, વિનાયક, કોટરા, રેવતી, જેષ્ટા, પૂતના તથા માતૃકા વગેરે તથા શરીર, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોને નાશ કરનારા સંનિપાત, મૃગી (વાઈ) આદિ રોગો તથા સ્વપ્નમાં દેખાતા ઉત્પાતો અને વૃદ્ધ ગ્રહો, બાલગ્રહો વગેરે સર્વે અનિષ્ટો ભગવાન વિષ્ણુનાં નામોનું ઉચ્ચારણ કરવાથી ભયભીત થઈને એ સર્વે નાથ પામો. (૨૭ થી ૨૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન! સ્નેહપૂર્વક ભગવાનમાં બંધાયેલી ગોપીઓએ આ પ્રકારે ભગવાનની રક્ષાવિધિ કરી. માતા યશોદાએ સ્વપુત્ર શ્રીકૃષ્ણને સ્તનપાન કરાવી પોઢાડ્યા. (૩૦)

મથુરા ગયેલા નંદ આદિક વૃદ્ધ ગોવાળિયાઓ તે સમયમાં ગોકુળમાં આવ્યા અને પૂતનાના વિકરાળ શબને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ખરેખર આ આશ્ચર્યજનક ઘટના છે. કોઈક ઋષિએ જ વસુદેવરૂપે અવતાર લીધો હોય એમ નક્કી થાય છે અથવા પૂર્વજન્મમાં વસુદેવ

કોઈ મોટા યોગી હોવાં જોઈએ કારણ કે વસુદેવે કહ્યું હતું કે ગોકુળમાં કોઈ મોટો ઉત્પાત થવાની શક્યતા છે. તેના કથન મુજબ આપણે આ ઘટના પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. (૩૧, ૩૨)

ત્યારપછી તે વ્રજવાસીઓએ પૂતનાના તે શબને કુહાડાઓથી કાપીને ગામથી દૂર લઈ જઈને લાકડાંની ચિતામાં રાખીને અગ્નિદાહ કર્યો. અગ્નિદાહમાં બળતા તે શરીરના ધુમાડામાં અગરુ-ચંદન જેવી સુગંધ આવતી હતી. ભગવાને તેનું સ્તનપાન કર્યું હતું તેથી તેનાં સર્વપાપો બળીને ભસ્મ થયાં હતાં. જોકે પૂતના રાક્ષસી હતી. બાળકોને મારી નાખવા તથા તેના લોહીનું પાન કરવું એ તેનો વ્યવસાય હતો અને બાળકરૂપ ભગવાનને મારવાની ઈચ્છાથી જ તેણે ભગવાનને સ્તનપાન કરાવ્યું હતું. છતાં પણ સત્પુરુષોને જે સદ્ગતિ મળે છે એ જ સદ્ગતિ પૂતનાને પણ મળી હતી. કારણ કે વેરભાવથી પણ તે ભગવાનના સંબંધને પામી તો હતી જ. (૩૩ થી ૩૫)

દ્વેષથી ભગવાન સાથે સંબંધ રાખનારની પણ સદ્ગતિ થાય છે તો પછી જે શ્રદ્ધા, ભક્તિ સિત ભગવાનમાં સ્નેહ રાખનાર અને પોતાને પ્રિય વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરનાર અને માતાની સમાન પ્રેમ કરનાર યશોદા વગેરે ગોપીઓને સદ્ગતિ મળે એમાં તે કહેવાનું જ શું હોય ? (૩૬)

બ્રહ્મા, શિવ વગેરે દેવો પણ ભગવાનનાં ચરણકમળની વંદના કરે છે. એ ચરણાવિંદ ભક્તોના હૃદયની વહાલી વસ્તુ છે. તે ચરણાવિંદથી ભગવાને પૂતનાના શરીરને દબાવ્યું. તેના સ્તનનું પાન ભગવાને કર્યું. તેથી જ રાક્ષસી હોવા છતાં તે માતાની સમાન ઉત્તમગતિ પામી. તો પછી જે માતાઓએ પ્રેમપૂર્વક ભગવાનને સ્તનપાન કરાવ્યું હોય તેને માટે તથા જે ગાયોનું દૂધ પ્રેમથી ભગવાને પીધું હોય તેની સદ્ગતિની તો વાત જ ક્યાં કરવી ! દેવકીનંદન ભગવાન ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થને આપનારા છે તે ભગવાનને અતિ હેતથી માતૃભાવના સહિત ગોપીઓએ અને ગાયોએ દૂધ પાચું અને ભગવાને પણ તેઓનું દૂધ પ્રેમપૂર્વક પેટ ભરીને પીધું. ગોપીઓ અને ગાયોને ભગવાન પ્રત્યે એવો પ્રેમ હતો કે તેઓ ભગવાનને જુએ કે તરત જ પ્રેમથી તેઓના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા માંડતું. તે ગોપીઓ અને ગાયો આ શ્રીકૃષ્ણ અમારા પુત્ર છે એવા ભાવથી જ હંમેશા શ્રીકૃષ્ણને દેખતી. આવા પ્રેમવાળી ગોપીઓ અને ગાયોને ફરીવાર સંસારમાં ભ્રમણ કરવાનું રહ્યું જ નહિ. (૩૭ થી ૪૦)

બળતા પૂતનાના શરીરના ધુમાડાની સુગંધથી સર્વ કોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. નંદ વગેરે ગોવાળિયાઓએ ગોકુળવાસી પાસેથી પૂતના સંબંધી વિશેષ માહિતી મેળવી. તે જાણીને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. હે રાજન ! અતિ ઉદાર નંદજીએ મોટી ઘાતમાંથી બચેલા પોતાના પુત્રને પ્રેમથી તેડીને તેના મસ્તકને સૂંધ્યું અને મનમાં આનંદ થયો. હે રાજન ! પૂતનાના મોક્ષ સંબંધી ભગવાનનું આ બાળચરિત્ર અદ્ભુત છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક આ ચરિત્ર સાંભળે તેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ થાય છે. (૪૧ થી ૪૪)

य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतम् ।

शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविन्दे लभते रतिम् ॥ ૪૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં “પૂતના મોક્ષ” નામે છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો

તૃણાવર્તનો નાશ તથા મુખમાં બ્રહ્માંડ દર્શન

રાજોવાચ =

યેન યેનાવતારેણ ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

કરોતિ કર્મરમ્યાણિ મનોજ્ઞાનિ ચ નઃ પ્રભો ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિત રાજા કહે છે કે હે શુકદેવજી ! સર્વ ઐશ્વર્યવાળા ભગવાન શ્રીહરિ વિવિધ અવતારો ધારીને સાંભળવામાં મધુર વિવિધ ચરિત્રો કરે છે અને તે ચરિત્રો સાંભળવાથી મનમાં શાંતિ થાય છે. ઉપરાંત મનમાંથી તૃષ્ણા નાશ પામે છે. મનની ઉદાસીનતા દૂર થાય છે. સાથોસાથ અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને ભગવાનના ભક્તો સાથે મિત્રતા થાય છે એમ હું માનું છું. આપ મને ભગવતકથા શ્રવણ યોગ્ય સુપાત્ર માનતા હો તો તમે મને ભગવાનનાં ચરિત્રો સંભળાવો. માનવ અવતાર ધારીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે માનવ સ્વભાવને અનુસારે જે બાલચરિત્રો કર્યા છે તે ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. માટે તે ભગવાનનાં બીજાં જે જે બાળચરિત્રો હોય તે સર્વેનું વર્ણન કરીને મને કહો. (૧ થી ૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને બે મહિના પૂરા થયા અને ત્રીજા મહિનાની શરૂઆતમાં બીજે દિવસે નવજાત બાળકને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવવાના સમયે યોગાનુયોગ તે દિવસે જન્મ સમયનું જ નક્ષત્ર હતું. એ ધાર્મિક વિધિના પ્રસંગ નિમિત્તે નંદજીને ઘેર અનેક ગોપીઓ ભેગી થઈ હતી. તે સર્વેને સાથે રાખીને યશોદાએ પોતાના પુત્ર કૃષ્ણનો અભિષેકવિધિ કર્યો. તે સમયે વિપ્ર પત્નીઓએ બાળકને આશીર્વાદ આપ્યા. (૪)

નંદપત્ની યશોદાએ બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું અને સન્માનપૂર્વક અન્ન, વસ્ત્રો, આભૂષણો, ગાયો વગેરે તેઓની ઈચ્છા મુજબની વસ્તુઓનાં દાન તેઓને આપ્યાં અને બ્રાહ્મણોએ સ્વસ્તિવાંચન કર્યું. આ રીતે બાળકનો અભિષેકવિધિ પૂર્ણ થયો. યશોદાએ જોયું કે હવે બાળકને નિદ્રા આવે છે એમ જાણીને તેણી શ્રીકૃષ્ણને ધીરે રહીને પોઢાડી દીધા. (૫)

પોઢાડેલા બાલકૃષ્ણ થોડી જ વારમાં જાગ્યા. સ્તનપાન કરવાની ઈચ્છાથી તે રડવા લાગ્યા. તે સમયમાં ઉત્સવના કામકાજમાં રોકાયેલા યશોદાજી આગંતુકોના સ્વાગતમાં વ્યસ્ત હતા. તેથી શ્રીકૃષ્ણનું રડવું તેના સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. વધુ સમય થવાથી રડતા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પગ ઉછાળવા લાગ્યા. યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને એક ગાડાની નીચે સુવડાવ્યા હતા. લાલ કુપળીઓની સમાન સુંવાળા અને નાના તે ચરણાવિંદ વડે મોટું ગાડું ઊંધું પડી ગયું. એ ગાડામાં દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે વિવિધ રસોથી ભરપૂર વાસણો હતાં તે પણ ભાંગીને ભુકકો થઈ ગયાં. અન્ય વસ્તુઓ પણ ભાંગી-તૂટી ગઈ. સાથોસાથ ઘૂંસરી, પૈડાં બધું જ ભાંગી ગયું. (૬, ૭)

યશોદા રોહિણી સહિત સર્વે ગોપીઓ તથા નંદજી સહિત સર્વે ગોવાળિયાઓ મોટા અવાજ સહિત થયેલી આ દુર્ઘટનાથી ગભરાઈ ગયા અને પરસ્પર વાત કરવા લાગ્યા કે આ શું થયું ? આ ગાડું એની મેળે જ કેવી રીતે ઊંધું પડ્યું ? ગાડું ઊંધું પડવાનું કારણ તેઓ શોધી શક્યા નહિ. તે સમયમાં ત્યાં ખેલકૂદ કરતાં બાળકોએ કહ્યું કે આ બાલકૃષ્ણ રડતાં રડતાં પોતાના પગ ઉછાળતા

હતા તે પગની લાતથી આ ગાડું ઊધું પડ્યું. પરંતુ ગોવાળિયાઓને બાળકોની આ વાતમાં વિશ્વાસ થયો નહિ. કારણ કે બાલકૃષ્ણના અપાર બળને ગોવાળિયાઓ જાણતા ન હતા. (૮ થી ૧૦)

યશોદાને એમ સમજાયું કે કોઈ દુષ્ટ ગ્રહનો આ ઉલ્કાપાત છે. રડતા કૃષ્ણને યશોદાએ પોતાની ગોદમાં લીધા અને બ્રાહ્મણો પાસે વૈદક શાંતિ પાઠ કરાવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને સ્તનપાન કરાવ્યું. બળવાન ગોવાળિયાઓએ ગાડાને ફરીવાર સરખું કર્યું અને તેમાં બધી સામગ્રી ફરીવાર ગોઠવી દીધી. દોષની શાંતિ માટે વિપ્રોએ યજ્ઞ કર્યો અને દહીં, ચોખા, દર્ભ, જળ વગેરે યજ્ઞની પવિત્ર વસ્તુ બાલકૃષ્ણ અને ગાડાં ઉપર છાંટી તથા તેનાથી ગાડાંની પૂજા કરી. (૧૧, ૧૨)

ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ નહિ કરનાર, ખોટું નહિ બોલનાર, ઈર્ષ્યા રહિત નિર્દોષ અને અહિંસક વ્રત પાળનાર, અભિમાન રહિત સત્યનું પાલન કરનાર વિપ્રોના આશીર્વાદ સદા સફળ જ થાય છે. (૧૩)

સદ્વર્તનવાળા મહાપુરુષોના આશીર્વાદ સફળ થાય છે એમ માનીને નંદજીએ પોતાના બાળકને ખોળામાં લઈને બ્રાહ્મણો પાસે સામ, ઋગ અને યજુર્વેદના મંત્રોથી પવિત્ર ઔષધિયુક્ત જળ વડે બાલકૃષ્ણને અભિષેક કરાવ્યો તથા એકાગ્રતાપૂર્વક સ્વસ્તિ અયન પાઠ તથા યજ્ઞ કરાવીને બ્રાહ્મણોને ઉત્તમ મિષ્ટાન્નોનું ભોજન કરાવ્યું. ત્યારપછી નંદજીએ પોતાના પુત્રના અભ્યુદય અને વૃદ્ધિ માટે સર્વગુણોયુક્ત ઉત્તમ ગાયોના બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં. તે ગાયોને વસ્ત્રો, પુષ્પમાળા અને સોનાના હારોથી શણગારીને દાનમાં દીધી અને બ્રાહ્મણોએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા અને એ વાત તો ચોક્કસ છે કે વેદ જાણનારા સદાચારી બ્રાહ્મણના આશીર્વાદ ક્યારેય નિષ્ફળ નથી હોતા. (૧૪ થી ૧૭)

એક સમયમાં યશોદાજી પોતાના પુત્રને ખોળામાં રાખીને રમાડતા હતા. તેવામાં એ બાલકૃષ્ણના શરીરનું વજન યશોદા સહન ન કરી શક્યા. ભારથી દુઃખી થયેલા યશોદાએ મહામહેનતે બાલકૃષ્ણને ભૂમિ ઉપર બેસાડ્યા. નાના બાળકના શરીરનો ભાર એકદમ વધી ગયો તેથી તેને આશ્ચર્ય પણ થયું. ત્યારપછી પોતાના પુત્રના શ્રેયને માટે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું અને ઘરકામમાં લાગી ગયા. (૧૮, ૧૯)

તૃણાવર્ત નામનો એક દૈત્ય કંસનો ચાકર હતો. કંસની પ્રેરણાથી તે વંટોળિયાના રૂપમાં ગોકુળમાં આવ્યો અને ભૂમિ ઉપર બેઠેલા બાલકૃષ્ણને ઉપાડીને તે આકાશમાં લઈ ગયો. તેણે એવું ભયંકર વાવાઝોડું કર્યું કે સમગ્ર ગોકુળ ધૂળની ડમરીથી ઢંકાઈ ગયું. લોકો આંખો દ્વારા જોઈ ન શકે એટલી રજ ચારેકોર ઊડતી હતી અને પવનના સૂસવાટાથી વૃક્ષો, પર્વતો અને દિશાઓ ગાજી ઊઠ્યાં. થોડીવાર સુધી તો ધૂળના અંધકારથી સમગ્ર ગોકુળ દૂરથી જોઈ શકાય જ નહિ એવું થયું. આવા વિપરીત સમયમાં યશોદાને થયું કે ભૂમિ ઉપર બેસાડેલા શ્રીકૃષ્ણને લઈ લઉં. આમ વિચારીને તે શ્રીકૃષ્ણને લેવા ગયાં. પરંતુ પોતાના બાલકૃષ્ણ ત્યાં તો હતા જ નહિ. એ સમયમાં વાવાઝોડા રૂપે તૃણાવર્ત એટલી બધી ધૂળ અને રેતીની ડમરી ઉડાડી કે લોકો તો તેનાથી ત્રાહિમામ પોકારવા લાગ્યા અને બેશુદ્ધ જેવા બની ગયા. કોઈ કોઈને જોઈ શકે નહિ એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. અત્યંત વેગવાન પવનથી જાણે ધૂળનો વરસાદ વરસતો હોય તેવું લાગતું હતું. આવા ભયંકર સમયમાં પણ પોતાના પુત્રને યાદ કરતાં કરતાં અતિ દીન થઈ ગયાં. જેમ વાછરડું મરી જવાથી ગાય અતિ દીન થાય છે તેવી સ્થિતિ યશોદાની થઈ. બેશુદ્ધ થઈને તે પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા. થોડીવાર પછી વાવાઝોડું શાંત થયું. ધૂળની ડમરી બેસી ગઈ. સર્વે સ્વસ્થ અને શાંત થયા એ સમયમાં યશોદાનું રડવું સાંભળીને

દોડતી દોડતી ગોપીઓ તેની પાસે આવી અને બાલકૃષ્ણને નહિ જોવાથી ગોપીઓને પણ દુઃખ થયું. તેઓને પણ આંખોમાંથી આંસુઓની ધારાઓ ચાલી. તે ગોપીઓ પણ રડવા લાગી. (૨૦ થી ૨૫)

બાળકૃષ્ણને ઉપાડી આકાશમાર્ગે ભાગી જનાર તૃણાવર્ત દૈત્ય અત્યંત વજનદાર કૃષ્ણને ઉપાડીને આગળ જઈ શક્યો નહિ. તૃણાવર્તને આ બાળક નીલાંચલ પર્વત સમાન અસહ્ય વજનવાળો લાગ્યો. પોતાના બંને હાથથી તૃણાવર્તની ડોકે મજબૂત રીતે વળગી રહેલા ભગવાન બાલકૃષ્ણને તૃણાવર્ત પોતાના ગળેથી દૂર કરી શક્યો નહિ. એ સમયમાં ભગવાને અતિ જોરથી તેનું ગળું દબાવી દીધું. તેથી તે બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેની આંખો ફાટી ગઈ. બોલી બંધ થઈ અને તેનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું. (૨૬ થી ૨૮)

પોતાના પ્રિય બાળક શ્રીકૃષ્ણ નહિ મળવાથી યશોદા સહિત સર્વે ગોપીઓ રડતી હતી. તેઓએ જોયું કે ભયંકર એક દૈત્ય આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપરની મોટી શિલા ઉપર પડ્યો છે અને તેના સર્વે અવયવો ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છે. શંકરના બાણથી વિંધાયેલા “ત્રિપુરાસુર” પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને તેની જેવી હાલત થઈ હતી તેવી આ દૈત્યની થઈ છે તેવું ગોપીઓએ જોયું પરંતુ એ અસુરની છાતી ઉપર ભગવાન ક્ષેમકુશળ લટકતા હતા તે જોઈને ગોપીઓને અતિ આશ્ચર્ય થયું. ગોપીઓ એકદમ દોડી અને બાળક કૃષ્ણને ત્યાંથી ઉપાડી લીધા અને યશોદા માતાને આપ્યા. મૃત્યુના મુખમાંથી બચેલા પોતાના પુત્રને મેળવીને યશોદા માતા તથા ગોપીઓ અને ગોવાળો સર્વે આનંદિત થયાં. (૨૯, ૩૦)

તેઓ પરસ્પર વાત કરવા લાગ્યાં કે અરે ! આ કેવી આશ્ચર્યની વાત કહેવાય ? જુઓ તો ખરા ! થોડી જ વારમાં કેવી ઘટના બની ગઈ ! ખરેખર આ બાળકને રાક્ષસે મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દીધો હતો પરંતુ જીવતો જાગતો આ બાળક આપણને પાછો મળી ગયો. સત્ય વાત તો એ છે કે ‘હિંસા કરનાર લુચ્ચો માણસ પોતાના જ પાપથી મરે છે. સર્વત્ર સમાન દૈષ્ટિ રાખનારા સત્પુરુષો સહેજે ભયમાંથી મુક્ત થાય છે.’ (૩૧)

આપણે એટલું બધું તપ પણ શું કર્યું છે ? કે ભગવાનનું એવું મોટું પૂજન પણ આપણે ક્યાં કર્યું છે ? ત્યારે મોટાં મોટાં દાન પણ આપણે શું દીધાં છે ? અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે અતિ પ્રેમ આપણને છે ? અને ઈષ્ટકર્મ, પૂર્તકર્મ આપણે બહુ કર્યાં છે ? કે જેના પુણ્યપ્રતાપે મરેલો બાળક જીવતો થઈને આપણા સુખ વાસ્તે આપણને પાછો મળે ! ખરેખર તો કોઈક પૂર્વજન્મના પુણ્ય પ્રતાપે જ આપણને આપણો આ બાળક ક્ષેમકુશળ પાછો મળ્યો છે એ અતિ સૌભાગ્યની વાત છે. (૩૨)

વ્રજપ્રદેશના આ મહાવનમાં આવી વિપરીત ઘટનાઓ વારંવાર થવાથી નંદજી વસુદેવનાં વાક્યોને વારંવાર યાદ કરવા લાગ્યા અને તેને વસુદેવ પ્રત્યે આદરભાવ વધ્યો. (૩૩)

એક દિવસ યશોદાજી પોતાના પ્રિયપુત્રને ખોળામાં સુવાડીને પ્રેમથી સ્તનપાન કરાવતાં હતાં. ભગવાન કૃષ્ણ ધરાઈ રહ્યા ત્યાં સુધી માતાનું સ્તનપાન કર્યું. પછીથી મંદહાસ્યથી શોભાયમાન કૃષ્ણના મુખને હાથ વડે પંપાળતા માતાજી તે મુખ સામે જોઈ રહ્યાં હતાં. તે સમયમાં બગાસું આવવાથી ભગવાન કૃષ્ણે મુખ પહોળું કર્યું. પહોળા થયેલા ભગવાનના એ મુખમાં માતાએ સમગ્ર વિશ્વ નિહાળ્યું.

માતાએ આ પ્રકારે વિશ્વરૂપમાં આકાશ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, તારામંડળ, દિશાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સમુદ્ર, દ્વીપ, પર્વત, નદીઓ, વનચર અને અચર સર્વસૃષ્ટિ જોયા. (૩૪ થી ૩૬)

હે રાજન ! પોતાના પુત્રના મુખમાં આ પ્રકારે સમગ્ર વિશ્વને જોઈને મૃગના નેત્ર સમાન નેત્રવાળાં યશોદા ભયથી કાંપવા લાગ્યા. તેણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી અને તે અતિ આશ્ચર્ય પામ્યાં. (૩૭)

સા વીક્ષ્યં વિશ્વં સહસા રાજન્ સંજ્ઞાતવેપયુઃ ।

સમ્મીલ્ય મૃગશાવાક્ષી નેત્રે આસીત્સુવિસ્મિતા ॥ ૩૭ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘તૃણાવર્ત મોક્ષ’ નામે સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો

નામકરણ વિધિ તથા વિશ્વરૂપ દર્શન

શ્રીશુક ઉવાચ = વર્ગઃ પુરોહિતો રાજન્ યદૂનાં સુમહાતપાઃ ।

બ્રજં જગામ નન્દસ્ય વસુદેવપ્રચોદિત ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! મહાતપસ્વી ગર્ગાચાર્ય યદુકુળના પુરોહિત હતા. વસુદેવની પ્રેરણાથી તે એક વખત ગોકુળમાં આવ્યા. ગર્ગાચાર્યનાં દર્શન કરીને નંદજી પ્રસન્ન થયા. તે ઊભા થયા અને હાથ જોડીને ગર્ગાચાર્યના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને ગર્ગાચાર્યને ભગવાનનું સ્વરૂપ માનીને નંદજીએ તેનો સત્કાર કર્યો. નંદજીનું આતિથ્ય સ્વીકારીને તે સ્વસ્થ થઈને ગર્ગાચાર્યજી આસન બેઠા ત્યારે મધુરવાણીથી નંદજીએ તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે હે ભગવન ! આપ તો પૂર્ણકામ છો. કૃપા કરી મારે ત્યાં પધાર્યા છો તો હું આપની શી સેવા કરું તે કહો. અમારા જેવા ગૃહસ્થોને ઘેર તમારા જેવા સત્પુરુષો પધારે એ જ અમારા કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન છે. અમારે ઘેર આવવાનું બીજું કોઈ કારણ કહી શકાય નહિ. અમે તો સંસાર વ્યવહારમાં એટલા બધા વ્યસ્ત છીએ કે જેને કારણે અમારું ચિત્ત દીન થયું છે. (૧ થી ૪)

હે ભગવન ! સામાન્ય ઈન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તે જ્ઞાન જ્યોતિષશાસ્ત્રના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ ત્રણ કાળનું અને ત્રણ જન્મનું જ્ઞાન જ્યોતિષશાસ્ત્રના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થાય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે આપે એ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે અને એ જ્યોતિષ સંબંધી કોઈક વિશેષ શાસ્ત્ર પણ આપે રચેલ છે એમ પણ મેં સાંભળેલ છે. (૫)

આપ જ્યોતિષશાસ્ત્રના જ્ઞાતા અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, ભૂદેવ છો માટે કૃપા કરીને આ મારાં બે બાળકોની નામકરણ વિધિ આપ કરો અને સામાન્ય રીતે તે ચારેય વર્ષમાં બ્રાહ્મણ સર્વવર્ણના ગુરુ છે જ. (૬)

નંદજીનાં વાક્યો સાંભળીને ગર્ગાચાર્યજીએ કહ્યું, “લોકો જાણે છે કે ગર્ગાચાર્ય યાદવોના પુરોહિત છે. તેથી તમારા આ બે બાળકોની નામકરણ વિધિ હું કરીશ તો લોકો અને કંસ માની જ લેશે કે આ બે બાળકો વસુદેવ-દેવકીનાં છે એ કંસના મનમાં તો પાપ છે જ અને કંસ હંમેશાં એ જ વિચારે છે કે દેવકીને આઠમા સંતાનરૂપે કન્યા જન્મી એ વાત ખોટી જ છે. તેમાં કાંઈક કપટ જરૂર છે જ. વળી, તમારે અને વસુદેવને અતિ મિત્રતા છે અને હું આ બાળકોનો નામકરણવિધિ કરું. આ બધી વાતનો વિચાર કરીને કંસ એમ જ માનશે કે આ બાળકો નંદજીના નહિ પણ વસુદેવ અને દેવકીના જ છે. એમ માનીને કંસ આ બે બાળકોનો નાશ કરે તો શું થાય ? માટે જે કરવું તે વિચારીને જ કરવું.” (૭ થી ૯)

ગર્ગાચાર્યની વાત સાંભળીને નંદજીએ વિચાર કરીને કહ્યું કે, ‘આપ કોઈ ન જાણે તેવા એકાંત સ્થળમાં રહો અને ત્યાં રહીને આપ આ કામ કરી આપો. સ્વસ્તિવાંચન અને દ્વિજ જાતિને અનુરૂપ આ બાળકોનો સંસ્કારવિધિ આપ જ કરો.’ (૧૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! બલરામ એ શ્રીકૃષ્ણના નામકરણવિધિ કરવાની ગર્ગાચાર્યને ઈચ્છા તો હતી જ પરંતુ એકાંત સ્થાનમાં રહીને આ વિધિ કરવી અને તે માહિતીની કોઈને જાણ થશે જ નહિ એવી નંદજીને ખાતરી આપી અને વિનંતી કરી. ત્યારપછી એકાંતમાં બેસીને ગર્ગાચાર્ય બંને બાળકોનો નામકરણવિધિ કર્યો. (૧૧)

નામકરણ બાબતમાં સ્પષ્ટતા કરતાં ગર્ગાચાર્યે નંદજીને કહ્યું કે, ‘રોહિણીનો આ પુત્ર પોતાના શારીરિક રૂપ અને અલૌકિક ગુણોથી સગાં-સંબંધીઓ, મિત્રો અને સર્વેને મનોરંજન પમાડશે (રમાડશે) તેથી તે ‘રામ’ એ નામથી તથા આ બાળકમાં શારીરિક બળ અપાર છે તેથી ‘બળ’ એ નામથી તથા અત્યારે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં રહેતા સર્વે યાદવોને એક જ પ્રદેશમાં ભેગા કરીને સંપથી રહેતા કરનાર આ બાળક હશે તથા તેમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર આ બાળક હશે તેથી “સંકર્ષણ” એ નામથી ઓળખાશે. આ રીતે ‘રામ’, ‘બળ’, ‘બલરામ’, ‘સંકર્ષણ’ વગેરે નામથી આ બાળક લોકમાં પ્રસિદ્ધ થશે. (૧૨)

અને શ્યામ શરીરવાળો તમારો આ નાનો પુત્ર છે તે પ્રત્યેક યુગમાં માનવ શરીર ધારણ કરે છે. સત્યયુગમાં તેનું શરીર શ્વેત હતું. ત્રેતાયુગમાં તે લાલ શરીરવાળો હતો. દ્વાપરયુગમાં તેનું શરીર પીળું હતું અને અત્યારે તેનું શરીર શ્યામ છે તેથી તે લોકમાં ‘કૃષ્ણ’ નામે પ્રસિદ્ધ થશે. (૧૩)

શુભ લક્ષણવાળો તમારો આ પુત્ર વસુદેવને ત્યાં પ્રથમ જન્મેલ છે તેથી આ હકીકતને જાણનારા જ્ઞાનીઓ તેને ‘વાસુદેવ’ નામથી પણ ઓળખશે. તમારા આ પુત્રના ગુણ અને કર્મો ઉપરથી લોકો તેને વિવિધ નામોથી બોલાવશે. હું તો તેનાં સર્વે નામો જાણું છું પરંતુ તમે સંસારી લોકો ન જાણી શકો. આ તમારો બાળક તમારા સર્વેનું કલ્યાણ કરશે. આ બાળકની સહાયથી તમે મોટાં મોટાં સંકટો સહેજે પાર કરી શકશો. ગોપીઓ, ગાયો, ગોવાળિયાઓ સહિત સમગ્ર વ્રજવાસીઓને આ બાળક પરમ આનંદ આપશે. (૧૪ થી ૧૬)

હે વ્રજરાય નંદજી ! પ્રાચીન સમયમાં એક સમયે સમગ્ર પ્રજા રાજા વિના અતિ દુઃખી થઈ. ચોર લોકો સજ્જનોને હેરાન પરેશાન કરવા લાગ્યા. એવા વિપરીત સમયમાં તમારા આ પુત્રે પૃથુરૂપે

પ્રગટ થઈને સજ્જનોનું રક્ષણ કર્યું હતું અને બળવાન દુષ્ટોને પરાજિત કર્યા હતા. જે ભાગ્યશાળી માણસો તમારા આ પુત્ર તરફ પ્રીતિ રાખશે તેઓને કોઈપણ શત્રુ પરાભવ કરી શકશે નહિ. ભગવાન વિષ્ણુ સાથે સંબંધ રાખનારા દેવોનો અસુરો પરાભવ કરી શખતા નથી એ જ પ્રમાણે આ બાળકના ભક્તોનો કોઈ પરાભવ નહિ કરી શકે. આ તમારો પુત્ર ગુણો, સંપત્તિ, યશ અને પ્રભાવ વગેરે સર્વપ્રકારે ભગવાન નારાયણની સમાન છે માટે સાવધાન થઈને તમે તેનું લાલન પાલન અને જતન કરજો. (૧૭ થી ૧૯)

શુકદેવજી કહે છે કે આ પ્રકારે ગર્ગાચાર્યે વિગતવાર કહ્યું તે સાંભળીને નંદજી પ્રસન્ન થયા ને ગર્ગાચાર્યની પૂજા કરી પ્રસન્ન મનવાળા ગર્ગાચાર્ય પોતાને ઘેર ગયા. ઉત્તમ પુત્ર પ્રાપ્ત થવાથી નંદજી પણ પૂર્ણકામ થયા અને પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા. (૨૦)

હે રાજન ! ત્યાર પછીનો થોડો જ સમય વ્યતીત થયા પછી બલરામ અને કૃષ્ણ હાથ અને પગ વડે ઘૂંટણીએ ચાલતાં ચાલતાં ગોકુળમાં વિચરવા લાગ્યા. તે બંને ભાઈઓના પગ જ્યારે માર્ગમાં તથા કાદવમાં ઘસડાતા ત્યારે તેઓએ પગમાં પહેરેલા ઝાંઝરની ધૂધરીઓનો મનોહર શબ્દ થતો તે સાંભળીને તથા તેઓને જોઈને લોકો પ્રસન્ન થતા. બંને ભાઈઓ ક્યારેક અજાણ્યા માણસની પાછળ ઉતાવળા ઉતાવળા બે-ત્રણ પગલાં ચાલતા પરંતુ તરત જ તેઓ ભયભીત થઈને પાછા માતા પાસે દોડી જતા. (૨૧, ૨૨)

ઘૂંટણભેર ચાલતાં પોતાનાં બાળકોને જોઈને યશોદા અને રોહિણીને પુત્રો પ્રત્યે અતિ સ્નેહ ઊભરાતો. તેનાં સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા લાગતું. રસ્તાના કાદવમાં ઘૂંટણભેર ચાલવાથી તેઓનું શરીર કાદવથી ખરડાતું જતું તેથી તેની શોભા વધી જતી. કાદવના લેપથી શોભતા પોતાના પુત્રોને પ્રેમપૂર્વક તેડીને તેને છાતી સરસા ચાંપતાં અને બોળામાં બેસાડી સ્તનપાન કરાવતાં. સ્તનપાન કરતાં બંને બાળકો ક્યારેક મંદાહાસ્યથી હસતા ત્યારે નાના નાના દાંતવાળા મંદહાસ્યયુક્ત પુત્રોના મુખને જોઈને માતાઓ અતિ પ્રસન્ન થતી. (૨૩)

બલરામ અને કૃષ્ણ થોડા મોટા થયા. ત્યારે તે બંને કુમાર અવસ્થામાં પ્રવેશ્યા અને વ્રજમાં વાછરડાંઓના પૂંછડાઓ પકડીને તેઓ ઊભા રહેવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ, તેઓ વાછરડાંઓનાં પૂંછડાં પકડીને ખેંચતા પણ ખરા. તેમની આ લીલાઓ જોવા માટે ઘરકામ છોડીને ગોપીઓ દોડી આવતી અને બલરામ અને કૃષ્ણની આ લીલાઓ જોઈને મનમાં હસતી. (૨૪)

ચંચળ અને રમતિયાળ પોતાના પુત્રોને પશુઓ, ઝેરી પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, કાંટા, શસ્ત્રો, અગ્નિ, જળ વગેરેથી કોઈ પ્રકારની ઈજા ન થાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવામાં યશોદા અને રોહિણીને ઘરકામ કરવાનો પણ સમય મળતો નહિ. બાળકોના રક્ષણ માટે તે બંને અતિ ચિંતિત રહેતા. (૨૫)

થોડો સમય જતા બંને ભાઈઓ પોતાની મેળે જ ઊભા ઊભા ચાલતા થયા અને ગોકુળમાં ફરવા લાગ્યા અને પોતાના સરખા બીજા મિત્ર બાળકોની સાથે વ્રજવાસીઓને આનંદ થાય તે રીતે બલરામ અને ભગવાન કૃષ્ણલીલાઓ કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થાની ચંચળતા જોઈને ગોપીઓને ખૂબ જ આનંદ આવતો અને ક્યારેક સર્વે ગોપીઓ ભેગી થઈને યશોદાને બાલકૃષ્ણનાં પરાક્રમો કહેતી. (૨૬ થી ૨૮)

ગોપીઓ યશોદાને કહેતી કે હે યશોદાજી ! અમે જ્યારે ઘરકામ કરતી હોઈએ ત્યારે તમારો આ કૃષ્ણ અમારે ઘેર આવીને અમારા વાછરડાંઓ છોડી મૂકે છે. અમે તેને ઠપકો આપીએ છીએ ત્યારે તે સામી અમારી મશ્કરી કરે છે અને ક્યારેક તો અમારા ઘરમાં ગુપ્ત રીતે આવીને અમારાં દહીં, દૂધ ચોરીને ખાય છે એટલું જ નહિ વાંદરાઓને અમારાં દહીં, દૂધ ખવડાવી દે છે. પોતે અને વાંદરાઓને ખાતાં જો દહીં, દૂધ વધે તો તેને ઢોળી નાખે છે અને અમારાં વાસણો પણ તે ફોડી નાખે છે અને કોઈક ઘરમાં તેને દૂધ, દહીં વગેરે કાંઈ મળે જ નહિ તો તે અતિ ગુસ્સે થઈને અમારાં બાળકોને રડાવીને ભાગી જાય છે. (૨૮)

અમે અમારાં દૂધ, દહીં વગેરે ઊંચે શીકામાં રાખીએ છીએ કે જેથી તેના હાથ ત્યાં પહોંચી ન શકે. તે શીકામાંથી દૂધ, દહીં લેવા માટે આ કૃષ્ણ પાટલા ઉપર પાટલાઓ ગોઠવીને અથવા ખાંડણીઓ વગેરે ગોઠવીને પણ ઊંચે રહેલા અમારા દૂધ, દહીંને મેળવવા તે મથે છે. તે ઉપાયો કરવા છતાં તે દૂધ, દહીંના વાસણ મેળવી ન શકે તો લાકડી કે પથ્થરથી વાસણમાં છિદ્ર પાડીને પણ તે દૂધ, દહીં મેળવીને ખાય છે. ક્યારેક તો વાસણમાં એવી રીતે છિદ્ર પાડે છે કે આપણને ખ્યાલ પણ ન આવે. તેને દૂધ, દહીંના વાસણ મળે નહિ તે રીતે અંધકારમાં અમે વાસણો રાખીએ છીએ તોપણ તેણે કીમતી હીરા-રત્નો જડિત આભૂષણો પહેર્યા હોય તેના પ્રકાશના સહારાથી દહીં-દૂધનાં વાસણો તે શોધી જ લે છે. જ્યારે અમે ઘરકામમાં વ્યસ્ત હોઈએ કે ઘર બહાર ગયા હોઈએ ત્યારે જ તે લાગ જોઈને આવે છે. (૩૦)

ઘરમાં આવીને તે દૂધ-દહીંની ચોરી કરતો હોય અને તેને અમે દેખીએ અને બૂમ પાડીએ કે અલ્યા ચોર ઊભો રહે ત્યારે ઊલટાનો તે અમને કહે કે ચોર તો તમે છો. હું તો ઘરનો માલિક છું. અરે યશોદાજી ! અમારે વધુ શું કહેવું ? વાળીઝૂડીને સ્વચ્છ કરેલા અમારા પવિત્ર ઘરમાં તે પેશાબ કરીને અમારા ઘર અપવિત્ર કરે છે. વિવિધ પ્રકારે ચોરીના પ્રયત્નો કરનારો આ કૃષ્ણ અત્યારે તમારી પાસે કેવો સીધોસાદો અને સરળ સ્વભાવે ઊભો છે. એમ કહીને ભયભીત નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ સામે ગોપીઓએ જોયું અને યશોદાજી પણ ગોપીઓની વાત સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ સામે જોઈને હસી પડ્યા ને શ્રીકૃષ્ણમાં પુત્રસ્નેહથી બંધાયેલાં યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને ઠપકો આપવાની ઈચ્છા પણ કરી જ નહિ. (૩૧)

એક દિવસ બલરામ આદિ બાળકમિત્રોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ રમતા હતા. તે સમયમાં બલરામ વગેરે યશોદા પાસે ગયા અને કહ્યું કે, ‘મા ! કૃષ્ણે માટી ખાધી.’ છોકરાઓની ફરિયાદ સાંભળીને બાળકની હિતેચ્છુ માતા યશોદાએ કૃષ્ણનો હાથ પકડ્યો. તેથી કૃષ્ણ ભયભીત થયા અને વ્યાકુળ નેત્રે જોવા લાગ્યા ત્યારે તેને ઠપકો દેતાં યશોદાજીએ કહ્યું, ‘ચંચળ સ્વભાવના કૃષ્ણ ! કોઈને ખબર ન પડે તેમ છાનામાના ધૂળ શા માટે ખાધી ?’ શ્રીકૃષ્ણ કહે, ‘મા મેં ધૂળ ખાધી નથી.’ યશોદા કહે, ‘તો આ બલરામ અને બીજા બાળકો ખોટું બોલે છે ?’ ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘તેઓ ખોટું બોલે છે અને જો તમે તેઓની વાતને સત્ય માનતા હો તો તેઓની સામે જ મારું મુખ જુઓ.’ ત્યારે યશોદા કહે, ‘બતાવ તારું મુખ.’ માતાની આજ્ઞા થતાં કૃષ્ણે પોતાનું મુખ પહોળું કર્યું. ભગવાન અનંત ઐશ્વર્યવાળા છે. ભગવાન પોતાના ભક્તોને સુખી કરવા માનવ અવતાર ધારી માનવ જેવી ચેષ્ટા કરે છે. ભગવાને પહોળા કરેલા એ મુખમાં માતા યશોદાએ સમગ્ર વિશ્વ જોયું. આકાશ, દિશાઓ, પર્વત, દ્વીપ, સમુદ્રો,

ભૂમંડળ, વાયુ, વીજળી, ચંદ્ર, તારામંડળ સહિત જ્યોતિષયક, સ્વર્ગ, જળ, તેજ, મહાવાયુ, ઈન્દ્રિયોના દેવો, ઈન્દ્રિયો, પંચવિષયો, મન, ત્રણગુણ, જીવ, કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, કર્મના સંસ્કારો રૂપ અંતઃકરણ અને તેને પ્રાપ્ત થતાં ભિન્ન ભિન્ન શરીરો, પોતે જે સ્થળમાં રહે છે તે વ્રજ તથા પોતાનું શરીર વગેરે સ્થાવર, જંગમ સહિત સમગ્ર વિશ્વ યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં જોયું. તે જોઈને યશોદાજી વિચારમગ્ન થઈ ગયાં. (૩૨ થી ૩૯)

યશોદાજી વિચાર કરવા લાગ્યાં કે આ તે શું મને સ્વપ્ન થયું ? કે કોઈ ઈશ્વરી માયા છે ? અથવા તો મારી બુદ્ધિમાં જ આવો ભ્રમ થયો છે ? આ બધા તર્કો કરતાં તેમણે વિચાર્યું કે ખરેખર તો આ મારા પુત્રની સ્વાભાવિક કોઈક યોગસિદ્ધિ જ છે. (૪૦)

યશોદા મનમાં જ વિચારે છે કે મન, બુદ્ધિ અને વાણીથી આ જગતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે તત્કાળ જાણી શકાતું નથી. આવા અગમ્ય વિશ્વના આધાર, પ્રેરક અને વિશ્વને ચેતનવંત રાખનાર પરમાત્માને વંદન કરું છું. (૪૧)

હું યશોદા, આ મારા પતિ નંદજી, આ મારો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ, વ્રજની સંપત્તિના માલિક નંદરાયની હું ધર્મપત્ની, આ સર્વે ગોપીઓ તથા ગોવાળિયાઓ અને સર્વે ગાયો એ બધા મારે આધીન છે. આવી જે કુબુદ્ધિ (અહંમતા) મને જે થાય છે તે ખરેખર ભગવાનની માયાથી જ થાય છે. સર્વેશ્વર એ ભગવાનને શરણે હું જાઉં છું. (૪૨)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું સત્ય સ્વરૂપ યશોદાને સમજાયું અને પોતાના પુત્ર ભગવાન પ્રત્યે તેને દિવ્યભાવ થયો. એ સમયમાં સમર્થ શ્રીકૃષ્ણે યશોદાના ચિત્તમાં પુત્ર ભાવનાને દંઢ કરાવનારી પોતાની સાત્વિક માયાનો વિકાસ કર્યો. તેથી યશોદા પુત્ર પ્રત્યે જે દિવ્યભાવ હતો તે વીસરી ગયાં અને પ્રેમપૂર્વક પોતાના પુત્રને ખોળામાં બેસાડ્યા. પુત્ર પ્રત્યેના સ્નેહથી યશોદાનું હૃદય ઊભરાવા લાગ્યું. વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ અને ભક્તજનો જે ભગવાનના ગુણગાન કરવાથી થાકતા નથી તે ભગવાનને યશોદા પોતાના પુત્ર માનવા લાગ્યાં. (૪૩ થી ૪૫)

પરીક્ષિત રાજાએ શુકદેવજીને પૂછ્યું કે હે ભગવાન ! નંદજીએ એવું મોટું શું પુણ્ય કર્યું હતું કે જેને પ્રભાવે ભગવાને ત્યાં રહીને બાળચરિત્રો કર્યાં. તેમજ યશોદાએ પણ શું મોટું તપ કર્યું હતું કે જેનાથી તેને ભગવાનને સ્તનપાન કરાવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ? ભગવાનનાં ચરિત્રો લોકોનાં પાપોનો નાશ કરનારાં છે અને તેથી જ ભક્તો અને કવિઓ ભગવાનનાં ચરિત્રોનું ગાન કરે છે એ ભગવાનનાં બાળચરિત્રોનો વાસુદેવ અને દેવકીને લાભ મળવો જોઈતો હતો કારણ કે ભગવાનના ખરા માતાપિતા તો તે જ છે. તેઓ આ અલભ્ય લાભ લઈ શક્યાં નહિ. પરંતુ નંદ-યશોદાને તે લાભ મળ્યો. (૪૬, ૪૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે પરીક્ષિત ! સ્વર્ગમાં દેવોની ગણતરીમાં આઠ વસુઓની પણ ગણના થાય છે એ આઠ વસુઓ પૈકીના દ્રોણ નામના વસુ અને ધરા નામની તેની સ્ત્રીને બ્રહ્માજીએ આજ્ઞા કરી કે તમે બંને પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરીને ગાયોનું પાલન કરો અને ભગવાનની પ્રસન્નતા મેળવો. બ્રહ્માજીની આજ્ઞા સાંભળી તે બંનેએ બ્રહ્માજીને પ્રાર્થના કરી કે અમો તમારી આજ્ઞા જરૂર

પાળીશું. આપ અમોને વરદાન આપો કે વિશ્વના ઈશ્વર એ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અમારે અસાધારણ પ્રેમ થાય કારણ કે પરમાત્માની ભક્તિથી જીવાત્મા દુસ્તર સંસાર તરી જાય છે. તેઓની ઈચ્છા મુજબ બ્રહ્માજીએ તેનું વરદાન આપ્યું. તેથી દ્રોણ નામના વસુ અને ધરા નામના તેનાં પત્ની વ્રજમાં નંદ અને યશોદારૂપે અવતર્યા અને બ્રહ્માજીના વરદાનથી સંસારચક્રમાંથી મુક્ત કરનાર ભગવાન તેઓને ત્યાં પુત્રરૂપે રહ્યા. સર્વે ગોપ-ગોપીઓ કરતાં પણ તે બંનેને ભગવાનમાં અત્યંત પ્રીતિ હતી અને બ્રહ્માજીનું વરદાન સત્ય કરવા માટે જ બલરામ સહિત ભગવાન વ્રજમાં રહ્યા અને પોતાની બાળલીલાઓથી સર્વે વ્રજવાસીઓને આનંદિત કર્યા. (૪૮ થી ૫૨)

કૃષ્ણો બ્રહ્મણ આદેશં સત્યં કર્તું વ્રજે વિભુઃ ।

સહરામો વસંશ્ચક્રે તેષાં પ્રીતિ સ્વલીલયા ॥ ૫૨ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વિશ્વરૂપ દર્શન’ નામે આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૯ મો

યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને દોરડાંથી બાંધ્યા

શ્રીશુક ઉવાચ = એકદા ગૃહદાસીધુ યશોદા નન્દગેહિની ।

કર્માન્તરનિયુક્તાસુ નિર્મમન્ય સ્વયં દધિ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! એક દિવસ યશોદાએ પોતાના ઘરનું કામકાજ કરનાર દાસીઓને જુદાં જુદાં કામ સોંપીને પોતે દહીં વલોવવા લાગ્યાં. દહીં વલોણાના સમયમાં પણ યશોદાજી ભગવાન કૃષ્ણનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરીને પ્રેમથી ગાન કરતાં હતાં. સ્થૂળ કેડ ઉપર રેશમી ચણિયો પહેરી અને તેની ઉપર કંદોરો બાંધ્યો અને મનોહર ભૃકુટીવાળા યશોદાજી મહીં વલોવવા લાગ્યાં. નેતરું ખેંચવાથી હાથનાં કડાંઓ અને કાનનાં કુંડળો હાલતાં અને તેનો મધુર અવાજ થતો. મહી વલોવતાં આખું શરીર ડોલતું હતું. અંબોડાની વેણીમાંથી માલતીનાં પુષ્પો ખરતાં હતાં અને શરીરે પરસેવો આવી ગયો તથા પુત્રસ્નેહથી સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા લાગ્યું છતાં પણ સુંદર મુખવાળા યશોદાજી મહીં વલોવતાં હતાં. (૧ થી ૩)

તે સમયમાં સ્તનપાનની ઈચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ માતાની પાસે આવ્યા અને વલોણાનો રવેયો પકડીને વલોણું કરતાં માતા યશોદાને તેમણે રોકી દીધાં. તેથી યશોદાજી વલોણું બંધ કરી પ્રેમપૂર્વક તેના સામું જોઈને પોતાના ખોળામાં લીધા અને સ્નેહથી દૂધ ઝરતા સ્તનને મંદહાસ્યયુક્ત કૃષ્ણના મુખમાં મૂક્યું અને કૃષ્ણ તેનું પાન કરવા. તે સમયમાં ગરમ કરવા માટે ચૂલા ઉપર મૂકેલું દૂધ ઊભરાવા લાગ્યું. કૃષ્ણે ધરાઈને સ્તનપાન ન કર્યું હતું છતાં પણ ચૂલા ઉપરથી દૂધ ઉતારવાની ઉતાવળને કારણે શ્રીકૃષ્ણને સ્તનપાનથી છોડીને માતાજી તરત જ દૂધ ઉતારવા ગયા. માતાએ પોતાને પૂર્ણ સ્તનપાન કરાવ્યું નહિ તેથી શ્રીકૃષ્ણ અતિ ગુસ્સે થયા. પોતાનો લાલ અધર ઓઢ દાંતથી દબાવ્યો, આંખમાં દેખાવ માટે આંસુ લાવ્યા, પથ્થર મારીને દહીંની ગોળી ફોડી નાખી અને ઘરના એકાંત સ્થાનમાં જઈને માખણ ખાવા લાગ્યા. (૪ થી ૬)

ઊભરાતાં દૂધ ચૂલા ઉપરથી ઉતારીને યશોદાજી મહીં વલોવવા પાછા ઘરમાં આવ્યાં. જોયું તો દહીંની ગોળી ફૂટેલી દીઠી. તે સમજી ગયાં કે મારા પુત્ર શ્રીકૃષ્ણનું જ આ કામ છે તેમજ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં દીઠા નહિ તેથી તેને હસવું આવ્યું. પછી તે ઘરમાં કૃષ્ણને શોધવા લાગ્યાં. ત્યારે તેને ખબર પડી કે શ્રીકૃષ્ણ તો ખાંડણિયાને ઊંધો નાખી તેની ઉપર ઊભા રહીને શીકામાં રહેલ માખણ લઈને ખાય છે અને વાંદરાઓને પણ ખવરાવે છે. આ રીતે ચોરીછૂપીથી માખણ ખાનાર શ્રીકૃષ્ણ ભયભીત નેત્રે ચારેકોર જોતા હતા. તેને ખબર પડે નહિ તે રીતે તેની પાછળ રહીને ધીરે ધીરે યશોદાજી તેની પાસે ગયાં. (૭, ૮)

હાથમાં લાકડી લઈને પોતાની નજીક માતાજી આવે છે તે જોઈને તરત શ્રીકૃષ્ણ ખાંડણિયાની નીચે ઊતરી ગયા અને માતાજીના ભયથી ભયભીત થયા હોય તે રીતે ત્યાંથી ભાગ્યા. તપશ્ચર્યા વડે મનને વિશુદ્ધ અને એકાગ્ર કરીને જે યોગીઓ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં મનને સ્થિર કરવા પ્રયત્નો કરે છે છતાં પણ યોગીઓ પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તે પરમાત્માને પકડવા માટે યશોદાજી તેની પાછળ દોડ્યાં. (૯)

યશોદાજીનું શરીર સ્થૂળ હતું, તેના નિતંબ સ્થૂળ હતા તેથી દોડતાં દોડતાં તે વચ્ચે અટકી જતાં. ઉતાવળા દોડવાથી અંબોડાની વેણીનાં ફૂલો ખરતાં હતાં. મહામહેનતે યશોદાજી દોડતાં હતાં. સુંદર કેડ ઉપર બાંધેલો કંદોરો પણ ઢીલો થઈ ગયો છતાં પણ યશોદાએ કૃષ્ણને પકડી તો લીધા જ. શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડી ઠપકો દઈને યશોદાજી તેને ધમકાવવા લાગ્યાં. અપરાધી શ્રીકૃષ્ણ કાજળવાળી પોતાની આંખો હાથથી ચોળવા લાગ્યા અને રડતાં રડતાં ભયભીત નેત્રથી માતા સામે જોઈ રહ્યા. શ્રીકૃષ્ણને ઠપકો દેતાં યશોદાજીએ તેના મુખ સામે જોયું અને જાણ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ ભયભીત થયો છે તેથી તેને દયા આવી. તેણે પોતાની લાકડી દૂર ફેંકી દીધી. પછી તેણે વિચાર કર્યો કે હવે શ્રીકૃષ્ણને દોરડથી બાંધીને તેને થોડીવાર બંધનમાં રાખું. હમણાં બહુ જ તોફાની થઈ ગયો છે. આ રીતે બાંધવાથી ફરી વખત તે આવું કામ કરે નહિ. આમ વિચારી યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને દોરડાથી બાંધવાની ઈચ્છા કરી. (૧૦ થી ૧૨)

માતાની ભયથી ભય પામેલા ભગવાનને દોડીને ઘરની બહાર જવું કે ઘરની અંદર રહેવું એવું તો કાંઈ છે જ નહિ તેમજ દોડીને પૂર્વ દિશામાં કે પશ્ચિમ દિશામાં જવું એવું પણ હતું જ નહિ. કારણ કે જગતનું સર્જન કરીને પોતાની અંતર્યામી શક્તિથી ભગવાન તેમાં સર્વત્ર રહ્યા છે અને જગતની બહાર પોતાના બ્રહ્મધામમાં પણ ભગવાન રહ્યા જ છે. આવા વ્યાપક ભગવાનને કેવી રીતે બાંધી શકાય ? તેને બાંધવાનો વિચાર યશોદાજીએ કર્યો. (૧૩)

મનુષ્ય સ્વરૂપે રહેલા એ પરબ્રહ્મને ભક્તિ રહિત મનુષ્યો પરબ્રહ્મ તરીકે જાણી શકતા નથી. માનવરૂપ ધારી એ શ્રીકૃષ્ણને પોતાનો પુત્ર માનીને જેમ સામાન્ય બાળકને બાંધે તેમ શ્રીકૃષ્ણને યશોદાએ દોરડાથી ખાંડણિયાની સાથે બાંધ્યા. (૧૪)

અપરાધી પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને બાંધવામાં યશોદાને દોરડું બે આંગળ નાનું પડ્યું તેથી તે દોરાની સાથે બીજા દોરડાનો સાંધો કરીને બાંધવાની કોશિશ કરી. પરંતુ તે દોરડું પણ તેટલું જ નાનું રહ્યું તેથી તેની સાથે ત્રીજું દોરડું સાંધ્યું. તે પણ તેટલું જ નાનું રહ્યું. આ રીતે તેણે ઘણાં દોરડાંઓનો સાંધો કર્યો છતાં તે ટૂંકાં જ રહ્યાં. આ રીતે પોતાના ઘરમાં જેટલાં દોરડાં હતાં તે સર્વે સાંધ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણને બાંધવા

મહેનત કરી. બાલકૃષ્ણની આ દશા અને યશોદાની આ મહેનત તે બધું જોઈને ભેગી થયેલી ગોપીઓ હસવા લાગી અને યશોદા પણ આશ્ચર્યપૂર્વક હસવા લાગ્યાં. (૧૫ થી ૧૭)

પોતાને બાંધવા માટે પ્રયત્ન કરતા સ્થૂળ શરીરવાળા માતા યશોદાને પરસેવાથી ભીંજાયેલાં, થાકેલાં અને અંબોડાની વેણી પણ વિખરાયેલી જોઈને કૃપા કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ માતાના બંધનમાં આવ્યા. બ્રહ્મા, ઈન્દ્રાદિ દેવો સહિત સમગ્ર જગત ભગવાનના બંધનમાં છે. ભગવાન કોઈના બંધનમાં નથી પરંતુ ભક્તો સર્વ રીતે સ્વતંત્ર એ ભગવાનને ભક્તિથી બાંધી લે છે તે ભગવાને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું. બ્રહ્મા ભગવાનના પુત્ર કહેવાય, શંકર ભગવાનનું સ્વરૂપ કહેવાય અને લક્ષ્મીજી તો ભગવાનનું અડધું અંગ કહેવાય પરંતુ તે કોઈએ ભગવાનની આવી કૃપા પ્રાપ્ત કરી નથી. માત્ર યશોદા માતાએ જ આ પ્રકારની ભગવત્કૃપા પ્રાપ્ત કરી. ગોપિકાનંદન ભગવાન કૃષ્ણ નિષ્કામભાવથી પોતાને વિષે સ્નેહ રાખનાર ભક્તો માટે સુલભ છે પરંતુ કર્મકાંડી, તપસ્વી કે જ્ઞાનીઓ જો દેહાભિમાની હોય તો તેમને માટે તે ભગવાન તેટલા સુલભ નથી. (૧૮ થી ૨૧)

હે રાજન ! કૃષ્ણને આ પ્રકારે બાંધીને યશોદાજી ઘરના કામકાજમાં લાગી ગયાં. તે સમયમાં ખાંડણિયા સાથે બંધાયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સાદડવૃક્ષનો અવતાર પામેલા યક્ષરાજ કુબેરના બે પુત્રોને જોયા અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો. કુબેરના આ બે પુત્રોનું નામ નલકુબર અને મણિગ્રીવ હતું. ધન અને ઐશ્વર્યથી મદાંધ થયેલા તે બંનેને નારદજીએ શાપ આપેલો તેથી તેઓ વૃક્ષનો અવતાર પામેલા. (૨૨, ૨૩)

પુરા નારદશાપેન વૃક્ષતાં પ્રાપિતૌ મદાત્ ।

નલકૂબરમણિગ્રીવાવિતિ ધ્યાતૌ શ્રિયાન્વિતૌ ॥ ૨૩ ।

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોપી પ્રસાદ’ નામે નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો

યમભાર્જુન મોક્ષ

રાજોવાચ = કથ્યતાં ભગવન્નેતત્તયોઃ શાપસ્ય કારણમ્ ।

યત્તદ્વિગર્હિતં કર્મ યેન વા દેવર્ષે સ્તમઃ ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિત કહે છે કે, હે ભગવન ! નલકુબર અને મણિગ્રીવે એવું શું ખરાબ કામ કર્યું છે કે જેને કારણે સદાશાંત દેવર્ષિ નારદને ક્રોધ થયો અને તેઓને તેણે શાપ દીધો. તે કહો. (૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! નલકુબર અને મણિગ્રીવ એક તો ધનપતિ કુબેરના પુત્રો અને વળી રુદ્રના સેવકો રૂપ અને યુવાનીથી ભરપૂર તેથી તે ગર્વિષ્ઠ તો હોય જ. તેમાંય વળી તેઓ એકવાર કૈલાશની તળેટીના બગીચામાં ફરવા ગયા અને ત્યાં જઈને તેણે વારુણી મંદિરાનું મધપાન કર્યું અને તે મધના નશાથી તેની આંખો લાલઘૂમ થઈ ગઈ. મદોન્મત્ત તેઓ ફળફૂલોથી ખીલેલા બગીચામાં સ્ત્રીઓની સાથે ફરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓની સાથે ઈચ્છા મુજબ બગીચામાં વિહાર કરીને ત્યાર પછી જળવિહાર કરવા માટે સ્ત્રીઓ સહિત તેઓ ગંગાનદીના જળમાં પ્રવેશ્યા. હાથણીઓ સાથે હાથીઓ જે રીતે જળવિહાર કરે એ રીતે ખીલેલા કમળનાં ફૂલોથી સુગંધિત મનોહર ગંગાના જળમાં સ્ત્રીઓ સાથે તેઓ જળવિહાર કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! ભાગ્યજોગે દેવર્ષિ નારદ ત્યાં આવી ચડ્યા અને તેણે જોયું કે આ બંને જણા મદોદ્રત થયા છે. નારદજીને જોઈને સ્ત્રીઓ તો શરમાઈ ગઈ અને તે ભય પામી કે કદાચ નારદજી શાપ આપશે તો શું થશે ? તેથી તેણીઓએ તરત જ વસ્ત્રો પહેરી લીધાં અને દૂર જતી રહી પરંતુ મદાંધ બનેલા નલકુબર અને મણિગ્રીવે વસ્ત્રો પહેર્યા નહિ અને નારદજીની મર્યાદા પણ રાખી નહિ. તેથી તેની ઉપર ‘દયા’ કરીને નારદજીએ તેને શાપ દીધો.

કૃપા કરીને નારદજીએ શાપ આપ્યો તે વાક્ય સમજાવતાં સ.ગુ. ગોપાળાનંદ સ્વામી લખે છે કે તેના ગર્વનો નાશ થાય અને તે પસ્તાવો કરે. બીજું, ભગવાનના ભક્તો, ગોપીરોગીઓ વગેરેનો સંબંધ થાય. ત્રીજું, ભગવાનના સ્વરૂપનું તેને દર્શન થાય આટલા હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખીને નારદજીએ શાપ આપ્યો. ભગવાનના ભક્તનો શાપ અંતે તો સુખકારક બને છે. (૨ થી ૭)

ઈષ્ટ વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા માણસોની બુદ્ધિ ધનના મદથી ભ્રષ્ટ થાય છે. કૂળનો ગર્વ, રૂપનો ગર્વ, ગુણનો ગર્વ વગેરે ગર્વો દુઃખદ જ છે પરંતુ ધનના મદથી તો મનુષ્યની બુદ્ધિ તરત જ ભ્રષ્ટ થાય છે. ધનથી મદાંધ થયેલો માણસ સ્ત્રીસેવન, જુગાર અને મદ્યપાન કરતો હોય છે. જોકે રજોગુણવાળા કર્મ કરવાથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે પરંતુ ધનનો મદ તો તેથી વધુ ખરાબ છે. ધનથી મદાંધ થયેલો માણસ ઈન્દ્રિયોને આધીન થાય છે. નિર્દય થઈને પશુ હિંસા કરે છે. ધનમદાંધ માણસ નાશવંત દેહને અજર, અમર માને છે. આ શરીરને લોકો નરદેવ, ભૂદેવ, દેવ, વગેરે શબ્દોથી ઓળખાવે છે. આ શરીરને ગમે તેવું સારું માનો છતાં અંતે તેની શી ગતિ થાય છે ? મરણશરણ થયેલા આ શરીરમાં કાં તો ક્રીડાઓ પડે છે અથવા પક્ષીઓ ખાય છે અથવા તેને બાળી નાખે છે. આવા શરીરને માટે દેહધારીઓનો દ્રોહ કરીને માનવ પોતાનો ક્યો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે ? પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરવાથી તો નરકમાં જ જવું પડે છે. જેને માટે વિવિધ કુકર્મો કરે છે તે શરીર શું કોઈનું થયું છે ? અને શું થવાનું છે ? અન્નથી પોષણ કરનારનું કે ગર્ભાધાન કરાવનાર પિતાનું કે ગર્ભને ધારણ કરનાર માતાનું કે માતાના પિતાનું બળજબરીથી શરીર પાસે કામ કરાવવાનું કે પૈસા આપીને શરીરને વેચાતું લેનારનું કે શરીરને બાળી નાખનાર અગ્નિનું કે શરીરને ટુકડે ટુકડા કરીને ખાઈ જનાર કૂતરા વગેરેમાં આ શરીર ચોક્કસ કોને માટે છે એમ ચોક્કસ કહી શકાય છે ? ખરેખર તો શરીર એક સાધારણ વસ્તુ છે અને તે પ્રકૃતિમાંથી પેદા થયું છે અને પ્રકૃતિમાં જ તે સમાઈ જવાનું છે. આવા સામાન્ય શરીરને આ શરીર મારું જ છે એમ માનનારો મૂર્ખ છે, અજ્ઞાની છે. આવા નાશવંત શરીરના સુખ માટે વિદ્વાન મનુષ્ય કોઈને જરા પણ દુઃખ દેતો નથી કે કોઈની હિંસા કરતો નથી. (૮ થી ૧૨)

ધનના મદથી આંધળા બનેલા દુષ્ટ માણસોની આંખો ઉઘાડવા માટે દારિદ્ર એ જ તેનું શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. કારણ કે દારિદ્ર દુઃખથી દુઃખી માણસ એવું સમજતો થાય છે કે મને જેવું દુઃખ થાય છે તેવું દુઃખ બીજા પ્રાણીઓને પણ થાય માટે કોઈનો દ્રોહ કરવો નહિ. (૧૩)

મને કાંટો વાગ્યો છે તેમ બીજાને કાંટો લાગે તો સારું. સમજુ માણસ એવી ઈચ્છા કરે જ નહિ પરંતુ જેને કોઈ દિવસ કાંટો લાગ્યો જ ન હોય તેને શું ખબર પડે કે કાંટો લાગવાથી કેવું દુઃખ થાય છે ? (૧૪)

દરિદ્ર દુઃખથી દુઃખી માણસ સર્વપ્રકારે ગર્વરહિત થાય છે અને તેને ભાગ્યજોગે દુઃખ આવે તો તે દુઃખ તેમણે તપરૂપ જ સમજવું. દરિદ્ર માણસને હંમેશાં અન્નની આશા રાખવી પડે છે. અપૂરતો ખોરાક મળવાથી તે નિત્ય ભૂખ્યો રહે છે તેથી તેનું શરીર અને ઈન્દ્રિયો નિર્બળ રહે છે અને તે હિંસા પણ કરતો નથી અને તેવા દરિદ્ર પુરુષને જ સમદૃષ્ટિવાળા મહાત્માઓનો સમાગમ સહેજે સહેજે મળે છે. વિષયભોગથી રહિત તે દરિદ્રને સત્પુરુષના સમાગમથી તૃષ્ણાનો ક્ષય થાય છે અને તેનું ચિત્ત થોડા જ સમયમાં વિશુદ્ધ થાય છે અને મહાપુરુષોના ચિત્તમાં તો ભગવાનના ચરણાવિંદમાં જ પ્રીતિ હોય છે. દુરાચારીઓને સહાય કરનારા અને તેની હાય લેનારા ધનથી મદાંધ દુષ્ટપુરુષોની સત્પુરુષોને કોઈ જરૂર જ નથી. સત્પુરુષો તો દરિદ્ર કે શ્રીમંત સર્વ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિવાળા જ હોય છે છતાં પણ નિર્માની અને વિનયવાળા દરિદ્રો પ્રત્યે સહેજે પ્રીતિ થાય છે માટે “વારુણી મદ્યપાનથી મદોન્મત્ત થયેલા, ધનના મદથી આંધળા તેમજ સ્ત્રી, લંપટ અને ઈન્દ્રિયોને આધીન આ બંનેનું અજ્ઞાન હું દૂર કરીશ.” એ પ્રમાણે નારદજીએ કહ્યું. વિચાર કરીએ તો બંને લોકપાલ કુબેરના પુત્રો હોવા છતાં પણ મદ્યપાન કર્યું અને તેથી બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા. તેઓને તે પણ ભાન નથી કે અમે વસ્ત્રો પહેર્યા વિનાના છીએ અને સામે કોણ છે. માટે નારદજીએ વિચાર્યું કે આ બંને વૃક્ષજાતિમાં જ જન્મ પામે જેથી ફરીને તેઓ આવું કર્મ કરે નહિ. વૃક્ષનો અવતાર તેઓને આવશે જ પરંતુ તે અવતારમાં પણ મારી કૃપાથી તેઓના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન તો તેઓને રહેશે. દેવતાઓનાં સો વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાં સુધી તેઓને વૃક્ષના શરીરમાં રહેવું પડશે. ત્યારપછી તેઓને ભગવાનનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થશે અને ભગવાનના દર્શન કરીને ફરીને તેઓ ભાવિજન્મે યક્ષનો દેહ પામશે અને તેઓ ભગવાનની ભક્તિ કરશે. (૧૫ થી ૨૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન નારદ તેઓને શાપ આપીને ભગવાન નરનારાયણના આશ્રમ તરફ ગયા. નલકુબર અને મણિગ્રીવ બંને નારદજીના શાપથી સાદડના વૃક્ષ સ્વરૂપે બંને એકીસાથે ગોકુળમાં જન્મ પામ્યા અને યમલાજુન વૃક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. (૨૩)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે દેવર્ષિ નારદ મારા પ્રિય ભક્ત છે. તે મહાત્માએ કુબેરના આ બે પુત્રને જે વરદાન આપ્યું છે તે હું સત્ય કરું. આમ વિચારીને શ્રીકૃષ્ણ બંને વૃક્ષની વચ્ચેથી પસાર થયા. તેથી ખાંડણિયો વૃક્ષમાં ભરાયો અને ખાંડણિયા સાથે બાંધેલું દોરડું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કેડ ઉપર પણ બાંધેલું હતું તેથી ભગવાન દ્વારા જોરથી દોરડું ખેંચવા લાગ્યા જેથી ખાંડણિયો નીકળી જાય. અતિબળવાન દામોદર ભગવાન દ્વારા જોરથી દોરડું ખેંચવાથી બંને વૃક્ષો મૂળમાંથી જ ઊથલી પડ્યાં અને તે બે વૃક્ષોમાંથી બે પુરુષો નીકળ્યા. તેનાં શરીરોની કાંતિ અગ્નિની સમાન તેજસ્વી હતી. શરીરની કાંતિથી દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા સિદ્ધ પુરુષો જેવા તે બંને દેવો રજોગુણથી રહિત થઈને વિનમ્ર ભાવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૪ થી ૨૮)

વૃક્ષમાંથી દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલા નલકુબર અને મણિગ્રીવે ભગવાનની સ્તુતિ આ પ્રકારે કરી. હે ભગવન કૃષ્ણ ! ખરેખર આપ યોગેશ્વર છો. દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે હંમેશા આપ બ્રહ્મધામમાં વિરાજો છો. પ્રકૃતિ પુરુષ, અક્ષરમુક્તો એ સર્વથી આપ શ્રેષ્ઠ છો. એ સર્વના પ્રવર્તક આપ જ છો. ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ સમયમાં દેખાતું આ જગત તેમ જ પ્રલય સમયમાં નહિ દેખાતું આ જગત. આ રીતે દૃશ્ય અને અદૃશ્યરૂપ આ જગત તમારું શરીર છે એમ આપને જાણનારા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો કહે છે. (૨૯)

સર્વ દેહધારીઓનાં શરીર, પ્રાણ, મન અને ઈન્દ્રિયોના નિયંત્રા આપ છો. સર્વશક્તિમાન કાળ આપ છો. અવિનાશી અને સર્વત્ર વ્યાપક વિષ્ણુ પણ આપ જ છો. ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે અને તે પ્રકૃતિ તમારી શક્તિ છે અને પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા જે અક્ષરપુરુષ છે તે પ્રકૃતિમાંથી થયેલા મહત્વાદિ વિકારોને તથા દેહધારીઓનાં શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરેને જાણનારો છે તે અક્ષર પુરુષ તમારું શરીર છે અને પ્રકૃતિમાંથી થયેલાં મહત્વાદિ તત્ત્વો તમારી વિભૂતિ છે. (૩૦, ૩૧)

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણો તથા તેના કાર્યભૂત આઠ આવરણો અને પંચભૂતનાં શરીરો અને ઈન્દ્રિયો તથા તે સર્વેના જીવાત્માઓ તે સર્વમાં આપ વ્યાપીને રહેલા છો છતાં પણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા માયિક શરીર અને ઈન્દ્રિયો વડે આપ ગ્રહણ થઈ શકતા જ નથી અને સૃષ્ટિની પહેલાં અનાદિ દિવ્ય સિદ્ધ સ્વરૂપે વિરાજમાન આપ છો. ત્રિગુણમય પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યથી ઘેરાયેલો (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરવાળો) કયો પુરુષ આપને જાણી શકે ? (૩૨)

સમગ્ર સૃષ્ટિના સર્જક આપ સર્વમાં વસીને રહેલા ષડ્વિધ ઐશ્વર્ય સંપન્ન આપના પ્રકાશથી ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ એવા શરીર વડે મત્સ્ય, કૂર્મ, વામન વગેરે અવતારો ધારીને આપનું ઐશ્વર્ય છુપાવીને વર્તો છો તેથી અજ્ઞાની માણસો આપનો મહિમા જાણી શકતા નથી. આપ સર્વત્ર વ્યાપક છો. અમો તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. હે ભગવાન ! આપનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે અને દેહધારીઓનાં શરીર માયિક છે. દેહધારીઓના કલ્યાણ માટે આપ અવતારો ધરો છો. આપના આ અવતારોના શરીર સામાન્ય રીતે દેવ-માનવના શરીર જેવા જ દેખાય છે પરંતુ તે અવતારો વડે જ્યારે આપ દિવ્ય પરાક્રમો કરો છો ત્યારે તે પરાક્રમો જોઈને દૈવી સંપત્તિવાળા મુમુક્ષુઓ આપના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે. સામાન્ય દેહધારીઓનાં પરાક્રમોની સાથે આપનાં દિવ્ય ચરિત્રોની તુલના થઈ શકે નહિ. (૩૩, ૩૪)

જીવપ્રાણીમાત્રની ઉન્નતિ માટે અને મુમુક્ષુ ભક્તજનોના મોક્ષ માટે આપના ઐશ્વર્ય સહિત આપ વર્તમાન સમયમાં આ ગોકુળમાં પ્રગટ થયા છો એ ભક્તજનોના મનોરથ પૂરા કરનારા આપ છો. (૩૫)

જીવાત્માઓને મોક્ષરૂપ અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પરમ મંગળસ્વરૂપ, શાંતસ્વરૂપ, યદુપતિ, વસુદેવના પુત્ર આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૩૬)

હે વ્યાપક ! અમો બંને રુદ્રના સેવક છીએ. તમે અમારી ઉપર કૃપા કરી. અમે નારદજીનો અપરાધ કર્યો હતો છતાં નારદજીએ અમારી ઉપર કૃપા કરી તેથી અમોને તમારાં દર્શન થયાં. (૩૭)

હે ભગવાન ! અમારી વાણી આપના ગુણોનું ગાન કરે, અમારા કાન આપની કથાનું શ્રવણ કરે, અમારા હાથ તમારી સેવા કરે, અમારું મન તમારા ચરણકમળનું ચિંતન કરે, હે જળન્નિવાસ પ્રભો ! અમારું મસ્તક તમને પ્રણામ કરે, અમારાં નેત્રો આપના પ્રત્યક્ષ શરીરરૂપ સત્પુરુષોનાં દર્શન કરે. (૩૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! કુબેરના પુત્રોએ આ પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરી તે સાંભળીને દોરડા વડે ખાંડણિયા સાથે બંધાયેલા વ્રજપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હસીને તે બંનેને કહેવા લાગ્યા. હે

કુબેરપુત્રો ! તમે બંને ધનના મદથી આંધળા બન્યા હતા તે વાત મેં જાણી છે. દયાળુ નારદજીએ શાપ દઈને તમારું ઐશ્વર્ય નષ્ટ કર્યું અને તમારી ઉપર કૃપા ધારણ પણ કરી. સત્પુરુષો તો સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે. ભગવાનને સર્વસ્વ સમર્પિત કરનારા હોય છે. જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ થાય છે તેમ તે સત્પુરુષોના દર્શનથી જીવાત્માનાં બંધનો નાશ થાય છે. હે કુબેરપુત્રો ! તમે તમારે સ્થાને જાઓ અને મારી ભક્તિ કરો. મારી પ્રત્યે ભક્તિ છે તેથી તમોને ભુક્તિ અને મુક્તિ મળશે. શુકદેવજી કહે છે કે, ‘ભગવાનની આજ્ઞાથી તેઓ પ્રદક્ષિણા અને નમસ્કાર કરીને ઉત્તર દિશામાં ગયા.’ (૩૯ થી ૪૩)

इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।

यद्धौलूखलमान्त्र्य जग्मतुर्विशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત્ પુરાણના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘નારદ શાપ તથા યમભાર્જુન મોક્ષ’નામે દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો

વત્સાસુર તથા બકાસુરનો વધ

શ્રીશુક ઉવાચ = ગોપા નન્દાદયઃ શ્રુત્વા દ્રુમયોઃ પતતો રક્ષ્મ ।

તત્રાજગ્મું કુરુશ્રેષ્ઠ નિર્ધાતભયશઙ્કિતાઃ ॥ ૧ ॥

હે રાજન ! વૃક્ષો પડ્યાં તેથી ભયંકર શબ્દ થયો. નંદજી વગેરેએ તે શબ્દ સાંભળ્યો. તેઓના મનમાં શંકા થઈ કે શું વીજળી પડી હશે ? ભયભીત થઈને તેઓ વૃક્ષોની નજીક આવ્યા. તેઓએ આવીને જોયું તો સાદડનાં બંને વૃક્ષો મૂળમાંથી ઊખડીને પડી ગયાં હતાં. વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખનાર ભગવાન દામોદર તેની નજીકમાં જ હતા પરંતુ ખાંડણિયા સાથે બંધાયેલાં આ બાળકથી વૃક્ષો ઊથલી પડે તેવું તેઓ માનવા તૈયાર ન હતા. તેથી ગોવાળિયાઓ તર્ક કરવા લાગ્યા કે આ વૃક્ષોને કોણે ઉખાડી નાખ્યાં હશે ? તેણે આવું કાર્ય શા માટે કર્યું હશે ? આમ વિચારતાં તેઓ ગભરાટ અનુભવી રહ્યા હતા. આજુબાજુમાં બાળકો રમતાં હતાં. તે બાળકોએ ગોવાળિયાઓને કહ્યું કે ખાંડણિયા સાથે બંધાયેલા આ શ્રીકૃષ્ણ આ બંને વૃક્ષોની વચ્ચે ચાલ્યા અને ખાંડણિયો વૃક્ષોના થડમાં ભરાયો તેને કાઢવા માટે કૃષ્ણે દોરડું ખેંચ્યું અને આ વૃક્ષો ઊથલી પડ્યાં. તેમાંથી બે દેવપુરુષો નીકળ્યા તેને પણ અમોએ જોયા. બાળકોની વાતને ગોવાળિયાઓ અસંભવિત માનવા લાગ્યા. પરંતુ બાલકૃષ્ણનાં પહેલાંનાં પરાક્રમો જોનાર કેટલાકના મનમાં તે બાબતમાં શંકા થઈ., દોરડાથી બંધાયેલા અને ખાંડણિયાને ખેંચતા સ્વપુત્ર બાલકૃષ્ણને જોઈને યશોદા હસી પડ્યાં અને તેને દોરડાના બંધનથી મુક્ત કર્યા. (૧ થી ૬)

પોતાના ભક્ત ગોપીઓને સુખ દેવા માટે ભગવાન બાલકૃષ્ણ નિત્ય નવીન ચરિત્રો કરતા. કોઈ સમયમાં ગોપીઓ તાલીઓ વગાડીને ભગવાન પાસે નૃત્ય કરાવતી તો ક્યારેક ભોળા બાળકની માફક ગાન કરતા. લાકડાંની પૂતળીને દોરીથી નચાવે તેમ નાચે. આ રીતે ભગવાન ગોપીઓને આધિન થઈને ગોપીઓ કહે તેમ કરતાં. (૭)

ગોપીઓ કહે તે કામ પણ બાલકૃષ્ણ કરતા. ગોપીઓના કહેવાથી ક્યારેક બાજોઠ, ક્યારે પાલી તો ક્યારેક પવાલું, વળી, ક્યારેક ચાખડીઓ વગેરે વસ્તુઓ તે લાવી આપતા. પોતાના ભક્તોને આનંદ આપવા માટે હાથના લટકા પણ કરતા. ભગવાન ઐશ્વર્યો જાણનારા જ્ઞાનીઓને આશ્ચર્ય પમાડતા. ભગવાન કૃષ્ણ ભક્તોને આધીન થઈને વિવિધ બાળચેષ્ટાઓથી વ્રજવાસીઓને આનંદિત કરતા. (૮, ૯)

વ્રજમાં એક વખત ફળ વેચનાર મહિલા ફળ વેચવા આવી અને તે બોલવા લાગી કે, ‘અરે ! કોઈ ફળ લો, ફળ લો.’ તેના આ શબ્દો સાંભળીને સર્વેના ફળપ્રદાતા ભગવાન કૃષ્ણ અન્ન લઈને તેની પાસેથી ફળો લેવા ગયા. ફળો વેચનારીએ કૃષ્ણ પાસેથી અન્ન લઈ લીધું અને તેણે ખોબો ભરીને ફળો કૃષ્ણને આપ્યાં. ભગવાને આપેલા અન્ન તેણે ટોપલામાં નાખ્યું અને તેનો ટોપલો રત્નોથી ભરાઈ ગયો. તે જોઈને ફળો વેચનારી આશ્ચર્ય પામી. (૧૦, ૧૧)

યમલાજુન વૃક્ષોને ઉખાડી નાખનાર શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ અને અન્ય મિત્રો નદી તીરે રમવા ગયા. તેઓને બોલાવવા માટે રોહિણી નદી કાંઠે ગયા અને બોલાવવા લાગ્યા કે હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! તમે જલદીથી આવો. પરંતુ રમતમાં તલ્લીન બાલકૃષ્ણ અને બલરામે તેનો અવાજ કાને ધર્યો જ નહિ. તેથી રોહિણીએ ઘેર આવીને યશોદાને કહ્યું કે, ‘મારા બોલાવવાથી તેઓ આવતા નથી. તમે બોલાવી લાવો.’ યશોદાજીએ વિચાર્યું કે થોડીવાર પછી તેની મેળે જ આવશે. પરંતુ બાળકો તો રમતમાં મસ્ત રહ્યાં અને તેને ઘણો સમય વ્યતિત થયો. તેથી યશોદાજી ત્યાં ગયાં અને તેઓને બોલાવ્યા. પરંતુ બાળકોએ તેનું પણ સાંભળ્યું જ નહિ. તેથી યશોદાજીએ જોરથી બૂમો પાડી અને કહ્યું કે, ‘હે કમલનયન કૃષ્ણ ! આવો બેટા સ્તનપાન કરો. ઘણો સમય રમત કરી. હવે રાખો, થાકી ગયા હશો. અરે બલરામ બેટા ! તું આવ. તમે બંને ભાઈઓ કુળને આનંદ આપનારા છો. સવારનું તમે કાંઈ ખાધું-પીધું નથી અને રમ્યા જ કરો છો માટે તમે જમવા આવો. તમારા પિતા નંદજી તમારી રાહ જુએ છે. તમે આવશો ત્યાર પછી જ તે ભોજન કરશે માટે તમે આવો અને તેને પ્રસન્ન કરો. અરે બાળકો ! તમે પણ સહુસહુને ઘેર જાઓ. અરે કૃષ્ણ ! જો તો ખરો, આ તારું શરીર ધૂળ ધૂળ ભરાઈ ગયું છે. ચાલ જલદીથી સ્નાન કરી લે. આજે તારો જન્મદિવસ છે માટે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈને બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં દાન દે. જો આ તારા મિત્રોને તેની માતાઓએ સ્નાન કરાવી, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરાવી કેવા દેખાવડા કર્યા છે ! માટે તું પણ સ્નાન કરી લે. જમીને રૂડો રૂપાળો થઈને પછી રમજે. (૧૨ થી ૧૮)

હે રાજન ! સ્નેહાધીન યશોદાજી જગત શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પુત્ર માનીને તેનો હાથ પકડીને બળદેવજીની સાથે તેને ઘેર આવ્યા અને ઉત્સવ કર્યો. (૨૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! નંદ વગેરે આગેવાન ગોવાળિયાએ વિચાર્યું કે અહીં વારંવાર મોટા ઉત્પાતો થાય છે. હવે આપણી સલામતી માટે આપણે શું કરવું ? આ વિચારમાં પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરનાર ઉપનંદ નામનો અનુભવી વૃદ્ધ ગોવાળિયો હતો અને તે દેશ, કાળ વગેરેની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને જાણનાર હતો અને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણનું હિત કરનાર પણ હતો. તેણે પોતાના વિચારો જણાવતાં કહ્યું કે, ‘જો આપણે આપણા સર્વનું હિત ઈચ્છતા હોઈએ તો અહીંથી હવે આપણે નીકળી જવું જોઈએ, કારણ

કે બાળકોનો નાશ થાય તેવા ઉત્પાતો અહીં વારંવાર થાય છે. જુઓને નંદજીનો આ કૃષ્ણ રાક્ષસી પૂતનાના હાથમાંથી માંડ માંડ બચ્યો. તેના ઉપર ગાડું પડ્યું પણ ભગવાનની કૃપાથી તે બચી ગયો. તૃણાવર્ત અસુર વંટોળિયારૂપે આવીને આકાશમાં આ શ્રીકૃષ્ણને લઈ ગયો હતો અને ત્યાંથી શિલા ઉપર પડતો મૂક્યો. તે વખતે મોટા દેવોએ જ તેની રક્ષા કરી. અત્યારે પણ આ બાળક તથા બીજાં બાળકો આ બે વૃક્ષો નીચે ચગદાઈ ગયાં નહિ તે પણ ભગવાનની કૃપાથી જ થયું. તેથી દુઃખદ ઉત્પાતો આપણો અને આપણા બાળકોનો નાશ કરે નહિ તે પહેલાં આપણે આપણાં બાળકો અને સેવકોને લઈને અહીંથી કોઈ બીજા સલામત સ્થાનમાં જવું જોઈએ. અહીંથી થોડે દૂર વૃંદાવન નામનું મોટું નવીન વન છે અને તે વન, ઘાસ-ચારો, પાણી, વૃક્ષો વગેરેથી સભર છે. તેથી પશુઓ માટે ઘણું જ અનુકૂળ છે અને ગોપીઓ, ગોવાળો તથા બાળકોને રહેવા માટે પણ અનુકૂળ છે જ માટે આજે જ આપણે ત્યાં જઈએ. તેને માટે ગાડાં જોડો. વિલંબ કરો મા. ગાયોનાં ધણ આગળ કરો. મેં મારો વિચાર કહ્યો. તેમાં તમે સંમત હો તો સર્વે તૈયાર થાઓ. (૨૧ થી ૨૯)

સમજુ અને અનુભવી ગોપ ઉપનંદની વાત સર્વેએ સ્વીકારી લીધી અને દરેકે પોતપોતાનાં ગાયોનાં ધણો આગળ કર્યાં. પોતપોતાનાં ગાડાંઓમાં સામાન ગોઠવી દીધો. બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓને ગાડાંમાં બેસાડ્યાં અને સાવધાન થઈને હાથમાં ધનુષ્યો લઈને ચાલતા થયા. ગાયોનાં ધણોને આગળ કરીને ગોવાળિયાઓ શિંગડીઓ અને તૂરીઓ વગાડતા ચાલવા લાગ્યા. તેમની સાથે તેમના ગોર (પુરોહિતો) પણ ચાલ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ વૃંદાવન તરફ આગળ વધ્યા. (૩૦ થી ૩૨)

તે સમયમાં સુંદર વસ્ત્રો, આભૂષણો, કુંકુમનો ચાંદલો, સિંદૂરનો સેંથો વગેરેથી શોભિત ગોપીઓ ગાડાંમાં બેઠી બેઠી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું ગાન કરતી હતી. (૩૩)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને સાથે લઈને રોહિણી અને યશોદા એક ગામડામાં બેઠાં હતાં અને તે બંને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણની વાતો ઉત્સાહપૂર્વક સાંભળતાં હતાં. શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ એ ત્રણેય ઋતુમાં સર્વપ્રકારે સુખપ્રદ વૃંદાવન પ્રદેશમાં ધીરે ધીરે સર્વ પહોંચ્યા અને સર્વે ગાડાંઓ ત્યાં ઊભા રાખ્યાં. નેસડા કરીને અર્ધચંદ્ર આકારે સમગ્ર વસવાટ કર્યો. વૃંદાવન પ્રદેશમાં ગોવર્ધન પર્વત, હરિયાળું વન, યમુના નદીનો કિનારો વગેરે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યવાળો એ પ્રદેશ બલરામ-કૃષ્ણને આનંદપ્રદ થયો. બાલચરિત્રો વડે તથા કાલી કાલી ભાષા વડે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વ્રજવાસીઓને આનંદ ઉપજાવતા થોડા જ સમયમાં મોટા થયા અને નાના નાના વાછરડાંઓને લઈને નજીકના પ્રદેશમાં ચરાવવા જવા લાગ્યા. તેની સાથે બીજાં બાળકો પણ પોતાનાં વાછરડાંઓને લઈને ચરાવવા જતા અને તે સર્વે બાળકો વિવિધ પ્રકારના રમવાનાં સાધનોથી રમતા. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેક વાંસળી વગાડતા. ક્યારેક બિલ્લા કે આમળાં પરસ્પર એકબીજાને મારે, ક્યારેક ઘૂઘરીયુક્ત ઝાંઝર પહેરેલા પગ વડે દુમ ઠમ કરીને નાચે, ક્યારેક માટીના કે આંકડાના ડોડાના વાછરડાં કે બળદો બનાવીને રમતા, ક્યારેક તેઓ વાછરડાં, બળદ, કોયલ, મોર, વાનર વગેરે પશુ-પંખીઓ જેવા શબ્દો કરીને રમતા તથા પરસ્પર કુસ્તી પણ કરતા. સર્વશક્તિમાન ભગવાન માનવબાળકરૂપ હોવાથી સામાન્ય બાળક જેવી ક્રિયા કરે છે. (૩૪ થી ૪૦)

એક વખત શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ પોતાના મિત્રો સાથે યમુના તીરે વાછરડાં ચરાવતા હતા. એવામાં કૃષ્ણને મારવાની ઈચ્છાથી કોઈક દૈત્ય ત્યાં આવ્યો. તેણે વાછરડાંનું રૂપ લીધું અને બધા વાછરડાંઓ સાથે

તે ચરવા લાગ્યો. પરંતુ ભગવાન બાલકૃષ્ણને તરત જ ખબર પડી ગઈ તેથી તેણે બલરામને કહ્યું અને ધીરે ધીરે શ્રીકૃષ્ણ તે વાછરડાં પાસે ગયા અને પૂંછડા સહિત તેના પાછળના બંને પગ પકડી લીધા અને તે વાછરડાંને ઉપાડીને ફેરવીને પછાડ્યો અને કોઠાના વૃક્ષના થડની સાથે ભટકાવ્યો. તેથી તે વૃક્ષ તથા અન્ય વૃક્ષો ભાંગી ગયાં. સાથોસાથ મોટા શરીરવાળો તે દૈત્ય પણ મરી ગયો. શ્રીકૃષ્ણનું આ પરાક્રમ જોઈને બલરામ સહિત અન્ય બાલમિત્રો શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દૈત્યનો નાશ થવાથી દેવો પણ આનંદિત થયા અને બાલકૃષ્ણને પુષ્પોથી વધાવ્યા. (૪૧ થી ૪૪)

સર્વ જગતના પાલનહાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ વત્સપાલ (વાછરડા ચરાવનાર) બન્યા. બાલકૃષ્ણે વત્સાસુરને માર્યો એ વાત સાંભળીને ગોવાળિયાઓ તથા ગોપીઓ આશ્ચર્ય પામી ગયાં. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ બપોરે જમવાનું ભોજન સાથે લઈને ગોવાળિયાઓ સાથે વાછરડાંઓને ચરાવવા સવારમાં વનમાં જાય અને આ સીમમાંથી બીજી સીમમાં એમ આખો દિવસ વાછરડાંઓની પાછળ ફરે. (૪૫)

એક દિવસ પોતપોતાનાં વાછરડાંઓને પાણી પાવા માટે સર્વે ગોવાળિયાઓ તે વાછરડાંઓને યમુના નદીને કાંઠે લઈ ગયા. ત્યાં વાછરડાંઓને પાણી પાડ્યું અને તેમણે પણ પાણી પીધું. તેમણે બાજુમાં મોટું પક્ષી બેઠેલું દીઠું. ઈન્દ્રના વ્રજથી કપાયેલા પહાડના ટુકડા જેવા ભયંકર દેખાતું એ પક્ષી બીજું કોઈ નહિ પરંતુ તે બકાસુર હતો. તેણે બગલાનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને તે કૃષ્ણને મારવા માટે આવ્યો હતો. ધારદાર મોટી ચાંચવાળા તે બગલાને જોઈને બધાં બાળકો ભયભીત થયાં. એ બકાસુરે ઝપટ મારીને પોતાની ચાંચથી તે બાલકૃષ્ણને ગળી ગયો. બલરામ વગેરે બધા બાળગોવાળો આ ઘટના જોઈને ગભરાઈ ગયા અને પ્રાણ ચાલ્યા જવાથી ઈન્દ્રિયો જેવી રીતે ચેતના રહિત થાય એ જ રીતે સર્વે બાળકો ચેતના રહિત થયાં. (૪૬ થી ૪૮)

બ્રહ્માજીના પિતા વિરાટનારાયણ સ્વરૂપ એ ભગવાનને સામાન્ય ગોપાળબાળ માનીને બકાસુર ગળી તો ગયો પરંતુ બકાસુરના તાલુપ્રદેશમાં બાલકૃષ્ણ પહોંચ્યા તે સમયમાં બકાસુરના તાળવામાં અતિ બળતરા થવા લાગી અને તે સહન કરી શક્યો નહિ. તેથી પોતાના બચાવ માટે બાલકૃષ્ણના શરીરમાં કોઈ પ્રકારની ઈજા કર્યા વગર જ તેણે બહાર ઓકી કાઢ્યા અને અતિ ક્રોધ કરીને પોતાની ચાંચથી બાલકૃષ્ણને મારવા માટે દોડ્યો. (૫૦)

પોતાને મારવા માટે દોડી આવતા કંસમિત્ર બકાસુરને જોઈને સંતોના રક્ષક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને પકડ્યો અને તેની ચાંચના બંને ભાગોને હાથથી જોરથી પકડીને તેને ઊભે ઊભો ચીરી નાખ્યો. આ રીતે રમત રમતમાં જ બકાસુરને મારી નાખનાર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને બાળ ગોવાળિયાઓ નાચી ઊઠ્યા અને સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવોએ શ્રીકૃષ્ણની ઉપર નંદનવનનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી તથા શંખ, ભેરી વગેરે વાદ્યો વગાડીને આનંદ ઉત્સવ કર્યો અને તેઓ આનંદ પામ્યા. ગોવાળિયાઓ આ પરાક્રમ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. પ્રાણનો સંચાર થવાથી ઈન્દ્રિયો જેમ સચેત થાય તે રીતે બકાસુરના મુખમાંથી ઊગરેલા કૃષ્ણને મળીને ગોપાલ બાળકો આનંદિત થયા અને દરેક બાલમિત્રો શ્રીકૃષ્ણને હર્ષથી અલગ અલગ ભેટીને મળ્યા. પછી સહુ પોતપોતાના વાછરડાંઓને હાંકીને ઘેર ગયા અને બધી વાત વ્રજવાસીઓને કરી. બકાસુરના વધની વાત સાંભળીને ગોવાળિયાઓ અને ગોપીઓ આશ્ચર્ય પામ્યાં. તેઓએ માન્યું

કે શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુના મુખમાંથી ખરેખર ઊગરી ગયો છે. તેથી તેઓ અતિ પ્રેમ અને ઉત્સુકતાથી શ્રીકૃષ્ણ તરફ જોવા લાગ્યા. ગોપગોપીઓ પરસ્પર વાત કરવા લાગ્યાં કે અરે ! જુઓ તો ખરા કેવું આશ્ચર્ય કહેવાય. આ શ્રીકૃષ્ણની માથેથી કેટલી ઘાતો ગઈ ! પરંતુ જેઓ આ શ્રીકૃષ્ણને મારવા આવ્યા તેઓ જ પોતપોતાની ક્રિયાથી જ મરાયા. ખરેખર તો એ દુષ્ટોએ પહેલાં ઘણાને દુઃખ દીધું હશે. દેખાવથી જ ભયંકર એ અસુરો કૃષ્ણને મારવા દોડ્યા આવે છે. છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણને તેઓ મારી શકતા નથી. ઊલટાનું દીવાને જોઈને પતંગિયું તેમાં પડે છે અને બળી મરે છે. એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા અસુરો નાશ પામે છે. ગર્ગાચાર્ય જે ભવિષ્ય ભાખ્યું તે સાચું ઠરે છે. મહાપુરુષોની વાણી ક્યારેય ખોટી થતી નથી. આ રીતે નંદાદિ સર્વે આનંદથી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો કહેતા હતા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણમાં એટલા તન્મય થતા કે સંસારનાં દુઃખો વીસરી જતા અને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ બાળમિત્રો સાથે સંતાકૂકડી, પુલ બાંધવા વગેરે રમતો રમતા તથા વાનરોની માફક ખેલકૂદ કરતા. આ રીતે તેઓની બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત થઈ. (૫૧ થી ૫૯)

एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ।

निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ५९ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વસ્તાસુર’, ‘બકાસુર વધ’ નામે અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૨ મો

અઘાસુર વધ

श्रीशुक उवाच = कचिद्वनाशाय मनो दधत् ब्रजात् प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ।

प्रबोधयगच्छृङ्गरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरस्सरो हरि : ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે હે રાજન ! એક દિવસ કૃષ્ણે વનમાં જ ભોજન કરવાનો વિચાર કર્યો. તે સવારમાં ઊઠીને શિંગડીના મધુર સ્વરથી બાળમિત્રોને જગાડવા લાગ્યા. બાળમિત્રો પણ તૈયાર થઈ ગયા. સર્વે વાછરડાંઓનું ટોળું હાંકીને વ્રજમાંથી બહાર નીકળ્યા. દરેક બાળગોવાળો ભોજન રાખવાના શીકાઓ, લાકડીઓ, વગાડવા માટે વાંસળી કે શિંગડી વગેરે સાથે લઈને જ નીકળ્યા. તેઓ સર્વ પોતપોતાના વાછરડાંઓને આગળ કરીને વ્રજમાંથી નીકળ્યા. (૧, ૨)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં વાછરડાંઓની સાથે પોતાનાં વાછરડાંઓને ભેગાં કરીને અસંખ્ય વાછરડાંઓનું ટોળું વનમાં ચરાવતાં ચરાવતાં તેઓ વિવિધ પ્રકારની બાળલીલાઓ કરતા હતા. સર્વે બાળકોને પ્રવાલ, ચણોઠી, કાય, સોનું વગેરેનાં વિવિધ આભૂષણો પહેર્યા હતાં છતાં પણ તે બાળકો ફૂલો, પાંદડાં, મોરપિચ્છ, ફળો વગેરેથી પોતાના શરીરને શણગારતા હતા તથા એકબીજાના ભોજનના શીકાઓ, ગેડીઓ, વાંસળીઓ વગેરે પરસ્પર ચોરી લેતા અને તે ચોરીની ખબર પડે ત્યારે તેઓ એકબીજા દૂર ફેંકી દેતા હતા અને દૂર રહેલાં બાળકો ફેંકી દીધેલી વસ્તુઓ લઈને હસતાં હસતાં

એકબીજાને આપતા હતા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વનની શોભા જોવા થોડે દૂર જાય ત્યારે અન્ય ગોવાળ બાળકો દોડીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચી જતા અને કહેતા કે હું પહેલો પહોંચ્યો. એમ એકબીજાને પકડવાની રમત રમતા. (૩ થી ૬)

કોઈ બાળગોવાળ વાંસળી વગાડતા તો કોઈ શિંગડીઓ વગાડતા તો કોઈ ભમરાઓ સાથે ગુંજન કરતા તો કોઈ કોયલના ટહૂકાનું અનુસરણ કરતા તો કોઈ પક્ષીઓની છાયા પાછળ દોડતા, કોઈ હંસોની સાથે સાથે ચાલતા, કોઈ બગલા સાથે બેસતા, કોઈ મયૂરો સાથે નૃત્ય કરતા તો કોઈ વૃક્ષો પર બેઠેલા વાનરોના પૂંછડા પકડીને ખેંચતા તો વળી કેટલાંક બાળકો વાનરોની સામે જોઈને તેના જેવી ચેષ્ટા કરતા અને વાનરોને ખીજવતા તો કોઈ વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉપર ઠેકડા મારતા, કેટલાક જળાશયોના દેડકાં સાથે રમતા, કેટલાક નદીના પ્રવાહમાં સ્નાન કરતા, કેટલાક પોતાના પડછંદા સાથે રમતા તો કોઈ પોતાના પડછંદાનો તિરસ્કાર કરતા. આ રીતે બાળકો વિવિધ પ્રકારે રમતાં હતાં. (૭ થી ૧૦)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સત્પુરુષો માટે બ્રહ્મના સુખનો અનુભવ કરતા લાયક પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મરૂપ છે એ જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ દાસભાવ યુક્ત ભક્તો માટે તો આરાધના કરવા લાયક પરમ ઈષ્ટદેવરૂપ છે તે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સ્વરૂપને માયાથી મોહિત થયેલા વિષયી જીવો નંદજીના એક સામાન્ય બાળક જ જાણે છે. આ રીતે વિવિધ પ્રકારના માણસોને વિવિધ પ્રકારે દેખાતા પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણની સાથે મહાપુણ્યશાળી ગોપબાળકો હર્ષપૂર્વક રમતા હતા. (૧૧)

અનેક જન્મોમાં દુઃખો વેઠીને તપ કરી ઈન્દ્રિયો અને મનને વિશુદ્ધ કરનાર યોગીઓને પણ ભગવાનના ચરણની રજ મળવી દુર્લભ છે તે ભગવાન પોતે વ્રજવાસી બાળકોની સાથે પ્રત્યક્ષ રમત રમે છે. આ વ્રજવાસીઓના ભાગ્યની શી પ્રશંસા કરવી ? (૧૨)

મિત્રોની સાથે વનમાં રમતા શ્રીકૃષ્ણને મારવા માટે એક વખત ‘અઘાસુર’ નામનો દૈત્ય તે વનમાં ઈધ્યાપૂર્વક આવ્યો. આ બાળકોના નિર્દોષ આનંદ જોઈને તે મનમાં બળી ઊઠ્યો. અમૃતપાન કરનારા દેવતાઓને પણ આ અઘાસુરનો ભય હતો. તેથી દેવતાઓ વિચારતા કે આ અઘાસુર ક્યારે મરે ? આવો ભયંકર તે હતો. અઘાસુર પૂતના અને બકાસુરનો નાનો ભાઈ હતો અને કૃષ્ણને મારવા માટે કંસે તેને વ્રજમાં મોકલ્યો હતો. વનમાં રમતા શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ વગેરે ગોપાલ બાળકોને જોઈને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારા સગા ભાઈ અને બહેનને મારનાર આ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી આ બધાં બાળકો સહિત શ્રીકૃષ્ણને હું આજે મારી નાખીશ. જ્યારે આ બધાં બાળકો મરી જાય ત્યારે જ મેં મારા ભાઈ-બહેનનું શ્રાદ્ધ કર્યું કહેવાય અને આ છોકરાઓ મરી જશે એટલે વ્રજવાસીઓ આપોઆપ મરી ગયેલા જ છે કારણ કે વ્રજ છે એ જ સંસારી જીવોના જીવનપ્રાણ છે. આમ વિચારીને તે દુષ્ટ દૈત્યે અજગરનું રૂપ લીધું અને જાડું, લાંબું શરીર કરીને માર્ગમાં સૂતો. અઘાસુરનું શરીર ચાર ગાઉ લાંબું અને પર્વત જેવડું મોટું હતું. ઉપરથી જોનારને તે આશ્ચર્યકારક હતું. બધાં બાળકોને ગળી જવાની તેની દાનત હતી. તે માટે તેણે પોતાનું મુખ ગુફાની સમાન પહોળું કરીને રસ્તામાં જ રાખ્યું. (૧૩ થી ૧૬)

તેના મોંઢાનો નીચલો હોઠ પૃથ્વીમાં અને ઉપલો હોઠ આકાશમાં અડેલો હતો. તેનાં જડબાં ગુફાઓ જેવાં હતાં. પર્વતના શિખર જેવી તેની દાઢો દેખાતી હતી. તેના ઊંડા મોટા મોઢામાં ઘોર

અંધારું હતું. તેની જીભ લાંબી લાલ સડક જેવી દેખાતી હતી. તેનો શ્વાસ અતિ ઉષ્ણ પવન જેવો લાગતો હતો. તેની આંખો દાવાનળ સમાન ધગધગતી હતી અને લાલઘૂમ દેખાતી હતી. (૧૭)

અઘાસુરનું આ અજગરરૂપ જોઈને બાળકોએ માન્યું કે આ જોવાલાયક વનનું કોઈક સુંદર સ્થળ હશે એમ માનીને રમતાં રમતાં બધાં બાળકો તેની નજીક ગયાં અને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યાં કે, ‘જુઓ તો ખરા ! અજગરનું મુખ ખૂલ્યું હોય એવો દેખાવ આ પહાડનો છે.’ અન્ય બાળક કહે, ‘દેખાવમાં તો આ કોઈ પ્રાણી હોય તેવું લાગતું નથી.’ અન્ય કહે, ‘આપણને ગળી જવા માટે અજગરે મોઢું પહોળું કર્યું હોય તેવું નથી લાગતું ?’ સૂર્યના કિરણથી લાલ થયેલું વાદળું ખરેખર અજગરના ઉપરના હોઠ જેવું લાગે છે અને વાદળાના પડછાયાથી નીચેનો ભૂમિપ્રદેશ અજગરના નીચલા હોઠ જેવો દેખાય છે. આ પર્વતની ડાબી અને જમણી બાજુ બંને ગુફાઓ અજગરના ગલોફા જેવી લાગે છે. આ બંને ગુફાની અંદર જે ટેકરીઓ દેખાય છે તે અજગરની દાઢો હોય તેવી જણાય છે. આ ગુફામાં લાંબો અને પહોળો માર્ગ છે તે અજગરની જીભ જેવો દેખાય છે અને આ અંદરના ટેકરાઓમાં અંધારું છે તે અજગરના મોઢાનો અંદરનો ભાગ હોય તેવો દેખાય છે અને આ ગુફાની અંદરથી અતિ ગરમ પવન આવે છે તે અજગરના શ્વાસ જેવો લાગે છે અને પર્વતના દાવાનળથી બળી ગયેલા જીવ-જંતુઓની દુર્ગંધ આવે છે તે અજગરે ગળેલા જીવ-જંતુઓના માંસની દુર્ગંધ જેવી છે. બાળગોવાળો કહે છે કે આપણે આ ગુફામાં પ્રવેશીએ અને માની લઈએ કે આ ખરેખર અજગર જ છે અને તે આપણને ગળી ગયો તો પછી શું થાય ? ત્યાં અન્ય બાળગોવાળે કહ્યું : અરે ! તેની ચિંતા શું કરો છો ? જેમ શ્રીકૃષ્ણે બકાસુરને માર્યો તે જ રીતે આને પણ શ્રીકૃષ્ણ મારી જ નાખશે. માટે ચાલો આપણે આ ગુફા જોવા અંદર જઈએ. એમ કહીને તાલીઓ વગાડતાં વગાડતાં સર્વે બાળકો બકાસુરનો નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણના મુખને જોતાં જોતાં અજગરના મુખમાં પ્રવેશ્યા. (૧૮ થી ૨૪)

અજ્ઞાની મનુષ્યોની ખોટી વાતો સાંભળીને સાચાનું પણ ખોટું થાય છે. બાળકો અજગરના મુખમાં પ્રવેશી રહ્યા છે. હું તેમને અટકાવું એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિચારે છે તેટલામાં તો સર્વે બાળકો અજગરના મુખમાં પ્રવેશી ગયાં હતાં. તે સમયે સર્વેના અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરતા હતા કે હવે આ સર્વેને કેવી રીતે બચાવવા ? અધૂરામાં પૂરું સર્વ વાછરડાંઓ તો પહેલેથી જ અજગરના મુખમાં દૂર સુધી પહોંચી ગયા હતા. પરંતુ અજગરે શ્રીકૃષ્ણની રાહથી જ પોતાનું મોઢું ખુલ્લું રાખ્યું હતું. તેનો ઈરાદો એવો હતો કે શ્રીકૃષ્ણ મારા મોઢામાં આવી જાય પછી જ મોઢું બંધ કરીને બધાને ગળી જાઉં. તે જાણતો જ હતો કે મારી બહેન અને ભાઈને મારનાર શ્રીકૃષ્ણ જ છે. ભગવાને પણ ગમે તે ભોગે વાછરડાંઓ સહિત બાળકોને બચાવવાનો નિશ્ચય કરી જ લીધો હતો. (૨૫, ૨૬)

સર્વને અભય કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વિચાર્યું કે અત્યારે તો આ સર્વનો રક્ષક હું એક જ છું. આ બધા મારાથી વિખૂટા પડી ગયા અને આ દૈત્યના મુખમાં ધકેલાઈ ગયા. આ દીન બાળકો શું આ દૈત્યના જઠરાગ્નિનાં ખોરાક રૂપ થઈ જશે ? આ બધો વિચાર કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને દયા આવી તેમજ સર્વના કમનસીબથી આ ઘટના બની તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણને આશ્ચર્ય થયું. શ્રીકૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું ? આ દૈત્ય મરી જાય અને આ નિર્દોષ બાળકો અને વાછરડાંઓ જીવંત રહે. આમ, બે કાર્ય કેવી રીતે થશે ? પછી શ્રીકૃષ્ણે મનમાં ને મનમાં તેનો ઉપાય નક્કી

કર્યો. પછીથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અજગરરૂપ અઘાસુરના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. અજાણ્યા બાળકની માફક સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ અજગરના મુખમાં પ્રવેશ્યા. તે જોઈને આકાશમાં રહેલા દેવોના મનમાં ભયનો ત્રાસ થયો અને ચિંતાતુર થયા, જ્યારે અઘાસુરના મિત્રો કંસ વગેરે હર્ષ પામ્યા. અજગરના મુખમાં પ્રવેશેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દેવતાઓનો પુકાર સાંભળ્યો. અજગરના તાલુપ્રદેશમાં જઈને અવિનાશી ભગવાને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું શરીર વધાર્યું. વામનજી જેમ વૃદ્ધિ પામ્યા હતા તેમ જ શ્રીકૃષ્ણનું શરીર વૃદ્ધિ પામતું. તેથી અઘાસુરનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. તેનો શ્વાસ બંધ પડી ગયો. તેની આખો ફાટી ગઈ. તે આમતેમ તરફડિયાં મારવા લાગ્યો. વાછરડાંઓ તથા બાળકો સહિત શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખવાની તેની ઈચ્છા પૂરી થઈ નહિ. તેના પ્રાણ નીકળી ગયા અને તે મરણ પામ્યો. તે સમયમાં મૃતપ્રાય થયેલા વાછરડાંઓ અને ગોવાળિયાઓને પોતાની અમૃત દૈષ્ટિથી સજીવન કરીને તેઓને સાથે લઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અજગરના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યા. તે સમયમાં અજગરના એ સ્થૂળ શરીરમાંથી આશ્ચર્યકારક તેજ નીકળ્યું અને અજગરના શરીરમાંથી ભગવાન બહાર નીકળે તેની રાહ જોઈને આકાશમાં તે તેજ સ્થિર થયું અને જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બહાર નિસર્યા ત્યારે ભગવાનની કૃપાદૈષ્ટિથી તે તેજ દેવો જુએ તે રીતે ભગવાનના બ્રહ્મધામમાં લીન થયું. (૨૭ થી ૩૩)

સર્વેને માટે ભયંકર અઘાસુરને ભગવાને અલૌકિક રીતે નાશ કર્યો. તે નજરે નિહાળીને દેવતાઓ સર્વે આનંદિત થયા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તેઓએ પુષ્પોથી વધાવ્યા. એટલું જ નહિ, અપ્સરાઓ, ગંધર્વો અને વિદ્યાધરોએ વાઘો વગાડીને સંગીત સહિત નૃત્ય કરી દેવોએ ઉત્સવ કર્યો. બ્રાહ્મણો એ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. સેવકોએ ભગવાનનો જય જયકાર પોકાર્યો અને તે સર્વેએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી. (૩૪)

સ્વર્ગમાં દેવોએ ભગવાનના અભિનંદન નિમિત્તનો જે ઉત્સવ કર્યો તેનો વાઘોના સૂરો તથા સ્તુતિના માંગલિક શબ્દોનો અવાજ સત્યલોકમાં બ્રહ્માજીએ સાંભળતાં તેઓ તરત જ દેવો જ્યાં ઉત્સવ કરતા હતા ત્યાં આવ્યા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જોઈને મહા આશ્ચર્ય પામ્યા. (૩૫)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! અજગરનું તે શરીર લાંબે સમયે સુકાઈ ગયું અને વ્રજવાસી બાળકોને એ રમવા માટેની મનોહર ગુફા જેવું બની ગયું. ભગવાને અઘાસુરનો નાશ કર્યો. મૃત્યુના મુખમાંથી બાળકોને તથા વાછરડાંઓને ઉગારી લીધાં. શ્રીકૃષ્ણએ તે પરાક્રમ પોતાની પાંચ વર્ષની અવસ્થામાં કર્યું હતું પરંતુ આશ્ચર્ય પામેલા ગોપબાળકોએ ભગવાનનું આ પરાક્રમ ભગવાનની પૌગંડ અવસ્થામાં વ્રજવાસીઓને કહ્યું અર્થાત્ એક વર્ષ પછી છોકરાઓએ વ્રજવાસીઓને આ વાત કરી.

(અવસ્થાની ગણતરી આ પ્રકારે જાણવી. ૧ થી ૫ વર્ષની અવસ્થા તે કુમાર અવસ્થા, ૬ થી ૮ વર્ષની અવસ્થા તે પૌગંડ અવસ્થા, અગિયારથી પંદર વર્ષની અવસ્થા તે કિશોર અવસ્થા અને પછીની તરુણ (યુવા) અવસ્થા. વગેરે અવસ્થા ભેદો સમજવા.) (૩૬, ૩૭)

મનુષ્ય બાળકરૂપે દેખાતા માયાના નિયંતા મુક્તાત્માઓ, બુદ્ધિજીવો, બ્રહ્માદિ દેવો એ સર્વનું ધારણ પોષણ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી અઘાસુર નિષ્પાપ થયો અને મુક્તિ પણ પામ્યો જે મુક્તિ અસત્પુરુષોને દુલભ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં આવો પ્રભાવ હોય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રતિમાના એક જ અંગનું સ્થિરવૃત્તિથી મનમાં ધ્યાન ધરીએ અને

ભગવાનનાં એ અંગને હૃદયમાં સ્થિર કરી દઈએ તો પણ ભગવાન ઈચ્છિત મુક્તિ આપે છે અને નિત્ય પોતાના બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરનારા ભક્તોની અવિદ્યાને ટાળનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અઘાસુરના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી તેનો મોક્ષ થાય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય છે જ નહિ. (૩૮, ૩૯)

સુતપુરાણી કહે છે કે હે વિપ્રો ! યદુવંશ શિરોમણિ અને પોતાની રક્ષા કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં આશ્ચર્યકારક ચરિત્રો સાંભળીને એ ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ ચિત્ત રાખનારા પરીક્ષિત રાજાએ ફરીવાર પવિત્ર ચરિત્ર શુકદેવજીને પૂછ્યું. (૪૦)

પરીક્ષિત કહે છે કે, હે બ્રહ્મન ! કુમાર અવસ્થામાં ભગવાને જે ચરિત્ર કર્યું તે ચરિત્રની વાત બાળગોપાળોએ વ્રજવાસીઓને પૌગંડ અવસ્થામાં કરી તેનું કારણ શું ? એક વર્ષ પહેલાં કરેલું ચરિત્ર છેક બીજા વર્ષની શરૂઆતમાં કહ્યું. આમ કેમ બને ? આપ તો મહાયોગી છો તેથી તમને આ વાતની પૂરેપૂરી જાણ હોય જ માટે મને કહો. આશ્ચર્યકારક આ વાતમાં ભગવાનની આશ્ચર્યકારક માયાનો જ પ્રભાવ લાગે છે. હે શુકદેવજી ! અમે ક્ષત્રિયો અમારી ફરજ બજાવતા નથી તેથી માત્ર કહેવા પૂરતા જ ક્ષત્રિયો છીએ. છતાં પણ અમે ભાગ્યશાળી છીએ કારણ કે આપના મુખકમળથી ઝરતા ભગવતકથામૃતનું અમો પાન કરીએ છીએ. સૂત કહે છે કે હે શૌનક ! પરીક્ષિતે ઉપર મુજબ પ્રશ્ન પૂછીને ભગવાનનું સ્મરણ કરાવ્યું તેથી શુકદેવજીની સર્વ વૃત્તિઓ ભગવતસ્વરૂપમાં તલ્લીન બની પછી ધીરે ધીરે તેઓ બહાર વૃત્તિ કરીને કહેવા લાગ્યા. (૪૧, ૪૪)

સૂત ઉવાચ = इत्थं स्म पृष्ठः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितान्तहृताऽखिलैन्द्रियः ।

कृच्छात्पुनर्लब्धहिर्दशः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અઘાસુર વધ’ નામે બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો

બાળકો તથા વાછરડાંઓનું બ્રહ્મા દ્વારા અપહરણ

શ્રીશુક ઉવાચ = સાધુ પુષ્ટં મહાભાગ ત્વયા ભાગવતોત્તમ ।

यन्मूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે પરીક્ષિત ! તમે ભાગ્યશાળી છો તેમજ ભગવદ્ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છો કારણ કે વારંવાર ભગવાનની કથા તમે સાંભળો છો છતાં તે કથામાં પ્રશ્ન પૂછીને તેને તમે નવીનરૂપે જ સાંભળો. સ્ત્રી લંપટ પુરુષોનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તેઓ સ્ત્રીઓની વાતો વારંવાર સાંભળતા જ હોય છતાં પણ તેઓને પ્રત્યેક ક્ષણે સ્ત્રીઓની એક ને એક વાતો નવીન લાગતી હોય છે. સ્નેહથી ભગવાનમાં જોડાયેલા સંતોની વાણી મન અને હૃદયને શાંતિ આપનારી હોય છે. ભગવાનના ભક્ત સત્પુરુષોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ભગવાનનાં ચરિત્રોને મધુર રસમય કરીને પ્રત્યેક ક્ષણે નવીન નવીન રીતે ગાવા અને સાંભળવા. (૧, ૨)

હે રાજન ! તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. ભગવાનનું આ ચરિત્ર રહસ્યમય છે. તેથી આ ચરિત્ર બધા જાણતા નથી તે હું જાણું છું અને તમને કહું છું કારણ કે દયાળુ ગુરુઓ પોતાના પ્રિય શિષ્યોને અતિ રહસ્યમય વાતો કહે છે. અધાસુરના મુખમાંથી વાછરડાંઓ અને ગોવાળિયાઓને ઉગારીને તેને જીવંત કરીને તે સર્વેને ભગવાન યમુનાના તીર ઉપર લાવ્યા અને તેઓને ભગવાને કહ્યું કે હે મિત્રો ! નદીનો આ કિનારો બહુ સુંદર છે. અહીં રમત ગમત કરવામાં અનુકૂળતા આવે તેવું છે, સ્વચ્છ મજાની રેતી છે, જળમાં ખીલેલા કમળની સુગંધથી ભ્રમરો આવીને ગુંજન કરે છે. પક્ષીઓના મધુર શબ્દોના પડછંદથી વન, વૃક્ષો ગાજી રહ્યાં છે. વળી, સમય પણ ઘણો થયો છે તેથી સર્વેને ભૂખ પણ લાગી જ હશે. માટે આપણે અહીં જ ભોજન કરીએ અને આ વાછરડાંઓ પાણી પીને આપણી આસપાસ ભલે ચરતા. (૩ થી ૬)

શ્રીકૃષ્ણના વચનને બાળગોવાળોએ સ્વીકારી લીધું અને વાછરડાઓને પાણી પાઈને લીલા ઘાસવાળા પ્રદેશમાં ચરવા છૂટા મૂક્યા અને તેઓ પોતપોતાના ભોજનનાં શીકાઓ જમીન ઉપર મૂકીને શ્રીકૃષ્ણની સાથે આનંદથી જમવા મંડ્યા. પ્રફુલ્લ નેત્રો, સુંદર મુખવાળા સર્વે બાલમિત્રો શ્રીકૃષ્ણની ચારે તરફ ગોળમંડળ આકારે બેસીને શ્રીકૃષ્ણના મુખને જોતાં જોતાં જમતા હતા. ખીલેલી પાંખડીઓના કે પાંદડાઓના કે પાનના કુંપળિયાઓના કે ફળોના કે શીકાના કે વૃક્ષની છાલના કે પથ્થરના આ રીતે પોતાની ઈચ્છા મુજબનાં પાત્રો બનાવી તેમાં ભોજન રાખીને બાળકો જમતાં હતાં. ભોજન કરતાં કરતાં તેઓ પોતપોતાની ભોજનની વાનગીઓ પરસ્પર બતાવતા અને હસતા-હસાવતા. બાલમિત્રો શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભોજન કરતા હતા. બાલમિત્રો સાથે જમનારા ભગવાન યજ્ઞના ભોક્તા છે. છતાં પણ દેવોને આશ્ચર્ય થાય તે રીતે બાળગોવાળો સાથે જમતા હતા. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ભેટમાં વાંસળી રાખી દીધી. શિંગડી અને લાકડી કાખમાં રાખી. ડાબા હાથમાં દહીં અને ભાતનો કોળિયો રાખેલો. આંગળીઓ વડે અથાણાં લઈને મિત્રોને વચ્ચે બેસીને તેઓને હસાવતા હસાવતા ભગવાન જમતા હતા. (૭ થી ૧૧)

હે રાજન ! સર્વ ગોવાળિયાનાં નેત્રો અને મન શ્રીકૃષ્ણમાં હતાં અને સર્વ ભોજન કરતા હતા. એ સમયમાં વાછરડાંઓ ચરતાં ચરતાં થોડા દૂર પ્રદેશમાં જતા રહ્યા. ભોજન કરતા ગોવાળિયાઓને ખબર પડી તેથી તેઓ ભયભીત થયા. તે જોઈને ભય ટાળનાર શ્રીકૃષ્ણે તેઓને કહ્યું કે અરે મિત્રો ! તમે જમવાનું ચાલુ જ રાખો. હમણાં જ હું આપણા વાછરડાંઓને અહીં લાવું છું. આમ કહીને હાથમાં ભોજનનો કોળિયો રાખીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઊભા થયા અને પર્વતો, ગુફાઓ, વૃક્ષો, કુંજો વગેરે સ્થળોએ વાછરડાંઓની શોધખોળ કરી. (૧૨ થી ૧૪)

ભગવાને અધાસુરનો વિનાશ કર્યો તે સાંભળીને બ્રહ્માજીને આશ્ચર્ય થયું જ હતું તેથી બ્રહ્માજી ભગવાનનો પ્રભાવ જોવા માટે વૃંદાવનમાં આવીને આકાશમાં સ્થિર થયા અને કૃપાથી માનવરૂપે થયેલા ભગવાનનો આવો બીજો પ્રભાવ જોવા માટે તેણે પ્રથમ વાછરડાંઓનું અપહરણ કર્યું અને ભગવાન જ્યારે વાછરડાંઓ ખોળવા ગયા ત્યારે ભોજન કરતા બાળગોવાળોનું પણ બ્રહ્માજીએ અપહરણ કર્યું. (૧૫)

સર્વત્ર શોધખોળ કરવા છતાં પણ વાછરડાંઓ મળ્યા નહિ તેથી શ્રીકૃષ્ણ પાછા ફર્યા અને જે સ્થળે સર્વ ગોવાળિયાઓ ભોજન કરતા હતા ત્યાં આવ્યા તો તે સ્થળે બાલમિત્રો ગોવાળિયાઓને પણ ભગવાને જોયા નહિ. તેથી ભગવાન વિચારવા લાગ્યા અને વાછરડાંઓ અને ગોવાળિયાઓને

ચારે તરફ શોધવા લાગ્યા. પરંતુ ગોવાળિયા કે વાછરડાંઓનો કોઈ પત્તો જ લાગ્યો નહિ. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરત જ સમજી ગયા કે આ સમગ્ર ષડયંત્ર બ્રહ્માજીનું જ છે. (૧૬, ૧૭)

વિશ્વકર્તા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્માજીને તથા ગોપ-બાળકોની માતાઓને તથા વાછરડાંઓની માતાઓને (ગાયોને) પ્રસન્ન કરવા માટે જ વાછરડાંઓના તથા ગોપાલ બાળકોનાં પોતે જ અનેક સ્વરૂપો ધારણ કર્યા. ગોપબાળકોના તથા વાછરડાંઓના જેટલા પ્રમાણમાં નાનાં શરીરો હતાં તેવાં જ શરીરો અને તેવા જ તેના સર્વે અવયવો તથા જેવી જેની લાકડી, શિંગડી, વાંસળી વગેરે હતા તે સર્વ ધારણ કરીને તેવાં જ સ્વરૂપો ધર્યાં તથા જેણે મસ્તક ઉપર જેવા મુગટ ધારણ કર્યા હતા તેવા જ મુગટ, તેવાં જ આભૂષણો, વસ્ત્રો વગેરે ધારણ કર્યાં તથા જેના જેવા ગુણ, સ્વભાવ, નામ, આકૃતિ અને અવસ્થા વગેરે તેવું જ ભગવાને સર્વ રીતે ધારણ કર્યું તથા જેઓને જેવી રમત ગમતમાં રુચિ હતી તેવી રુચિવાળા ભગવાન થયા અને શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે ‘સર્વ જગત વિષ્ણુનું જ રૂપ છે.’ એ જે શાસ્ત્રોની વાણી આ સમયે ભગવાને સત્ય કરી અને અજન્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અલૌકિક રીતે ગોવાળિયાઓ અને વાછરડાંઓ રૂપે થયા. સર્વ ગોવાળિયાઓ અને વાછરડાંઓ રૂપે રહેલા ભગવાન તે તે ગોવાળિયા દ્વારા તે તે વાછરડાંઓને બતાવીને પોતે જ પોતાની સાથે વિહાર કરતાં કરતાં વ્રજમાં પધાર્યા અને તે તે વાછરડાંઓને જુદા જુદા લઈ જઈને તે તે ગમાણમાં બાંધીને તે તે ગોવાળરૂપે થયેલા ભગવાન પોતપોતાના ઘરમાં પ્રવેશ્યા. તે સમયમાં વેણુનો નાદ સાંભળીને તેઓની માતાઓ ઉતાવળી ઊઠી અને સામે આવી અને ગોવાળરૂપ થયેલા પરબ્રહ્મને પોતાના પુત્રરૂપ માનીને બે હાથ વતી ઊંચકીને છાતી સરસા ચાંપીને સ્નેહથી ઝરતા દૂધવાળાં સ્તનો વડે મધુર દૂધનું સ્તનપાન કરાવવા લાગી અને આ રીતે નિત્ય વાછરડાંઓ ચરાવી નિયમિત રીતે સાંજે ઘેર આવી પહોંચતા અને પોતાનાં ચરિત્રોથી સર્વને આનંદ આપતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સર્વ ગોપીઓ પોતપોતાના પુત્રરૂપે જોઈને તે પુત્રને શરીરે મર્દન કરવું, સ્નાન કરાવવું, શરીરે ચંદનનો લેપ કે વસ્ત્ર-આભૂષણો પહેરાવવા, રક્ષાના તિલક કરવા, ભોજન કરાવવા વગેરે ક્રિયાઓથી લાડ લડાવવા લાગી. તે જ રીતે સર્વ વાછરુ સ્વરૂપે થયેલા શ્રીકૃષ્ણને સર્વ ગાયો પોતપોતાનું જ વાછરુ માનીને તેની પ્રત્યે સ્નેહ રાખતી. તેથી સાંજે વનમાંથી ગાયો ચરીને ઘેર આવતી ત્યારે ઉતાવળી ઉતાવળી પોતાની ગમાણે પોતાને ખીલે દોડી જતી અને સ્નેહથી હિંસોરા કરીને પોતપોતાના વાછરુને બોલાવતી અને પ્રેમથી ધરાવવા લાગતી તેમજ વાછરુને વિષે જેવો જ માતૃપ્રેમ થતો અને તે માતૃપ્રેમ પ્રતિદિન વધતો જ ગયો અને સર્વ ગોવાળ બાળકો તથા વાછરારૂપે રહેલા ભગવાને પણ પોતપોતાની માતાઓ પ્રત્યે જે સ્નેહ હતો તે દિન-પ્રતિદિન વધતો ગયો. ગોવાળો અને વાછરુરૂપ કૃષ્ણનો જે પ્રેમ હતો તે તો દિવ્ય હતો. (૧૮ થી ૨૫)

વ્રજવાસીઓને પોતાના પુત્રો પ્રત્યેની પ્રેમલતા એક વર્ષ સુધી સતત વધતી રહી અને અંતે તો બેહદ વધી અને તેઓને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે જે પ્રેમ હતો એ તો પ્રથમથી જ અપૂર્વ હતો અને તે યથાવત એવો ને એવો જ રહ્યો. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ ગોવાળિયાઓ અને વાછરડાંઓ રૂપે થઈને તે નિમિત્તે પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરતા અને પોતે જ પોતાના સાથે વૃંદાવનમાં એક વર્ષ સુધી રમેલા. વર્ષ પૂર્ણ થવામાં પાંચ-છ દિવસ બાકી હતા તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ બલરામ સાથે વાછરડાંઓ ચારવા વનમાં ગયેલા તે વખતે

ગોવર્ધન પર્વત ઉપર ગાયો ચરતી હતી. તે ગાયોએ થોડે દૂર ચરતા પોતાના વાછરડાંને જોયા. તેથી તે ગાયોનું ટોળું સ્નેહાધીન થઈને પોતાના શરીરનું ભાન ભૂલી ગઈ અને ચાલી શકાય નહિ તેવા માર્ગમાં પણ દોડતી, હિંસારો કરતી વાછરડાંઓ તરફ દોડી. વાછરડાંઓ પ્રત્યેના સ્નેહથી આંચળમાંથી દૂધ ઝરતા અને પૂંછડાઓ ઊંચા કરી ડોક હણાવતી, દોડતી એ ગાયોને ગોવાળો રોકી શક્યા નહિ. જે ગાયોના નાના નાના વાછરુઓ ઘેર હતા એવી ગાયો પણ એ ટોળામાં આવી અને પોતાના પહેલાંના જે મોટા વાછરુઓ હતા તેને તે દૂધ ધવરાવવા લાગી. તે સમય દરેક ગાયે પોતાના વાછરડાંઓના એક એક અંગ પ્રેમથી ચાટવા લાગી. ગોવાળિયાઓએ તે ગાયોના ટોળાને રોકવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તેઓના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા. તેથી ગોવાળિયાઓ અતિ ગુસ્સે થયા અને હાલવાની કેડી હતી નહિ છતાં પણ તેઓ નીચે ઊતરીને ગાયો પાસે આવ્યા. એ વખતે તે ગોવાળિયાઓએ વાછરડાંઓ પાસે પોતાના પુત્રોને ઊભેલા જોયા. પોતાના પુત્રોને તેડીને તેના મસ્તક સૂંઘીને આનંદ પામ્યા. ત્યારપછી તેઓ ત્યાંથી ધીરે ધીરે પાછા વળ્યા અને પોતાના પુત્રો સાંભરવાથી તેઓ પ્રેમાશ્રુ સહિત રોમાંચિત થયા. (૨૬ થી ૩૪)

આ બધી ઘટના બલરામે પ્રત્યક્ષ જોઈ તેથી તે તે વિચારમાં પડી ગયા. તેને થયું કે હમણાં હમણાં ગોપી ગોવાળોને પોતાના પુત્રો પ્રત્યે અતિ પ્રેમ વધ્યો છે તથા ગાયોને પોતાના વાછરડાંઓ પ્રત્યે અતિ પ્રેમ વધ્યો છે. તેનું કારણ શું ? સર્વ વ્રજવાસીઓને તથા ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ અને મારી પ્રત્યે અતિ પ્રેમ હતો એવો ને એવો જ પ્રેમ પોતપોતાના પુત્રો, ગાયો ને વાછરુઓ ઉપર છે અને તે પ્રત્યેક દિવસ વધતો જ જાય છે. અતિ સ્નેહરૂપી આ માયા આવી ક્યાંથી ? આ કોઈ દેવની માયા છે ? કોઈ આસુરી માયા છે ? શું આમ બને ખરું ? ખરેખર ભગવાનની જ આ માયા છે. બીજાની માયાની આટલી શક્તિ હોય જ નહિ કારણ કે આ માયાથી તો મને પણ મોહ થયો છે. આમ વિચારીને બળરામે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયું ત્યારે તેને સર્વ બાલમિત્રો તથા સર્વ વાછરુઓ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે જ દેખાયા એટલે બળરામે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે આપણે જે વાછરડાંઓનું પાલન કરીએ છીએ તે બધા ઋષિઓના દેવતાઓના અંશ છે એમ હું જાણતો હતો પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તો તે બધા સ્વરૂપે તમે જ છો એમ મને દેખાય છે માટે આ બધું કેવી રીતે થયું ? તે કહો. બળદેવજીના પૂછવાથી ભગવાને તેને બધી વાત કહી ત્યારે જ બળદેવજીને ખબર પડી કે બ્રહ્માજીએ પરાક્રમ બતાવ્યું તેની સામે શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાનું આ પરાક્રમ બતાવ્યું છે. (૩૫ થી ૩૯)

વાછરડાંઓ અને ગોવાળિયાઓનું અપહરણ કરીને બ્રહ્માજી પોતાના લોકમાં ગયા અને પાછા વૃંદાવનમાં આવ્યા. તે કામમાં બ્રહ્માજીને તો એક પળ જેટલો જ સમય થયો પરંતુ માનવલોકમાં તો એક વર્ષ થયું અને ત્યાં સુધી ભગવાને પોતાના સેવકો સાથે પ્રથમની માફક ચેષ્ટા કરી તે જોઈને બ્રહ્માજી વિચારવા લાગ્યા કે વૃંદાવનમાં વાછરુઓ સહિત સર્વે બાળકોને મારી માચારૂપી શય્યામાં મેં સુવરાવ્યા છે અને તેઓ હજુ સુધી જાગ્યા નથી. તેઓ પણ આ બીજાં બાળકો અને વાછરુઓ વિષ્ણુની સાથે એક વર્ષ થયા બાળ લીલાઓ કરે છે તે બધા ક્યાંથી આવ્યા હશે ? આ રીતે બ્રહ્માજી વિચારી રહ્યા અને ક્યાં બાળકો અને વાછરુઓ સાચા છે અને ક્યા ખોટા છે તેનો તેને ઉકેલ મળ્યો જ નહિ. સ્વયં મોહરહિત અને જગતને મોહ પમાડનારા ભગવાનને મોહ ઉપજાવવા માટે બ્રહ્માજીએ માયા તો રચી પરંતુ પોતાની જ માયામાં બ્રહ્માજી પોતે જ મોહ પામ્યા. (૪૦ થી ૪૪)

અંધકારમય રાત્રિમાં ઝાકળનો અંધકાર કાંઈ વધારે અંધકાર કરી શકતો નથી. ઊલટું, રાત્રિના અંધકારમાં તે લય પામી જાય છે. તે રીતે પ્રભાવશાળી મહાપુરુષને નાનો માણસ પોતાની માયામાં ફસાવવાનો ઉપાય કરે તો તે નાના માણસની માયાની અસર મહાપુરુષને જરા પણ થતી નથી. ઊલટાનું, નાનો માણસ પોતાની શક્તિ ગુમાવે છે. (૪૫)

બ્રહ્માજી આકાશમાં સ્થિર થઈને જોતાં જોતાં વિચારતા હતા. તે સમયમાં તેને સર્વે બાળકો મેઘસમાન શ્યામ, પિતાંબરધારી, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મવાળા ચતુર્ભુજ, મસ્તકે મુગટ, કાનમાં કુંડળ, બાયે બાજુબંધ, કરમાં શંખસમાન રત્નજડિત ત્રણવળવાળા કડાં, છાતીમાં શ્રીવત્સ ચિહ્ન, વનમાળા, પગમાં ઝાંઝર, કેડે કંદોરો, આંગળીઓમાં વીંટીઓ, પુણ્યશાળી ભક્તોએ અર્પણ કરેલી નવીન સુંવાળી તુલસીની માળાઓથી પગથી મસ્તક સુધી ઢંકાયેલા, ચાંદનીના જેવા સ્વચ્છ મંદહાસ્યથી સત્ત્વગુણી સમાન જણાતા તથા લાલ નયન-કટાક્ષોથી દૃષ્ટિ કરવાથી રજોગુણી સ્વરૂપે પોતાના ભક્તોના મનોરથ પૂરા કરતા હોય તેવા દેખાતા. વિશેષમાં બ્રહ્માજીએ તે પણ જોયું કે પોતાના જેવા બીજા બ્રહ્માજી તથા સ્થાવર, જંગમ સર્વે દેહધારીઓ નૃત્ય, ગાયન વગેરે અનેક ઉપાય સામગ્રી વડે ભગવાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની સર્વે કોઈ દેહધારીઓ ઉપાસના કરતા બ્રહ્માજીએ દેખ્યા. (૪૬ થી ૫૧)

અણિમા, મહિમા વગેરે સિદ્ધિઓ તથા માયાવિદ્યા વગેરે વિભૂતિઓ તથા મહત્વાદિ સર્વે તત્ત્વો ભગવાનની ચારે તરફ વીંટાયેલા છે તે પણ બ્રહ્માજીએ જોયું તથા પ્રકૃતિને ક્ષોભ કરાર કાળ તથા સ્વભાવ, સંસ્કાર, કામ, કર્મ તથા ગણો વગેરે સર્વે પદાર્થો દેહધારી થઈને પ્રત્યેકની જુદી જુદી સેવા કરતા હતા તે પણ બ્રહ્માજીએ જોયું. ભગવાનના મહિમા આગળ અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓનો પ્રભાવ ઝાંખો પડી ગયો હતો તે પણ બ્રહ્માજીએ જોયું. સત્ય જ્ઞાન અને આનંદથી ભરપૂર સ્વરૂપવાળા અને ભક્તિરહિત કેવળ આત્મજ્ઞાનીઓને જાણવામાં ન આવે તેવા એ ભગવાનનો મહિમા બ્રહ્માજીએ જોયો. બ્રહ્માજીએ એક જ સમયે સર્વને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે જોયા. એ પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી સમગ્ર જત પ્રકાશિત છે. આશ્ચર્યકારક આવા દર્શન કરીને બ્રહ્માજી વિસ્મિત થયા. તેની સર્વે ઈન્દ્રિયો જડ જેવી થઈ ગઈ. તેથી બ્રહ્માજી પોતાના હંસ ઉપરથી નીચે ઊતર્યા અને વૃંદાવનના અધિષ્ઠાતા દેવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવીને નિસ્તેજ મુખે ઊભા રહ્યા. (૫૨ થી ૫૬)

બુદ્ધિના તર્કોથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી અને ભગવાનનો મહિમા પણ અપાર છે એ ભગવાન પોતાના સુખથી જ સુખી છે અને પ્રકૃતિથી પર છે અને અક્ષરબ્રહ્મ તેમાં રહેલ મુક્ત પુરુષોની કોટિઓ તથા પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે સર્વે કોઈ એ પરબ્રહ્મ વિના સ્વતંત્ર રીતે સત્તાવાળા છે જ નહિ. તેથી એ સર્વેને શાસ્ત્રમાં જડ જેવા કહેલા છે. અ = નથી, તદ્ = પરબ્રહ્મ જેમાં એ સર્વે અતદ તત્ત્વોનો શાસ્ત્રો નિષેધ કરીને સર્વથા સત્ય સ્વરૂપે બાકી રહેલા એ પરબ્રહ્મનું જ વર્ણન કરે છે. તે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં બ્રહ્માને મોહ થયો. પછી તો તે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને જોવાની શક્તિ પણ બ્રહ્માજીએ ગુમાવી. ભગવાન કૃષ્ણે બ્રહ્માની ઉપર કૃપા કરી અને પોતાની માયાનો ભગવાને સંકેલો કર્યો. તેથી મૃત્યુ પામેલો માણસ જેમ પાછો જીવંત થાય તે રીતે બ્રહ્માજી વળી પાછા પોતાની ઈન્દ્રિયોની શક્તિ પામ્યા અને તેઓ માંડ માંડ આંખો ઉઘાડીને જુએ છે તો તેને પોતાનું શરીર અને આ જગત પૂર્વના જેવું જ યથાર્થ રીતે દેખાવા લાગ્યું. પછીથી સ્વસ્થ થઈને બ્રહ્માજીએ ચારે દિશામાં નજર ફેરવી ત્યારે તેની નજર સમક્ષ સુંદર વૃંદાવન જોવામાં

આવ્યું જે વૃંદાવનમાં સ્વાભાવિક વેરવૃત્તિવાળા પ્રાણીઓ પોતાની વેરવૃત્તિ તજીને સંપથી ભેગા રહેતા હતા. ફળો અને ફૂલોથી ભરપૂર વૃક્ષો હતાં. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિવાસથી તે વૃંદાવન કામ કોધાદિ દોષોથી રહિત હતું. મનુષ્યો, પશુઓ વગેરે સુખપૂર્વક પોતાની જીવિકા પ્રાપ્ત કરતા હતા. આવા અલૌકિક વૃંદાવનમાં દર્શન કર્યા પછીથી બ્રહ્માજીએ ગોપ બાળકો તરફ જોયું ત્યારે તેમને દેખાયું કે સર્વથી અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ ભગવાન સામાન્ય ગોપબાળક બનીને ખેલકૂદ કરી રહ્યા છે. ગોપબાળકોના મિત્ર બન્યા છે. અપાર મહિમાવાળા, અપાર જ્ઞાનવાળા તે ભગવાન પ્રથમની માફક જ એકલા જ પોતે હાથમાં દહીંભાતનો કોળિયો રાખીને પોતાના વાછરડાંઓ અને પોતાના મિત્રોને શોધવા માટે વનમાં ઠેરઠેર ઘૂમે છે. આ પ્રકારના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જોઈને બ્રહ્માજી પોતાના આસન પરથી કૂદીને સુર્વણ સાન તેજસ્વી પોતાના શરીરને ભગવાનના ચરણમાં નમાવીને બ્રહ્માજી પૃથ્વી પર પડીને ભગવાનને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પોતાના ચારેય મસ્તકના મુગટો ભગવાનના ચરણમાં નમાવીને ભગવાનના ચરણોનો બ્રહ્માજીએ પોતાનાં મસ્તકો વડે સ્પર્શ કર્યો અને અશ્રુધારાઓથી ભગવાનના ચરણાવિંદમાં અભિષેક કર્યો અને પ્રથમ જે ભગવાનનો અલૌકિક પ્રભાવ જોયેલો તેનું વારંવાર સ્મરણ કરવા લાગ્યા તથા ભગવાનને વારંવાર દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. આ રીતે ઘણીવાર સુધી તેણે ભગવાનને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. પછીથી ધીરે રહીને બ્રહ્માજી ઊભા થયા. તેણે પોતાના આંસુઓ લૂછી નાખ્યાં. ભગવાનની સામે જોઈને ગરદન નમાવી, હાથ જોડી ધૂજતાં ધૂજતાં સાવધ થઈને ગદગદ કંઠથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૫૭ થી ૬૪)

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुन्दमुद्रीक्ष्य विनम्रकन्धरः ।

कृताञ्जलिः प्रश्नवान्समाहितः सवे पथुर्गदयैलतेलयया ॥ ६४ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘બ્રહ્માને મોહ થયો’ નામે તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો

બ્રહ્માએ કરેલી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ

ब्रह्मोवाच = नौमीडय तैऽभ्रवपुषे तडिदम्बराय गुज्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ।

वन्यस्त्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपाडजाय ॥ १ ॥

બ્રહ્માજી કૃત આ સ્તુતિ દ્વારા ભગવાન વ્યાસે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે ઉપનિષદોમાં જેને બદ્ધજીવો અને મુક્તાત્માઓના નિયંત્રા કહ્યા છે જેને બ્રહ્મધામના નિવાસી કહ્યા છે એ જ આ પ્રત્યક્ષ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. બ્રહ્માજીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ જોયો છે તે સંભારીને બ્રહ્માજી નરનાટ્યધારી શ્રીકૃષ્ણની પ્રથમ સ્તુતિ કરે છે.

બ્રહ્માજી કહે છે કે હે ભગવન ! બદ્ધજીવો તથા મુક્તાત્માઓ, સકામભક્તો અને નિષ્કામભક્તો એ સર્વેને આપ એક જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. મેઘ સમાન શ્યામ શરીરવાળા, વીજળી સમાન ચમકદાર વસ્ત્રોધારી, ચણોઠીથી બનાવેલાં આભૂષણો કાનમાં ધારણ કરનારા, મસ્તક પર મોરમુગટ ધારણ

કરનારા, સુંદર મુખકમળવાળા, કંઠમાં પંચરંગી ફૂલની વૈજયંતિ માળા ધારણ કરનાર, દહીં અને ભાતનો કોળિયો હાથમાં રાખીને અને વાંસળીને ભેટમાં રાખીને તથા લાકડી અને શિંગડીને બગલમાં રાખીને કોમળ ચરણવાળા (વૃંદાવનમાં ગોપકુમારોની તથા વાછરડાંઓની શોધ કરતા) ગોપકુમાર આપના ચરણમાં હું વંદન કરું છું. (૧)

તેજસ્વી શરીરવાળા હે ભગવન ! આપની યોગમાયાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કાર્ય આપ કરો છો અને પંચભૂતો વડે વિરાટ નારાયણના શરીરની રચના આપે જ કરી તથા મારી ઉપર કૃપા કરીને મને વરદાન આપ્યું કે ‘સૃષ્ટિ સર્જન કાર્યમાં તને મોહ થશે નહિ.’ આપના એ વિરાટનારાયણના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવા માટે એકાગ્ર મન કરીને મેં ઘણી મહેનત કરી છતાં પણ તેનો યથાર્થ મહિમા હું પોતે જાણી શક્યો નહિ. તો પછી એ વિરાટનારાયણના પણ આદિ કારણ અને પોતાના સુખથી જ સુખી તથા ભક્તજનોને સ્વસુખનો આનંદ આપનારા એવા આ પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ આપના આ સ્વરૂપનો યથાર્થ મહિમા હું ક્યાંથી જાણી શકું ? (૨)

હે ભગવન ! સંસારચક્રથી મુક્ત થવા ઈચ્છા રાખનાર મુમુક્ષુએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એમ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે પરંતુ તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પુરુષ પ્રયત્ન કરે જ નહિ એવો પુરુષ વર્ણાશ્રમ સંબંધી સ્વધર્મ પાલન કરીને તમારા સત્પુરુષોના મુખેથી તમારા સ્વરૂપ, ગુણો અને ચરિત્રોની વાતો સાંભળે અને તે વાતોનું આદરપૂર્વક કીર્તન, શ્રવણ, મનન કરતાં કરતાં જ જીવન વિતાવે એવા પુરુષને આપ આધીન થઈ જાઓ છો. આ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયથી આપને કોઈ જીતી શકે તેમ છે જ નહિ. (૩)

સર્વત્ર વ્યાપક હે ભગવાન ! આપની ભક્તિ ચારેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિનું મુખ્ય સાધન છે. આપની ભક્તિ એ અમૃતનો અખંડ પ્રવાહ છે. આપની નવધા ભક્તિ કરનારને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. એ અમૃતમય ભક્તિપ્રવાહનો ત્યાગ કરીને જે મનુષ્ય આપની ભક્તિ કરતો જ નથી અને કેવળ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે મહા મહેનત કરે છે તેને આત્મજ્ઞાન તો મળતું જ નથી. તેને તો માત્ર થાક જ મળે છે. જેમ ચોખાવાળી ડાંગરનો ત્યાગ કરીને કોઈ માણસ કેવળ ડાંગરનાં ફોતરાં ખાંડે તો તેને ચોખા તો મળતાં જ નથી પરંતુ મહેનત માથે પડે છે. (૪)

અખંડ, અનંત હે ભગવન ! આ લોકમાં પ્રાચીન કાળમાં ઘણા યોગીઓ થયા છે. તેઓએ તેના શરીર, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની સર્વ ક્રિયાઓ આપને જ અર્પણ કરી દીધી તથા વર્ણાશ્રમ સંબંધી સર્વ સદાચારનું પાલન પણ આપની પ્રસન્નતા માટે જ તેઓ કરવા લાગ્યા. પરિણામે તેઓના હૃદયમાં આપની નિષ્કામ ભક્તિનો ઉદય થયો અને એ ભક્તિના પ્રભાવે તેઓને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પ્રાપ્તિ થઈ. આમ, સહેજે સહેજે તેઓ સંસારચક્રમાંથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મધામની તેઓને પ્રાપ્તિ થઈ. (૫)

હે ભગવન ! આપનાં બે સ્વરૂપો છે. સગુણ અને નિર્ગુણ. આ બંને સ્વરૂપો જાણી શકાય નહિ તેવાં છે. આપ પરબ્રહ્મ છો. સ્વધર્મનું પાલન કરીને નિષ્કામભાવે આપની ભક્તિ કરનારની ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ વિશુદ્ધ થાય છે. તેના સર્વે વિકારો નાશ પામે છે. વિશુદ્ધ ચિત્ત અને નિર્વિકાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ત્યારપછી જ તેને સ્વપ્રકાશ આપતા નિર્ગુણ સ્વરૂપના

સુખનો અનુભવ થાય છે. માયિક વિકારો નાશ પામ્યા ન હોય તેને આપના સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. (૬)

હે ભગવન ! વિશ્વનું હિત કરવા માટે આપ અવતાર ધરો છો. આપનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે. તે સ્વરૂપમાં કલ્યાણકારી દિવ્ય ગુણો રહેલા જ છે. તે ગુણો કેટલા છે તેની ચોક્કસ સંખ્યા કહી શકે તેવો કોઈ છે જ નહિ. અતિ બુદ્ધિશાળી, દીર્ઘ આયુષ્યવાળો કોઈક ચતુર માણસ પૃથ્વીના પરમાણુઓની, આકાશમાં થતા ઝાકળનાં બિંદુઓની, સૂર્યચંદ્રનાં કિરણોમાં ઊડતા પરમાણુઓની લાંબા સમયે કદાચ ચોક્કસ સંખ્યા કહી શકે પરંતુ તમારા દિવ્ય ગુણોની સંખ્યા તો કહી જ ન શકે. (૭)

પ્રારબ્ધને અનુસારે પ્રાપ્ત થતા સુખદુઃખ રૂપી કર્મ ફળોને અનાસક્તિપૂર્વક ભોગવનાર, આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીને મન, વાણી અને શરીરથી આપની ભક્તિ કરનાર મુમુક્ષુ ભક્ત આપની કૃપાની રાહ જુએ છે. તે ઈચ્છે છે કે મારી ઉપર ભગવાન ક્યારે કૃપા કરશે ? અને આવા પુરુષ ઉપર જ તમે કૃપા કરી છે તેથી પિતાનો વારસો પુત્રને સહેજે જ મળે છે એ જ રીતે તેવો પુરુષ સહેજે જ મોક્ષભાગી બને છે. (૮)

હે ઈશ ! અતિશય સુખવાળા અવિનાશી, સર્વેશ્વર આપની માયાથી અમારી જેવા માયાવી પુરુષોને પણ મોહિત કરો છો. આવા સમયે આપની ઉપર મેં મારી માયાનો પ્રયોગ કર્યો. આપને પ્રભાવ જોવાની ઈચ્છાથી મેં આ અસત્ કાર્ય કરીને આપની સાથે અસત્યતા દાખવી છે. (તમે કૃપા કરીને તમારું દિવ્ય સ્વરૂપ મને બતાવ્યું ત્યારે મને ખબર પડી કે આ પરમાત્માની આગળ હું અતિ અલ્પ છું.) જેમ મહાજયોતિમાંથી પ્રગટ થયેલો નાનો દીવો મહાજયોતિ પ્રકાશિત કરી શકે નહિ. એ જ રીતે સર્વ પ્રકારે અતિ શક્તિશાળી આપની આગળ હું અતિ અલ્પ છું. હે ભગવન ! મારો આ અપરાધ ક્ષમા કરજો. (૯)

હે ભગવન ! મારો જન્મ રજોગુણમાંથી થયો છે. તેથી જ આપના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે હું જાણી શકતો નથી. હું એમ જાણતો હતો કે આ બ્રહ્માંડનો સ્વામી હું જ છું. બીજો કોઈ છે જ નહિ. આ સૃષ્ટિનો કર્તા પણ હું જ છું. આ પ્રકારના અભિમાનરૂપી અંધકારથી હું અંધ જેવો બની ગયો હતો. (આમ, મારાથી આ અપરાધ થયો છે.) આપ મારા સ્વામી છો. હું આપનો સેવક છું. એમ માનીને આપ આ સેવકને અપરાધ ક્ષમા કરો. (૧૦)

હે સ્વામિન ! પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી. આ આઠ આવરણોયુક્ત આ બ્રહ્માંડ તે મારું શરીર છે અને તે મારી સાત વેંત જેવું જ છે. જ્યારે આપનો મહિમા તો અતિશય છે કારણ કે જાળીના છિદ્રમાં રજના અનેક પરમાણુઓ ઊડતા ફરે છે. એ રીતે આપના શરીરના એક એક રોમના છિદ્રમાં આવા અનેક બ્રહ્માંડો પરમાણુઓની માફક ઊડતા ફરે છે. તેથી આપની સાથે મારી તુલના થઈ શકે નહિ. (૧૧)

માયિક ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓથી અગ્રાહ્ય હે અધોક્ષજ ! માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે રહેલું બાળક પગ હલાવે તેથી માતાને પીડા થાય. તેથી શું તે બાળકને અપરાધી ગણી શકાય ? ન જ ગણી શકાય. એ જ રીતે સૂક્ષ્મ અવસ્થાવાળું અને સ્થૂળ અવસ્થાવાળું આ જગત આપના ઉદરમાં

જ રહ્યું છે. (અને તેમાં હું પણ છું માટે ગર્ભગત બાળકનો અપરાધ જે સહ્ય છે એ જ રીતે મારો અપરાધ પણ સહ્ય જ છે.) (૧૨)

ત્રિલોકી પ્રલય થાય છે ત્યારે મહાસમુદ્રનું જળ જ સર્વત્ર હોય છે. ભગવાન વિરાટનારાયણ એ જળમાં શયન કરે છે અને તેમના નાભિકમળમાંથી બ્રહ્માજી પ્રગટ થાય છે. આ પ્રકારની સત્શાસ્ત્રોની વાણી સર્વથા સત્ય છે. એથી જ હું કહું છું કે આપથી ઉત્પન્ન થયેલો હું આપનો જ પુત્ર છું. શું આ વાત ખોટી છે ? (૧૩)

જીવપ્રાણી માત્રના આત્મા, સર્વના નિયંતા, સર્વના સાક્ષી આપ શું નારાયણ નથી ? આપ નારાયણ જ છો કારણ કે જીવાત્માઓના જે અંતર્યામી હોય, તેઓની પરમ ગતિરૂપ જે હોય, મહતત્ત્વાદિ તત્ત્વો જેને આધારે છે, જે સમુદ્રના જળમાં શયન કરે છે તેને શાસ્ત્રોમાં નારાયણ કહ્યા છે. ઉપરોક્ત સર્વે ગુણો આપનામાં છે માટે આપ નારાયણ જ છો અને આપનું જે સમુદ્રશાયી વિરાટસ્વરૂપ છે તે પણ સત્ય જ છે કારણ કે તે આપના જ અવતારરૂપ જ છે પણ માયિક તો નથી જ. (૧૪)

હે ભગવન ! સમુદ્રશાયી આપનું એ વિરાટ સ્વરૂપ સત્ય જ છે. પરંતુ આપના એ સ્વરૂપના નાભિકમળમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારે મેં તે સ્વરૂપને જોયું નહિ. અરે ! એ સ્વરૂપને જોવા માટે એ નાભિકમળના નાલ માર્ગે એકસો વર્ષ સુધી ચાલતો જ રહ્યો છતાં પણ એ સ્વરૂપનું મને દર્શન થયું નહિ. ત્યાર પછી એ સ્વરૂપ જોવા માટે મેં તપશ્ચર્યા કરી અને હું વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો થયો. તેથી મારી ઉપર તમે કૃપા કરી ત્યારે જ મને એ સત્ય સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં. આ રીતે આપની કૃપા જ્યારે જેની ઉપર થાય છે ત્યારે જ તેને આપના સત્ય સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. (૧૫)

જીવોના અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર હે ભગવન ! વર્તમાન સમયના આપના આ અવતારની હું વાત કરું તો આ બહાર દેખાતા સમગ્ર જગતને માતા યશોદાને આપે આપના શ્રીમુખમાં પ્રત્યક્ષ દેખાડ્યું. જે જોઈને માતાજી વિસ્મિત થયાં માટે આપનું આ ઐશ્વર્ય કોઈથી જાણી ન શકાય તેવું છે. (૧૬)

આપ તથા પ્રત્યક્ષ દેખાતું આ જગત તે સર્વે આપે માતા યશોદાને આપના મુખમાં દેખાડ્યું તે આપના દિવ્ય ઐશ્વર્ય વિના શું શક્ય છે ? (૧૭)

હે ભગવન ! આપે હમણાં જ મને પણ આપનું ઐશ્વર્ય બતાવ્યું અને તે મેં આ પ્રકારે જોયું. પ્રથમ આપ એક જ હતા. પછીથી આપના મિત્રો ગોપબાળકો તથા વાછરડાંઓ રૂપે પણ આપ મને દેખાયા. ત્યારપછી એ ગોપકુમારો અને વાછરડાંઓ એ સર્વે ચતુર્ભુજરૂપે થયા. એ પણ મેં જોયું. ત્યારપછી મહતત્ત્વાદિ સર્વ તત્ત્વો સહિત હું તેઓની સેવા કરતો એમ પણ જોયું. ત્યારપછી વળી ગોપકુમારો અને વાછરુઓ જેટલા હતા એટલાં બ્રહ્માંડો મેં જોયાં. આ બધું આપના દિવ્ય ઐશ્વર્યના પ્રભાવથી જ થયું છે અને આ સર્વ દેશ્ય જગતનો પ્રલય થાય છે ત્યારે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ આપ એક જ દિવ્ય સ્વરૂપે આપના ધામમાં વિરાજો છો. (૧૮)

હે ભગવન ! આપની અંતર્યામી શક્તિ વડે આપ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત રહીને સ્વતંત્રપણે આપની માયાનો વિસ્તાર કરો છો. તે કહેતાં, બ્રહ્મારૂપે સૃષ્ટિ સર્જન કરો છો. વિષ્ણુરૂપે સૃષ્ટિનું

પાલન કરો છો અને રુદ્ર રૂપે સંહાર કરો છો. આપની આ પ્રક્રિયાને યથાર્થ રીતે નહિ જાણનારા અજ્ઞાની લોકો આપને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવરૂપે જ જાણે છે. પરંતુ સર્વના કારણ પરબ્રહ્મ આપ જ છો એમ અજ્ઞાની લોકો જાણતા નથી. (૧૯)

હે ભગવન ! આપ અજન્મા છો છતાં જીવોના શ્રેયને માટે દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને જળચરોમાં વિવિધ સ્વરૂપે અવતાર ધરો છો. વિવિધ અવતારો ધારીને આપ દુષ્ટોનો ગર્વ ઉતારો છો અને સત્પુરુષોની ઉપર કૃપા કરો છો કે હું યોગેશ્વર ! હે પરમાત્મા ! આપ આપના ઐશ્વર્યનો કેવી રીતે વિસ્તાર કરશો ? ક્યાં સ્થળોમાં કેટલા ચરિત્રો કરશો ? કેટલા સમય સુધી આપ લીલાચરિત્રો કરશો ? તે યથાર્થ રીતે જાણવા કોઈ સમર્થ નથી. (૨૦, ૨૧)

હે ભગવન ! આપનું સ્વરૂપ જ્ઞાન અને સુખથી ભરપૂર છે, નિત્ય છે, અતિ વિશાળ છે. જ્યારે ત્રિગુણાત્મક માયાથી ઉત્પન્ન થયેલું અને માયામાં જ ભય પામનારું આ સમગ્ર જગત નાશવંત છે, સ્વપ્નતુલ્ય છે, નિસ્તેજ છે અને ત્રિવિધ દુઃખથી ભરપૂર છે. આપની અંતર્યામી શક્તિથી સત્ય સ્વરૂપ આપ આ જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છો તેથી જ આ જગત સત્ય જેવું દેખાય છે. (૨૨)

હે ભગવન ! આપ એક જ સત્ય સ્વરૂપ છો. સર્વના આત્મા પણ આપ જ છો, આપ પુરાણ પુરુષોત્તમ છો, સ્વયંપ્રકાશ છો, અનંત છો, નિત્ય છો, અક્ષર છો, સદા સુખ સ્વરૂપ છો, સર્વના કારણ છો, માયા રહિત છો, પરિપૂર્ણ છો, આપના સમાન કે આપથી અધિક કોઈ છે જ નહિ. આપ સર્વથા, સર્વદા ઉપાધિ રહિત છો અને આપનું સ્વરૂપ અમૃતથી ભરપૂર છે. (૨૩)

હે ભગવન ! સર્વ આત્માઓના આત્મા આપ છો. ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદિત આપના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ગુરુરૂપી સૂર્ય પાસેથી જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે તે પુરુષ સર્વના આધારરૂપે આપને જ જુએ છે. આવું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર મુમુક્ષુ અસત્ સંસાર સાગર તરી જાય છે. (૨૪)

અંધકાર યા દૃષ્ટિદોષ વગેરે કારણોથી માણસને દોરડીમાં સર્પનો આભાસ થાય છે પરંતુ જ્યારે દોષો દૂર થાય ત્યારે જ માણસને દોરડીના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે અને તેને સર્પનો ભય દૂર થાય છે. એ જ રીતે ત્રિગુણાત્મક માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત વસ્તુતઃ એ અસત્ છે. પરંતુ અજ્ઞાની લોકો જગતને સત્ય જાણે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષોના આત્મારૂપ, સત્ય સ્વરૂપ આપના સંબંધથી જ આ જગત સત્ય જેવું દેખાય છે. એવું જ્ઞાન જ્યારે મનુષ્યને થાય છે ત્યારે જ મનુષ્યનું તે અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને તે સંસારના ભયથી મુક્ત પણ થાય છે. (૨૫)

રાત્રિ અને દિવસ એવો વિભાગ સૂર્યને છે જ નહિ એ જ રીતે માયાથી પર બ્રહ્મધામમાં વિરાજમાન નિત્ય દિવ્ય સાકારમૂર્તિ, નિત્યજ્ઞાનવાળા પરમાત્માને સંસારબંધન અને તે બંધનમાંથી મુક્તિ એ બે છે જ નહિ, કારણ કે તે પરમાત્મા સંસારરૂપી માયાથી પર છે જ અને જેને અજ્ઞાન છે તેને જ સંસારબંધન છે અને અજ્ઞાનીને જ સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થવાનું છે. ખરેખર તો સંસારબંધન અને મોક્ષ એ બંને નામ અજ્ઞાનના જ છે. (૨૬)

હે ભગવન ! તમે સર્વના આત્મા છો પરંતુ જે અજ્ઞાની છે તે સર્વના આત્મારૂપે આપને જાણતા નથી. તે આપને સામાન્ય મનુષ્ય માને છે. તે અજ્ઞાની મનુષ્ય તેના ગુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશ વડે આપના

સિવાય કોઈક બીજા કલ્યાણકારી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા આપને છોડીને તે અન્યને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ખરેખર તેનું એ અજ્ઞાન જ છે. (૨૭)

નજીકમાં પડેલી દોરડીમાં સર્પની ભ્રાંતિ થવાથી દોરડીના સ્વરૂપનું સત્ય જ્ઞાન થતું જ નથી. એ જ રીતે સર્વના અંતરમાં વિરાજમાન આપના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પણ થતું નથી અને સાંખ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જેઓએ સત્ય અસત્યનું વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવા મહાપુરુષો તો સત્યસ્વરૂપ આપને જ સત્ય માને છે અને અન્યને અસત્ય સમજે છે. (૨૮)

ભક્તજનોના હૃદયમાં તેજસ્વી સ્વરૂપે વિરાજમાન હે ભગવન ! જે પુરુષ આપના ચરણકમળની ઉપાસના કરે છે તેની ઉપર આપની કૃપા થાય છે. જેની ઉપર આપની થોડી જ કૃપા થાય એ કૃપાથી જ એ પુરુષ આપના સ્વરૂપનો યથાર્થ મહિમા સમજી શકે છે અને જે આપના ચરણારવિંદની ઉપાસના કરતો નથી અને સ્વધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે સદ્ગુણો વડે કેવળ પોતાના પુરુષ પ્રયત્નથી આત્મતત્ત્વને જાણવા માટે જે મહેનત કરે છે તેને લાંબા સમય સુધી મહેનત કરવા છતાં પણ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમજ આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ તેને પ્રાપ્ત થતું નથી. (૨૯)

માટે હે ભગવન ! મારા જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં અથવા પશુ, પક્ષી આદિ કોઈ જન્મમાં આપની કૃપાથી મારું એવું સદ્ભાગ્ય થાય કે જેથી આપના સેવકો પૈકી હું પણ આપનો એક સેવક થઈને તમારા ચરણકમળની સેવા કરું. (૩૦)

હે ભગવન ! આશ્ચર્યની વાત છે કે વ્રજવાસીઓ, ગાયો, ગોપીઓ વગેરે સર્વે મહાભાગ્યશાળી છે કારણ કે આપે પોતે જે વાછરુરૂપે થઈને તથા બાળકોરૂપે થઈને હર્ષથી ગાયનાં દૂધ પીધાં અને ગોપીઓનાં સ્તનપાન કર્યાં. વિશુદ્ધ વિધિ સહિત યજ્ઞો કરીને તમને સંતુષ્ટ કરી શકાતા નથી તે આપ ગાયોના દૂધપાન કરીને અને ગોપીઓના સ્તનપાન કરીને સંતુષ્ટ થયા એ પણ આશ્ચર્યની વાત છે. (૩૧)

અહો ! નંદ આદિક વ્રજવાસી ગોવાળિયાઓ ધન્યભાગી છે. કારણ કે પરમ આનંદથી પૂર્ણ સનાતન પરબ્રહ્મ તેમના મિત્ર છે. (૩૨)

હે અચ્યુત ! વ્રજવાસીઓના ભાગ્યની વાત તો એક બાજુએ રહી પરંતુ મન આદિ અગિયાર ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ બ્રહ્મા, શિવ વગેરે અમે પણ ધન્યભાગી છીએ કારણ કે વ્રજવાસીઓના ઈન્દ્રિયોરૂપી પ્યાલાઓ બનીને અમૃતથી પણ મધુર આપના ચરણામૃતનું વારંવાર પાન કરીએ છીએ કે જે ચરણામૃત અત્યંત સુગંધયુક્ત અને અતિ હિતકારક ઉત્તેજક છે. (૩૩)

હે ભગવન ! આ મનુષ્ય લોકમાં, આ વ્રજપ્રદેશમાં, આ વનમાં તેમાં પણ વિશેષ કરીને ગોકુળમાં સ્થાવર, જંગમ કોઈ પણ યોનિમાં મારો જન્મ થાય તો હું મારે મન મહાભાગ્યશાળી છું એમ માનીશ. કારણ કે આ પ્રદેશમાં મારો જન્મ થાય તો ભગવાન પરાયણ જીવન જીવનારા આ વ્રજવાસીઓના ચરણની રજ મારી ઉપર પડે. આપ પરબ્રહ્મ છો. આપના ચરણની રજને યથાર્થ રીતે મેળવવા માટે વેદશાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓ પ્રયત્નો કરે છે. છતાં તેઓ હજુ સુધી આપના ચરણની રજ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. (૩૪)

દેવોને પણ આરાધના કરવા લાયક હે ભગવન ! આ સર્વે વ્રજવાસીઓ આપની સેવા કરે છે. તેના બદલામાં આપ તેઓને શું ફળ આપશો ? સર્વ ફળોમાં ઉત્તમ ફળસ્વરૂપ તો આપ જ છો. આપથી

શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ ફળ છે જ નહિ. આ પ્રકારનો વિચાર કરતાં જ મારું મન મૂંઝવણ અનુભવે છે. કારણ કે આ વ્રજવાસીઓને તમે તમારું ધામ આપો તો પણ તમે તેના ઋણમાંથી મુક્ત થાઓ તેમ નથી. કારણ કે વેશભૂષા અને બહારના દેખાવથી સારા જણાતા અઘાસુર, બકાસુર, પૂતના વગેરે આપના શત્રુઓને પણ આપે મોક્ષ તો આપેલો જ છે. જ્યારે આ વ્રજવાસીઓએ તો પોતાના ધામ, ધન, સગાં, સ્નેહી, શરીર, મન, પ્રાણ વગેરે તમારા ચરણમાં સમર્પિત કરેલ છે. એ વ્રજવાસીઓએ તો જીવન પણ આપને જ સમર્પિત કરેલ છે. તેથી તેઓના ઋણમાંથી આપ કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકો ? (૩૫)

હે ભગવન ! આપ પરબ્રહ્મ છો અને વ્રજવાસીઓને આપની પ્રત્યે નિષ્કામ ભક્તિ છે. તેથી વ્રજવાસીઓના રાગ-દ્વેષ વગેરે સર્વે દોષો દૂર થયા છે. તેમજ સાંસારિક ગૃહાસક્તિથી પણ તેઓ મુક્ત થયા છે. કારણ કે જ્યાં સુધી માણસ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરતો નથી ત્યાં સુધી જ તે માણસને રાગ-દ્વેષ વગેરે દોષો ચોરરૂપ થઈને હેરાન-પરેશાન કરે છે એ તે રીતે ભક્તિ રહિત માણસને ઘર વગેરે સાંસારિક પદાર્થો પણ ત્યાં સુધી જ બંધનરૂપ થાય છે. પરંતુ માણસ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરતો થાય છે ત્યારે માણસને કોઈ દોષો અવરોધરૂપ થતા નથી. તેમજ તેને કોઈ બંધન પણ રહેતું નથી. (૩૬)

શરણાગત ભક્તોને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ હંમેશા મળતો રહે એ માટે આપ પૃથ્વી ઉપર માનવ અવતાર ધારીને મનુષ્યના જેવી જ સર્વ ક્રિયા કરો છો અને આપ તો દેવ મનુષ્ય વગેરે માયિક ભાવોથી રહિત છો તેથી કોઈના પુત્ર કે સ્નેહી, સંબંધી નથી પરંતુ કેવળ આપ પરબ્રહ્મ જ છો. (૩૭)

હે પ્રભો ! વધારે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. જે લોકો આપનો મહિમા જેટલો જાણતા હોય તે ભલે જાણો. પરંતુ હું તો મારા મનમાં એમ માનું છું કે આપના પ્રભાવ સામર્થ્ય તો મન, વાણીથી પર છે. તેથી તે મહિમાને યથાર્થ રીતે કોઈ જાણી શકતા જ નથી. (૩૮)

હે ભગવન ! આપ સર્વના દેષ્ટા છો તેથી જ આપ સર્વજ્ઞ છો. તમે જ જગતના પાલક છો. આ વિશ્વ મેં તમને અર્પણ કરેલું છે. મારા સત્યલોકમાં જવાની મને આપ આજ્ઞા આપો. (૩૯)

યદુકુળરૂપી કમળનો વિકાસ કરવામાં આપ સૂર્ય સમાન છો. પૃથ્વી, દેવતા, બ્રાહ્મણો, પશુઓ તે રૂપી સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરવામાં આપ ચંદ્ર સમાન છો. પાખંડ ધર્મરૂપી રાત્રીના ઘોર અંધકારને નાશ કરવામાં આપ સૂર્ય અને ચંદ્રની સમાન છો. પૃથ્વી પર રહેનારા રાક્ષસોનો નાશ કરનાર આપ છો. હે ભગવન ! સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ સર્વ દેવોને પણ આપ પૂજ્ય છો. હે ભગવન ! કલ્પપર્યંત આપને નમસ્કાર કરું છું. તમે મને આજ્ઞા આપો. (૪૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! જગતસર્જક બ્રહ્માજીએ આ પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તેણે ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી અને ભગવાનના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. પછીથી પોતે પોતાના ધામમાં ગયા. (૪૧)

જે વાઇરુઓ અને ગોપકુમારોનું બ્રહ્માજીએ અપહરણ કર્યું હતું એ સર્વને બ્રહ્માજીએ પ્રથમથી જ યથાવત પોતપોતાના સ્થાને રાખી દીધા હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માજીએ વિદાય આપીને જ્યાં વાઇરુઓ ચરતા હતા ત્યાં ગયા અને તેને હાંકીને યમુના નદીને કિનારે જ્યાં ગોપકુમારો જમતા હતા ત્યાં આવ્યા. (૪૨)

શ્રીકૃષ્ણને પ્રાણની સમાન પ્રિય માનનારા ગોપકુમારોને એક વર્ષ પછી શ્રીકૃષ્ણનો મિલાપ

થયો છતાં પણ બ્રહ્માજીની માયાથી મોહિત થયેલા તેઓને તો એમ જણાયું કે થોડી જ વારમાં વાછરુઓને હાંકીને શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા. (૪૩)

ભગવાનની માયાથી કોણ મોહિત થતું નથી ? દેવો, ઋષિઓ, આચાર્યો સર્વે કોઈ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈને પોતાના સ્વરૂપને પણ ભૂલી જાય છે. કારણ કે ભગવાનની માયામાં મોહ પામે તેમાં શું કહેવું ? (૪૪)

નદી કાંઠે જમવા બેઠેલા ગોપકુમારોએ વાછરુઓ હાંકીને આવેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને તેઓ કહેવા લાગ્યા, અરે ! શ્રીકૃષ્ણ ! તમે બહુ જલદીથી વાછરુઓ હાંકી આવ્યા. અમે તો હજી એક જ કોળિયો જમ્યા છીએ ત્યાં તો તમે આવી ગયા. બહુ ઠીક થયું. હવે બેસો. નિરાંતે ધરાઈને જમો. (૪૫)

ત્યાર પછી કૃષ્ણે હસતાં હસતાં બાળકોની સાથે ભોજન કર્યું અને પછીથી વ્રજ તરફ ચાલતા થયા અને રસ્તામાં મરેલા અજગરનું ચામડું બાળકોને બતાવ્યું અને વાતો કરતાં કરતાં તેઓ ઘેર ગયા. (૪૬)

વાછરુઓ ચારીને સાંજે ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા. એ સમયે ભગવાને મસ્તક ઉપર મોરમુગટ ધારણ કર્યા હતા. વાંકડિયા વાળમાં પુષ્પોના તોરા ખોસ્યા હતા. ગેરૂ તથા પીળી માટી વગેરેથી શરીરને શણગારેલું હતું. વાંસળી વગાડતાં વગાડતાં ચાલ્યા આવતા હતા. ક્યારેક ક્યારેક શિંગડી પણ વગાડતા હતા. શ્રીકૃષ્ણની સાથે ચાલનારા મિત્રો પણ શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરતાં કરતાં સાથે ચાલતા હતા. ક્યારેક ઉચ્ચ સ્વરે પોતાના વાછરુઓને બોલાવતા હતા. ક્યારે વાછરુઓ સાથે પ્રેમ કરતા તેમજ તેઓને લાડ લડાવતા હતા. ભગવાન જ્યારે ગામની નજીક આવતા ત્યારે માર્ગની બંને બાજુ ગોપીઓ ઊભી રહીને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરતી. તે સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્રાંસી નજરે તેઓની સામે જોતા. ગોપીઓ અને શ્રીકૃષ્ણની નજર એક થતી ત્યારે ગોપીઓ અતિ આનંદિત થતી. આ પ્રકારે સાંજે હંમેશા ભગવાન ગોકુળમાં પ્રવેશ કરતા અને વ્રજવાસીઓને આનંદિત કરતા. (૪૭)

વાછરુઓ ચારીને ઘેર આવેલા ગોપબાળકોએ વ્રજવાસીઓને કહ્યું કે યશોદાનંદન કૃષ્ણે આજે એક મોટા અજગરને મારી નાખ્યો અને અમારી બધાની રક્ષા કરી. (૪૮)

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું કે હે શુકદેવજી ! વ્રજવાસીઓના પુત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ હતા નહિ. શ્રીકૃષ્ણ તો વસુદેવના પુત્ર હતા. છતાં પણ વ્રજવાસીઓને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ થયો તેનું કારણ શું ? પોતાના પુત્ર પ્રત્યે જે સ્નેહ ન હોય એવો અસાધારણ સ્નેહ બીજાના પુત્ર પ્રત્યે તેઓને કેમ થયો ? તે કહો. (૪૯)

શુકદેવજીએ કહ્યું કે હે રાજન ! દરેક દેહધારીઓને પોતાનો જ આત્મા અત્યંત પ્રિય હોય છે. તેથી અધિક સ્નેહ બીજા કોઈ પ્રત્યે હોતો નથી અને પુત્ર, ધન વગેરે સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યે જે પ્રેમ થાય છે તે તો એ વસ્તુઓ આત્માને પ્રિય હોય તેથી જ તે વસ્તુઓમાં આત્માને પ્રીતિ થાય છે. (૫૦)

હે રાજેન્દ્ર ! એથી જ દરેક દેહધારીઓને જે સ્નેહ પોતાના આત્મામાં છે એ તો સ્વાભાવિક છે અને દેહધારીઓ પુત્ર, ધન, ઘર વગેરેમાં મમતાથી બંધાયેલા છે તેથી પુત્ર, ધન વગેરેમાં સ્વાભાવિક સ્નેહ આત્માને હોતો નથી. (૫૧)

રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે પરીક્ષિત ! જે લોકો દેહને જ આત્મા માને છે તે લોકો પણ પોતાના દેહમાં જેટલો સ્નેહ રાખે છે તેટલો સ્નેહ પુત્ર, ધન વગેરેમાં રાખતા નથી અને તેથી જ મેં વિચારી

જોયું કે જે દેહને જ આત્મા માનનારા છે તેઓ જ્યારે માંદા થાય છે ત્યારે તેઓને અનુભવ થાય છે કે આ શરીર એ હું નથી પરંતુ આ શરીર મારું છે અને તેમાં હું રહ્યો છું. તેથી આ શરીર નીરોગી થાય તો સારું અને શરીર સ્વસ્થ થાય નહીં તો તેઓને પણ શરીર પ્રત્યે સ્નેહ રહેતો નથી. છતાં તેઓને જીવવાની આશા બળવાન જ હોય છે. (૫૨, ૫૩)

આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે જીવ પ્રાણી માત્રને પોતાના આત્મા પ્રત્યે જ અધિક સ્નેહ છે. એથી વધારે બીજે ક્યાંય સ્નેહ હોતો નથી અને જીવાત્મા જે કાંઈ બીજે સ્નેહ કરે છે તે તો પોતાના આત્માના સ્વાર્થને માટે જ સ્નેહ કરે છે. પોતાના આત્માને જે અનુકૂળ હોય નહિ તે પ્રત્યે જીવાત્માને સ્નેહ થતો નથી. (૫૪)

હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો સર્વે આત્માઓના પણ આત્મા છે એમ તમે ચોક્કસ સમજો અને એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મનુષ્યોના હિત માટે જ મનુષ્ય જેવા આપણને દેખાતા હતા. વસ્તુતઃ એ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ હતા. (૫૫)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જે લોકો યથાર્થ રીતે જાણતા ન હતા તેઓને માટે તો સ્થાવર, જંગમરૂપ સમગ્ર જગત શ્રીકૃષ્ણ રૂપે જ જણાતું. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય તેઓને બીજું કાંઈ જણાતું જ નહિ. (૫૬)

સમગ્ર જગતના કારણ પરમાત્મા છે અને દરેક પદાર્થો અંતે તો પોતાના કારણમાં જ લય પામે છે તેથી જગતમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી જુદી હોય. (૫૭)

પવિત્ર કીર્તિવાળા મુરારિ ભગવાનના ચરણકમળરૂપી નૌકાનો આશ્રય કરનાર વ્રજવાસીઓને માટે તો શ્રીકૃષ્ણ એ જ સર્વસ્વ હતું. એથી એ વ્રજવાસીઓને સંસાર સમુદ્ર પાર કરવો એ તો વાછરડાંના પગલાંનો પાર કરવો એવો સરળ થઈ ગયો હતો અને એ જ રીતે સત્પુરુષોને પણ શ્રીકૃષ્ણ એ જ સર્વસ્વ છે અને તેઓ પણ સંસારસાગર તથા વિપત્તિઓના સમૂહોને સહેજે સહેજે પાર કરીને મોક્ષપદને પામે છે. તેઓને ફરીવાર સંસારચક્રમાં આવવાનું હોતું નથી. (૫૮)

હે પરીક્ષિત ! તેં મને જે પૂછ્યું હતું કે પાંચમે વર્ષે જે ચરિત્ર શ્રીકૃષ્ણે કર્યું તે ચરિત્ર ગોપકુમારોએ છઠ્ઠે વર્ષે કેમ કહ્યું ? એ સંબંધી રહસ્ય કથા મેં તને કહી. ગોપકુમારો સાથે રહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે લીલા કરી તેમાં અઘાસુરને માર્યો, લીલા ઘાસ ઉપર બેસીને ભોજન કર્યું, દિવ્ય સ્વરૂપે ભગવાન વાછરડાંઓ રૂપે અને ગોપકુમારો રૂપે થયા તથા બ્રહ્માજીએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. એ સર્વે જે ભગવાનની લીલા જે કોઈ કહે, સાંભળે તે મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૫૯, ૬૦)

હે પરીક્ષિત ! આ પ્રકારે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ કુમાર અવસ્થાને અનુરૂપ એવી આંખ મીંચામણી, પુલ બાંધવો, વાનરોની માફક કૂદવું વગેરે વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ કરીને કુમાર અવસ્થા વ્યતીત કરી. (૬૧)

एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ।

निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ६१ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘બ્રહ્માજીએ સ્તુતિ કરી’ એ નામે ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો

ધેનુકાસુર વધ

શ્રીશુક ઉવાચ = તતશ્ચ પૌગણ્ડવયઃ શ્રિતૌ વ્રજે બભૂવતુસ્તૌ પશુપાલકસમ્મતૌ ।

ગાશ્ચારયન્તૌ સખિમિઃ સમં પદૈર્વૈન્દાવનં પુષ્પમતીજ ચક્રતુઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પાંચ વર્ષ પૂરાં કર્યા અને છઠ્ઠા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે ભગવાનના શરીરની પોંગડ અવસ્થાની શરૂઆત થઈ. છ વર્ષના શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ બંને ગાયો ચારવા જઈ શકે એવી શક્તિવાળા થયા. તેથી પોતાના મિત્રો ગોપકુમારોની સાથે તે બંને ભાઈઓ ગાયો ચારવા હંમેશા જતા. વૃંદાવન પ્રદેશમાં ચારેકોર ફરીને પોતાના ચરણકમળનાં પગલાંઓથી વૃંદાવનને અતિશય પવિત્ર કરતા હતા. (૧)

ઘાસ, જળ અને વૃક્ષોથી રળિયામણા વૃંદાવનમાં ગાયોને ચારવાની ઈચ્છાથી ધેનુઓના ધણને આગળ કરીને પોતાના યશનું ગાન કરનારા ગોવાળિયાઓ સહિત વાંસળી વગાડતા વગાડતા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વૃંદાવન પુષ્પો અને ફળોથી સુશોભિત હતું. ભ્રમરો ચારે કોર ગુંજારવ કરતા હતા. વિવિધ પક્ષીઓના શબ્દોથી તથા મહાપુરુષોના વિશુદ્ધ ચિત્તની સમાન નિર્મળ જળના સરોવરોમાં ખીલેલાં કમળોની સુગંધવાળા શીતળ વાયુથી એ વૃંદાવન દરેકના ચિત્તને આકર્ષિત કરતું હતું. દરેક વૃક્ષોની ડાળીઓમાં નવી કુંપળો આવી હતી. વૃક્ષોની ડાળીઓ ફળો, ફૂલોના ગુચ્છોથી નમીને શ્રીકૃષ્ણ ચરણસ્પર્શ કરતી હોય તેમ લાગતું હતું. એ દૃશ્ય જોઈને મંદ હાસ્ય કરીને શ્રીકૃષ્ણ બલરામને કહેવા લાગ્યા. (૨ થી ૪)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે દેવોમાં ઉત્તમ હે બલરામ ! આપના ચરણની પૂજા દેવતાઓ તો કરે જ છે. પરંતુ જુઓ તો ખરા કે પોતાના પૂર્વજન્મના ખરાબ પ્રારબ્ધને કારણે વૃક્ષોનો જન્મ પામેલાં વૃંદાવનનાં આ વૃક્ષો પણ પોતાનાં પાપોનો નાશ કરવા માટે પોતાની ડાળીઓ રૂપી હાથથી ફળ-ફૂલો લઈને આપના ચરણની પૂજા કરીને આપને ફળ-ફૂલોની ભેટ કરે છે. ખરેખર એ કેવું આશ્ચર્યકારક આપનું પૂજન કરી રહ્યા છે. (૫)

હે આદિપુરુષ બલરામ ! તમે તો તમારું ઐશ્વર્ય છુપાવીને બાળકની માફક આ વૃંદાવનમાં મનુષ્યચરિત્ર કરો છો. આપ તો સર્વથા નિષ્પાપ છો અને આ જે ભ્રમરો છે તે જગતને પવિત્ર કરનાર તમારા યશનું વારંવાર ગાન કર્યા કરે છે તેથી મને એમ લાગે છે કે આ ભ્રમરો પૂર્વજન્મમાં ઋષિઓ રૂપે જ હશે અને તમારું ભજન કરનારા હશે. તેઓ આ જન્મમાં તમારા યશનું ગાન કરવા ભ્રમરો રૂપે થયા હોય એમ લાગે છે. જુઓને તેઓ ગુંજન કરતાં કરતાં તમારી પાછળ જ ફરે છે. (૬)

પ્રશંસનીય બલદેવજી ! આ મોરલાઓ તમને દેખીને આનંદિત થઈ નાચ કરી રહ્યા છે. તમને જોઈને આ મૃગલાઓ મૃગનયની ગોપીઓની સમાન પ્રેમદૃષ્ટિથી તમારી તરફ જોઈને આનંદિત થાય છે. આપ પ્રસન્ન થાઓ એ રીતે ચેષ્ટા કરે છે. અરે આ કોયલો મધુર ટહુકા કરીને તમારું સ્વાગત કરી રહી છે. પોતાને ઘેર પધારેલા આપને જોઈને આ પશુ-પક્ષીઓ, વૃક્ષ, વેલીઓ સર્વે હર્ષપૂર્વક આપનું સ્વાગત કરે છે. સ્થાવર, જંગમ યોનિમાં જન્મેલા આ વનવાસી સર્વે ધન્ય ભાગ્યવાળા છે.

કારણ કે પ્રિય વસ્તુઓનું સમર્પણ કરીને આંગણે આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો એ સત્પુરુષોના સ્વાભાવિક સહજ ગુણ છે. (૭)

હે બલરામ ! હું તો એમ માનું છું કે આપના ચરણારવિંદનો લીલા સુંવાળા તૃણ ઘાસથી સ્પર્શ કરીને આજે આ વૃંદાવનની ભૂમિ ધન્ય ભાગ્યવાળી બની છે. આ વૃંદાવનનાં વૃક્ષો, વેલીઓ, વનરાજી એ સર્વે આપની આંગળીઓના સ્પર્શથી પોતાને ધન્યભાગ્ય માની રહ્યા છે. આ પક્ષીઓ, મૃગલાઓ, પર્વતો, નદીઓ એ સર્વેને કૃપાપૂર્વક આપ જુઓ છો તેથી તે સર્વે કૃતાર્થ થઈ જાય છે અને ગોપીઓ તથા લક્ષ્મી આપના વક્ષસ્થળની ઈચ્છા કરે છે એ વક્ષસ્થળનો સ્પર્શ કરીને વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે સર્વ ભાગ્યશાળી થયા છે. (૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! અતિ સુંદર આ વૃંદાવનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અતિ આનંદિત થયા અને ગોવર્ધન પર્વતની તળેટી અને યમુના નદી આ બંનેના મધ્યભાગમાં ગાયો ચારતા અને પોતાના મિત્રો ગોવાળિયાઓની સાથે વિવિધ લીલાઓ કરતા અને રમતા. (૯)

વનમાળાઓ પહેરનાર શ્રીકૃષ્ણ બલરામની સાથે વાંસળી વગાડીને મધુર ગાન કરતાં, જ્યારે તેમના મિત્રો ગોવાળિયાઓ પણ વાંસળીઓ વગાડીને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રોનું મધુર સ્વરે ગાન કરતાં અને ભ્રમરાઓ શ્રીકૃષ્ણની ચારેકોર ગુંજારવ કરતા અને પુષ્પમાળાઓની સુગંધ લેતા. (૧૦)

વૃંદાવનમાં પોપટો મધુર શબ્દો બોલતા હોય તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પણ તેવા જ શબ્દો બોલતા તેમજ કોયલોના ટહુકા સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પણ તેવા જ ટહુકા કરતા. તેમજ રાજહંસોના શબ્દો સાંભળીને તેનું પણ અનુકરણ કરતા. મયુરોનાં નૃત્ય જોઈને તેના જેવું નૃત્ય કરીને શ્રીકૃષ્ણ મિત્રોને હસાવતા અને મેઘની સમાન ગંભીર અવાજે ગાયોનાં નામો બોલીને દૂર રહેલી ગાયોને સમીપે બોલાવતા. ક્યારેક બપૈયા, સારસ, કુંજડા, ચકવા, ભારદ્વાજ વગેરે પક્ષીઓના શબ્દો સાંભળીને તેના જ જેવા શબ્દો બોલીને તે પક્ષીઓની ભાષાનું અનુકરણ શ્રીકૃષ્ણ કરતા અને વાઘ, સિંહ, દીપડા વગેરે હિંસક પશુઓને જોઈને ગાયો વગેરે નાસભાગ કરે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પણ ભયભીત થઈને નાસભાગ કરતા અને ખેલકૂદ કરીને બળદેવજી ક્યારેક થાકી જાય ત્યારે તે ગોવાળિયાના ખોળામાં માથું રાખીને સૂઈ જતા. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણ બલદેવના પગ દાબવા માંડે અને તે રીતે મોટા ભાઈની સેવા કરતા અને તેથી બળદેવનો થાક ઉતારી દેતા. ક્યારેક બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પરસ્પર એકબીજાના હાથ ઝાલીને નાચ-ગાન કરતા અને પોતાના મિત્ર ગોવાળિયાઓ કુસ્તીદાવ ખેલતા હોય તે જોઈને તેઓની પ્રશંસા કરતા. ક્યારેક ક્યારેક શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાના મિત્રોની સાથે કુસ્તી કરતા અને દાવપેચના યુદ્ધ કરતા. આ પ્રકારે કુસ્તી અને યુદ્ધ કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણ થાકી જાય ત્યારે સુંદર વૃક્ષોની છાયામાં મિત્ર ગોવાળિયાના ખોળામાં માથું રાખી કોમળ પાંદડાઓ ઉપર શયન કરતા. તે સમયે મહાભાગ્યશાળી કોઈક ગોવાળિયાઓ શ્રીકૃષ્ણની પગચંપી કરતા. તો વળી બીજા કોઈક ગોવાળિયાઓ હાથમાં મોટાં મોટાં પાંદડાઓ લઈને શ્રીકૃષ્ણને પંખાથી પવન નાખતા. તો વળી કોઈક ગોવાળિયાને હૃદયમાં પ્રેમનો ઊભરો આવે તો તે પરમ મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના લીલા ચરિત્રોવાળું મધુર ગાયન ધીરે ધીરે ગાતા. હે રાજન ! આ પ્રકારે લીલા કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું અશ્વૈર્ય છુપાવીને બાળગોપાળ બનીને ગોવાળિયાઓને આનંદ આપતા. સ્વયં લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવામાં સતત હાજર હોય એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન

ગામડાંના ગોવાળિયાના પુત્ર બનીને તેના જેવી જ સર્વે ક્રિયા કરતા છતાં ક્યારેક ક્યારેક તેમનું દિવ્ય ઐશ્વર્ય પ્રગટ થઈ જતું. (૧૧ થી ૧૯)

હે પરીક્ષિત ! શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામના અનેક મિત્રો હતા એ સર્વેમાં શ્રીદામા નામનો ગોવાળ મુખ્ય મિત્ર ગણાતો. તેણે એક સમયે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને વાત કરી તેણે કહ્યું કે હે બલરામ-શ્રીકૃષ્ણ ! અહીંથી અતિ નજીકમાં એક મોટું વન છે. આ વનમાં ઘણા તાડવૃક્ષો હારબંધ ઊભા છે. અરે ! તાડનાં પાકેલાં ફળો ઘણાં ખરી પડેલા પડ્યાં છે અને બીજાં ઘણાં પાકેલાં તાજાં ફળો ખરતાં પણ હોય છે. પરંતુ એ વનમાં ધેનુકાસુર નામનો એક મોટો દૈત્ય રહે છે. તે દૈત્ય તે વનમાં કોઈને જવા દેતો નથી અને તે ફળો કોઈને લેવા દેતો નથી. વિશેષ માહિતી આપતા શ્રીદામાએ કહ્યું કે આ ધેનુકાસુર મહાપરાક્રમી છે અને તે ગધેડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને એ વનમાં ફરતો હોય છે અને તેની સાથે તેના જેવા જ બળવાન બીજા કેટલાક અસુરો ગધેડાનું સ્વરૂપ ધારીને એ વનમાં ફરતા હોય છે. તે દૈત્યોથી ભય પામીને કોઈ પણ મનુષ્ય કે પશુ, પંખી તે વનમાં જઈ શકતું નથી. અરે ! આ ધેનુકાસુર તો માણસને ખાઈ જાય છે. આવા ભયંકર ધેનુકાસુરે આ પ્રદેશ પચાવી પાડ્યો છે. પરંતુ હે કૃષ્ણ-બલરામ ! તમે દૈત્યોનો નાશ કરી શકો તેમ છો અને અમારે તે વનમાં જઈને ક્યારેય ન ખાધા હોય તેવાં તાડફળો ખાવાની ઈચ્છા છે. જુઓ આ પવનમાં જે સુગંધ આવે છે તે પાકેલાં તાડફળોની સુગંધ છે. આ સુગંધથી જ એ ફળો ખાવા માટે અમારું મન અધીરું બન્યું છે. હે બલરામ ! જો તમારી ઈચ્છા હોય તો આપણે તે વનમાં જઈએ અને તાડનાં પાકાં ફળો ખાઈએ. શ્રીદામાની વાતને અનુમતિ આપતાં સુબળ અને સ્તોક નામના અન્ય મિત્રોએ પણ કહ્યું કે શ્રીદામા કહે છે તે વાત સાચી છે અને તાડફળો ખાવાની અમારી પણ ઈચ્છા છે. (૨૦ થી ૨૬)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે મિત્રોની વાત સાંભળી પછીથી મિત્રોને પ્રસન્ન કરવાની ઈચ્છાથી શક્તિશાળી તે બંને ભાઈઓ મિત્રોની સાથે હસતાં હસતાં તાડના વનમાં પ્રવેશ્યા. તાડવનમાં જઈને પ્રથમ તો બલરામે પાકેલાં ફળોવાળાં તાડવૃક્ષોને બે હાથથી મજબૂત રીતે પકડીને ખૂબ જ હલાવવા લાગ્યા. તેથી મદોન્મત્ત હાથીનું બચ્ચું વૃક્ષને હલાવે અને તે વૃક્ષમાંથી ફળો જેમ ખરી પડે તે જ રીતે તાડવૃક્ષોમાંથી ફળો નીચે પડવા લાગ્યાં. વૃક્ષોનો ખળભળાટ તથા પૃથ્વી ઉપર જે ફળો પડતાં હતાં તેનો શબ્દ સાંભળીને ધેનુકાસુર સાવધાન થયો અને તેણે જોયું કે કોઈક વનમાં આવ્યું છે તેથી તરત જ તે પર્વત સહિત પૃથ્વીને ધ્રુજાવતો બલરામ તરફ દોડ્યો. ગધેડાના રૂપમાં રહેલો તે બળવાન ધેનુકાસુર ઝડપથી બલરામની નજીકમાં આવી ગયો અને તેણે પોતાના પાછલા પગથી બલરામની છાતીમાં જોરથી લાત મારી અને પાછો હટીને ભૂંકવા લાગ્યો. ગુસ્સે થયેલો તે ધેનુકાસુર ભૂંકતો ભૂંકતો બલરામને મારવા માટે વળી પાછો ફરી દોડ્યો અને પાસે આવીને અવળો ફરીને બલરામને મારવા માટે પાછલા પગની લાત તેણે ઉગામી. (૨૭ થી ૩૧)

સમયસર સાવધાન રહેનાર બલરામે તેના પાછલા બંને પગ પોતાના એક હાથથી જ પકડી લીધા અને તેને આકાશમાં ચારેકોર ફંગોળ્યો અને પછી તાડવૃક્ષના થડ ઉપર તેને ફેંકી દીધો. જો કે આકાશમાં ધુમાળ્યો ત્યારે જ તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હતા. જે તાડવૃક્ષના થડ ઉપર એ ભટકાયો તે વૃક્ષ ધડાક કરતાં ભાંગી પડ્યું. એ મોટું તાડવૃક્ષ બીજા તાડવૃક્ષ સાથે ભટકાયું તે વળી અન્ય વૃક્ષ સાથે ભટકાયું. એ રીતે પરસ્પર ભટકાવાથી અનેક તાડવૃક્ષો ભાંગી પડ્યાં. (૩૨, ૩૩)

ધેનુકાસુરનો વધ એ બલરામને માટે તો એક સામાન્ય રમત જેવું જ કામ હતું પરંતુ તેને વૃક્ષ પર ફેંક્યો, તેના પછડાટથી વનનાં સમગ્ર વૃક્ષો હચમચી ગયાં અને જંગલમાં એવું વાતાવરણ થઈ ગયું કે જાણે મોટું વાવાઝોડું આવ્યું હોય. (૩૪)

ભગવાન બલરામ તો પરમાત્માના અવતાર સ્વરૂપ હતા. એની શક્તિ અપાર હતી. કારણ કે આ સમગ્ર જગત તેનામાં ઓતપ્રોત છે તેથી બલરામને માટે આ ચરિત્ર કોઈ આશ્ચર્યકારક ન હતું. (૩૫)

બલરામે ધેનુકાસુરને માર્યો એથી તેના કુટુંબીઓ તથા તેની જ્ઞાતિના સર્વે દૈત્યો અતિ ગુસ્સે થયા. પોતાનો આગેવાન ધેનુકાસુરને મારનાર બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને મારવા માટે તે સર્વે એકસાથે દોડી આવ્યા અને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તૂટી પડ્યા. (૩૬)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને મારવા માટે જે જે દૈત્યો નજીક આવવા લાગ્યા એ સર્વેને રમત રમતમાં જ પકડી પકડીને તાડવૃક્ષો ઉપર પછાડીને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યા. એ સમયમાં તાડવૃક્ષોનું એ જંગલ ખરી પડેલાં ફળોથી તથા ધેનુકાસુર વગેરે દૈત્યનાં શબોથી ભરપૂર થઈ ગયું. જેમ વાદળાઓથી આકાશ ઢંકાઈ જાય તે રીતે એ પ્રદેશ દૈત્યોનાં શબોથી ઢંકાઈ ગયો. (૩૭, ૩૮)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું આ મહાન પરાક્રમ જોઈને દેવતાઓ આનંદિત થયા અને આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા તથા વાઘો વગાડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને વૃંદાવનમાં બલરામે ધેનુકાસુરને માર્યો ત્યાર પછીથી લોકો નિર્ભય થયા અને ગોવાળિયાઓ નિર્ભયતાપૂર્વક તાડવનમાં ગાયો ચારવા લાગ્યા. તાડવનમાં ધેનુકાસુરને મારીને, ગાયો ચારીને બળરામ અને કૃષ્ણ સાંજે ગોવાળિયાઓ સહિત વ્રજમાં આવ્યા. ગોવાળ મિત્રો બલરામના પરાક્રમની પ્રશંસા કરતા હતા અને ભગવાનનાં લીલા ચરિત્રોનું ગુણગાન કરવા લાગ્યા અને ખરેખર તેનાથી ઉત્તમ શું હોઈ શકે ? (૩૯, ૪૦, ૪૧)

શ્રીકૃષ્ણ વ્રજ તરફ આવતા હતા એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણના મસ્તકના વાળ ગાયોની ખરીઓથી રજથી ભૂખરા થઈ ગયા હતા. મસ્તક ઉપર મોરપિચ્છ, પુષ્પના ગુચ્છ ખોસ્યા હતા. મનોહર નયન, મંદહાસ્ય સહિત મુખકમળ વડે વાંસળી વગાડતા અને ગોવાળમિત્રો જે પ્રશંસા કરતા હતા તે સાંભળતા આવતા શ્રીકૃષ્ણને જોવા માટે વ્રજની ગોપીઓ દોડીને ઘરની બહાર આવતી અને એક નજરે શ્રીકૃષ્ણને જોઈ રહેતી. (૪૨)

પોતાના નેત્રરૂપી ભ્રમરાઓ દ્વારા ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના મુખકમળના રસનું પાન કરીને કૃષ્ણદર્શનના વિયોગનું દુઃખ વીસરી જતી અને લજ્જા, વિનય, મંદહાસ્ય સહિત નેત્રકટાક્ષો વડે શ્રીકૃષ્ણ સામું જોઈને ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરતી. એ સત્કારનો સ્વીકાર કરીને કૃષ્ણ વ્રજમાં પ્રવેશ કરતા. (૪૩)

ગાયો ચારીને ઘેર આવેલા બંને પુત્રો પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર યશોદા અને રોહિણી સમયને અનુસારે તે બંનેની ઈચ્છા મુજબ તેઓને જમવાનું, પહેરવાનું વગેરે આપીને તેઓને પ્રસન્ન રાખતા. (૪૪)

થાકીને આવેલા તે બંનેને શરીરે તેલમર્દન કરીને તેમને સ્નાન કરાવતા જેથી તેઓને શારીરિક શ્રમ દૂર થઈ જતો પછીથી તેઓને સુંદર વસ્ત્રો પહેરાવતા તથા અમૂલ્ય પુષ્પમાળાઓ અને સુવર્ણ

અલંકારો પહેરાવીને તેઓને સુશોભિત કરતા. ત્યાર પછી તેઓને આસન ઉપર બેસાડીને સ્વાદિષ્ટ ભોજન પીરસતા. માતાએ પીરસેલા સ્વાદિષ્ટ ભોજનો આનંદપૂર્વક જમીને બંને ભાઈઓ સુંદર શય્યામાં શયન કરતા. આ રીતે યશોદા અને રોહિણી બલરામ અને કૃષ્ણનું લાલનપાલન કરતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં આ પ્રકારે લીલાઓ કરતા હતા અને વ્રજવાસીઓને આનંદ આપતા. (૪૫, ૪૬)

હે રાજન ! એક દિવસ પોતાના મિત્રો સહિત શ્રીકૃષ્ણ યમુના નદીના કિનારે ગયા તે સમયે બલરામ તેની સાથે હતા નહિ. ઉનાળાની ગરમી અસહ્ય હતી તેથી ગાયો અને ગોવાળિયાઓ સર્વે ગરમીનો અત્યંત ત્રાસ અનુભવી રહ્યા હતા. નદીનું પાણી જોઈને તરસી થયેલી ગાયો દોડીને નદીનું જળ પીવા લાગી. પરંતુ આ જળ સર્પના ઝેરથી દૂષિત હોવાથી જેણે જેણે એ જળ પીધું તે સર્વે કમભાગી પ્રાણરહિત થઈને યમુના નદી કાંઠે ઢળી પડ્યા. (૪૭ થી ૪૯)

ગાયો અને ગોવાળોની આવી સ્થિતિ જોઈને યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની અમૃતમય દૃષ્ટિથી તે સર્વેને સજીવન કર્યા કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજો કોઈ આધાર તેઓને હતો જ નહિ. સજીવન થયેલા એ સર્વે ઊઠીને ઊભા થયા અને આશ્ચર્યપૂર્વક તેઓ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા અને વિચારવા લાગ્યા. પરિણામે તેઓએ નક્કી કર્યું કે આપણે વિષમય જળનું જળપાન કરવાથી મૃતપાય થયા હતા પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અમૃતમય દૃષ્ટિથી ફરીવાર જીવંત થયા છીએ. (૫૦ થી ૫૨)

અન્વમંસત તદ્રાજન્ ગોવિન્દાનુગ્રહેક્ષિતમ્ ।

પીત્વા વિષં પરેતસ્ય પુનરુત્થાનમાત્મનઃ ॥ ૫૨ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ધેનુકાસુર વધ’ નામે પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો

કાલીય નાગ નિગ્રહ

શ્રીશુક ઉવાચ = વિલોક્ય દૂષિતાં કૃષ્ણાં કૃષ્ણઃ કૃષ્ણાહિના વિભુઃ ।

તસ્યા વિશુદ્ધિમન્વિચ્છન્ સર્પ તમુદવાસયત્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે આ પ્રદેશમાં યમુના નદીનું જળ કાલીય નાગના ઝેરથી દૂષિત થયું છે માટે અહીંથી સર્પને દૂર કરીને આ નદીના જળને ઝેરરહિત કરવું જ જોઈએ. એમ વિચારીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંથી કાલીય નાગને તે સ્થાનમાંથી કાઢી મૂક્યો. (૧)

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું કે હે બ્રહ્મન ! સર્પો પૃથ્વી ઉપર જ રહે છતાં આ સર્પ ઘણા યુગો સુધી યમુના નદીના અગાધ જળમાં કેવી રીતે રહ્યો ? શા માટે રહ્યો ? ભગવાને તેને કેવી રીતે શિક્ષા કરી ? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શક્તિશાળી છે. તેની ઈચ્છામાં આવે તેવાં ચરિત્રો કરનાર ગોપાળરૂપધારી તે ભગવાનનાં સર્વ ચરિત્રો મને કહો. કારણ કે અમૃત સ્વરૂપ ભગવત્ ચરિત્રોનું પાન કરવામાં કોને તૃપ્તિ થાય ? (૨, ૩)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન્ ! યમુના નદીમાં કાલીય નાગનો એક ધરો હતો. સર્પના ઝેરની ગરમીથી આ ધરાનું પાણી ઊકળ્યા કરતું અને એ ધરા ઉપરથી કોઈ પક્ષી ઊડીને સામે કાંઠે જાય તે પણ ઝેરની અસરથી ચક્કર ખાઈને પડી જાય. આવું જલદ ઝેર આ સર્પનું હતું. એ ધરાની આસપાસના કિનારાના પ્રદેશમાં જે ઘાસ, વૃક્ષો હતાં. તે સર્વે આ ધરાના સંબંધવાળા વાયુના સ્પર્શથી સુકાઈ જતાં. દુષ્ટ પુરુષોને શિક્ષા કરવા માટે જ ભગવાનનો અવતાર હોય છે. ભગવાન કૃષ્ણે વિચાર્યું કે અતિશય ઝેરી આ સર્પ અતિ બળવાન છે. તેની પકડમાંથી આ નદીનો ધરો મુક્ત કરવો જ જોઈએ.

આમ વિચારી શ્રીકૃષ્ણે મજબૂત રીતે કચ્છ વાળી, ભેટ વાળીને ઊંચા કદબના વૃક્ષ ઉપર ચડીને ખભા ઠોકીને નદીના ઊંડા ધરામાં શ્રીકૃષ્ણ કૂદી પડ્યા. (૪ થી ૬)

મહાપુરુષ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વેગથી ધરામાં કૂદી પડ્યા. આથી ઝેરવાળા ધરાનું પાણી અત્યંત ઊછળ્યું અને તે જળના તરંગો નદીના કિનારા ઉપર ચારેકોર રેલાઈ ગયા અને એકસો ધનુષ પ્રમાણના પ્રદેશમાં તે તરંગો ફેલાયા. અચિંત્ય શક્તિવાળા પરમાત્મા પાણીના ધરામાં કૂદ્યા અને તેથી તે જળના તરંગોનો આટલો વિસ્તાર થયો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય છે જ નહિ. (૭)

જળના ધરામાં કૂદી પડેલા શ્રીકૃષ્ણ મદોન્મત્ત હાથી સરોવરમાં ધૂમે એ જ રીતે જળમાં વેગથી ધૂમવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પ્રચંડ ભૂજદંડથી ઊછળતા જળનો શબ્દ સાંભળીને કાલીય સર્પે જાણ્યું કે મારે રહેવાના સ્થાનમાં ધૂસનાર કોઈ બળવાન પ્રાણી આ ધરામાં આવ્યું છે. તેથી મારા દરની સલામતી નહિ રહે. આમ વિચારી તે સર્પ અતિ ગુસ્સે થયો અને કૃષ્ણનો પરાભવ કરવા તેની સામે દોડ્યા. કાલીય સર્પે કૃષ્ણને જોયા. તે સમયમાં તેને શ્રીકૃષ્ણ અતિ દર્શનીય દેખાયા. કિશોર અવસ્થાવાળા, સુંદર શ્યામ શરીર, શ્રીવત્સચિન્હ અને પીતાંબરધારી, મંદહાસ્યયુક્ત મનોહર મુખવાળા, કમળ સમાન સુંવાળા ચરણવાળા અને નિર્ભય થઈને જળમાં વિહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને ગુસ્સે થયેલા કાલીય નાગે મર્મભાગમાં દંશ દીધો અને શ્રીકૃષ્ણના શરીર ઉપર તેણે પોતાના શરીરથી ભરડો લીધો. નાગપાશમાંથી બંધાઈ ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ હાથપગ હલાવી શક્યા નહીં અને ચેષ્ટા રહિત થયા. તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણના પ્રિયમિત્રો, ગોવાળિયાઓ અતિ દુઃખિત થયા કારણ કે તે સર્વેએ પોતાનું તન, ધન સર્વે શ્રીકૃષ્ણને સમર્પિત કર્યું હતું. તેથી તેઓ શોક કરવા લાગ્યા અને ભયથી મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા. (૮ થી ૧૦)

નાગપાશના બંધનમાં આવેલા અને કિયારહિત થયેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને ગાયો, બળદ, વાછરડાંઓ સર્વે અતિ દુઃખી થયાં અને શ્રીકૃષ્ણ સામું જોઈને ભયભીત થઈને ઊભાં ઊભાં ભાંભરવા લાગ્યાં જાણે તેઓ સર્વે રડતાં હોય. (૧૧)

આ તરફ વ્રજમાં રહેલા નંદાદિ ગોવાળિયાઓ, ગોપીઓ વગેરેને અપશુકન દેખાવા લાગ્યા. જાણે કે ધરતીકંપ થયો હોય કે આકાશમાં કોઈ મોટો ઉલ્કાપાત થયો હોય. પુરુષોનાં ડાબા અંગ અને સ્ત્રીઓનાં જમણા અંગો ફરકવા લાગ્યાં. તેથી નંદાદિ ગોવાળિયાઓએ જાણ્યું કે જરૂર કાંઈક અનિષ્ટ થવાનું છે. તપાસ કરતાં તેમને ખબર પડી કે આજે શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ ગાયો ચરાવવા ગયા અને બલરામ આજે ઘેર રહ્યા છે. તેથી તેઓ સર્વે ચિંતા કરવા લાગ્યાં કે વનમાં શ્રીકૃષ્ણનું શું થયું હશે ? (૧૨, ૧૩)

શ્રીકૃષ્ણની અપારશક્તિને નહિ જાણનાર તેઓ સર્વે આ અપશુકનો જોઈને એમ માનવા લાગ્યાં કે આજે શ્રીકૃષ્ણનું મૃત્યુ થયું હશે. એમ માનીને શ્રીકૃષ્ણને અર્થે જ જીવન જીવનારા અને શ્રીકૃષ્ણનું જ મનમાં ચિંતવન કરનારા તે સર્વે ભય અને શોકથી અત્યંત દુઃખી થયાં. (૧૪)

વૃદ્ધો, યુવાનો, બાળકો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વગેરે સર્વે વ્રજવાસી શ્રીકૃષ્ણ વિના નિરાધાર દીન થઈ ગરીબડી ગાય જેવા થઈ ગયા અને કૃષ્ણ દર્શનની ઈચ્છાથી તે સર્વે ગોકુળ બહાર નીકળ્યાં. બલરામ પોતાના નાનાભાઈ શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણતા હતા. તેથી તે માત્ર હસ્યા પરંતુ કાંઈ બોલ્યા નહિ. પ્રિય શ્રીકૃષ્ણની તપાસ કરતાં કરતાં સર્વે વ્રજવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણના પગલાંઓવાળી કેડીએ ચાલતાં ચાલતાં યમુના કિનારે આવ્યા. માર્ગમાં ગાયોની ખરીઓના તથા ગોવાળીયાઓનાં પગલાંઓની વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં વ્રજવાસીઓ જોતા અને શ્રીકૃષ્ણનાં એ પગલાંઓમાં કમળ, જવ, અંકુશ, વ્રજ અને ધ્વજ આ ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. તે પગલાંઓ જોતાં વ્રજવાસીઓ અતિ ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા. યમુના કિનારાની નજીકમાં તેઓ પહોંચ્યા તો દૂરથી જ તેમને દેખાયું કે યમુના નદીના કાલીય નાગવાળા ધરામાં નાગપાશથી બંધાયેલા શ્રીકૃષ્ણ ચેષ્ટારહિત અને પરાધીન થયેલા જોવામાં આવ્યા અને ગાયો, બળદ, વાછરડાંઓ વગેરેને દીનતાસહિત ભાંભરતા તેઓએ જોયા. આવું દૃશ્ય જોઈને વ્રજવાસી ગોવાળો સર્વે દુઃખથી આકુળવ્યાકુળ થયા. અપાર શક્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉપર અતિપ્રેમ રાખનાર ગોપીઓએ જોયું કે પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણને કાલીય નાગે પકડમાં લીધા છે. તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણની મિત્રતા, મંદહાસ્યયુક્ત મુખારવિંદ, તેની મધુરવાણી વગેરે કૃષ્ણના ગુણોને સંભારનારી એ સર્વે ગોપીઓ અતિ દુઃખ થઈ. તેઓના શરીરમાં અત્યંત બળતરા થવા લાગી. પ્રાણ પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ વિના તેઓના સમગ્ર ત્રિલોકી સૂમસામ જેવી ભેંકાર ભાસવા લાગી. યશોદા માતા તો પોતાના પ્રિય પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની પાછળ યમુના ધરામાં પડવા તૈયાર થયાં પરંતુ બીજી ગોપીઓએ તેને પકડી રાખ્યાં. જો કે ગોપીઓ પણ યશોદા માતા જેટલી જ દુઃખી હતી. સર્વેનાં નેત્રોમાં આંસુઓની ધારા ચોધાર વહેતી હતી. સર્વેની નજર શ્રીકૃષ્ણના મુખ તરફ હતી. ધૈર્યવાન કેટલીક ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો સંભારીને યશોદાને ધીરજ આપતી હતી. પરંતુ ઘણી ગોપીઓ તો બેશુદ્ધ થઈ અને ઢળી પડી હતી. શ્રીકૃષ્ણને જીવનપ્રાણ માનનારા નંદાદિ ગોવાળિયાઓ યમુનાના ધરામાં પડવા તૈયાર થયા. તે જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમને જાણનાર બલરામે તેઓને સમજાવ્યા અને તેઓને જળમાં પડતા રોક્યા. મનુષ્યચરિત્ર કરનાર શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે સ્ત્રી, પુત્રો સહિત સર્વે વ્રજવાસીઓ મારે માટે અતિ દુઃખ થાય છે. મારી સિવાય તેઓને બીજી કોઈ ગતિ નથી. માટે એ સર્વેને હું દુઃખમાંથી મુક્ત કરું. આમ વિચારીને એક ક્ષણવારમાં જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્પના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. સર્પના બંધનમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું શરીર ફુલાવીને સ્થૂળ કર્યું જેથી કાલીય નાગના શરીરના સાંધેસાંધા તૂટવા લાગ્યા. તેથી દુઃખિત કાલીય નાગ શ્રીકૃષ્ણને બંધનમાંથી મુક્ત કરીને તેની સામે થઈને ફૂંફાડા મારવા લાગ્યો અને વેધક દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણની સામે એક નજરે જોઈ રહ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કરવા માટે તે લાગ જોતો રહ્યો. તેના નાકમાંથી ઝેરના ફુવારા વહૂટતા હતા. લાલ અંગારા જેવી ધગધગતી આંખો અને મુખમાંથી ઝેર ઓકતો એ સર્પ વારંવાર જીભથી પોતાના ગલોફા ચાટવા લાગ્યો. અતિ ભયંકર દૃષ્ટિવાળા તે સર્પની આજુબાજુમાં ગરુડની માફક નિર્ભય થઈને શ્રીકૃષ્ણ જળવિહાર કરવા લાગ્યા અને એ સર્પની નજર ચૂકવીને સર્પની ફેણ ઉપર કાબૂ મેળવવા

માટે શ્રીકૃષ્ણ પણ સાવધાનીપૂર્વક વિવિધ દાવ રમવા લાગ્યા અને સર્પ પણ સાવધાનીથી શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાછળ દોડવા લાગ્યો. ઘણીવાર સુધી જળવિહાર કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણને સર્પને થકવી દીધો. સર્પનું બળ ખૂટી ગયું, તેની નાડીઓ ઢીલી પડી ગઈ. તે જોઈને તેના શરીરનો મુખ્ય ભાગ દબાવીને સાવધાન શ્રીકૃષ્ણ તે સર્પની ફેણ ઉપર કૂદી પડ્યા. કાલીય નાગના મસ્તક ઉપર લાલ મણિઓ હતી. તે મણિઓનાં કિરણોથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણના તળિયાની લાલાશ અતિશય વધી ગઈ. નૃત્ય વગેરે સમગ્ર કળાઓના પ્રવર્તક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે સર્પની ફેણ ઉપર નૃત્ય કરવા લાગ્યા. (૧૫ થી ૨૬)

ભગવાન સાથે સ્નેહ રાખનારા ગંધર્વો, સિદ્ધો, દેવો, ચારણો તથા અપ્સરાઓ સર્વે મૃદંગ, પણવ, આનક વગેરે વાદ્યો લઈને હર્ષથી વાદ્યો વગાડીને સર્પની ફેણ ઉપર નૃત્ય કરનાર શ્રીકૃષ્ણના નૃત્યમાં વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા તથા પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરીને શ્રીકૃષ્ણને વધાવ્યા તથા વિવિધ ભેટો લઈને કેટલાક દેવો શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં આવ્યા. (૨૭)

હે રાજન ! કાલીય સર્પને એકસો ફણાઓ હતી. તે સર્પ ક્યારેય પણ પોતાની ફણાઓ નમાવતો નહિ. તે મસ્તકોને લાત મારીને શ્રીકૃષ્ણ નમાવી દેતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ ખેલવાથી કાલીય નાગની શક્તિ ખતમ થઈ ગઈ હતી. તેનું આયુષ્ય પણ પૂરું થવા આવ્યું હતું. તેના મુખ અને નાકમાંથી લોહી વહેતું હતું. છતાં પણ તે સર્પ જળમાં શ્રીકૃષ્ણની સામે ઝઝૂમી રહ્યો હતો. (૨૮)

આંખોમાંથી ઝેર વરસાવતા, ફૂંફાડા મારતો તે સર્પ મહામહેનતે પોતાની ફણા ઊંચી કરતો તે તરત જ પોતાના પગથી શ્રીકૃષ્ણ સર્પની તે ફણાને નમાવી દેતા અને સર્પને મદરહિત કરતા. દેવોએ પુષ્પોથી સત્કારેલા અને સર્પની ફણાઓ ઉપર નૃત્ય કરતા બાલકૃષ્ણને જોઈને ગોવાળિયાઓ આનંદિત થયા. (૨૯)

સર્પની ફણાઓ ઉપર શ્રીકૃષ્ણે વિવિધ પ્રકારે નૃત્ય કર્યું. તેથી સર્પની સર્વ ફણાઓ રૂપી છત્ર તૂટી પડ્યું. તેનું શરીર પણ ભાંગી પડ્યું. તેના મુખમાંથી લોહીની ઊલટી થવા લાગી. ત્યારે કાલીય સર્પને જ્ઞાન થયું કે આ કોઈ સામાન્ય બાળક નથી પરંતુ આ તો સર્વ દેહધારીઓના ગુરુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે માટે હું તેને શરણે થાઉં અને તેની પ્રાર્થના કરું અને માફી માગું. આમ વિચારીને તે સર્પ મન વડે ભગવાનને શરણે થયો. વિશ્વને પોતાના પેટમાં સમાવી દેનારા શ્રીકૃષ્ણના ભારથી દુઃખ પામેલો તથા શ્રીકૃષ્ણ પગની લાતો ખાવાથી ફણાઓ તૂટી પડેલી. તેથી દીન થયેલા પોતાના પતિરૂપ કાલીય નાગને જોઈને તેની પત્નીઓ નાગણીઓ પણ દુઃખી થઈ અને ભયથી તેઓનાં વસ્ત્રો સર્વે અસ્તવ્યસ્ત થયાં. તેના અંબોડાના કેશ વિખરાઈ ગયા અને તે સર્વે નાગણીઓ પણ આદિપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગઈ. મનમાં અતિ દુઃખ પામેલી પતિવ્રતા તે નાગપત્નીઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને ભગવાનની આગળ મૂકીને બે હાથ જોડીને પોતાના પતિને છૂટો કરવા માટે ભગવાનને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગી અને પ્રાર્થના કરવા લાગી. (૩૦ થી ૩૨)

નાગપત્નીઓ સ્તુતિ કરે છે કે, હે ભગવાન ! આપે આ અપરાધીને શિક્ષા કરીને યોગ્ય જ કર્યું છે. દુષ્ટ પુરુષોને દંડ દેવા માટે જ આપે અવતાર ધરેલો છે. આ મારો શત્રુ છે અને આ મારો પુત્ર છે એવો ભેદભાવ તમારી દૃષ્ટિમાં નથી. તેથી આપ જેને શિક્ષા કરો છો તે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે જ તેને શિક્ષા કરો છો. જેણે જેવું કર્મ કર્યું હોય તેને તેવી શિક્ષા આપો છો. (૩૩)

તમે અમારી ઉપર મોટી કૃપા કરી હોય એમ અમે માનીએ છીએ કારણ કે તમે જેને શિક્ષા કરો છો તેનાં બધાં પાપ નાશ પામી જાય છે. આ પ્રાણીને તેનાં પાપોથી સર્પનો દેહ આપ્યો છે. પરંતુ તમે ક્રોધ કરીને તેને દંડ દીધો. તેથી તેનાં સર્વ પાપ નષ્ટ થયાં છે. તેથી જ આપના ક્રોધને પણ અમે તમારી પરમ કૃપા માનીએ છીએ. (૩૪)

પૂર્વજન્મમાં આ સર્પે નિર્માની થઈને તપ કર્યું હશે તેમજ બીજાનું માન સન્માન પણ તે કરતો હશે અથવા સર્વ જીવો પર દયાભાવ રાખીને આ સર્પે બહુ મોટું દાનપુણ્ય કર્યું હશે. તેથી જ આપ તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા છો એમ અમે જાણીએ છીએ. (૩૫)

આ સર્પને તમારા ચરણની રજ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાં તેની કઈ સાધનાનો પ્રભાવ છે તે અમે જાણતા નથી કારણ કે આપના ચરણની રજ મેળવવા માટે બીજી બધી ઈચ્છાઓ તજીને લાંબા સમય સુધી નિયમ વ્રતો પાળી લક્ષ્મીજીએ તપ કર્યું ત્યારે જ તેને આપના ચરણના સ્પર્શનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. આપની ચરણરજ આટલી દુર્લભ છે. (૩૬)

તમારી ચરણરજ પ્રાપ્ત કરનાર તમારો ભક્તજન સ્વર્ગના રાજ્યની કે પૃથ્વીના રાજ્યની ઈચ્છા રાખતો નથી તેમ જ બ્રહ્માના સ્થાનની કે પાતાળના રાજ્યની પણ ઈચ્છા રાખતો નથી. યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓની પણ એ ઈચ્છા રાખતો નથી. એ તો કેવળ તમારા ચરણની સેવા જ ઈચ્છે છે. (૩૭)

હે ભગવન ! આ સર્પ તમોગુણી યોનિમાં જન્મેલો છે અને અત્યંત ક્રોધી પણ છે. છતાં પણ બીજાને દુર્લભ એવી આપની ચરણરજ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે. આપની ચરણરજ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી સંસારમાં ભ્રમતા જીવોને આ લોકના વૈભવો અને મોક્ષ પણ આપની ચરણરજના પ્રભાવથી મળે છે. (૩૮)

અચિંત્ય, અનંત ઐશ્વર્યના નિત્ય નિધિરૂપ સર્વના અંતર્યામી, સર્વના આશ્રયરૂપ અને આલોકમાં મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થયેલાં બદ્ધજીવો તથા મુક્તપુરુષોએ બંનેથી શ્રેષ્ઠ પરમાત્મારૂપ આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૩૯)

હે ભગવન ! શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાનના આપ સમુદ્રરૂપ છો તેમજ અનુભવરૂપી વિજ્ઞાનમાં પણ આપ સાગર સમાન છો. આપની શક્તિઓ પણ અનંત છે. આપ માયિક ગુણોથી રહિત છો. તેથી જ આપ નિર્વિકારી છો. આપનું સ્વરૂપ પણ દિવ્ય છે. આપ પરબ્રહ્મ છો. આપને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૦)

હે ભગવન ! આપ કાળ સ્વરૂપ છો, કાળ છે તે આપની શક્તિ છે. તેનો આશ્રય તમે જ છો. ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય આ ત્રણ અવસ્થા તે કાળના અવયવોરૂપ છે. તેના સાક્ષીરૂપ આપ છો. આ વિશ્વ છે તે આપનું સ્વરૂપ છે. આ વિશ્વના દૃષ્ટા અને કર્તા આપ છો અને તેના કારણ પણ આપ જ છો. અમો તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૧)

હે ભગવન ! પંચભૂતો, શબ્દાદિક તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ એ સર્વેના કારણરૂપ જે ચિત્ત તે સર્વેના આત્મારૂપે તો આપ જ છો તથા ત્રણ ગુણના અભિમાન વડે તમે તમારું સત્ય સ્વરૂપ ગુપ્ત રાખો છો. આવા પ્રભાવશાળી આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૨)

હે ભગવન ! આપ અનંત છો. આપની અંતર્યામી શક્તિ વડે અક્ષરપુરુષ આદિ સર્વેમાં પ્રકાશમય સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે આપ વ્યાપીને રહ્યા છો. કોઈથી પરાજિત નહિ થનારા આપ પર્વતની માફક અચળ અને સ્થિર સદાને માટે આપના ધામમાં વિરાજિત છો. આપ સર્વજ્ઞ છો અને સાંખ્ય વગેરે સર્વ શાસ્ત્રોના વિવિધ પ્રકારના વાદો દ્વારા આપ એક જ પ્રતિપાદ્ય છો તથા શબ્દો અને અર્થો વચ્ચેનો જે વાચ્ય વાચક ભાવરૂપ શબ્દ શક્તિ તે પણ આપ જ છો. આ રીતે શાસ્ત્રો તથા પદાર્થોના સંબંધરૂપે રહેલ આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૩)

હે ભગવન ! પ્રત્યક્ષ વગેરે જે પ્રમાણો છે તેના પણ કારણરૂપ આપ છો, આપનું જે જ્ઞાન છે તે સ્વતઃ સિદ્ધ અને નિત્ય છે તથા સર્વે સત્ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ પણ આપ જ છો તથા પ્રવૃત્તિધર્મો અને નિવૃત્તિધર્મોના પ્રવર્તક પણ આપ જ છો અને વેદો દ્વારા પ્રતિપાદ્ય પણ આપ જ છો. આપને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૪)

વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ આ ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપે આપ જ છો. ભક્તોના પાલક વસુદેવના પુત્રરૂપે તથા બલરામ સ્વરૂપે રહેલા આપને અમો વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૫)

ભક્તોના ચિત્તમાં દયા વગેરે સદ્ગુણોનો વિકાસ કરનારા દેવ, મનુષ્ય વગેરે જાતિઓમાં પ્રગટ થઈને પોતાનું દિવ્ય ઐશ્વર્ય છુપાવીને વિવિધ ચરિત્રો કરનારા, શમ, દમ વગેરે સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ રૂપ ભક્તિસાધનો વડે જાણી શકાય તેવા શરણાગત ભક્તોના ગુણોને જ જોનારા, પોતાના ભક્તજનો સાથે ગોષ્ઠિ કરનારા તેમજ તમો જીવાત્માઓને જ્ઞાન આપો છો એ જ્ઞાન વડે જ સર્વ જ્ઞાનવંત થાય છે. એવા હે પ્રભો ! આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૬)

પ્રકૃતિથી પર અક્ષરધામમાં નિત્ય વિહાર કરનારા, નામ રૂપ અને આકૃતિવાળા સર્વે પદાર્થોનું સર્જન કરનાર, ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણના નિયંત્રા, મૌનવ્રત રાખવાના સ્વભાવવાળા તથા મનન કરવાના સ્વભાવવાળા આપને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૭)

બ્રહ્મધામમાં રહેલા મહામુક્તો તથા વિશ્વમાં રહેલા બ્રહ્માદિ દેવો તથા જીવાત્માઓએ સર્વની ગતિને જાણનારા તથા અક્ષરધામ અને તેમાં રહેલા મુક્તો, કાળ, પ્રકૃતિ, પુરુષ એ સર્વના અધિપતિ તથા વિશ્વથી પર રહેલા તથા વિશ્વના અંતર્યામી આપને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૮)

હે પ્રભો ! આપની બધી ક્રિયાઓ દિવ્ય છે. પ્રાકૃતિક નથી અને અસંખ્ય કોટી બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તે પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ દ્વારા આપ કરાવો છો અને કાળરૂપ શક્તિને આપ ધારણ કરો છો. જીવાત્માઓ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સ્વભાવના હોય છે. પ્રલય સમયે એ સર્વે પોતપોતાના સ્વભાવયુક્ત તેઓ માયામાં લીન થયેલા હોય છે. પણ આપ તેઓના અંતર્યામી રૂપે તેઓની સાથે જ રહો છો. સૃષ્ટિ સમયે આપની અંતર્યામી શક્તિ વડે એ જીવાત્માઓને આપ પ્રવૃત્તિમય કરો છો. આ રીતે જીવાત્માઓના અંતર્યામીરૂપે રહીને આપ આપની પ્રવૃત્તિને સફળ કરો છો. માટે સમગ્ર વિશ્વ તમારે આધીન છે અને પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સર્વે કોઈ ક્રિયા કરે છે. આ સર્પનો સ્વભાવ તમોગુણી છે. તેણે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે ક્રિયા કરી છે. (૪૯)

હે ભગવન ! સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રિવિધ સ્વભાવવાળા જીવાત્માઓ વિશ્વમાં છે. તે જીવાત્માઓ અંતે તો તમારા જ છે. છતાં પણ અત્યારે તો તમને શાંત સ્વભાવવાળા જીવાત્માઓ પ્રિય છે. કારણ કે આપનો આ અવતાર સત્પુરુષોનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે છે. (૫૦)

શાંત સ્વભાવવાળા હે ભગવન ! સેવકનો એક અપરાધ તો માફ કરવો જ જોઈએ. કારણ કે પ્રજાનો એક અપરાધ તો રાજા પણ માફ કરે છે. આ સર્પ મૂઠ બુદ્ધિનો છે. તેને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. માટે આપ તેને ક્ષમા કરો. આપને અમો વારંવાર વિનંતી કરીએ છીએ કે આ સર્પની ઉપર આપ દયા કરો નહિતર એ મરી જશે અને સજ્જનો તો અબળાઓ ઉપર હંમેશા દયા રાખે છે. માટે આપ અમારી ઉપર દયા કરી અમારા પ્રાણપતિ આ સર્પને જીવતો અમને સોંપી દો. અમે તમારી દાસીઓ છીએ. તમે આજ્ઞા કરો તે કરવા તૈયાર છીએ. અમો જાણીએ છીએ કે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર ભવબંધનના ભયથી છૂટી જાય છે. (૫૧ થી ૫૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! નાગપત્નીઓએ આ પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરી. તેથી ભગવાનને દયા આવી અને પગની લાતથી ભાંગી ગયેલી ફણાઓવાળો અને બેશુદ્ધ થયેલા બે કાલીયનાગને ભગવાને છોડી દીધો. ત્યાર પછી ઘણીવારે એ સર્પ શુદ્ધિમાં આવ્યો અને તેની ઈન્દ્રિયો સચેતન થઈ. એટલે દીન થયેલો એ સર્પ મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતો બે હાથ જોડીને ધીરે રહીને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો. (૫૪, ૫૫)

કાલીયનાગ કહે છે કે હે ભગવન ! તામસી યોનિમાં જ અમારો જન્મ છે અને લાંબા સમયે પણ વેરનો બદલો અમે લઈએ જ એવો અમારો સ્વભાવ છે. અમારામાં લુચ્ચાઈ પણ છે. જીવપ્રાણી માત્રને પોતાનો સ્વભાવ છોડવો એ અતિ મુશ્કેલ છે અને પોતાના સ્વભાવે કરીને જ જીવાત્માઓ વિવિધ દુઃખોમાં ફસાય છે. હે ભગવન ! આપ વિશ્વના વિધાતા છો, ત્રિવિધ ગુણભેદને કારણે વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવો, શક્તિઓ, બળ, જાતિઓ, સંસ્કારો અને ચિત્ત એ સર્વે આપે જે ઉત્પન્ન કરેલ છે. હે ભગવન્ ! અમારી આ જે સર્પજાતિ છે તે પણ આપે રચેલ આ વિશ્વની અંદર જ છે અને અતિ ક્રોધ એ અમારો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ છે. આ સંસારચક્રમાં મોહિત થયેલા અમો અમારો સ્વભાવ સરળતાથી કેવી રીતે છોડી શકીએ ? આપ તો બધું જાણો છો. વળી જગતના નિયંતા પણ છો. મને દંડ દેવો હોય તો દંડ દો અને કૃપા કરવી હોય તો કૃપા કરો. આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. (૫૬ થી ૫૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! મનુષ્ય લીલા કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સર્પનાં વચનો સાંભળ્યાં. પછીથી તેને કહ્યું કે હે કાલીય ! તારે આ પ્રદેશમાં રહેવું નહિ. તું તારા જ્ઞાતિ બંધુઓ, તારા પુત્રો અને સ્ત્રીઓ એ સર્વેને લઈને તત્કાળ સમુદ્રમાં ચાલ્યો જા, જેથી ગાયો, મનુષ્યો વગેરે સર્વે આ નદીના જળનો ઉપયોગ કરી શકે અને તને મેં જે શિક્ષા તથા આજ્ઞા કરી છે તેને દરરોજ સવારે અને સાંજે જે મનુષ્ય સંભારે અથવા કહે તેને સર્પનો ભય રહેશે નહિ. (૬૦, ૬૧)

અને મેં આ ધરામાં જળક્રિડા કરી છે તેથી અહીં સ્નાન કરીને આ જળથી જે કોઈ પિતૃતર્પણ કરે, ઉપવાસ કરીને મારું પૂજન-સ્મરણ કરે તે સર્વે પાપ થકી રહિત થશે અને ગરુડના ભયથી તે તારા રમણક દ્વીપનો ત્યાગ કર્યો હતો ત્યાં તું પાછો જા. મારા ચરણચિન્હથી અંકિત થયેલા તને ત્યાં હવે ગરુડનો ભય રહેશે નહિ. (૬૨, ૬૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! અદ્ભુત કર્મ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે સર્પને આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી નાગપત્નીઓ આનંદિત થઈને દિવ્ય વસ્ત્રો, પુષ્પમાળાઓ, મણિઓ અને આભૂષણો વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી. કમળની માળાઓ પહેરાવી જગદ્ગુરુ કૃષ્ણને તેઓએ પ્રસન્ન કર્યાં. ભગવાનની આજ્ઞા

લઈને પ્રસન્ન થઈને કાલીયનાગ પ્રણામ કરીને પોતાની સ્ત્રીઓ, પરિવાર સહિત તે રમણક નામના દ્વીપમાં ગયો અને એ જ સમયમાં ભગવાનના અનુગ્રહથી યમુનાનું જળ ઝેર રહિત અને અમૃત સમાન મધુર બની ગયું. (૬૪ થી ૬૭)

તદૈવ સામૃતજલા યમુના નિર્વિષાઽભવત્ ।

અનુગ્રહાદ્ભગવતઃ ક્રીડામાનુષરૂપિણઃ ॥ ૬૭ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કાલીય સર્પને યમુનાના ધરામાંથી કાઢી મૂક્યો’ એ નામે સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો

દાવાનળપાન અને સ્વજન રક્ષણ

રાજોવાચ = નાગાલયં રમણકં કસ્માત્તત્યાજ કાલિયઃ ।

કૃતં કિં વા સુપર્ણસ્ય તેનૈકેનાસમજ્ઞસમ્ ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિત પૂછે છે કે હે બ્રહ્મન ! પોતાના નિવાસસ્થાન રૂપ રમણક દ્વીપનો કાલીયનાગે શા માટે ત્યાગ કર્યો ? સર્પો તો ઘણા છે છતાં એ કાલીયનાગે જ ગરુડનો શો અપરાધ કર્યો હતો ? તે કહો. (૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ગરુડથી બચવા માટે બ્રહ્માજીની આજ્ઞા મુજબ સર્પોએ નક્કી કર્યું હતું કે રમણક દ્વીપમાં એક વૃક્ષના મૂળ આગળ દરેક મહિનાની અમાવસ્યાએ દિવસે ગરુડના બલિદાન માટે ભેટરૂપે એક સર્પ આપવો. આ નિયમને અનુસારે દરેક સર્પો પોતાની રક્ષાને માટે ગરુડજીને પોતપોતાના ભાગ નિયમિત આપી જ દેતા. પરંતુ કદુનો પુત્ર કાલીય અતિ ગર્વિષ્ઠ હતો. ભયંકર ઝેરવાળો આ કાલીયનાગ ઉપરોક્ત નિયમનું પાલન કરતો નહિ. નિયમ મુજબ પોતે ગરુડને ભાગ આપતો નહિ પરંતુ બીજા સર્પો ગરુડને ભાગ આપતા તે પોતે ખાઈ જતો અને ઉપરાંતમાં ગરુડની નિંદા પણ કરતો. ભગવાનના વાહનરૂપ અને ભગવાનને પ્રિય ગરુડને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે ગરુડને કાલીય સર્પ પ્રત્યે અતિ ક્રોધ થયો. તેણે કાલીય સર્પને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને અતિ વેગથી કાલીય નાગ ઉપર તેણે આક્રમણ કર્યું. કાલીય નાગે જોયું કે ગરુડજી મને મારી નાખવા માટે અતિ વેગથી આવી રહ્યા છે તેથી તેણે પણ ગરુડજીનો સામનો કરવાની તૈયારી કરી. પોતાની એકસો ફણાઓ ચડાવીને તે ગરુડ ઉપર તૂટી પડ્યો. ગરુડજી સાથે લડવામાં તો તે સર્પ પાસે દાંત સિવાય બીજું કાંઈ હથિયાર હતું જ નહિ. તેથી દાંત વડે ગરુડને દંશ દીધા અને પોતાની ભયંકર જીભના લબકારા લેવા માંડ્યો. ભયંકર દંષ્ટિથી ગરુડને ભયભીત કરવા લાગ્યો. તે જોઈને અતિ વેગવાળા અને ભગવાનને બેસવાના આસનરૂપ વિનતાપુત્ર ગરુડજી અતિ ક્રોધિત થયા. તેણે પોતાની તેજસ્વી પાંખોના એક જ ઝાપટથી કાલીય સર્પને પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યો અને અતિ પરાક્રમવાળા એ ગરુડજી પોતાની ડાબી પાંખથી તેને બીજી ઝાપટ મારી. ગરુડની પાંખોની ઝાપટથી ઘવાયેલો કાલીય સર્પ વિહ્વળ થયો અને તે ત્યાંથી ભાગ્યો અને યમુના નદીના ધરામાં આવીને

તે રહ્યો. ગરુડજી યમુનાજીના આ ધરામાં આવી શકે તેમ હતા નહિ. કારણ કે તપસ્વી સૌભરી એક સમયે યમુનાજીના આ ધરામાં સ્નાન કરવા આવ્યા. એ જ સમયે ગરુડ પણ આ ધરાની પાસે આવ્યો. ગરુડને ભૂખ લાગી હતી તેથી તે પાણીના ધરામાંથી માછલાં પકડી પકડીને ખાવા લાગ્યો. ગરુડજીને માછલાં ખાવાની સૌભરીએ મનાઈ કરી પરંતુ ગરુડે તેની વાત ધ્યાનમાં લીધી જ નહિ અને માછલાં ખાવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. તેથી મોટાં મોટાં માછલાંઓ નષ્ટ થયાં અને બીજાં માછલાઓ દુઃખી થયા. તે જોઈને સૌભરીને દયા આવી. તેથી યમુનાના એ ધરામાં રહેનારા સર્વે જીવોના હિતને માટે સૌભરીએ ગરુડજીને શાપ આપતા કહ્યું કે ‘હે ગરુડ !’ હવે પછી કોઈ દિવસ અહીં આવીને આ કુંડના માછલાઓ તું ખાઈશ તો એ જ ક્ષણે તારું મૃત્યુ થશે. આ શાપને સત્ય માનીને ધ્યાનમાં લેજે.’ સૌભરીના આ શાપને કારણે ત્યાર પછી ક્યારેય ગરુડજી આ ધરા તરફ આવતા જ નથી તે હકીકત કાલીય નાગ જાણતો હતો પરંતુ બીજા કોઈ સર્પો જાણતા નહિ. ગરુડના ભયથી બચવા માટે કાલીય સર્પ આ ધરામાં આવીને રહ્યો. એ સર્પને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંથી દૂર કર્યો અને યમુનાનું જળ અમૃત સમાન બનાવ્યું. (૨ થી ૧૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! દિવ્યમાળાઓ, ચંદન, પુષ્પહારો, મણિના અમૂલ્ય હારો, સુવર્ણના શણગારો વગેરેથી સુશોભિત શ્રીકૃષ્ણ જળના ધરાથી બહાર આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણને દેખીને સર્વે વ્રજવાસીઓ ઊભા થઈ ગયા. જેવી રીતે પ્રાણવાયુનો સંચાર થવાથી સર્વે ઈન્દ્રિયો સચેતન થાય તે રીતે ગોપ-ગોપીઓ સર્વે ચેતનવંત થયાં અને આનંદિત થઈને સર્વે શ્રીકૃષ્ણને ભેટી પડ્યાં. તેઓના મનોરથ સફળ થયા. યશોદા, નંદજી, રોહિણી વગેરે સર્વે માનસિક રીતે સ્વસ્થ થયાં અને બલરામ તો શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવ જાણતા જ હતા. તેથી એ તો શ્રીકૃષ્ણને છાતી સરસા ચાંપીને માત્ર હસ્યા જ. પર્વત, વૃક્ષો, ગાયો, બળદો, વાછરુઓ સર્વે કોઈ આનંદિત થયાં. ગોવાળિયાઓના કુલગુરુ જે બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ પોતાની પત્નીઓ સહિત નંદજી પાસે આવ્યા અને નંદજીને કહેવા લાગ્યા કે હે નંદજી ! તમારા શ્રીકૃષ્ણને કાલીયનાગે પોતાની પકડમાં લીધા હતા પરંતુ તે તેની પકડમાંથી છૂટીને ક્ષેમકુશળ પાણીમાંથી બહાર આવ્યા તે અતિ મહાભાગ્યની વાત કહેવાય. તમારો પુત્ર મૃત્યુના મુખમાંથી બચી ગયો છે માટે તમારે દાન પુણ્ય કરવા જોઈએ. બ્રાહ્મણોની વાત માન્ય રાખીને પ્રસન્નતાપૂર્વક નંદજીએ દાન પુણ્ય કર્યા અને મહાભાગ્યશાળી યશોદાજી મૃત્યુના મુખમાંથી ઊગરેલા પોતાના પુત્રને મેળવીને આનંદિત થયાં અને પુત્રને ખોળામાં બેસાડીને નેત્રમાંથી હર્ષનાં આંસુઓ વહેવડાવવા લાગ્યાં. (૧૩ થી ૧૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભૂખ, તરસ અને મહેનતથી સર્વે વ્રજવાસીઓ થાકી અને કંટાળી ગયા હતા તેથી ગાયો, ગોવાળો, ગોપીઓએ તથા સર્વે વ્રજવાસીઓએ યમુનાના એ કિનારા ઉપર જ તે રાત્રી વિતાવી. થાકને કારણે બધા ગાઢ નિદ્રામાં ઊંઘતા હતા. ઉનાળાનો સમય હતો. પવન જોરથી ફૂંકાતો હતો તેને કારણે વનમાં દાવાનળ લાગ્યો. આ દાવાનળ વ્રજવાસીઓ જે પ્રદેશમાં સૂતા હતા એ પ્રદેશમાં ચારે તરફ ફેલાયો, ઊગરવાનો કોઈ રસ્તો હતો નહિ. સૂતેલા દરેક માણસો જાગ્રત થઈને ભયથી પોકારવા લાગ્યા ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે બચાવો ! બચાવો !’ ‘હે બલરામ ! તમે બચાવો ! બચાવો !’ જુઓ, આ ભયંકર દાવાનળ બધાને બાળી નાખશે. તમે શક્તિશાળી છો. અમે તમારા સંબંધીઓ છીએ. અમને મરવાનો ભય નથી. પરંતુ હે શ્રીકૃષ્ણ ! સર્વથા નિર્ભય તમારા ચરણકમળનો વિયોગ અમે સહન કરી શકીએ તેમ નથી.’ તેઓની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે વિચાર્યું

કે મારા આ સર્વે સંબંધીઓ અત્યારે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા છે તેથી તેની રક્ષા મારે કરવી જોઈએ. આમ વિચારીને અનંત શક્તિવાળા જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના અલૌકિક સામર્થ્ય વડે એ દાવાનળ અગ્નિનું પાન કરી ગયા. (૨૦ થી ૨૫)

इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ।

तमग्निमपिबत्तीव्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥ ૨૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કાલીયદમન’ નામે સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો

બળદેવજીએ કરેલો પ્રલંબાસુરનો વધ

શ્રીશુક ઉવાચ = અથ કૃષ્ણઃ પરિવૃતો જ્ઞાતિર્મુદિતાત્મભિઃ ।

અનુગીયમાનો ન્યવિશદ્ વ્રજં ગોકુલમણિડતમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આનંદિત થયેલા ગોવાળિયાઓ શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરતા શ્રીકૃષ્ણને વીંટાઈ વળ્યા અને ગાયોના સમૂહોથી શોભિત વ્રજમાં ગોવાળિયા સહિત શ્રીકૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો. ગોપાળબાળ સ્વરૂપે વિહાર કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનો સમય ઝડપથી પસાર થતો હતો. તે સમયમાં ઉનાળાની ભયંકર ઋતુ આવી પરંતુ જળ અને વૃક્ષોની વિપુલતાને કારણે વૃંદાવનમાં ઉનાળા જેવું કંઈ જણાતું નહિ પરંતુ વસંતઋતુ જેવું વાતાવરણ વૃંદાવનમાં રહેતું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનો વૃંદાવનમાં નિવાસ હોવાથી આ પ્રમાણે બન્યું હતું. પાણીના ઝરણાના મધુર શબ્દો તથા તમરાના ધીમા ધીમા શબ્દો તથા નિર્ઝરણાના જળબિંદુઓથી ભીંજાઈ ગયેલાં વૃક્ષોની ઘાટી છાયા તથા સર્વત્ર લીલી હરિયાળી વનરાજીમાં વસતા પક્ષીઓના મધુર શબ્દો તથા સરોવરમાં ખીલેલા કલ્હાર, કુંજ, ઉત્પલ વગેરે વિવિધ કમળોના પરાગની મધુર સુગંધ તથા સરોવરના નિર્ઝરણાવાળો પવન વગેરેથી રળિયામણા વૃંદાવનમાં ઉનાળાનો તાપ જરા પણ લાગતો જ નહિ. નદીઓમાં અગાધ જળ હતું. જળપ્રવાહોનાં મોજાં નદીના બંને કિનારાઓને જળથી તરબોળ કરી દેતાં. તેથી સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કિરણો પણ પૃથ્વીની ભીનાશને દૂર કરી શકતાં નહિ. વૃક્ષો, લતાઓ ફળ-ફૂલોથી ભરપૂર હતાં. વૃક્ષોમાં વિવિધ પક્ષીઓ વસતાં તેના મધુર શબ્દો સાંભળીને મન પ્રફુલ્લિત થઈ જતું. ભ્રમરો સર્વત્ર ગુંજારવ કરતા, કોયલો મધુર ટહુકા કરતી. સારસ પક્ષીઓના સુંદર શબ્દો સંભળાતા, મયૂરો નાચ કરતા. આવા અનુપમ વૃંદાવનમાં ગાયોના ઘણા ચારવા માટે ગોવાળ મિત્રોની સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતાં વગાડતાં ગયા. (૧ થી ૮)

વૃંદાવનમાં ગાયો ચારતા તે સર્વે મિત્રો વૃક્ષનાં ફૂલાં ફૂલાં પાંદડાંઓ, મોરપિચ્છ, પુષ્પગુચ્છો, પુષ્પમાળાઓ વગેરે પહેરીને શરીરને શણગારતા તેમજ નૃત્ય કરવું, કુસ્તી કરવી, ગાન કરવું વગેરે વિવિધ ક્રિયાઓ કરતા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ નાચતા ત્યારે કેટલાક ગાન કરતા, તો કોઈક વાંસળી વગાડતા, તો કેટલાક વળી વાહ વાહ બોલીને શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરતા. નટ પરસ્પર એકબીજાની પ્રશંસા કરે તે જ રીતે ગોપ જ્ઞાતિમાં ગુપ્ત રીતે રહેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામની પ્રશંસા મિત્ર ગોવાળો

કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ એ બલરામના બાળકેશ પણ હજી ઊતરાવ્યા ન હતા. તે બંને ભાઈઓ મિત્રોની સાથે વૃંદાવનમાં ફેરફૂદરડી, પરસ્પર એકબીજાને કૂદી જવું, મલકુસ્તી કરવી વગેરે વિવિધ રમતો રમતા. કોઈક સમયમાં અન્ય ગોવાળિયાઓ ગાન કરતા ત્યારે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા તથા ગાન કરતા તથા નાચનાર મિત્રોની પ્રશંસા પણ કરતા. કોઈક સમયમાં બિલાઓનાં ફળો તથા કોઠાનાં ફળોથી પણ રમતા તથા આમળાંઓ મૂઠીમાં રાખીને એકી-બેકી જેવી રમત રમતા. કોઈક સમયમાં એકબીજાને પકડી પાડવાની રમત પણ રમતા તો કોઈક વખત આંખ મીંચામણી જેવી રમત રમતા. ક્યારેક પશુ-પક્ષીઓની જેવી ચેષ્ટા કરતા અને તેવી ભાષા બોલતા. કોઈક સમયમાં દેડકાંની માફક કૂદકા મારતા તો કોઈક સમયે પરસ્પર હાંસી મશ્કરી પણ કરતા. કોઈક સમયમાં વૃક્ષોની ડાળો પકડીને હિંચકતા તો ક્યારેક રાજાના જેવી રમત પણ કરતા. આ રીતે બંને ભાઈઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ વિવિધ રમતો ગોપ મિત્રો સાથે રમતા તથા નદી, પર્વતો, ગુફાઓ, સરોવરો વગેરે વિવિધ સ્થળોએ ફરતા. (૯ થી ૧૬)

એક સમયે મિત્રોની સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં ગાયો ચરાવવા લાગ્યા. તે દિવસે પ્રલંબાસુર નામનો એક અસુર બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું અપહરણ કરવા માટે એ સ્થળે આવ્યો. તેણે પણ ગોવાળિયાનું રૂપ ધારણ કર્યું પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને તરત જ ઓળખી લીધો પરંતુ તે કાંઈ બોલ્યા નહિ. એ પ્રલંબાસુરે કૃષ્ણ વગેરે ગોવાળિયા સાથે મિત્રતા કરી અને શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સર્વેએ તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ એ જ વિચારતા હતા કે કોઈ પણ ઉપાયે તેને મારી નાખવો છે. વિવિધ રમતોને જાણનાર શ્રીકૃષ્ણે સર્વને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે આપણે સર્વે સરખી સંખ્યામાં બે ભાગે વહેંચાઈ જઈએ અને પછીથી યોગ્ય રમત રમીએ. શ્રીકૃષ્ણની આ સલાહ સર્વેએ માન્ય રાખી. તે સમયમાં એક એક ટુકડીમાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ મુખ્ય રહ્યા. કેટલાક ગોવાળિયાઓ શ્રીકૃષ્ણની ટુકડીમાં રહ્યા તો વળી કેટલાક બલરામની ટુકડીમાં રહ્યા. (૧૭ થી ૨૦)

પછી તેઓ એક ઉપાડનાર અને બીજો તેના ઉપર બેસનાર, આવી વાઘવાહક નામની રમત રમવા લાગ્યા. આ રમતમાં જે પક્ષ જીતે તે પક્ષનો માણસ પરાજિત પક્ષની વ્યક્તિની પીઠ ઉપર બેસી જાય અને નિયત સ્થાન સુધી તેને ઉપાડીને પરાજિત વ્યક્તિ લઈ જાય. આવી રમત રમતા ‘ભાંડરિક’ નામના વડ પાસે તેઓ ગયા અને તેઓની ગાયો પણ તે પ્રદેશમાં ચરતી હતી. બળદેવના પક્ષના શ્રીદામા, વૃષભ વગેરે ગોવાળિયાઓ જીતતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ વગેરે તેઓને ઉપાડીને નિયત સ્થળ સુધી લઈ જતા. પરાજિત પક્ષવાળા શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાને પીઠ ઉપર બેસાડીને ઉપાડ્યો. ભદ્રસેને વૃષભને ઉપાડ્યો. રોહિણીપુત્ર બલરામને પ્રલંબાસુરે ઉપાડ્યો. પ્રલંબાસુરે વિચાર્યું કે શ્રીકૃષ્ણ બળવાન છે માટે તેને બબર ન પડે તે રીતે ઉતાવળો ચાલીને બલરામને હું દૂર દૂર લઈ જાઉં. એમ વિચારીને નિયત સ્થળ ઉલ્લંઘીને આગળ દોડવા લાગ્યો. પરંતુ બલરામનું શરીર પર્વતની સમાન અતિશય વજનવાળું હોવાથી તે ઉતાવળો ચાલી શક્યો નહિ. તેથી તેણે પણ પોતાનું મૂળ રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે કાનમાં સોનાનાં કુંડળો પહેર્યા હતાં. તેથી આકાશમાં ચંદ્રમા સહિત વીજળીના ચમકારાવાળો મેઘ શોભે તેમ તે શોભતો હતો. ચમકદાર આંખો, ભયંકર દાઢો, ભૂરા વાળ, કડાં, મુગટ, કુંડળ વગેરેની ચમકથી અદ્ભુત દેખાતું એ રાક્ષસના શરીરને જોઈને બળદેવજી થોડીવાર તો ભય પામ્યા. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે બલરામને પોતાના સ્વરૂપનું અને બળનું સ્મરણ થયું. તેથી બલરામે નીડરતાપૂર્વક

તે દૈત્યના માથામાં મુઠી પ્રહાર કર્યો. પર્વત ઉપર ઈન્દ્ર વ્રજનો પ્રહાર કરે તેવી રીતે માથામાં મૂઠી લાગવાથી પ્રલંબાસુરનું મસ્તક ફાટી ગયું. મોઢામાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. મોટી ચીસ પાડીને તે પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો. બળવાન બલરામે પ્રલંબાસુરનો આ રીતે નાશ કર્યો. તે જોઈને ગોવાળિયાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને બલરામની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મરીને પાછા જીવંત થયેલા હોય તેવા બલરામને સર્વે ગોવાળિયાઓ ભેટી પડ્યા અને બલરામને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા તથા તેઓએ બલરામનો સત્કાર પણ કર્યો. આવી રીતે પ્રલંબાસુરને માર્યા પછી સર્વે દેવતાઓ સુખી થયા. દેવોએ બલરામને પુષ્પોથી વધાવ્યા અને બલરામના પરાક્રમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (૨૧ થી ૩૨)

પાપે પ્રલમ્બે નિહતે દેવાઃ પરમનિર્વૃત્તાઃ ।

અભ્યવર્ષન્બલં માલ્યૈઃ શશંસુઃ સાધુ સાધ્વિતિ ॥ ૩૨ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘પ્રલંબાસુરનો વધ કર્યો’ એ નામે અઢારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૯ મો

દાવાનળ પાન તથા ગાયો-ગોવાળિયાનું રક્ષણ

શ્રીશુક ઉવાચ = ક્રીડાસક્તેષુ ગોપેષુ તદ્ગાવો દૂરચારિણીઃ ।

સ્વૈરં ચરન્ત્યો વિવિશુસ્તૃણલોભેન ગહ્મરમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સર્વે ગોવાળિયાઓ પોતાની રમતમાં મસ્ત હતા. આ તરફ ગાયો પોતાની ઈચ્છા મુજબ ચરતાં ચરતાં ખૂબ જ દૂર નીકળી ગઈ. બકરીઓ, ગાયો અને ભેંસો એ સર્વે પશુઓ એક વનમાંથી બીજા વનમાં થઈને મુંજના ઘાટા વનમાં ચાલ્યા ગયા. શ્રીકૃષ્ણ વગેરેએ પોતાની ગાયોની તપાસ કરી પરંતુ કોઈ પત્તો લાગ્યો જ નહિ. તેથી પોતાની આજીવિકાના સાધનભૂત પશુઓ ખોવાઈ જવાથી તે સર્વે મૂંઝવણમાં પડી ગયા. પછી તેઓ પશુઓના પગલે પગલે ચાલતાં આગળ વધ્યા. પરંતુ લાંબો પંથ કાપવાથી તેઓ પણ થાકી ગયા અને તરસ્યા થયા. હિંમત કરીને તેઓ થોડે દૂર ચાલ્યા ત્યારે તૃષા અને તાપથી ભાંભરતા પોતાના પશુઓના અવાજ તેઓએ સાંભળ્યા. તેથી તેઓ આનંદિત થયા અને તે પશુઓને ત્યાંથી પાછા વાળીને વ્રજ તરફ ચાલતા થયા. શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાની ગાયોના નામ લઈને બોલાવવા લાગ્યા. તેથી તે ગાયો દોડતી દોડતી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી અને શ્રીકૃષ્ણ સામે પ્રેમથી હિંસોરા કરવા લાગી. તે સર્વે વ્રજ તરફ ચાલ્યા આવતા હતા તે સમયમાં જ કમભાગે વનમાં દાવાનળ લાગ્યો અને પવનથી ચારે દિશામાં વ્યાપી ગયેલા દાવાનળને જોઈને ગોવાળિયાઓ અને ગાયો વગેરે પશુઓ ભયભીત થયા. સંસારથી દુઃખી થયેલા લોકો ઈશ્વરને શરણે જાય છે અને ઈશ્વરની સ્તુતિ કરે છે એ રીતે સર્વે ગોવાળિયાઓ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા અને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ગોવાળિયાઓ કહેવા લાગ્યા કે હે મહાવીર શ્રીકૃષ્ણ ! હે પરાક્રમી બલરામ ! દાવાનળ અમોને બાળી નાખશે. તમે અમોને બચાવો. અમો તમારે શરણે આવ્યા છીએ. તમે અમારું રક્ષણ કરો. હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે ધર્મને જાણનાર છો. અમો તમારા

બંધુઓ છીએ માટે અમો દુઃખી ન થઈએ તેવા ઉપાયો તમારે કરવા જોઈએ. કારણ કે તમે અમારા રક્ષક છો. અમે તમારી સેવા પરાયણ છીએ. (૧ થી ૧૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પોતાના મિત્ર ગોવાળોનાં દીનતાપૂર્ણ વાક્યો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ તેઓને કહેવા લાગ્યા કે હે મિત્રો ! તમે ભય રાખશો નહિ. તમે તમારી આંખો બંધ કરી દો. ગોવાળિયા કહે બહુ સારું. એમ કહીને તેઓએ તરત જ આંખો બંધ કરી લીધી એટલે યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ ભયંકર દાવાનળનું પોતાના મુખ દ્વારા પાન કર્યું અને પોતાના ભક્ત ગોપમિત્રોને તથા પશુઓને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા. ત્યાર પછી બધા ગોવાળિયાઓએ પોતાની આંખો ખોલી અને જોયું તો એ સર્વે પહેલાં ‘ભાંડીર વડ’ પાસે જ્યાં રમતા હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. આ આશ્ચર્યકારક ઘટના જોઈને સર્વે વિસ્મિત થયા. શ્રીકૃષ્ણનો આવો અલૌકિક પ્રભાવ જોઈને તે ગોવાળિયાઓ સર્વે આ શ્રીકૃષ્ણ કોઈ મોટા દેવ છે એમ માનવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પ્રશંસા કરતા મિત્રોની સાથે ગાયો ચારીને સાંજ સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં પધાર્યા. વ્રજમાં રહેલી ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણના દર્શન વિના એક ક્ષણ પણ મોટા યુગ જેવી લાગતી. તે ગોપીઓ સાંજે શ્રીકૃષ્ણના મુખનું દર્શન કરીને પરમ આનંદ પામતી. (૧૧ થી ૧૬)

ગોપીનાં પરમાનન્દ આસીદ્ગોવિન્દદર્શને ।

ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિનાઽભવત્ ॥ ૧૬ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘દાવાનળપાન’ નામે ઓગણીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૦ મો

વર્ષા તથા શરદઋતુનું વર્ણન

શ્રીશુક ઉવાચ = તયોસ્તદ્દ્ભુતં કર્મ દાવાગ્નેર્મોક્ષમાત્મનઃ ।

ગોપાઃ સ્ત્રીભ્યઃ સમાચરવ્યુઃ પ્રલમ્બવધમેવ ચ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ગાયો ચારીને સાંજે ઘેર આવેલા ગોવાળિયાઓએ ગોપીઓ સમક્ષ વાત કરી કે આજે તો બલરામે અદ્ભુત પરાક્રમ કર્યું. પ્રલંબાસુર દૈત્ય બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું અપહરણ કરવા આવ્યો હતો. પરંતુ બલરામે તેને એક જ મૂઠીથી મારી નાખ્યો. એ જ રીતે વનમાં અમે દાવાનળમાં સપડાયા હતા. પરંતુ એ દુઃખમાંથી શ્રીકૃષ્ણે અમોને બચાવી લીધા. ગોપીઓ અને વૃદ્ધ ગોવાળો તેઓની વાતો સાંભળીને એમ માનવા લાગ્યા કે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ કોઈ મોટા દેવ છે. આપણા મોટા ભાગ્ય છે કે તેઓ આપણી સાથે વ્રજમાં રહે છે. (૧, ૨)

હે રાજન ! થોડા સમયમાં ઉનાળાની ઋતુ પૂરી થઈ અને વર્ષાઋતુની શરૂઆત થઈ. તેથી સૂર્ય અને ચંદ્રના મંડળમાં જળના મંડળ વારંવાર થવા લાગ્યા. આકાશમાં મેઘગર્જના થવા લાગી. વર્ષાઋતુ સર્વ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ હોવાથી આ ઋતુ સર્વને આનંદપ્રદ બની રહી. મેઘની ગર્જના અને વીજળીના ઝબકારા સહિત ઘાટા શ્યામ મેઘ વાદળાઓથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું. સૂર્યનો પ્રકાશ પણ દેખાતો નહિ. ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ દેહવાળા વિરાટ નારાયણ જેમ શોભે છે તે રીતે વીજળીના

ચમકારા, મેઘગર્જના અને શ્યામ વાદળાઓથી આકાશ શોભતું હતું. જેમ રાજાઓ પ્રજા પાસેથી કરવેરા ઉઘરાવે છે અને સમય આવે ત્યારે પ્રજાને તે પાછા આપે છે તેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે આઠ મહિના સુધી પૃથ્વીમાંથી જળ ખેંચે છે અને વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય પૃથ્વીને તે જળ પાછું આપી દે છે. પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપીને પણ દયાવાન પુરુષ દુઃખી માણસને બચાવે છે. તે જ રીતે જીવોના હિતકારી અને વીજળીના ચમકારાથી શોભતા ઘાટા શ્યામ મેઘો પવનની સહાયતાથી પ્રાણીઓના જીવનરૂપ જળને વરસાવે છે. સકામ ભાવનાથી તપ કરનારાઓનાં શરીર તપ કરવાથી સુકાઈને દુબળા થઈ જાય છે અને તેઓને જ્યારે તપનું ફળ મળે છે ત્યારે તેઓનાં શરીર પુષ્ટ થાય છે. તે રીતે ઉનાળાની ગરમીથી પૃથ્વી, ઘાસ અને હરિયાળી રહિત થઈને શુષ્ક થઈ ગઈ હતી. પરંતુ વર્ષાઋતુના જળથી એ જ પૃથ્વી વિકાસ પામે અને ઘાસ અને વૃક્ષોથી હરિયાળી પણ બની ગઈ. કળિયુગમાં પાપ વધી જવાથી પાખંડ ધર્મનો પ્રચાર વધી જાય છે અને વૈદિક ધર્મ લુપ્ત થાય છે એ જ રીતે વર્ષાઋતુમાં સાયંકાળે આકાશમાં વાદળાઓનો અંધકાર છવાઈ જવાથી ચંદ્ર તથા તારાઓનો પ્રકાશ દેખાતો નથી. પરંતુ પતંગિયાના ચમકારા દેખાય છે. નિત્ય કર્મ વિધિ પૂર્ણ કરીને વેદપાઠી બ્રાહ્મણો શયન કરે છે અને ગુરુનો શબ્દ સાંભળીને ફરી પાછા વેદપાઠ બોલે છે તે રીતે ઉનાળામાં મૌન રહેલા દેડકાંઓ મેઘનો શબ્દ સાંભળીને બોલવા માંડે છે. ઈન્દ્રિયોને આધીન મનુષ્યની સંપત્તિ અને શરીરનો કુમાર્ગમાં ઉપયોગ થાય છે. તે જ રીતે ઉનાળામાં સુકાઈ ગયેલી નાની નાની નદીઓના પ્રવાહ નદીના કિનારાઓ તોડીને ચારેકોર વહેવા લાગ્યા. રાજાની ચતુરંગી સેનાનો દેખાવ વિવિધ રંગનો હોય છે. તે જ રીતે વર્ષાઋતુમાં પૃથ્વી પણ વિવિધ રંગોથી વિવિધ સ્વરૂપે દેખાતી હતી. હરિયાળા ઘાસથી લીલા રંગની, ઈન્દ્રગોપ નામના જંતુઓથી લાલ રંગની, બિલાડીના ટોપવાળા પ્રદેશમાં શ્વેત રંગની આમ, વિવિધ રંગોવાળી પૃથ્વી દેખાવા લાગી. ખેડૂતોનાં ખેતરો ધાન્યના છોડથી લહેરાતાં હતાં. તે જોઈને ખેડૂતો આનંદ પામતા. ધાન્યનો સંગ્રહ કરનાર વેપારીઓ ખેતરની મોલાત જોઈને મનમાં ચિંતા કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ જાણતા નથી કે સારું-નરસું એ તો ભાગ્યને આધીન છે. ભગવાનની સેવા કરનાર ભક્તજનના અંતઃકરણ અને શરીર વિશુદ્ધ થઈને નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ જ રીતે વરસાદના નવા જળનો યોગ થવાથી જળચર પ્રાણીઓ તથા સ્થળચર પ્રાણીઓ તથા વૃક્ષાદિ સર્વે નવીનતા પામ્યા. વિષયવાસનાવાળા યોગીનું ચિત્ત વિષયો પ્રાપ્ત થતા વધારે વાસનાવાળું થાય છે. એ જ રીતે વરસાદની ધારાઓ મૂશળધાર પડવા છતાં પર્વતોને જરા પણ દુઃખ થયું નહિ. હંમેશા વેદપાઠ નહિ કરનાર બ્રાહ્મણ ક્રમબદ્ધ વેદપાઠ ભૂલી જાય છે એ જ રીતે મરામત નહિ થયેલા માર્ગો ચોમાસાના ઘાસથી ઢંકાઈ ગયેલા હોવાથી એ માર્ગો ચાલવું મુશ્કેલ થયું. નિત્ય નિત્ય નવીન પુરુષની ઈચ્છા રાખનાર વિષયાસક્ત સ્ત્રી ગુણવાન પુરુષ સાથે પણ સ્થિર થઈને રહેતી નથી. તે જ રીતે સર્વને ઉપયોગી મેઘની સાથે વીજળી સ્થિર થઈને રહેતી નથી. સત્ત્વાદિ ગુણોના ક્ષોભવાળા વિરાટના હૃદયમાં અંતર્યામી નિર્ગુણ વાસુદેવ ભગવાન જેમ શોભે તે રીતે મેઘની ગર્જનાવાળા આકાશમાં દોરી વિનાનું ઈન્દ્રધનુષ શોભતું હતું. જીવાત્માના ચૈતન્યથી સક્રિય જણાતો અહંકાર અહંમત્ત્વરૂપી અજ્ઞાનથી જીવાત્માના સ્વરૂપને ઢાંકી દે છે એ જ રીતે વર્ષાઋતુની રાત્રીમાં ચંદ્રનાં કિરણોથી સ્પષ્ટ દેખાતાં વાદળાઓ ક્યારેક ચંદ્રને ઢાંકી દેતાં હતાં ત્યારે ચંદ્રની શોભા ઘટી જતી. ત્રિવિધ તાપથી દુઃખી અને ગૃહ સંસારથી વૈરાગ્ય પામેલ મુમુક્ષુને ઘેર ભગવાનનો ભક્ત આવે અને તેને જેવો આનંદ

થાય તે રીતે વરસાદના આગમનથી ઉત્સાહિત થયેલા મયૂરો રોમાંચિત થઈને કેકારવ કરતાં કરતાં આનંદપૂર્વક નાયવા લાગ્યા. ફળની ઈચ્છાથી તપ કરીને દૂબળા અને થાકેલા તપસ્વીને ઈચ્છા મુજબ વિષય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિષયભોગને ભોગવીને તે હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે, એ જ રીતે ઉનાળામાં સુકાઈ ગયેલાં વૃક્ષો વર્ષાઋતુમાં પૂરતા પ્રમાણમાં જળ મળવાથી તે ફરી લીલાંછમ અને ઘેઘૂર થઈ ગયાં. હે રાજન ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં શાંતિ છે જ નહિ તેમજ ગૃહસ્થોનાં કાર્યો રજોગુણપ્રધાન અને દુઃખદ હોય છે. છતાં પણ વિષયવાસનાવાળા પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે. એ જ રીતે વર્ષાઋતુમાં સરોવરના કિનારાઓ ઉપર કાદવ, કીચડ અને કાંટાઓનો જામ થયેલો હોય છે. છતાં પણ સારસ પક્ષીઓ એ સરોવરમાં જ રહે છે. કળિયુગમાં પાખંડી લોકો વિવિધ મતમતાન્તરો ઊભા કરીને સનાતન વૈદિક મર્યાદાઓ તોડી નાખે છે, એ જ રીતે વર્ષાઋતુના મૂશળધાર વરસાદ નદીઓના પુલો, જળાશયના બંધો અને ખેતરોના પાળાઓ તોડી નાખે છે, બ્રાહ્મણોની પ્રેરણાથી શ્રીમંત લોકો સમય પ્રમાણે દાન કરીને જનસમાજની ઈચ્છા પૂરી કરે છે. એ જ રીતે વાયુની પ્રેરણાથી વાદળાઓ અમૃતમય જળ વરસાવીને પ્રાણીઓને સુખી કરે છે. (૩ થી ૨૪)

હે રાજન ! વર્ષાઋતુમાં આ પ્રકારની શોભાયુક્ત વૃંદાવનમાં ખજૂર, જાંબુડાઓ પાકી રાકીને નીચે ખરી પડ્યાં હતાં. તે વૃંદાવનમાં ગોવાળમિત્રો સહિત શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ગાયો ચારતા અને વિહાર કરતા. દૂધથી ભરપૂર થાનેલા (ઔલ) વાળી ગાયો વર્ષાઋતુમાં ધીરે ધીરે ચાલતી છતાં આંચળમાંથી દૂધ ઝરતી એ ગાયો શ્રીકૃષ્ણ બોલાવે ત્યારે ઉતાવળી દોડતી. વૃંદાવનમાં ભીલ દંપતી પ્રસન્નતાપૂર્વક ફરતા. વનરાજીઓમાંથી મધુર રસ ઝરતા, પર્વતોમાંથી નિર્મળ જળની વહેતી ધારાઓ તથા ગુફાઓ અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય નિહાળતા શ્રીકૃષ્ણ અને ગોવાળિયાઓ ગર્જના સહિત મેઘ વર્ષે ત્યારે વૃક્ષોની ઘાટી છાયામાં અથવા ગુફામાં બેસીને કંદમૂળ જમતા અને કીડા કરતા. ક્યારેક શ્રીકૃષ્ણ અને ગોવાળિયાઓ તથા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ જમતા. ખડ ચરીને ગાયો તૃપ્ત થતી ત્યારે લીલા ઘાસ ઉપર બેસીને આંખો મીંચીને વાગોળતી ગાયો તથા બળદો, વાછરડાંઓ, દૂઝણી ગાયો તથા વર્ષાઋતુમાં વૃદ્ધિ પામેલાં વૃક્ષો, વેલીઓ વગેરે જોઈને શ્રીકૃષ્ણ વર્ષાઋતુની પ્રશંસા કરતા. (૨૫ થી ૩૧)

આ પ્રકારે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ આનંદપૂર્વક વ્રજમાં રહેતા હતા. તે સમયમાં વર્ષાઋતુ સમાપ્ત થઈ અને શરદઋતુની શરૂઆત થઈ. શરદઋતુમાં આકાશમાં વાદળાં દેખાતાં જ નહિ. નદી, સરોવરનાં જળ નિર્મળ થયાં અને પવનની ગતિ પણ ધીમી પડી. યોગભ્રષ્ટ યોગી ફરીવાર યોગનો અભ્યાસ કરે ત્યારે તેનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે તે જ રીતે કમળોને ઉત્પન્ન કરનાર શરદઋતુના સેવનથી નદી સરોવરનાં જળ ફરીવાર સ્વચ્છ થયાં. ચાર વર્ષા અને ચાર આશ્રમના સ્ત્રી-પુરુષોને સર્વ વિઘ્નો અને સર્વ કષ્ટો દૂર કરવાનું મોટામાં મોટું સાધન ભક્તિ છે તે જ રીતે વાદળાઓ રૂપી આકાશની અશુદ્ધિ, જંતુની વૃદ્ધિ રૂપી ઋતુની અશુદ્ધિ, કાદવ અને ગારારૂપી પૃથ્વીની અશુદ્ધિ તથા કચરો અને ડોળ રૂપી જળની અશુદ્ધિ તે ચાર અશુદ્ધિઓ શરદઋતુ આવવાથી દૂર થઈ. આલોક અને પરલોકની આશાતૃષ્ણાનો ત્યાગ કરીને સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થયેલા નિષ્પાપ સંન્યાસીઓ અતિ શોભે છે. એ જ રીતે જળનું સર્વસ્વ દાન કરીને ઉજ્જવળ કાંતિવાળું આકાશ અતિશય શોભવા લાગ્યું. જ્ઞાની પુરુષો ક્યારેક ક્યારેક પોતાનું જ્ઞાન મુમુક્ષુને આપે છે અને ક્યારેક આપતા પણ નથી. તે જ રીતે પર્વતો કોઈક કોઈક સ્થળે નિર્ઝરણા વહેવડાવતા અને કોઈક સ્થળે વહેવડાવતા નહિ. પ્રતિદિન આયુષ્ય ઘટતું જાય છે તે વાત કુટુંબ પરિવારમાં સ્નેહ સંબંધથી બંધાયેલા મૂઢ પુરુષો જાણતા નથી. તે જ રીતે છીછરા જળમાં રહેનારા

જળ જંતુઓને ખબર હોતી નથી કે આ જળ હંમેશા સુકાતું જ જાય છે. ઈન્દ્રિયોને આધીન મનુષ્ય, લોભી મનુષ્ય અને દરીદ્રી કુટુંબ ત્રિવિધ તાપથી દુઃખી હોય છે તે જ રીતે થોડા જળમાં રહેનારા જળજંતુ શરદઋતુના સૂર્યનાં કિરણોની ગરમીથી બહુ જ દુઃખી થાય છે. (૩૨ થી ૩૮)

વિવેકી અને ધીરજવાળો સાધક અભ્યાસ કરતા ધીરે ધીરે અહંમતારૂપી અજ્ઞાન છોડી દે છે અને વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે એ જ રીતે શરદઋતુમાં પૃથ્વીએ પણ ધીરે ધીરે ક્રીયડ અને કાદવનો ત્યાગ કર્યો તથા ઘાસ, ધાન્ય અને ફળો ધીરે ધીરે પાકવા લાગ્યાં. અંતઃકરણ શાંત અને સ્થિર થયા પછી મનનશીલ સત્પુરુષો વેદાધ્યયન વગેરે કર્મકાંડ છોડીને શાંત ચિત્તથી પરમાત્માનું સ્મરણ, મનન અને ચિંતન કરે છે. એ જ રીતે શરદઋતુમાં સ્થિર જળવાળો સાગર શાંત અને ગંભીર બની ગયો. યોગનો અભ્યાસ કરનાર યોગી પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરીને ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને વિષયમાંથી પાછી વાળીને આત્મજ્ઞાનનું રક્ષણ કરે છે. તે જ રીતે ખેતરોમાં મજબૂત પાળા બાંધીને ખેતરોમાંથી વહી જતા પાણીને ખેડૂતો રોકી લે છે. દેહાભિમાનથી જે દુઃખ થાય છે તે આત્મજ્ઞાનથી દૂર થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ વિયોગનું ગોપીઓને જે દુઃખ છે તે શ્રીકૃષ્ણ દૂર કરે છે એ જ રીતે શરદઋતુમાં દિવસે સૂર્યના તાપથી પ્રાણીઓને જે દુઃખ થાય છે તે રાત્રીના સમયમાં ચંદ્રમાં શીતળ કિરણોથી દૂર કરે છે. વેદોના અર્થોને સ્પષ્ટ અને યથાર્થ જાણનાર સત્ત્વગુણી માણસનું ચિત્ત અતિ પ્રકાશિત અને સ્વચ્છ હોય છે. તે જ રીતે શરદઋતુમાં વાદળાંઓ રહિત આકાશ તારાઓના તેજથી ઝગમગતું દેખાય છે. યાદવોની સભામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેમ શોભે છે એ જ રીતે શરદઋતુમાં નિર્મળ આકાશમાં તારાઓની વચ્ચે ચંદ્ર શોભતો હતો. ફૂલોના ગુચ્છોવાળાં વૃક્ષો અને લત્તાઓમાંથી પસાર થતો સમશીતોષ્ણ મીઠી સુગંધવાળો ધીમો પવન મનુષ્યોના સંતાપ અને થાકને દૂર કરતો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ વિયોગિની ગોપીઓનો સંતાપ દૂર થતો નહિ કારણ કે તેઓનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત હતું. શાસ્ત્રજ્ઞાન, સંપત્તિ અને શારીરિક શક્તિવાળો સમર્થ પુરુષ જે કામ કરે તે અવશ્ય સિદ્ધ જ થાય. એ જ રીતે શરદઋતુના સમયમાં ઋતુમાં આવેલી ગર્ભધાન યોગ્ય ગાયો, સ્ત્રીઓ, મૃગલીઓ, પક્ષીની માદાઓ એ સર્વે પોતપોતાની જાતિના ઉત્તમ શક્તિવાળા સમર્થ પુરુષોનો અંગસંગ કરીને સફળ રીતે ગર્ભવતી થઈ. શક્તિશાળી રાજાના શાસનથી પ્રજા નિર્ભય થાય છે પરંતુ ચોર અને લૂંટારાઓ ભયભીત થાય છે તે જ રીતે સૂર્યોદય થવાથી કમળો ખીલી ઊઠ્યાં. પરંતુ રાત્રીમાં ખીલનારાં પોયણાંઓ કરમાઈ ગયાં. શરદઋતુના સમયમાં ગામોગામ અને શહેરોમાં નવાં ધાન્યો તથા ફળો આવવા લાગ્યાં. ઈન્દ્ર વગેરે દેવ સંબંધી યજ્ઞયાગાદિ કરવા લાગ્યા. તેથી પૃથ્વી શોભી ઊઠી અને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં રહેતા એથી એ અતિ શોભતું હતું. સાધના કરીને સિદ્ધ થયેલા પુરુષ સમય આવતા દેવ જાતિમાં ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તે રીતે વર્ષાઋતુમાં સ્થિર થઈને બેઠેલા ખેડૂતો, વેપારીઓ, સંન્યાસીઓ, રાજાઓ અને વિદ્યાર્થીઓ શરદઋતુમાં સર્વ સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થતાં પોતપોતાના કાર્યમાં લાગી ગયા. (૩૯ થી ૪૯)

વણિઙ્મુનિનૃપસ્નાતા નિર્ગમ્યાઽર્થાન્ પ્રપેદિરે ।

વર્ષરુદ્ધા યથા સિદ્ધાઃ સ્વપિણ્ડાન્ કાલ આગતે ॥ ૪૧ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુનું વર્ણન’ એ નામે વીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૧ મો

વેણુગીત વર્ણન

શ્રીશુક ઉવાચ = इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શરદઋતુના સ્વચ્છ જળમાં ખીલેલાં કમળોની સુગંધવાળો મંદ શીતળ પવન સમગ્ર વૃંદાવનમાં ફેલાયેલો હતો. આવા રમણીય વૃંદાવનમાં ગાયો અને ગોવાળો સહિત શ્રીકૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો. મનોહર પુષ્પોથી ભરપૂર લીલાંછમ વૃક્ષોની વનરાજીમાં મદોન્મત્ત ભ્રમરાઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. વિવિધ પક્ષીઓના સમૂહો મધુર કલરવ કરી રહ્યા હતા. તેથી વૃક્ષો, નદીઓ, સરોવરો અને પહાડો સહિત સમગ્ર વૃંદાવન મધુર શબ્દોથી ગાજી રહ્યું હતું. ગાયો, ગોવાળો અને બલરામ સહિત મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કરીને ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં મધુર સ્વરથી બંસી બજાવવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણનો એ બંસીનાદ કામોત્તેજક હતો. તે બંસીનાદ સાંભળીને વ્રજવાસી કેટલીક ગોપીઓ ભેગી થઈને તેનું પરસ્પર વર્ણન કરવા લાગી-સાથોસાથ શ્રીકૃષ્ણના ગુણોનું પણ સ્મરણ કરવા લાગી. (૧ થી ૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણના ગુણો અને ચરિત્રોને સંભારતી તે ગોપીઓએ બંસીનાદનું વર્ણન કરવાની શરૂઆત તો કરી પરંતુ બંસીનાદ સાંભળીને તેઓના મનમાં કામવાસના વૃદ્ધિ પામી તેથી અસ્વસ્થ ચિત્તવાળી તે ગોપીઓ બંસીનાદનું યથાર્થ વર્ણન કરી શકી નહીં. (૪)

વૃંદાવનમાં બંસી બજાવતા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને મન વડે પ્રત્યક્ષ જોઈને ગોપીઓ તે સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે : ગોવાળમિત્રો સહિત શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં ગાયોને ચરાવે છે. તેને માથે મોરપીંછાનો મુગટ છે. કાનોમાં કરેણના અથવા ગરમાળાનાં પીળાં પુષ્પો છે. સોના જેવા ચમકદાર પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. પચરંગી પુષ્પોની વૈજયંતિમાળા કંઠમાં છે. વસ્ત્રો અને પુષ્પોના અલંકારોથી નટરાજની માફક શોભતા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના નીચલા ઓઠ વડે બંસીના છિદ્રોને શ્વાસથી ભરીને મધુર સ્વરે બંસી બજાવે છે. તેના મિત્રો તેની પ્રશંસા કરે છે. હે સખીઓ ! પોતાના ચરણારવિંદથી અતિ રમણીય થયેલાં વૃંદાવનમાં આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ બંસી બજાવે છે. (૫)

હે રાજન ! સર્વ પ્રાણીઓના મનને આકર્ષિત કરે એવો તે બંસીનાદ સાંભળીને વ્રજની ગોપીઓ તેનું વર્ણન કરવા લાગી અને માનસિક રીતે શ્રીકૃષ્ણને ભેટતી હોય એ રીતે શ્રીકૃષ્ણમાં તલ્લીન થઈને ગોપીઓ બંસીનાદનું વર્ણન કરવા લાગી. (૬)

ગોપીઓ પરસ્પર કહે છે કે વ્રજપતિ નંદરાયના પુત્રો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ મિત્રો સાથે ગાયો ચરાવવા વૃંદાવનમાં જતા હોય, મધુર સ્વરે બંસી બજાવતા હોય, સ્નેહપૂર્ણ નયન કટાક્ષો વડે આપણી સામે જોતા હોય. આ પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર મુખ જોયા જ કરવું બસ એ જ નેત્રનું પરમફળ છે. આથી બીજું નેત્રનું વિશેષ ફળ શું છે એ આપણે જાણતા નથી. (૭)

શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક શોભાનું વર્ણન કરતા એક ગોપી કહે છે કે આંબાના કૂણા કૂણા ફૂંપળિયા, મોરપીંછો, પુષ્પગુચ્છો, વિવિધ કમળોની રંગબેરંગી માળાઓ અને તેની વચ્ચે વચ્ચે દેખાતાં (શ્રીકૃષ્ણનાં)

પીળાં વસ્ત્રો અને (બલરામનાં) શ્યામ વસ્ત્રોથી અદ્ભુત રીતે શોભતા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ મિત્રોની વચ્ચે બેસીને વાતચીત કરે છે તથા મધુર સ્વરે બંસી બજાવે છે ત્યારે મલ્લકુસ્તીના અખાડામાં નટરાજો શોભે તેમ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ શોભે છે. (૮)

બંસીને ઉદ્દેશીને એક ગોપી કહે છે કે અરે બહેનો ! વાંસમાંથી બનાવેલી આ બંસરીએ પૂર્વજન્મમાં શું મોટું તપ કર્યું હશે ? કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન કરવાનો આપણો અધિકાર છે. આપણા એ અધિકાર ઉપર તરાપ મારીને તે બંસી શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન તે પોતે એકલી જ કરે છે અને તે પણ પોતાની ઈચ્છા મુજબ સંપૂર્ણપણે પાન કરે છે. તે બંસીને (વાંસને) જળપાન કરાવીને ઉછેરનાર તેની માતારૂપ આ નદીઓ પણ એ બંસીને જોઈને રોમાંચિત થઈને હર્ષ અનુભવે છે અને પોતાના તરંગોરૂપી ભુજાઓથી વિવિધ ક્રમળોની ભેટ કૃષ્ણને સમર્પિત કરે છે અને પોતાના વંશમાં ભગવાનનો ઉત્તમ ભક્ત કોઈક થાય તેને દેખીને તે વંશનો વૃદ્ધ સજ્જન જેમ આનંદિત થાય તે રીતે વૃક્ષજાતિના વાંસમાંથી થયેલી આ બંસીને જોઈને તેના પૂર્વજ આ વૃક્ષો પણ પ્રફુલ્લિત થઈને રસની ધારાઓ રૂપી હર્ષનાં આંસુઓ લાવે છે. (૯)

વૃંદાવનની પ્રશંસા કરતા એક ગોપી કહે છે કે ‘દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણના’ ચરણકમળના સંબંધથી શોભિત આ વૃંદાવનને કારણે જ ભરતખંડની ભૂમિનો મહિમા ઘણો વધી ગયો છે. તેમાં પણ આ વૃંદાવનનો મહિમા તો સ્વર્ગથી પણ વધારે છે. કારણ કે સ્વર્ગને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સંબંધ નથી તે સંબંધ આ વૃંદાવનને છે. અત્યારે વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણ બંસી બજાવે છે. તે બંસીનાદને મેઘગર્જના માનીને મદોન્મત્ત મયૂરો નૃત્ય કરે છે. તે નૃત્ય જોઈને તથા બંસીનાદ સાંભળીને પર્વત શિખરો પર બેઠેલા મૃગો વગેરે પશુ-પક્ષીઓ સ્થિર થઈને એકાગ્રતાથી બંસીનાદ સાંભળે છે. (૧૦)

હરણીઓને ઉદ્દેશીને એક ગોપી કહે છે કે હે બાઈઓ ! પશુજાતિની આ મૃગલીઓ જો કે મૂઠ બુદ્ધિવાળી કહેવાય છતાં પણ આપણે તેને ધન્યભાગ્યવાળી માનવી પડે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણની બંસીનો નાદ સાંભળીને પોતાના પતિ કાળિયાર મૃગની સાથે તે મૃગલીઓ વિચિત્ર વેષધારી નંદપુત્ર શ્રી કૃષ્ણને પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે. (૧૧)

દેવતાઓની સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને એક ગોપી કહે છે કે ‘અરે સખીઓ ! આપણી વાત જવા દો. દેવતાઓની આ સ્ત્રીઓ કેવી દશામાં છે તે તો જુઓ. આ દેવાંગનાઓ શ્રીકૃષ્ણની બંસીનો નાદ સાંભળીને પોતાના પતિઓને સાથે લઈને વિમાનમાં બેસીને આકાશ માર્ગે આવીને વૃંદાવનમાં સ્થિર થઈ છે. દર્શનની જ સ્ત્રીઓને તેની સાથે આનંદપૂર્વક રમવાનું મન થાય તેવા સ્વભાવવાળા અને આકર્ષક વેશભૂષાવાળા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને તથા તેની બંસીનું મધુર ગાયન સાંભળીને દેવતાઓની સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત કામવાસનાથી ચંચળ થયાં. તે સ્ત્રીઓ કામવાસનાથી પીડાવા લાગી. તે ધીરજ ગુમાવી બેઠી. તેઓના અંબોડામાંથી પુષ્પો ખરવા લાગ્યાં. અરે ! પોતાના વસ્ત્રોનું ભાન પણ તે ભૂલી ગઈ.’ (૧૨)

ગાયો અને વાછરુઓને જોઈને અન્ય ગોપી કહે છે કે, ‘હે ગોપીઓ ! વૃંદાવનમાં ચરતી આ ગાયોની સ્થિતિ પણ જોયા જેવી જ છે. તે ગાયો શ્રીકૃષ્ણના મુખકમળમાંથી નીસરતા બંસીના મધુર અમૃતરસના ધ્વનિને પોતાના કાન ઊંચા કરીને સ્થિર થઈ એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળે છે. તે સાંભળવામાં ગાયોને એવો સ્વાદ આવે છે કે તેઓ પડિયાઓ ભરીને અમૃતરસનું પાન કરી રહી હોય તેમ તલ્લીન

થઈને બંસીનાદ સાંભળે છે અને તે ગાયો એકાગ્ર દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણના એ સ્વરૂપને પોતાના હૃદયમાં ધારીને આનંદિત થયેલી તે ગાયો નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુઓ લાવે છે અને બંસીનાદમાં તલ્લીન થયેલી તે ગાયો ચરવાનું પણ ભૂલી જાય છે અને બંસીનાદ સાંભળીને નાના નાના વાછરુઓની પણ એવી જ સ્થિતિ થઈ છે. જુઓ તો ખરા ! વાછરુઓને બંસીનાદ એવો મીઠો લાગે છે કે તેઓ ગાયોને ધાવવાનું છોડીને મોઢામાં આવેલો દૂધનો કોગળો પણ ગળા નીચે ઉતારતા નથી અને સ્થિર થઈને ઊંચા કાન કરીને એકાગ્રતાથી બંસીનાદ સાંભળી રહ્યા છે. (૧૩)

પક્ષીઓને જોઈને એક ગોપી કહે છે કે, ‘અરે માવડીઓ ! જરા જુઓ તો આ વૃંદાવનમાં જે પક્ષીઓ છે તે સર્વે કુમળા અને સુંવાળા પાંદડાઓવાળાં વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉપર સ્થિર થઈને બેઠાં છે. જરા પણ અવાજ કરતાં નથી અને એકાગ્રતાથી શ્રીકૃષ્ણની બંસીનો મધુર ધ્વનિ સાંભળે છે અને એકધારી નજરે તેઓ શ્રીકૃષ્ણની સામે જોઈ રહ્યાં છે. વેદ ધ્વનિ સાંભળવા મુનિઓ બેઠા હોય તે રીતે બેઠેલા વૃંદાવનનાં આ પક્ષીઓ ખરેખર મુનિઓ જ છે.’ (૧૪)

નદીઓને બતાવીને એક ગોપી કહે છે કે, ‘શ્રીકૃષ્ણની બંસીનો મધુર ધ્વનિ સાંભળીને આ નદીઓ પણ કામથી વિહ્વળ બની હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે અત્યારે નદીઓના પ્રવાહો સ્થિર થયા છે. જળમાં ધૂમરીઓ થતી હોય તેમ દેખાય છે એ નદીનો જળના તરંગો રૂપી પોતાના હાથેથી વિવિધ કમળો શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં સમર્પિત કરીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદને પોતે ધારણ કરતી હોય તેમ જણાય છે.’ (૧૫)

વાદળાઓને બતાવીને એક ગોપી કહે છે કે, ‘ભાદરવા, આસો મહિનાઓના આ તાપમાં મિત્રો સહિત બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં ગાયો ચારે છે અને બંસી બજાવે છે. તેઓને સૂર્યનો તાપ લાગે નહિ તે માટે વાદળાઓ આકાશમાં સ્થિર થઈને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર છત્રરૂપ બની ગયા છે. તે વાદળાઓ શ્રીકૃષ્ણના મિત્રો હોય તેમ લાગે છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પોથી વધાવતા હોય તે રીતે પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ઝીણાઝીણા જળબિંદુઓ પણ છાંટે છે. (૧૬)

વનમાં ફરનાર ભીલડીઓને ઉદ્દેશીને એક ગોપી કહે છે કે, ‘હે ગોપીઓ ! મને તો એમ લાગે છે કે વનમાં ફરનારી આ ભીલડીઓ આપણા કરતાં ભાગ્યશાળી છે કારણ કે શ્રીકૃષ્ણને અતિ વહાલી ગોપીઓએ પ્રથમ પોતાનાં સ્તનો ઉપર કેસર કુંકુમ લગાવેલું અને તે ગોપીએ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણની સાથે વિહાર કર્યો ત્યારે તે કેસર કુંકુમ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં ચોંટી ગયું અને શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં ચાલતા તે સમયમાં તે કેસર કુંકુમ વૃંદાવનના ઘાસમાં ચોંટી ગયું. શ્રીકૃષ્ણની બંસીનો નાદ સાંભળીને કામાતુર થયેલી તે ભીલડીઓએ ઘાસ ઉપર ચોંટેલા એ કેસર કુંકુમને લઈ લીધું અને તેને પોતાના મુખ ઉપર અને સ્તનો ઉપર લગાવીને પોતાનો કામસંતાપ શાંત કર્યો. અત્યારે આપણને તે કેસર કુંકુમ મળવું દુર્લભ છે તે ભીલડીઓને મળ્યું છે, માટે ભીલડીઓ ભાગ્યશાળી છે.’ (૧૭)

ગોવર્ધન પર્વતને ઉદ્દેશીને એક ગોપી કહે છે કે, ‘હે અબળાઓ ! ભગવદ્ ભક્તોમાં ગોવર્ધન પર્વતને ઉત્તમ માનવો જ જોઈએ, કારણ કે તેને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો સ્પર્શ થવાથી તે અતિ આનંદિત થઈને રોમાંચિત થયો હોય તેમ તેના પ્રદેશના ઘાસ, લતાઓ વગેરે પ્રકૃતિલ જણાય છે અને ગાયો ગોવાળો સાથે વિહાર કરતાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું તે ગોવર્ધન પર્વત જળ, ફળ, ફૂલ, કંદમૂળ વગેરેથી સન્માન કરે છે.’ (૧૮)

શ્રીકૃષ્ણના બંસીનાદના ચમત્કારનો પ્રભાવ જણાતાં બીજી એક ગોપી કહે છે કે, ‘આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ગાયોના દોહન સમયે તેને પાછલે પગે બાંધવાના દોરડાઓ(નોંઝણાઓ) ને મસ્તક ઉપર વીંટીને અને ગાયોને બાંધવાના દોરડાઓને ખભા ઉપર રાખીને ગોવાળિયાઓ સાથે વૃંદાવનમાં ગાયો ચારતા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે બંસી બજાવીને પદોનું મધુર સ્વરે ગાન કરે છે ત્યારે તે બંસીનો મધુર ધ્વનિ સાંભળીને મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, નદીઓ સ્થિર થઈ જાય છે અને વૃક્ષો, લત્તાઓ, તૃણો વગેરે રોમાંચિત થઈને ડોલવા માંડે છે. શ્રીકૃષ્ણની બંસીના સ્વરનો એવો ચમત્કાર છે કે તે સાંભળી હાલતાં ચાલતાં પ્રાણીઓ સ્થિર થઈ જાય છે અને સ્થિર પ્રાણીઓ ડોલવા માંડે છે.’ (૧૯)

હે રાજન ! વૃંદાવન વિહારી શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રકારનાં વિવિધ ચરિત્રોનું વર્ણન કરતાં કરતાં સર્વે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં તલ્લીન થઈ ગઈ. (૨૦)

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ ૨૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વેણુગીત વર્ણન’ તે નામે એકવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો

ચીરહરણ

શ્રીશુક ઉવાચ = હેમન્તે પ્રથમે માસિ નન્દવ્રજકુમારિકાઃ ।

ચેરુર્હવિષ્યં ભુજ્જાનાઃ કાત્યાયન્યર્ચનવ્રતમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! હેમંતઋતુના પ્રથમ મહિનામાં (માગશર મહિનામાં) નંદજીના વ્રજમાં રહેનાર ગોવાળોની કન્યાઓ માત્ર હવિષ્યાન્ન જમીને કાત્યાયની દેવીનું વ્રત કરતી અને તે દેવીનું પૂજન પણ કરતી. તે કન્યાઓ સવારમાં વહેલી ઊઠીને સૂર્યોદય પહેલાં જમુના નદીમાં સ્નાન કરીને રેતીમાંથી કાત્યાયની દેવીની મૂર્તિ બનાવીને યમુના નદીને કાંઠે જ દેવીનું ધૂપ, દીપ, ચંદન, ફૂલહાર, વિવિધ નૈવેદ્ય, પ્રવાલ, ફળ, ચોખા વગેરે સામગ્રીઓથી પૂજન કરતી. (૧ થી ૩)

પૂજન કર્યા બાદ તે કુમારિકાઓ જે મંત્રજાપ અને પ્રાર્થના કરતી તે મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : હે કાત્યાયની દેવી ! તમે મહામાયા છો, મહાયોગેશ્વરી પણ આપ જ છો અને સર્વેનું નિયમન કરનાર આપ એક જ છો. હે દેવી ! નંદનંદન શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ થાય એવી કૃપા કરજો. અમો તમારા ચરણમાં નમસ્કાર કરીએ છીએ. આ રીતે મંત્રજાપ અને પ્રાર્થના વડે તે કુમારિકાઓ દેવીની આરાધના કરતી હતી. શ્રીકૃષ્ણમાં જ ચિત્ત રાખનારી અને શ્રીકૃષ્ણને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી જ એ કુમારિકાઓએ એક મહિના સુધી કાત્યાયની દેવીનું વિધિપૂર્વક પૂજન અને વ્રત કર્યું. (૪, ૫)

તે કુમારિકાઓ પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને પોતપોતાની બહેનપણીઓનાં નામ લઈને બોલાવતી અને બધી કન્યાઓ ભેગી થઈને પરસ્પર એકબીજાના હાથ ઝાલીને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રોનું ગાન કરતી કરતી યમુના નદીમાં સર્વે સ્નાન કરવા જતી. (૬)

એક દિવસ દરરોજની માફક સવારમાં યમુના નદીના કિનારે ગઈ અને તેઓએ પોતપોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારીને નદીને કાંઠે મૂક્યાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રોનું ગાન કરતી કરતી તેઓ જળમાં સ્નાન કરીને હર્ષપૂર્વક જળવિહાર કરતી હતી. (૭)

યોગીઓના તથા યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ એ કુમારિકાઓના હૃદયનો ભાવ જાણીને તેમના વ્રતનું ફળ આપવા માટે ગોવાળમિત્રો સહિત શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. આવીને કુમારિકાઓએ નદીના કાંઠા ઉપર મૂકેલાં સર્વે વસ્ત્રો શ્રીકૃષ્ણે લઈ લીધાં અને સાવધાનીપૂર્વક જલદીથી કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયા. તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર ગોવાળો હસવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ પણ હસતાં હસતાં કુમારિકાની હાંસી ઉડાવતા કહેવા લાગ્યા. (૮, ૯)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે કન્યાઓ ! તમારી ઈચ્છા હોય તો અહીં આવીને પોતપોતાનાં વસ્ત્રો તમે લઈ જાઓ. હું તમારી મશ્કરી કરતો નથી પરંતુ આ સત્ય વાત તમને કહું છું. કારણ કે વ્રત તપ કરવાથી તમે સર્વે દુબળી થઈ ગઈ છો. હે કુમારિકાઓ ! આ મારા સર્વે મિત્રોને ખબર છે કે શ્રીકૃષ્ણ કોઈ દિવસ ખોટી વાત કરતા નથી. તમારી ઈચ્છા હોય તો એક એક અહીં આવીને વસ્ત્રો લઈ જાવ અથવા બધી કન્યાઓ એકસાથે અહીં આવીને વસ્ત્રો લઈ જાઓ. તમારી ઈચ્છા હોય તેમ કરો. (૧૦, ૧૧)

શ્રીકૃષ્ણનું આ પ્રકારનું મશ્કરી વાક્ય સાંભળીને તે કન્યાઓ મનમાં આનંદિત થઈ અને સાથોસાથ તેઓ શરમથી સંકોચ પણ અનુભવવા લાગી અને તેઓ એકબીજાની સામું જોઈને પરસ્પર હસવા લાગી અને શરમથી તેઓ નદીના જળની બહાર નીકળી નહિ અને હાંસી કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણે ફરીવાર એ જ વાત કરી. શ્રીકૃષ્ણનાં એ વિનોદવાક્યો સાંભળીને સર્વે કન્યાઓના ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં અતિ આસક્ત થયાં પરંતુ તે કન્યાઓ તો ગળાડૂબ ઠંડા પાણીમાં ઊભી ઊભી ઠંડીથી ધ્રૂજતી હતી અને હિંમત કરીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. (૧૨, ૧૩)

કન્યાઓ કહે છે કે હે નંદપુત્ર પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ ! તમે આવી અનીતિ કરો નહિ. દરેક વ્રજવાસીઓ તમારી પ્રશંસા કરે છે. તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમો તમને સજ્જન માનીએ છીએ. તમને આવું કરવું શોભે નહિ અને અમો બધી કન્યાઓ ઠંડીથી થરથરીએ છીએ. તમે અમારાં વસ્ત્રો આપી દો. હે શ્યામ સુંદર ! અમે તો તમારી દાસીઓ છીએ. તમે કહો તેમ કરીશું. વળી સદાચારને તમે જાણો છો માટે અમારાં વસ્ત્રો તમે આપી દો અને જો નહીં આપો તો નંદજી પાસે અમે જઈશું અને તમારી અનીતિની વાતો તેઓને કહીશું. (૧૪, ૧૫)

કન્યાઓનું વૃત્તાંત સાંભળીને તેઓને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘નિર્દોષ હાસ્યવાળી હે કન્યાઓ ! તમે કહ્યું કે અમે તમારી દાસીઓ છીએ અને તમો કહો તેમ કરીશું તો પછી હું તો કહું છું કે તમો અહીં આવીને તમારાં વસ્ત્રો લઈ જાઓ. અતિ ઠંડીથી થીજી ગયેલી અને થરથર ધ્રૂજતી સર્વે કન્યાઓ શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સાંભળીને જળથી બહાર નીકળી. તેણે પોતાનાં ગોપનીય અંગો હાથથી ઢાંકી દીધાં. દરેક કન્યાઓનો પોતાની પ્રત્યે વિશુદ્ધ ભાવ છે તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા. તેણે સર્વે વસ્ત્રો પોતાના ખભા ઉપર મૂકી દીધાં. પ્રસન્નતાપૂર્વક ધીમું હસીને શ્રીકૃષ્ણ તેઓને કહેવા લાગ્યા. (૧૬ થી ૧૮)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે કન્યાઓ ! તમે વસ્ત્ર પહેર્યા વિના જ જળમાં સ્નાન કર્યું તેથી જળના દેવ વરુણદેવનો તમે અપરાધ કર્યો છે અને લોકમાતા આ યમુના નદી તેનો પણ તમે અપરાધ કર્યો છે. માટે એ અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તમે તમારા બંને હાથ મસ્તક સુધી ઊંચા કરી હાથ જોડી મસ્તક નમાવી વરુણદેવને નમસ્કાર કરો અને ત્યાર પછી તમે સર્વે પોતપોતાનાં વસ્ત્રો લઈ લો. ગોપકન્યાઓ શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળીને વિચાર કરવા લાગી કે વાસ્તવિક રીતે આપણે વરુણદેવનો અપરાધ કર્યો છે કારણ કે વસ્ત્ર પહેર્યા વિના સ્નાન કરાય જ નહિ માટે આપણા વ્રતમાં ખામી તો રહે જ છે તેથી કૃષ્ણ કહે છે તે રીતે પ્રણામ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ તો જ નિર્વિઘ્ન રીતે વ્રત સમાપ્ત થયું કહેવાય. પછીથી એ ગોપકન્યાઓએ સર્વકર્મના સાક્ષીરૂપ શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ તેના કહેવા પ્રમાણે વરુણદેવને નમસ્કાર કર્યા અને કૃષ્ણને પણ નમસ્કાર કર્યા કારણ કે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરવાથી સર્વદોષોમાંથી મુક્ત થવાય છે. (૧૯, ૨૦)

પોતાની આજ્ઞા મુજબ સર્વે ગોપકન્યાઓ નમસ્કાર કરવા લાગી. તે જોઈને દેવકીનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેઓ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને દયા કરીને તેઓને તેનાં વસ્ત્રો પાછા આપ્યાં. હે પરીક્ષિત ! શ્રીકૃષ્ણે ગોપકન્યાઓને છેતરી. તેઓની લાજ શરમ મુકાવી, મશ્કરી કરી અને તે કન્યાઓને રમકડાંની માફક નચાવી પણ ખરી અને ઉપરાંતમાં તેનાં વસ્ત્રો લઈ લીધાં. છતાં એ કન્યાઓએ શ્રીકૃષ્ણનો અવગુણ લીધો જ નહિ. તે ગોપકન્યાઓને તો શ્રીકૃષ્ણનો મેળાપ થયો તેથી અત્યંત આનંદ થયો. (૨૧, ૨૨)

ત્યાર પછી સર્વે કન્યાઓએ પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં પરંતુ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત ચિત્તવાળી તે કન્યાઓ કૃષ્ણને આધીન થયેલી હોવાથી ત્યાંથી એક ડગલું પણ આગળ વધી શકી નહિ. તે ગોપકન્યા પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના મિલનથી આનંદિત થયેલી અને શરમયુક્ત દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ સામે જોતી જોતી ઊભી રહી. શ્રીકૃષ્ણે જાણ્યું કે આ કન્યાઓને મારા ચરણકમળનો સ્પર્શ કરવો છે અને તેથી જ તેઓ ઊભી છે અને તે હેતુથી જ તેઓએ આ વ્રત કર્યું છે એમ વિચારીને શ્રીકૃષ્ણ તેઓને કહેવા લાગ્યા : સુસ્વભાવયુક્ત હે કન્યાઓ ! મારી પૂજા કરવાની તમારી ઈચ્છા છે તે હું જાણું છું અને તેમાં મારી સંમતિ પણ છે. આ તમારો સંકલ્પ સિદ્ધ પણ થશે. (૨૩ થી ૨૫)

શુકદેવજી કહે છે કે હે પરીક્ષિત ! પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિઓને પરમાત્મામાં જ રાખનાર ભક્તોના સંકલ્પો તે ભક્તોને બંધનરૂપ થતા નથી. જેમ ધાન્યનાં બીજ શેકાઈ ગયાં હોય તે ભોજન કરવામાં ઉપયોગી થાય પરંતુ તે શેકેલાં બીજ વડે ખેતરોમાં વાવણી થઈ શકે નહિ અને તે જ રીતે ગરમ પાણીમાં ઉકાળેલા ધાન્ય બીજો પણ ઊગે નહિ તેમ ભગવાનને સમર્પિત કરેલા વિષયો ભક્તોને બંધનકર્તા થતા નથી. (૨૬)

શ્રીકૃષ્ણે ગોપકન્યાઓને કહ્યું કે હે બાળાઓ ! અત્યારે તમે તમારે ઘેર જાઓ. તમારી આરાધના સફળ થઈ છે. ભવિષ્યકાળની શરદઋતુની રાત્રીઓમાં તમે મારી સાથે વિહાર કરી શકશો. (૨૭)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપકન્યાઓને આ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને તેઓ હર્ષિત થઈ. કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી પૂર્ણકામ થયેલી તે કન્યાઓ શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરતી કરતી વ્રજમાં ગઈ. (૨૮)

હે રાજન ! એક દિવસ દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ગોપમિત્રો સહિત વૃંદાવનમાં ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં ખૂબ દૂર નીકળી ગયા. ઉનાળાની ઋતુ હોવાથી સૂર્યનો તાપ અસહ્ય હતો. પરંતુ

વૃંદાવનનાં ઘાટાં વૃક્ષો છત્રરૂપે થઈને શીળો છાંયો આપતાં હતાં. તે પરોપકારી વૃક્ષોને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મિત્રોને કહેવા લાગ્યા : હે શ્રીદામા ! હે વૃષભ ! હે તેજસ્વીન ! હે દેવપ્રસ્થ ! હે વરુથપ ! જુઓ તો ખરા. આ વૃક્ષો કેટલાં ભાગ્યશાળી છે. ખરેખર વૃક્ષોનું જીવન પરોપકાર માટે જ છે. આ વૃક્ષો પવનના ઝપાટા, વરસાદની ધારાઓ, તડકો, ઠંડી વગેરે સમગ્ર દુઃખ સહન કરીને આપણને સુખી કરે છે. પ્રાણી માત્રને ઉપકાર કરનારાં આ વૃક્ષોનો જન્મ અને તેનું જીવન ખરેખર ધન્ય છે અને સાર્થક છે. સજ્જન પુરુષને ઘેર ગયેલો કોઈ યાચક ખાલી હાથે નિરાશ થઈને પાછો ફરતો નથી, તે જ રીતે આ વૃક્ષોનો આશ્રય લેનારને આ વૃક્ષો કાંઈક ને કાંઈક આપે જ છે. આ વૃક્ષો પાંદડાં, ફૂલો, ફળો, છાયા, મૂળિયાં, છાલ, લાકડું, સુગંધ, ગુંદર, રાખ, કોલસો, ફૂણાં ફૂણાં ફૂંપળિયાં વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ આપીને પ્રાણીઓની ઈચ્છા પૂરી કરી છે. હે મિત્રો ! આ વૃક્ષોના જીવનમાંથી આપણે એ શીખવાનું છે કે, “માણસે ધનથી, વિવેકથી, વિચારથી, વાણીથી, ક્રિયાથી અને પ્રાણનું બલિદાન આપીને પણ બીજાનું શ્રેય થાય એવી ક્રિયા કરવી. આ રીતે પરોપકારી માણસનું જીવન એ જ ધન્ય જીવન છે અને પરોપકાર એ જ જીવનની સાર્થકતા છે.” (૨૯ થી ૩૫)

હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે મિત્રોની આગળ વૃક્ષોનો મહિમા કહ્યો અને માર્ગની બંને બાજુનાં વૃક્ષોની શાખાઓ પુષ્પોના ગુચ્છો, ફળો, ફૂલો અને પાંદડાઓથી નમી ગયેલી હતી. કોયલો ટહુકા કરતી હતી. તે વૃક્ષોની વચ્ચે ચાલતાં ચાલતાં મિત્રો સહિત શ્રીકૃષ્ણ યમુનાના કિનારા તરફ ગયા. ત્યાં જઈને સ્વચ્છ, મધુર, ઠંડુ જળ ગાયોને પાયું અને ગોવાળિયાઓએ પણ ધરાઈને જળપાન કર્યું અને યમુના નદીના કાંઠે ગાયો ચરાવવા લાગ્યા. તે સમયે હે રાજન ! સર્વ ગોવાળિયાઓને ભૂખ લાગી હતી તેથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા. (૩૬ થી ૩૮)

तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून्प ।

कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વસ્ત્રાહરણ વર્ણન’ નામે બાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૩ મો

ઋષિપત્નીઓ પર કૃપા

गोपा ऊचु = राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण ।

एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥

ગોવાળો કહે છે કે હે મહાપરાક્રમી બળદેવ ! દુષ્ટોનો નાશ કરનાર હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમોને આ ભૂખનું દુઃખ બહુ છે. તે ભૂખ તમે દૂર કરો તો સારું. (૧)

શુકદેવજી કહે છે કે ગોવાળમિત્રોએ શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણે વિચારીને, પ્રસન્ન થઈને યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કૃપા કરવા માટે જ પોતાના ગોવાળમિત્રોને આ પ્રમાણે કહ્યું કે હે મિત્રો ! વેદજ બ્રાહ્મણો સ્વર્ગ મેળવવાની ઈચ્છાથી ‘આંગિરસ’ નામનો યજ્ઞ

અત્યારે કરે છે અને તે પણ અહીં નજીકમાં જ છે. તમે તે બ્રાહ્મણો પાસે જાઓ અને તેઓને બલરામનું તથા મારું નામ દઈને કહેજો કે તેઓએ અમોને મોકલ્યા છે અને તેઓએ જમવા માટે પ્રસાદીરૂપે આપની પાસેથી રાંધેલા ભાત મંગાવેલા છે. કૃષ્ણથી આજ્ઞાથી કેટલાક ગોવાળો યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણો પાસે ગયા. તેણે બ્રાહ્મણોને દંડવત્ કર્યા, પગે લાગ્યા અને પછી કહ્યું કે ભૂદેવો ! અમો શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામની આજ્ઞાથી આપની પાસે આવ્યા છીએ. અમે ગોવાળો છીએ. તમારું કાર્ય નિર્વિઘ્ન રીતે સફળ થાય એમ ઈચ્છીએ છીએ અને બલરામ શ્રીકૃષ્ણે આ સંદેશ કહ્યો છે તે સાંભળો. તે બંને ભાઈઓ આ નજીકના પ્રદેશમાં ગાયો ચારે છે. અત્યારે તેઓને ભૂખ લાગી છે તો કૃપા કરીને તમે પ્રસાદીરૂપે થોડો ભાત આપો. અમો લઈ જઈને તેઓને આપીએ. હે ભૂદેવો ! તમે તો ધર્મને જાણો છો માટે જો શ્રદ્ધા હોય તો આપો, અમે લઈ જઈએ. ગોવાળો કહે છે કે હે સજ્જન ભૂદેવો ! પશુ હિંસાવાળા યજ્ઞમાં દીક્ષિત બ્રાહ્મણનું અન્ન તથા સૌત્રામણિ નામના યજ્ઞમાં દીક્ષિત બ્રાહ્મણનું અન્ન યજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી જમાય નહિ એવો નિયમ છે અને આપ તો ‘આંગિરસ’ યજ્ઞ કરો છો માટે આપનું અન્ન જમવામાં દોષ નથી. યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોએ ગોવાળોની વાત સાંભળી છતાં કાંઈ ધ્યાન દીધું જ નહિ. કારણ કે તે બ્રાહ્મણો સ્વર્ગના અલ્પ સુખની આશાથી મોટા મોટા યજ્ઞો વગેરે કરતા હતા. તેઓ તાત્વિક સુખને જાણતા નહિ છતાં પણ તેઓ એમ માનતા હતા કે અમે જ મોટા જ્ઞાનીઓ છીએ. (૨ થી ૯)

દેશ, સમય, વિવિધ પદાર્થો, વિવિધ કાર્યોની સિદ્ધિ માટે વિવિધ રીતે પ્રયોજાતા મંત્રો તથા તેની વિવિધ પદ્ધતિઓ તથા યજ્ઞ કરાવનારા ઋત્વિજો, અગ્નિ તેના દેવતા, યજમાન, યજ્ઞ અને ધર્મ આ બધું વિધિ પ્રમાણે નિર્વિઘ્ન રીતે સફળ થાય ત્યારે જ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે કારણ કે એ સર્વનો આત્મા રૂપે તો ભગવાન જ છે. (૧૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! માયિક ઈન્દ્રિયો વડે જાણી ન શકાય એવા પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને અલ્પબુદ્ધિવાળા તે યાજ્ઞિકોએ સામાન્ય માણસ જેવા જ જાણ્યા પરંતુ આ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે અને એ જ આપણી પાસે ભોજન માંગે છે એમ તેઓએ જાણ્યું નહિ તેથી તેઓએ માગવા આવેલા ગોવાળોને હા કે ના કંઈ જ કહ્યું નહિ તેથી થોડીવાર રાહ જોઈને નિરાશ થઈને તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા અને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને સર્વે હકીકત કહી. તેઓની વાત સાંભળીને જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હસવા લાગ્યા. ત્યાર પછી ગોવાળમિત્રોને સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે મિત્રો ! આમાં નિરાશ થવા જેવું છે નહિ. જગતના વ્યવહારમાં આવું બન્યા જ કરતું હોય છે. એક સ્થળેથી કદાચ ન મળે તો બીજે સ્થળે માગીએ ત્યાંથી મળી જાય. પ્રયત્ન કરનારને શું નથી મળતું ? (૧૧ થી ૧૩)

હે મિત્રો ! હવે તમે ફરીવાર ત્યાં જાઓ અને તે યાજ્ઞિકોની પત્નીઓને કહો કે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રદેશમાં ગાયો ચરાવવા આવ્યા છે. તેઓને ભૂખ લાગી છે તેથી આપની પાસેથી ભોજન લેવા માટે અમોને અહીં મોકલ્યા છે. મારો સંદેશો મળશે એટલે તરત જ તેઓ આપણે સર્વે તૃપ્ત થઈએ એટલું ભોજન આપશે. કારણ કે એ વિપ્ર સ્ત્રીઓ મારી પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખે છે અને મને ઘણીવાર તેઓ યાદ પણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી ગોવાળિયાઓ વળી પાછા ત્યાં ગયા અને ત્યાં જઈને તેઓએ જોયું તો વસ્ત્રો અલંકારોથી શોભિત વિપ્રપત્નીઓ યજ્ઞશાળામાં બેઠી હતી. ગોવાળોએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને નમ્રતાપૂર્વક તેઓએ વિપ્રપત્નીઓને બધી વાત કહી. ગોવાળો કહેવા લાગ્યા કે હે માતાઓ ! અમો તમને

નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમારી વાત તમે સાંભળો. અહીંથી ખૂબ નજીકમાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારે છે. તેઓએ અમોને તમારી પાસે મોકલ્યા છે. આજે અમો ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં અહીં સુધી દૂર આવી ચડ્યા. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને અત્યારે ભૂખ લાગી છે તેને માટે આપ કાંઈક ભોજન આપો એમ તેઓએ કહેવરાવેલ છે. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ઉત્સાહ રાખનાર તે સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણનાં વિવિધ પરાક્રમો હંમેશા સાંભળતી. તેથી તેઓનાં મનમાં શ્રીકૃષ્ણ દર્શનનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ નજીકના પ્રદેશમાં જ ગાયો ચરાવે છે એમ તેઓએ સાંભળ્યું તેથી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન માટે એ સર્વે તરત જ તૈયારી કરવા લાગી. (૧૪ થી ૧૮)

તે વિપ્રપત્નીઓએ ઘણા ગુણવાળા સ્વાદુ ચાર પ્રકારનાં ભોજનો તૈયાર કરીને વાસણમાં ભર્યાં અને તૈયાર થઈને તે સર્વ સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણને જમાડવા માટે ચાલી નીકળી. તે જોઈને તે સ્ત્રીઓના પતિઓ, ભાઈઓ, પુત્રો અને તેનાં સગાંવહાલાઓએ જવાની ના કહી છતાં પણ તેઓનું કાંઈ સાંભળ્યું જ નહિ અને સમુદ્રને મળવા માટે નદીઓ જેમ વેગથી વહે છે તે રીતે તેઓ શ્રીકૃષ્ણને જમાડવા માટે વેગથી ચાલી નીકળી. યમુના નદીના પ્રદેશમાં લીલાંછમ પાંદડાઓથી શોભાયમાન આસોપાલવના વનમાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારતા હતા ત્યાં તેઓ પહોંચી. વિપ્રપત્નીઓએ જોયું તો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ મિત્રો સાથે વનમાં વિહાર કરતાં હતાં અને ગાયો ચારતા હતા. શ્રીકૃષ્ણની વેશભૂષા જોઈને જ તેઓ આનંદિત થઈ ગઈ તે સમયે શ્રીકૃષ્ણની વેશભૂષા આ પ્રકારની હતી. (૧૯ થી ૨૧)

શ્રીકૃષ્ણના શ્યામ શરીર પર પીળા રેશમી વસ્ત્રો ઝગમગાટ કરતાં હતાં. કંઠમાં રંગબેરંગી પુષ્પોની માળાઓ હતી. મસ્તક પર મોરમુગટ શોભતો હતો. રંગબેરંગી માટીઓ તથા પ્રવાલો વગેરેથી શરીર શોભતું હતું. નટવર સમાન દેખાતા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મિત્રના ખભા ઉપર એક હાથ રાખ્યો હતો અને બીજા હાથથી કમળ ફેરવતા હતા. કમળનાં પુષ્પો કાનમાં રાખ્યાં હતાં. મસ્તકના વાળની લટો ગાલ ઉપર લટકતી હતી અને મંદહાસ્યથી મુખકમળ શોભતું હતું. હે પરીક્ષિત ! તે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓએ કાનને પવિત્ર કરનાર શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ ઘણીવાર સાંભળી હતી અને તેથી જ તેઓનાં મન કૃષ્ણમાં આસક્ત હતાં. તે સ્ત્રીઓએ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યા ત્યારે તેઓ આનંદિત થઈ અને પોતાનાં નેત્રો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણના તે સુંદર સ્વરૂપને પોતાના હૃદયમાં ધારીને મનથી શ્રીકૃષ્ણને તેઓ ભેટતી હોય તેવો તેઓએ આનંદ અનુભવ્યો. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સૂતેલા માણસની અહંવૃત્તિ સુષુપ્તિના સાક્ષીમાં લય પામીને શાંત થાય છે. તે રીતે એ વિપ્ર સ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણમિલનથી શાંતિ થઈ અને પોતાના ત્રિવિધ તાપથી તે મુક્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણે પણ જાણ્યું કે આ સ્ત્રીઓ સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરીને મારા દર્શન કરવા માટે જ અહીં આવેલી છે. તેથી પ્રસન્ન થયેલા બુદ્ધિના સાક્ષી શ્રીકૃષ્ણે મંદહાસ્યથી પ્રસન્નતાપૂર્વક તેઓને બોલાવી અને કહ્યું કે હે મહાભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ ! તમે ભલે આવી. આપ બેસો. તમારું હું શું કામ કરી આપું ? અહીં આવતાં તમોને ઘણાં અટકાવ્યા છતાં તમે તેનું ધ્યાનમાં લીધું નહિ અને અહીં આવી એ જ બતાવે છે કે અમારી પ્રત્યે તમારે કેટલો સ્નેહ છે ? બહુ સારું થયું. (૨૨ થી ૨૫)

પોતાના હિતનો વિચાર કરનાર વિવેકીજનો સર્વના આત્મારૂપ અને સર્વને પ્રિય એવા પરમાત્માની ભક્તિ સ્નેહપૂર્વક નિષ્કામભાવથી કરે છે અને શરીરમાં જીવાત્મા રહેલ છે. તે જીવાત્માના સંબંધથી જ પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, જ્ઞાતિઓ, શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન એ બધું સુખદાયક લાગે છે પરંતુ જીવાત્માઓને

શરીરનો સંબંધ છૂટી જાય કે તરત એ બધું દુઃખદાયક જ છે અને પરમાત્મા છે એ તો આત્માઓના પણ આત્મા છે માટે પરમાત્માથી બીજો કયો પદાર્થ વધારે પ્રિય હોઈ શકે ? માટે હે સ્ત્રીઓ ! તમે કૃતાર્થ થઈ છો. હવે તમે તમારા યજ્ઞસ્થાનમાં જાઓ. તમારા પતિદેવો ગૃહસ્થાશ્રમી, બ્રાહ્મણો તમારી સહાય વડે જ પોતાનું યજ્ઞ કાર્ય પૂરું કરી શકે. (૨૬ થી ૨૮)

બ્રાહ્મણ પત્નીઓએ કહ્યું કે હે ભગવન ! આવું કૂર વાક્ય કહેવું એ તમને શોભતું નથી. કારણ કે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે જે ભગવાનને શરણે જાય તેને ભવભ્રમણ રહેતું નથી. તે વચન તમારે સત્ય કરવું જોઈએ કારણ કે અમો તમારે શરણે આવેલ છીએ. અમે અમારા સગા પરિવારની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અહીં આવેલ છીએ. અમારી ઈચ્છા એવી છે કે આપના ચરણમાં પડેલી તુલસીની માળાઓ અમે અમારા મસ્તક ઉપર ધારીએ તે અમારી ઈચ્છા તમે પૂરી કરો અને અમારા પતિ, પિતા, પુત્ર, ભઈ કે સગાસંબંધીઓ હવે અમોને રાખે તેમ નથી કારણ કે અમોએ તેઓની આજ્ઞા માની નથી અને તે સિવાય બીજા તો અમોને કોઈ રાખે જ નહિ. તેથી હવે તો અમો તમારા ચરણમાં આવીએ છીએ. હવે અમારે બીજો કોઈ આધાર પણ નથી. હે શૂરવીર શિરોમણિ ! હવે અમારે બીજાને શરણે જવું પડે નહિ એવી વ્યવસ્થા તમે કરો. (૨૯, ૩૦)

ભગવાને કહ્યું કે હે માતાઓ ! તમારા પતિ, પિતા, માતા, પુત્ર, ભાઈ વગેરે કોઈ તમારો તિરસ્કાર નહિ કરે. ઊલટાનું, સર્વે લોકો તમારું સન્માન કરશે કારણ કે જેઓ પરમાત્માને સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે તેઓને મનુષ્યો તો માન આપે જ પરંતુ દેવો પણ તેઓનું સન્માન કરે છે. (૩૧)

અને આ જગતમાં મારી સાથેનો શરીર સંબંધ એ સ્નેહનું મુખ્ય કારણ નથી માટે આપ મનમાં મારું સ્મરણ કરો જેથી કરીને થોડા જ સમયમાં મારા સમીપને પામશો. (૩૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! વિપ્ર સ્ત્રીઓને ભગવાને આ પ્રકારે કહ્યું તેથી તેઓ પોતાની યજ્ઞશાળામાં ગઈ. ભગવાનની કૃપાથી બ્રાહ્મણોએ સ્ત્રીઓને કાંઈ કહ્યું નહિ અને સન્માનપૂર્વક યજ્ઞક્રિયામાં સાથે રાખીને તેઓએ યજ્ઞકાર્ય પૂર્ણ કર્યું. (૩૩)

આ પ્રસંગે એક સ્ત્રીને તેના પતિએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે તેને જવા દીધી જ નહિ. તેથી આ સ્ત્રી ખૂબ જ દુઃખી થઈ અને તેણે શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જેવું સાંભળ્યું હતું તેવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કર્યું. તે ધ્યાનના પ્રભાવથી પ્રારબ્ધકર્મને આધીન માયિક દેહમાંથી નીકળીને દિવ્ય દેહે શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચી ગઈ. (૩૪)

બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓએ લાવેલા ચાર પ્રકારનાં ભોજનો ભગવાને પ્રથમ ગોવાળિયાઓને જમાડ્યાં. ત્યાર પછી ભગવાન પોતે જમ્યા. હે રાજન ! મનુષ્યના જેવા ચરિત્ર કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સૌંદર્યપૂર્ણ શરીર, વાણી અને ક્રિયાથી ગાયો, ગોવાળો, ગોપીઓ અને સર્વે વ્રજવાસીઓને આનંદિત કરતા હતા. (૩૫, ૩૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યાર પછી તે યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણો મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા કે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વના નિયંતા અને ઈશ્વરના અવતારરૂપ છે. તેમણે આપણી પાસે ભોજન માંગ્યું અને આપણે તેનો તિરસ્કાર કર્યો માટે આપણે તેનો અપરાધ કર્યો છે. મનુષ્યની સમાન ચેષ્ટા કરનાર તેમને આપણે ઓળખી શક્યા નહિ. (૩૭)

આપણી પત્નીઓને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અલૌકિક સ્નેહ છે અને આપણો તો શુષ્ક હૃદયવાળા છીએ એમ પશ્ચાત્તાપ કરીને પોતાની જાતને તેઓ ધિક્કારવા લાગ્યા. વિપ્રો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે ભગવાનથી જે લોકો વિમુખ છે તે લોકો વિશુદ્ધ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા હોય તે નકામું છે. ગાયત્રીમંત્ર સહિત વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞોપવિત પ્રાપ્ત કરીને દ્વિજપણું પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે પણ નકામું છે અને વેદાધ્યયન કરીને યજ્ઞદીક્ષા લીધી હોય તે પણ નકામું છે. અમારી વિદ્યા, વ્રત, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વિવિધ ક્રિયાઓમાં કુશળતા એ બધું અમારે ધિક્કારવા લાયક થયું કારણ કે અમો ભગવાનને ઓળખી શક્યા નહિ. ભગવાનની માયામાં યોગીઓ પણ મોહ પામે છે. આપણે બ્રાહ્મણો ચારેય વર્ણ અને આશ્રમના ગુરુ કહેવાઈએ છીએ છતાં પણ આપણે ભગવાનની માયામાં મોહિત થયા અને આલોકના અને પરલોકના હિતને આપણે જ ભૂલી ગયા. (૩૮ થી ૪૦)

આપણી આ સ્ત્રીઓને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અખંડ અને અગાધ પ્રેમ છે અને એ કારણે જ તે સ્ત્રીઓ એ ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી મહાબંધનમાંથી મુક્ત થઈ છે, જે બંધનમાંથી છૂટવું અતિ મુશ્કેલ છે. કારણ કે મરણપર્યંત તે બંધનમાંથી છૂટી શકાતું નથી. આપણી સ્ત્રીઓને યજ્ઞોપવિત વેદાધ્યયન વગેરે સંસ્કારો નથી. તેઓએ ભણવા માટે ગુરુઓ પાસે રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરેલ નથી તેમજ તેઓએ તપશ્ચર્યા કે આત્મા પરમાત્મા સંબંધી તત્ત્વોનો વિચાર પણ કર્યો નથી. તેઓની શારીરિક સ્વચ્છતા કે પવિત્રતા પણ પૂરેપૂરી નથી તેમજ તેઓ એટલી બધી સારી ક્રિયાઓ પણ કરતી નથી છતાં પણ પવિત્ર કીર્તિવાળા યોગીઓ અને ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે દૃઢ ભક્તિ છે. એ ભક્તિ, સંસ્કાર વગેરે સદ્ગુણો આપણામાં નથી. સ્વાર્થમાં વિમૂઢ થયેલા આપણે બધા ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી કામકાજમાં મદોન્મત્ત થઈને રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ. તેથી સત્પુરુષોની ગતિ રૂપ ભગવાનને આપણે સંભારતા પણ નથી. પરંતુ ગોવાળો દ્વારા સંદેશો મોકલીને ભગવાને તો આપણને યાદ કર્યા જ. (૪૧ થી ૪૪)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો પૂર્ણકામ છે અને ભક્તોની સર્વે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. અરે ! મોક્ષ સુદ્ધાં એ આપે છે કારણ કે એ મોક્ષ વગેરે સમગ્ર ઐશ્વર્યોના નિયંતા છે છતાં તેમણે આપણા ઉપર કૃપા કરીને ગોવાળો દ્વારા સંદેશો મોકલીને આપણને સંભાર્યા. પૂર્ણકામ એ ભગવાનને આપણી પાસેથી શું લેવાનું છે ? પરંતુ આપણે તેની કૃપાનો સદુપયોગ કરી શક્યા નહિ. (૪૫)

યોગ્ય પતિની પસંદગી કરવા સમયે સ્વયં લક્ષ્મીજીએ કોઈ પણ દેવની પસંદગી કરી નહિ. પરંતુ ભગવાન વિષ્ણુને પતિ તરીકે તેણે પસંદ કર્યા એટલું જ નહિ પોતાની ચંચળતાનો ત્યાગ કરીને તે લક્ષ્મીજી ભગવાનના ચરણસ્પર્શની આશાથી સ્થિર થઈને ભગવાનની સેવા કરે છે તે ભગવાન આપણી પાસે ભોજનની માંગણી કરે એ જ ખરેખર આપણને મોહ પમાડે છે. (૪૬)

દેશ, કાળ, વિવિધ સામગ્રીઓ, મંત્ર, તંત્ર, ઋત્વિજો, અગ્નિ દેવતા, યજમાન, યજ્ઞ અને ધર્મો તે બધાના આત્મા તો તે ભગવાન જ છે. (૪૭)

યોગેશ્વરોના ઈશ્વર તે વ્યાપક જે વિષ્ણુ ભગવાન છે તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે કૃષ્ણ નામથી યદુકુળમાં પ્રગટ થયા છે એમ આપણે સાંભળેલું પરંતુ મૂઢ બુદ્ધિવાળા આપણે સમય આવતાં તે વાત જ ભૂલી ગયા. (૪૮)

આપણને એ વાતનો સંતોષ છે કે આપણી સ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ભક્તિ છે. તેના સંબંધને કારણે આપણે પણ શ્રીકૃષ્ણ તરફ ભક્તિવાળા થયા છીએ. હે ભગવાન ! આપનું જ્ઞાન સર્વદા સર્વત્ર વ્યાપક છે. પરંતુ તમારી માયાથી મોહિત બુદ્ધિવાળા અમો કર્મમાર્ગરૂપી સંસારમાં ભ્રમણ કરીએ છીએ. હે ભગવાન ! અમો આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ભગવાનની માયાથી મોહિત બુદ્ધિવાળા અમો આપનો પ્રભાવ જાણી શક્યો નહિ તો હે પુરાણ પુરુષ ભગવાન ! તમો અમારો આ અપરાધ માફ કરો. હે રાજન ! તે બ્રાહ્મણોએ આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરીને મનોમન ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને તેઓએ પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરવાની તેઓની ઈચ્છા તો હતી. પરંતુ કંસના ભયથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ગયા નહિ. (૪૯ થી ૫૨)

इति स्वाधमनुस्मृत्य कृष्णो ते कृतहेलनाः ।

दिदक्षबोऽप्यच्युतयोः कंसाद्भीता न चाचलन् ॥ ५२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ઋષિપત્નીઓ ઉપર ભગવાને કૃપા કરી’ એ નામે ત્રેવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો

ગોવર્ધન મહોત્સવ

श्रीशुक उवाच = भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ।

अपश्यन्निवसन् गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલરામની સાથે રહીને વૃંદાવનમાં વિવિધ લીલાઓ કરતા હતા. તેમણે એક દિવસ જોયું કે નંદજી વગેરે સર્વે ગોવાળો ઈન્દ્રની પ્રસન્નતા માટે ઈન્દ્રયાગ કરવાની તૈયારી કરે છે. બધું જાણતા હતા છતાં શ્રીકૃષ્ણે નંદાદિક આદિ વૃદ્ધોને નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું. (૧, ૨)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : હે પિતાજી ! અત્યારે તમે બધા એવા કયા મોટા કામમાં લાગી ગયા છો ? આ શું કોઈ મોટો ઉત્સવ કરવાનો છે ? અને તે ઉત્સવ કરવાથી આપણને શું ફળ મળે છે ? આ ઉત્સવ કરવામાં શું શું સામગ્રી જોઈએ ? તેને માટે કેવાં સાધનો જોઈએ ? અને કયા દેવને ઉદ્દેશીને આ યજ્ઞ તમે કરો છો ? એ બધું તમે મને સમજાવો. આ બધું જાણવાની મારે બહુ જ ઈચ્છા છે માટે તમે મને કહો, કારણ કે સર્વ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખનાર સત્પુરુષોને કોઈ વાત છુપાવવાની હોતી નથી. (૩, ૪)

આ પારકો માણસ છે અને આ આપણો માણસ છે એવી ભેદદૃષ્ટિ સત્પુરુષોને હોય નહિ. આવા ઉત્તમ સત્પુરુષોને કોઈ પાસે કોઈ પણ વાત છુપાવવાની હોતી નથી. છતાં પણ વ્યાવહારિક કાર્યમાં એવી નીતિ છે કે રહસ્યની વાત શત્રુને કરવી નહિ, તે જ રીતે જે માણસને જે કાર્યમાં રસ ન હોય તેવા ઉદાસીન માણસને તે કાર્ય સંબંધી રહસ્યની વાત કરવી નહિ. પરંતુ જે મિત્ર છે તે તો પોતાના જેવો જ છે માટે મિત્ર પાસે તો કોઈ વાત છુપાવવી નહિ. (૫)

કેટલાક લોકો સમજીને કાર્ય કરે છે અને કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના જ કાર્ય કરે છે. તેમાં સમજીને કાર્ય કરનારાને જેવું ફળ મળે છે તેવું ફળ સમજ્યા વિના કાર્ય કરનારને મળતું નથી. (૬)

આપ સર્વે અત્યારે જે કાર્ય કરો છો તે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણેનું કાર્ય છે કે લૌકિક રીતિને અનુસરીને આ કાર્ય કરો છો ? હું આ સર્વે હકીકત જાણવા માંગું છું માટે વિગતવાર તે મને કહો. (૭)

શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા નંદજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે અત્યારે અમે જે કાર્ય કરીએ છીએ તે અમારી કુળ પરંપરાથી ચાલતું આ એક શુભ કાર્ય છે અને આ સત્ કર્મનું નામ ‘પર્જન્ય યજ્ઞ’ છે અને આ યજ્ઞ કરવાનું કારણ એ છે કે વૃષ્ટિ કરનારા દેવ ઈન્દ્ર છે અને તેને જ પર્જન્ય કહે છે. કારણ કે મેઘ કે જે વૃષ્ટિ કરનારાં વાદળાંઓ છે તે પર્જન્યનું જ સ્વરૂપ છે અને એ જ વાદળાંઓથી જ જળ મળે છે અને જળથી સર્વ પ્રાણધારીઓ તૃપ્ત થાય છે અને જળ છે તે સર્વનું જીવન પણ છે. (૮)

હે શ્રીકૃષ્ણ ! તેથી જ આપણે અને બીજા સર્વે લોકો વૃષ્ટિના દેવ ઈન્દ્રની આ યજ્ઞ દ્વારા પૂજા કરીએ છીએ અને ધાન્ય ફળો અને રસોથી યજ્ઞ કરીએ છીએ. તે સર્વે વૃષ્ટિથી જ ઊગે છે અને પાકીને ઉપયોગમાં આવે છે. (૯)

ઈન્દ્રનો યજ્ઞ કરતાં જે કાંઈ અન્ન, રસ, ફળ વગેરેનો વધારો થાય તેનાથી જ સર્વે લોકો પોતાનો જીવન વ્યવહાર ચલાવે છે અને ધર્મ, અર્થ, કામ આ ત્રિવર્ગ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પણ તે અન્નાદિથી જ થાય છે. આમ, જીવન નિર્વાગ અને ત્રિવર્ગની સિદ્ધિ માટે લોકો ઈન્દ્ર દેવનો યજ્ઞ કરે છે. (૧૦)

આપણી કુળ પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો આપણો આ પ્રાચીન ધર્મ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અથવા દ્વેષથી જો કોઈ મનુષ્ય કુળ પરંપરાનો પ્રાચીન ધર્મ છોડી દે તો તે મનુષ્ય કોઈ પ્રકારનું શુભ ફળ પામતો નથી. શુકદેવજી કહે છે કે હે પરીક્ષિત ! નંદજી અને બીજા વૃદ્ધ ગોવાળોના વચનો સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રને ગુસ્સો થાય તે પ્રકારનાં વચનો નંદજી વગેરેને કહેવા લાગ્યા. (૧૧, ૧૨)

ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે કે હે પિતાજી ! પ્રાણધારીઓ પોતાનાં કર્મોથી જ જન્મે છે અને પોતાનાં કર્મોથી જ મરે છે તથા દરેક પ્રાણીઓને સુખ, દુઃખ, ભય અને કુશળતા એ સર્વે પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જ મળે છે. (૧૩)

કદાચ એમ માનીએ કે જીવોને કર્મફળ પ્રદાતા ઈશ્વર છે તો પણ શું ? તે ફળ પ્રદાતા ઈશ્વર પણ જીવોના કર્મ પ્રમાણે સુખ, દુઃખ આપી શકે પરંતુ જે કાંઈ પણ કર્મ કરે જ નહિ તેને કર્મફળ પ્રદાતા ઈશ્વર કોઈ પ્રકારે કાંઈ કરી શકે જ નહિ. (૧૪)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે પિતાજી ! દરેક દેહધારીઓ પોતાનાં કર્મોને અનુસારે જ ફળ ભોગવે છે. તો પછી કર્મફળ પ્રદાતા તરીકે ઈન્દ્રને માનવાની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી. કારણ કે જીવાત્માઓને પોતાના પૂર્વકર્મ અનુસારે જે કર્મફળ મળે છે તે ફેરવવા માટે ઈન્દ્ર પણ શક્તિમાન નથી જ. વળી, પ્રાણી માત્ર પોતાના સ્વભાવને આધીન રહીને જ ક્રિયા કરે છે. માત્ર મનુષ્યોની તો ક્યાં વાત કરવી પરંતુ દેવો, અસુરો, મનુષ્યો વગેરે સમગ્ર જગત પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ ક્રિયા કરે છે. (૧૫, ૧૬)

દરેક જીવાત્મા પોતાના કર્મો અનુસારે ઉચ્ચ કે નીચ જાતિનો દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ પોતાનો પૂર્વ દેહ છોડે છે તથા પોતાનાં કર્મોને અનુસારે જ પરસ્પર શત્રુ, મિત્ર અને તટસ્થભાવ પ્રાપ્ત કરે

છે. આમ સર્વ પ્રકારે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે પ્રાણીઓનાં કર્મો છે એ જ તેનો ઈશ્વર છે અને કર્મ છે એ જ ઈશ્વર છે. (૧૭)

માટે જ હું કહું છું કે પૂર્વ સંસ્કાર રૂપી સ્વભાવ પ્રમાણે ક્રિયા કરનાર મનુષ્યો વર્ણ અને આશ્રમ સંબંધી શાસ્ત્રમાં કહેલાં સત્કર્મો આદરપૂર્વક માનવા અને કરવા. આ રીતે સત્કર્મો કરવાથી મનુષ્યની જીવનયાત્રા સરળ રીતે સારી ચાલે છે. કારણ કે એ સત્કર્મો જ મનુષ્યોનું મોટું ભાગ્ય છે અને એ જ તેનું ઈષ્ટ દેવત છે. કુલટા સ્ત્રી પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને કોઈ અન્ય પુરુષની સેવા કરે, તેની સાથે સંબંધ રાખે તેવી વ્યભિચારીણી સ્ત્રીને તોનાથી કોઈ પ્રકારે ચિરસ્થાયી સુખ, શાંતિ મળતાં નથી. તે જ રીતે જે મનુષ્ય પોતાની મૂળભૂત આજીવિકાનો ત્યાગ કરીને બીજી આજીવિકા કે બીજા વ્યવસાય તરફ દોડે છે તે ઉપયોગથી કોઈ પ્રકારે સુખ, શાંતિ તેને મળતાં નથી. (૧૮, ૧૯)

બ્રાહ્મણો વેદોનું અધ્યયન કરે અને કરાવે, ક્ષત્રિઓ પ્રજાનું રક્ષણ કરે, વૈશ્યો વૈપાર કરે, ખેતી કરે અને પશુપાલન કરે, અને શુદ્રો ત્રણ વર્ણની સેવા કરે તે સર્વે પોતાની આજીવિકા છે. (૨૦)

વૈશ્યોની આજીવિકા ચાર પ્રકારની છે : ખેતી, પશુપાલન, વ્યાપાર, વ્યાજવટો (ધીરધાર) તેમાંથી આપણે તો કેવળ પશુપાલનરૂપી આજીવિકાથી જ જીવન જીવનારા છીએ. (૨૧)

સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણો જ આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણરૂપ છે અને વિવિધ પ્રકારે દેશ્યમાન આ જગત રજોગુણની અધિકતાથી સ્ત્રી અને પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રજોગુણની પ્રેરણાથી જ વાદળાંઓ સર્વત્ર જળ વરસાવે છે અને તે જળથી જ સર્વે પ્રાણીઓ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. આ કાર્યમાં ઈન્દ્રનું શું ચાલે ? માટે ઈન્દ્રને માનવા પૂજવાની શી જરૂર ? (૨૨, ૨૩)

અને કોઈ દેશ કે કોઈ ગામના આપણે રાજા નથી. અરે રહેવા માટે આપણી પાસે મકાન પણ નથી. આપણે તો હંમેશાં વનમાં જ રહીએ છીએ અને તેથી જ હે પિતાજી ! આપણે જંગલ અને પર્વતોમાં રહેનારા કહેવાઈએ છીએ. માટે આપણે તો ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતો તેને માટે જ યજ્ઞનો આરંભ કરવો અને ઈન્દ્રના યજ્ઞ માટે જે સામગ્રી એકઠી કરી છે તે સામગ્રી વડે જ આ યજ્ઞ કરવો. (૨૪, ૨૫)

અને આ યજ્ઞને માટે દૂધપાક, કંસાર, માલપૂડા, જલેબી વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં મિષ્ટાન્નો બનાવો તથા મગની દાળ વગેરે બનાવો અને આ કાર્ય માટે સમગ્ર ગોકુળમાંથી દૂધ ભેગું કરો. (૨૬)

અને વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો દ્વારા યજ્ઞકુંજ કરાવીને તેમની પાસે વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરાવો અને યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોને વિવિધ પ્રકારનાં અન્નદાન આપો અને દક્ષિણામાં ગાયોનાં દાન કરો. (૨૭)

કૂતરા, ચંડાળો, પતિતો તથા તેના જેવા બીજા જે કોઈ હોય તે સર્વને યથાયોગ્ય અન્નદાન આપો તથા ગાયોને લીલાં ઘાસ આપો તથા ગોવર્ધન પર્વતને નૈવેદ્ય અર્પણ કરો. (૨૮)

આ રીતે સર્વને ભોજન કરાવ્યા પછી સર્વેએ ભોજન કરવું. ત્યાર પછી સુંદર વસ્ત્રો, આભૂષણો પહેરીને કપાળમાં ચંદન ચર્ચીને ગાયો, બ્રાહ્મણો અને અગ્નિને પૂજી પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી ગોવર્ધન પર્વતની પૂજા, પ્રદક્ષિણા કરીને વિધિવત્ ગોવર્ધનનું પૂજન કરવું. (૨૯)

હે પિતાજી ! મારી જે આ માન્યતા મેં તમને કહી તમને કહી તમને તે પસંદ હોય તો તે પ્રમાણે તમે કરો અને ગાયો, બ્રાહ્મણો તથા ગોવર્ધન પર્વતના પૂજન સંબંધી આ યજ્ઞ કરવો તે મને બહુ જ પ્રિય છે. (૩૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ઈન્દ્રના અભિમાનનો નાશ કરવા ઈચ્છતા કાળના આત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો નંદજી વગેરે ગોવાળીયાઓએ સાંભળ્યાં અને તે વચનોનો તેમણે સ્વીકાર પણ કર્યો. (૩૧)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે જ સર્વ ક્રિયાઓ તેઓએ કરી. સર્વ પ્રથમ બ્રાહ્મણો દ્વારા સ્વસ્તિ વાચન વગેરે ક્રિયા કરાવી અને ત્યાર પછી ઈન્દ્રના યજ્ઞ માટેની જે સામગ્રી હતી એ જ સામગ્રી વડે ગોવર્ધન પર્વત, બ્રાહ્મણો વગેરેની પૂજા આદરપૂર્વક કરી તથા ગાયોને લીલું ઘાસ વગેરે સરસ નીરણ નાખ્યા બાદ નંદજી વગેરે સર્વે ગોવાળિયોઓએ પોતાની ગાયોનાં ધણ આગળ કરીને ગોવર્ધન પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા. (૩૨, ૩૩)

અને સર્વે ગોપીઓ સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને શણગારેલા બળદોથી શોભતા ગાડાઓમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમોનું ગાન કરતી કરતી ગોવર્ધન પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. આ ગોવર્ધન પર્વત પ્રત્યક્ષ દેવ છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ ગોવાળિયાઓને થાય તે હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે જે બીજું મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તે સ્વરૂપે જ તેણે કહ્યું કે “હું ગોવર્ધન પર્વત છું” એમ કહીને ગોવર્ધન પર્વતને અર્પણ કરેલા વિવિધ નૈવેદ્યો જમવા લાગ્યા. (૩૪, ૩૫)

વ્રજવાસીઓની સાથે ગોવર્ધન પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વ્રજવાસીઓને કહ્યું કે ‘જુઓ, આ કેવું આશ્ચર્ય કહેવાય ?’ ગોવર્ધન પર્વતે આજે ખરેખર આપણી ઉપર કૃપા કરી છે. આપણને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને આપણે અર્પણ કરેલા નૈવેદ્યો તે જમે છે. આમ કહીને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તે ગોવર્ધન પર્વતને શ્રીકૃષ્ણે નમસ્કાર કર્યા. તેથી નંદજી વગેરે સર્વેએ ગોવર્ધન પર્વતને નમસ્કાર કર્યા. (૩૬)

ગોવર્ધન પર્વતનો પ્રભાવ સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણે વ્રજવાસીઓને કહ્યું કે, ‘આ ગોવર્ધન પર્વત પોતાની ઈચ્છા મુજબ વિવિધ સ્વરૂપો ધારી શકે છે. જો કોઈ પ્રાણી આ પર્વતનું અપમાન કરે તો આ પર્વત સર્પ કે વીંછી જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેને મારી નાખે છે માટે ગાયોના તથા આપણા સર્વેના સુખ માટે આ ગોવર્ધન પર્વતનું આપણે પૂજન કરવું અને નમસ્કાર કરવા. (૩૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી નંદજી વગેરે વ્રજવાસીઓએ ગોવર્ધન પર્વત, ગાયો તથા બ્રાહ્મણો વગેરેનું પૂજન કરવા રૂપી યજ્ઞ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સહિત તેઓ સર્વે પણ વ્રજમાં આવ્યા. (૩૮)

इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ।

यथा विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥ ૩૮ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનો દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ઈન્દ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો’ એ નામે ચોવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો

ગિરિરાજ ધારણ તથા વ્રજ રક્ષણ

શ્રીશુક ઉવાચ = ઇન્દ્રસ્તદાત્મનઃ પૂજાં વિજ્ઞાય વિહતાં નૃપ ।

ગોપેભ્યઃ કૃષ્ણનાથેભ્યો નન્દાદિભ્યશ્ચુકોપ સઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! જે પરંપરાથી યજ્ઞ દ્વારા પોતાની જે પૂજા થતી હતી તે પરંપરા વ્રજવાસીઓએ તોડી છે અને તેઓએ મારો યજ્ઞ બંધ કર્યો છે. એમ જાણીને શ્રીકૃષ્ણ એ જ આપણું રક્ષણ કરનારા છે એમ જાણનારા નંદજી વગેરે સર્વે વ્રજવાસીઓ પ્રત્યે ઈન્દ્ર કોપાયમાન થયા. (૧)

વ્રજવાસીઓ પ્રત્યે કોપાયમાન થયેલા અને પોતાને સર્વેશ્વર માનનાર ઈન્દ્રે વિનાશકારી સાંવર્તક નામના મેઘ સમુદાયને આજ્ઞા કરી. (હે મેઘગણો ! તમે આ વ્રજમાં એવી વૃષ્ટિ કરો કે જેનાથી આ વ્રજવાસીઓનો નાશ થઈ જાય.) (૨)

મેઘસમૂહને ઉદેશીને ઈન્દ્ર કહેવા લાગ્યા કે આશ્ચર્ય તો એ છે કે જંગલમાં રહેનારા આ ગોવાળોને પોતાની સપત્તિનું (દૈવું) અભિમાન છે તે તો જુઓ. શ્રીકૃષ્ણ નામના સામાન્ય માનવીઓ આશ્રય કરીને આ લોકોએ દેવતાઓનું અપમાન કર્યું છે. (૩)

આત્મા, પરમાત્માની ઉપાસનારૂપી બ્રહ્મવિદ્યા છે તે સંસારસાગરને તરવાનું સાચું નાવ છે પરંતુ જે મંદબુદ્ધિવાળા છે તેઓ સાચી બ્રહ્મવિદ્યાને છોડીને કર્મકાંડમય યજ્ઞાદિ સાધનરૂપ અસલામત નૌકામાં બેસીને ભવસાગર તરવાની ઈચ્છા રાખે છે. (૪)

બોલવામાં હોંશિયાર, અભિમાની, મૂર્ખ હોવા છતાં પોતાને પંડિત માનનાર અજ્ઞાની શ્રીકૃષ્ણરૂપી સામાન્ય માનવીનો આશ્રય કરીને મંદબુદ્ધિવાળા આ નંદાદિક ગોવાળોએ મારું અપ્રિય કરેલ છે. (૫)

ધનના ગર્વથી ઉદ્ભવેલો અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા વધુ પડતા આગળ વધેલા આ ગોવાળોના ગર્વનો તમે નાશ કરો અને તેના પશુઓનો પણ નાશ કરો અને ઐરાવત હાથી પર બેસીને તથા મહાપરાક્રમશાળી વાવંટોળને સાથે લઈને નંદજીના ગોકુળનો નાશ કરવાની ઈચ્છાથી તમારી પાછળ જ હું આવું છું. (૬, ૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ પ્રકારે ઈન્દ્રે મેઘોને આજ્ઞા કરી અને તેઓ બંધનથી મુક્ત થયા અને નંદજીના ગોકુળમાં મૂશળધારથી વરસવા લાગ્યા. તેથી સમગ્ર વ્રજવાસીઓ દુઃખી થયા. (૮)

ચારે બાજુ વીજળીના ચમકારા તથા પરસ્પર અથડાતા વાદળાઓના ભયંકર અવાજો તથા અતિ વાવાઝોડું તથા મોટા મોટા કરાઓ સહિત મૂશળધાર વરસાદ. આ પ્રકારે સર્વથા વિનાશકારી ધોધમાર વરસાદ સતત થવાથી નદીઓમાં વિનાશકારી પૂર આવ્યાં. તેને કારણે સમગ્ર ગોકુળમાં ઊંચી ભૂમિ કે ખાડાનું કોઈ નિશાન રહ્યું નહિ. સમગ્ર ગોકુળ જળમય બની ગયું. (૯, ૧૦)

અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડું અને ઠંડીથી ગોપીઓ, ગોવાળો તથા ગાયો અતિશય ધ્રૂજવા લાગ્યાં અને આવી પડેલા દુઃખથી બચવા માટે તેઓ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયાં. વરસાદ અને વાવાઝોડાથી

દુઃખી થતાં ગોપ, ગોપીઓ પોતાનાં મસ્તકોને વસ્ત્રો વડે ઢાંકીને તથા પોતાનાં શરીરો વડે બાળકોનું રક્ષણ કરતાં અને ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં સર્વે વ્રજવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયાં. (૧૧, ૧૨)

તે સર્વે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે સમર્થ છો, ભાગ્યશાળી છો અને શરણાગત પ્રત્યે સ્નેહ પણ રાખો છો. આજે સમગ્ર ગોકુળ પ્રત્યે ઈન્દ્રનો કોપ થયો છે. અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડું અને પૂરહોનારતથી દુઃખી થયેલાં અમો તમારે શરણે આવ્યાં છીએ. તમો અમારું રક્ષણ કરો. (૧૩)

વ્રજવાસીઓની સ્થિતિ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે મોટા મોટા કરાઓ સહિત અતિવૃષ્ટિથી દુઃખી થયેલા આ સર્વે બેહોશ થયા છે. આ દુષ્કૃત્ય ખરેખર ઈન્દ્રે જ કરેલ છે. (૧૪)

આપણે ઈન્દ્રનો યજ્ઞ કર્યો નથી તેથી ક્રોધિત થયેલા ઈન્દ્રે આકસ્મિક આ ઉત્પાત કરેલો છે. આવી પડેલા આ દુઃખનો સામનો મારી આત્મશક્તિથી હું સારી રીતે કરીશ અને મૂર્ખાઈથી પોતાને ઈશ્વર માનનાર દેવતાઓના ગર્વનો તથા અજ્ઞાનનો હું નાશ કરીશ. (૧૫, ૧૬)

દેવો સાત્ત્વિક સ્વભાવના હોય છે. સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળાઓને પોતાના પદનું ઐશ્વર્યોનું અભિમાન ન હોવું જોઈએ છતાં તેઓને અભિમાન થયું છે. પોતાના સ્વભાવથી ચલાયમાન થયેલા અસત્ પુરુષરૂપ તે દેવોનો ગર્વ હું ઉતારીશ ત્યારે જ તેઓને શાંતિ થશે. (૧૭)

આ સર્વે મારે શરણે આવેલા છે. તે સર્વેનું રક્ષણ મારે કરવાનું છે. તેઓને મેં અભયદાન પણ આપેલ છે. તેથી હું મારી આત્મશક્તિથી જ આ સર્વેનું રક્ષણ કરીશ. શરણાગતની રક્ષા કરવી તે મારો નિયમ છે. (૧૮)

આમ વિચારીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રમતાં રમતાં જ માત્ર એક જ હાથથી જ ગોવર્ધન પર્વતને પૃથ્વીમાંથી ઉખાડીને ઊંચો કર્યો અને બાળકો માથા ઉપર છત્રી ધારણ કરે તે રીતે તેને ધારણ કર્યું. (૧૯)

ત્યારપછી સર્વે વ્રજવાસીઓને કહ્યું કે, ‘હે માતા, હે પિતા, હે વ્રજવાસીઓ ! તમે તમારાં બાળકો, સામગ્રી તથા ગાયો એ સર્વે લઈને આ ગોવર્ધન પર્વતની ખીણમાં પ્રવેશ કરો. મારા હાથમાંથી આ પર્વત પડી જશે એવો ભય તમે રાખશો નહિ અને વરસાદ તથા વાવાઝોડાના ભયથી મેં તમારું રક્ષણ કરેલું જ છે.’ આ પ્રકારે સર્વેને આશ્વાસન આપ્યું. તેથી સર્વના મનમાં શાંતિ થઈ. પછીથી પોતપોતાની ગાયો, ગાડાંઓ, ચાકરો અને પુરોહિતો સહિત તે સર્વેએ ગોવર્ધન પર્વતની ખીણમાં પ્રવેશ કર્યો અને એકબીજાને સંકડાશ ન થાય તે રીતે તેઓ સ્થિર થઈને રહ્યા. (૨૦ થી ૨૨)

ભૂખ, તરસનું દુઃખ સહન કરીને સુખની ઈચ્છા રાખ્યા વગર સર્વે વ્રજવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણની સામું જોઈ રહ્યા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ શારીરિક આરામની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ ભૂખ અને તરસનું દુઃખ સહન કરીને સાત દિવસ સુધી સતત એક જ સ્થળે ઊભા રહીને ગોવર્ધન પર્વતને પોતાના હાથથી ધારણ કર્યો. (૨૩)

શ્રીકૃષ્ણનો આ અલૌકિક પ્રભાવ જોઈને ઈન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યા, તેનું ધાર્યું ન થવાથી તેનો ગર્વ નષ્ટ થયો. તેણે મેઘસમૂહને વૃષ્ટિ બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી. (૨૪)

ભયંકર વાવાઝોડા સહિત વૃષ્ટિ બંધ થઈ. વાદળાઓ વિખરાઈ ગયાં. સૂર્યનો પ્રકાશ ફેલાવા લાગ્યો. તેથી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે વ્રજવાસીઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, ગાયો સહિત તમે સર્વે બહાર આવો.

હવે વૃષ્ટિ તથા વાવાઝોડું બંધ થયું છે. નદીઓનાં પૂર ઓસરી ગયાં છે. હવે કોઈ જાતનો ભય નથી. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો સહિત સર્વે વ્રજવાસીઓ પોતપોતાની ગાયો, ગાડાઓ વગેરે સર્વે વસ્તુઓ લઈને ધીરેથી બહાર નીકળ્યાં. બધાં બહાર નીકળી ગયા ત્યારપછી સર્વે દેખે તે રીતે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જરા પણ પ્રયત્ન વગર જ ગોવર્ધન પર્વતને પોતાને સ્થાને બરાબર રાખી દીધો. (૨૫ થી ૨૮)

શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અતિ સ્નેહવાળા સર્વ વ્રજવાસીઓ સ્નેહથી શ્રીકૃષ્ણને ભેટી પડ્યાં. તેમાં કેટલાંક શ્રીકૃષ્ણનાં દુઃખણાં લેતાં હતાં, કેટલાક આશીર્વાદ આપતાં હતાં અને કેટલાંક ભેટતાં હતાં. સર્વે ગોપીઓ દહીં, ચોખા, પુષ્પ વગેરે લઈને પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરતી હતી. અતિ સ્નેહથી ગદગદ કંઠ થયેલા યશોદા, રોહિણી, નંદજી તથા બલરામ એ સર્વે શ્રીકૃષ્ણને આશીર્વાદ આપતાં હતાં. (૨૯, ૩૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! તે સમયમાં દેવોએ આકાશ માર્ગે આવીને શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પોથી વધાવ્યા. દેવો, સિદ્ધો, ચારણો તે સર્વે પ્રસન્ન થયા અને સિદ્ધોએ આશીર્વાદ આપ્યા અને દેવોની પ્રેરણાથી શંખ, ભેરી, દુંદુભિ વગેરે વાજિંત્રો વગાડીને તુંબરૂ વગેરે ઉત્તમ ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા. (૩૧, ૩૨)

પોતાને વિષે સ્નેહવાળા ગોવાળો સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલરામ સાથે વ્રજમાં આવ્યા. તે સમયમાં સાંભળનારાના મનને ગમી જાય તેવા મધુર સ્વરથી તથા ભાવથી શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું ગાન કરતી કરતી ગોપીઓ પણ વ્રજમાં આવી. (૩૩)

ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन् सगोष्ठं सबलोऽब्रजद्धरिः ।

तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોવર્ધન ઉદ્ધાર’ નામે પચ્ચીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૬ મો

શ્રીકૃષ્ણ ઐશ્વર્ય વર્ણન

શ્રીશુક ઉવાચ = एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ।

अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં અલૌકિક ચરિત્રો જોઈને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ નહિ જાણનારા તે ગોવાળો સર્વે ભેગા થઈને નંદજીને મળ્યા અને તેઓએ નંદજીને પૂછ્યું. (૧)

હે નંદજી ! તમારા બાળક આ શ્રીકૃષ્ણનાં બધાં કાર્યો આશ્ચર્યકારક છે. મહાન કાર્ય કરનાર આ બાળકનો જન્મ જંગલનાં ગામડાંઓમાં વસનારાઓમાં થયો એ આશ્ચર્ય જ કહેવાય અને આવા મહાત્માનો સામાન્ય જ્ઞાતિમાં જન્મ થવો તે અયોગ્ય પણ છે. (૨)

હાથી સૂંઢમાં કમળ ધારણ કરે તે રીતે માત્ર સાત જ વર્ષના આ બાળકે રમતાં રમતાં એક જ હાથથી મોટો પર્વત ધારણ કર્યો. આ બાળક મહાન પુરુષ ન હોય તો તે કેમ બને ? (૩)

કાળ છે તે શરીરના આયુષ્યનું પાન કરે છે અર્થાત્ કાળ શરીરનો નાશ કરે છે. તે જ રીતે આંખો મીંચીને સૂતેલો આ નાનો બાળક અતિશક્તિવાળી પૂતનાનું તેના પ્રાણો સહિત પાન કરી ગયો અર્થાત્ આ બાળકે પૂતનાનો નાશ કર્યો. આ બાળક મહાપુરુષ ન હોય તો તે બને જ નહિ. (૪)

આ બાળક ત્રણ મહિનાનો હતો તે સમયમાં એક વખત તેને ગાડા નીચે ઘોડિયું બાંધીને તેમાં તેને સુવરાવ્યો હતો તે વખતે આ બાળકે પોતાના પગને ઊંચા ઉલાળીને રડતાં રડતાં તે ગાડાને પગની લાત મારી હતી. તે લાતથી ગાડું ઊંધું પડી ગયું હતું. (૫)

આ બાળક એક વર્ષનો થયો તે સમયમાં એક વખત તે એકલો બેઠો હતો એ જ સમયમાં એક દૈત્ય આવ્યો અને બાળકનું અપહરણ કરીને તે આકાશમાર્ગે ભાગવા માંડ્યો. તે સમયમાં આ બાળક તે તૃણાવર્ત દૈત્યનો કંઠ દબાવીને દુઃખી કરીને મારી નાખ્યો હતો. એક સમયમાં આ બાળકે માખણની ચોરી કરી. તેથી તેને શિક્ષા કરવા માટે તેની માતાએ આ બાળકને ખાંડણિયા સાથે બાંધ્યો. ખાંડણિયા સહિત ચાલતાં આ બાળકે બે વૃક્ષો વચ્ચે ચાલીને બે હાથ વડે બંને વૃક્ષોને પાડી નાખ્યાં હતાં. એક સમયમાં બીજાં બાળકો તથા બલરામ સહિત આ બાળક વનમાં વાછરડાંઓ ચરાવવા ગયો હતો. તે સમયમાં આ બાળકને મારી નાખવા બકાસુર ત્યાં ગયો તે સમયમાં આ બાળકે તે બકાસુરની ચાંચ પકડીને ઊભે ઊભો ચીરી નાખ્યો. એક સમયમાં વાછરડાંઓ ચરાવવા ગયેલા આ બાળકને મારવા માટે એક અસુર વાછરડાંનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો. તે અસુરને આ બાળકે મારી નાખ્યો અને તેના શબને કોઠાના વૃક્ષ ઉપર ફેંક્યું, જેનાથી કેટલાંક વૃક્ષો પડી ગયાં. વનમાં ગાયો ચરાવતાં બલરામ સહિત આ બાળકે એક વખત ધેનુકાસુર તથા તેના ભાઈઓને મારી નાખ્યા અને પાકેલી તાડીઓ સહિત સમગ્ર વનને બધાને ઉપયોગી થાય તેવું નિર્ભય બનાવી દીધું. આ બાળકે અતિશય બળવાન બલરામ દ્વારા પ્રલંબાસુરને મરાવી નાખ્યો તથા એકવાર વનમાં અગ્નિનો દવ ચારે તરફ વ્યાપી ગયો, તે અગ્નિના દુઃખમાંથી ગાયો તથા ગોવાળોને આ બાળકે બચાવ્યા હતા. આ બાળકે કાલીય નાગનું દમન કરીને તેનો ગર્વ ઉતાર્યો તથા યમુના નદીના ધરામાંથી તેને કાઢી મૂકીને નદીના જળને ઝેર રહિત કર્યું. (૬ થી ૧૨)

હે નંદજી ! વ્રજમાં રહેનારા અમો સર્વેને આ તમારા બાળક પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે અતિશય સ્નેહ થાય છે અને તમારા બાળકને પણ અમારી ઉપર સ્વાભાવિક સ્નેહ છે તેનું શું કારણ હશે ? (૧૩)

અરે નંદજી ! વિચારો તો ખરા માત્ર સાત જ વર્ષનો બાળક ખૂબ જ મોટો ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડી શકે ? (આમ સર્વ પ્રકારે જોતાં અમને તો આ તમારો બાળક કોઈ મહાપુરુષ હોય તેવી શંકા ચોક્કસ થાય છે.) (૧૪)

ગોવાળોની શંકા સાંભળીને તેઓને નંદજીએ કહ્યું કે, ‘હે વ્રજવાસીઓ ! તમે મારી વાત સાંભળો. તેથી તમારી શંકાનું સમાધાન થશે. આ બાળક વિષે ગર્ગાચાર્ય જે વાક્યો મને કહેલાં છે તે વચનો હું તમને કહું છું. (૧૫)

ગર્ગાચાર્યે કહેલું કે પ્રત્યેક યુગમાં પ્રગટ થનાર આ તમારા બાળકના શરીરમાં પ્રથમ ત્રણેય યુગમાં શ્વેત, લાલ અને પીળો એમ ત્રણ રંગ હતા અને અત્યારે આ યુગમાં આ બાળકના શરીરનો

શ્યામ વર્ણ છે તથા આ તમારો પુત્ર પહેલાં વસુદેવને ત્યાં પ્રગટ થયેલ છે. તેથી વિદ્વાનો તેને શ્રીવાસુદેવ કહે છે અને આ તમારા પુત્રમાં વિવિધ સદ્ગુણો છે તથા તેનાં અલૌકિક કર્મો પણ ઘણાં છે. તે ગુણો તથા તેનાં કર્મોને અનુરૂપ આ બાળકનાં ઘણાં નામો પણ છે. એ બધું હું જાણું છું પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યો એ જાણતા નથી. (૧૬ થી ૧૮)

ગર્ગાચાર્યે મને કહેલું કે આ તમારો બાળક તમારા બધાનું કલ્યાણ કરશે એટલું જ નહિ, આ બાળક ગોવાળો તથા સમગ્ર ગોકુળને આનંદ આપશે તથા આ બાળક તમારાં સર્વે દુઃખો દૂર કરશે. (૧૯)

જગતમાં એક સમય એવો હતો કે પૃથ્વીમાં પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર કોઈ રાજા હતો નહિ. ચોરના ત્રાસથી સમગ્ર પ્રજા દુઃખી થતી હતી. તે સમયમાં આ બાળકે સાધુઓનું રક્ષણ કર્યું હતું તથા આ બાળકની સહાયથી લોકોએ ચોરોને પરાજિત કર્યા હતા અને લોકો શૂરવીર બન્યા હતા. ભગવાન વિષ્ણુ સાથે સ્નેહ રાખનારાઓનો અસુરો પરાભવ કરી શકતા નથી. તે જ રીતે જે લોકો મહાભાગ્યશાળી હશે તેઓ આ બાળક સાથે સ્નેહ કરશે અને તેઓને શત્રુઓ કોઈ પ્રકારે પરાભવ કરશે નહિ. વધારે શું કહેવું ? આ તમારો પુત્ર ગુણોથી, સંપત્તિથી, યશથી, ક્રિયાથી તથા પ્રભાવથી ભગવાન નારાયણની સમાન છે. માટે હે નંદજી ! આ બાળકની અલૌકિક ક્રિયાઓથી આશ્ચર્ય પામવું નહિ. (૨૦ થી ૨૨)

નંદજી કહે છે કે હે ગોવાળો ! આ પ્રકારની સાચી વાત ગર્ગાચાર્યે મને કહી અને તેઓ પોતાને ઘેર ગયા. ત્યારથી હું આ મારા બાળકને દુઃખ દૂર કરનાર અને સુખકર્તા નારાયણનો જ અંશ માનું છું. (૨૩)

ગર્ગાચાર્યે કહેલાં વાક્યો ગોવાળોએ નંદજી પાસેથી સાંભળ્યાં. તેથી તેઓ શંકા રહિત થયા. અતિ તેજસ્વી અને પરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવને પ્રત્યક્ષ જોનારા અને સાંભળનારા તેઓ અતિ પ્રસન્ન થયા અને તેઓએ નંદજી તથા શ્રીકૃષ્ણની પૂજા સત્કાર કર્યો. (૨૪)

પોતાનો યજ્ઞ બંધ થવાથી ગુસ્સે થયેલા ઈન્દ્રે વાવાઝોડું, વીજળી અને કરાઓ સહિત અતિવૃષ્ટિ કરી. તે દુઃખથી દુઃખી થયેલા ગોવાળો, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ સહિત સમગ્ર ગોકુળ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયું. તેઓ ઉપર ભગવાને કૃપા કરી અને તેઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે જ જે રીતે રમતું બાળક બિલાડીના ટોપને એક જ હાથથી ઉખાડીને હાથમાં રાખે તે જ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે હસતાં હસતાં રમત રમતમાં જ એક હાથથી જ ગોવર્ધન પર્વતને ઉખાડીને અદ્ધર તોળી રાખ્યો અને તેની નીચે સમગ્ર ગોકુળની રક્ષા કરી તથા ઈન્દ્રનો ગર્વ પણ ઉતાર્યો. તે ગોવિંદ ભગવાન અમારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. (૨૫)

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा, वज्राश्मवर्षानिलैः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं द्रष्ट्वाऽनुकम्प्युत्समयन् ।

उत्पाटयैककरेण शैलमबलो लीलोलोच्छिलोन्म्रं यथा विभ्रद्गोष्ठमपान्महेन्द्रमदभित्प्रायान्न इन्द्रो गवाम् ॥ २५ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોવર્ધનોદ્ધારણ’ નામે છઠ્ઠીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૭ મો

કામધેનુ તથા ઈન્દ્રે કરેલો શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક

શ્રીશુક ઉવાચ = ગોવર્ધન ધૃતે શૈલ આસારાદ્રક્ષિતે વ્રજે ।

ગોલોકાદાવ્રજત્કૃષ્ણં સુરભિઃ શક્ર એવ ચ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરીને મૂશળધાર વરસાદથી ગોકુળનું રક્ષણ કર્યું. તે આશ્ચર્ય જોઈને ગોલોકમાંથી કામધેનુ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી તથા પોતાની અપરાધની માફી માગવા માટે સ્વર્ગમાંથી ઈન્દ્ર પણ આવ્યા. ઈન્દ્ર એકાંતમાં શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા પરંતુ તે અપરાધી હોવાથી શરમાઈ ગયા. તેણે ઝગમગતા મુગટ સહિત પોતાનું મસ્તક શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં નમાવ્યું. અતિ પ્રભાવશાળી શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ જોનાર અને સાંભળનાર ઈન્દ્ર હું ત્રિલોકીનો ઈશ્વર છું એવું અભિમાન તજીને બે હાથ જોડીને શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. (૧ થી ૩)

ઈન્દ્ર કહે છે કે હે ભગવન ! આપને રહેવાનું ધામ છે તે અમાયિક છે. તે ધામમાં વિરાજમાન આપ સર્વજ્ઞ છો અને આપનું તે દિવ્ય સ્વરૂપ દર્શનીય છે, શાંત છે અને તે જ રીતે આપનું આ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે તે પણ અમાયિક (દિવ્ય) છે તેમાં લેશ માત્ર પણ રજોગુણ કે તમોગુણનો ભાગ છે જ નહિ. ત્રિગુણાત્મક માયાના પ્રવાહરૂપ આ સંસાર આપના સ્વરૂપને સ્પર્શતો જ નથી. તેથી જ આપ સર્વજ્ઞ છો અને શાંત છો અને અજ્ઞાનને કારણે જ મારા જેવા જીવોને ગુણના પ્રવાહરૂપ આ સંસાર વળગેલો છે. (૪)

અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થતા લોભાદિક દોષો જન્મ મરણ રૂપ સંસારનું કારણ છે. આપ અજ્ઞાન અને લોભાદિ દોષોથી રહિત છો. તેથી આપને સંસાર ભ્રમણ હોય જ નહિ. છતાં તમે આપની ઈચ્છાથી જ અવતાર ધારણ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરો છો તથા દુષ્ટ પુરુષનું દમન કરવા માટે તેને શિક્ષા પણ કરો છો. (૫)

હે ભગવન ! જગતના પાલક, પોષક, હિતકર્તા અને નિયંતા આપ છો. તમે આપની ઈચ્છાથી જ શરીર ધારીને જગતનું હિત કરવા વિવિધ ચરિત્રો કરો છો, પ્રતિકાર ન થઈ શકે તેવા કાળ સ્વરૂપે રહીને આપ હાથમાં દંડ ધારણ કરીને અભિમાનીઓના અભિમાનનો નાશ કરો છો. (૬)

હે ભગવન ! વિકટ સમયમાં પણ આપ નિર્ભયતાથી સ્વસ્થતાપૂર્વક ક્રિયા કરો છો. તે જોઈને જગતમાં અમે જ ઈશ્વર છીએ તેવું અભિમાન રાખનારા મારા જેવા અજ્ઞાનીઓ પોતાના અભિમાનનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને નિર્માની થાય છે તેમજ સજ્જન પુરુષોના માર્ગને અનુસરે છે. આપ જે જે ચરિત્રો કરો છો તે સર્વે ચરિત્રો લુચ્યાઓને શિક્ષા આપવા માટે જ છે. (૭)

હે ભગવન ! મૂઢ બુદ્ધિવાળો હું મારા ગર્વથી ગર્વિષ્ઠ હતો. તેથી જ હું તમારો આવો અલૌકિક પ્રભાવ જાણી શક્યો નહિ. મેં તમારો અપરાધ કર્યો છે. મારો અપરાધ માફ કરો અને હવે પછી આવી આ દુર્બુદ્ધિ ક્યારેય થાય નહિ તેવી કૃપા કરો. (૮)

પૃથ્વીના ભારરૂપ અને દુરાચારની વૃદ્ધિ કરાવીને પૃથ્વીનો ભાર વધારનારા અસુરોની સેનાના અધિપતિઓ જે જરાસંધ વગેરે તેનો નાશ કરવા માટે તથા તમારા ચરણની સેવા કરનારાઓની સેવા કરનારાઓનું

કલ્યાણ કરવા માટે આપનો આ અવતાર છે. ઈન્દ્રિયોને અગોચર હે દેવ ! હું આપનો સેવક છું માટે તમે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે છ ઐશ્વર્યોવાળા, સર્વના અંતર્યામી, અપાર મહિમાવાળા યદુપતિ, વસુદેવના પુત્ર હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૯, ૧૦)

પોતાની ઈચ્છાથી જ માનવ શરીર ધારણ કરનાર, સર્વથા શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ, સર્વની ઉત્પત્તિના કારણ, સર્વના અંતર્યામી, ભૂત પ્રાણી માત્રના આત્મા હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. તમે મારો યજ્ઞ બંધ કર્યો તેથી કોપિત થયેલા મેં અભિમાનપૂર્વક વરસાદ અને વાવાઝોડા વડે વ્રજનો નાશ કરવા માટે મેં ઉપાય કરેલો પરંતુ સર્વથા સમર્થ તમે મારા પ્રયત્નને નિષ્ફળ બનાવ્યો અને મારા અભિમાનનો તમે નાશ કર્યો. આમ કરીને તમે મારી ઉપર કૃપા કરી છે. આપ મારા આત્માના આત્મા છો, મારા ગુરુ છો અને સમર્થ છો એમ માનીને હું આપને શરણ આવ્યો છું. (૧૧ થી ૧૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! આ પ્રકારે ઈન્દ્રે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. તે સાંભળીને મંદ હાસ્ય કરીને મેઘની સમાન ગંભીર વાણીથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રને કહેવા લાગ્યા. (૧૪)

ભગવાન કહે છે કે હે ઈન્દ્ર ! ઈન્દ્રનું પદ પ્રાપ્ત કરીને તું ત્રિલોકની સંપત્તિ વડે મદોન્મત્ત થયો હતો. તારો એ મદ ઉતારવા માટે જ મેં તારો યજ્ઞ બંધ કરાવ્યો હતો. આ પ્રસંગ તને નિત્ય સાંભરે અને તે રીતે તને મારું નિત્ય સ્મરણ રહે એવી કૃપા મેં તારી ઉપર કરી જ છે. ઐશ્વર્યો અને સંપત્તિના મદથી અંધ થયેલો પુરુષ હાથમાં દંડ ધારણ કરનાર મને દેખાતો નથી અને હું જેની ઉપર કૃપા કરું છું તેની સંપત્તિનો નાશ કરું છું. ભગવાન કહે છે કે હે ઈન્દ્ર ! તું તારા સ્થાને જા. તારું કલ્યાણ થાઓ. તું મારી આજ્ઞાનું પાલન કરજે. તમો સર્વે લોકપાલો નિર્માની થઈને સાવધાનીપૂર્વક મારી આજ્ઞામાં રહીને પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે સર્વેએ રહેવું. (૧૫ થી ૧૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! ભગવાને ઈન્દ્ર સાથેની વાત પૂરી કરી ત્યાર પછી પોતાની પ્રજારૂપ ગાયોને સાથે લઈને આવેલી ઉદાર મનવાળી કામધેનુ ગોવાળ સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી (ભગવાની) સમીપ આવી અને ભગવાનને પ્રણામ કરીને તેની સંમતિથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગી. (૧૮)

કામધેનુ કહે છે કે હે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! તમે મહાયોગી છો. વિશ્વના આત્મા તમે છો અને વિશ્વનું પાલન પોષણ કરનાર પણ તમે જ છો. હે ભગવન ! આ ઈન્દ્ર તો અમારા વંશનો નાશ કરવા જ પ્રયત્નશીલ હતો. તમે જ અમારું રક્ષણ કર્યું છે. હે જગત્પતિ (ભગવાન) ! તમે જ અમારું પરમ દેવત છો અને તમે જ ગાયો, બ્રાહ્મણો અને સત્પુરુષો એ સર્વેનું પાલન પોષણ કરવા માટે તમે જ અમારા ઈન્દ્ર (રાજા) છો. હે ભગવન ! બ્રહ્માની આજ્ઞાથી અમો સર્વે આજથી અમારા ઈન્દ્ર તરીકે આપને નિયુક્ત કરીએ છીએ. માટે આજથી તમો જ અમારા રક્ષક, પોષક અને વર્ધક છો. હે વિશ્વાત્મા ! અમો જાણીએ છીએ કે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે જ આપ પ્રગટ થયા છો. (૧૯ થી ૨૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! આ પ્રકારે કામધેનુએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી અને તેની સંમતિ મેળવીને પોતાના દૂધથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કર્યો અને અદિતિ વગેરે દેવતાની માતાઓની પ્રેરણાથી ઈન્દ્ર આકાશગંગાનું જળ ઐરાવત હાથીની સૂંઢો દ્વારા લાવ્યા અને

તે પવિત્ર ગંગાજળ વડે ઈન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કર્યો તથા ઈન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણનું નામ ગોવિંદ પાડ્યું. આ કાર્યમાં દેવો અને ઋષિઓ સાથે હતા. (૨૨, ૨૩)

દેવો તથા ઋષિઓને સાથે રાખીને ઈન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક ઉત્સવ કર્યો. તે સમયમાં તુંબરૂ, નારદ વગેરે ગંધર્વો તથા વિદ્યાધરો, સિદ્ધો, ચારણો વગેરે સર્વ જનતાના પાપનો નાશ કરનાર ભગવાનના મંગળ યશનું પ્રેમપૂર્વક ગાન કરતા હતા તથા અપ્સરાઓ નૃત્ય કરતી હતી. (૨૪)

મુખ્ય મુખ્ય દેવો ભગવાનની સ્તુતિ કરતા હતા અને ભગવાનની ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા હતા. આ ઉત્સવથી ત્રણેય લોકના દેહધારીઓ અતિ સુખી થયા અને ગાયોએ પૃથ્વીને દૂધથી ભીંજવી દીધી. (૨૫)

તે સમયમાં અમૃત સમાન સ્વાદિષ્ટ વિવિધ રસોની નદીઓ વહેવા લાગી. વૃક્ષોનાં ફળો, ફૂલોમાંથી મધુર રસો ઝરવા લાગ્યા. ખેતી કર્યા વિનાની જમીનમાંથી ઔષધીઓ પાકવા લાગી. પર્વતોમાંથી તેજસ્વી રત્નો મળવા લાગ્યા. (૨૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! સ્વાભાવિક રીતે પરસ્પર વેર રાખનારા કૂર પ્રાણીઓ પણ શ્રીકૃષ્ણના આ અભિષેક સમયમાં વેરરહિત થઈને ફરવા લાગ્યા. ગાયો અને ગોકુળના પાલક, પોષક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક ઈન્દ્રે આ પ્રકારે કરીને શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈને દેવો સાથે સ્વર્ગમાં ગયા. (૨૭, ૨૮)

इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः ।

अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ २८ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ઈન્દ્રે સ્તુતિ કરી’ તે નામે સત્યાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ મો

શ્રીકૃષ્ણ નંદરાયને વરુણ લોકમાંથી પાછા લાવ્યા

श्रीशुक उवाच = एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।

स्नातुं नन्दस्तु कालिंद्या द्वादश्यां जलमाविशत् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! એક સમયમાં એકાદશીના વ્રતને દિવસે કોઈ પ્રકારનો ફળાહાર કર્યા વગર જ ઉપવાસ કરીને નંદજીએ એકાદશીનું વ્રત કર્યું અને ભગવાન જનાર્દનની પૂજા કરી. રાત્રીએ જાગરણ કર્યું અને બારશના દિવસે વહેલી સવારે તે યમુનામાં સ્નાન કરવા ગયા. અતિશય વહેલી સવારમાં અસુરો ફરતા હોય છે. તે સમયમાં સ્નાનાદિક કરાય નહિ. પરંતુ નંદજી આ નિયમથી અજ્ઞાત હતા તેથી જ તેણે સ્નાન કરવા યમુનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી વરુણના સેવક કોઈક અસુરે નંદજીને પકડ્યા અને તેને વરુણની પાસે લઈ ગયો. ઘણો સમય થયો છતાં સ્નાન કરીને પાછા નહિ આવેલા નંદજીની ગોવાળોએ તપાસ કરી તથા બૂમો પાડીને તેઓએ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને બોલાવ્યા. (૧, ૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પોતાના ભક્તોને અભયદાન આપનાર શ્રીકૃષ્ણે સાંભળ્યું કે વરુણે પિતાજીનું અપહરણ કરાવ્યું છે. તેથી ત્યાંથી નંદજીને છોડાવવા માટે તે તત્કાળ વરુણ પાસે ગયા. (૩)

પોતાને ત્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા તેનાં દર્શન કરીને લોકપાળ વરુણ અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે સુંદર વિવિધ પદાર્થોથી શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું અને ત્યારપછી વિનંતિપૂર્વક તે કહેવા લાગ્યો. (૪)

વરુણ કહે છે કે ભગવન ! આજે મને તમારું દર્શન થયું તેથી હું એમ માનું છું કે મેં આજે જ આ દેહ ધર્યો છે. અર્થાત્ આ દેહ ધર્યાનું ફળ આજે મને મળ્યું છે હું એમ માનું છું કે આજે મેં રત્નોનો મોટો સાગર પ્રાપ્ત કર્યો છે, અર્થાત્ હું રત્નાકર (પતિ) કહેવાઉં છું. તે મારું નામ ખરેખર આજે જ સાર્થક થયું હોય તેમ હું માનું છું. કારણ કે તમારા ચરણકમળની સેવા કરનારા મનુષ્યો જ સંસારસાગરને પાર કરી શકે છે. તે ચરણકમળનું દર્શન આજે મને થયું તે જ મારા અહોભાગ્ય છે. (૫)

હે ભગવન ! અમે સાંભરેલ છે કે આપના ધામમાં જગતની રચના કરનાર માયા છે જ નહિ. આપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન છો. આપને નમસ્કાર કરું છું. (૬)

આ આપના પિતા છે એવું નહિ જાણનાર તથા યોગ્ય-અયોગ્યનો વિવેક નહિ જાણનાર મૂઢ એવા મારા આ સેવકે આપના પિતાશ્રીનું અપહરણ કર્યું છે. તેનો આ અપરાધ તમે ક્ષમા કરો. પિતાશ્રી પ્રત્યે સ્નેહ રાખનારા હે ગોવિંદ ! આપ આપના પિતાશ્રીને સ્વસ્થાને લઈ જાઓ. (૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ઈશ્વરોના ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વરુણે આ પ્રકારે પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારપછી પોતાના પિતા નંદજીને લઈને તેઓ વ્રજમાં આવ્યા અને પોતાના બંધુઓને આનંદિત કર્યા. (૮)

કોઈ દિવસ નહિ જોયેલા વરુણના લોકને તથા તેના ઐશ્વર્યોને જોઈને નંદજી તો અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા તથા વરુણ જેવા મોટા દેવ પણ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરે છે અને તેની પ્રાર્થના કરે છે તે નજરે જોઈને નંદજી વધારે આશ્ચર્ય પામ્યા. ગોકુળમાં આવેલા નંદજીએ શ્રીકૃષ્ણ વિષયક પોતાને જે અનુભવ થયો હતો તે સર્વે તેણે ગોવાળોને કહ્યો. હે રાજન ! નંદજીના મુખે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ સાંભળીને ભગવાન કૃષ્ણને પરમેશ્વર માનીને સર્વે ગોવાળોને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જોવામાં ઉત્સાહ થયો અને તેઓ મનમાં સંકલ્પ કરવા લાગ્યા કે સર્વેશ્વર આ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું બ્રહ્મધામ આપણને જરૂર બતાવશે અને ત્યાં લઈ જશે. (૯, ૧૦)

પોતાના ભક્ત ગોવાળોનો આ સંકલ્પ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ જાણી લીધો અને તેઓ પ્રત્યે કૃપા કરીને તેઓનો સંકલ્પ પૂરો કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા. (૧૧)

દેહાત્મબુદ્ધિ તથા વિષયાસક્તિથી સાચાં ખોટાં કર્મો કરનારા જીવાત્માઓ પોતાના કર્મને અનુસારે ઊંચ-નીચ દેહ પામીને આ સંસારચક્રમાં ભટક્યા કરે છે. આવા અજ્ઞાની જીવો પોતાના મોક્ષનો ઉપાય જાણી શકતા નથી. (આ ગોવાળો મોક્ષનો ઉપાય જાણી શકે તેમ મારે કરવું જોઈએ.) આમ વિચારીને અતિ કૃપાળુ ભગવાને પોતાના અનન્ય ભક્તો ગોવાળો ઉપર કૃપા કરી અને માયાથી પર વૈકુંઠ નામે પોતાનું બ્રહ્મપુર ધામ વ્રજવાસીઓને બતાવ્યું. (૧૨, ૧૩)

એકાગ્ર ચિત્તથી ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને પોતાના આત્માને ત્રણ ગુણથી રહિત કરનારા મુનિઓ પોતાના વિશુદ્ધ આત્મામાં જે વૈકુંઠને જુએ છે, જે ત્રણેય કાળમાં વાસ્તવિક સ્વરૂપે રહે છે. જ્ઞાનમય છે. માપી ન શકાય તેવું પોતાના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત અનાદિ કાળથી વિદ્યમાન બ્રહ્મ નામનો વૈકુંઠ લોક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વ્રજવાસીઓને બતાવ્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વ્રજવાસીઓને બ્રહ્મધરા પાસે લઈ ગયા. અને સર્વે વ્રજવાસીઓ તે ધરામાં ડૂબી ગયા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેઓને બહાર કાઢ્યા અને ત્યારપછી ભગવાને તેઓને બ્રહ્મલોક બતાવ્યો. તે બ્રહ્મલોક ભગવાને પહેલાં અકૂરને પણ બતાવ્યો હતો. (૧૪, ૧૫)

નોંધ : અહીં સમજવાનું એ છે કે વ્રજવાસીઓએ સર્વપ્રથમ સચ્ચિદાનંદમય બ્રહ્મતેજ જોયું. તેજ સિવાય તેમને કાંઈ જોવામાં આવ્યું જ નહિ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેઓ ઉપર કૃપા કરી તેથી તેઓ દિવ્ય દેહ અને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા થયા.

આ રીતે ભગવાનની સંપૂર્ણ કૃપાથી જ તેઓ ભગવાનના ધામમાં દર્શન કરી શક્યા.

બ્રહ્મલ્લદ = એટલે સચ્ચિદાનંદ તેજ સમૂહ બ્રહ્મનો લોક અર્થાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા તેના પાર્ષદાને રહેવાનો લોક.

ગોપાળાનંદ સ્વામી કૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તથા નિત્યાનંદ સ્વામી કૃત ગુજરાતી અનુવાદને આધારે આ નોંધ આપી છે.

નંદાદિક ગોવાળો એ બ્રહ્મલોકને જોઈને અતિશય આનંદ પામ્યા. આ ધામમાં તો પોતાની સાથે રહેનારા શ્રીકૃષ્ણની વેદોસ્તુતિ કરે છે તે જોઈને તેઓ અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યા. (૧૬)

નન્દાદયસ્તુ તં દૃષ્ટ્વા પરમાનન્દનિર્વૃતાઃ ।

કૃષ્ણં ચ તત્ર ચ્છન્દોભિઃ સ્તૂયમાનં સુવિસ્મિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વૈકુંઠધામ દર્શન નિરૂપણ’ નામે અઠ્યાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૯ મો

રાસક્રીડારંભ

શ્રીશુક ઉવાચ = ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્ફુલ્લમલ્લિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્રે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

(અહીંથી શરૂ થતા) ૨૯ થી ૩૩ સુધીના પાંચ અધ્યાયો ‘રાસપંચાધ્યાય’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ સ્કંધના અધ્યાય ૨૨ માં ગોપકન્યાઓને ભગવાને વચન આપેલ કે આવતી શરદઋતુની રાત્રીઓમાં હું તમારી સાથે રાસ રમીશ. તે વચન સત્ય કરવા માટે ભગવાને રાસરમણ કર્યું. (૧)

બ્રહ્માદિક દેવોને પરાજિત કરનાર કામદેવનો ગર્વ નાશ કરવા માટે ભગવાને રાસરમણ કર્યું. (૨)

પોતાની અનન્ય ભક્ત ગોપીઓની ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે ભગવાને ગોપીઓ સાથે રાસરમણ કર્યું. (૩)

અલૌકિક રીતે જ ભગવાને રાસરમણ કર્યું છે તે અલૌકિકતા આ પ્રમાણે છે :

(૧) યોગકળાનો ઉપયોગ કરીને જ ભગવાને રાસરમણ કર્યું. (૨) ગોપીઓ માટે વિહાર કરવા છતાં પોતાનું બ્રહ્મચર્ય અખંડ રાખ્યું. (૩) જેટલી ગોપીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપો ધારીને પોતે રમ્યા. (૪) બાળક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે તે જ રીતે ભગવાને પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે જ રમણ કર્યું. (૫) કામદેવને પણ વલોવી નાખે તેવી શક્તિથી ભગવાને રક્ષણ કર્યું. (ગોપાળાનંદ સ્વામી તથા શ્રીધર સ્વામીની વ્યાખ્યાને આધારે)

શરદઋતુ હોવાથી મલ્લિકા વગેરે પુષ્પો ખીલી ઊઠ્યાં હતાં. નિર્મળ રાત્રીઓ હતી. તેવો મનોહર સમય જોઈને યોગકળાનો આશ્રય કરીને ગોપીઓ સાથે રાસ રમવાની ભગવાને ઈચ્છા કરી. ઘણા સમય પછી પોતાની પ્રિયાને મળેલો પતિ પ્રિયાના મુખ ઉપર કેસરનો લેપ કરે તે રીતે પોતાનાં સુખદ કિરણો વડે પૂર્વ દિશાના મુખને લાલ રંગથી રંગિત કરતો ચંદ્ર પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામ્યો. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણે રાસ રમવાની ઈચ્છા કરી. (૧, ૨)

સોળ કળાએ ખીલેલ પોયણાઓનો વિકાસ કરનાર લક્ષ્મીજીના મુખની કાંતિ સમાન પ્રકાશમાન નવીન કુંકુમની સમાન લાલ ચંદ્રને જોઈને તથા એ ચંદ્રનાં મુલાયમ કિરણો વડે રંગાયેલા મનોહર વૃંદાવનને જોઈને સુંદર નયનકટાક્ષોવાળી સ્ત્રીઓનાં મન આકર્ષિત થાય તે રીતે મધુર સ્વરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વાંસળી વગાડી. કામભાવની વૃદ્ધિ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીનો મધુર સ્વર સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આકર્ષિત મનવાળી ગોપીઓ પરસ્પર કોઈને બબર ન પડે તે રીતે સાહેલીઓને જાણ કર્યા વિના કાનનાં કુંડળો સ્થિર રહે નહિ તે રીતે દોડતી દોડતી જે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા હતા તે સ્થળે પહોંચી. (૩, ૪)

ગાયો દોડતી હતી તે છોડીને, ચૂલે મૂકેલા દૂધને નીચે ઉતાર્યા વિના, શીરો કે ખીર વગેરે રાંધવાનું અધૂરું મૂકીને, પીરસવાનું કાર્ય પડતું મૂકીને, સ્તનપાન કરતાં બાળકને છોડીને, પતિની સેવા છોડીને, જમવાનું અધૂરું મૂકીને, લીંપવાનું કાર્ય પૂરું કર્યા વગર, શારીરિક શુદ્ધિ કાર્ય પૂર્ણ કર્યા વગર, પૂરું નેત્રાંજન કર્યા વગર જ વસ્ત્રો, ઘરેણાંઓ ઊલટા-સૂલટા પહેરીને આ રીતે વિવિધ કાર્યોમાં રોકાયેલી ગોપીઓ પોતપોતાની ક્રિયાઓ પૂર્ણ કર્યા વગર જ ઉત્સાહપૂર્વક દોડીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચી. (૫, ૬, ૭)

પતિઓ, માતાપિતાઓ, પુત્રો અને સંબંધીજનોએ ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણ પાસે જતાં અટકાવ્યા હતા. પરંતુ તે ગોપીઓનાં ચિત્ત ભગવાન ગોવિંદે પોતા તરફ ખેંચ્યા હતાં તેથી મોહિત થયેલી ગોપીઓ પાછી વળી નહિ. પતિ વગેરેના બંધનને કારણે જે ગોપીઓ ઘરમાં જ પુરાઈ રહેલી તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈ શકી નહિ. તે સર્વે નેત્રો મીંચીને હૃદયના સાચા ભાવથી એકાગ્ર ચિત્તથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવા લાગી. (૮, ૯)

પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના અસહ્ય વિરહથી તેઓના હૃદયમાં વિહરાગ્નિનો અત્યંત તાપ થયો. (અતિ દુઃખ થયું.) તેથી તેઓનાં પાપ બળી ગયાં અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું એકાગ્રચિત્તથી તે ગોપીઓએ

ધ્યાન કર્યું. તેથી તેઓના ધ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં અને શ્રીકૃષ્ણને ભેટીને તેઓ અતિશય આનંદ પામી અને તેઓનાં પુણ્યકર્મો પણ નાશ પામ્યાં. (૧૦)

(શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં કર્મો ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નકારક જ છે. ભગવાનનો વિરહ થવાથી ગોપીઓએ ભગવાનનું જ સ્મરણ કર્યું. તેથી તેઓનાં અશુભ કર્મો નાશ પામ્યાં અને ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી તેઓને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેથી તેઓનાં પુણ્યપ્રદ શુભ કાર્યો પણ નાશ પામ્યાં. આવો ભાવાર્થ છે.)

હે રાજન ! આ શ્રીકૃષ્ણ છે તે જાર (પર સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ રાખનારો) છે એવું સમજીને ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે અતિ સ્નેહ રાખેલો. (પરંતુ આ પરમાત્મા છે એમ સમજીને નહિ) અને શ્રીકૃષ્ણ સાથેના તે સ્નેહને કારણે જ તેઓના શુભાશુભ કર્મનો તત્કાળ નાશ થયો અને સર્વેએ દિવ્ય દેહો પ્રાપ્ત કર્યા. (૧૧)

રાજા પરીક્ષિત પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે મુનિ ! ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને જારપુરુષ સમજીને તેની સાથે સ્નેહ કર્યો હતો, પરબ્રહ્મ સમજીને નહિ છતાં પણ તે ગોપીઓની ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિ તથા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર તે સર્વે સંસારપ્રવાહ નાશ પામ્યો તે કેમ બને ? (૧૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મેં પહેલા કહેલો જ છે કે શિશુપાળ ભગવાનનો દ્રોહ જ કરતો છતાં તેનો મોક્ષ થયો ત્યારે ભગવાનને પ્રિય તેના ભક્તજનો ભગવનનાં સંબંધથી મોક્ષ પામે તેમાં શંકાનો કોઈ અવકાશ જ નથી. (૧૩)

હે રાજન ! ભગવાન તો અવિકારી છે. માયાના ગુણોના નિયંત્રા છે. માયિક ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણથી તે ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. આવા તે પરમાત્મા ભક્તોને સુખ આપવા માટે તથા કોઈ પણ પ્રકારે પોતાની સાથે અતિ સંબંધ રાખનારા જીવાત્માઓનું કલ્યાણ કરવા માટે ભગવાન પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થાય છે. કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, મિત્રતા અને ભક્તિ. આ પ્રકારના સંબંધોમાંથી કોઈ પણ એક સંબંધથી પોતાના ચિત્તમાં જે કોઈ ભગવાનના સ્વરૂપનું હંમેશા સતત સ્મરણ કરે તેને સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે, અર્થાત્ તે ભગવાનનો પાર્ષદ થાય છે. (૧૪, ૧૫)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ વિષયમાં જરા પણ વિસ્મય પામવા જેવું નથી કારણ કે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર અજન્મા ભગવાનના સંબંધથી સ્થાવર પ્રાણીઓનો પણ મોક્ષ થાય છે. પોતાના સમીપમાં આવેલી વ્રજ ગોપીઓને જોઈને વક્તાઓમાં પણ ઉત્તમ વક્તા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મધુર વાક્યોથી ગોપીઓને મોહિત કરવા તેઓને કહેવા લાગ્યા. (૧૬, ૧૭)

ભગવાન કહે છે કે હે મહાભાગ્યશાળી ગોપીઓ ! તમે આવી તે બહુ સારું થયું. આપનું હું શું શ્રેય કરું ? વ્રજમાં બધા કુશળ છે ને ? તમારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું છે ? તે કહો. સુંદર કટીવાળી હે સ્ત્રીઓ ! ભયંકર આ સ્ત્રીમાં અત્યારે ચોતરફ હિંસક પ્રાણીઓ ફરી રહ્યા છે માટે તમે સર્વે વ્રજમાં પાછા જાઓ. તમારે સ્ત્રીઓએ અત્યારે અહીં ઊભું રહેવું તે પણ સારું નથી. તમારા ઘરમાં તમને નહિ દેખવાથી તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ અને પતિઓ તે સર્વે તમને શોધતાં હશે. તમારા સંબંધીઓને તમે ભયભીત કરો નહિ. પુષ્પોથી પ્રકુલ્લિત ચંદ્રનાં કિરણોથી શ્વેત યમુનાના જળથી, શીતળ મંદ પવનથી કંપિત પાંદડાઓથી શોભતું આ વૃંદાવન પણ તમે જોયું

માટે તમે સર્વે જલદીથી તમારે ઘેર જાઓ. તમારા પતિની સેવા કરો. તમારાં બાળકો રડતાં હશે તેને સ્તનપાન કરાવો. વાછરડાંઓ ભાંભરતા હશે તેને ગાયો પાસે લઈને ધવરાવો. ગાયો દોહવા માંડો. (૧૮ થી ૨૨)

જો આપ સર્વે મારી પ્રત્યે અતિ સ્નેહને આધીન થઈને મારી પાસે આવી હો તો તે તમારા માટે યોગ્ય છે, કારણ કે નાના મોટા દરેક પ્રાણીઓ મારી પ્રત્યે સહેજે જ સ્નેહ રાખે છે. (૨૩)

નિષ્કપટ ભાવથી પતિની સેવા કરવી તે સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે તથા પતિના સંબંધીઓનું હિત થાય તેમ રહેવું અને પોતાનાં બાળકોનું લાલનપાલન કરવું તે સ્ત્રીઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પરલોકના સુખની ઇચ્છા રાખનાર સન્નારીએ પોતાના પતિની સેવા અવશ્ય કરવી. દુષ્ટ સ્વભાવવાળો, મંદભાગી, વૃદ્ધ, મૂર્ખ, રોગી અને નિર્ધન. આ પ્રકારના દોષવાળો પતિ હોય છતાં પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિની સેવા આદરપૂર્વક કરવી. બ્રહ્મહત્યા વગેરે મહાપાપ કરવાથી પતિત થયેલા પતિનો ત્યાગ કરવામાં દોષ નથી. (૨૪, ૨૫)

જારપુરુષના સંબંધનું સુખ તુચ્છ છે, દુઃખદ છે, ભયંકર છે તેમજ સ્વર્ગ સુખ અને યશનો નાશ કરનાર છે. પવિત્ર અને પ્રતિષ્ઠિત પરિવારની સ્ત્રીઓ માટે તો તે ખૂબ જ નિંદનીય પણ છે. (૨૬)

મારાં ચરિત્રો સાંભળવા, મારાં દર્શન કરવા, મારા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું અને મારા ગુણોનું કીર્તન કરવું. આ ઉપાયોથી મારા પ્રત્યે જે દૃઢ ભાવ થાય છે તે જ ભાવ સત્ય અને ચિરસ્થાયી છે પણ મારી સાથેના અતિ નિકટના સંબંધથી એવો ભાવ થતો નથી. (૨૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાને કહેલાં અપ્રિય વચનો સાંભળીને ગોપીઓ અતિ દુઃખી થઈ. તેઓના સંકલ્પો ભાંગી પડ્યા અને તેઓ ચિંતામાં પડી. (૨૮)

દુઃખના નિઃશ્વાસથી સુકાતા અધરોષ્ટવાળા મુખથી નીચું જોઈને પગથી જમીન ખોતરતી, અંજનવાળાં આંસુઓથી સ્તન પરના કેસરને ધોતી આવી પડેલા મોટા દુઃખના ભારથી દબાયેલી તેઓ ચૂપચાપ ઊભી રહી. શ્રીકૃષ્ણ માટે સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરનાર તેની પ્રત્યે સ્નેહવાળી ગોપીઓએ અતિશય રુદન કર્યું તેથી તેઓનાં નેત્રો સૂજી ગયાં. પ્રિયતમ હોવા છતાં શત્રુની માફક સામેથી અપ્રિય બોલનાર કૃષ્ણ પ્રત્યે કાંઈક ક્રોધ કરીને આંસુ લૂછીને ગદગદ વાણીથી ગોપીઓ કહેવા લાગી. (૨૯, ૩૦)

ગોપીઓ કહે છે કે હે વિભો ! આવું ક્રૂર વચન બોલવું તે આપને યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને અમે તમારા ચરણની સેવા કરીએ છીએ. આદિપુરુષ પરમાત્મા પોતાની સેવા કરનાર મુમુક્ષુઓની ઇચ્છા પૂરી કરે છે. તે રીતે તમે અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. પોતાનું જ ધાર્યું કરનાર હઠીલા હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે અમારો ત્યાગ કરો નહિ. (૩૧)

ધર્મના જાણનાર હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે કહ્યું કે પતિ, બાળકો તથા સંબંધીઓની સેવા કરવી તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. તે સાચું પરંતુ અમે તો એમ જાણીએ છીએ કે પ્રાણી માત્રના વહાલા સગા આપ જ છો અને સર્વના આત્મા પણ આપ જ છો તેથી જ સર્વ ઉપદેશ આપનાર તથા તેનું ફળ આપનાર આપની અમે સેવા કરીશું તેથી સર્વની સેવા અમે કરી છે એવો સંતોષ અમે અનુભવીશું. (૩૨)

હે કમળનયન ભગવન ! વિવેકી પુરુષો આપને પોતાના આત્મા જાણે છે અને નિત્ય સ્નેહ કરવા લાયક છો એમ જાણીને તેઓ આપની સાથે જ સ્નેહ રાખે છે એ જ રીતે આપનું મહાત્મ્ય

સમજીને અમે તમારી વિષે પ્રીતિ કરી છે. કેવળ દુઃખ દેનાર પતિ, પુત્રી વગેરે સંબંધ રાખવાથી અમારે શો લાભ છે ? માટે તમો અમારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે પરમેશ્વર ! લાંબા સમયથી તમારી પાસેથી સુખની આશા રાખી છે. અમારી આશાનો તમે નાશ કરો નહિ. (૩૩)

હે ભગવન ! સુખની આશાથી અત્યાર સુધી અમારું ચિત્ત સંસારમાં આસક્ત હતું અને હાથ પણ ઘરકામમાં લાગેલા હતા. પરંતુ વાંસળીના મધુર સ્વર વડે તમે અમારું ચિત્ત તમારા તરફ ખેંચ્યું અને તેથી અમારા હાથ ઘરકામમાં લાગતા નથી. અરે, તમારા ચરણોથી દૂર જવા માટે અમારા પગ અહીંથી એક ડગલું પણ ભરતા નથી. તો પછી અમે વ્રજમાં પાછા કેવી રીતે જઈએ ? અમારી આવી સ્થિતિ છે. અમે શું કરીએ ? હે ભગવન ! આ તમારું મધુર ગાન સાંભળીને તથા તમારું મધુર હાસ્ય અને ચપળ નયન કટાક્ષો તે બધું જોઈને અમારા ચિત્તમાં કામાગ્નિ થયો છે. અમારા આ કામાગ્નિને તમારા અધરામૃત રૂપી જળથી આપ શાંત કરો. જો તમે તેને શાંત નહિ કરો તો હે મિત્ર ! કામાગ્નિ અને વિહરાગ્નિ એમ બે પ્રકારના અગ્નિથી અમે અમારાં શરીરોને ભસ્મ કરીને તમારું ધ્યાન કરીને તમારા ચરણનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કરીશું. (૩૪, ૩૫)

હે કમલનયન ! યોગીઓને તથા અમોને તમે અત્યંત પ્રિય છો અને તમો પણ અમારી પ્રત્યે સ્નેહ રાખો છો. આપના ચરણનું સાંનિધ્ય લક્ષ્મીજીને પણ ક્યારેક જ મળે છે. તે ચરણકમળનું સાંનિધ્ય અમોને તમે આપ્યું અને અમારું રક્ષણ કર્યું તથા અમોને રમાડીને તમે આનંદિત પણ કર્યા. તેથી જ હવે અમે અમારા પતિ આદિકની સમક્ષ ઊભા રહેવા પણ સમર્થ નથી. લક્ષ્મીજીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા દેવો પણ લક્ષ્મીજીની સ્તુતિ કરે છે. તે લક્ષ્મીજીએ આપની છાતીમાં સ્થાન મેળવ્યું જ છે. છતાં પણ તુલસીજી તથા ભક્તોએ સેવેલા આપના ચરણની રજ લક્ષ્મીજી પણ ઈચ્છે છે. તે ચરણરજને શરણે અમે આવ્યા છીએ. (૩૬, ૩૭)

હે દુઃખભંજન દેવ ! ઘર-કુટુંબને છોડીને તમારા ચરણને આશરે આવેલી, તમારી સેવા ઈચ્છતી એવી અમારા સર્વે ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ. પુરુષોમાં અલંકારરૂપ હે શ્રીકૃષ્ણ ! મનોહર મંદહાસ્ય સહિત તમારા નયનકટાક્ષો વડે પ્રગટ થયેલા કામાગ્નિના તાપથી દુઃખિત ચિત્તવાળા અમોને તમે તમારી દાસીઓ બનાવો. હે ભગવન ! કાનના કુંડળથી શોભતા કપાળવાળું, અમૃતપૂર્ણ અધરોષ્ઠવાળું, મંદહાસ્ય સહિત કટાક્ષ દૃષ્ટિવાળું તમારું મુખ જોઈને તથા લક્ષ્મીજીને રમવાના સ્થાન રૂપ તમારી છાતી જોઈને હર્ષપૂર્વક અમો તમારી દાસીઓ થશું. હે ભગવન ! અમૃત સમાન સ્વાદિષ્ટ મધુર સ્વર વડે સુંદર પદો સંભળાવતું આ તમારું મધુર વાંસળીવાદન સાંભળીને તથા ત્રિલોકીમાં ન હોય તેવું આ તમારું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને મોહિત થયેલી એવી ત્રિલોકીમાં કઈ સ્ત્રી છે કે જે પોતાના પતિવ્રતાના ધર્મથી ચલાયમાન ન થાય ? અરે ! વધારે શું કહેવું ? તમારો આ બંસીનાદ સાંભળીને તથા તમારું આ રૂપસૌંદર્ય જોઈને આ ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો, મૃગો વગેરે સર્વે રોમાંચિત થયાં છે. આદિપુરુષ નારાયણ સમય સમયે પ્રગટ થઈને દેવોનું રક્ષણ કરે છે. તે જ રીતે વ્રજવાસીઓના દુઃખને દૂર કરનાર તમે પણ વ્રજની રક્ષા માટે જ પ્રગટ થયા છો. દુઃખીઓનું દુઃખ દૂર કરનાર હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમો તમારી દાસીઓ છીએ. કામાગ્નિથી તપેલાં અમારાં સ્તનો અને મસ્તકો ઉપર આપના કરકમળ મૂકીને તેને શાંત કરો. (૩૮ થી ૪૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓનાં વ્યથાપૂર્ણ વચનો સાંભળ્યા. તેની સામું જોઈને મંદ હાસ્ય કર્યું અને ભગવાન પોતે પોતાના આત્મસુખથી જ પૂર્ણ છે છતાં પણ ગોપીઓ ઉપર દયા કરીને તેઓને રમાડવા લાગ્યા. (૪૨)

પ્રિયતમની પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પ્રકૃત્વિત મુખવાળી સર્વે ભેળી મળીને એકીસાથે આવેલી ગોપીઓથી વીંટાયેલા અને ઉદાર ચરિત્રવાળા, મોગરાના પુષ્પ જેવા શ્વેત દાંતની કાંતિવાળું મંદહાસ્ય કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તારામંડળ વચ્ચે ચંદ્ર શોભે તેમ શોભતા હતા. (૪૩)

અસંખ્ય ગોપીઓના સમૂહના પાલક શ્રીકૃષ્ણ વૈજયંતિમાળા પહેરીને ઊંચે સ્વરે ગાન કરતા અને વૃંદાવનને શોભાવતા ચારે તરફ ફરતા હતા અને શ્રીકૃષ્ણના યશનું ગાન કરતી ગોપીઓ પણ સાથે ફરતી હતી. (૪૪)

ઠંડી થયેલી રેતીવાળા, યમુનાના તરંગોથી પ્રકૃત્વિત પોયણાના મનોહર સુગંધપૂર્ણ યમુનાના કિનારા ઉપર ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણ રમતા હતા. હાથ લાંબા કરીને કંઠમાં નાખવા, ભેટવું તથા હાથ માથાના કેશ, સાથળ, પહેરવાનાં વસ્ત્રો, સ્તન તે સર્વનો કોમળ હાથથી સ્પર્શ કરવો તથા હાસ્ય મશ્કરી કરવી તથા નખનાં અગ્ર ભાગથી હળવી ચૂંટીઓ ભરવી, ફરવું, જોવું અને હસવું વગેરે કામોત્તેજક ક્રિયાઓ વડે વ્રજની ગોપીઓની કામભાવની વૃદ્ધિ થાય તે રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમને રમાડતા હતા. (૪૫, ૪૬)

હે રાજન ! આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓનો સ્વીકાર કર્યો તેથી તે ગોપીઓ પોતાના મનમાં એમ માનવા લાગી કે પૃથ્વીમાં અમારા જેવી સ્ત્રી છે જ નહિ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સાંનિધ્યની પ્રાપ્તિ રૂપી સૌભાગ્યથી ગર્વિષ્ઠ બનેવી તે ગોપીઓના ગર્વને જોઈને તે ગર્વનો નાશ કરવા તથા તેઓની ઉપર કૃપા કરવા માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી અદેશ્ય થયા. (૪૭, ૪૮)

તાસાં તત્સૌભગમદં વીક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।

પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયત ॥ ૪૮ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘રાસકીડારંભ’ નામે ઓગણત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૦ મો

શ્રીકૃષ્ણાન્વેષણ

શ્રીશુક ઉવાચ = અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાંગનાઃ ।

અતપ્યસ્તમચક્ષાણાઃ કરિણ્ય ઇવ યૂથપમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ અદેશ્ય થયા કે તરત જ હાથીને નહિ જોવાથી હાથણીઓ જેમ દુઃખી થાય તે રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નહિ જોવાથી ગોપીઓ દુઃખી થઈ. (૧)

ભગવાનની ગતિ, સ્નેહ, હાસ્ય, કૃપાદૃષ્ટિ, મધુર ભાષણ, વિહાર તથા વિવિધ વિલાસ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના ગુણો તથા ચરિત્રોથી આકર્ષિત ચિત્તવાળી ગોપીઓ કૃષ્ણમય બનીને તેની વિવિધ ક્રિયાઓનું

અનુકરણ કરવા લાગી. પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણની ગતિ, હાસ્ય, દૃષ્ટિ, મિષ્ટભાષણ વગેરે ક્રિયા કરવામાં એકાગ્રચિત્તવાળી તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણ જેવી જ ક્રિયાઓ કરતી કરતી શ્રીકૃષ્ણરૂપ જ બનીને પરસ્પર એમ કહેવા લાગી કે ‘હું જ શ્રીકૃષ્ણ છું.’ (૨, ૩)

તે સર્વે ભેગી થઈને ઊંચે સ્વરે શ્રીકૃષ્ણનાં ગીતો ગાવા લાગી. ગાંડી ઘેલી બનેલી તેઓ પ્રત્યેક વનમાં ફરીને શ્રીકૃષ્ણની શોધ કરતી હતી. પ્રાણી માત્રની અંદર તથા બહાર સર્વત્ર રહેલા શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર સર્વે વૃક્ષોને પૂછતી હતી. ગોપીઓ વૃક્ષોને ઉદ્દેશીને પૂછવા લાગી કે, હે પીપળ ! હે પીપળા ! હે વડલા ! સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિ તથા મંદ હાસ્યથી અમારા ચિત્તને ચોરીને નાસી ગયેલ નંદકુમાર શ્રીકૃષ્ણને તમે જોયા છે ? હે બપોરિયા ! હે આસોપાલન ! હે નાગચંપા ! હે પુનાંગ ! હે ચંપા ! અભિમાની સ્ત્રીઓના અભિમાનનો મનોહર હાસ્યથી જ નાશ કરનાર બલરામના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ તમારી પાસેથી પસાર થયા હતા ? ભગવાનના ચરણમાં જ પ્રીતિ રાખનારી હિતકારક હે તુલસી ! ભ્રમરો સહિત તેને ધારણ કરનાર તારા પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણને તે જોયા ? ઓ માલતી ! ઓ મોગરા ! ઓ જૂઈ ! ઓ જાઈ ! પોતાના હાથનો સ્પર્શ કરીને તમોને પ્રફુલ્લિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણને જતા તમે જોયા છે ? હે આંબા ! હે રાયણ ! હે ફણસ ! હે આસન ! હે કંચનારા ! હે જાંબુડી ! હે આંકડા ! હે બિલીપત્ર ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર ! હે નીમ અને યમુનાતટ પર ઊભેલા હે સર્વે વૃક્ષો ! કેવળ પરોપકાર માટે જ તમારો જન્મ છે. માટે ભાન ભૂલેલી અમોને શ્રીકૃષ્ણ જે માર્ગે ગયા હોય તે માર્ગ બતાવો. (૪ થી ૯)

હે પૃથ્વી ! તે શું તપ કર્યું હશે ? ભગવાનના ચરણનાસ્પર્શથી તને આનંદ થયેલ છે કારણ કે તું રોમાંચિત થયેલી દેખાય છે. તારો આ આનંદ શ્રીકૃષ્ણના ચરણસ્પર્શનો છે કે ભગવાન વામનના ચરણસ્પર્શનો છે કે ભગવાન વરાહના શરીરના સ્પર્શનો છે ? (૧૦)

હે મૃગલીઓ ! પોતાના સુંદર અવયવોથી તમારાં નેત્રોને શાંત કરતા શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પ્રિયતમા સાથે તમારી સમીપમાં આવ્યા હતા ? (કદાચ આવ્યા હશે) કારણ કે પ્રિયતમાના અંગસંગથી તેના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાયેલી શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી મોગરાની માળાની સુગંધ અહીં આવે છે. (૧૧)

હે વૃક્ષો ! એક હાથ પ્રિયતમાના ખભા ઉપર રાખીને બીજા હાથમાં કમળધારીને અહીં ફરતા બલરામના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ તમારા પ્રણામને કૃપા દૃષ્ટિ સહિત સ્વીકારે છે ? તુલસીની સુગંધથી મદાંધ બનેલા ભ્રમરોએ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ઊડ્યા જ કરે છે. (૧૨)

હે સખીઓ ! આ વેલીઓ શ્રીકૃષ્ણને જરૂર મળી હશે માટે તેઓને પૂછો કારણ કે તેઓ પોતાના પતિના બાહુઓને (વૃક્ષોની ડાળીઓને) ભેટી રહી છે. છતાં પણ તેને ભગવાનના હાથના નખનો સ્પર્શ થયો લાગે છે. તેથી જ તે વધારે રોમાંચિત જણાય છે. (૧૩)

શ્રીકૃષ્ણની તપાસ કરવામાં વિહ્વળ થયેલી ગોપીઓ ગાંડાઘેલા જેવાં વાક્યો બોલતી તે ભગવાનમય બનીને ભગવાનની વિવિધ લીલાઓનું અનુકરણ કરવા માંડી. (૧૪)

શ્રીકૃષ્ણરૂપ બનેલી કોઈક ગોપી બીજી ગોપીને પૂતનારૂપે માનીને તેના સ્તનનું પાન કરવા માંડી તો કોઈક ગોપી બાળકૃષ્ણ સ્વરૂપે થઈને રડવા માંડી અને ગાડાંરૂપે થયેલી બીજી ગોપીને પાટુ મારવા લાગી. કોઈક ગોપી તૃણાવર્ત દૈત્યરૂપ બનીને બાળશ્રી કૃષ્ણરૂપ બનીને બીજી ગોપીનું

અપહરણ કરવા માંડી. કોઈ ગોપી પગના ઝાંઝરની ધૂધરીઓના અવાજવાળા પોતાના બંને પગ ઢસડતી પોતાના ઢીંચણો વડે ચાલવા લાગી. કોઈ એક-બે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામરૂપે થઈ અને બીજી કેટલીક ગોપીઓ ગોવાળો રૂપે થઈ અને જે ગોપી વત્સાસુર રૂપે થઈ હતી તથા જે બકાસુરરૂપે થઈ હતી તે બંને મારવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી. કૃષ્ણ રૂપે થયેલી કોઈક ગોપી દૂર થયેલી ગાયોને બોલાવવા લાગી અને વાંસળી વગાડીને રમતી હતી તેને ગોવાળો રૂપ બનેલી બીજી ગોપીઓ ‘વાહ કૃષ્ણ ! વાહ કૃષ્ણ !’ એમ બોલીને તેની પ્રશંસા કરતી હતી. શ્રીકૃષ્ણરૂપ બનેલી કોઈક ગોપી ગોપાળરૂપ બીજી ગોપીના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને ભગવાનમાં જ મનવાળી તે ચાલતી ચાલતી બીજી ગોપીઓને કહેવા લાગી કે, ‘હું કૃષ્ણ છું, હું કેવી સુંદર ગતિથી ચાલું છું તે તમે જુઓ.’ કૃષ્ણ બનેલી એક ગોપી ગોપાળરૂપી અન્ય ગોપીઓને કહેવા લાગી કે, ‘અરે વ્રજવાસીઓ ! વરસાદથી કે વાયુથી ડરશો નહિ. તેનાથી તમારું મેં રક્ષણ કર્યું છે.’ એમ કહીને પ્રયત્નપૂર્વક એક હાથથી પોતાના એક વસ્ત્રને ઊંચે ઉપાડવા લાગી. (૧૫ થી ૨૦)

હે રાજન ! એક ગોપી શ્રીકૃષ્ણરૂપ બનીને કાલીયનાગ રૂપ બનેલી બીજી ગોપીના મસ્તકને પગથી દબાવીને કહેવા લાગી કે હે દુષ્ટ સર્પ ! તું અહીંથી ચાલ્યો જા. ખલપુરુષોને શિક્ષા કરવા માટે જ હું જન્મ્યો છું. તે ગોપીઓમાંથી કૃષ્ણરૂપ બનેલી એક ગોપી એમ કહેવા લાગી કે હે ગોવાળો ! જુઓ તો ખરા ! વનમાં આ કેવો ભયંકર દાવાનળ લાગ્યો છે ? તમે બધા જલદીથી તમારી આંખો બંધ કરી દો. તમને બધાને તે દાવાનળથી હમણાં જ બચાવી લઈશ. એક ગોપીએ પાતળા અંગવાળી એક ગોપીને માળાથી ખાંડણિયા સાથે બાંધી. બંધાયેલી સુંદર દૃષ્ટિવાળી તે ગોપી ભયભીત થઈને મુખ ઢાંકીને ભયભીત થયેલા શ્રીકૃષ્ણનું અનુકરણ કરવા લાગી. (૨૧ થી ૨૩)

આ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરતી અને વૃંદાવનની લતાઓને તથા વૃક્ષોને શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી તે ગોપીઓએ તે વનપ્રદેશમાં પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં જોયાં. પગલાંઓ જોઈને પરસ્પર કહેવા લાગી કે ખરેખર આ પગલાંઓ નંદકુમાર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં જ છે કારણ કે આ પગલાંઓમાં ધ્વજ, કમળ, અંકુશ, વજ્ર, જવ વગેરે ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાય છે. (૨૪, ૨૫)

ભગવાનના તે પગલાં ઉપરથી આગળ આગળ ભગવાનનો માર્ગ શોધતી ગોપીઓ થોડેક દૂર સુધી પહોંચી. તે સ્થળે ગોપીઓએ ભગવાનનાં પગલાંઓની સાથે કોઈ બીજી સ્ત્રીનાં પગલાંઓ પણ જોયાં. તે જોઈને દુઃખિત થઈને તેઓ કહેવા લાગી કે, ‘હાથણી જેમ હાથી સાથે જાય તેમ નંદપુત્ર શ્રીકૃષ્ણની સાથે ગયેલ અને શ્રીકૃષ્ણના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકનાર કઈ ગોપીનાં આ પગલાં હશે ? (૨૬, ૨૭)

આ ગોપીએ ખરેખર ભગવાનની આરાધના કરેલી જ હશે કારણ કે પ્રસન્ન થયેલા ગોવિંદ આપણો ત્યાગ કરીને તેને એકલીને જ એકાંતમાં લઈ ગયા. હે સખીઓ ! શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળની આ રજ ધન્ય છે અને તે પવિત્ર પણ છે. પોતાનાં પાપ દૂર કરવા બ્રહ્મા, શંકર અને લક્ષ્મીજી આ રજને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારે છે. જે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને એકાંતમાં લઈ જઈને સર્વે ગોપીઓના સરખા ભાગરૂપ શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતનું પોતે એકલી જ પાન કરે છે તેનાં આ પગલાં આપણને ખેદજનક છે. જુઓ હવે તેનાં પગલાં દેખાતાં નથી. તેથી એમ લાગે છે કે તે સ્ત્રીના કોમળ ચરણનાં તળિયાં ઘાસના અંકુરોથી ખરેખર તળવાઈ ગયા હશે તેથી તે પ્રિયતમાને કૃષ્ણ પોતાના ખભા ઉપર

તેડી લીધી હશે. હે ગોપીઓ ! જુઓ ! પોતાની તે પ્રિયતમાને ઉપાડવાના ભારથી દબાયેલા કામી શ્રીકૃષ્ણનાં તે પગલાં અહીં વધારે ઊંડા પડેલાં છે. અહીં એ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે તેને નીચે ઉતારી જણાય છે અને તેણે પુષ્પો ચૂંટેલાં જણાય છે. જુઓ તો ખરા ! ફૂલ ચૂંટવા માટે પગના ફણા ઉપર ઊભા રહેલા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં અહીં અધૂરાં દેખાય છે. કામી શ્રીકૃષ્ણે અહીં પોતાની કામિનીના કેશ ગૂંથ્યા જણાય છે. પ્રિયાના કેશપાપમાં પુષ્પો ગૂંથતાં કૃષ્ણ અહીં બેઠા જ હશે. (૨૮ થી ૩૪)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પોતાના આત્મસુખે જ સુખી અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમણ કરનારા અને સ્ત્રીઓના હાવભાવથી મનમાં વિકાર નહિ પામનારા શ્રીકૃષ્ણ, કામી પુરુષો-સ્ત્રીઓ આગળ કેવા દીન બની જાય છે તે બતાવતાં તથા સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ કેવો ખરાબ હોય છે તે બતાવતાં અને પોતાના બ્રહ્મચર્યને બચાવીને જ પોતાની સાથે લીધેલી તે સ્ત્રી સાથે રમતા હતા. (૩૫)

શ્રીકૃષ્ણની શોધખોળ કરતી ગોપીઓ પરસ્પર શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં બતાવતી બેભાન બનીને વનમાં ભટકતી હતી. જેને શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સાથે એકાંતમાં લઈ ગયા હતા તે ગોપી મનમાં એમ સમજવા લાગી કે પોતાને ચાહતી અન્ય ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને પ્રિય શ્રીકૃષ્ણે મને જ સ્વીકારી તેથી સર્વે ગોપીઓ કરતાં હું વધારે શ્રેષ્ઠ છું. વનપ્રદેશમાં આગળ જઈને ગર્વિષ્ઠ તે ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે હું ચાલી શકતી નથી. હવે તમારે જ્યાં જવાની રુચિ હોય ત્યાં મને (ખભે બેસાડીને) લઈ જાઓ. તે ગોપીએઓ શ્રીકૃષ્ણને એમ કહ્યું તેથી પોતાની તે પ્રિયાને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે તું મારા ખભા ઉપર બેસી જા. તેથી તે શ્રીકૃષ્ણના ખભા ઉપર બેસવા તૈયાર થઈ એટલે તરત જ શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી અદૃશ્ય થયા અને તે ગોપી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. તે ગોપી પોકારવા લાગી કે હે નાથ ! હે રમણ ! હે પ્રિય ! હે મહાબાહુ ! તમે ક્યાં છો ? હે સખા ! હું તમારી દીનદાસી છું. તમે મારી પાસે આવો. મને દર્શન આપો. (૩૬ થી ૪૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! તે સમયમાં ભગવાન કયા માર્ગે ગયા છે તેની તપાસ કરતી ગોપીઓએ નજીકમાં રહેલી અને પ્રિયના વિયોગથી દુઃખિત પોતાની તે સખીને જોઈ. દુઃખી થયેલી તે ગોપીનો શ્રીકૃષ્ણે આદરપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. મારા ગર્વનો નાશ કરવા શ્રીકૃષ્ણ અદૃશ્ય થયા અને હું આ દુઃખ પામી એમ તેણે આવેલી સખીઓને કહ્યું, જે સાંભળીને ગોપીઓ આશ્ચર્ય પામી. પછી તેને સાથે લઈને જ્યાં સુધી ચંદ્રનું અજવાળું હતું ત્યાં સુધીના પ્રદેશમાં શ્રીકૃષ્ણની શોધ માટે તેઓ ફરી. પછી ગાઢ અંધકાર જોઈને ત્યાંથી તેઓ પાછા ફરી. ભગવાનને વિષે જ મન રાખનારી, શ્રીકૃષ્ણના જેવું જ બોલનારી, શ્રીકૃષ્ણના જેવી જ ચેષ્ટા કરનારી, શ્રીકૃષ્ણને પોતાનો આત્મા માનનારી અર્થાત્ પોતાને શ્રીકૃષ્ણરૂપે માનનારી, શ્રીકૃષ્ણના જ ગુણ ગાનારી ગોપીઓને પોતાના ઘર પરિવારનું અતિશય વિસ્મરણ થયું. (૪૧ થી ૪૪)

શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરતી તે ગોપીઓ યમુના કિનારે પાછી ફરી. સર્વે મળીને શ્રીકૃષ્ણ પાછા ક્યારે આવે તેની રાહ જોતી શ્રીકૃષ્ણના ગુણો ગાવા લાગી. (૪૫)

પુનઃ પુલિનમાગત્ય કાલિન્દ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।

સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણાં તદાગમનકાન્ક્ષિતાઃ ॥ ૪૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણાન્વેષણ’ નામે ત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૧ મો

ગોપીગીત

ગોપ્ય ઉચુઃ = જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદત્ર હિ ।

દયિત દૃશ્યતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥ ૧ ॥

ગોપીઓ કહે છે કે હે પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ ! આપના પ્રાકટ્યથી આ વ્રજભૂમિ સર્વથી વધારે શ્રેષ્ઠ બની છે તથા આપની સેવા માટે જ લક્ષ્મીજી અહીં નિરંતર વસે છે. આપને માટે જીવનાર આપની દાસીઓ અમે આપને સર્વત્ર શોધીએ છીએ માટે આપ અમને દર્શન આપો. (૧)

હે સંભોગના પતિ ! હે ઈચ્છા પૂરી કરનાર ! શરદઋતુમાં સરોવર સુંદર રીતે ખીલેલાં કમળના મધ્યભાગની શોભાને ઝાંખી પાડે તેવી શોભાયમાન દૃષ્ટિ વડે તમે અમને ઘાયલ કરી છે. દ્રવ્ય વિના તમારી સેવા કરનાર આ દાસીઓનો આ રીતે તમે નાશ નથી કરતા ? (૨)

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! કાલીયનાગના ઝેરથી વિષયમ બનેલા યમુનાજળથી તથા અઘાસુરથી તથા ઈન્દ્રે કરેલ અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડું અને વીજળીના ઉત્પાતથી તથા દાવાનળથી, અરિષ્ટાસુરથી, વ્યોમાસુરથી તથા બીજા વિવિધ ભયોથી તમે અમારી વારંવાર રક્ષા કરી છે. (૩)

હે પરમમિત્ર ! આપ યશોદાના પુત્ર છો એવું કાંઈ નથી પરંતુ આપ તો ભૂત પ્રાણી માત્રના અંતર્યામી અને સર્વના સાક્ષી છો. બ્રહ્માએ આપની પ્રાર્થના કરી તેથી જગતનું રક્ષણ કરવા માટે શાશ્વત શાખાના યદુકુળમાં આપ પ્રગટ થયા છો. (૪)

હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરનાર, લક્ષ્મીનો હાથ ઝાલનાર સંસારભયથી શરણે આવેલાને નિર્ભય કરનાર આપનો હાથ અમારા મસ્તક ઉપર મૂકો અર્થાત્ અમારી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરો. અમારો હાથ ઝાલો. અમને નિર્ભય કરો. (૫)

વ્રજવાસીઓની વિવિધ વ્યથાનો નાશ કરનાર હે વીરપુરુષ ! માત્ર મંદ હાસ્ય કરીને જ આપ ભક્તજનના ગર્વનો નાશ કરો છો. હે પ્રિયતમ મિત્ર ! અમો તમારી દાસીઓ છીએ માટે અમોને તમો સેવો અર્થાત્ અમારો તમે ઉપયોગ કરો. તેમાં પ્રથમ તો આપનું સુંદર મુખકમળ અમોને બતાવો. (૬)

હે ભગવન ! પ્રણામ કરનાર પ્રાણીઓનાં પાપોનો નાશ કરનાર, ગાયોની પાછળ ફરનાર, લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ, કાળા સર્પની ફેણને પણ દબાવનાર, આપના ચરણકમળ અમારાં સ્તનો ઉપર મૂકીને અમારાં હૃદયનો કામનો નાશ કરો. (૭)

હે કમલનયન ! સુંદર વાક્યોવાળી, વિદ્વાનો માટે પણ મનોહર આપની વાણી વડે મોહિત થયેલી આ તમારી દાસીઓને આપના અધરામૃતનું પાન કરાવીને આપ જીવંત રાખો. (૮)

હે ભગવન ! આપના ગુણો અને ચરિત્રોની કથા જ આ લોકનું સાચું અમૃત છે કારણ કે ત્રિવિધ તાપથી દુઃખી થયેલા જીવોને તે કથા શાંતિપૂર્ણ જીવન આપનાર છે. વ્યાસ, વાલ્મિકિ વગેરે કવિઓએ પણ આપની કથાની પ્રશંસા કરી છે. પાપોનો નાશ કરનારી, માત્ર સાંભળવાથી જ મંગળ કરનાર, મોક્ષ કરનાર અને ત્રિલોકીમાં પ્રસિદ્ધ આપની કથા આ લોકમાં જે લોકો વારંવાર કહે છે તેઓ ખરેખર મહાન દાનેશ્વરી અને મહાભાગ્યશાળી છે. (૯)

હે પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ ! તમારું મંદ હાસ્ય, પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિ, આપનું વિચરણ, ધ્યાન કરનારાઓનું મંગલ કરનાર આપનું સ્વરૂપ તે સર્વ સંભારતાં અમારા મનમાં ખેદ થાય છે. પરંતુ હે કપટી ! હૃદયને સ્પર્શી જતી તારી એકાંતરી વાતો સંભારીને અમારા મનમાં બહુ જ ખેદ થાય છે. (૧૦)

હે વ્હાલા શ્રીકૃષ્ણ ! તમે વ્રજમાંથી ગાયો લઈને વૃંદાવનમાં ચરાવવા લઈ જાઓ છો ત્યારે કમળ સમાન સુંવાળા આપના ઉઘાડા પગમાં કાંકરા, ખડ અને ઝીણી ઝીણી ડાળીઓના ઉઝરડા થતા હશે તે બધું સંભારીને હે નાથ ! અમારાં મન આકુળ વ્યાકુલ બને છે. (૧૧)

ગાયો ચરાવીને આપ સાંજે પાછા વ્રજમાં આવો છો ત્યારે શ્યામ કેશથી ઢંકાયેલા, ગાયોની ખરીઓથી રજથી ભૂખરા થયેલા આપના મુખકમળનાં દર્શન આપીને અમારાં મનમાં કામભાવ પ્રગટ કરો છો. (૧૨)

માનસિક દુઃખ હરનાર હે શ્રીકૃષ્ણ ! પ્રણામ કરનારની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનાર, બ્રહ્માએ પૂજેલા, પૃથ્વીના ભૂષણરૂપ, સંકટ સમયે ધ્યાન કરવાથી સુખ અને શાંતિ આપનાર, આપના ચરણકમળને અમારા સ્તન ઉપર મૂકીને રમત કરવામાં કુશળ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમારા કામાગ્નિને શાંત કરો. (૧૩)

કામની વૃદ્ધિ કરનાર, સંતાપ ટાળનાર, મધુર સ્વરવાણી મોરલીને સારી રીતે ચુંબન કરાયેલું, માયિક વિષયોનું વિસ્મરણ કરાવનાર, આપનું અધરામૃત અમોને આપીને સંભોગ સમર્થ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમારા કામાગ્નિને શાંત કરો. (૧૪)

ગાયો ચરાવવા માટે આખો દિવસ આપ આ વનમાં ફરો છો ત્યારે આપનું દર્શન નહિ થવાથી એક ક્ષણ જેટલો સમય અમારે માટે તો એક યુગ જેવડો થઈ પડે છે અને વાંકડિયા વાળવાળું આપનું મનોહર મુખ જ્યારે અમે જોઈએ છીએ ત્યારે જ અમને અત્યંત સુખ થાય છે. પરંતુ એ મુખનાં દર્શન કરવામાં આંખની પાંપણો જ્યારે આડી આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આ પાંપણો બનાવનાર બ્રહ્મા ખરેખર અજ્ઞાની છે. (૧૫)

હે અચ્યુત ! પતિ, પુત્ર, કુળ, ભાઈ અને સંબંધીઓની આજ્ઞા નહિ માનીને તારી વાંસળીના મધુરસ્વરથી મોહિત થયેલી અમો અહીં તારી પાસે આવી આ વાત તું જાણે છે. છતાં હે ધુતારા ! રાત્રીને સમે સ્ત્રીઓને તજીને આ રીતે ચાલ્યો જાય એવો નિષ્કુર હૃદયનો તારા સિવાય બીજો કોઈ હોઈ શકે ? (૧૬)

હસતું મુખ, સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિ, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ વિશાળ છાતી, હૃદયના ભાવને વ્યક્ત કરનાર એકાંતની ચેષ્ટાઓ વગેરે યાદ આવવાથી આપને ભેટવાની અમારી ઈચ્છા તીવ્ર બની છે અને અમારું મન વારંવાર મુંઝાય છે માટે આપ જલદીથી દર્શન આપો. (૧૭)

વ્રજમાં અને વનમાં રહેનારાઓના દુઃખને દૂર કરવા માટે અને વિશ્વનું કલ્યાણ કરવા માટે આપનું પ્રાકટ્ય છે અને અમો મનના સાચા ભાવથી તમને જ ચાહીએ છીએ. આપની પાસે જે ઔષધ છે તે ઔષધથી ભક્તજનો હૃદયની પીડા દૂર કરે છે. તે ઔષધ તમે થોડું ઘણું અમને આપો કે જેનાથી અમો અમારા હૃદયના રોગો દૂર કરીએ. (૧૮)

હે પ્રિય ! આપના મુલાયમ ચરણકમળને અમો અમારા કઠણ સ્તન ઉપર ડરતા ડરતા ધીમેથી મૂકીએ છીએ ત્યારે આપ તો એ ચરણથી રાત્રીમાં આ ઘોર જંગલમાં ઉઘાડા પગે ફરો છો. તો

શું કાંકરા વગેરેથી તમારા તે ચરણને પીડા નહિ થતી હોય ? અમને જ્યારે આવો વિચાર આવે છે ત્યારે તમારા આધારે જીવન જીવનાર અમારી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ જાય છે. (૧૯)

યત્તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ ભીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશેષુ ।

તેનાટવીમટસિ તદ્વચથતે ન કિંસ્વિત્ કૂર્પાદિભિર્મમતિ ધીર્ભવદાયુષાં નઃ ॥ ૧૯ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોપીગીત’ નામે એકત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૨ મો

ગોપીસાંત્વના

શ્રીશુક ઉવાચ = ઇતિ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યશ્ચ ચિત્રધાઃ ।

રુરુદુઃ સુસ્વરં રાજન્ કૃષ્ણદર્શનલાલસાઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણદર્શનની ઈચ્છાવાળી ગોપીઓ વિવિધ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણનું ગાન કરતી તથા વિલાપ કરતી ઊંચે સ્વરે રડવા લાગી. (૧)

એ સમયમાં મંદ હાસ્યયુક્ત મુખવાળા પીતાંબરધારી, પુષ્પમાળાઓથી શોભિત અને કામદેવને પણ મોહ પમાડે એવા સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણ તે ગોપીઓની વચ્ચે જ પ્રગટ થયા. (૨)

પોતાની વચ્ચે પધારેલા પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણને જોઈને ગોપીઓનાં નેત્રો પ્રેમથી પ્રકુલ્લિત બન્યાં અને મૂર્છિત થયેલાના શરીરમાં પ્રાણનો સંચાર થવાથી સર્વે ઈન્દ્રિયો એકદમ સચેતન થાય છે. એ જ રીતે સર્વ ગોપીઓ ચેતનવંત બનીને એકસાથે ઊભી થઈ. (૩)

કોઈક ગોપીએ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણનો કરકમળ પકડ્યો, તો કોઈકે ચંદનથી શોભિત કૃષ્ણના હાથને પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યો. કોઈ ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણે ચાવેલું પાનબીડું પોતાના ખોખામાં લીધું. વળી કામપીડાથી તૃપ્ત થયેલી કોઈક ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણના ચરણને પોતાના સ્તન ઉપર મૂક્યો. ક્રોધિત થયેલી કોઈ ગોપી દાંત પીસીને, હોઠ દાબીને ભ્રમર ચડાવીને પ્રણયકોપપૂર્વક ક્રોધ, કટાક્ષથી શ્રીકૃષ્ણ સામે જોવા લાગી. ભગવાનના ચરણની અતિશય સેવા કરવા છતાં સત્પુરુષો સેવાથી તૃપ્ત થતા નથી. તે રીતે બીજી એક ગોપી સ્થિર દૃષ્ટિથી ભગવાનની મુખકમળને ઘણીવાર જોયા છતાં ફરીથી વારંવાર જોતી હતી. ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર યોગી ભગવાનના સુખમાં તલ્લીન બને છે. એમ કોઈક ગોપી પોતાનાં નેત્રો વડે ભગવાનનું સ્વરૂપ પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરીને નેત્રો બંધ કરી ભગવાનને ભેટી ભગવાનના સ્વરૂપમાં તલ્લીન બની ગઈ. પરમ જ્ઞાની પુરુષને તથા મુમુક્ષુ પુરુષને સત્પુરુષનો સમાગમ મળવાથી જેવો આનંદ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એવો જ આનંદ અને શાંતિ કૃષ્ણનાં દર્શન થવાથી સર્વે ગોપીઓને પ્રાપ્ત થયા અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણના વિરહનું દુઃખ ભૂલી ગઈ. (૪ થી ૮)

હે રાજન ! લક્ષ્મી વગેરે શક્તિઓથી વીંટળાયેલા ભગવાન પોતાના બ્રહ્મધામમાં જેવા શોભે એ જ રીતે શોકરહિત ગોપીઓથી વીંટળાયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં શોભતા હતા. ત્યાર પછી તે સર્વે ગોપીઓને સાથે લઈને ભગવાન યમુના નદીના કિનારા તરફ ગયા. તે કિનારે ખીલેલા

મોગરા તથા મંદાર પુષ્પોની સુગંધવાળો વાયુ તે કિનારા પર લહેરાતો હતો અને ભ્રમરો ગુંજારવ કરતા હતા. શરદઋતુના ચંદ્રનાં કિરણોથી અંધકારરહિત એ કિનારામાં હાથ જેવા ચંચળ તરંગોથી યમુના નદીને સુંદર રેતી પાથરી હતી. આવા સુખદ કિનારા ઉપર ભગવાન આવ્યા. (૧૦ થી ૧૨)

શ્રુતિઓ પરમાત્માના સ્વરૂપને પામીને પૂર્ણકામ થાય છે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથી આનંદિત અને પૂર્ણકામ થયેલી ગોપીઓ હૃદયરોગથી રહિત થઈ, તેના સર્વ મનોરથ પૂરા થયા ને તે પૂર્ણકામ થઈ. પછીથી એ ગોપીઓ પોતાના સ્તનના કેસરથી રંગાયેલા પોતાના ઓઢણાઓ પાથરીને પોતાના આત્મબંધુ પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ માટે તેઓએ આસન તૈયાર કર્યા. (૧૩)

યોગેશ્વરના હૃદયકમળરૂપી આસનમાં વિરાજમાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓએ તૈયાર કરેલા આસન ઉપર બેઠા અને તેનો સત્કાર સ્વીકાર્યો. ત્રિલોકીના સૌંદર્યને પોતાના સ્વરૂપમાં ધારણ કરનાર તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓની સભામાં અતિશય શોભતા હતા. (૧૪)

હાસ્ય, વિવિધ ચેષ્ટાઓ, નયન કટાક્ષોવાળી ભૂકુટી સહિત સામે જોવું તથા પગ અને હાથ પોતાના બોળામાં રાખીને વિવિધ પ્રકારે દબાવવા વગેરે ક્રિયાઓ વડે કામભાવની વૃદ્ધિ કરતી. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરીને સહેજ કોષિત થઈને તે ગોપીઓ કહેવા લાગી. (૧૫)

ગોપીઓ કહે છે કે હે ભગવન ! આ જગતમાં કેટલાક મનુષ્યો એવા છે કે જે પોતાની સેવા કરનાર અને સેવા નહિ કરનાર બંનેનું કામ કરે છે. જ્યારે કેટલાક એવા પણ મનુષ્યો છે કે જે સેવા કરનાર અને સેવા નહિ કરનાર એમ કોઈનું પણ કામ કરતા જ નથી. તેમજ કેટલાક મનુષ્યો એવા છે કે જે પોતાની સેવા કરનારનું જ કામ કરે છે. આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોનાં લક્ષણો અમને વિગતવાર સમજાવો. (૧૬)

શ્રી ભગવાન કહે છે કે સખીઓ ! પોતાની સેવા કરનારનું જ કામ કરવું. તે વ્યવહાર તો એકબીજાનું કામ પરસ્પર એકબીજાએ કરવું એ પોતાના સ્વાર્થ માટે જ આ વ્યવહાર થયો એમ કહેવાય. તેમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રેમ કે કોઈ પ્રકારનું પુણ્ય કર્મ હોતું નથી. (૧૭)

સુંદર કટીવાળી હે સખીઓ ! પોતાનું નહિ પણ બીજાનું કામ કરનારાઓ બે પ્રકારના હોય છે. એક તો દયાળુ પુરુષો. આવા દયાળુ પુરુષો બીજાને મદદ કરવી તે આપણો પવિત્ર ધર્મ છે એમ સમજીને તેઓ બીજાને સહાય કરતા હોય છે અને બીજા પ્રકારના છે તે માતાપિતા, પોતાની સેવા નહિ કરનાર બાળકોની સેવા માતાપિતા કરે છે. તેઓને પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે સ્નેહપૂર્વક મમતાની લાગણીથી કાર્ય કરે છે. (૧૮)

જેઓ સેવા કરનારનું કામ કરતા નથી અને સેવા નહિ કરનારનું પણ કામ કરતા નથી તેવા મનુષ્યો ચાર પ્રકારના છે. એક તો પોતાના જ સુખે સુખી રહેનારા, બીજા વિષયભોગની ઈચ્છા રહિત, ત્રીજો ઉપકારનો બદલો આપવામાં નહિ સમજનારા (અજ્ઞાની) અને ચોથા માતાપિતા અને ગુરુઓએ કરેલા ઉપકારોને જાણવા છતાં તેનો બદલો નહિ આપનારા કૂર હૃદયના. (૧૯)

હે સખીઓ ! મેં જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા તે પ્રકારનો એક પણ સ્વભાવ મારામાં નથી અને નિર્ધન મનુષ્યને ધન મળે એ તે ધન પાછું નાશ પામી જાય ત્યારે તે મનુષ્ય નષ્ટ થયેલા ધનને પાછું મેળવવા માટે તેને સતત સંભાર્યા જ કરે છે. એ જ રીતે મારા ભક્તો મને સતત સંભાર્યા

જ કરે તે હેતુથી જ મારું ભજન કરનારને હું ભજતો નથી અર્થાત્ તેની ઈચ્છા હું તત્કાળ પૂરી કરતો નથી. (૨૦)

હે સખીઓ ! શાસ્ત્રોનો સદાચાર, સમાજના રીતરિવાજો, સગાઓના સંબંધો તે સર્વનો મારે માટે તમે ત્યાગ કર્યો તે હું જાણું છું પરંતુ મારા સ્વરૂપમાં તમારું મન સતત રહે એટલા માટે જ હું તમારી વચ્ચેથી અદૃશ્ય થયો હતો. માટે હે પ્રિયતમા ! તમારે મારી તરફ દોષ દ્રષ્ટિ રાખવી યોગ્ય નથી. (૨૧)

હે ગોપીઓ ! નિર્દોષ સ્નેહ સંબંધથી તમે મારી સાથે સંકળાયેલી છો. તેથી દેવોના આયુષ્ય જેવું દીર્ઘ આયુષ્ય સુધી તમારું કામ કરું તોપણ તમારા ઉપકારનો બદલો હું આપી શકું નહિ. કારણ કે સગાસ્નેહીરૂપ સંસારીઓના સ્નેહરૂપી સાંકળનું બંધન સર્વથા તોડી નાખવું. તે કાર્ય દુષ્કર છે. તમે તે કાર્ય કર્યું છે. (૨૨)

ન પારયેઽહં નિરવદ્યસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ ।

યા માઽભજન્ દુર્જરગેહશૃંખલાઃ સંવૃશ્ચ્યુ તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોપીસાંત્વના’ નામે બત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૩ મો

ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણની રાસક્રીડા, જળવિહાર, વનવિહાર

શ્રીશુક ઉવાચ = ઇત્યં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।

જહુર્વિરહજં તાપં તદ્ઙ્ગોપચિતાશિષઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રકારની મનોહર વાણી સાંભળીને ભગવાનના વિરહનું દુઃખ ગોપીઓ વીસરી ગઈ અને શ્રીકૃષ્ણના હાથ, પગ વગેરે અવયવોનો સ્પર્શ કરીને તેઓ પૂર્ણકામ બની. (૧)

ત્યારપછી પોતાને અનુસરનારી, પ્રસન્ન ચિત્તવાળી, એકબીજાનો હાથ ઝાલીને ઊભી રહેલી સ્ત્રીઓમાં ઉત્તમ ગોપીઓ સાથે ભગવાન ગોવિંદે રાસક્રીડા શરૂ કરી. (૨)

ગોળ મંડળાકારે રહેલી ગોપીઓમાં બે બે ગોપીઓ વચ્ચે એક એક કૃષ્ણ. તેથી કૃષ્ણ પોતાની પાસે જ છે. એમ પ્રત્યેક ગોપી જાણે તે રીતે પોતાના યોગપ્રભાવથી અનેક સ્વરૂપે થઈને ગોપીઓનાં મંડળમાં પ્રવેશ કરીને ગોપીઓના કંઠમાં પોતાના બાહુ રાખીને રાસ રમનાર શ્રીકૃષ્ણનો રાસ અત્યંત શોભતો હતો. (૩)

ગોપીઓ અને શ્રીકૃષ્ણનો આ રાસોત્સવ જોવામાં ઉત્સાહવાળા દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત વિમાનમાં બેસીને આકાશમાર્ગે વૃંદાવનમાં આવ્યા તેથી દેવોનાં સેંકડો વિમાનોથી આકાશ છવાઈ ગયું. (૪)

તે સમયે આકાશમાં નોબતો અને નગારાં વાગવા લાગ્યાં. પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ઉત્તમ ગંધર્વો શ્રીકૃષ્ણના નિર્મળ યશનું ગાન કરવા લાગ્યા. (૫)

પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસ રમતી ગોપીઓનાં કડાં, ઝાંઝર અને ઘૂઘરીઓનો મધુર અવાજ દૂરદૂર સંભળાતો હતો. શારીરિક સૌંદર્યથી તથા સ્વરૂપથી એકસરખી ગોપીઓની વચ્ચે રહેલા શ્રીકૃષ્ણ સોનાના મણકાની માળાની વચ્ચે રહેલ ઉત્તમ નીલમણી શોભે તેમ શોભતા હતા. (૬, ૭)

રાસને અનુરૂપ પગ ઉપાડવા, હાથ ચલાવવા, હસવું, કેડને વાળવી, નયન કટાક્ષો ફેંકવા, સ્તનો ઉપરથી વસ્ત્રોનું ખસી જવું, ગાલ ઉપર ડોલતાં કુંડળો. આ પ્રકારની વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરીને ગોપીઓ રાસની શોભામાં વધારો કરતી હતી. રાસ રમતી તે ગોપીઓના મુખ પર પરસેવાનાં બિંદુઓ જામી ગયાં. અંબોડા તથા કેડના કંદોરા ઢીલા પડી ગયા. (છતાં પણ રાસ રમતી) શ્રીકૃષ્ણનાં ગીત ગાતી શ્રીકૃષ્ણપ્રિયા ગોપીઓ મેઘમંડળમાં વીજળીની માફક શોભતી હતી. (૮)

શ્રીકૃષ્ણને અતિપ્રિય, કૃષ્ણના સ્પર્શથી આનંદિત થયેલી, રાસ રમતાં નૃત્ય કરતી, મધુર અને ઊંચે સ્વરે ગીત ગાતી ને ગોપીઓના મધુર સ્વરો આ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્યા. (૯)

શ્રીકૃષ્ણના ઊંચા સ્વર સાથે પોતાનો સ્વર નહિ મળવાથી કોઈક ગોપી પોતાના એ સ્વરને ધ્રુવતાલના આલાપ વડે ઊંચે સ્વરે ગાવા લાગી. તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને ‘વાહ વાહ’ કહીને તેની પ્રશંસા કરી. એ જ રાગને કોઈ બીજી ગોપીએ ‘ધ્રુવપદ’થી ગાયો તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણે બહુમાન કર્યું. (૧૦)

રાસ રમતાં કોઈક ગોપી થાકી ગઈ. તેના હાથના કંકણોના તથા મસ્તકની વેણીના મોગરાનાં પુષ્પો વિખરાઈ ગયાં તેથી એ ગોપી પોતાની પાસે ઊભેલા શ્રીકૃષ્ણનો ખભો પકડીને ઊભી રહી. તે રાસ રમતાં કોઈક ગોપી ચંદનથી લિપ્ત, કમળ સમાન સુગંધી અને પોતાના ખભા ઉપર રહેલા શ્રીકૃષ્ણના હાથનું ચુંબન કરીને રોમાંચિત થઈ. નાચવાથી ડોલતા અને કુંડળની કાંતિથી ઝગમગતા પોતાના ગાલને કોઈક ગોપી શ્રીકૃષ્ણના ગાલ સાથે જોડી દેતી ત્યારે પોતે ચાવેલું તાંબુલ કૃષ્ણ તેને આપતા. કંદોરો પહેરીને તથા ઝાંઝરના મધુર અવાજ સહિત મધુર ગાન ગાતી કોઈક ગોપી રાસ રમતાં થાકી ગઈ ત્યારે તે ગોપીએ પોતાની પાસે રહેલા શ્રીકૃષ્ણના કલ્યાણકારી હસ્તકમળને ઝાલીને પોતાની સ્તન ઉપર મૂક્યો. શ્રીકૃષ્ણના કરકમળથી શોભિત કંઠવાળી, લક્ષ્મીના પતિ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરનારી અને કૃષ્ણના ગુણો ગાતી ગોપીઓ કૃષ્ણ સાથે રાસ રમતી હતી. (૧૧ થી ૧૫)

કાનમાં પહેરેલાં કુંડળોથી તથા મસ્તકના કેશથી તથા ગાલ ઉપર જામેલા પરસેવાનાં બિંદુઓથી શોભાયમાન મુખવાળી, હાથ તથા પગના કડાંઓ તથા પગના ઝાંઝર તે રૂપી વાદ્યોમાં મધુર શબ્દો સહિત ગોપીઓ ભગવાનની સાથે રાસ રમતી હતી. તે સમયમાં ગોપીઓના કેશથી પુષ્પોની માળાઓ ખરતી હતી. તે રાસમાં ભ્રમરાઓ મધુર ગાન કરતા હતા. (૧૬)

પોતાની સાથે રાસ રમતી ગોપીઓને મળવું, તેની સાથે હાથ મિલાવવા, તેના નેણની સાથે નેણ જોડવા વગેરે વિવિધ ચેષ્ટા કરીને લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રાસ રમતા હતા. જે રીતે પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે બાળક રમે તે રીતે કૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રમતા હતા. (૧૭)

શ્રીકૃષ્ણને વિવિધ પ્રકારે ભેટવાથી અતિશય આનંદિત થયેલી ગોપીઓના ઈન્દ્રિયોના અંતઃકરણ શ્રીકૃષ્ણને આધીન થયા. તેની પુષ્પમાળાઓ તથા ઘરેણાઓ પણ અસ્તવ્યસ્ત થયાં. કેશ વિખરાઈ ગયા. અસ્તવ્યસ્ત થયેલી તેઓની ચોલીઓ તથા સાડીઓને પણ તેઓ વ્યવસ્થિત કરી શકી નહિ. (૧૮)

શ્રીકૃષ્ણના આ રાસને જોઈને દેવોની સ્ત્રીઓ પણ કામાતુર અને વિહ્વળ બની તથા નક્ષત્રો સહિત ચંદ્ર પણ આશ્ચર્ય પામ્યો. (૧૯)

(‘ચંદ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો’ તે વાક્યમાં કહેવાનો આશય એ છે કે રાસ જોવામાં તલ્લીન થયેલો ચંદ્ર સ્થિર થઈ ગયો, પરિણામે સર્વે ગ્રહોની ગતિ સ્થિર થઈ ગઈ તેથી તે રાત્રી અતિશય મોટી થઈ, જેથી શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગોપીઓ લાંબા સમય સુધી રમણ કરી શકી. - શ્રીધર સ્વામી)

હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો આત્મારામ અને પૂર્ણકામ હતાં છતાં પણ ગોપીઓની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે જ જેટલી ગોપીઓ તેટલાં સ્વરૂપો ધારીને ભગવાન ગોપીઓ સાથે રમતા હતા. (૨૦)

અત્યંત રમવાથી ગોપીઓ થાકી ગઈ ત્યારે દયાળુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પરમકલ્યાણકારક પોતાના હાથથી પ્રેમપૂર્વક તેઓનાં મુખ લૂછ્યાં. સોનાના ચળકતાં કુંડળની કાંતિ તથા મસ્તકના કેશની કાંતિથી શોભતા ગાલથી તથા અમૃતપૂર્ણ હાસ્યથી તથા નયનકટાક્ષોથી શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કરતી તથા શ્રીકૃષ્ણના નખના સ્પર્શથી આનંદિત થયેલી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમોનું ગાન કરતી રમતી હતી. (૨૧, ૨૨)

નદીઓના કિનારાઓ તોડીને થાકી ગયેલો હાથી થાક ઉતારવા માટે હાથણીઓ સહિત જળમાં પ્રવેશ કરે તે રીતે સમાજ અને શાસ્ત્રોની મર્યાદાનો ભંગ કરીને ગોપીઓની સાથે રાસ રમનાર અને એકાંતિક ભક્તિની સ્થાપના માટે પ્રગટ થયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યમુના નદીમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે ગોપીઓના અંગસંગથી ચોળાઈ ગયેલી અને તેઓના સ્તનના કેસરથી રંગાયેલી શ્રીકૃષ્ણની માળાના ભ્રમરો ઉત્તમ ગંધર્વોની માફક ગુણ ગાતા તેઓની પાછળ ગયા. (૨૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન પોતાના સુખે જ સુખી છે છતાં પણ પોતાના ભક્તજન ગોપીઓને સુખ આપવા માટે હાથણીઓ સાથે હાથી જેમ જળમાં વિહાર કરે તે રીતે ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણ જળમાં વિહાર કરતા હતા. તે જળવિહારમાં ખડખડાટ હાસ્ય સહિત સર્વે ગોપીઓ ચારેકોરથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પાણી નાખતી હતી તથા પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને નીરખતી હતી. આકાશમાં રહેલા વિમાનોમાં બેઠેલા દેવો આ જળક્રિડા જોઈને શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પોથી વધાવતા કૃષ્ણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (૨૪)

પ્રથમ પૃથ્વી પર રાસ રમ્યા તે સ્થળ ક્રિડાનું વર્ણન પછીથી જળમાં વિહાર કર્યો. તે જળક્રિડાનું વર્ણન કર્યા બાદ હવે અહીંથી વનવિહારનું વર્ણન શરૂ થાય છે.

(આ રીતે ભગવાને એક રાત્રીએ જે લીલા કરી તે કહી. હવે અહીંથી બીજી રાત્રીમાં જે લીલા કરી તે કહે છે : વ્યાખ્યાતા ગોપાણાનંદ સ્વામીની વ્યાખ્યા મુજબ)

હે રાજન ! આ પ્રકારે જળવિહાર કર્યા પછી મદઝરતો હાથી હાથણીઓ સાથે વનમાં વિહાર કરે તે રીતે ભક્તોના સંકલ્પો સત્ય કરનાર સત્ય સંકલ્પ ભગવાન ગોપીઓની સાથે વનમાં વિચરવા લાગ્યા. તે સમયમાં ભ્રમરો તથા પક્ષીઓ શ્રીકૃષ્ણની ચારેકોર વીંટળાઈ વળ્યા. કમળો તથા મોગરા વગેરે પુષ્પોની સુગંધવાળો વાયુ જે દિશામાં યમુનાના કિનારા ઉપર લહેરાતો હતો તે કિનારાના પ્રદેશના વનમાં ગોપીઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણ વિચરવા લાગ્યા. (૨૫)

સત્ય સંકલ્પ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું બ્રહ્મચર્ય અખંડ રાખીને જ પોતાની સાથે અતિ પ્રેમ રાખનારી ગોપીઓ સાથે રમ્યા. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે. ચંદ્રના કિરણોથી શોભાયમાન અને કાવ્યશાસ્ત્રમાં જે શૃંગાર રસના ભેદો કહ્યા છે તે શૃંગારિક વિવિધ પ્રયોગો કરવામાં અનુકૂળતાવાળી શરદઋતુની રાત્રીઓમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રમ્યા. (૨૬)

રાજા પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે બ્રહ્મનિષ્ઠ શુકદેવજી ! ભગવાન પરબ્રહ્મ છે તે ધર્મ મર્યાદાઓનું સ્થાપન કરનારા છે. ધર્મ મર્યાદાઓને સમજાવનારા છે અને ધર્મ મર્યાદાઓનું રક્ષણ પણ એ જ કરે છે. એ જ પરબ્રહ્મ ભગવાન ધર્મનું સ્થાપન કરવા અને અધર્મનો નાશ કરવા માટે પોતાના અંશરૂપ બળદેવ સહિત શ્રીકૃષ્ણરૂપે પોતે પ્રગટ્યા. તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પરસ્ત્રીના સંગરૂપી અધર્માચરણ શા માટે કર્યું ? (૨૭, ૨૮)

હે સદાચારી શુકદેવજી ! તમે કહો છો તેમ યદુપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણકામ હતા છતાં પણ આ પ્રકારનું અધર્મ કાર્ય શા હેતુથી તેણે કર્યું ? તે મને સમજાવીને આ મારો સંશય દૂર કરો. (૨૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! અપવિત્ર કે પવિત્ર સર્વ પદાર્થોને અગ્નિ પકાવે છે અને તે સર્વે પદાર્થોને અગ્નિ ભસ્મ પણ કરે છે. આવું કર્મ કરવા છતાં તે અગ્નિને કોઈ દોષ લાગતો નથી અને ઉપરાંત તે અગ્નિ પવિત્ર (અગ્નિદેવ) કહેવાય છે. તે જ રીતે જે કોઈ સમર્થ મહાપુરુષો હોય અને તેઓ જે કાંઈ ધર્મરૂપ કે અધર્મરૂપ જે કર્મ કરે તે કર્મ તેઓને દોષરૂપ થતું નથી. (૩૦)

ભગવાન શંકર સમર્થ હતા. તેણે ઝેર પીધું છતાં તેની અસર તેને થઈ નહિ. શંકરનું તે ચરિત્ર સાંભળીને કોઈ મૂર્ખ માણસ શંકરની પેઠે ઝેર પીએ તો તરત જ તે મૃત્યુ પામે. તે જ રીતે જે મનુષ્ય દેહાભિમાની છે, વિષયોને આધીન છે તેવા સામાન્ય મનુષ્યે તો દુરાચાર કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. સામાન્ય મનુષ્યે ક્યારેય ધર્મમર્યાદાનો ભંગ કરવો જ નહિ. (૩૧)

શાસ્ત્રોમાં મહાપુરુષોના અને ઈશ્વરોનાં જે વચનો છે તે સત્ય છે (તેનાં વચનોરૂપી શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન કરવું) અને ઈશ્વરો અને મહાપુરુષોનાં આચરણો ક્યારેક ધર્મરૂપ અને ક્યારેક અધર્મરૂપ હોય છે માટે સમજુ મનુષ્યે મહાપુરુષોની ક્રિયાનું અનુકરણ કરવું નહિ. (૩૨)

અને હે રાજન ! દેહાભિમાન રહિત સમર્થ મહાપુરુષો જે કાંઈ શુભ કર્મો કરે છે તેનાથી તેને કોઈ સ્વાર્થ સાધવાનો હોતો નથી અથવા એવા સમર્થ મહાપુરુષો ક્યારેક કોઈક અધર્માચરણ કરે છે તેનાથી પોતાને કોઈ નુકસાન પણ થતું નથી કારણ કે તેઓ પરહિત માટે જ નિષ્કામ ભાવથી કર્મ કરે છે. (૩૩)

અને હે રાજન ! આ તો મેં તમને સમર્થ મહાપુરુષોની વાત કરી અને જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે તે તો પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, દેવ આદિ સર્વ જીવના નિયંત્રા છે અને બ્રહ્માદિ દેવો છે તેના પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિયંત્રા છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને શુભ અને અશુભ કર્મનો સંબંધ હોય જ નહિ. (૩૪)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણરજની સેવા કરવાથી તૃપ્ત થયેલા યોગીઓ તે ચરણરજના સંબંધરૂપી યોગપ્રભાવથી સમગ્ર કર્મબંધનોથી મુક્ત થાય છે અને ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વત્ર ગતિ કરનારા થાય છે. કર્માધીન નહિ પરંતુ પોતાની ઈચ્છાથી જ શરીર ધારણ કરનારા ભગવાનને કર્મનાં બંધનો હોય જ નહિ. (૩૫)

અને ગોપીઓ, તેના પતિઓ તથા સર્વ દેહધારીઓના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અંતર્યામી છે, સર્વના ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણના તે સાક્ષી છે. ભગવાન કેવળ લીલા કરવા માટે જ શરીર ધારે છે. તે શ્રીકૃષ્ણ આપણા જેવા સામાન્ય માનવી નથી કે તેને આવી ક્રિયા કરવાથી કોઈ દોષ લાગે. (૩૬)

હે રાજન ! જીવો ઉપર કૃપા કરીને ભગવાન માનવશરીર ધારણ કરીને માનવ જેવી ક્રિયા કરે છે. ભગવાનની તે ક્રિયાનું ગુણગાન કરીને તથા સાંભળીને જીવાત્મા ભગવત્ પરાયણ થાય છે. (૩૭)

હે રાજન ! હવે હું તને ચાલતી કથા કહું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે સમયમાં ગોપીઓ સાથે રાસરમણ કર્યું તે સમયમાં વ્રજવાસી ગોવાળો ભગવાનની માયામાં મોહિત થયેલા હતા. તેથી તેઓ એમ માનતા હતા કે આપણી પત્નીઓ આપણા ઘેર જ છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગઈ જ નથી. આમ માનતા હોવાથી તેઓને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે દોષબુદ્ધિ થઈ નહિ. (૩૮)

હે રાજન ! આ રીતે બ્રાહ્મમુહૂર્ત સુધી ગોપીઓ સાથે ભગવાને રાસરમણ કર્યું. બે ઘડી બાકી રહી ત્યારે ભગવાનમાં પ્રીતિવાળી ગોપીઓ ઘેર જવા ઈચ્છતી ન હતી છતાં પણ ભગવાન કૃષ્ણની આજ્ઞાથી તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગઈ. (૩૯)

જે ધીરપુરુષ વ્રજવાસી ગોપીઓની ભગવાન સાથેની આ ક્રિડાને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે અથવા તેનું વર્ણન કરે તે ભગવાનને વિષે પરમભક્તિને પામે છે તથા તેના હૃદયના સર્વ રોગો નાશ પામે છે. (૪૦)

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશૃણુયાદથ વર્ણયેદઃ ।

ભક્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥ ૪૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘રાસલીલા વર્ણન’ નામે તેત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૪ મો

અજગરમોક્ષ અને શંખચૂડવધ

શ્રીશુક ઉવાચ = એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।

અનોભિરનદુદ્યુક્તૈઃ પ્રયયુસ્તેઽમ્બિકાવનમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! તીર્થયાત્રા કરવામાં ઉત્સાહવાળા ગોવાળો ગાડાંઓ જોડીને તેમાં બેસીને તીર્થયાત્રા કરવા અંબિકા વનમાં ગયા. તે વનમાં વહેતી સરસ્વતી નદીમાં તેઓએ સ્નાન કર્યું અને ભગવાન શંકર તથા પાર્વતી માતાનું વિવિધ ઉપચારોથી ભક્તિપૂર્વક તેઓએ પૂજન કર્યું. પછીથી દેવોની પ્રસન્નતા માટે ગાયોનું, સુવર્ણ વસ્ત્રોનું, મધનું અને મિષ્ટાન્નનું બ્રાહ્મણોને આદરપૂર્વક તેઓએ દાન કર્યું. નંદ, સુનંદ વગેરે ગોવાળોએ તે દિવસે માત્ર જળપાન કરીને ઉપવાસ કર્યો અને મહાભાગ્યશાળી તે સર્વે ગોવાળો, સરસ્વતી કિનારે જ રાત્રી રહ્યા. (૧ થી ૪)

અતિશય ભૂખ્યો થયેલો કોઈ અજગર વનમાં ફરતો ફરતો દૈવ ઈચ્છાથી ત્યાં આવી ચડ્યો અને સૂતેલા નંદજીને તે ગળવા લાગ્યો. તે સમયમાં નંદજી બૂમો પાડીને કહેવા લાગ્યા કે હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! આ મોટો અજગર મને ગળી જાય છે. તમે મને બચાવો. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. (૫, ૬)

નંદજીની બૂમો સાંભળીને સર્વે ગોવાળો એકદમ જાગી ગયા. નંદજીને અજગરે ગળેલા જોઈને તેઓ ગભરાઈ ગયા અને બળતા ઉંબાડિયાઓ લઈને તેઓ અજગરને મારવા લાગ્યા. સળગતા લાકડાઓ વડે અજગરને માર્યો તથા દઝાડ્યો છતાં પણ અજગરે નંદજીને છોડ્યા નહિ તેથી ભક્તોનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા અને એ અજગરને પોતે પગથી સ્પર્શ કર્યો. ભગવાનના પવિત્ર ચરણનો સ્પર્શ થતાં તે અજગર પાપમાંથી મુક્ત થયો અને અજગરના દેહમાંથી તેની મુક્તિ થઈ અને તે વિદ્યાધરોને યોગ્ય ઉત્તમ શરીર પામ્યો અર્થાત્ તે ઉત્તમ વિદ્યાધર સ્વરૂપે આવીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. (૭ થી ૯)

સોનાના હારથી શોભતા તેજસ્વી શરીરવાળો અને પાસે આવીને નમસ્કાર કરનાર તે વિદ્યાધરને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૂછવા લાગ્યા. (૧૦)

કૃષ્ણે કહ્યું : તું કોણ છે ? તારા શરીરની કાંતિથી તું ખૂબ જ સુંદર છે. છતાં આવા દુઃખદ અજગર શરીરને કેવી રીતે પામ્યો ? (૧૧)

અજગર કહેવા લાગ્યો કે હે કૃષ્ણ ! હું ‘સુદર્શન’ નામે પ્રસિદ્ધ એક વિદ્યાધર છું. શારીરિક તથા બાહ્ય સંપત્તિયુક્ત હું એકવાર વિમાનમાં બેસીને ચારે તરફ ફરતો હતો. તે સમયમાં શારીરિક રીતે વિકલાંગ અને કદરૂપા અંગિરા ઋષિને મેં જોયા અને શારીરિક રૂપથી મદાંધ બનેલા મેં તે ઋષિની મશ્કરી કરી તેથી ક્રોધિત થયેલા ઋષિએ મને શાપ આપ્યો. આ પ્રકારના મારા પાપનું કર્મનું ફળ મને મળેલું. જો કે હું તો એમ માનું છું કે શાપ આપીને પણ તે દયાળુ ઋષિએ મારી ઉપર કૃપા જ કરી છે કારણ કે તેમના શાપને કારણે જ સર્વ જગતના ગુરુ આપના પવિત્ર ચરણનો મને સ્પર્શ થયો અને હું સર્વ પાપથી મુક્ત થયો. (૧૨ થી ૧૪)

સંસારથી ભય પામેલા અને આપના શરણે આવેલાઓના ભયનો નાશ કરનાર આપને શરણે હું આવ્યો છું. આપના ચરણના સ્પર્શથી હવે હું ઋષિના શાપથી મુક્ત થયો છું. હે કૃષ્ણ ! આપ તો મહાયોગી છો, મહાપુરુષ છો, સત્પુરુષોના પતિ છો, ત્રિલોકીના ઈશ્વરોના પણ આપ ઈશ્વર છો. હે દેવ ! હવે હું આપની રજા માંગું છું. આપ રજા આપો તો હું મારા સ્થાને જાઉં. (૧૫, ૧૬)

હે ભગવન ! આપનાં દર્શન થયા કે તરત જ હું ઋષિના શાપથી મુક્ત થયો છું. આપનું નામ જે લે છે તે પુરુષ પોતે તથા સાંભળનારા સર્વે તરત જ પવિત્ર થાય છે. તો પછી આપના ચરણસ્પર્શથી હું પવિત્ર થાઉં તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ રીતે પ્રાર્થના કરીને શ્રીકૃષ્ણની રજા લઈને શ્રીકૃષ્ણને વંદન અને પ્રદક્ષિણા કરીને તે સુદર્શન ગંધર્વ પોતાના લોકમાં ગયો અને નંદજી અજગરના દુઃખમાંથી મુક્ત થયા. (૧૮)

શ્રીકૃષ્ણનો આવો પ્રભાવ જોઈને હે રાજન ! સર્વે ગોવાળો આશ્ચર્ય પામ્યા. ત્યાર પછી તે સર્વે તીર્થવિધિના સમગ્ર નિયમો પૂરા કરીને આદરપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું ગાન કરતાં કરતાં પાછા વ્રજમાં આવ્યા. (૧૯)

હે રાજન ! ત્યાર પછી કોઈ એક દિવસ અદ્ભુત પરાક્રમવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ વનમાં ગોપીઓની સાથે વિહાર કરતા હતા. પોતા પ્રત્યે સ્નેહવાળી ગોપીઓ સુંદર રીતે તેઓના ગુણ ગાતી હતી. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે સુંદર વસ્ત્રો, આભૂષણો અને પુષ્પની માળાઓ પહેરી હતી. તેમના અંગમાં ચંદનની અર્યા કરેલ હતી તેથી તે બંને અતિશય શોભતા હતા. (૨૦, ૨૧)

તે સમયે સાયંકાળ પૂરો થવાથી તારાઓ સહિત ચંદ્ર ઉદય પામ્યો હતો. મલ્લિકાનાં પુષ્પોથી સુગંધથી મદોન્મત ભ્રમરો ગુંજારવ કરતા હતા. કમળની સુગંધવાળો પવન લહેરાતો હતો. આવા રમણીય સમયનો સદુપયોગ કરતા તે બંને ભાઈઓ સર્વ પ્રાણીમાત્રના મનને તથા શ્રોત્રને પ્રિય લાગે તે રીતે મધુર સ્વરથી વાંસળી વગાડવા લાગ્યા. બંને ભાઈઓ એક સાથે વાંસળીના સ્વરોનો આરોહ-અવરોહ કરતાં વાંસળી વગાડતા હતા. (૨૨, ૨૩)

બંને ભાઈઓનું આ મધુર બંસીવાદન સાંભળીને ગોપીઓ અત્યંત મોહ પામી. તેમણે ઓઢેલી સાડીઓ નીચે સરી પડી. તેના કેશમાંથી સરી પડતી પુષ્પોની માળાઓનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહિ. (૨૪)

વાંસળીવાદનમાં મસ્ત બંને ભાઈઓ ઈચ્છા મુજબ વનમાં વિહાર કરતા હતા. સાથે ગોપીઓ પણ હતી. તે સમયમાં કુબેરનો સેવક શંખચૂડ નામનો યક્ષ ત્યાં આવ્યો. (૨૫)

હે રાજન ! કૃષ્ણ અને બલરામથી સુરક્ષિત તે ગોપીઓનું કૃષ્ણ અને બલરામની નજર સામે જ તે યક્ષે અપહરણ કર્યું અને સર્વે ગોપીઓને ઉપાડીને નિર્ભય થઈને તે ઉત્તર દિશા તરફ ભાગવા લાગ્યો. તેથી હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! બચાવો, બચાવો. એમ તે બૂમો પાડવા લાગી. (૨૬)

હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! બચાવો. એમ બૂમો પાડતી ગોપીઓને જોઈને બંને ભાઈઓ તરત જ અતિ વેગથી તે યક્ષની પાછળ દોડ્યા. (૨૭)

તમે ભય રાખો નહિ એમ બોલતાં બંને ભાઈઓ સાગના વૃક્ષરૂપી ધોકા હાથમાં લઈને પૂરવેગથી તે યક્ષની પાછળ દોડ્યા અને ભાગતા તે અધમ યક્ષને થોડી જ વારમાં તેઓએ પકડી પાડ્યો. (૨૮)

કાળ અને મૃત્યુની સમાન તે બંને ભાઈઓને આવેલા જોઈને તે યક્ષ મનમાં ભય પામ્યો અને જીવવાની આશાથી ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને તે ભાગવા લાગ્યો એટલે બળદેવ ગોપીઓની રક્ષામાં રોકાયા અને કૃષ્ણ તે યક્ષની પાછળ દોડ્યા. નાસતા તે યક્ષને કૃષ્ણે પકડી પાડ્યો અને એક જ મૂઠી મારીને કૃષ્ણે તે દૈત્યને મારી નાખ્યો અને તના મસ્તકમાં જે કીંમતી મણિ હતો તે કૃષ્ણે લઈ લીધો. આ રીતે શંખચૂડનો વધ કરીને સર્વ ગોપીઓની સમક્ષ કૃષ્ણે તે તેજસ્વી મણિ પ્રેમપૂર્વક બલરામને આપ્યો. (૨૯ થી ૩૨)

शंखचूड निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ।

अग्रजायाददत् प्रीत्या पश्यन्तीनां च योषिताम् ॥ ३२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અજગરમોક્ષ અને શંખચૂડવધ’ નામે ચોત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૫ મો

ગોપીઓએ ગાયેલું યુગલ ગીત

શ્રીશુક ઉવાચ = ગોપ્યઃ કૃષ્ણો વનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ ।

કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્યુર્દુઃખેન બાસરાન્ ॥ ૧ ॥

“યુગલ ગીત”થી પ્રસિદ્ધ આ અધ્યાયમાં પ્રત્યેક બબ્બે શ્લોકમાં પરસ્પર અન્વય સંબંધો હોવાથી ગોપીએ ગાયેલા આ સ્તોત્રને યુગલગીત કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! કૃષ્ણ જ્યારે વનમાં ગાયો ચરાવવા જતા ત્યારે પણ કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં જ પોતાના મનને રાખનારી તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું ગાયન કરતી દુઃખપૂર્વક દિવસ વિતાવતી. (૧)

એક ગોપી બીજી ગોપીઓને કહે છે કે હે ગોપીઓ ! ચંચળ ભૃકુટીવાળા કૃષ્ણ પોતાના ડાબા બાજા ઉપર ડાબો ગાલ રાખીને પોતાના અધર ઓજ ઉપર રાખેલી વાંસળીના છિદ્રો પર પોતાની સુંવાળી આંગળીઓ દબાવીને તે વાંસળી વગાડે છે ત્યારે દેવોની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે હોવા છતાં પણ તે વાંસળીનો નાદ સાંભળીને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય પામે છે અને પછીથી કામનાં બાણોથી પરવશ થઈને લજ્જા સહિત મોહિત થાય છે અને તેઓના વસ્ત્રો અંગ પરથી ખસી જાય તેનું પણ તેને ભાન રહેતું નથી. (આવા આકર્ષક કૃષ્ણનો વિરહ આપણે કેમ સહન કરીએ ?) (૨, ૩)

હે બહેનો ! આશ્ચર્યકારક આ વાત સાંભળો. શ્વેત મોતી જેવા હાસ્યવાળા, દુઃખીજનોને સુખી કરનાર, વીજળી જેવી ચંચળ લક્ષ્મી જેના હૃદય પર સ્થિર થઈને જ રહે છે તે નંદકુમાર આ કૃષ્ણ જ્યારે વાંસળી વગાડે છે ત્યારે તેનો નાદ સાંભળીને તે તરફ ખેંચાયેલા મનવાળા વ્રજના બળદો, મૃગલાઓ, ગાયો તે સર્વે દાંતમાં લીધેલા ઘાસના કોળિયા મોઢામાં એમ ને એમ રાખીને ભેગા થઈને દૂર ઊભા રહીને એકાગ્રતાથી વાંસળીનો મધુર સ્વર સાંભળે છે ત્યારે એમ દેખાય છે કે આ સર્વ પશુઓ ઊંઘી ગયા છે કે ચિત્રમાં ચિતરેલા છે ? (૪, ૫)

હે સખીઓ ! કોઈક સમયે મોરપીંછો ગેરુથી રંગેલા પાંદડાઓ વગેરેથી શરીર શણગારીને તથા મલ્લની માફક ભેટ બાંધીને બલરામ અને કૃષ્ણ ગોવાળોની સાથે વેણુ વગાડીને જ્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે પવન દ્વારા આવેલી શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજને લેવા ઈચ્છતી નદીઓ પણ એ મધુર સ્વરથી આકર્ષિત થઈને થંભી જાય છે. પરંતુ આપણી માફક એ નદીઓ પણ કમભાગી છે, જેથી તેને શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજ મળતી નથી છતાં તેઓ તરંગરૂપી પોતાના હાથ પ્રેમથી હલાવ્યા કરે છે અને જેમ આપણે આંસુઓ રોકી રાખીએ છીએ તે રીતે નદીઓ પણ પોતાનું જળ થંભાવી દે છે. (૬, ૭)

આદિપુરુષ નારાયણની માફક સ્થિર લક્ષ્મીવાળા કૃષ્ણની પ્રશંસા ગોપકુમારો કરે છે. તે કૃષ્ણ પર્વતની તળેટીમાં ચરતી ગાયોને વાંસળી વગાડીને બોલાવે છે ત્યારે તે વાંસળીનો નાદ સાંભળીને રોમાંચિત થયેલી અને ફળો તથા ફૂલોના ભારથી ઝૂકતી ડાળીઓવાળી વેલીઓ પોતાના અંતર્યામી વિષ્ણુને દેખાડતી હોય તે રીતે ફળો અને ફૂલોના મિષ્ટ રસોની ધારાઓ વહેવડાવે છે અને તે લતાઓના પતિરૂપ વૃક્ષોને પણ તેવો જ આનંદ થતો દેખાય છે. (૮, ૯)

દર્શનીય પુરુષોમાં પણ શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ કેસરના તિલકથી શોભાયમાન કૃષ્ણની વનમાળાઓના દિવ્ય સુગંધવાળી, તુલસીના મધુર રસપાનથી મસ્ત બનેલા ભ્રમરોના સમૂહો વાંસળીવાદનમાં પોતાના સ્વર પુરાવતા હોય તે રીતે કૃષ્ણની ચારે તરફ ગુંજારવ કરીને વાંસળીના નાદને મધુર બનાવે છે. તે વાંસળીના નાદને મધુર બનાવે છે. તે વાંસળીના નાદથી સારસ, હંસ વગેરે સરોવરમાં રહેનારા પક્ષીઓના ચિત્ત પણ કૃષ્ણ પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે તેથી તેઓ તથા બીજાં પક્ષીઓ કૃષ્ણની સમીપમાં આવીને બેસી જાય છે અને આંખો મીંચી મૌન થઈ એકાગ્ર ચિત્તથી કૃષ્ણનું વાંસળી વાદન સાંભળે છે. (૧૦, ૧૧)

પુષ્પોથી બનાવેલાં સુંદર કુંડળો તથા તોરાઓ અને ફૂલની માળાઓ વગેરેથી શોભતા બલરામ સહિત કૃષ્ણ પર્વતોના શિખરો ઉપર ફરતા ફરતા જ્યારે આનંદમાં મસ્ત બને છે ત્યારે જગતને આનંદ આપવા માટે પોતે વાંસળી બજાવે છે તે વાંસળીનાદ સમગ્ર જગતમાં ફેલાય છે અને તે નાદથી જ સમગ્ર જગત આનંદિત થાય છે. તે વાંસળીનો નાદ સાંભળીને મેઘને પણ કૃષ્ણ પ્રત્યે આદરભાવ થાય છે અને કૃષ્ણના વાંસળીના નાદ કરતાં મારો નાદ વધવો ન જોઈએ એમ સમજીને શ્રીકૃષ્ણના અપરાધના ભયથી પોતાનો નાદ થંભાવી દે છે અને મેઘ પણ વાંસળીના નાદને અનુરૂપ મંદ મંદ ગર્જના કરીને પોતાના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ ઉપર વાદળાની છાયારૂપ છત્ર કરીને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ઝીણા ઝીણા જળબિંદુઓ રૂપી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરે છે. (૧૨, ૧૩)

હે પતિવ્રતા યશોદા ! ગોવાળોની વિવિધ રમતો કરવામાં કુશળ તમારા પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના રક્ત અધરોજ ઉપર વાંસળી રાખીને પોતાની મેળે જ શીખેલા વિવિધ સ્વરો વાંસળી દ્વારા જ્યારે પ્રગટ કરે છે ત્યારે તે વાંસળીનો સ્વર જે દિશામાંથી આવે છે તે દિશા તરફ પોતાની ડોક લંબાવી ઈન્દ્ર, શંકર, બ્રહ્મા વગેરે એકાગ્રચિત્તથી તે વાંસળીના નાદને સાંભળે છે અને વાંસળીના નાદના જ્ઞાતા હોવા છતાં તે દેવો શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીના સ્વરનો ભેદ યથાર્થ જાણી શકતા નથી અને તેઓ મોહ પામી જાય છે. (૧૪, ૧૫)

ધ્વજ, વજ્ર, કમળ તથા અંકુશરૂપ રમણીય ચિન્હોવાળા પોતાના ચરણકમળના પગલાંઓ રૂપી કમળની પાંદડીઓ વડે પશુઓની ખરીઓના દાબથી પીડા પામેલી પૃથ્વીની પીડાને શાંત કરવા અને ગજરાજની માફક ધીમી ગતિથી ચાલતા શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા વગાડતા ચાલે છે ત્યારે તેમને જોઈને તેના નયનકટાક્ષોથી કામાતુર બનેલી આપણે ઝાડ જેવી બની જડ બની જઈએ છીએ અને મોહિત થયેલી આપણને વસ્ત્રોનું કે કેશોનું પણ ભાન રહેતું નથી. (૧૬, ૧૭)

શ્રેષ્ઠ મણિઓની માળા પહેરનાર અને કોઈક સમયે એ જ માળાના મણિઓથી ગાયોની ગણતરી કરનાર તથા પોતાને પ્રિય સુગંધવાળી તુલસીની માળા પહેરનાર શ્રીકૃષ્ણ પ્યારા મિત્રોના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ રાખીને વાંસળી વગાડે છે ત્યારે તેના સ્વરથી આકર્ષિત ચિત્તવાળી મૃગલીઓ ગોપીઓની માફક ઘરની આશા છોડીને ગુણસાગર શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાછળ ફરે છે. (૧૮, ૧૯)

મોગરાની માળાઓ સહિત આશ્ચર્યકારક વેષ ધારણ કરનાર, ગોવાળો અને ગાયોના ધણથી વીંટાયેલ સ્નેહીજનોને આનંદ આપનાર નંદકુમાર શ્રીકૃષ્ણ યમુનામાં જ્યારે જળવિહાર કરે છે ત્યારે ચંદન જેવો સુગંધી વાયુ કૃષ્ણને ગમે તે રીતે મંદગતિથી તેને સ્પર્શ કરીને કૃષ્ણનું સન્માન કરે છે

તથા ગંધર્વોના સમૂહ બંદીજનોની માફક કૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે તથા વાઘો વગાડીને ગીતો ગાઈને ભેટો ધરીને કૃષ્ણની સેવા કરે છે. (૨૦, ૨૧)

ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરવો વગેરે વિવિધ ઉપાયો વડે વ્રજનું અને ગાયોનું રક્ષણ કરનાર, મધુર સ્વરે વેણુ વગાડનાર તે કૃષ્ણના ગુણોનું ગાન તેના મિત્રો ગોવાળો કરે છે. ગાયોની ખરીની રજથી ભૂખરી થયેલી પુષ્પમાળાવાળા, થાકયુક્ત કાંતિથી પણ જોનારને તો આનંદ આપનારા, ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા માટે દેવકીના ઉદરથી પ્રગટ થયેલા, વાંસળી વગાડનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સાયંકાળે ગાયોના ધણને લઈને વ્રજમાં આવે છે ત્યારે બ્રહ્માદિ દેવો અને મહાપુરુષો માર્ગમાં તેમના ચરણમાં વંદન કરે છે. (૨૨, ૨૩)

કંઈક અંશે મદથી ચંચળ નેત્રવાળા, મિત્રોને માન આપનારા, પાકા બોરની સમાન સહેજ પીળા મુખવાળા, મુલાયમ ગાલને કાનના કુંડળની કાંતિથી શોભાવનાર, ગજગતિ ચાલવાળા, વનમાળા પહેરનાર યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણ સાયંકાળે વ્રજમાં આવે છે ત્યારે આખો દિવસ વ્રજમાં જ પુરાઈ રહેલી ગાયો જેવી આપણે ચંદ્રની સમાન સુખકારક શ્રીકૃષ્ણનું હસતું મુખ જોઈને આખા દિવસનું દુઃખ ભૂલી જઈએ છીએ. (૨૪, ૨૫)

હે રાજન ! આ પ્રકારે વ્રજની સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું આખો દિવસ ગાન કરીને દિવસમાં પણ આનંદ પામતી કેમ કે તે ગોપીઓના મન સતત શ્રીકૃષ્ણનું જ ચિંતન કરતા, તેના ચિત્તમાં અખંડ શ્રીકૃષ્ણની જ સ્મૃતિ રહેતી અને એ જ ગોપીઓના મનમાં મોટો આનંદ હતો. (૨૬)

एवं व्रजस्त्रीयो राजन् कृष्णलीला नु गायतीः ।

रेमिरेऽरहस्सु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોપીઓએ ગાયેલું યુગલગીત’ નામે પાંત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૭ મો

અરિષ્ટાસુર વધ તથા અઙ્કૂર સંપ્રેષણ

શ્રીશુક ઉવાચ = અથ તર્હ્યાગતો ગોષ્ઠમરિષ્ઠો વૃષભાસુરઃ ।

महीं महाककुत्कायः कम्पयन् खुरविक्षताम् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યારપછી કોઈક સમયમાં અરિષ્ટ નામનો કોઈક અસુર બળદનું રૂપ લઈને વ્રજમાં આવ્યો. તેનું શરીર તથા તેની કેડ ખૂબ જ મોટા હતા. પોતાની ખરીઓથી પૃથ્વીને ખોદતો અને ધ્રુજાવતો તે વ્રજમાં આવ્યો. (૧)

ભયંકર ત્રાડો પાડતો, પગથી પૃથ્વીને ઉખાડતો, પૂછડું ઊંચું કરી નદીઓના કિનારાઓને શિંગડાથી ખોદતો, રસ્તામાં ક્યાંક પોદળા કરતો, ક્યાંક પેશાબ કરતો, ક્યાંક ઊભો રહીને સ્થિર દૃષ્ટિથી જોતો તે સાંઢ ભયંકર ત્રાડો પાડતો હતો. તેને જોઈને તથા તેની ત્રાડો સાંભળીને ભયભીત થયેલી ગાયો અને સ્ત્રીઓના ગર્ભ કસમયે સ્ત્રવી પડ્યા. આ પર્વત છે તેવી શંકાથી તેની કોઢ ઉપર વાદળી બેસવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ શિંગડાવાળા તે સાંઢને જોઈને ગોવાળો તથા ગોપીઓ ભય પામ્યાં.

તેના ભયથી ગાયો વગેરે પશુઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. તે સમયમાં સર્વે વ્રજવાસીઓ હાશ જોડીને હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! બચાવો ! એમ કહેતા કૃષ્ણને શરણે ગયા. ગોકુળવાસીઓને ભયથી નાસતા જોઈને કૃષ્ણે તેઓને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે તમે ભય રાખો નહિ. શાંત થાઓ. એમ કહ્યા પછીથી કૃષ્ણે વૃષભાસુર નામના તે સાંઢને પડકાર્યો અને કહ્યું કે હે દુષ્ટ ! હે મૂર્ખ ! આ પશુઓને અને ગોવાળોને ડરાવવાથી તને કોઈ લાભ થવાનો નથી. તારા જેવા દુષ્ટ દુરાત્માના બળનો હું નાશ કરીશ. આ પ્રમાણે બોલીને ખભો ઠોકીને હાથની તાળી પાડીને તે સાંઢને કોપાયમાન કર્યો અને પોતાના મિત્રના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને કૃષ્ણ તે સાંઢની સામે ઊભા રહ્યા તેથી ક્રોધિત થયેલો તે સાંઢ પ્રથમ તો ખરીથી પૃથ્વી ખોદવા માંડ્યો અને પછીથી તે કૃષ્ણની સામે દોડ્યો. (૨ થી ૮)

તે સમયે તેનાં નેત્રો લોહીની સમાન લાલચોળ અને સ્થિર હતાં અને તે કટાક્ષપૂર્વક આડું જોઈને શિંગડાનો અગ્રભાગ આગળ રાખીને ઈન્દ્રે ક્રેંકેલા વજ્રની માફક તીવ્ર વેગથી કૃષ્ણની ઉપર ધસી આવ્યો. પોતાની સામે આવતા હાથથી જેવી રીતે હાથી પાછો હટાવે તે જ રીતે તે સાંઢના શિંગડાં ઝાલીને કૃષ્ણે તેને અઢાર પગલાં પાછો હટાવ્યો અને તેને જમીન ઉપર પછાડ્યો. તેથી તેનાં સર્વે અંગમાંથી પરસેવો છૂટી ગયો. તે હાંફવા લાગ્યો અને અતિ ગુસ્સે થયો. તે પાછો ઊભો થઈને તરત જ કૃષ્ણ તરફ ધસી આવ્યો. ફરીવાર પોતા માથે હુમલો કરવા આવેલા તે દૈત્યનાં શિંગડા ઝાલીને કૃષ્ણે તેને પૃથ્વી પર પછાડ્યો અને વસ્ત્રને મસળે તે રીતે પગથી દબાવીને તેને કચરી નાખ્યો અને તેનું શિંગડું ખેંચીને તેનાથી જ તેને મારવા માંડ્યા. તેથી તે ધરતી પર ઢળી પડ્યો. તે મળમૂત્ર કરવા લાગ્યો, લોહી ઓકવા લાગ્યો, પગ પછાડવા લાગ્યો, તેની આંખો ફાટી ગઈ અને અતિ કષ્ટ પામીને તે યમપુરીમાં ગયો. આ રીતે આ દૈત્યનો નાશ કરનાર કૃષ્ણને દેવોએ પુષ્પોથી વધાવ્યા અને સ્તુતિ કરી. સાંઢનું રૂપ લેનાર, દૈત્યનો નાશ કરનાર કૃષ્ણની ગોવાળોએ પ્રશંસા કરી. ગોપીઓનાં નેત્રોને આનંદ આપનાર કૃષ્ણ બલરામ સહિત વ્રજમાં આવ્યા. (૧૦ થી ૧૫)

અદ્ભુત કર્મ કરનાર કૃષ્ણે અરિષ્ટાસુર (વૃષભાસુર) નો નાશ કર્યો ત્યાર પછી કોઈક સમયે દેવર્ષિ નારદ મથુરા આવ્યા અને કંસની પાસે જઈને તેણે કંસને કહ્યું કે હે કંસ ! દેવકીજીની જે પુત્રી હતી તે તો ખરેખર યશોદાની પુત્રી હતી અને જે કૃષ્ણ છે તે દેવકીના પુત્ર છે અને બલરામ છે તે રોહિણીના પુત્ર છે. તારા ભયને કારણે વસુદેવે પોતાના આ બંને પુત્રોને પોતાના મિત્ર નંદજીને ત્યાં રાખેલા છે તે બલરામ અને કૃષ્ણે જ તે વ્રજમાં મોકલેલા તારા સેવકોનો નાશ કર્યો છે. (૧૬, ૧૭)

નારદજીની આ વાત સાંભળીને કંસ અતિ ગુસ્સે થયો, તેને કારણે તે મૂર્છિત પણ થયો. ત્યાર પછી વસુદેવને મારી નાખવા માટે તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર તેણે હાથમાં લીધી. (૧૮)

પરંતુ નારદે તેને કહ્યું કે જો તું અત્યારે વસુદેવને મારી નાખીશ તો તેનાં તે બંને પુત્રો નાસી જશે માટે હમણાં વસુદેવને મારીશ નહિ. આવી ગુપ્ત સલાહ નારદે કંસને આપી તેથી કંસે તે કાર્ય બંધ રાખ્યું પરંતુ ત્યારથી કંસ એમ સમજવા લાગ્યો કે વસુદેવના તે જે બે પુત્રો છે તે જ મારું મૃત્યુ છે એમ સમજીને કંસે વસુદેવ અને દેવકીને હાથપગમાં લોઢાની બેડી પહેરાવીને જેલમાં પૂર્યા. (૧૯)

નારદજી ચાલ્યા ગયા પછીથી ‘કેશી’ નામના દૈત્યને કંસે બોલાવ્યો અને તેને આજ્ઞા કરી કે તારે બલરામ અને કૃષ્ણને મારી નાખવા. આ પ્રકારે આજ્ઞા કરીને તેને ગોકુળ તરફ મોકલ્યો. (૨૦)

ત્યાર પછી કંસે મુષ્ટિક, ચાણુર, શલ, તોમલ વગેરે મલ્લોને બોલાવ્યા તથા પોતાના મંત્રીઓને અને હાથીના મહાવતને પણ કંસે બોલાવ્યા. (૨૧)

અને મુષ્ટિક તથા ચાણુર મલ્લોને કંસે કહ્યું કે તમે શૂરવીર છો. મારું વચન સાંભળો. વસુદેવના પુત્ર બલરામ અને કૃષ્ણ નંદજીના વ્રજમાં રહે છે તેનાથી મારું મૃત્યુ છે. આ વાત ચોક્કસ છે માટે તે બંને અહીં આવે ત્યારે તેની સાથે મલ્લકુસ્તી કરવી અને મલ્લકુસ્તી વડે જ તેનો નાશ કરવો. (૨૨, ૨૩)

અને મલ્લ અખાડાની ચારે તરફ માણસોને બેસવા માટે મંડપ બાંધવો. તેમાં બેસીને શહેરના તથા દેશના નાગરિકો પોતાની ઈચ્છા મુજબ મલ્લકુસ્તી ભલે જુએ. (૨૪)

અને હે મહાવત ! તારે “કુવલયાપીડ” નામના હાથીને લાવીને મલ્લકુસ્તીના દરવાજા આગળ ઊભો રાખવો અને તારે પણ ત્યાં ઊભું રહેવું અને તે હાથી દ્વારા મારા શત્રુનો તું નાશ કર. (૨૫)

પોતાના મંત્રીઓને કંસ કહેવા લાગ્યો કે હે મંત્રીઓ ! આપણે ધનુર્યાગ કરવાનો છે અને શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે તે યાગનો પ્રારંભ ચતુર્દશીને દિવસે કરવો અને વરદાન આપનાર ભૂતપતિ શિવનું પૂજન કરવાનું છે અને તે નિમિત્તે પવિત્ર પશુઓનું બલિદાન કરવાનું છે. (૨૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ રીતે કંસે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી અને ત્યાર પછી પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને જાણનાર તે કંસે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ અકૂરને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેનો હાથ ઝાલીને આદરપૂર્વક તેને કહેવા લાગ્યો કે હે અકૂરજી ! તમે મારે માટે આદરણીય છો. કરવા યોગ્ય મિત્રનું કામ તમે કરો કારણ કે ભોજ અને વૃષ્ણિ આ બંને વંશના મનુષ્યોમાં તમારા સિવાય વધારે હિત કરનાર મારું બીજું કોઈ નથી. (૨૭, ૨૮)

હે અકૂર ! ઈન્દ્ર સમર્થ હતો છતાં તેણે વિષ્ણુની સહાયતા મેળવીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કર્યો હતો તે જ રીતે હે સૌમ્ય ! મારું મોટું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તમે સહાયરૂપ થાઓ. તે દૃષ્ટિએ હું કહું છું. (૨૯)

અને મારે તમને જે કામ સોંપવાનું છે તે આ કામ છે. જે વસુદેવના બે પુત્રો નંદજીના વ્રજમાં રહે છે તેઓને રથમાં બેસાડીને અહીં લઈ આવવા માટે તમે વ્રજમાં જાઓ અને તેઓને અહીં લાવો. આ કામમાં વિલંબ કરશો નહિ અને વસુદેવના તે બે પુત્રો વડે જ મારું મૃત્યુ થશે એમ વિષ્ણુનો આશ્રય કરનાર દેવોએ નક્કી કર્યું છે માટે તમે વ્રજમાં જાઓ અને ભેટ સામગ્રી લઈને આવતા નંદ વગેરે ગોવાળો સાથે બલરામ અને કૃષ્ણને અહીં તેડી લાવો. (૩૦, ૩૧)

ત્યાર પછી કાળ સરખા હાથીઓ દ્વારા તેઓને હું મસળી નાખીશ અને તેમાંથી તે બચી જશે તો વજ્ર જેવા મલ્લો દ્વારા હું તેને મરાવી નાખીશ. તે બંનેનો નાશ કર્યા પછીથી દુઃખી થયેલ વસુદેવ વગેરે તેના સંબંધીઓ તથા વૃષ્ણિ, ભોજ અને દાશાર્હવંશના યાદવો કે જે મારાથી વિરુદ્ધ વર્તી રહ્યા છે તે સર્વેને મારી નાખીશ અને વૃદ્ધ હોવા છતાં રાજ્યની ઈચ્છાવાળા મારા પિતા ઉગ્રસેનને પણ હું મારી નાખીશ તથા તેના ભાઈ દેવકને પણ મારી નાખીશ અને બીજા જે કોઈ મારા શત્રુ હશે તે સર્વેને હું મારી નાખીશ. (૩૨ થી ૩૪)

હે મિત્ર અકૂર ! ત્યાર પછી આ પૃથ્વી મારે માટે શત્રુ રહિત થશે અને જરાસંઘ તો મારો સસરો થાય છે તથા ‘દ્વિવિદ’ વાનર મારો પ્રિય મિત્ર છે અને શંબર, નરક અને બાણાસુર વગેરે અસુરો મારી તરફ સ્નેહ રાખીને જ રહે છે. તેઓની સહાયથી દેવપક્ષના રાજાઓનો હું નાશ કરીશ અને પૃથ્વીનું રાજ કરીશ. આ બધું આપે જાણ્યું. તમે વ્રજમાં જાઓ. ધનુર્યાગ જોવા નિમિત્તે બલરામ અને કૃષ્ણને મથુરાની શોભા જોવાનું સમજાવીને અહીં લાવો. (૩૫ થી ૩૭)

અકૂરે કહ્યું : હે રાજન ! તમારો વિચાર તો સારો છે. આ ઉપાયથી કદાચ તમારું મૃત્યુ નિવારી શકાય પરંતુ કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય. કદાચ વિપરીત પરિણામ આવે તે તો ભાગ્ય ઉપર આધાર છે. માણસ મનમાં સંકલ્પો મોટા મોટા કરે અને તેથી હર્ષ અને શોક પામે છે તો પણ હું તો તમારી આજ્ઞા પાળીશ. (૩૮, ૩૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! કંસે આ પ્રમાણે અકૂરને આજ્ઞા આપી અને મંત્રીઓને રજા આપીને પોતે અંતઃપુરમાં ગયો અને અકૂર પોતાને ઘેર ગયા. (૪૦)

एवमादिश्य चाक्रूरं मंत्रिणश्च विसृज्य सः ।

प्रविवेश गृहं कंसस्तथाऽक्रूरः स्वमालयम् ॥ ४० ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અકૂર સંપ્રેષણ’ નામે છત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૭ મો

કેશી તથા વ્યોમાસુરનો વધ

શ્રીશુક ઉવાચ = કેશી તુ કંસપ્રહિતઃ ખુરૈર્મહીં મહાહયો નિર્જરયન્ મનોજવઃ ।

સટાવધૂતામ્રવિમાનસઙ્કુલં કુર્વન્નમ્બો હેષિતમીષિતાચ્ચિલઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! કંસે મોકલેલ તે કેશી દૈત્ય મોટા ઘોડાનું સ્વરૂપ લઈને તે ગોકુળમાં આવ્યો. પોતાના પગના ડાબલાઓથી તે પૃથ્વીમાં ખાડા પાડતો, પોતાની કેશવાળીને આડીઅવળી ઘુમાવીને આકાશના વાદળાઓને તથા વિમાનોને અસ્તવ્યસ્ત કરતો, ભયંકર હણહણાટ કરીને સર્વને ભય કરતો મનની માફક પૂરપાટ વેગથી તે ગોકુળમાં આવ્યો. મોટી આંખોવાળો, કોતરની સમાન ભયંકર મુખવાળો, અતિ કાળા મોટા વાદળાઓની માફક ભયંકર દેખાતો, દુષ્ટ આશયવાળો તે કંસનું હિત કરવા માટે ગોકુળમાં આવ્યો. (૧, ૨)

હણહણાટ કરીને ગોકુળને ત્રાસ આપનાર, પૂંછડાથી વાદળાઓને વિખેરનાર યુદ્ધ માટે શ્રીકૃષ્ણની શોધ કરનાર તે દૈત્યની સામે શ્રીકૃષ્ણ જોયું અને તેને શ્રીકૃષ્ણે પડકાર્યો તેથી તેણે સિંહ જેવી ગર્જના કરી અને શ્રીકૃષ્ણને જોઈને આકાશનું પાન કરી જાય તે રીતે તેણે મોઢું પહોળું કર્યું અને તેણે શ્રીકૃષ્ણ સામે દોટ મૂકી. જીતવો મુશ્કેલ અને ગુસ્સે થયેલ તે દૈત્ય કમળનયન કૃષ્ણને અસહ્ય વેગથી પાછલા પગ વડે જોરદાર લાત મારી, પરંતુ ઈન્દ્રિયોને અગોચર શ્રીકૃષ્ણ ચપળતાપૂર્વક તેની લાતમાંથી છટકી ગયા અને તરત જ તેના પાછલા બંને પગ પકડીને ક્રોધિત થઈને તેને ખૂબ ફેરવ્યો અને પછીથી

ગરુડ જેમ સર્પને ફેંકે તે રીતે તિરસ્કારપૂર્વક તેને એકસો ધનુષ જેટલો દૂર ફેંક્યો અને પોતે નિર્ભયતાથી ઊભા રહ્યા. (૩, ૪)

મૂર્છિત થયેલો તે દૈત્ય ભાનમાં આવ્યો એટલે ફરી ઊભો થયો. ગુસ્સે થઈને મુખ પહોળું કરીને વળી પાછો શ્રીકૃષ્ણ સામે દોડ્યો. તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણ હસ્યા અને સર્પને દરમાં જેમ પૂરી દે તે રીતે પાસે આવેલા તે દૈત્યના મુખમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો ડાબો હાથ નાખી દીધો. (૫)

પોતાના મુખમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણના તે હાથને કેશીએ પોતાના દાંતથી બચકું ભર્યું પરંતુ ધખધખતા લોઢાના સ્પર્શથી જેમ દાંત પડી જાય તે રીતે શ્રીકૃષ્ણના હાથનો સ્પર્શ થવાથી તેના દાંત પડી ગયા અને બેદરકારી રાખવાથી જેમ ‘જલોદર’ રોગ વધે તે રીતે દૈત્યના મુખમાં ગયેલો શ્રીકૃષ્ણનો હાથ વધવા લાગ્યો. (૬)

તેના મુખમાં શ્રીકૃષ્ણનો હાથ વધવાથી તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો. તેના શરીરમાંથી પરસેવો છૂટી ગયો. તે પગ પછાડવા માંડ્યો. તેની આંખો બહાર નીકળી ગઈ. તે લાદ કરવા લાગ્યો અને પ્રાણરહિત થયો. અતિ પાકેલું ચીભડું જેમ આપોઆપ ફાટી જાય છે તે રીતે ફાટી ગયેલા તેના શરીરમાંથી મહાબાહુ કૃષ્ણે પોતાનો હાથ બહાર કાઢ્યો. આ પ્રકારે પ્રયત્ન વિના જ તે મહાદૈત્યનો શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો છતાં શ્રીકૃષ્ણને તેનું જરા પણ અભિમાન આવ્યું નહિ. તેથી આશ્ચર્ય પામેલા દેવોએ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી અને તેને પુષ્પોથી વધાવ્યા. (૭, ૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યાર પછી એક વખત નારદજી વ્રજમાં આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ પાસે એકાંતમાં જઈને કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા : હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે તમારી ભક્તિ કરનાર નથી તેઓ તમારું સત્ય સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી. આપ યોગેશ્વર, જગતનિયંતા, સર્વના નિવાસસ્થાનરૂપ અને યદુકુળમાં શ્રેષ્ઠ હે પ્રભો ! તમે સર્વના આત્મા છો. સર્વ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ જેમ ગુપ્ત રહે છે તે રીતે આપ સર્વમાં ગુપ્ત રીતે રહો છો. બુદ્ધિના સાક્ષી ઈશ્વર, મહાપુરુષ સર્વના આત્માનો આધાર આપ અક્ષરપુરુષ દ્વારા માયા સામે દૃષ્ટિ કરીને તે માયાના ત્રણ ગુણોને ચેતનવંત કરીને આ વિશ્વનું સર્જન, રક્ષણ અને સંહાર પણ તમે જ કરો છો. તે આપ વર્તમાન સમયમાં પૃથ્વી ઉપર જે દૈત્યો રાજારૂપે રહ્યા છે તેનો તથા બળવાન રાક્ષસોનો વિનાશ કરવા માટે તથા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે આપ પ્રગટ થયા છો. (૯ થી ૧૩)

અશ્વરૂપ ધારણ કરનાર આ દૈત્યને રમત રમતમાં જ તમે માર્યો તે ઠીક થયું. આ દૈત્યના ભયંકર હણહણાટથી ભય પામીને દેવતાઓ પણ સ્વર્ગમાંથી નાસવા માંડતા અને આજથી ત્રીજે દિવસે તમે મથુરા જશો અને ત્યાં તમે યાણૂર, મુષ્ટિક વગેરે મલ્લોને તથા હાથીને અને કંસને તમે મારશો. તે હું નજરે જોઈશ અને ત્યાર પછી હે જગદીશ્વર ! આપ પંચજન, કાલયવન, મૂર અને નરકાસુરનો પણ વિનાશ કરશો અને ઈન્દ્રને પરાજિત કરીને સ્વર્ગમાંથી પારિજાત વૃક્ષ આપ લાવશો અને આપના પરાક્રમની કિંમતરૂપે આપ અનેક વીર કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરશો, દ્વારિકામાં રહીને આપ નૃગરાજાનો ઉદ્ધાર કરશો. તથા જાંબુવતી સાથે લગ્ન કરશો અને સ્યમન્તક મણિ પણ મેળવશો તથા બ્રાહ્મણના મૃત પુત્રને ભૂમાપુરુષના લોકમાંથી તમે લાવી આપશો. પૌરૂંક નામના બનાવટી વાસુદેવનો નાશ કરશો અને પછીથી કાશીપુરીને ભસ્મસાત કરશો અને દંતવક્રનો વિનાશ કરશો અને યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયયજ્ઞમાં શિશુપાળનો નાશ કરશો. આ સિવાય બીજાં જે જે પરાક્રમો દ્વારિકામાં રહીને આપ કરશો તે સર્વ ચરિત્રો પૃથ્વી પરના કવિઓએ ગાવા યોગ્ય

હશે અને તે સર્વે ચરિત્રો હું જોઈશ અને કાળસ્વરૂપ આપ આ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અર્જુનના સારથિ બનીને અનેક અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ કરશો તે પણ હું જોઈશ. વિશુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપવાળા આપ અતિશય આનંદ સ્વરૂપ આપની સ્થિતિ વડે આપ આપનાં સર્વે કાર્યો પૂરા કરશો. પોતાના પ્રભાવથી જ માયાના કાર્યને ટાળનારા, સત્યસંકલ્પ, ઐશ્વર્યમૂર્તિ આપને શરણે હું આવ્યો છું. હે ભગવન ! આપ સમર્થ છો, સ્વતંત્ર છો. તમે તમારી માયા વડે દેવ, મનુષ્ય વગેરે વિવિધ શરીરોની રચના કરો છો. વર્તમાન સમયમાં વિવિધ લીલાઓ કરવા પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થયા છો અને વૃષ્ટિવંશ, સાત્ત્વતવંશ વગેરે સર્વે યાદવવંશમાં આપ શ્રેષ્ઠ છો. તમને હું પ્રણામ કરું છું. (૧૪ થી ૨૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! યદુપતિ કૃષ્ણની આ પ્રકારે સ્તુતિ કરીને તેને પ્રણામ કરીને તેની આજ્ઞા લઈને કૃષ્ણ દર્શનથી આનંદિત થયેલા વૈષ્ણવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવર્ષિ નારદ પોતાને સ્થાને ગયા. (૨૪)

વ્રજવાસીઓને આનંદ આપનારા શ્રીકૃષ્ણે કેશી દૈત્યનો નાશ કર્યો તેથી પ્રસન્ન થયેલા ગોવાળો સાથે રહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગાયોનું પાલન કરતા હતા. (૨૫)

એક સમયે શ્રીકૃષ્ણ સહિત ગોવાળો પર્વત ઉપર ગાયો ચરાવતા હતા અને રમત રમતા હતા. તેમાં કેટલાક ગોવાળો ચોર થયા અને કેટલાક ઘેટાના પાળનારા બન્યા. આ રીતે વાઘ, ઘેટા-બકરાંને ઉપાડી જાય તે રીતની ‘વાઘ-બકરી’ રમત રમતા હતા. (૨૬)

તે સર્વે ગોવાળો આ રીતે નિર્ભયતાથી રમતા હતા. તે સમયમાં મયાસુરનો પુત્ર અત્યંત માયાવી વ્યોમાસુર ગોવાળિયાનો વેશ લઈ ત્યાં આવ્યો અને જે ગોવાળો ચોર બન્યા હતા તેની સાથે ભળી ગયો અને સર્વની સાથે તે રમવા લાગ્યો. ચોર જેવી જ ક્રિયા કરતો તે વ્યોમાસુર જે ગોવાળો ઘેટા થયા હતા તેમાંથી ઘણા ગોવાળોને ઝાલીને દૂર લઈ ગયો. તે મહાન અસુરે તે સર્વે ગોવાળોને પર્વતની ગુફામાં પૂરી દીધા અને માથે મોટો પથ્થર ઢાંકી દીધો. આ રીતે તેને ઘેટા-બકરાં બનેલા ઘણા ગોવાળોને પૂરી દીધા. માત્ર ચાર પાંચ જ બાકી રહ્યા (૨૭ થી ૨૮)

સત્પુરુષોના આશ્રય સ્થાનરૂપ કૃષ્ણે વ્યોમાસુરનું આ દુષ્કૃત્ય જાણ્યું ત્યારે ગોવાળિયાને પકડીને જતાં આ દૈત્યને સિંહ જેમ નારને પકડે તેમ કૃષ્ણે તેને પકડ્યો. તેથી ભયભીત થયેલ તે દૈત્યે પોતાનું સ્વરૂપ પર્વત જેવડું મોટું કરી દીધું અને કૃષ્ણની પકડમાંથી તેણે છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. (૩૦, ૩૧)

પછીથી કૃષ્ણે તેને બે હાથે ઊંચો કરીને પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યો અને તેને ઢોરમાર મારીને દેવોની નજર સામે જ તેને મારી નાખ્યો. ત્યારપછી પર્વતની ગુફાની શિલા દૂર કરીને દુઃખિત ગોવાળોને તેમાંથી બહાર કાઢ્યા. કૃષ્ણના આ પરાક્રમની સર્વે ગોવાળિયાઓએ તથા દેવોએ પ્રશંસા કરી અને તેઓ સાથે કૃષ્ણ વ્રજમાં આવ્યા. (૩૨, ૩૩)

ગુહાપિધાનં નિર્ભિદ્ય ગોપાન્નિઃ સાર્થ કૃચ્છ્રતઃ ।

સ્તૂયમાનઃ સુરૈર્ગોપૈઃ પ્રવિવેશ સ્વગોકુલમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘વ્યોમાસુર વધ’ નામે સાડત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૮ મો

ગોકુળમાં અકૂર આગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = અકૂરોપિ ચ તાં રાત્રિં મધુપુર્યાં મહામતિઃ ।

ઉષિત્વા રથમાસ્થાય પ્રયયૌ નન્દગોકુલમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! મહાબુદ્ધિશાળી અકૂર કંસની આજ્ઞાથી પોતાને ઘેર રાત્રી રહીને બીજે દિવસે રથમાં બેસીને મથુરાથી નીકળીને નંદજીના ગોકુળ તરફ ચાલ્યા. (૧)

રથમાં બેઠેલા અકૂરને કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ તરફ પરમ સ્નેહ(ભક્તિ) થયો અને મહાભાગ્યશાળી તે અકૂર મનમાં આ પ્રમાણે વિચરવા લાગ્યો. (૨)

અકૂર મનમાં વિચારે છે કે મેં એવું મેં શું પુણ્ય કર્યું હશે ? મેં એવું કયું મોટું તપ કર્યું હશે ? મેં સત્પુરુષને શું દાન કર્યું હશે ? કે જેના પ્રતાપે આજે હું ભગવાન કેશવનાં દર્શન કરીશ. શુદ્ધ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા મનુષ્યને વેદનું અધ્યયન અશક્ય છે એ જ રીતે વિષયોમાં આસક્ત મને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન અશક્ય છે. ભલે હું અધમ હોઉં છતાં પણ મને કૃષ્ણનું દર્શન તો થશે જ જેમ કે નદીના પ્રવાહમાં તણાતા દેહધારીઓમાંથી કોઈક દેહધારી ક્યારેક તરી જાય તે રીતે મને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થશે. ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છાથી હું ગોકુળમાં જાઉં છું તેથી આજે મારાં સર્વે પાપ નાશ પામ્યાં છે અને મારો જન્મ પણ આજે સફળ થયો છે, કારણ કે જે ભગવાનના ચરણકમળનું યોગીઓ ધ્યાન કરે છે તે ચરણકમળને આજે હું વંદન કરીશ. (૩ થી ૬)

શ્રીકૃષ્ણને મથુરા લાવવા માટે મને ગોકુળમાં મોકલીને કંસે મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એમ હું માનું છું. (કારણ કે તે નિમિત્તે) પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે પ્રગટ થયેલા ભગવાન કૃષ્ણના ચરણના આજે મને દર્શન થશે કે જે ચરણકમળના નખની કાંતિ વડે ભક્તજનો સંસારસાગરને તરી જાય છે. લક્ષ્મીજી તથા બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવો, મુનિઓ અને ભક્તજનો ભગવાન કૃષ્ણના ચરણકમળની સેવાપૂજા કરે છે. ગોપીઓના સ્તનોના કેસરથી રંગાયેલા તે ચરણકમળ ગાયો ચરાવવા માટે ગોવાળિયાઓ સાથે આજે વનમાં વિચરે છે. સુંદર ગાલ, મનોહર નાસિકા, મંદહાસ્ય સહિત પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિવાળું વાંકડિયા કેશથી ઢંકાયેલા ભગવાનના સુંદર મુખનાં મને આજે ચોક્કસ દર્શન થશે કારણ કે આ હરણાંઓ મારા જમણા ભાગ તરફ જઈ રહ્યાં છે. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે સ્વેચ્છાથી માનવશરીર ધારણ કરનાર, સર્વ સૌંદર્યના ધામ ભગવાન વિષ્ણુનાં આજે મને દર્શન થશે. ભગવાનનાં દર્શન થવાથી મારે મારા નેત્રની સફળતા ન ગણવી ? (૭ થી ૧૦)

પોતાને શરણે આવેલા ભક્તજનોના અજ્ઞાન, ભેદદૃષ્ટિ અને મોહ તેને પોતાના ઐશ્વર્ય પ્રતાપ વડે ટાળનારા, માયા અને તેનું કાર્ય અને જીવાત્માઓ, તે સર્વેના દૃષ્ટા ભગવાન પુરુષોત્તમ નારાયણ સમર્થ હોવા છતાં અભિમાન રહિત છે. તે ભગવાને પોતાની માયા વડે ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણ સહિત શરીરરૂપી ગૃહો જીવાત્માઓ માટે બનાવ્યા છે તે ગૃહોમાં જીવાત્માઓ અને તેના અંતર્યામી તે પરમાત્મા વસે છે. એ જ પરમાત્મા અત્યારે ગોપીઓના ગૃહોમાં પ્રત્યક્ષ વિચરે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે જગતનું સર્જન કરે છે તે જ જીવોના અંતર્યામી છે અને તે જ વૃંદાવનમાં પ્રત્યક્ષ વિચરે છે. (૧૧)

(નોંધ : અહીં ત્રણ શબ્દોના અર્થની સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે સમજવી. (૧) અજ્ઞાન : હું પોતે પૂર્ણબ્રહ્મ છું, સ્વતંત્ર છું, આત્મા છે એ જ પરમાત્મા છે. આ પ્રકારની સમજણ તેનું નામ અજ્ઞાન. (૨) ભેદ : દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે શરીરોમાં રહેલા આત્માઓને ઉત્તમ, મધ્યમ અને ક્ષીણ એમ વિવિધ પ્રકારે સમજવા તેનું નામ ભેદ દૃષ્ટિ. (૩) મોહ : સુખમાં દુઃખદૃષ્ટિ અને દુઃખમાં સુખદૃષ્ટિ તેનું નામ મોહ. - ગોપાણાનંદ સ્વામીની વ્યાખ્યાને આધારે)

ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, તેના ગુણો, તેનાં કર્મો તે દેહધારીઓનાં પાપોને ટાળનારા છે, અતિશય મંગળકારક છે. આ પ્રકારના ભગવાનના જન્મ, કર્મ અને ગુણોનું ગાન કરનાર વાણી જ સમગ્ર જગતને જીવન અર્પે છે, સુખમય અને પવિત્ર કરે છે અને જેમ શબ વસ્ત્રો અને પુષ્પોથી શણગારેલું હોવા છતાં તે અમંગળ છે તેમ શ્રીહરિના જન્મ, કર્મ અને ગુણોનું વર્ણન નહિ કરનાર વાણી અલંકારો અને રસોથી ભરપૂર હોવા છતાં અમંગળકારી જ છે. (૧૨)

તે ભગવાને પોતે જ બાંધેલી વર્ણાશ્રમ સંબંધી ધર્મમર્યાદાઓનું પાલન કરનાર ઈન્દ્રાદિ દેવોને સુખ આપવા માટે તેઓ યદુવંશની સાત્વત શાખાના વંશમાં અવતરેલા છે અને વ્રજમાં રહીને પોતાનો યશ વિસ્તારે છે અને તેનાં મંગળકારક ચરિત્રોનું દેવો ગાન કરે છે. (૧૩)

મહાન સત્પુરુષો જ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવા બ્રહ્માદિકને પણ પૂજવા લાયક, ત્રિલોકીના પ્રાણીઓને પ્રિય, લક્ષ્મીજીને પણ ઈચ્છવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળા અને તેથી જ જોનારાઓને જોઈને આનંદ થાય તેવા સ્વરૂપવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આજે હું દર્શન કરીશ. કારણ કે આજે મને પ્રભાતમાં જ શુભ શુકન થયા હતા. (૧૪)

તેમનાં દર્શન મને થશે તે તરત જ હું રથમાંથી હેઠો ઊતરીશ. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં હું નમસ્કાર કરીશ. આત્મ સાક્ષાત્કાર માટે યોગીઓ પણ પોતાના હૃદયકમળમાં તે ચરણકમળનું ધ્યાન કરે છે. તે બંનને વંદન કર્યા પછીથી તેના મિત્ર ગોપકુમારોને પણ હું વંદન કરીશ. (૧૫)

પછી હું ભગવાનના ચરણકમળમાં દંડવત્ કરીશ ત્યારે કાળરૂપી સર્પના વેગથી દુઃખી થયેલા અને પોતાનું શરણ ઈચ્છતા મનુષ્યોને અભય આપનારા પોતાના કરકમળ મારા મસ્તક ઉપર તે ભગવાન મૂકશે. (૧૬)

ભગવાને વામન અવતાર ધાર્યો તે સમયે ભગવાનની બલિરાજાએ પૂજા કરી અને ભગવાનના તે કરકમળમાં જળ મૂક્યું. તેના પ્રભાવે તે બલિરાજા ત્રિલોકીના ઈન્દ્ર થયા હતા તથા ઈન્દ્ર પણ ભગવાનના તે કરકમળની સેવા અને સહાયથી ત્રિલોકીનું રાજ્ય પામ્યો હતો તથા કમળ સરખા સુગંધવાળા તે કરકમળથી ભગવાને વ્રજની ગોપીઓનો થાક દૂર કર્યો હતો તે કરકમળ ભગવાન મારા મસ્તક ઉપર મૂકશે. (૧૭)

કંસે મોકલેલ હું કંસનો દૂત છું છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ મારી પ્રત્યે વેરબુદ્ધિ રાખશે નહિ કારણ કે તેનું જ્ઞાન વિશુદ્ધ છે, તે સર્વજ્ઞ છે અને અંતર્યામી છે. દરેક પ્રાણીઓની આંતરિક અને બાહ્ય ચેષ્ટાને તે જાણે માટે જ તે મારા હૃદયનો ભાવ જાણશે જ. ભગવાનના ચરણ સમીપે હાથ જોડીને હું સાવધાનીપૂર્વક ઊભો રહીશ. તે સમયે મંદ હાસ્ય અને સ્નેહ દૃષ્ટિ સહિત ભગવાન મારી સામે

જોઈ રહેશે એટલે તરત જ મારાં પાપો નાશ પામશે, મારી શંકાઓ દૂર થશે અને હું આનંદ પામીશ. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજાને શ્રેષ્ઠ દેવ નહિ માનનાર, તેની પ્રત્યે અતિ સ્નેહવાળા એવા મને શ્રીકૃષ્ણ બે હાથથી ભેટી પડશે. તે સમયે જ મારું શરીર અતિ પવિત્ર થશે અને આ શરીરથી જે કાંઈ કર્મબંધનો થયાં હશે તે સર્વે નાશ પામશે. ભગવાનને ભેટ્યા પછીથી બે હાથ જોડીને પ્રણામ કરીને તેની પાસે ઊભો રહીશ ત્યારે પવિત્ર કીર્તિવાળા તે કૃષ્ણ મને હે કાકા ! હે અકૂરજી ! એમ કહીને બોલાવશે ત્યારે મારો જન્મ સફળ થશે. ભગવાન જેનો આદરસત્કાર કરે નહિ તેનો જન્મ ધિક્કારને પાત્ર છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કોઈ અતિ પ્રિય નથી, તેનો કોઈ શત્રુ નથી તેમ જ તેને કોઈ પ્રત્યે શત્રુતાની દૃષ્ટિ પણ નથી તેમ જ તે કોઈની ઉપેક્ષા પણ કરતા નથી. છતાં પણ જે રીતે કલ્પવૃક્ષ મનુષ્યના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળ આપે છે તે રીતે પોતાને ભજનારાના સંકલ્પો પ્રમાણે કૃષ્ણ તેને ફળ આપે છે અને યદુશ્રેષ્ઠ બલરામની પાસે હાથ જોડી પ્રણામ કરી હું ઊભો રહીશ ત્યારે તે હસતાં હસતાં મારો હાથ ઝાલીને મને ભેટશે, પછીથઈ મને ઘરમાં લઈ જશે અને ત્યાં બધા સગાંઓ મારો સત્કાર કરશે અને બધા સંબંધીઓ વચ્ચે જ બલરામ કંસનાં કાર્યો સંબંધી મને પ્રશ્ન કરશે અને હું તેને ઉત્તર આપીશ. (૧૮ થી ૨૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ પ્રકારે રસ્તામાં સંકલ્પ કરતાં કરતાં રથમાં બેસીને અકૂરજી નંદજીના ગોકુળમાં પહોંચ્યા. તે સમયે સૂર્યાસ્ત થયો. (૨૪)

જે ચરણકમળની રજનું પૂજન-સેવન ઈન્દ્રાદિ લોકપાળો કરે છે તે પોતાના મસ્તકના મુગટમાં તે ચરણરજ ધારે છે અને જે ચરણકમળનાં પગલાં પૃથ્વીના શણગારરૂપ છે તે ચરણનાં પગલાં વ્રજની ભૂમિમાં અકૂરે જોયાં અને તે પગલાંઓમાં કમળ, જવ, અંકુશ વગેરે ચિન્હો દેખાતાં હતાં. (૨૫)

ભગવાનનાં પગલાંનાં દર્શન થવાથી અકૂરને અતિ આનંદ થયો. તેની ઉત્કંઠા વધી. હર્ષના આવેશથી તે રોમાંચિત થયા. હર્ષનાં આંસુઓથી આંખો ભરાઈ ગઈ. તે રથમાંથી નીચે ઉતર્યા અને એમ કહેવા લાગ્યા કે અહો ! ભગવાનના ચરણની દુર્લભ આ રજ ! આમ કહીને પોતે તે રજમાં આળોટવા લાગ્યા. (૨૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! કંસે અકૂરને ગોકુળમાં મોકલ્યા અને રસ્તામાં અકૂરે ભગવાનના સ્વરૂપનું ગુણનું અને કર્મનું જે દર્શન-ચિંતન કર્યું તે જે અકૂરના પ્રયાસથી તેનો દંભ, ભય અને શોક ગયો. આ કથાનું શ્રવણ, મનન એ જ મનુષ્યનું જન્મનું સાફલ્ય છે અને એ શ્રવણ, મનનથી જ પ્રાણીઓનો દંભ, શોક અને મોહ નાશ થાય છે. (૨૭)

રથમાં બેસીને અકૂર થોડા આગળ ચાલ્યા કે ત્યાં નજીકમાં જ નંદજીનો નેસ તેણે દીઠો અને ત્યાં ગાયો દોહવાના સ્થાનમાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને તેણે દીઠા. બંને ઊભા હતા. કૃષ્ણે પીતાંબર પહેર્યું હતું અને બલરામે શ્યામ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. બંનેના નેત્રો શરદઋતુના કમળ સમાન સુંદર હતાં. શ્યામ શરીર કૃષ્ણ અને ગૌર શરીરવાળા બલરામ આમ બંને સૌંદર્યના ભંડારરૂપ હતા તેમજ બંને આજ્ઞાનબાહુ હતા. મનોહર મુખવાળા હાથીના બચ્ચાની સમાન ચાલવાળા બંને કિશોરો અતિ આકર્ષક હતાં. (૨૮, ૨૯)

ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ અને કમળના ચિન્હોવાળા પોતાના ચરણકમળની વ્રજભૂમિને શોભાવનારા,

મંદ હાસ્ય અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિવાળા, ઉદાર મનવાળા, મનગમતી રમતો રમનારા, સોનાના હારો તથા પુષ્પોની માળાઓ ધારણ કરનારા, સ્નાન કરીને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પરિધાન કરનારા, અત્તર-ચંદનથી સુગંધી શરીરવાળા, સર્વપુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, જગતના કારણભૂત અને જગતનું કલ્યાણ કરવા માટે અર્જુન, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે પોતાની વિભૂતિઓ સાથે જ પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થયેલા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને અકૂરે જોયા. (૩૦, ૩૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! મરકત મણિનો પર્વત અને સોનાનો પર્વત, સોના અને રૂપાથી દિશાઓને પ્રકાશિત કરે તે રીતે પોતાના શરીરની કાંતિથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા હતા. (૩૨)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને જોઈને પ્રેમથી વિહ્વળ બનેલા અકૂર તરત જ રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. બલદેવ તથા શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં તેણે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ભગવાનનાં દર્શનથી આનંદિત થયેલા અકૂરની આંખો હર્ષનાં આંસુઓથી ભરાઈ ગઈ. તેઓ રોમાંચિત થયા. તે ગદ્ગદ્ કંઠવાળા હોવાથી હે ભગવન ! હું અકૂર આપને પ્રણામ કરું છું એમ પણ બોલી શક્યા નહિ. (૩૩ થી ૩૫)

પ્રણામ કરનાર ભક્તજનો પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર ભગવાન અકૂરને જોઈને પ્રસન્ન થયા. તેના મનની વાત પણ તેણે જાણી. ચક્રના ચિન્હવાળા પોતાના હાથ વડે અકૂરને પોતાની સમીપમાં ખેંચીને તેને ભેટી પડ્યા અને એ જ રીતે ઉદાર મનના બલરામ પણ પોતાને પ્રણામ કરતાં જ અકૂર તેને ભેટી પડ્યા અને તેનો હાથ પકડીને બલરામ કૃષ્ણને સાથે રાખીને અકૂરને ઘરમાં તેડી ગયા. (૩૬, ૩૭)

ઘરમાં આવેલા અકૂરનો સર્વેએ આદરસત્કાર કર્યો. તેને ઉત્તમ આસન પાથરી આપ્યું અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પંચામૃતથી તેના ચરણ ધોઈને તેની પૂજા કરી. ત્યારપછી અતિથિ સત્કાર નિમિત્તે ગોદાનનો સંકલ્પ કર્યો અને પછીથી અકૂરની પગચાળી કરીને તેનો થાક દૂર કર્યો અને ત્યાર પછી શ્રદ્ધા અને આદરથી વિવિધ રસોવાળું મધુર ભોજન બલરામે તેને પીરસ્યું. તેણે ભોજન કરી લીધું ત્યારબાદ ધર્મજ્ઞ બલરામે તેને મુખવાસ આપ્યો અને ત્યારપછી ચંદન અને પુષ્પ આપીને તેને પ્રસન્ન કર્યા. (૩૮ થી ૪૦)

આ રીતે અકૂરનો સુંદર સત્કાર કર્યા પછી નંદજીએ અકૂરને પૂછ્યું કે હે અકૂર ! નિર્દય કંસ જીવે છે ત્યાં સુધી તો કસાઈને ઘેર જેમ ઘેટા ભયભીત થઈને જીવે તેમ જ તમારે જીવવાનું રહ્યું. (૪૧)

ઈન્દ્રિયોના વિષયસુખને આધીન તે લુચ્યા કંસને દુઃખથી બૂમો પાડતી પોતાની બહેન દેવકીના પુત્રોને મારી નાખ્યા. તે નિર્દય કંસના નાગરિકો તરીકે તમારા જીવનની કોઈ સલામતી નથી તો પછી બીજા સારા સમાચાર પૂછવાની આશા મારે શું રાખવાની હોય ? (૪૨)

હે રાજન ! આ પ્રકારે મધુર વાણીથી અકૂરનો સત્કાર નંદજીએ કર્યો અને નંદજીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં આપતાં અકૂરે માર્ગનો થાક ઉતાર્યો. (૪૩)

इत्थं सूनृतया वाचा नन्देन सुसभाजितः ।

अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्वपरिश्रमम् ॥ ४३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અકૂર આગમન’ નામે આડત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩૯ મો

ગોપીઓનો વિરહ તથા અકૂરને વિષ્ણુદર્શન

શ્રીશુક ઉવાચ = સુખોપવિષ્ટઃ પર્યક્ષે રામકૃષ્ણોરુમાનિતઃ ।

લેખે મનોરથાન્ સર્વાન્ પથિ યાન્ સ ચકાર હ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે અકૂરનું સારી રીતે સ્વાગત કર્યું તેથી સુખી થયેલા અકૂર શાંતિથી પલંગ ઉપર બેઠા. પોતે રસ્તામાં જે સંકલ્પો કરેલા તે બધા સંકલ્પો સિદ્ધ થયા. લક્ષ્મીપતિ ભગવાન પ્રસન્ન થાય પછીથી ભક્તને શું અપૂર્ણતા રહે ? છતાં પણ ભગવતપરાયણ જીવન જીવનાર ભક્તો કોઈ વસ્તુની સ્પૃહા રાખતા નથી. અકૂર સહિત સર્વેએ સાંજનું ભોજન કરી લીધા પછીથી સગાસંબંધીઓ સાથે કંસે કેવું વર્તન રાખે છે તે પ્રશ્ન તથા તે બીજી શું શું પ્રવૃત્તિ કરે છે તે વગેરે પ્રશ્નો દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણે અકૂરને પૂછ્યા. (૧ થી ૩)

શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું કે હે અકૂરજી ! આપ તો શાંત સ્વભાવવાળા છો. આપ આવ્યા તે પણ સારું થયું. આપને રસ્તામાં કોઈ તકલીફ થઈ નથી ને ? આપણા કુટુંબીજનો તથા પરિવાર બંધુઓ અને જ્ઞાતિભાઈઓ તે સર્વે નિરોગી અને ક્ષેમકુશળ છે ને ? જો કે કુળમાં ભયંકર રોગરૂપે રહેલા મારા મામા કંસ જીવે છે ત્યાં સુધી તમારા સર્વેનું કુશળ પૂછવું તે અયોગ્ય જ છે. (કારણ કે જે પોતાના પિતાને કેદમાં પૂરે તે તેનાં સગાંસંબંધીઓને અને પ્રજાને સુખે રહેવા દે જ નહિ.) દુઃખની વાત તો તે છે કે સર્વથા નિરપરાધી અને નિષ્પાપ મારાં માતાપિતાને અમારે કારણે જ ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડે છે. મારે માટે જ કંસે તેઓના પુત્રો મારી નાખ્યા, તેને કેદમાં પૂર્યા. હે સૌમ્ય અકૂર ! તમને મળવાની ઈચ્છા મને ઘણા સમયથી હતી. ભાગ્યજોગે આજે તમારાં દર્શન થયાં તે બહુ સારું થયું અને હવે તમે જે કાર્ય માટે અહીં પધાર્યા હો તે કાર્ય અમને કહો. (૪ થી ૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અકૂરને પૂછ્યું તેથી યદુકુળમાં જન્મેલા અકૂરે શ્રીકૃષ્ણને બધી વાત કહેવા માંડી. વસુદેવ અને દેવકીને મારી નાખવાના જે ઉપાયો કંસે કરેલા તે તથા યાદવો સાથે કંસે વેર બાંધ્યું તે બધી વાત અકૂરે શ્રીકૃષ્ણને કહી. (૮)

વસુદેવ અને દેવકીથી શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો છે વગેરે જે વાત નારદજીએ કંસને કહી હતી તે તથા કંસે ધનુર્યાગનું આયોજન કર્યું છે તે તથા કંસે દૂત તરીકે મને મોકલ્યો છે તેથી હું આપને તેડવા આવ્યો છું તે સર્વે વાત વિસ્તારથી અકૂરે શ્રીકૃષ્ણને કહી. (૯)

અકૂરની વાત સાંભળીને શત્રુઓનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ હસ્યા અને અકૂર જે સમાચાર લાવ્યા હતા તે નંદજીને કહ્યા. (૧૦)

કંસના આ ધનુર્યાગમાં આપણે સર્વેએ જવું એમ વિચાર કરીને નંદજીએ પણ સર્વે ગોવાળોને કહ્યું કે આપણે ઘી, દૂધ, દહીં વગેરે સર્વે પ્રકારના ગોરસ સાતે લઈને ધનુર્યાગ જોવા મથુરા જવું અને ત્યાં કંસને આ સમગ્ર વિવિધ પ્રકારની ભેટ અર્પણ કરવી. આમ કહીને સર્વેને ગાડાઓ જોડવા કહ્યું. (૧૧)

આવતી કાલે આપણે મથુરા જઈશું. રાજા કંસને ગોરસની ભેટ આપીશું અને ધનુર્યાગ ઉત્સવનાં

દર્શન કરીશું અને આ યજ્ઞનાં દર્શન કરવા દેશના સર્વે લોકો જાય છે. આ પ્રકારે નંદજીએ પોતાના ગોકુળમાં ઢંઢેરો પિટાવીને જાહેરાત કરાવી. (૧૨)

આ જાહેરાત સાંભળવાથી ગોપીઓને જાણ થઈ કે અકૂરજી શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવને મથુરા લઈ જવા માટે આવ્યા છે અને તે બંને અકૂરજી સાથે આવતીકાલે મથુરા જવાના છે તે સાંભળીને સર્વે ગોપીઓ ઉદાસ થઈ ગઈ. ગોપીઓ અત્યંત દુઃખી થઈને ઊંડા ઊંડા નિસાસા નાખવા લાગી અને કેટલીક ગોપીઓના મુખની કાંતિ ઝાંખી થઈ, કેટલીકનાં વસ્ત્રો શિથિલ થઈ ગયાં, કેટલીક ગોપીઓના હાથના કંકણ ઢીલા પડ્યા તો કેટલીક ગોપીઓના કેશપાશની વેણીઓ વિખરાઈ ગઈ. કેટલીક ગોપીઓ સર્વે ઈન્દ્રિયોની એકાગ્રતા દૃઢ કરીને કૃષ્ણના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગી તેથી તેઓની ઈન્દ્રિયો શાંત થઈ ગઈ અને તે પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી ગઈ. તેથી જોનારને એવો ભાસ થાય કે આ પરમાત્માના લોકમાં ચાલી ગઈ છે કે શું ? મંદહાસ્ય સહિત પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણે કહેલી હૃદયની વાતોને સંભારવાથી કેટલીક ગોપીઓ મૂર્છિત થઈ ગઈ. કૃષ્ણની સુંદર ચાલ, તેનાં અદ્ભુત કાર્યો, સ્નેહપૂર્ણ મંદ હાસ્ય, નયનકટાક્ષો, શોકને દૂર કરનાર હાસ્ય વચનો તથા તેના આદર્શ ચરિત્રોને સંભારતી, કૃષ્ણનો સહવાસ દૂર થવાથી ભયભીત અને દીન બનેલી અને કૃષ્ણમાં જ ચિત્ત રાખનારી તેઓ ટોળેટોળા મળીને નેત્રનાં આંસુઓ સારતી કહેવા લાગી. (૧૩ થી ૧૮)

ગોપીઓ કહેવા લાગી કે અરે બ્રહ્મા ! તને જરા પણ દયા છે જ નહિ કારણ કે તું દેહધારીઓને વિવિધ સંબંધો દ્વારા સ્નેહ સંબંધથી પરસ્પર પ્રથમ બાંધે છે અને ત્યાર પછી તેઓએ તે સંબંધનું સુખ પૂરેપૂરું ભોગવ્યું ન હોય ત્યાં તો અચાનક વિના કારણે જ તેઓને તું વિખૂટા પાડે છે. આ પ્રકારનું તારું આ કૃત્ય અબુધ બાળકના જેવું છે. (૧૯)

શ્યામ કેશથી ઢંકાયેલું, સુંદર ગાલથી શોભતું, ઉન્નત નાસિકાવાળું, શોક દૂર થાય તેવા હાસ્યવાળું, ભગવાનનું મનોહર મુખ જોવાની તક તેં અમને આપી. અમોએ મુખ જોઈને સંપૂર્ણ સુખ લીધું નથી ત્યાં તો તું તે મુખને અદૃશ્ય કરે છે. તારું આ કૃત્ય ખરેખર નિંદનીય છે. (૨૦)

કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રથમ નેત્રનું દાન કરે અને વળી પાછું તે લઈ લે તે રીતે તારા આપેલાં નેત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણના એક એક અંગમાં ત્રિલોકીની રચનાનું સૌંદર્ય નેત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણના એક એક અંગમાં ત્રિલોકીની રચનાનું સૌંદર્ય અમે નિહાળતા હતા. તે શ્રીકૃષ્ણને તું આજે લેવા આવ્યા છો. માટે હે બ્રહ્મા ! તારું આ કામ પણ અજ્ઞાની મનુષ્યના જેવું જ છે અને આ કામ તારા સિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ તેથી અમો એમ માનીએ છીએ કે આવા કૂર કામ કરનાર તું જ અકૂરરૂપે શ્રીકૃષ્ણને લેવા અહીં આવ્યો છો. (૨૧)

હે સખીઓ ! નંદપુત્ર આ શ્રીકૃષ્ણ સ્વાર્થ પૂરતો જ સ્નેહ કરનાર છે તે નિત્ય નવી નવી વ્યક્તિ ઉપર જ પ્રીતિ રાખનાર છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મંદહાસ્ય વગેરે આકર્ષક ક્રિયાઓ દ્વારા પ્રથમ તેણે આપણને તેના તરફ પ્રીતિવાળી કરી અને તેને કારણે જ આપણે ઘર, સ્વજનો, પુત્રો, પતિઓ વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરીને સર્વ જુએ તે રીતે આપણે શ્રીકૃષ્ણની દાસીઓ થઈ અને હવે તે શ્રીકૃષ્ણ આપણી તરફ દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી. (૨૨)

મથુરાની સ્ત્રીઓને આજની રાત્રીનું પ્રભાત સુખકારક, મંગળમય હશે અને તેઓના સર્વ

સંકલ્પો સિદ્ધ થશે કારણ કે પોતાના શહેરમાં પધારેલા વ્રજપતિ શ્રીકૃષ્ણનું નયનકટાક્ષોથી શોભિત મંદહાસ્યવાળા સુંદર મુખના અમૃતરસનું આજે તેઓ પાન કરશે. (૨૩)

હે બહેનો ! જો કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેનાં માતાપિતાને આધીન છે. દૃઢ મનવાળા તેમજ ધૈર્યવાળા પણ છે છતાં પણ મથુરાની સ્ત્રીઓનાં મીઠાં મીઠાં વાક્યો તથા લજ્જા સહિત મંદહાસ્ય અને નયનકટાક્ષોથી શ્રીકૃષ્ણનું મન ભ્રમિત થશે અને તેથી ગામડાંઓનું ગ્રામીણ જીવન જીવનાર આપણી પાસે શ્રીકૃષ્ણ પાછા નહિ આવે. (૨૪)

મથુરામાં રહેતા દાશાર્હ, ભોજ, અંધક, યાદવ તથા સાત્વત વંશના પરિવારની દૃષ્ટિને માટે આજે મોટો ઉત્સવ થશે. કારણ કે સદ્ગુણોના સ્થાનરૂપ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણનું આજે માર્ગમાં તેઓ દર્શન કરશે. (૨૫)

શ્રીકૃષ્ણને લેવા આવનાર આ કૂર માણસનું નામ “અકૂર” ન હોવું જોઈએ, કારણ કે તે શ્રીકૃષ્ણ વિયોગે દુઃખી આપણને આશ્વાસન આપ્યા વિના જ આપણા પ્રિય શ્રીકૃષ્ણને રસ્તાની સામે પાર લઈ જશે. (૨૬)

અરે બહેનો ! કઠણ હૃદયવાળા શ્રીકૃષ્ણ રથમાં પણ બેસી ગયા. જુઓ અને તેની પાછળ ઉદ્ધત બનેલા આ ગોવાળો પણ ગાડાંઓ જોડીને ચાલવાની ઉતાવળ કરે છે અને આ બધા વૃદ્ધો પણ તેઓને જતા અટકાવતા નથી તેથી એમ જ જણાય છે કે આપણું ભાગ્ય જ આપણને પ્રતિકૂળ છે. (૨૭)

હવે તો આપણે પોતે જ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈએ અને તેને મથુરા જતાં અટકાવીએ. આપણા પરિવારના વૃદ્ધો આપણને શું કરી લેવાના છે ? આંખનું મટકું મારીએ એટલી વાર પણ આપણે શ્રીકૃષ્ણને દૂર જવા દેતા નહિ તેને બદલે વિપરીત થયેલું આપણું ભાગ્ય આજે આપણને શ્રીકૃષ્ણનો વિયોગ કરાવે છે. તેણે આપણા મન દુઃખી કર્યા છે. હવે આપણે મૃત્યુનો ભય પણ શા માટે રાખવો જોઈએ ? (૨૮)

અરે હે ગોપીઓ ! શ્રીકૃષ્ણની સાથે આપણે રાસ રમ્યા ત્યારે તેનું સ્નેહપૂર્ણ મંદ હાસ્ય, રહસ્યમય વાતો, વિલાસપૂર્વકના નયનકટાક્ષો તથા પ્રેમપૂર્વકનું આલિંગન વગેરે વિવિધ રસિક ચેષ્ટાઓથી ભરપૂર અનેક રાત્રીઓ ક્ષણની માફક આપણે આનંદથી પસાર કરી. તે શ્રીકૃષ્ણ વિના અસહ્ય દુઃખને આપણે કેવી રીતે પાર પામીશું ? (૨૯)

શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારીને સાંજે પાછા વ્રજમાં આવે ત્યારે ગાયોની ખરીઓની રજથી ભૂખરા કેશવાળા, પુષ્પોની માળા ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ ને ગોવાળોની સાથે વાંસળી વગાડતાં વગાડતાં જ્યારે વ્રજમાં પ્રવેશે છે ત્યારે મંદહાસ્ય સહિત કટાક્ષપૂર્વક આપણી સામે જોઈને આપણા મનને આકર્ષિત કરે છે. તે શ્રીકૃષ્ણ વિના આપણે કેમ જીવી શકીશું ? (૩૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી અતિ વ્યાકુળ થયેલી અને શ્રીકૃષ્ણમાં જ મન રાખનારી ગોપીઓ પરસ્પર ઉપર મુજબ બોલતી હતી અને છેવટે તે ગોપીઓ લાજ મૂકીને હે ગોવિંદ ! હે દામોદર ! હે માધવ ! તે પ્રમાણે બોલતી ઊંચે સ્વરે રડવા લાગી. (૩૧)

તે સમયમાં સૂર્યોદય થયો અને અકૂર પણ પોતાના નિત્યકર્મમાંથી પરવારીને તૈયાર થઈને રથમાં બેઠા અને રુદન કરતી ગોપીઓને આશ્વાસન આપ્યા વિના જ અકૂરે રથ ચલાવ્યો. (૩૨)

નંદાદિક ગોવાળો પણ વિવિધ પ્રકારના ગોરસરૂપી ભેટ સામગ્રીઓ ગાડાંઓમાં ભરીને ગાડાંઓમાં બેસીને અકૂરના રથની પાછળ ગાડાંઓ ચલાવીને મથુરા જવા માટે ચાલ્યા. (૩૩)

તે સમયમાં પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ગોપીઓ પણ ચાલવા માંડી. તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તે ગોપીઓની સામે જોયું તેથી ગોપીઓને જરા શાંતિ થઈ. આપણને આશ્વાસનના બે શબ્દો શ્રીકૃષ્ણ કહેશે એવી આશાથી તેઓ ત્યાં જ ઊભી રહી. પોતાના પ્રસ્થાન સમયે પોતાની પ્રિયતમ ગોપીઓ દુઃખી થાય છે તે જાણીને યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મિત્રો દ્વારા ગોપીઓને કહેવડાવ્યું કે તમે ધૂરજ અને શાંતિ રાખો. હું હમણાં જ આવીશ. સ્નેહયુક્ત આવો સંદેશો કહેવડાવીને તેઓને શાંત કરી અને શ્રીકૃષ્ણના રથની ધજા તથા રથથી ઊડતી ધૂળ જ્યાં સુધી દેખાણી ત્યાં સૂધી ચિત્રમાં ચિતરેલા ચિત્રની માફક સ્થિર થઈને ગોપીઓ ઊભી રહી કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના રથની પાછળ પાછળ જ તેઓનાં ચિત્ત જતાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણ પાછા વળ્યા જ નહિ તેથી નિરાશ થયેલી ગોપીઓ વ્રજમાંથી પાછી આવી અને પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાન કરીને શોકમગ્ન થઈ દિવસો વિતાવવા લાગી. (૩૪ થી ૩૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! વાયુવેગે ચાલતા રથમાં બેઠેલા બલરામ અને અકૂર સહિત શ્રીકૃષ્ણ પવિત્ર યમુના કિનારે પહોંચ્યા. (૩૮)

યમુના કિનારે રથ ઊભો રાખ્યો. રથમાંથી ઊતરીને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે હાથ પગ ધોઈને સ્ફટિક જેવું નિર્મળ અને મધુર જળ પીધું અને પછીથી વૃક્ષોની ઘટામાં ઊભેલા રથમાં તે બંને બેઠા. (૩૯)

ત્યારે અકૂરે તેમને કહ્યું કે તમો બંને થોડીવાર અહીં બેસો. હું આ નદીના ધરામાં સ્નાન કરી આવું. આમ કરીને અકૂરજી યમુનાના ધરામાં સ્નાન કરવા ગયા ત્યાં તેમણે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સ્નાન કર્યું. (૪૦)

તેણે જળમાં ડૂબકી મારી અને ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવા લાગ્યા. તે સમયમાં તેણે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવને પણ જળમાં સ્નાન કરતાં જોયા. (૪૧)

તેથી તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે વસુદેવના બંને પુત્રોને રથમાં બેસાડીને હું અહીં આવ્યો છું. તે અહીં ક્યાંથી ? આમ વિચારી તે જળ બહાર આવ્યા અને જોયું તો તે બંને રથમાં જ બેઠેલા હતા. (૪૨)

આથી અકૂરના મનમાં થયું કે મેં તેમને જળમાં સ્નાન કરતા જોયા તે શું ખોટું ? આમ વિચારીને તેણે ફરીવાર જળમાં ડૂબકી મારી. (૪૩)

તે સમયે જળમાં અકૂરને ભગવાન શેષનારાયણનાં દિવ્ય દર્શન થયાં હતાં. આ શેષનારાયણને હજારો મસ્તક હતાં અને તેની ઉપર હજારો ફણારૂપી મુગટ ધારણ કર્યો હતો. સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો અને અસુરો પોતાનાં મસ્તકો નમાવીને તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે તે પણ અકૂરે જોયું. કમળના નાળની સમાન ગૌર શરીરવાળા તે ભગવાને શ્યામ વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં અને હિમાલયના શ્વેત શિખર સમાન શોભતા હતા. તે શેષનારાયણના શરીરરૂપી શય્યામાં પોઢેલા શ્યામ શરીરવાળા ભગવાન વિષ્ણુને અકૂરે જોયા. તે ભગવાને રેશમી પીતાંબર પહેર્યું હતું. દેખાવમાં શાંત અને ચતુર્ભુજ, કમળની પાંખડી સમાન લાલ નેત્રવાળા વિષ્ણુને અકૂરે જોયા. પ્રસન્નતાપૂર્વક સુંદર મુખવાળા, મનોહર હાસ્ય, પ્રસન્નદૃષ્ટિ, સુંદર નાસિકા, ઉન્નત ભ્રુકુટી, સુંદર કાન, મનોહર ગાલ અને રાતા અધરોષવાળા વિષ્ણુને અકૂરે

જોયા. પુષ્ટ અને લાંબી ભુજાવાળા, ઉન્નત ખભાવાળા, વક્ષસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિન્હવાળા, શંખની સમાન કંઠવાળા, ગોળ અને ઊંડી નાભિવાળા, પીપળાના પાનની સમાન ઉદર પણ સુંદર વાળવાળા ભગવાન વિષ્ણુને અકૂરે જોયા. અમૂલ્ય મણિઓ જડિત મુકુટ, કડાં, કંદોરો, ઉપવીત, બાજુબંધો, હાર, ઝાંઝર, ફૂલોથી શોભાયમાન, ચાર હસ્તમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરનાર તથા શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભમણિથી શોભાયમાન છાતીવાળા વનમાળાથી વિભૂષિત વિષ્ણુને અકૂરે જોયા. નિર્મળ અંતઃકરણવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા પાર્ષદો, ઋષિઓ, દેવો, દ્વિજો અને ભક્તો શ્રેષ્ઠ વાક્યો વડે તે ભગવાનની સ્તુતિ કરતા હતા. બ્રહ્મા, શિવ વગેરે દેવો હે ઈશ્વર ! હે નિયંતા ! હે કાળ વગેરે વાક્યો વડે સ્તુતિ કરતા હતા. બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ મરીચ્યાદિક નવ પ્રજાપતિઓ હે નારાયણ ! હે વિષ્ણુ ! હે વિરાટ ! વગેરે શબ્દો વડે સ્તુતિ કરતા હતા અને પ્રહલાદ વગેરે ભક્તો હે વાસુદેવ ! હે હરિ ! હે હરિકૃષ્ણ ! વગેરે શબ્દો વડે સ્તુતિ કરતા હતા. તે સર્વે અકૂરે જોયું. લક્ષ્મી, પુષ્ટિ, સરસ્વતી, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા, ઊર્જા, વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ અને માયા વગેરે શક્તિઓ તે વિષ્ણુની સેવા કરતી હતી તે પણ અકૂરે જોયું. (૪૪ થી ૫૪)

પરમ ભક્તિવાળા અકૂર ભગવાનના આવા દિવ્યસ્વરૂપનું દર્શન કરીને પરમ આનંદ પામ્યા. તેને તે ભગવાન પ્રત્યે દિવ્ય ભક્તિભાવ થયો તેમજ તે રોમાંચિત થયા. હૃદયમાં આનંદ થયો અને હર્ષથી તેનાં નેત્રો ભીંજાઈ ગયાં છતાં પણ ધીરજપૂર્વક બે હાથ જોડી, પ્રણામ કરી ગદ્ગદ્ કંઠથી સાવધ થઈને ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૫૬, ૫૭)

ગિરા ગદ્ગદયાઽસ્તૌષોત્સત્ત્વમાલમ્બ્ય સાત્ત્વતઃ ।

પ્રણમ્ય મૂર્ધ્નાઽવહિતઃ કૃતાજ્જલિપુટઃ શનૈઃ ॥ ૫૭ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કૃષ્ણપ્રયાણ’ નામે ઓગણચાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૦ મો

અકૂરે શ્રીકૃષ્ણની કરેલી સ્તુતિ

અકૂર ઉવાચ = નતોઽસ્મ્યહં ત્વાચ્છિલહેતુહેતું નારાયણં પુરુષમાદ્યમધ્યયમ્ ।

યન્નાભિજાતાદરવિદ્ કોશાદ્બ્રહ્માઽવિરાસીદ્યત એષ લોકઃ ॥ ૧ ॥

અકૂર સ્તુતિ કરે છે કે હે ભગવન ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. જગતના કારણ પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ અને કાળ તે સર્વના પ્રવર્તક અને પ્રેરક આપ છો. આપ સાકાર સ્વરૂપે પુરુષોત્તમ છો અને અવિનાશી છો. હે આદિપુરુષ ! આપના નાભિકમળમાંથી જે કમળ થયું તેમાંથી બ્રહ્મા પ્રગટ થયા અને તે બ્રહ્મા દ્વારા આ બ્રહ્માંડનું સર્જન થયું છે. (૧)

હે ભગવન ! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહતત્ત્વ, માયા, પુરુષ, મન, ઈન્દ્રિયો, તેના વિષયો, તેના દેવતા તે સર્વે જગતની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે અને સર્વે તમારું શરીર છે અને તમો તેના શરીરી છો. (૨)

હે ભગવન ! આપનું સ્વરૂપ માયાના ગુણોથી પર દિવ્ય છે. માયા તથા તેના કાર્યરૂપ ચોવીસ તત્ત્વો તથા તેના અભિમાની દેવો આપના તે દિવ્ય સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી, કારણ કે માયા અને તેના કાર્યરૂપ ચોવીસ તત્ત્વો જડ છે તેથી તેઓ પોતાનું કે અન્યનું સ્વરૂપ જાણી જ ન શકે અને જે તે તત્ત્વોના અભિમાની જીવો માયા અને તેના કાર્યમાં બદ્ધ છે. તેથી તે પણ આપના દિવ્ય સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી. જો કે બ્રહ્મા આપના નાભિકમળમાંથી પ્રગટ થયા છે છતાં પણ તે આપના દિવ્ય સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી કારણ કે બ્રહ્મા પણ માયાથી બદ્ધ છે જ. (૩)

હે ભગવન ! યોગનિષ્ઠાવાળા, સાંખ્યનિષ્ઠાવાળા અને ભક્તિનિષ્ઠાવાળા જે ઉત્તમ યોગીઓ છે તેઓ ધ્યાનનિષ્ઠા વડે, જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે તથા જપ-કિર્તન વગેરે ભક્તિનિષ્ઠા વડે આપના તે દિવ્ય સ્વરૂપને જાણે છે, તેને પૂજે છે અને તેની ઉપાસના કરે છે અને અધિભૂત (પંચભૂતનું શરીર), અધ્યાત્મ (ઇન્દ્રિયોના ગોલક) અધિદેવ (ઇન્દ્રિયોના દેવો) તે સર્વેના પ્રેરક અને પ્રવર્તક આપ જ છો, સર્વના નિયંતા આપ પુરુષોત્તમ નારાયણ છો. હે ભગવન ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૪)

હે ભગવન ! આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા, સાંખ્યનિષ્ઠા અને વૈરાગ્યનિષ્ઠાની દ્રઢતાવાળા કેટલાક જ્ઞાની પુરુષો વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને પાછી વાળીને અંતઃકરણની વૃત્તિઓને આત્મામાં સ્થિર થઈને પ્રવૃત્તિમાર્ગ સંબંધી સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરીને આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન, મનન કરવારૂપી જ્ઞાનયજ્ઞ વડે જ્ઞાનમૂર્તિ ભગવાન વાસુદેવરૂપ આપનું જ યજન-પૂજન કરે છે. (૫)

હે ભગવન ! વેદોમાં કહેલા વિવિધ યજ્ઞો કરવામાં રુચિવાળા કેટલાક કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો વેદોમાં કહેલા વિવિધ યજ્ઞો કરીને વિવિધ સ્વરૂપવાળા ઇન્દ્ર, વરુણ દેવોના નામથી આપનું જ પૂજન-યજન કરે છે કારણ કે તે સર્વે દેવોના અંતર્યામી નિયામક અને કર્મફળપ્રદાતા આપ જ છો. (૬)

હે ભગવન ! પંચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે વૈષ્ણવી દીક્ષા લઈને સારા સંસ્કાર પામેલા કેટલાક વૈષ્ણવ ભક્તો, પંચરાત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ, વરાહ તથા કચ્છ વગેરે અવતારો અનેક સ્વરૂપે રહેલા આપનું પંચરાત્રશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ પૂજન-સેવા કરીને એક આપની જ પૂજા કરે છે. (૭)

હે ભગવન ! શિવજીએ કહેલા પાશુપતશાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે શૈવી દીક્ષા સ્વીકારીને સારા સંસ્કાર પામેલા કેટલાક શૈવભક્તો, પાશુપતશાસ્ત્રના વિવિધ આચાર્યોએ કહેલ વિવિધ પૂજા પદ્ધતિથી શિવ સ્વરૂપ આપનું જ પૂજન કરે છે. (૮)

હે પ્રભુ ! જે લોકો બીજા દેવો પ્રત્યે સ્નેહ, શ્રદ્ધા રાખીને દેવોનું પૂજન-ભજન કરે છે તે બધા લોકો જે તે પ્રકારે તમારું જ પૂજન કરે છે, કારણ કે સર્વ દેવના અંતર્યામી અને નિયંતા આપ છો અને તેથી જ આપ સર્વ દેવમય છો માટે તે સર્વે આપનું જ પૂજન-યજન કરે છે. (૯)

હે ભગવન ! પર્વતમાંથી નીકળતી સર્વે નદીઓ મેઘના જળથી ઊભરાઈને ચારેકોરથી આવીને અંતે તો સમુદ્રમાં જ સમાય છે. તે જ રીતે વેદોમાં કહેલી પદ્ધતિથી કરાતી વિવિધ દેવોની ઉપાસના અંતે તો આપના સ્વરૂપને જ પામે છે. (૧૦)

હે ભગવન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણે ગુણો આપની માયાના જ છે અને બ્રહ્મા વગેરે

સ્થાવર, જંગમ સર્વે દેહધારીઓ ત્રિગુમાત્મક તમારી માયામાં ઓતપ્રોત છે તેથી તેઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિવિધ દેવોની ઉપાસના કરે છે. (૧૧)

માયા અને તેનાં કાર્યોમાં કોઈ સ્થળે ક્યારેક આસક્તિ નહિ રાખનારા અને પ્રકૃતિ, પુરુષ, કાળ, અક્ષરબ્રહ્મ તેમાં રહેલા વિવિધ પ્રકારના મુક્તોના સમૂહો તથા સર્વે જીવાત્માઓ તે સર્વેના અંતર્યામી, નિયામક અને સાક્ષી એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું અને દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે સર્વે દેહધારીઓ પોતાના અજ્ઞાને કરીને જ ત્રિગુણમય આ સંસારપ્રવાહમાં વહે છે. (૧૨)

હે ભગવન ! અગ્નિ તે આપનું મુખ છે, પૃથ્વી તે આપના પગ છે, સૂર્ય તે આપના નેત્ર છે, આકાશ તે આપની નાભિ છે, દિશાઓ તે આપના કાન છે, સ્વર્ગલોક તે આપનું મસ્તક છે, દેવો છે તે આપના બાહુ છે, સમુદ્ર છે તે આપનું ઉદર છે અને વાયુ તે આપનો પ્રાણ અને બળ છે તથા વૃક્ષો અને ઔષધિઓ આપના રોમ છે, મેઘ તે આપના મસ્તકના કેશ છે, પર્વતો તે આપના નખ અને અસ્થિ છે, રાત્રિ અને દિવસ તે આપના નેત્રનાં મટકાં છે, પ્રજાપતિ તે આપના શિશુ છે અને વૃષ્ટિ તે આપનું પરાક્રમ છે. (૧૩, ૧૪)

હે ભગવન ! આપ અવિનાશી છો, મનની એકાગ્રતાથી જ આપનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. સમુદ્રના જળમાં અનેક સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોય છે. તે જ રીતે વિરાટપુરુષ આપના આ શરીરમાં ઈન્દ્રાદિક લોકપાળોએ સહિત અનેક જીવાત્માઓ રહેલાં છે. એકબીજાને નહિ જાણતા તે જીવાત્માઓ આપના આ શરીરમાં ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે. (૧૫)

હે ભગવન ! વિવિધ ચરિત્રો કરવા માટે જે જે સ્વરૂપો ધારણ કરો છો અને તે સ્વરૂપો દ્વારા જે જે ભક્તોનાં દુઃખ દૂર કરો છો તે ભક્તો શોકરહિત થઈને આનંદથી હર્ષપૂર્વક તમારા યશનું ગાન કરે છે. (૧૬)

હે ભગવન ! વેદો, ઋષિઓ, ઔષધિઓ અને સત્યવ્રત રાજા વગેરેની રક્ષા કરવા માટે આપે જ મત્સ્ય અવતાર ધર્યો હતો અને પ્રલયકાળના જળસાગરમાં આપે જ વિહાર કર્યો હતો. તે મત્સ્ય સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું તથા મધુ અને કૈટભ નામના દૈત્યોને મારવા માટે આપે હયગ્રીવ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. આપના તે સ્વરૂપને પણ હું નમસ્કાર કરું છું. (૧૭)

મોટા કાયબાનું સ્વરૂપ ધારીને તેની પીઠ ઉપર મંદરાચળ પર્વત ધારણ કરનાર ‘કચ્છ’ અવતારરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું. સાધુજનોના ભયને ટાળનાર, અદ્ભુત નૃસિંહ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર આપને હું નમસ્કાર કરું છું. માત્ર ત્રણ જ પગલાં વડે સમગ્ર ત્રિલોકીને માપી લેનાર ‘વામન’ અવતાર સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૧૮, ૧૯)

ભૃગુ ઋષિના કુળમાં પ્રગટ થયેલા અને ગર્વિષ્ઠ ક્ષત્રિયોરૂપી વનને કાપનાર પરશુરામ સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું તથા રઘુવંશના ભૂષણરૂપ અને રાવણનો નાશ કરનાર રામચંદ્ર સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, અનિરુદ્ધ અને પ્રદ્યુમ્ન એ જે ચતુર્વ્યૂહ છે તે આપનાં જ સ્વરૂપો છે તેને પણ હું નમસ્કાર કરું છું અને તે ચારેય સ્વરૂપો અત્યારે યદુવંશની સાત્વત શાખાના વસુદેવના જ પુત્ર અને પૌત્રરૂપે પ્રગટ થયેલા કૃષ્ણ-બલરામ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન તે ચાર સ્વરૂપો આપનાં જ છે તે ચતુર્વ્યૂહરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૦, ૨૧)

દૈત્યો અને દાનવોને મોહ કરનારા અને વિશુદ્ધ સ્વરૂપવાળા ‘બુદ્ધ’ અવતારરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું અને ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલા હોવા છતાં પણ આચાર અને વિચારથી મ્લેચ્છ જેવા થયેલા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનાર કલ્કિ અવતારરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૨)

હે ભગવન ! તમારી માયાથી મોહિત થયેલો આ જીવસમુદાય, નાશવંત પદાર્થોમાં હું અને મારું તે પ્રકારના મિથ્યા મમત્વથી બંધાઈને કર્મના માર્ગરૂપ આ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. (૨૩)

હે ભગવન ! હું પણ મૂઢ બુદ્ધિવાળો જ છું અને તેથી જ શરીર, પુત્ર, ઘર, પત્ની, ધન અને સગાં-સંબંધીઓ તે સર્વ સ્વપ્ન સરખા મિથ્યા જ છે છતાં તેને સાચા માનીને તેમાં આસક્ત થવાથી આ સંસારમાં ભટક્યા કરું છું. (૨૪)

હે ભગવન ! કર્મો અને તેનાં ફળો અનિત્ય છે. તેને નિત્ય સમજનાર, દેહને આત્મા માનનાર, ઘર વગેરે દુઃખદ પદાર્થોને સુખદ માનનાર અને સુખદુઃખમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર હું સંપૂર્ણ અજ્ઞાની છું અને તેથી જ હું મારા આત્માના હિતકારી અને આત્માના અતિ પ્રિય આપને યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી. (૨૫)

શેવાળ અને તણખલાઓથી ઢંકાયેલા પાણીનો ત્યાગ કરીને મૂર્ખ માણસ ઝાંઝવાના પાણી તરફ દોડે છે એ જ રીતે હું પણ આપનો ત્યાગ કરીને નાશવંત પદાર્થો તરફ દોડું છું. (૨૬)

હે ભગવન ! મારી બુદ્ધિ વિષયવાસનાવાળી છે અને વિષયો તરફ બળવાન વેગવાળી ઈન્દ્રિયોથી ઘેરાયેલું વિવિધ સંકલ્પોથી ક્ષુભિત થયેલું અને વિષય પ્રાપ્તિ માટે ચોતરફ દોડતું મારું મન હું કાબૂમાં રાખી શકતો નથી. હે ભગવન ! દુરાચારી માણસને આપના ચરણનાં દર્શન દુર્લભ છે અને હું એમ માનું છું કે મારી ઉપર આપની કૃપા થઈ છે અને તેથી જ આજે મને આપનાં દર્શન થયાં છે, આપને શરણે આવ્યો છું, હે પદ્મનાભ પ્રભુ ! હું એમ સમજું છું કે સંસાર બંધનમાંથી જીવાત્માનો મોક્ષ થવાનો હોય ત્યારે જ તેને સત્પુરુષોની સેવા કરવાનું સમજાય છે. (૨૭, ૨૮)

હે ભગવન ! આપનું સ્વરૂપ જ્ઞાનથી પૂર્ણ છે અને તેથી જ બ્રહ્માદિક સર્વ દેહધારીઓને આપ જ્ઞાન આપો છો અને બ્રહ્માદિકના નિયંતા જે પુરુષ પ્રકૃતિકાળ તે સર્વના પણ આપ નિયંતા છો. અનંત શક્તિવાળા પરબ્રહ્મ આપને હું નમસ્કાર કરું છું. ઈન્દ્રિયોના નિયામક, ભૂતપ્રાણીઓના આધાર હે વાસુદેવ ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું, આપને શરણે આવ્યો છું. તમે મારી રક્ષા કરો. (૨૯, ૩૦)

નમસ્તે વાસુદેવાય સર્વભૂતક્ષયાય ચ ।

હૃષીકેશ નમસ્તુભ્યં પ્રપન્નં પાહિ માં પ્રભો ॥ ૩૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અકૂરસ્તુતિ’ નામે ચાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૧ મો

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનો મથુરાપ્રવેશ

શ્રીશુક ઉવાચ = સ્તુવસ્તસ્તસ્ય ભગવાન્ દર્શયિત્વા જલે વપુઃ ।

ભૂયઃ સમાહરત્ કૃષ્ણો નટો નાટ્યમિવાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પોતાની સ્તુતિ કરનાર અકૂરને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું કે સ્વરૂપ પાછું સંકેલી લીધું. નાટક રમનારા જે રીતે નાટકને સંકેલી લે તે રીતે ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ સંકેલી લીધું. (૧)

ભગવાનનું દિવ્ય સ્વરૂપ અદૃશ્ય થવાથી અકૂરે ભગવાનની સ્તુતિ પૂરી કરી અને તરત જ પોતે નદીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને જે નિત્ય કર્મ કરવાનું હતું તે સમાપ્ત કરીને વિસ્મયતાપૂર્વક પોતે રથ પાસે આવ્યા. (૨)

શ્રીકૃષ્ણે અકૂરને પૂછ્યું કે તમે પૃથ્વી પર, પાણીમાં કે આકાશમાં જે કાંઈ આશ્ચર્યકારક પદાર્થો છે તેનું આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય જોયું છે ? ત્યારે અકૂરે કહ્યું કે તે સર્વે પદાર્થો વિશ્વ સ્વરૂપ આપના સ્વરૂપમાં રહેલા જ છે. માટે આપનાં દર્શન કરવાથી મેં શું નથી જોયું ? અર્થાત્ આપના દર્શનથી મેં સર્વે આશ્ચર્યો જોયાં છે. (૩, ૪)

બ્રહ્મસ્વરૂપ હે કૃષ્ણ ! પૃથ્વી પર, આકાશમાં કે જળમાં જે કાંઈ આશ્ચર્યકારક છે તે સર્વ આપના સ્વરૂપમાં રહેલા છે એમ હું પ્રત્યક્ષ દેખું છું. હવે મેં ન જોઈ હોય તેવી કઈ અદ્ભુત વસ્તુ રહી ગઈ હોય ? (૫)

એમ કહીને ગાંદિનીના પુત્ર અકૂરે રથ ચલાવ્યો અને સાયંકાળે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને તેણે મથુરા પહોંચાડી દીધા. (૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ગોકુળથી મથુરા જરા રસ્તામાં આવતા ગામોના લોકો એકઠા થઈને વસુદેવના પુત્ર બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને જોઈને મનમાં પ્રસન્ન થતા હતા અને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ઘણીવાર સુધી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને જોતાં હતાં. (૭)

અકૂરના રથની સાથે જ ગોકુળથી નીકળેલા નંદજી વગેરે વ્રજવાસીઓ તો આગળથી જ મથુરા પહોંચી ગયા હતા અને તેઓ શહેરની નજીકના બગીચામાં ઉતારો કરીને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણની રાહ જોતા ઊભા હતા. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા અને નંદજી વગેરેને મળ્યા. ત્યાર પછી જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ વિનયપૂર્વક અકૂરનો હાથ ઝાલીને મંદહાસ્યપૂર્વક અકૂરને કહેવા લાગ્યા કે હે અકૂરજી ! આપનાં વાહનો સહિત આપ શહેરમાં જાઓ અને આપને ઘેર આપ આરામ કરો. અમે તો અહીં જ ઉતારો કરીને મથુરા શહેર જોવા નીકળીશું. (૮, ૯, ૧૦)

અકૂરે કહ્યું કે હે ભગવન ! બલરામ અને આપને અહીં રાખીને હું એકલો મથુરામાં નહિ જાઉં. હે નાથ ! આપ તો ભક્તવત્સલ છો અને હું તમારો ભક્ત છું. માટે તમે મને છોડી દો તે યોગ્ય ન જ કહેવાય. માટે હે અતીન્દ્રિય દેવ ! હે પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ ! મોટાભાઈ બલરામ, આ સર્વે ગોવાળો તે બધાને સાથે લઈને તમે અમારે ઘેર પધારો અને અમને તમો સનાથ કરો. હે

ભગવન ! આપના ચરણની રજથી ગૃહસ્થનાં ગૃહો પવિત્ર કરો. આપના ચરણરજને ધોનાર જળ અર્થાત્ આપનું ચરણામૃત જળથી પિતૃઓ, દેવો અને અગ્નિઓ તે સર્વે તૃપ્ત થાય છે. તે રજથી અમારાં ગૃહો પવિત્ર કરો. તમારા ચરણ ધોવાથી બળિરાજા અતિશય પ્રશંસાપાત્ર બન્યો હતો અને અખૂટ ઐશ્વર્ય પામ્યો હતો અને એકાંતિક ભક્ત તરીકે તેની ગણના થઈ હતી. આપના ચરણના સંબંધવાળા જળથી ગંગાજીએ ત્રિલોકીને પવિત્ર કરી છે તેમ જ શિવજીએ પણ તે પવિત્ર જળને મસ્તકે ધારણ કર્યું છે અને સગર રાજાના પુત્રો પણ તે જળમાં સ્નાન કરવાથી સ્વર્ગમાં ગયા છે. દેવોના દેવ ! જગતના નાથ ! ઉત્તમ કીર્તિવાળા ! યદુશ્રેષ્ઠ હે નારાયણ ! આપનાં ગુણોનું શ્રવણ અને કીર્તન કરનાર પવિત્ર થાય છે. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧૧ થી ૧૬)

અકૂરની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું કે પૂજ્ય મોટાભાઈ સહિત હું તમારે ઘેર જરૂર આવીશ પરંતુ યાદવોનો દ્રોહ કરનાર કંસને મારીને બધા કુટુંબીઓનું હિત થાય તેવું એ કાર્ય પૂરું કર્યા પછી જ હું તમારે ઘેર આવીશ. (૧૭)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અકૂરને આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી અકૂર મનમાં ઉદાસ થયા અને મથુરામાં જઈને કંસને બધી વાત કરી અને પછી પોતેપોતાને ઘેર ગયા. ત્યાર પછી બપોર પછીના સમયમાં બલરામ અને ગોવાળિયાઓને સાથે લઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની રચના જોવા માટે શહેરમાં ગયા. (૧૮, ૧૯)

પ્રથમ તો ચારેકોર નજર કરીને શહેરના મહેલો જોવા લાગ્યા. શહેરના દરવાજા સ્ફટિકમણિના હતા. અતિ ઊંચા દરવાજાના કમાડો પણ મોટા હતા. સુવર્ણના છજાઓ અને તોરણોવાળી તથા અન્ન ભરવાના કોઠારો તાંબા અને પિત્તળના હતા. તે નગરીને ચારેકોર મોટી ખાઈ હતી જેથી શત્રુઓ અંદર આવી શકે નહિ તથા દૂરના તથા નજીકના બાગબગીચાઓથી તે નગરી શોભતી હતી. (૨૦)

તે નગરીના વિવિધ ચૌટા સુવર્ણથી ઝગમગતા હતા. શ્રીમંતોના બંગલાઓ, તેની આસપાસના નાના નાના બગીચાઓ, એક જ સરખો વેપાર કરનાર વેપારીઓની દુકાનો, વિવિધ વ્યવસાયવાળી વિભાગીય બજારો તથા વૈદ્ય હીરા, સ્ફટિક, નીલમ, પરવાળા, મોતીઓ તથા મણિઓથી જડિત મકાનની છાજલી, કિનારીઓ, જાળીઓ તથા દીવાલો શોભતી હતી. તે મકાનોની છત ઉપર તથા દીવાલો અને જાળીઓ ઉપર બેઠેલાં કબૂતરો, મોરલાઓ વગેરે પક્ષીઓના મધુર શબ્દોથી તે નગરી ગુંજતી હતી તથા મોટા મોટા રસ્તાઓ, શેરીઓના માર્ગો તથા સામાન્ય માર્ગો અને ચૌટાઓ તે બધામાં સ્વચ્છતા હતી તથા મોટા મોટા રસ્તાઓ, શેરીઓના માર્ગો તથા સામાન્ય માર્ગો અને ચૌટાઓ તે બધામાં સ્વચ્છતા હતી અને જળનો છંટકાવ કર્યો હતો તથા ચૌટાઓ પુષ્પો, જુવારા, ઘાણી વગેરે માંગલિક દ્રવ્યોથી શણગારેલા હતા. (૨૧, ૨૨)

અને દરેક ઘરનાં દ્વારોની બંને બાજુએ નવા કુંભો પાણીથી ભરીને મૂકેલા હતા. તે કુંભ ઉપર દહીં અને ચંદન છાંટેલું હતું. તે કુંભના મુખમાં નવા પાંદડાઓ તથા પુષ્પો ખોસ્યાં હતાં તથા કુંભના કાંઠા ઉપર સુંદર વસ્ત્ર બાંધ્યું હતું. દ્વારની બંને બાજુએ દીપમાળા શોભતી હતી તથા દ્વારની બંને બાજુએ લૂમો સહિત કેળના સ્થંભો ઊભા કર્યા હતા તથા સોપારીનાં વૃક્ષો અને ધજાપતાકાથી દ્વારો શણગાર્યા હતાં. (૨૩)

આ પ્રકારની શોભાએ યુક્ત મથુરા નગરીમાં વસુદેવના પુત્ર બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે રાજમાર્ગ પર ચાલીને પ્રવેશ કર્યો. તે બંનેને જોવા માટે આતુર મથુરાની સ્ત્રીઓ ઉતાવળી ચાલીને બધી એકઠી થઈ અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો હવેલીઓ ઉપર ચડીને તે બંનેને જોવા લાગી. (૨૪)

ઉતાવળમાં વસ્ત્રો અને ઘરેણાંઓ અવળા પહેરીને કેટલીક સ્ત્રીઓ જોવા આવી. કેટલીક ભોજન પડતું મૂકીને આવી. કાન ઉપર એક એક પત્ર મૂકીને કેટલીક આવી. કેટલીક આંખમાં અંજન આંજ્યા વિના તો કેટલીક સ્ત્રીઓ રસોઈ બનાવવાનું પડતું મૂકીને તો કેટલીક તૈલમર્દન કરવું પડતું મૂકીને આવી. જે સૂતી હતી તેઓ લોકોના શબ્દો સાંભળીને ઊઠીને આવી તો કેટલીક બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાનું પડતું મૂકીને આવી. (૨૫, ૨૬)

મદોન્મત હાથી સમાન પરાક્રમવાળા, વિવિધ ચેષ્ટાઓ વડે લોકોના મનને અને નેત્રને આકર્ષિત કરનાર, લક્ષ્મીને પણ મોહ પમાડે તેવા સ્વરૂપવાન કમળનયન શ્રીકૃષ્ણે મંદહાસ્ય અને નયનકટાક્ષોથી મથુરાની મહિલાઓમાં મન હરી લીધાં. (૨૭)

શ્રીકૃષ્ણને જોઈને તેઓનાં મન તેની પાછળ જ ભમવા લાગ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં મંદહાસ્ય અને નયનકટાક્ષથી તે સ્ત્રીઓ વધારે આનંદિત થઈ અને તેઓનાં અંગો રોમાંચિત થયાં. શત્રુનો નાશ કરનાર હે રાજન ! તે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં નેત્રો દ્વારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કર્યા અને પછીથી મન દ્વારા તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનું આલિંગન કર્યું તેથી તેના મનની પીડા દૂર થઈ. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અગાસીઓમાં રહેતી સ્ત્રીઓની પુષ્પવૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને વધાવ્યા. (૨૮, ૨૯)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવના આગમનથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રાહ્મણો રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે ઊભા રહીને જળપાત્ર, પુષ્પ, દહીં, ચોખા, ચંદન વગેરેથી તેમનું સ્વાગત કરતા હતા. (૩૦)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને જોઈને નગરજનો આપસ આપસમાં કહેવા લાગ્યા કે વ્રજની ગોપીઓએ શું તપ કર્યું હશે કે તેઓ મનુષ્ય લોકના ઉત્સવરૂપ આ બંને ભાઈઓને જોયા જ કરે છે ? (૩૧)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ રાજમાર્ગમાં ચાલ્યા જતા હતા તે સમયે ધોયેલાં વસ્ત્રો લઈને ચાલ્યો આવતો કોઈ ધોબી રસ્તામાં મળ્યો. તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તેની પાસેથી ધોયેલાં કીંમતી વસ્ત્રો માંગ્યાં અને કહ્યું કે અરે ભાઈ ! અમે બંને ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરવાને યોગ્ય છીએ માટે અમને યોગ્ય વસ્ત્રો આપ અમને વસ્ત્રો આપવાથી તારું પરમશ્રેય થશે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. (૩૨, ૩૩)

સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધોબીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી પરંતુ તે ધોબી કંસનો ચાકર હતો અને તેથી જ તે ઘણો ઉદ્વિગ્ન હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો સાંભળીને ગુસ્સે થયો અને શ્રીકૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરીને તે કહેવા લાગ્યો કે અરે ઉદ્વિગ્ન ગોવાળો ! તમે તો હંમેશા પર્વત અને જંગલમાં ફરનારા છો. શું તમે આવાં વસ્ત્રો હંમેશાં પહેરો છો ? આ વસ્ત્રો તો રાજા કંસનાં છે. તે પહેરવાની તમારે ઈચ્છા છે ? જો તમારે જીવિત રહેવું હોય તો અહીંથી જલદી ભાગી જાઓ. ફરીવાર આવી માંગણી ક્યારેય કરશો નહિ કારણ કે રાજાના સેવકો આવી માંગણી કરનારને જેલમાં પૂરીને તેનું ધન લૂંટી લે છે તથા તેઓનો નાશ કરે છે. (૩૪ થી ૩૬)

ધોબીનો આ પ્રકારનો બકવાસ સાંભળીને કોપિત થયેલા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના હાથની આંગળીઓથી જ તેનું મસ્તક નીચે પાડ્યું. આ રીતનું ધોબીનું મૃત્યુ જોઈને ધોબીની સાથે રહેલા તેના નોકરો વસ્ત્રોના ગાંસડાઓ માર્ગમાં મૂકીને જ્યાં ત્યાં ભાગી ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે તે વસ્ત્રો લઈ લીધાં. (૩૭, ૩૮)

અને તેમાંથી પોતાને જે વસ્ત્રો ગમતાં હતાં તે વસ્ત્રો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે લઈ લીધાં અને ત્યાં જ તેમણે તે વસ્ત્રો પહેર્યા પણ ખરા તથા કેટલાંક વસ્ત્રો સાથેના ગોવાળમિત્રોને આપ્યાં. બાકીનાં વસ્ત્રો રસ્તામાં જ નાખી દીધાં. (૩૯)

અને પછીથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યાં. ત્યાં રસ્તામાં દરજીની દુકાન આવી. તે દરજી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે જોઈને પ્રસન્ન થયો. તેણે રંગબેરંગી સુંદર વસ્ત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને શણગાર્યા. ઉત્સવ અને પર્વના દિવસે શણગારેલા નાના નાના ધોળા અને કાળા હાથી શોભે તે રીતે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ શોભવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તે દરજી ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને ઉત્તમ સંપત્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, સ્મૃતિ અને ઈન્દ્રિયોની શક્તિ તથા સામ્રાજ્યમુક્તિ તે બધું શ્રીકૃષ્ણે તેને આપ્યું. (૪૦ થી ૪૨)

અને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી આગળ વધ્યા. રસ્તામાં સુદામા નામના માળીનું ઘર આવ્યું. તે જોઈને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તેને ઘેર ગયા. તે બંનેને જોઈને તે માળી પ્રેમપૂર્વક ઊભો થયો અને નમસ્કાર કરીને દંડવત્ કરવા લાગ્યો. ત્યારપછી તે માળીએ તેમને આસન આપ્યું તથા હાથપગ ધોવરાવીને ગોવાળો સહિત શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનો સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે પુષ્પની માળાઓ, ચંદન અને પાન-બીડા વગેરેથી તેઓનું પૂજન પણ કર્યું. (૪૩, ૪૪)

અને પછી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં તેમણે કહ્યું કે હે પ્રભો ! આજે અમારો જન્મ સફળ થયો છે. આજે તમે અમારું કુળ પવિત્ર કર્યું છે અને તમો અમારે ત્યાં પધાર્યા તેથી અમારા પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ સર્વે અમારી ઉપર પ્રસન્ન થયા છે. (૪૫)

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે બલરામ ! તમે બંને જગતના તારણરૂપ છો અને જગતને નિર્ભય કરવા તથા જગતનું રક્ષણ કરવા તમે તમારા અંશો સહિત બંને પ્રગટ થયા છો. તમે સમગ્ર જગતના આત્મા છો, તમારે બધા પ્રત્યે સમાન પ્રેમ છે, તમારે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી. જેવા ભાવથી જે મનુષ્ય તમને ભજે તેને તમે તેવા ભાવથી ભજો છો અને હું તો તમારો સેવક છું. માટે તમે મને આજ્ઞા આપો. હું શું તમારું કામ કરી આપું ? જે પુરુષ ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ તેને જ તમે કામ કરવાની આજ્ઞા કરો છો. (૪૬ થી ૪૮)

શુકદેવજી કહે છે કે રાજન ! સુદામા માળીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું અને પ્રેમપૂર્વક ઉત્તમ પુષ્પોની સુગંધી માળાઓ તેમને પહેરાવી. (૪૯)

વસ્ત્રો અને પુષ્પમાળાઓથી શોભાયમાન અને પ્રસન્ન બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાને શરણે આવેલ અને નમસ્કાર કરતા તે સુદામા માળીને મનવાંછિત વરદાનો આપ્યાં અને તે માળીએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે માગ્યું કે જીવ પ્રાણી માત્રના આત્મારૂપ હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા ભક્તો પ્રત્યે પ્રેમ થાય. ભૂતપ્રાણી માત્ર ઉપર દયાભાવ પ્રગટે અને હું તમારી અખંડ ભક્તિ કરું તે વરદાન મને આપો. (૫૦, ૫૧)

અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને ઈચ્છિત વરદાન આપ્યું. ઉપરાંતમાં તેના વંશના ઉત્તરોત્તર બળ, આયુષ્ય, લક્ષ્મી, કીર્તિ વધતાં જ રહે તેવું વરદાન આપીને બલરાન અને શ્રીકૃષ્ણ ગોવાળો સહિત ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. (૫૨)

इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ।

बलमायुर्यशः कान्ति निर्जगाम सहाग्रजः ॥ ५२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘મથુરાપુરી પ્રવેશ’ નામે એકતાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૨ મો

કુબજા ઉપર શ્રીકૃષ્ણની કૃપા, ધનુષભંગ, મલ્લરંગવર્ણન

श्रीशुक उवाच = अध ब्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् ।

विलोक्य कुब्जां युवतिं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ રાજમાર્ગ ઉપર ચાલતા થોડાક આગળ વધ્યા તેટલામાં સુંદર મુખવાળી એક યુવાન સ્ત્રી સામે મળી. તેનાં અંગો વાંકાચૂકાં હતાં તેથી લોકો તેને કુબજા કહેતા. તેના હાથમાં ચંદનનું પાત્ર હતું. તેને જોઈને સુખકારક શ્રીકૃષ્ણે હસીને પૂછ્યું કે, ‘હે સુંદર સાથળવાળી સ્ત્રી ! તું કોણ છે ? અને આ ચંદન કોને માટે છે ? તે મને સ્પષ્ટ કહે. આ ઉત્તમ ચંદન અમને આપ તો તારું કલ્યાણ થશે.’ (૧, ૨)

સૈરંધ્રી નામની તે કુબજા કહેવા લાગી કે હે સુંદરવર ! હું કંસની દાસી છું. મારાં અંગ વાંકાચૂકાં હોવાથી લોકો મને ત્રિવક્રા કહે છે. સુગંધી ચંદન વગેરે પદાર્થોથી શરીરના સુશોભન કાર્ય માટે કંસે મને પસંદ કરી છે. મારું ઘસેલું ચંદન કંસને બહુ જ ગમે છે અને આપ બંને ભાઈઓ સિવાય બીજું કોણ આ ચંદનના અંગરાગને યોગ્ય છે ? (૩)

હે રાજન ! કુમાર અવસ્થાવાળા શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ, તેની માધુર્યતા લાવણ્યતા, હસવું, બોલવું અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિ વગેરેથી મોહિત થયેલી તે કુબજાએ સુગંધી અને ઘાટું ચંદન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને આપ્યું. તે ચંદન લઈને પોતાના શરીરના ઉપરના ભાગમાં લગાડ્યું. પોતાના શરીરથી જુદા જ રંગના ચંદનના લેપથી બંને ભાઈઓ અત્યંત શોભવા લાગ્યા. (૪, ૫)

પોતાને ચંદન આપનાર તે કુબજા ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા અને મનમાં વિચાર કર્યો કે સુંદર મુખવાળી આ કુબજાનાં વાંકાંચૂકાં અંગોને હું સરખાં કરીને મારા દર્શનનું ફળ તેને આપું. આમ વિચારીને પોતાના પગથી તે કુબજાના બંને પગના ફણાઓને દબાવીને પોતાના હાથની આંગળીઓથી તેની દાઢીના ભાગને પકડીને તેના શરીરને સરખી રીતે ઊંચું ખેંચ્યું. આ રીતે ખેંચવાથી તેનું શરીર સરખા અંગવાળું થઈ ગયું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અલૌકિક સ્પર્શથી તે કુબજા સારા અંગવાળુ ઉત્તમ સ્ત્રી બની ગઈ અને તેની કેડ, સ્તન અને નિતંબ પણ શ્રેષ્ઠ બની ગયું. (૬ થી ૮)

રૂપ, ગુણ અને ઉદારતાવાળી તે કુબજા કામાતુર બનીને શ્રીકૃષ્ણના વસ્ત્રનો છેડો ઝાલીને હસતાં હસતાં શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગી કે હે શૂરવીર પુરુષ ! ચાલો આપણે મારે ઘેર જઈએ. હું આપનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છતી નથી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે મારા મનને વિહ્વળ બનાવ્યું છે. માટે મારી ઉપર પ્રસન્ન થઈને તમે મારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરો. (૯, ૧૦)

કુબજાએ બલરામની હાજરીમાં શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી ગોવાળોની સામે જોઈને શ્રીકૃષ્ણ હસ્યા અને કુબજાને કહેવા લાગ્યા કે હે પ્રભુ ! હું મારું કામ સિદ્ધ કર્યા પછી જ તારે ઘેર આવીશ અને તારા જેવી સ્ત્રીનું ઘર તો પુરુષોની માનસિક પીડા દૂર કરનાર છે અને તેમાંય અમે તો ઘર વિનાના વટેમાર્ગીઓ કહેવાઈએ માટે અમારે તો તારું ઘર પરમ વિશ્રાંતિરૂપ છે જ. (૧૧, ૧૨)

આ રીતે મધુર વાક્યો કહીને તેણે કુબજાને વિદાય આપી અને ગોવાળો સહિત બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ આગળ વધ્યા. તે સમયમાં વિવિધ વેપારીઓએ વિવિધ પદાર્થો પાનબીડા, ચંદન, પુષ્પમાળાઓ વગેરે અર્પણ કરીને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો. (૧૩)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને જોઈને સ્ત્રીઓ તો કામથી વિહ્વળ બની જતી અને તેનાં મન ક્ષોભ પામતાં અને તેને શરીરનું ભાન પણ રહેતું નહિ. તેના માથામાં અંબોડાનાં પુષ્પો તથા હાથના કંકણ પણ ખરી પડતાં અને ચિત્રમાં ચિતરેલી હોય તે રીતે સ્થિર થઈને શ્રીકૃષ્ણની સામે જોઈ રહેતી. (૧૪)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે નગરજનોને પૂછ્યું કે જેને નિમિત્તે યજ્ઞ છે તે ધનુષ્ય કયા સ્થાને છે ? તે અમને બતાવો. તેના પૂછવાથી લોકોએ તે સ્થાન બતાવ્યું. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ગયા અને તેણે ઈન્દ્રધનુષ્યના જેવું આશ્ચર્યકારક તે ધનુષ્ય જોયું. (૧૫)

આ ધનુષ્યનું રક્ષણ અનેક સૈનિકો કરતા હતા. તે ધનુષ્યનું પૂજન પણ થયેલું હતું અને અત્યંત શોભાવાળું તે ધનુષ્ય હતું. લોકોએ ના પાડવા છતાં શ્રીકૃષ્ણે તે ધનુષ્યને ઊંચકી લીધું અને દરેક મનુષ્ય જુએ તે રીતે ડાબા હાથ વડે ઉપાડેલા તે ધનુષ્યને માત્ર પલકવારમાં શ્રીકૃષ્ણે ભાંગી નાખ્યું. (૧૬, ૧૭)

ધનુષ્ય ભાંગવાથી મોટો કડાકો થયો. તે શબ્દ ત્રિલોકીમાં ચારે દિશાઓમાં વ્યાપી ગયો. કંસ તો તે શબ્દ સાંભળીને ભયભીત થયો અને ધનુષ્યનું રક્ષણ કરનાર સૈનિકો તો અત્યંત ગુસ્સે થયા અને શ્રીકૃષ્ણને પકડવા માટે તેણે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને ઘેરી લીધા અને પકડો, મારો એવી બૂમો પાડવા લાગ્યા. પરંતુ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સૈનિકોનો અભિપ્રાય જાણી ગયા અને તે પણ બંને ગુસ્સે થયા અને ધનુષ્યનો એક એક ટુકડો બંનેએ લીધો અને તે વડે સૈનિકોને મારવા માંડ્યા. (૧૮ થી ૨૦)

સૈનિકોની મદદ માટે કંસે અન્ય સૈનિકો મોકલ્યા તે સર્વનો બલરામ-શ્રીકૃષ્ણે વિનાશ કર્યો અને પછીથી તેઓ ધનુષ્યશાળાની બહાર આવ્યા અને પછીથી પોતાની મરજી મુજબ શહેરમાં ફરી શહેરની સંપત્તિ જોઈને પ્રસન્ન થયા. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું આ પરાક્રમ જોઈને શહેરના લોકો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા અને બંનેનું સ્વરૂપ, દૃઢતા, તેજ, પરાક્રમ વગેરે જોઈને શહેરના લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે આ બંને કોઈ ઉત્તમ દેવપુરુષ છે. (૨૧, ૨૨)

ગોવાળો સહિત બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સૂર્યાસ્ત થયો ત્યાં સુધી મથુરા શહેરમાં ફર્યા અને ત્યાર પછી પોતાના ઉતારે આવ્યા. ઉપાસકોનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના સ્વરૂપમાં રહેવાની ઈચ્છા

લક્ષ્મીજી કરે છે તેવા અને પુરુષોમાં ભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી દુઃખિત ગોપીઓએ મથુરાના લોકો સંબંધી જે જે સંકલ્પો કરેલા તે બધા સાચા ઠર્યા. (૨૩, ૨૪)

પોતાના ઉતારામાં આવીને બલરામ અને કૃષ્ણે હાથ પગ ધોયા અને દૂધ સહિત ભોજન જમ્યા અને અત્યાર સુધીમાં કંસે શું શું કર્યું અને હવે પછી તે શું શું કરવાનું વિચારે છે ? તે બધું જાણ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ સુખપૂર્વક સૂતા. (૨૫)

ધનુષ્ય ભાંગ્યું, તેના રક્ષકો અને સૈનિકોનો નાશ કર્યો વગેરે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો સાંભળીને કંસ ભયભીત બન્યો. તેને રાત્રીએ નિદ્રા આવી નહિ. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તે કંસે જાગૃત અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં ઘણા અપશુકનો જોયાં. કંસના મૃત્યુને જણાવનારાં તે અપશુકનો આ પ્રકારનાં હતાં. (૨૬, ૨૭)

તેણે સ્વપ્નમાં માથા વિનાનું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. સૂર્ય અનં ચંદ્ર એક જ છે. પરંતુ તેને બે સૂર્ય અને બે ચંદ્ર દેખાવા લાગ્યા તથા પોતાના પડછાયામાં તેને છિદ્રો દેખાવા લાગ્યા. હાથથી કાન બંધ કરવાથી પ્રાણવાયુનો જે શબ્દ સંભળાય છે તે શબ્દ તેને સંભળાયો નહિ. તેણે સ્વપ્નમાં સોનાનાં વૃક્ષો જોયાં. રેતીમાં અને ગારામાં પગ મૂકવા છતાં પણ તેને તે પગનાં પગલાં દેખાતાં નહિ. શબને ભેટતો હોય તેવું સ્વપ્નમાં તેને દેખાયું. ગધેડા ઉપર સવારી કરીને ચાલતો હોય તેવું દેખાયું. પોતે ઝેર ખાતો હોય તેવું દેખાયું. લાલ રંગના કરેણના ફૂલની માળા પહેરી હોય તથા દિગંબર અવસ્થામાં એકલો વિચરતો હોય તથા બીજા વિવિધ પ્રકારનાં દુઃસ્વપ્નો કંસે જોયા અને તેથી ભયભીત થયેલ કંસ મૃત્યુ ભયથી ત્રાસ પામીને ચિંતાતુર થયો અને તેથી જ તેને રાત્રે નિદ્રા આવી નહિ. (૨૮ થી ૩૧)

હે રાજન ! આ પ્રકારે કંસે દુઃખપૂર્વક રાત્રી પસાર કરી, પ્રભાત થયું. સમુદ્રના જળમાંથી સૂર્યોદય થયો એટલે કંસે મલ્લકીડાનો ઉત્સવ કરવાની શરૂઆત કરવાની આજ્ઞા કરી. તેથી પ્રથમ તો મલ્લ અખાડાની પૂજા કરી. માંગલિક વાદ્યો બજાવ્યા. વસ્ત્રો, ધ્વજા-પતાકા, પુષ્પમાળાઓ વગેરેથી મંડપો શણગાર્યા. બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો વગેરે શહેરના નાગરિકો તથા દેશના લોકો આવી આવીને મંડપમાં બેસવા લાગ્યા તથા રાજાઓ પણ યોગ્ય સ્થાને બેઠા અને પોતાના સચિવો સહિત કંસ પણ આવ્યો અને રાજવીઓને મધ્યે સિંહાસન ઉપર ઉદાસ મને બેઠો. તે સમયમાં તૂરી વગેરે વાદ્યો વાગવા લાગ્યા. તે સમયે ચાણૂર, મુષ્ટિક, શલ, તોશલ વગેરે મલ્લો વાદ્યોના શબ્દોથી હર્ષ પામીને આવ્યા અને તાલીઓના ફટાકા મારવા લાગ્યા. શારીરિક રીતે સજ્જ થયેલા તે મલ્લો પોતાના ગુરુઓ સહિત મલ્લ અખાડામાં હાજર થયા. કંસે આમંત્રિત નંદાદિ ગોવાળોએ પણ વિવિધ પ્રકારની ભેટો કંસને અર્પણ કરી અને રંગમંડપમાં એક મંચ પર બેઠા. (૩૨ થી ૩૮)

નન્દગોપાદયો ગોપા ભોજરાજસમાહુતાઃ ।

નિવેદિતોપાયનાસ્તે એકસ્મિન્મંચ આવિશન્ ॥ ૩૮ ॥

ઈતિ શ્રીમદ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘મલ્લરંગવર્ણન’ નામે બેતાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૩ મો

કુવલયાપીડ વધ તથા રંગમંડપ પ્રવેશ

શ્રીશુક ઉવાચ = અથ કૃષ્ણશ્ચ રામશ્ચ કૃતશૌચૌ પરંતપ ।

મલ્લદુન્દુભિનિર્ઘોષં શ્રુત્વા દ્રઘ્મુપેયતુઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! સવારમાં ઊઠીને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે સ્નાનાદિક કરીને શારીરિક શુદ્ધિ કરી, નિત્યકર્મ કરીને તેઓ સ્વસ્થ થયા. તે સમયમાં મલ્લકુસ્તીના નગારાના શબ્દો સાંભળીને બંને ભાઈઓ મલ્લકુસ્તી જોવા માટે મલ્લ અખાડા તરફ ચાલ્યા. (૧)

તેઓ મલ્લ અખાડાના દરવાજે પહોંચ્યા ત્યાં મહાવતે રસ્તામાં ઊભો રાખેલો કુવલયાપીડ નામનો હાથી તેણે દીઠો. તે હાથીને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની કેડ ઉપર ભેટ બાંધી અને મસ્તકના વાંકડિયા કેશને સરખા કરીને બાંધી લીધા અને ગંભીર વાણીથી મહાવતને કહેવા લાગ્યા. હે મહાવત ! અમારે મલ્લ અખાડામાં જવું છે. માટે રસ્તામાંથી આ હાથીને તું દૂર લઈ લે અને અમને રસ્તો કરી દે. જો તું એમ નહિ કરે તો આ હાથી સહિત તને યમલોકમાં પહોંચાડી દઈશ. તેમાં જરા પણ વાર નહિ લાગે. (૨ થી ૪)

શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રકારનાં તિરસ્કારપૂર્ણ વાક્યો સાંભળીને મહાવત ગુસ્સે થયો. તેથી તેણે કાળ, મૃત્યુ અને યમની સમાન ભયંકર કુવલયાપીડ હાથીને પ્રેરણા કરી. મહાવતની પ્રેરણાથી ક્રોધિત થયેલો હાથી શ્રીકૃષ્ણને મારવા માટે શ્રીકૃષ્ણ તરફ દોડ્યો અને પોતાની સૂંઢ વડે તેણે શ્રીકૃષ્ણને પકડી લીધા. પરંતુ ચપળ શ્રીકૃષ્ણ તેની સૂંઢમાંથી છટકી ગયા અને હાથીને મુક્કો મારીને તેના પગ નીચે શ્રીકૃષ્ણ છુપાઈ ગયા. તેથી હાથીએ શ્રીકૃષ્ણને દીઠા નહિ. ગંધથી વસ્તુઓને પારખનારો તે હાથી વધારે ગુસ્સે થયો. તેણે ફરીથી શ્રીકૃષ્ણને પકડી પાડ્યા. પરંતુ ફરીવાર શ્રીકૃષ્ણ બળ કરીને તેની સૂંઢમાંથી છટકી ગયા. ગરૂડ રમતાં રમતાં સર્પને ખેંચે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે હાથીનું પૂંછડું પકડીને તે બળવાન હાથીને પાછો ખેંચ્યો અને પચ્ચીસ ધનુષ્ય દૂર તેને ઢસડી ગયા અને ત્યાર પછી કોઈક બાળક વાછરડું પકડીને તેની સાથે જેમ ફરે તે રીતે હાથીનું પૂંછડું પકડીને ઊભેલા શ્રીકૃષ્ણ પણ હાથી જેમ ફરે તેમ ફરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી હાથનું પૂંછડું મૂકીને કૃષ્ણ હાથીની સામે આવ્યા અને તેને એક થપાટ મારી અને હાથીની સૂંઢ પોતાના પગની સમીપે આવી જાય તે રીતે હાથીની આગળ દોડવા માંડ્યા અને શ્રીકૃષ્ણને પકડવા હાથી પણ તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો. આ રીતે ઘણીવાર સુધી શ્રીકૃષ્ણે હાથીને રમાડ્યો અને દોડતાં દોડતાં રમતમાં શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી પર પડી ગયા અને પાછા તરત જ ઊભા થઈ ગયા. પરંતુ અહીં શ્રીકૃષ્ણ પડ્યા છે એમ માનીને તે હાથી પોતાના દાંતથી ત્યાં પૃથ્વી ખોદવા લાગ્યો. આ રીતે વિવિધ પ્રયત્નોથી હાથીનું બળ ક્ષીણ થયું અને તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અતિ ગુસ્સે થયો અને મહાવતની પ્રેરણાથી હાથીએ દોડીને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર હુમલો કર્યો. પોતા તરફ ધસી આવતા હાથીની શ્રીકૃષ્ણે સૂંઢ પકડી લીધી અને તેને પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યો અને સિંહની માફક રમત રમતમાં જ તેને પોતાના પગથી દબાવીને તેનો દાંત ખેંચી કાઢ્યો અને તે દાંતથી શ્રીકૃષ્ણે હાથીને તથા મહાવતને મારી નાખ્યા. (૫ થી ૧૪)

તેને મારીને તેનો દાંત હાથમાં લઈને બલરામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ મલ્લ અખાડા તરફ આગળ વધ્યા. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણના શરીર પર હાથીના મદના અને લોહીનાં બિંદુઓ જામી ગયાં હતાં. તેના મુખ પર પરસેવો વળી ગયો હતો. પોતાના ખભા ઉપર હાથીદાંત રાખનાર શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમ શૂરવીર માફક શોભતાં હતાં. ગોવાળો અને બળદેવ સહિત શ્રીકૃષ્ણે હાથીદાંતરૂપી ઉત્તમ આયુધ હાથમાં રાખીને મલ્લ અખાડામાં પ્રવેશ કર્યો. (૧૫, ૧૬)

બલરામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ મલ્લ અખાડામાં પ્રવેશ્યા તે સમયે વિવિધ લોકોએ શ્રીકૃષ્ણને વિવિધ સ્વરૂપે જોયા. તેમાં મલ્લોને વજ્ર જેવા, સામાન્ય જનસમુદાયને ઉત્તમ માનવ તરીકે, સ્ત્રીઓને મૂર્તિમાન કામદેવરૂપે, ગોવાળોને સ્વજનરૂપે, દુરાચારી રાજાઓને પોતાના નિયામક તરીકે, એમનાં માતાપિતાને પોતાના બાળકરૂપે, જ્ઞાની મનુષ્યોને વિરાટરૂપે, યોગીઓને પરમતત્ત્વરૂપે અને સર્વ યાદવોને પોતાના પરિવારમાં પરમ દેવરૂપે દેખાયા. (૧૭)

હે રાજન ! કંસનું મનોબળ જોકે દૃઢ હતું છતાં પણ તેણે જાણ્યું છે કૃષ્ણે કુવલયાપીડ હાથીને મારી નાખ્યો છે. તેથી તેને મનમાં નક્કી થયું કે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ કોઈ પણ ઉપાયે જીતવા મુશ્કેલ છે અને તેથી જ તે કંસ મનમાં અતિ ભયભીત થયો. (૧૮)

વિવિધ વસ્ત્રો, વિવિધ આભૂષણો અને વિવિધ પુષ્પોની માળાઓથી સુંદર દેખાતા. મહાભુજાવાળા તે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સુંદર વેશ ધારીને આવેલા બે ઉત્તમ નાટકની માફક પોતાની કાંતિથી સર્વનાં મન અને નેત્રને આકર્ષિત કરતા હતા. (૧૯)

રંગમંચ ઉપર ઊભેલા તે બંને મહાપુરુષોને જોઈને રંગમંચમાં બેઠેલા રાજાઓ, નાગરિકો, દેશવાસીઓ વગેરે સર્વનાં મન, મુખ અને નેત્રો હર્ષથી પ્રકુલ્લિત થયા અને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને જોવાથી તેઓ તૃપ્ત થયા ન હોય તે રીતે તેઓ એક દૃષ્ટિથી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના મુખને વારંવાર જોવા લાગ્યા. (૨૦)

રંગમંચ ઉપર બેઠેલા તથા ચોતરફ ઊભેલા લોકો પોતાનાં નેત્રો વડે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું પાન કરતા હોય, જીભથી જાણે ચાટતા હોય, નાસિકાથી સૂંઘતા હોય, હાથથી ભેટતા હોય તે રીતે ઉતાવળા ઉતાવળા સર્વે લોકો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને નિહાળતા હતા. (૨૧)

શ્રીકૃષ્ણના રૂપ, ગુણ, માધુર્ય, પ્રગલ્ભતા વગેરેનું તેઓને સ્મરણ થયું હોય તે રીતે પોતે જોયેલા અને સાંભળેલા શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમોની વાતો પરસ્પર કરતા હતા. તે લોકો પરસ્પર વાતો કરતા કે આ બંને ભાઈઓ ભગવાન નરનારાયણના અંશથી અહીં વસુદેવને ઘેર પ્રગટ થયા છે. તેમાં આ જે શ્રીકૃષ્ણ છે તે દેવકીના ઉદરથી પ્રગટ્યા છે અને પછીથી તેને ગોકુળ લઈ ગયા અને નંદજીને ઘેર તે ગુપ્ત રીતે રહીને ત્યાં જ તે મોટા થયા છે અને તે શ્રીકૃષ્ણે જ પૂતના, તૃણાવર્ત વગેરેનો સંહાર કર્યો તથા યમલાજુન વૃક્ષોનો ઉદ્ધાર કર્યો. શંખચૂડ, કેશી, ધેનુકાસુર તથા બીજા કેટલાક દેવોને આ શ્રીકૃષ્ણે જ મારી નાખ્યા છે. (૨૨ થી ૨૫)

અને લોકો એમ પણ કહેતા હતા કે આ શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળો સહિત ગાયોને દાવાનળમાંથી ઉગારી લીધા હતા તથા કાલીય નાગને પણ તેણે જ નાથ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે સાત દિવસ સુધી એક જ હાથે ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરીને વૃષ્ટિ અને વંટોળિયાથી વ્રજવાસીઓનું રક્ષણ કરી ઈન્દ્રનો

ગર્વ ઉતાર્યો હતો. આનંદ સહિત હાસ્ય અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિવાળા શ્રીકૃષ્ણના મુખને જોઈને વ્રજની ગોપીઓ પ્રયત્ન વિના જ આનંદથી પોતાનાં દુઃખ વીસરી જતી તે જ આ કૃષ્ણ છે. (૨૬ થી ૨૮)

અને વળી લોકો એમ કહેતા કે આ શ્રીકૃષ્ણ વિષયક ભવિષ્ય કહેનારા મહાપુરુષોનું એવું કહેવું છે કે આ શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત યદુવંશ ભવિષ્યમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામશે તેમજ સંપત્તિ, યશ અને મહત્તા વગેરેથી યદુવંશ સમૃદ્ધ થશે. અને બલરામને જોઈને લોકો એમ કહેતા કે સ્વરૂપમાં રૂપાળા અને કમળ સમાન નેત્રવાળા આ બલરામ છે તે શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ છે. તે બલરામે પ્રલંબાસુર, વત્સાસુર અને બકાસુર જેવાને માર્યા છે. (૨૯, ૩૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! લોકો આ પ્રકારે પરસ્પર વાત કરતા હતા અને શરણાઈ વગેરે વાઘોના શબ્દો પણ થતા હતા. તે સમયે રંગમંચ ઉપર ઊભેલા શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને યાણૂર નામના મલ્લે બોલાવ્યા અને કહ્યું. (૩૧)

યાણૂર કહે : અરે નંદપુત્ર બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ! શૂરવીરો પણ તમારું સન્માન કરે છે અને તમે મલ્લયુદ્ધ કરવામાં કુશળ પણ છો એવું મહારાજા કંસે સાંભળ્યું છે તેથી જ આપનું મલ્લયુદ્ધ જોવા માટે જ તમોને મહારાજા કંસે અહીં બોલાવ્યા છે. અને મન, કર્મ અને વચનથી જે પ્રજા રાજાને પ્રસન્ન કરે છે તે પ્રજા સુખી થાય છે અને જે રાજાની આજ્ઞા વિરુદ્ધ ચાલે છે તે દુઃખી થાય છે અને ગોવાળ લોકો તમે હંમેશા આનંદપૂર્વક વનમાં ગાયો અને વાછરડાંઓ ચરાવો છો અને સાથે સાથે મલ્લકુસ્તી પણ કરતા રહો છો. માટે આવો, તમે અમારી સાથે મલ્લકુસ્તી કરો અને મલ્લયુદ્ધ કરીને આપણે રાજાને પ્રસન્ન કરીએ. રાજા પ્રસન્ન થવાથી સર્વે પ્રાણીઓ પ્રસન્ન થાય છે કારણ કે રાજા છે તેને આધારે ભૂતપ્રાણીમાત્ર છે. (૩૨ થી ૩૫)

મલ્લનાં વચન સાંભળીને મલ્લયુદ્ધમાં પ્રીતિ રાખનાર કૃષ્ણે પ્રથમ તો યાણૂરની પ્રશંસા કરી અને પછીથી દેશકાળને અનુરૂપ વાક્યો વડે યાણૂરને કહેવા લાગ્યા. (૩૬)

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે યાણૂર ! તમે અને અમે કંસની પ્રજા છીએ માટે આપણે રાજાની ઈચ્છા મુજબ ક્રિયા કરી તેને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ અને યોગ્ય કામ કરવાની રાજા તરફની આજ્ઞા મળે તે ખરેખર રાજાની આપણી ઉપર કૃપા જ કહેવાય. પરંતુ અમે તો બાળક છીએ અને તમે યુવાન, સશક્ત અને મલ્લકુસ્તીમાં કુશળ શૂરવીર મલ્લ છો. બાળકની સાથે બળવાનો યુદ્ધ કરે છે તું યોગ્ય છે ? મલ્લયુદ્ધ તો સમોવડિયા શૂરવીર મલ્લોનું હોવું જોઈએ અને સભાસદોને તથા સભાને અધર્મની આભડછેડનો દોષ ન લાગવો જોઈએ. (૩૭, ૩૮)

શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સાંભળીને યાણૂરે તેને કહ્યું હે કૃષ્ણ ! તું બાળક નથી તેમ જ કિશોર પણ નથી. પરંતુ તું ખરેખર મહાબળવાન શૂરવીર યોદ્ધો છો તેમજ બળવાન પુરુષોમાં પણ અતિ બળવાન આ બલરામ પણ મહાશૂરવીર છે. કારણ કે તમે બંનેએ સહસ્ત્ર હાથીના બળવાળા કુવલયાપીડ હાથીને હમણાં જ રમત રમતમાં જ મારી નાખ્યો છે. (૩૯)

માટે હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! તમારે બંનેએ બળવાન મલ્લોની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવું જ પડશે અને તેમાં કોઈ પ્રકારની અનીતિ છે જ નહિ. માટે હે કૃષ્ણ ! તું મારી સાથે યુદ્ધ કર અને આ બલરામ મુષ્ટિક સાથે યુદ્ધ કરે. (૪૦)

તસ્માદ્ભવદ્ભયાં બલિભિર્યોદ્ધવ્યં નાઽનયોઽત્ર વૈ ।

મયિ વિક્રમ વાર્ણેય બલેન સહ મુષ્ટિકઃ ॥ ૪૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કુવલયાપીડ વધ’ નામે તેતાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૪ મો

મલ્લો તથા કંસનો વધ અને માત-પિતાનાં દર્શન

શ્રીશુક ઉવાચ = એવં ચર્ચિતસઙ્કલ્પો ભગવાન્ મધુસૂદનઃ ।

આસસાદાથ ચાણૂરં મુષ્ટિકં રોહિણીસુતઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! યાણૂરની સાથે આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછીથી મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ યાણૂરની સાથે અને રોહિણીનંદન બલરામ મુષ્ટિકની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. (૧)

પરસ્પર એકબીજાને જીતવાની આશાથી હાથમાં હાથ અને પગમાં પગ ભરાવીને બળપૂર્વક એકબીજાને ખેંચવા લાગ્યા અને બે અરત્ની સાથે બે અરત્ની, બે ગોઠણો સાથે બે ગોઠણો, માથા સાથે માથું, છાતી સાથે છાતી એમ પરસ્પર અવયવો ભટકાવવા લાગ્યા. એકબીજાને પકડીને ફેરવવા તથા ધક્કો મારવો, બથંબથા આવવું, જમીન પર પછાડવો, તેને છોડીને પાછું હટીને વળી પાછું દોટ મૂકીને તેને પકડવો વગેરે મલ્લયુદ્ધની ક્રિયાઓ વડે એકબીજાની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા તથા ઢીંચણો વાળવા, પગ વાળવા, જમીન ઉપર પડેલાને ત્યાંથી ખસેડવો, હાથથી તેને ઊંચકીને દૂર લઈ જવો, ડોકમાં વળગી રહેલાને દૂર કરવો, હાથપગને દડાને માફક વાળી દેવા વગેરે ક્રિયા કરીને એકબીજાના શરીરને ઈજા કરવા લાગ્યા. (૨ થી ૫)

આ મલ્લયુદ્ધ જોવા આવેલી સ્ત્રીઓ પરસ્પર કહેવા લાગી કે આ મલ્લયુદ્ધ અનીતિમય છે. કારણ કે આ દ્વન્દ્વ યુદ્ધમાં એક બળવાન છે અને એક નિર્બળ છે તેમજ એક યુવાન છે અને એક બાળક છે. આવું અનીતિમય મલ્લયુદ્ધ જોઈને દયાળુ સ્ત્રીઓના મનમાં ખેદ થયો અને પરસ્પર કહેવા લાગી કે દુઃખની વાત છે કે કંસની આ રાજસભાના સભાસદો અન્યાય અને અધર્મપૂર્વકનું આ મલ્લયુદ્ધ જુએ છે છતાં તેઓ કંઈ પણ બોલતા નથી અને તેઓ તો મલ્લયુદ્ધ જોવામાં જ તલ્લીન છે. સર્વ રીતે સુદૃઢ અવયવોવાળા, પર્વત સમાન મોટા આ મહામલ્લોની સરખામણીમાં અતિશય સુકુમાર શરીરવાળા આ બે બાળકો નાના છે. આ સભાને અમે સભાસદોને ધર્મમર્યાદાનો ભંગ કરવારૂપી દોષ લાગવાનો જ. છડેયોક જ્યાં અધર્મ થતો હોય ત્યાં સમજુ માણસે ક્યારેય ઊભું રહેવું નહિ. સભાસદને કેવા દોષો લાગે છે તે જાણનાર વિવેકી માણસે સભામાં આવવું ન જોઈએ. કારણ કે જાણવા છતાં કાંઈ પણ બોલે જ નહિ અને હું કાંઈ પણ જાણતો જ નથી એમ બોલનાર આ બંને પુરુષોને પાપ લાગે છે. (૬ થી ૧૦)

શત્રુની પાછળ ચારે તરફ દોડતા આ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ પાણીથી ભીંજાયેલા કમળના ડોડાની માફક પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયું છે તે તો જુઓ. મુષ્ટિક પ્રત્યે ક્રોધિત થયેલ અને હાસ્યથી શોભતું લાલ નેત્રવાળું બલરામનું મુખ તો તમે જોતા જ નથી. તે જરા જુઓ તો ખરા ! (૧૧, ૧૨)

અને આનંદની વાત તો તે છે કે વ્રજભૂમિ ખરેખર પુણ્યશાળી છે કારણ કે જેના ચરણની સેવા શંકર અને લક્ષ્મીજી કરે છે, જે પુરાણપુરુષ છે તે પરમાત્મા ગુપ્ત રીતે મનુષ્ય શરીરમાં રહીને વ્રજભૂમિમાં ગાયો ચારે છે. વિવિધ પુષ્પોની માળાઓ પહેરીને બલરામની સાથે ફરતા ફરતા વાંસળી વગાડે છે. (૧૩)

અને ગોપીઓએ એવું શું મોટું તપ કર્યું હશે ? કે જે પુણ્ય પ્રભાવે તે ગોપીઓ પોતાની દૃષ્ટિ વડે કૃષ્ણના અદ્વિતીય અને અનુપમ સ્વરૂપનું હંમેશા પાન કરે છે. કારણ કે કૃષ્ણનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે હંમેશા નવીન ને નવીન રહે છે. યશ, લક્ષ્મી અને ઐશ્વર્યો શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં હંમેશાં સ્થિર થઈને રહે છે. કૃષ્ણના તે સ્વરૂપને ગોપીઓ હંમેશાં નિહાળે છે. (૧૪)

કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખવાથી આપણને સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જ છે એમ માનનારી તે ગોપીઓ ભાગ્યશાળી છે કારણ કે માનસિક રીતે શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ રાખનારી તે ગોપીઓ ગાયો દોહતા, અનાજ ખાંડતાં, દહીં વલોવતાં, લીંપતા, છોકરા હિંચોળતાં તથા રમાડતાં, પાણી ભરાતાં તથા છાંટતાં, વાસીદું વાળતાં વગેરે ક્રિયા કરતી વખતે પણ ગદ્ ગદ્ કંઠથી શ્રીકૃષ્ણના જ ગુણગાન કરે છે. (૧૫)

સવારમાં ગાયો લઈને શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં જાય અને સાયંકાળે ગાયો ચરાવીને વાંસળી વગાડતાં વગાડતાં પાછા વ્રજમાં આવે તે વાંસળીનો નાદ સાંભળીને મહાપુણ્યશાળી તે ગોપીઓ ઘરમાંથી બહાર આવીને રસ્તા ઉપર ઊભી રહીને શ્રીકૃષ્ણના સુંદર મંદહાસ્યવાળા મુખને નિહાળે છે. (૧૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પરસ્પર વાતચીત કરતી હતી. તે સમયમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણે પોતાનો શત્રુ જે ચાણૂર મલ્લ હતો તેને મારવાનો વિચાર કર્યો. (૧૭)

સ્ત્રીઓની ભયજનક વાણી સાંભળીને પુત્ર સ્નેહથી વિહ્વળ અને શોકાતુર અને પુત્રોના પરાક્રમને નહિ જાણનારા વસુદેવ અને દેવકી મનમાં સંતાપ કરવા લાગ્યા. (૧૮)

તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ ચાણૂર સાથે અને બલરામ મુષ્ટિક સાથે મલ્લકુસ્તીના વિવિધ પ્રયોગથી અતિશય લડવા લાગ્યા. (૧૯)

વજ્રના પ્રહાર જેવા શ્રીકૃષ્ણના શરીરના પ્રહારથી ચાણૂરનાં સર્વે અંગો ભાંગવા લાગ્યાં. તેથી તે ઘણીવાર ઉદાસ થવા લાગ્યો અને અતિ ગુસ્સે થઈને હાથની મૂઠીઓ વાળી બાજ વેગથી શ્રીકૃષ્ણ સામે દોડીને ઊછળીને તેણે શ્રીકૃષ્ણની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. છતાં પણ પુષ્પમાળાના પ્રહારથી હાથીને કોઈ અસર થતી નથી. તે રીતે મલ્લના પ્રહારથી શ્રીકૃષ્ણને કાંઈ અસર થઈ નહિ અને શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં જ અડગ ઊભા રહ્યા અને પછીથી ચાણૂરના બંને હાથ પકડીને શ્રીકૃષ્ણે તેને ઘણીવાર ફેરવ્યો અને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. ત્યાર પછી તેને પૃથ્વી પર પડ્યો અને એ જ પ્રમાણે મુષ્ટિકે બલરામ તરફ પ્રથમ મુષ્ટિ પ્રહાર કર્યો કે તરત જ બળવાન બલરામે તેને જોરદાર થપાટ મારી. તેથી તેને તમ્મર આવી ગઈ. તે ધ્રૂજવા લાગ્યો. તેના મોંઢામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું અને પવનના વેગથી વૃક્ષ પડે તેમ મુષ્ટિક પ્રાણ રહિત થઈને જમીન પર પડ્યો. (૨૦ થી ૨૫)

હે રાજન ! આ બંને મલ્લો મરાયા ત્યાર પછી કૂટ નામનો મલ્લ લડવા માટે આવ્યો. તેને તો મહાશૂરવીર બલરામે રમતાં રમતાં ડાબા હાથની મુઠી મારીને તિરસ્કાર પૂર્વક મારી નાખ્યો.

તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણે શલને પગની લાત મારીને તેનું માથું ફોડી નાખ્યું અને તેના શબના શરીરના બે ફાડા કરી નાખ્યા. તેથી તે બંને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. આ રીતે ચાણૂર, મુષ્ટિક, કૂટ, શલ, તોશલ વગેરે મલ્લો મરાયા તેથી બીજા મલ્લો મૃત્યુના ભયથી ભાંગી ગયા. (૨૬ થી ૨૮)

અને પગનાં ઝાંઝરોનો મધુર અવાજ કરતાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મિત્ર ગોવાળોને મલ્લ અખાડામાં ખેંચી લાવ્યા અને તેઓની સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તે સમયમાં પણ શરણાઈ વગેરે વાદ્યો તો વાગતા જ હતા. (૨૯)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામના આ પરાક્રમથી સર્વ લોકો ખુશ થયા. બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા અને મહાત્માઓ પણ એમ કહેવા લાગ્યા કે આ સારું કામ થયું. (૩૦)

મોટા મોટો મલ્લો મરાયા. બાકીના ભાગી ગયા તે જોઈને કંસે વાજિંત્રો વગાડવાનું બંધ કરાવ્યું અને કહ્યું કે દુરાચારી વસુદેવના આ બે છોકરાઓને શહેરમાંથી બહાર કાઢી મૂકો. નંદ વગેરે ગોવાળોનું બધું ધન લૂંટી લો અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા નંદને જેલમાં પૂરી દો અને દુષ્ટિ બુદ્ધિવાળા નીચ વસુદેવને તત્કાળ મારી નાખો અને મારા પિતા ઉગ્રસેનને પણ મારી નાખો. કારણ કે તે રાજ્યના શત્રુપક્ષને મદદ કરે છે. (૩૧ થી ૩૩)

હે રાજન ! કંસ આ પ્રકારે બબડતો હતો કે સાંભળીને અવિનાશી શ્રીકૃષ્ણને ક્રોધ થયો અને તેણે પોતાના શરીરને હળવું બનાવ્યું અને પછીથી કંસ બેઠો હતો તે સિંહાસન ઉપર કૂદી પડ્યા. પોતાના મૃત્યુરૂપે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની નજીક આવ્યા. તેથી દેહ મનવાળો કંસ સિંહાસન પરથી એકદમ નીચે ઊતર્યો અને તેણે ઢાલ અને તલવાર હાથમાં લીધાં અને શ્રીકૃષ્ણને મારવા માટે તે આકાશમાં શકરો ઊડે તેમ સિંહાસન ઉપર ડાબી અને જમણી તરફ દોડવા લાગ્યો અને હાથમાં તલવાર રાખીને શ્રીકૃષ્ણને પકડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે સમયમાં ઉગ્ર તેજવાળા શ્રીકૃષ્ણે ગરુડ જેમ સર્પને પકડે તેમ જોરથી કંસને પકડી પાડ્યો અને તેના કેશ પકડીને તેને મલ્લઅખાડામાં નીચે પાડ્યો અને વિશ્વના આધારરૂપ કૃષ્ણ તે કંસની ઉપર ચડી બેઠા. આમ, મંચ ઉપરથી કંસ મલ્લઅખાડામાં પડ્યો અને તેની ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પડ્યા. તેથી તે કંસ મરણ પામ્યો. ત્યારપછીથી સિંહ જેમ હાથીને ઘસડે તે રીતે સર્વે મનુષ્યોની નજર સમક્ષ મરેલા કંસને શ્રીકૃષ્ણે ઘસડ્યો. હે રાજન ! તે સમયે સર્વે મનુષ્યોમાં હાહાકાર મચી ગયો. (૩૪ થી ૩૮)

તે કંસ હંમેશા ખાતાં, પીતાં, બોલતાં, ચાલતાં, શ્વાસ લેતાં અને શયન સમયમાં પણ ભયનો માર્યો વ્યાકુળ બુદ્ધિએ પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ સુદર્શનચક્રધારી શ્રીકૃષ્ણને સતત નિહાળતો તેથી જ દુરાચારીઓના અપ્રાપ્ય શ્રીકૃષ્ણના ધામને તે પામ્યો. (૩૯)

ત્યારપછી કંક, ન્યગ્રોધક વગેરે કંસના નાના ભાઈઓ આઠ હતા, તે સર્વે કંસનું વેર વાળવા માટે કૃષ્ણને મારવા દોડી આવ્યા. યુદ્ધ માટે સજ્જ થયેલા અને દોડી આવતા તેઓને જોઈને સિંહ જેમ પશુઓને મારી નાખે તે રીતે બલરામે પરીઘ નામના હથિયારથી તે સર્વનો નાશ કર્યો. (૪૦, ૪૧)

ભાઈઓ સહિત કંસનો આ રીતે વિનાશ થવાથી આકાશમાં દુંદુભિ વાગવા લાગ્યા. ભગવાનની વિભૂતિરૂપ બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણને વધાવ્યા અને પ્રસન્ન અને કૃષ્ણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. (૪૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પતિના મરણથી દુઃખી થયેલી કંસની સ્ત્રીઓ આંખોમાંથી આંસુ સારતી, માથાઓ કૂટતી તેઓ પતિના શબ પાસે આવી અને વીર શય્યામાં સૂતેલા પોતાના પતિને આલિંગન કરતી વારંવાર શોક કરતી વિલાપ કરવા લાગી. વિલાપ કરતાં તેઓ બોલતી હતી કે હે નાથ ! હે પ્રિય ! હે ધર્મજ ! હે પ્રજાવત્સલ ! તમારા મરણથી ઘર સહિત અમારો પણ નાશ જ થયો છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આપ મથુરાના પતિ હતા. આજે આ મથુરા નગરી તમારા વિયોગથી ઉત્સવ અને મંગળ રહિત બની છે. તેથી અમારી માફક આ નગરી પણ વિધવા બની છે અને તેથી જ આ નગરી શોભા રહિત છે અને હે નાથ ! નિરપરાધી પ્રાણીઓનો તમે દ્રોહ કર્યો તેથી જ તમારી આવી દશા થઈ છે. પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર કયો પુરુષ સુખી થાય ? અને તેમાં વળી આ જે શ્રીકૃષ્ણ છે તે તો દેહધારીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કરનારા છે. તેનો દ્રોહ કરનાર પુરુષ કોઈ દિવસ સુખી થાય જ નહિ. (૪૩ થી ૪૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યારપછી લોકનું કલ્યાણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે તે સ્ત્રીઓને આશ્વાસન આપ્યું અને કંસ વગેરે જે મરણ પામ્યા હતા તેના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર વગેરે સર્વે ક્રિયાઓ કરાવી. (૪૯)

ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં માતાપિતાને કેદમાંથી છૂટાં કરાવ્યાં અને બલરામે અને શ્રીકૃષ્ણે માતાપિતાના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને ચરણસ્પર્શ કરીને નમસ્કાર કર્યા. (૫૦)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ જગતના ભગવાન છે એમ માનીને વસુદેવ અને દેવકી તેઓને ભેટ્યા નહિ પરંતુ દૂરથી પ્રણામ કર્યા. (૫૧)

દેવકી વસુદેવશ્ચ વિજ્ઞાય જગદીશ્વરૌ ।

કૃતસંવન્દનૌ પુત્રૌ સસ્વજાતે ન શક્ષિતૌ ॥ ૫૧ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘કંસવધ’ નામે યુમાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૫ મો

ઉગ્રસેનનો રાજ્યાભિષેક, ગુરુગૃહે નિવાસ, વિદ્યાભ્યાસ

શ્રીશુક ઉવાચ = પિતરાવુપલબ્ધાર્થૌ વિદિત્વા પુરુષોત્તમઃ ।

મા ભૂદિતિ નિજાં માયાં તતાન જનમોહિનીમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પુરુષોમાં ઉત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વિચાર્યું કે મારાં માતાપિતા આ દેવકી અને વસુદેવ મને પરમેશ્વર જાણીને મારા સ્વરૂપનું પરમ જ્ઞાન અત્યારે ન પામે તે જ સારું છે. આમ વિચારીને ભગવાને મનુષ્યને મોહ પમાડે તેવી પોતાની માયા વસુદેવ અને દેવકી પ્રત્યે ફેલાવી જેથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પુત્ર માનવા લાગ્યા. (૧)

યદુવંશની સાત્વત શાખાના યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મોટા ભાઈ બલરામને સાથે લઈને પ્રેમપૂર્વક માતાપિતા પાસે ગયા અને નમસ્કાર કરીને વિયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે હે

માતા ! હે પિતા ! તમે બંને અમારા માટે નિત્ય ખૂબ જ આતુર રહેતાં પરંતુ અમારા તરફથી તમોને અમારી બાલ્યાવસ્થા, પૌગંડ અવસ્થા અને કિશોર અવસ્થાના તમને કોઈ પ્રકારનાં સુખો મળ્યાં નથી અને કમભાગી અમોને અમારાં માતાપિતા તમારી સાથે રહેવાનું પણ સુખ મળ્યું નહિ અને પિતાના ઘરમાં રહીને માતાપિતાના લાડકોડનો જે આનંદ બાળકોને મળે છે તે આનંદ પણ અમોને મળ્યો નહિ. (૨ થી ૪)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારેય પુરુષાર્થ મનુષ્ય દેહથી જીવાત્મા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે મનુષ્યદેહ જેનાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને જેણે તેનું પોષણ કર્યું છે તે માતાપિતાનો બદલો માણસ એક સો જન્મે પણ આપી શકતો નથી. (૫)

શારીરિક રીતે સશક્ત અને આર્થિક રીતે સદ્ગુણ પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાને પાળતો પોષતો નથી તેવો માણસ મરી ગયા પછી યમપુરીમાં જ જાય છે અને ત્યાં યમરાજા તેને તેનું જ માંસ ખવરાવે છે. (૬)

શારીરિક અને આર્થિક રીતે સદ્ગુણ મનુષ્ય, માતાપિતા, પરિવારનો વૃદ્ધ માણસ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીનું તથા પોતાનાં નાનાં બાળકોનું તથા ગુરુનું, બ્રાહ્મણોનું અને શરણાગતનું ભરણપોષણ નથી કરતો તે જીવતા મરેલો જ છે. (૭)

હે માતાપિતા ! અમે તો હંમેશા મનમાં કંસથી ભયભીત જ હતા તેથી તમારી પાસે આવી શકતા નહિ અને તેથી જ આટલાં વર્ષો સુધી અમો તમારી સેવા કરી શક્યા નથી. તેથી અમે એમ માનીએ છીએ કે અમારાં આટલાં વર્ષો નકામાં વેડફાયાં છે. (૮)

હે માતા ! હે પિતા ! શત્રુરૂપ કંસ તરફથી અત્યંત દુઃખી થયેલા અને પરાધીન અમો તમારી સેવા કરી શક્યા નથી. તો તમો અમોને ક્ષમા આપો. આ પ્રમાણે આદરપૂર્વક વિનંતી કરી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં માતા-પિતાને પ્રસન્ન કર્યા. (૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! માયિક દૃષ્ટિવાળાઓને માનવરૂપે દેખાતા વિશ્વના આત્મારૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાણી સાંભળીને વસુદેવ અને દેવકી મોહિત થયાં અને પોતાના તે બંને પુત્રોને ખોળામાં બેસાડીને તથા મળીને પરમ આનંદ પામ્યાં. (૧૦)

હે રાજન ! બંને પુત્રોના સ્નેહપાશથી બંધાયેલાં વસુદેવ અને દેવકી હર્ષનાં આંસુઓથી પુત્રોને નવડાવવા લાગ્યાં. પુત્રોમાં મોહિત થયેલા અને ગદ્ગદિત થયેલા તેઓ કાંઈ પણ બોલી ન શક્યા. (૧૧)

માતાપિતાને મળીને તેને આનંદિત કર્યા પછીથી દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની માતાના કાકા અને કંસના પિતા જે ઉગ્રસેનને સમગ્ર યાદવોના રાજા તરીકે નિયુક્ત કર્યા. (૧૨)

શ્રીકૃષ્ણે ઉગ્રસેનને કહ્યું કે મહારાજા ઉગ્રસેન ! આપ સર્વે યાદવોના રાજા છો અને અમો સર્વે તમારી પ્રજા છીએ. માટે આપ જે આજ્ઞા કરશો તે અમો સહર્ષ સ્વીકારીશું અને યયાતિના શાપને કારણે અમારા વંશના યાદવો રાજ્યશાસનને યોગ્ય નથી. તેથી આપ જ રાજ્યશાસન સંભાળો તે યોગ્ય છે. (૧૩)

અને સેવક તરીકે હું તમારી પાસે જ રહીશ તેથી દેવતાઓ પણ તમોને નમસ્કાર કરીને આપને કરવેરો આપશે તો પછી સામાન્ય રાજવીઓ આપને કરવેરો આપે તેમાં શું કહેવાનું હોય ? (૧૪)

આ રીતે ઉગ્રસેનને કહીને તેને રાજા બનાવ્યા. પછીથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યદુ, વૃષ્ણિક, અંધક, મધુ, દાશાર્હ અને કુકર વગેરે વંશના સર્વે યાદવો તથા સંબંધીઓ અને જ્ઞાતિજનો તે સર્વેને મથુરામાં તેડાવી તેમનો સત્કાર કરીને ધન, ધામ વગેરે આપીને તે સર્વેને મથુરા રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો. કારણ કે તે સર્વે કંસના ભયથી મથુરા રાજ્ય છોડીને અન્ય રાજ્યોમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ દુઃખી હતા. તેઓને આશ્વાસન આપી વસવાટ આપી સુખી કર્યા. (૧૫, ૧૬)

અને ત્યાર પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયથી સુરક્ષિત સર્વે યાદવો પોતપોતાનાં ઘરોમાં રહીને આનંદ માણવા લાગ્યા. તેઓના સર્વે સંકલ્પો પૂરા થયા તેમજ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવની સહાયતાથી તેઓના સંતાપો પણ દૂર થયા. શોભાયમાન, દયાપૂર્ણ, આનંદિત અને મંદહાસ્યવાળું શ્રીકૃષ્ણનું મુખ જોઈને સર્વે યાદવો નિત્ય આનંદમંગળમાં રહેતા. જેઓ વૃદ્ધ હતા તે સર્વે યાદવો શ્રીકૃષ્ણના મુખકમળનાં અમૃતનું નેત્રો દ્વારા વારંવાર પાન કરતા અને તેથી તેઓ બળવાન અને યુવાન જેવા બની જતા. (૧૭ થી ૧૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યાર પછી દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ બંને નંદજીને મળ્યા અને વિનંતિપૂર્વક તેઓને કહેવા લાગ્યા કે હે પિતાજી ! તમે બંનેએ સ્નેહપૂર્વક અમારું ખૂબ જ લાલનપાલન કર્યું છે અને જગતમાં તે પ્રસિદ્ધ છે કે માતાપિતાને પોતાના શરીરથી પણ પુત્રોમાં વધારે સ્નેહ હોય છે અને તે અધિક સ્નેહથી તમો અમોને ઉછેરીને મોટા કર્યા છે. (૨૦, ૨૧)

પુત્રોનું રક્ષણ અને પોષણ કરવામાં અસમર્થ સંબંધીઓએ જેઓને તજી દીધેલા હોય તેવાં બાળકોનું જે માતાપિતા પોતાના સંતાનની માફક જ લાલનપાલન કરે છે તેઓ જ તે બાળકોનાં સાચાં માતાપિતા છે. હે પિતાજી ! આપ વ્રજમાં જાઓ અને અમો દુઃખમાં પડેલા અમારા સંબંધીઓને સુખ થાય તેવી સગવડતા કરી આપીએ અને અમારા સ્નેહસંબંધોને યાદ કરીને દુઃખી થતા તમારા જેવા સર્વે સંબંધીઓને મળવા માટે અમો આવીશું. (૨૨, ૨૩)

હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે નંદજીને આ પ્રમાણે કહ્યું અને નંદજી સાથે આવેલા સર્વ ગોવાળોને આશ્વાસન આપ્યું તેમજ વસ્ત્ર, ઘરેણા, વાસણ વગેરે આપીને સર્વનો સત્કાર કર્યો. (૨૪)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના સ્નેહથી વિહ્વળ થયેલા નંદજી પણ ગદ્ગદિત થઈ ગયા. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને ભેટી પડ્યા. ત્યારબાદ ગોવાળો સહિત નંદજી વ્રજમાં ગયા. (૨૫)

ત્યારપછીથી વસુદેવે પોતાના બંને પુત્રોના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરવા માટે પોતાના પુરોહિતને બોલાવ્યા અને શાસ્ત્રોક્ત રીતિ મુજબ પુરોહિત અને બ્રાહ્મણોએ બંનેને દ્વિજ સંસ્કાર કરાવીને યજ્ઞોપવિત આપ્યું. (૨૬)

તે વિધિ પૂર્ણ થયો ત્યારે બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી, વસ્ત્ર, ઘરેણા વગેરેથી તેઓનો સત્કાર કર્યો તથા દક્ષિણા આપી. સુવર્ણ અને પુષ્પોની માળાથી તથા રેશમી વસ્ત્રોથી શણગારેલી અને વાછરડાંઓ સહિત ગાયોનાં દાન કર્યા અને ઉદાર મનવાળા વસુદેવે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના જન્મ સમયે જે ગાયો દાનમાં દેવોનાં સંકલ્પ કરેલો તે યાદ કરીને તે ગાયોનાં પણ દાન કર્યા. અધર્મપૂર્વક કંસે વસુદેવની સંપત્તિ જપ્ત કરી હતી. તેમાં વસુદેવની ગાયો પણ હતી. તેમાંથી જ વસુદેવે આ દાન કર્યા. દ્વિજત્વ સંસ્કાર અને ઉપનયન પામેલા બંને ભાઈઓ ઉત્તમ વ્રતવાળા બન્યા અને યદુકુળના આચાર્ય ગર્ગાચાર્ય પાસેથી ગાયત્રી મંત્રોપદેશ લઈને તેઓ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવા લાગ્યા. (૨૭ થી ૨૮)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ જગતના ઈશ્વર છે. સર્વ વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ છે, સર્વજ્ઞ છે છતાં પણ તે માનવશરીરમાં રહેલા હોવાથી સ્વભાવસિદ્ધ જે પોતાનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન તેને છુપાવીને જ પોતે રહેતા હતા અને વિદ્યાભ્યાસ નિમિત્તે બંને ભાઈઓ ઉજ્જૈન શહેરમાં રહેનાર કશ્યપગોત્રનાં સાંદીપની નામના બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા અને ત્યાં તેની આજ્ઞા મુજબ રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યા. નિર્દોષ ભાવથી ગુરુની પાસે કેવી રીતે રહેવું અને ગુરુને દેવ માનીને ગુરુની સેવા કરવી એવું બીજાઓને શીખવવા માટે જ દેવની માફક ગુરુની સેવા કરનારા, જીતેન્દ્રિય, વિદ્યાભ્યાસમાં આદરભાવવાળા તે બંને ગુરુની આજ્ઞા મુજબ રહેવા લાગ્યા. (૩૦ થી ૩૨)

શુદ્ધ ભાવથી ગુરુની અનુવૃત્તિ પાળનાર તે બંને ભાઈઓ ઉપર ગુરુ સાંદીપની ઋષિ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા. તેથી વેદનાં છ અંગો સહિત ચાર વેદો, ઉપનિષદો, મંત્રો, દેવો તથા રહસ્યમય ધનુર્વેદ, ધર્મશાસ્ત્રો, ન્યાયશાસ્ત્ર, મીમાંસાશાસ્ત્ર, તર્કવિદ્યા તથા છ પ્રકારની રાજનીતિ વગેરે સર્વ વિદ્યા સાંદીપની ઋષિએ બલરામ અને કૃષ્ણને શીખડાવી. (૩૩, ૩૪)

હે રાજન ! મહાપુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને સર્વ વિદ્યાના પ્રવર્તક તે બંને ભાઈઓ ગુરુ એક વખત જે વિદ્યા શીખવાડે તે તરત જ ગ્રહણ કરી લેતા. આ રીતે તેઓ સર્વ વિદ્યા શીખી ગયા. (૩૫)

જિતેન્દ્રિય તે બંને ભાઈઓએ ચોસઠ દિવસ અને રાત્રી ગુરુ પાસે રહ્યા અને ચોસઠ કળાઓ સહિત સર્વ વિદ્યાઓ તેમણે સિદ્ધ કરી. આ રીતે તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો અને ગુરુ પાસે જઈને પ્રાર્થના કરી કે આપની કૃપાથી અમોએ વિદ્યાભ્યાસપૂર્ણ કર્યો છે. આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક ગુરુદક્ષિણા માંગો. તે અમો આપીએ. (૩૬)

હે રાજન ! ગુરુદક્ષિણા માટે આગ્રહ કરનાર તે બંને શિષ્યોનો અલૌકિક પ્રભાવ સાંદીપની જાણતા જ હતા તેથી તેણે પોતાની પત્ની સાથે બેસીને વિચાર કર્યો અને નક્કી કર્યું કે અલૌકિક બુદ્ધિવાળા આ બંને શિષ્યો પાસે આપણે આપણા ગુમ થયેલા પુત્રને લાવી આપવાનું માંગવું. આમ વિચારીને તેણે બલરામ અને કૃષ્ણને કહ્યું કે હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! મારો પુત્ર પ્રભાસક્ષેત્રના મહાસમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગયો ને ત્યાં તે મરણ પામ્યો છે તેને તમે લાવી આપો. (૩૭)

ગુરુની આજ્ઞા થતાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ કહે : બહુ સારું. અમે લાવી આપીએ છીએ. એમ કહીને મહાપરાક્રમી તે બંને જણા રથમાં બેસીને પ્રભાસ ક્ષેત્રના સાગરકાંઠે ગયા અને ત્યાં તેઓ થોડીવાર બેઠા. સમુદ્રે જાણ્યું કે આ બંને સાક્ષાત્ ઈશ્વરનો અવતાર છે અને અત્યારે તે અહીં બેઠા છે માટે હું તેની પૂજા કરું. એમ વિચારીને સમુદ્રે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામની પૂજા કરી. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રને કહ્યું કે હે સાગર ! અમારા ગુરુનો પુત્ર અહીં સ્નાન કરવા આવ્યો હતો. તેને તું તારા મોટા તરંગો વડે ગળી ગયો છે તે બાળકને તું જલદી અમને પાછો સોંપી દે. (૩૮, ૩૯)

સમુદ્રે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે હે દેવ ! આપના ગુરુના પુત્રને હું ગળી ગયો નથી. પરંતુ આ અગાધ જળમાં શંખનું રૂપ લઈને પંચજન નામનો દૈત્ય ફર્યા કરે છે અને તે આ જળમાં રહે છે પણ ખરો. આપના ગુરુના પુત્રનું તેણે અપહરણ કર્યું હશે. માટે તમે તેની તપાસ કરો. (૪૦)

સમુદ્રનું વાક્ય સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રના જળમાં પ્રવેશ્યા અને પંચજન દૈત્યને મારીને તેના પેટમાં જોયું. પરંતુ ત્યાં ગુરુનો પુત્ર હતો નહિ એટલે શ્રીકૃષ્ણે તેના શરીરમાંથી બનેલો

‘પાંચજન્ય’ નામનો શંખ લઈ લીધો અને સમુદ્રની બહાર આવી રથમાં બેસીને બલરામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ “સંયમની” નામની યમની નગરીમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં જઈને જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણે શંખનાદ કર્યો. તે શંખનાદ સાંભળીને પ્રજાનું નિયમન કરનારા યમરાજા તરત ત્યાં આવ્યા અને ભક્તિપૂર્વક બંને ભાઈઓની તેણે પૂજા કરી અને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે હે કૃષ્ણ ! આપ સર્વના અંતર્યામી છો પરંતુ લીલામાત્રથી મનુષ્ય જેવા બન્યા છો. હે વિષ્ણુ ! હું આપનું શું કામ કરું ? આપ આજ્ઞા કરો. (૪૧ થી ૪૪)

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે મહારાજા યમ ! પોતાના કર્મથી જ બંધન પામેલા અમારા ગુરુના પુત્રને તમે અહીં લાવ્યા છો. મારી આજ્ઞાથી તેને તમે અમારી પાસે લાવો. (૪૫)

શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા સાંભળીને યમરાજા કહે : ભલે, હમણાં જ લાવી આપું. એમ કહીને તેણે ગુરુપુત્રને હાજર કર્યો એટલે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે તે ગુરુપુત્ર લઈને પોતાના ગુરુને સોંપ્યો અને ફરીવાર ગુરુને કહ્યું કે હવે આપની કાંઈ ઈચ્છા હોય તે માંગો. (૪૬)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે આ અદ્ભુત ગુરુદક્ષિણા આપી તેથી પ્રસન્ન થઈને ગુરુ બોલ્યા કે હે પુત્રો ! તમે બંનેએ મને સારી એવી ગુરુદક્ષિણા આપી છે. તમારા જેવા સમર્થ શિષ્યોના ગુરુની કોઈ પણ ઈચ્છા અધૂરી રહે જ નહિ અને હે શૂરવીર શિષ્યો ! હવે તમે તમારે ઘેર જાઓ. તમારો યશ સર્વત્ર ફેલાય તેવી મારી આશિષ છે અને તમે જે વેદાધ્યયન કર્યું છે તે વેદાધ્યયન આલોકમાં તથા પરલોકમાં તમને હંમેશા કામ આવે અને નિત્ય નવીન ને નવીન રહે એવા મારા તમને આશીર્વાદ છે. (૪૭, ૪૮)

ઘેર જવા માટે ગુરુએ આજ્ઞા કરી એટલે હે રાજન ! તેઓ બંને ગુરુને પ્રણામ કરીને વાયુવેગે ચાલનાર અને મેઘ સમાન ગંભીર શબ્દ બોલનાર તેઓ રથમાં બેસીને મથુરા નગરીમાં આવ્યા. (૪૯)

ઘણા સમયથી નહિ જોયેલા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને જોઈને ખોવાયેલું ધન પાછું મળે અને જેવો આનંદ થાય તેવો આનંદ મથુરાની પ્રજાને થયો. (૫૦)

સમનન્દન્ પ્રજાઃ સર્વાઃ દૃષ્ટ્વા રામજનાર્દનૌ ।

અપશ્યન્તો બ્રહ્માહાનિ નષ્ટલબ્ધધના ઇવ ॥ ૫૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગુરુપુત્ર આનયન’ નામે પિસ્તાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૬ મો

નંદશોકાપનયન

શ્રીશુક ઉવાચ = વૃષ્ણીનાં પ્રવરો મંત્રા કૃષ્ણસ્ય દયિતઃ સઘ્ના ।

શિષ્યો બૃહસ્પતેઃ સાક્ષાદુદ્ભવો બુદ્ધિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! સર્વે યાદવોમાં ઉદ્ભવજી મોટા હતા. તેણે બૃહસ્પતિ પાસે જ વિદ્યાભ્યાસ કરેલો. તે બુદ્ધિશાળી પણ હતા. શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય ભક્ત હતા. સાથોસાથ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે મિત્રતા પણ રાખતા. શરણાગતની પીડા ટાળનાર શ્રીકૃષ્ણે એક દિવસ પોતાના એકાંતિક ભક્ત અને પોતાને અતિપ્રિય તે ઉદ્ભવજીને બોલાવી આદરપૂર્વક તેનો હાથ ઝાલીને સત્કારપૂર્વક બેસાડીને

કહ્યું કે હે ઉદ્ધવજી ! તમે વ્રજમાં જાઓ અને મારાં માતાપિતા નંદ અને યશોદાજીને મારા સમાચાર આપીને પ્રસન્ન કરો તથા મારા વિયોગથી દુઃખિત ગોપીઓને મારો સંદેશો કહીને તેની માનસિક પીડા દૂર કરીને તેને શાંતિ આપો. (૧ થી ૩)

હે ઉદ્ધવજી ! તે ગોપીઓ પોતાના મન અને પ્રાણ મારા સ્વરૂપમાં જ રાખે છે અને મારે માટે તેઓએ પુત્ર, પતિ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ આ લોકના ધર્મ, સુખ વગેરે સર્વે મારે માટે જ તજ્યાં છે. તેઓના સુખનો આધાર હું એક જ છું. હે ઉદ્ધવજી ! તેઓને માટે વહાલામાં વહાલી જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે હું એક જ છું અને અત્યારે તો હું તેનાથી દૂર છું છતાં પણ તે વ્રજની સ્ત્રીઓ મારું જ સ્મરણ કરતી હશે અને મારા વિયોગથી તે મૂંઝાતી પણ હશે. મને મળવાની તેઓને ઉત્કંઠા હશે. મારામાં જ મન રાખનારી તે ગોપીઓને મેં એમ કહ્યું હતું કે હું મથુરાથી જલદીથી પાછો આવીશ. મારા આ સંદેશાને આધારે મારી રાહ જોતી તે ગોપીઓ કષ્ટપૂર્વક જીવતી હશે. (૪ થી ૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને કહ્યું એટલે પોતાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણના તે સંદેશાને આદરસહિત મનમાં સંભારી રાખ્યો અને સુંદર રથમાં બેસીને નંદજીના ગોકુળ તરફ ચાલ્યા. (૭)

સૂર્યાસ્ત સમયે ઉદ્ધવજી ગોકુળ પહોંચ્યા. વનમાં ચરીને ગાયો ગામમાં આવતી હતી. તેથી ખરીઓની રજથી ઉદ્ધવજીનો રથ ઢંકાઈ ગયો. ઋતુવાળી અને તેથી જ આખલાનો સંગ ઈચ્છતી ગાયો માટે બળવાન આખલાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા તથા પોતાના વાછરુને ધવડાવવા માટે દોડતી મોટા આઉવાળી ગાયોથી ભરપૂર વ્રજ ઉદ્ધવજીએ જોયું. (૮, ૯)

તે વ્રજમાં ગાયોનાં નાના નાના ધોળા વાછરુઓ આમતેમ ચારેકોર ફૂદતા, ઠેકતા ઉદ્ધવજીએ જોયા તથા ગાયો દોહવાના શબ્દો ચારેકોર સંભળાતા હતા તથા આ વાછરડાંને છોડી દે, આ વસ્તુ લાવ, આને લઈ જા વગેરે શબ્દો તથા વાંસળીના મધુર શબ્દોથી તે વ્રજ ગુંજી રહ્યું હતું તે ઉદ્ધવજીએ જોયું. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં પવિત્ર કાર્યોનું ગુણગાન કરતી અને વિવિધ વેશભૂષા તથા અલંકારોથી શોભાયમાન ગોપીઓ તથા ગોવાળોથી તે વ્રજ અત્યંત શોભતું હતું. વ્રજમાં દરેકને ઘેર ધૂપ, દીપ, પુષ્પો વગેરે પવિત્ર પદાર્થો તથા અગ્નિ, સૂર્ય, અતિથિ, ગાયો, બ્રાહ્મણો, પિતૃઓ અને દેવતાઓનું પૂજક દરેક ઘેર થતું તે ઉદ્ધવજીએ જોયું અને તે વ્રજના વૃંદાવનમાં વૃક્ષો પુષ્પોના ગુચ્છોથી મનોહર લાગતાં હતાં અને તે વૃક્ષોમાં પક્ષીઓના મધુર શબ્દો અને ભ્રમરોના ટોળાંઓનો ગુંજારવ સંભળાતો હતો અને વૃંદાવનનાં સરોવરો કમળોના ડોડા, હંસ અને કારંડ પક્ષીઓથી શોભતાં હતાં. (૧૦ થી ૧૩)

આવું મનોહર વ્રજ જોતાં જોતાં ઉદ્ધવજી નંદજીને ઘેર પહોંચ્યા. શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય સેવક ઉદ્ધવજી પોતાને ઘેર આવ્યા તેથી નંદજી અતિ પ્રસન્ન થયા અને ઊઠીને તેને ભેટી પડ્યા એટલું જ નહિ સાક્ષાત્ ભગવાન જ મારે ઘેર આવ્યા છે તેવી ભાવનાથી નંદજીએ ઉદ્ધવજીનો સત્કાર કર્યો. (૧૪)

ત્યારપછી નંદજીએ ઉદ્ધવજીને સરસ સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમાડ્યા પછીથી સુંદર પલંગ પર બેસાડ્યા, તેની પગચાળી કરી. ઉદ્ધવજીનો થાક દૂર થયો. તે સ્વસ્થ થયા ત્યારે નંદજીએ તેને પૂછ્યું કે હે ઉદ્ધવજી ! કંસ, ના દુઃખમાંથી મુક્ત થયેલા અમારા મિત્ર વસુદેવ પોતાના પુત્ર પરિવાર સહિત સર્વ પ્રકારે કુશળ છે ને ? અને હે ઉદ્ધવજી ! પાપી કંસ પોતાના પાપને કારણે જ પોતાના સેવકો સહિત મરાયો તે સારું થયું કારણ કે તે સદાચારી સત્પુરુષો તથા યાદવોનો હંમેશાં દ્રોહ કરતો. (૧૫ થી ૧૭)

હે ઉદ્ધવજી ! શ્રીકૃષ્ણનાં માતાપિતા એવા અમોને તથા તેના મિત્ર ગોવાળોને તથા જેનું શ્રીકૃષ્ણ રક્ષણ કરે છે તે આ વ્રજને તથા ગાયો, વૃંદાવન અને ગોવર્ધન પર્વત તે બધાને શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેય સંભારે છે કે નથી સંભારતા ? અને પોતાના સ્નેહીજન એવા અમોને શ્રીકૃષ્ણ એકવાર મળવા આવશે ત્યારે અમો સુંદર નાસિકાથી શોભતું મંદહાસ્યવાળું તેનું મુખ નિહાળીશું. મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ તે શ્રીકૃષ્ણો દાવાનળ, વૃષ્ટિ, વાવાઝોડું, વૃષભાસુર, અઘાસુર, કાલીયનાગ વગેરે ભયંકર દુર્વાર્ય દુઃખોમાંથી અમોને ઉગાર્યા છે. હે ઉદ્ધવજી ! કૃષ્ણનાં લીલા ચરિત્રો, તેનાં પરાક્રમો, વિલાસયુક્ત કટાક્ષમય દૃષ્ટિ, તેનું હસવું-બોલવું સર્વ જ્યારે અમે સંભારીએ છીએ ત્યારે ક્રિયા કરવાનો અમારો ઉત્સાહ તે મંદ પડી જાય છે. અમને કોઈ કામ કરવું ગમતું નથી. શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંઓથી શોભતી નદીઓ, પર્વતો, વનો તથા તેને રમવાના સ્થાન તે બધું અમે જોઈએ છીએ ત્યારે અમારું મન કૃષ્ણમય બની જાય છે. અને હે ઉદ્ધવજી ! હું તો એમ માનું છું કે બલરામ અને કૃષ્ણ બંને દેવોના પણ દેવ છે અને દેવોનું કોઈ મોટું કાર્ય કરવા માટે જ તેઓ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા છે અને ગર્ગાચાર્ય પણ એમ જ કહેતા હતા. (૧૮ થી ૨૩)

રમતાં રમતાં સિંહ પશુને જેમ મારી નાખે તે જ રીતે દશ હજાર હાથીની સમાન બળવાળા કંસને તથા બે મલ્લને અને કુવલીયાપીડ હાથીને કૃષ્ણ અને બલરામે રમત રમતમાં જ મારી નાખ્યો અને મોટો હાથી લાકડીના કટકા કરી નાખે તે રીતે રમત રમતાં જ શ્રીકૃષ્ણો ત્રણ તાડિયા જેવું મોટું ધનુષ્ય રમત રમતમાં જ ભાંગી નાખ્યું તથા તે કૃષ્ણો પોતાના એક જ હાથથી ગોવર્ધન પર્વતને સાત દિવસ સુધી અદ્ધર તોળી રાખ્યો તથા પ્રલંબાસુર, ધેનુકાર, અરિષ્ટાસુર, તૃણાવર્ત, બકાસુર વગેરે દૈત્યો કોઈથી ન જીતાય તેવા બળવાન હતા. તે બધાને કૃષ્ણો રમત રમતમાં જ મારી નાખ્યા. (૨૩ થી ૨૬)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો યાદ કરનાર શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમપૂર્ણ બુદ્ધિવાળા નંદજી ગદગદિત થઈ ગયા અને પ્રેમથી તે રોમાંચિત થયા અને વધારે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. (૨૭)

અને નંદજીએ કહેલા શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો સાંભળનાર યશોદાજીને પણ પુત્ર તરફનો પ્રેમ ઉભરાવાથી તેના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા લાગ્યું. તેના નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં. નંદજી અને યશોદાજીનો શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો આવો પ્રેમ જોઈને પ્રસન્નતાથી તેઓને કહેવા લાગ્યા. (૨૮, ૨૯)

ઉદ્ધવજી કહે છે કે અન્યને માન આપનાર હે નંદજી ! સર્વના ગુરુરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અલૌકિક પ્રેમપૂર્ણ તમારી બુદ્ધિ છે. તેથી જ સર્વ દેહધારીઓમાં તમે ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છો. (૩૦)

પ્રકૃતિનું કાર્યક્ષેત્ર જગત છે અને પુરુષ છે તે જતનું કારણ છે અને બલરામ, પ્રકૃતિ અને પુરુષના પણ કારણ છે. સર્વભૂતપ્રાણી માત્રમાં તે અંતર્યામી રૂપે રહ્યા છે. આ લોકમાં આપણને તે મનુષ્ય જેવા દેખાય છે. વાસ્તવિકતા એ બંને પુરાણપુરુષ છે અને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ તે બંનેના પ્રકાશક અને નિયંતા પરણ તે જ છે. દેહધારી જીવ પોતાના વિશુદ્ધ મનને અંતકાળે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં માત્ર ક્ષણવાર જ રાખે તો પણ તેની સર્વ કર્મવાસના બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે અને તે જીવ સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને બ્રહ્મરૂપ થઈને પરમગતિને પામે છે. જીવાત્માઓનું શ્રેય કરવા મનુષ્યરૂપે પ્રગટેલા અને સર્વના કારણ અને જગતના આત્મા તે શ્રીકૃષ્ણ નારાયણને વિષે દૈવ વાત્સલ્યભાવ રાખનારા તારા બંનેને હવે કયું ઉત્તમ કાર્ય બાકી રહ્યું ? તમારાં સર્વ કાર્ય પૂરાં જ થયા છે. ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ થોડા જ સમયમાં વ્રજમાં આવશે અને તેનાં માતાપિતા રૂપ તમારું પ્રિય કાર્ય કરશે. (૩૧ થી ૩૪)

સર્વે યાદવોના શત્રુરૂપ કંસની શ્રીકૃષ્ણે મલ્લ અખાડામાં જ માર્યો. ત્યાર પછી તે તમારી પાસે આવ્યા અને તે વખતે તેણે તમને જે વચન આપ્યું છે તે વચન શ્રીકૃષ્ણ સત્ય જ કરશે અને તમે બંને તો મહાભાગ્યશાળી છો માટે મનમાં કોઈ જાતનો ખેદ કરશો નહિ અને થોડા જ સમયમાં તમને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થશે. જેમ સર્વ કાષ્ટોમાં અગ્નિ રહ્યો છે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણ સર્વના અંતર્યામીરૂપે રહ્યા છે અને તે શ્રીકૃષ્ણને કોઈ વ્હાલું નથી કે કોઈ દવલું પણ નથી, કોઈ ઉત્તમ નથી, કોઈ અધમ પણ નથી. તેને તો સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ છે અને તે નિર્માની પણ છે. જેના હૃદયનો જેવો ભાવ તેવા ભાવથી શ્રીકૃષ્ણ તેને જુએ છે. તેની દૃષ્ટિમાં કોઈ માતા નથી, કોઈ પિતા નથી, કોઈ પત્ની નથી, કોઈ પુત્ર નથી, કોઈ પારકો નથી, કોઈ પોતાનો નથી. તેનું શરીર અને તેનું પ્રાકટ્ય બધું અલૌકિક છે, દિવ્ય છે. (૩૫ થી ૩૮)

તે શ્રીકૃષ્ણને કોઈ જાતનું કર્મ બંધન પણ નથી. છતાં પણ સાધુઓનું તથા સદાચારનું રક્ષણ કરવા માટે તથા વિવિધ રૂપે તે પ્રગટ થાય છે તે શ્રીકૃષ્ણ અજન્મા છે, માયિક ગુણોથી રહિત છે છતાં પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તે ત્રણેય ગુણોનો સ્વીકાર કરીને તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરીને વિવિધ લીલાઓ પૂર્વક જગતનું સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે. અને હે નંદજી ! આ જે શ્રીકૃષ્ણ છે તે તમારા બંનેના પુત્ર છે એવું કાંઈ નથી. તે શ્રીકૃષ્ણ તો સર્વના પુત્ર છે. સર્વના આત્મા છે. તે સર્વના પિતા છે, સર્વની માતા છે અને સર્વના નિયંતા અને સર્વના સ્વામી પણ તે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. (૩૯ થી ૪૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાનના સેવક ઉદ્ભવજી તથા નંદજી તે બંનેએ આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં રાત્રી વિતાવી અને પ્રભાત થયું. તે સમયે ગોપીઓ ઊઠી. તેઓએ ઘરમાં દીવાઓ પ્રગટાવ્યા. આંગણા સાફસૂફ કર્યા અને દહીં વલોવવા લાગી. (૪૨)

દહીં વલોવતી તે ગોપીઓએ હાથમાં સોનાનાં કડાં અને ફૂલોનાં કંકણ પહેર્યાં હતાં અને કાનમાં કુંડળો પહેર્યાં હતાં. દહીં વલોવતી તે ગોપીઓના નિતંબો તથા સ્તનો હલતાં હતાં. કાનના કુંડળોના પ્રકાશથી તેના ગાલ શોભતા હતા. કેસરથી રાતા થયેલાં તેનાં મુખો દીવાની કાંતિથી અને આભૂષણોથી કાંતિથી શોભતા હતા. દહીં વલોવતા કૃષ્ણના ગુણગાન ગાતી તે ગોપીઓના ગીતનો મધુર ધ્વનિ, વલોણાના શબ્દ સહિત આકાશમાં ફેલાઈને દશેય દિશાઓના અમંગળનો નાશ કરતો હતો. તે સમયમાં સૂર્યનારાયણનો ઉદય થયો ત્યારે વ્રજની ગોપીઓએ નંદજીના આંગણામાં ઊભેલો સોનાનો રથ જોયો. તે જોઈને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગી કે આ કોનો રથ આવ્યો છે ? કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને મથુરા લઈ જનારો અને કંસનું કામ કરનાર અકૂર તો પાછો આવ્યો છે કે શું ? (૪૩ થી ૪૬)

કંસનો નાશ કરાવીને અકૂર અહીં શા માટે આવ્યો હશે ? મરી ગયેલા પોતાના સ્વામી કંસની ઉત્તર કિયામાં આપણા માંસનું પિંડદાન કરવાનું એણે ધાર્યું હશે ? આ પ્રમાણે ગોપીઓ વાતચીતો કરતી હતી તે સમયમાં યમુના નદીમાં સ્નાનાદિક કરીને ઉદ્ભવજી ઘેર આવ્યા. (૪૭)

किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिम् ।

इति स्त्रीणां वदन्तीनामुद्भवोऽगात् कृताह्निकः ॥ ४७ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘નંદશોકાપનયન’ નામે છેતાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૭ મો

ઉદ્ધવજી કૃત ગોપી ઉપદેશ

શ્રીશુક ઉવાચ = તં વીક્ષ્ય કૃષ્ણાનુચરં વ્રજસ્ત્રિયઃ પ્રલંબબાહું નક્કજ્જલોચનમ્ ।

પીતામ્બરં પુષ્કરમાલિનં લસન્મુખારવિન્દં મણિમૃષ્ટકુण्डलમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! મહાબાહુ, કમળનયન, પીતાંબરધારી કમળની માળા પહેરનાર સુંદર મુખવાળા, ચળકતાં કુંડળવાળા શ્રીકૃષ્ણભક્ત ઉદ્ધવજીને જોઈને ગોપીઓ પરસ્પર બોલવા લાગી કે શ્રીકૃષ્ણના જેવી વેશભૂષાવાળો અને તેના જેવો જ દેખાવડો અને અલંકારોથી શોભતો આ પુરુષ કોણ હશે ? તે ક્યાંથી આવ્યો હશે ? અને તે કોનો સેવક છે ? આમ બોલતી તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના ચરણના આશ્રયવાળા ઉદ્ધવજીને ઉત્સાહપૂર્વક વીંટળાઈ વળી. (૧, ૨)

ગોપીઓએ જાણ્યું કે લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો લાવનાર આ ઉદ્ધવજી છે. પછી તો વિનયપૂર્વક ગોપીઓએ ઉદ્ધવજીને નમસ્કાર કર્યા. મર્યાદાપૂર્વક હસતે મુખે ઉદ્ધવજીની સામે જોઈને મધુર વચનોથી તેનો સત્કાર કર્યો અને ઉદ્ધવજીને આસન ઉપર બેસાડીને નિરાંતે એકાંતમાં તેને પ્રશ્ન પૂછવા લાગી. (૩)

ગોપીઓ કહે : શ્રીકૃષ્ણના સેવક ઉદ્ધવજી, તમે આવ્યા તે સારું થયું અને અમે જાણીએ છીએ કે પોતાનાં માતાપિતા નંદજી અને યશોદાને પ્રસન્ન કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તમને અહીં મોકલ્યા હશે. કારણ કે માતાપિતા સિવાય આ વ્રજમાં બીજું કાંઈ સંભારવાલાયક તેને માટે તો છે જ નહિ. કારણ કે સગાંવહાલાંનો જે સ્નેહસંબંધ છે તે તો ઋષિમુનિઓ પણ તજી શકતાં નથી. (૪, ૫)

અને સગાંસંબંધીઓ સિવાય અન્યની સાથે જે મિત્રતા છે તે તો સ્વાર્થ પૂરતી જ હોય છે. સ્વાર્થ પૂર્ણ થાય એટલે તે મિત્રતા સમાપ્ત થાય છે, જેમ કે વ્યભિચારી પુરુષો પરસ્ત્રી સાથે મિત્રતા કરે છે, ભ્રમરો પુષ્પો સાથે મિત્રતા કરે છે તે મિત્રતા સ્વાર્થ પૂરતી જ હોય છે. તે જ રીતે શ્રીકૃષ્ણે પણ અમારી સાથે સ્વાર્થ પૂરતી જ મિત્રતા કરી હતી. (૬)

નિર્ધન પુરુષોનો વેશ્યાઓ ત્યાગ કરે છે, અસમર્થ રાજાનો પ્રજા ત્યાગ કરે છે, વિદ્યાભ્યાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ ગુરુનો ત્યાગ કરે છે. દક્ષિણા લીધા પછી ઋત્વિજો યજમાનનો ત્યાગ કરે છે. ફળ વિનાનાં વૃક્ષોનો પક્ષીઓ ત્યાગ કરે છે. ભોજન કરી લીધા પછી અતિથિ ગૃહસ્થના ઘરનો ત્યાગ કરે છે, બળી ગયેલા જંગલનો મૃગલાઓ ત્યાગ કરે છે, વ્યભિચારી પુરુષો ઉપભોગ કરેલી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે. તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે અમારો ત્યાગ કર્યો છે. (૭, ૮)

શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં મન, વાણી અને શરીરને રાખનાર શ્રીકૃષ્ણને અર્થે લોકમર્યાદાનો ત્યાગ કરનાર તે ગોપીઓ વ્રજમાં પધારેલા શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત ઉદ્ધવને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી અને શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યાવસ્થાનાં, કિશોરાવસ્થાનાં ચરિત્રોનું ગાન કરતાં કરતાં તે ગોપીઓ લાજ મૂકીને રડવા લાગી. તે સમયમાં ચારેકોર ગુંજારવ કરતો કોઈક ભ્રમર ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરનાર કોઈક ગોપી શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો લાવનાર આ ભ્રમર શ્રીકૃષ્ણનો દૂત છે એમ માનીને ભ્રમરને ઉદેશીને કહેવા લાગી. (૯ થી ૧૧)

ગોપીઓ કહેવા લાગી તે ખોટું બોલનાર ધુતારા શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર હે ભ્રમર ! અમારા શોકના સ્તનો વડે ચૂંથાયેલી શ્રીકૃષ્ણની પુષ્પમાળાના કેસરોથી તારી મૂછો ખરડાયેલી છે માટે તું અમારા ચરણનો સ્પર્શ કરીશ નહિ અને મધુમતિ શ્રીકૃષ્ણ મારા મથુરાની સ્ત્રીઓને ભલે પ્રસન્ન કરે. તેમ કરવાથી યાદવોની સભામાં શ્રીકૃષ્ણ હાંસીપાત્ર બનશે. (૧૨)

હે ભ્રમર ! એકવાર પુષ્પનો રસ લઈને તું તે પુષ્પનો ત્યાગ કે છે તે જ રીતે મોહકારક પોતાના અધરામૃતનું શ્રીકૃષ્ણે અમોને એક જ વખત પાન કરાવ્યું અને પછીથી તરત જ તેણે અમારો ત્યાગ કર્યો. એવા સ્વાર્થી કૃષ્ણના ચરણની સેવા લક્ષ્મીજી શા માટે કરે છે ? તે સમજાતું નથી. પરંતુ મારું એમ ધારવું છે કે સાચી, ખોટી, આડીઅવળી વાતો કરીને શ્રીકૃષ્ણે લક્ષ્મીજીનું ચિત્ત હરી લીધું હશે. (પરંતુ અમો એવી ભોળી નથી કે હવે શ્રીકૃષ્ણની વાતોથી ભ્રમિત થઈએ.) (૧૩)

હે ભ્રમર ! અમે તો ઘર વિનાની છીએ. તેથી અમારી આગળ યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણની જૂનીપુરાણી કથાઓ વારંવાર શા માટે ગાયા કરે છે ? અમને તો શ્રીકૃષ્ણનો ઘણો અનુભવ છે અને મથુરાની જે સ્ત્રીઓ હમણાં શ્રીકૃષ્ણની સખીઓ થઈ છે તેની આગળ જઈને શ્રીકૃષ્ણના પ્રસંગોનું ગાન તું કર. કારણ કે હમણાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણની પ્યારી થઈ છે અને તેથી જ તેઓને આલિંગન કરીને તેઓના સ્તનની પીડા કૃષ્ણ મટાડે છે. તેઓ આગળ જઈને તું ગાન કરીશ તો તારી ઈચ્છા તેઓ પૂરી કરશે. (૧૪)

હે ભ્રમર ! કપટપૂર્ણ સુંદર હાસ્ય અને તેવી જ ભ્રૂકટિવિલાસવાળા શ્રીકૃષ્ણને ત્રિલોકીમાં કઈ સ્ત્રી દુર્લભ છે ? અર્થાત્ તે જેની ઈચ્છા કરે તે સ્ત્રી તેની સેવામાં હાજર છે. અરે ! તેના ચરણની સેવા તો સ્વયં લક્ષ્મીજી કરે છે તો પછી તેની આગળ અમારી શી ગણના ? છતાં પણ તારે શ્રીકૃષ્ણને એટલું તો કહેવું જ કે જે નિરાધારનો પક્ષ રાખે તેને જ પવિત્ર કીર્તિવાળો મહાપુરુષ કહેવાય. (૧૫)

અને હે ભ્રમરો ! કાલાવાલા કરવાનું અને મીઠા મીઠા શબ્દો બોલવાનું શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી તું શીખીને આવ્યો છે તે હું જાણું છું. માટે તું મારા પગમાં તારું માથું મૂકીશ નહિ. પ્રાર્થનાપૂર્વક સંદેશાવાહકનું કામ કરનાર તેને હું સારી રીતે જાણું છું અને અમે તો શ્રીકૃષ્ણ માટે પતિ, પુત્રો, પરિવાર અને લોકલાજ તે બધું તજી દીધું છે પરંતુ ચંચળ મનના કૃષ્ણે તો અમારો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. તેથી તેની સાથે અમારે સમાધાન કેવી રીતે કરવું ? (૧૬)

પારધિ જેવા કૂર સ્વભાવના આ કૃષ્ણે રામાવતારમાં વાનરરાજ વાલીને બાણ મારીને વીંધી નાખ્યો હતો. પોતાની પત્ની સીતાને આધીન થયેલ તેણે કામવાસનાથી પોતાને ચાહતી શૂર્પણખાના નાક, કાન કપાવી નાખીને તેને વિરૂપ કરી નાખી. હે ભ્રમર ! શ્રીકૃષ્ણ આવા નિર્દય છે. જેમ કાગડો બલિદાન ખાઈને બીજા કાગડાંઓને બોલાવીને બલિદાન આપનારને જ હેરાન પરેશાન કરે તે રીતે જ આ શ્રીકૃષ્ણે વામન અવતાર ધારીને બળીરાજાનું સમગ્ર રાજ્ય પચાવી પાડ્યું અને ઉપરાંતમાં બળીરાજાને બાંધ્યો. શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં કેટલાંક પરાક્રમો સાંભળીને તથા સંભારીને અમને મનમાં ભય લાગે છે અને અમે તો શ્રીકૃષ્ણની સાથે મિત્રતા કરીને ગળે આવી ગયા છીએ. જો કે તેણે અમારાં નાક, કાન કાપ્યાં નથી અને અમોને બાંધ્યા નથી. એટલું જ બાકી રાખ્યું છે અને એટલો તેનો ઉપકાર માનવો રહ્યો છતાં પણ તેની વાતો કરવાનું બંધ કરવું તે મુશ્કેલ છે. (૧૭)

શ્રીકૃષ્ણનું લીલાચરિત્રામૃત કે જે કાન વડે પાન કરવા યોગ્ય છે તે અમૃતના એક જ બિંદુનું એક

જ વખત પાન કરનાર (પ્રિયવ્રત જેવા રાજર્ષિઓ પણ) રાગ-દ્વેષરહિત થઈને સંસારમાર્ગમાં ઉપયોગી રહેતા નથી અને પોતાને માટે દુઃખી થતા પિતા, પુત્ર, પરિવાર ઘરસંસારનો ત્યાગ કરીને નિરાધાર પક્ષીની માફક ઘેર ઘેર ફરીને ભિક્ષા માંગે છે. (જેની વાતો સાંભળવાથી જ રાજાઓ પણ ભિખારી બની જતા હોય તેની સાથે મિત્રતા કરવામાં શો લાભ ? માટે અમારે શ્રીકૃષ્ણની સાથે મિત્રતા કરવી નથી. શ્રીકૃષ્ણની બધી વાતો આવી જ છે છતાં તે વાતો ન કરવી તે તો અશક્ય છે.) (૧૮)

કાળિયાર મૃગની પત્નીરૂપ ભોળી મૃગલીઓ પારધીના કપટપૂર્ણ સંગીતને નિર્દોષ માનીને સાંભળવા દોડી જાય છે અને પછી તેનાં બાણોથી વીંધાઈને તે માત્ર પીડાને જ ભોગવે છે. તે જ રીતે અમે પણ કપટી શ્રીકૃષ્ણનાં તે કપટ વચનોને સત્ય માનીને તેના નખના તીક્ષ્ણ પ્રહારોથી ઘવાઈને કેવળ દુઃખ જ ભોગવીએ છીએ અને તેના નખના સ્પર્શથી અમારે કામ સંબંધી પીડા વધી છે માટે શ્રીકૃષ્ણના હજૂરીમંત્રી હે ભ્રમર ! તું શ્રીકૃષ્ણની વાત જ અમારી પાસે કરતો નહિ. કોઈ બીજી વાત કહેવી હોય તો કહે. (૧૯)

ઊડીને દૂર દૂર જઈને ફરીવાર પાસે આવેલા ભ્રમરને ઉદેશીને કહે છે કે અમારા પ્રિયના મિત્ર હે ભ્રમર ! અમારા પ્રિય શ્રીકૃષ્ણે તને ફરી વખત અહીં મોકલ્યો ? હે શ્રીકૃષ્ણનાં દૂત ! તને તો અમારે માન આપું જોઈએ. તારે શું જોઈએ છે તે તું માંગી લે અને જો તું અમને શ્રીકૃષ્ણ પાસે લઈ જવાની ઈચ્છા રાખતો હો તો કહીએ છીએ કે શ્રીકૃષ્ણનો સંગ છોડી શકાય તેમ નથી જ પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવું તે પણ શક્ય નથી કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેય એકલા રહેતા નથી. તેની પત્ની લક્ષ્મીજીને તે હંમેશા સાથે રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણની છાતી ઉપર સતત રહે છે. તે શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવું તે કોઈ રીતે શક્ય છે જ નહિ. (૨૦)

હે સૌમ્ય ભ્રમર ! ગુરુ પાસે રહીને વિદ્યા ભણીને મથુરામાં પાછા આવેલા આર્યપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ હમણાં શું પ્રવૃત્તિ કરે છે ? તેના પિતાશ્રી નંદજી અને યશોદાના ઘરને ક્યારેય સંભારે છે ? અને પોતાના મિત્ર ગોવાળોને સંભારે છે ? અને તેની દાસીરૂપ અમોને તે ક્યારેય વાત પ્રસંગમાં યાદ કરે છે ? અને અગરુચંદનના જેવો સુગંધી પોતાનો હાથ અમારા મસ્તક ઉપર શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે મૂકશે ? (૨૧)

શુકદેવજી કહે છે કે આ પ્રમાણે ગોપીઓ બોલતી હતી તે સાંભળીને ઉદ્ભવજી તો આશ્ચર્ય પામી ગયા અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ઈચ્છાવાળી તે ગોપીઓને આશ્વાસન આપતા ઉદ્ભવજી શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો કહીને તેને શાંતિ આપવા લાગ્યા. (૨૨)

ઉદ્ભવજી કહે છે કે હે ગોપીઓ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તમારું મન સમર્પિત કરીને તમે પૂર્ણકામ થઈ છો એટલું જ નહિ પરંતુ તમે જનસમાજમાં પણ આદરપાત્ર બની છો. ખરેખર તે આનંદની વાત છે. દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન નિયમો અને બીજા વિવિધ ઉપાયો વડે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે દૃઢ ભક્તિ થાય તે જ કાર્ય કરવાનું છે અને તમે તો મહાભાગ્યશાળી છો કારણ કે મુનિઓ પણ ભગવાન કૃષ્ણની એકાંતિક ભક્તિની દૃઢતા કરી શક્યા નથી અને તમે તે એકાંતિક ભક્તિ સિદ્ધ કરી છે અને પુત્રો, પતિ, શરીર, સંબંધીજનો અને ઘર તે સર્વેનો ત્યાગ કરીને પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને તમે પસંદ કર્યા તે બહુ જ સારું કર્યું છે. હે મહાભાગ્યશાળી ગોપીઓ ! ભગવાનના વિયોગથી તમને ભગવાનની એકાંતિક ભક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ અને ભગવાનની ભક્તિનું સુખ કેવું છે તે તમે મને બતાવીને તમે મારી ઉપર મોટી કૃપા કરી છે. કલ્યાણકારી હે ગોપીઓ ! તમારા પ્રિય

શ્રીકૃષ્ણનું ખાનગી કામકાજ કરનાર હું તેનો રહસ્યમંત્રી છું. તમારા પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણે તમને સુખ થાય તેવો સંદેશો મારી સાથે મોકલેલ છે. તે સંદેશો કહેવા હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને તે સંદેશો હું તમને કહું તે તમે સાંભળો. (૨૩ થી ૨૮)

ઉદ્ભવજી કહે છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એમ કહેવરાવ્યું છે કે હું તમને અતિશય પ્રિય છું તે વાત સાચી અને હું તમારી દૃષ્ટિથી દૂર ગયો તેનું કારણ તો એ છે કે તે નિમિત્તે તમે મારું વારંવાર સ્મરણ કરો અને આમ કરવાથી તમારા મનમાં મારા સ્વરૂપનું ધ્યાન થાય અને તે ધ્યાન દ્વારા તમે મારા સ્વરૂપનો માનસ સાક્ષાત્કાર કરો એવી ઈચ્છાથી હું તમારી દૃષ્ટિથી દૂર થયો છું. (૨૯)

પોતાનો પ્રિયતમ પતિ દૂર હોય તે સમયમાં તે સ્ત્રી પોતાના પતિને વારંવાર યાદ કરે છે અને તે નજીકમાં હોય ત્યારે તે તેને વારંવાર યાદ કરતી નથી. આમ, દૂર રહેલા પતિમાં સ્ત્રીનું મન જેટલું આસક્ત હોય તેટલું સમીપ રહેલા પતિમાં આસક્ત હોતું નથી. અને ભગવાને કહ્યું છે કે હે ગોપીઓ ! તમે તમારું મન સર્વ વિષયોમાંથી છૂટું કરીને મનને વિશુદ્ધ કરી તે મનને મારા સ્વરૂપમાં રાખીને નિરંતર મારું સ્મરણ કરો. તેથી તમે થોડા જ સમયમાં મને પામશો. હે સદ્ગુણી ગોપીઓ ! વૃંદાવનમાં જે રાત્રીએ હું તમારી સાથે રમ્યો તે સમયે તેના પતિઓએ જ સ્ત્રીઓને રાસ રમવા આવવા દીધી ન હતી તે પુણ્યશાળી સ્ત્રીઓ મારા પરાક્રમનું ધ્યાન કરીને મને પામી હતી. (૩૦ થી ૩૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પ્રાણપ્રિય શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાને સાંભળીને ગોપીઓ પ્રસન્ન થઈ અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને ગોપીઓ ઉદ્ભવજીને કહેવા લાગી. (૩૩)

ગોપીઓ કહે છે કે હે ઉદ્ભવજી ! યાદવોના શત્રુ અને તેઓને દુઃખ દેનાર કંસનો તેના ચાકર સહિત શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો તે ઠીક થયું. યાદવોની સર્વે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ. તે યાદવો સહિત શ્રીકૃષ્ણ આનંદપૂર્વક રહે છે. તે પણ ઘણું જ સારું થયું. હે સૌમ્ય ઉદ્ભવજી ! સ્નેહ અને લજ્જા સહિત હાસ્ય અને ઉદાર દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણનો અમે આદરભાવ કરતી હતી અને શ્રીકૃષ્ણ પણ અમારી પ્રત્યે સ્નેહ રાખતા. તે જ રીતે મથુરાની સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે સ્નેહ રાખે છે ? બીજી ગોપી પૂછવા લાગી કે હે ઉદ્ભવજી ! શહેરની સ્ત્રીઓને પ્રિયતમ અને કામક્રિયાના વિવિધ પ્રયોગ જાણનાર શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની સ્ત્રીઓમાં મધુર વાક્યો અને નયનકટાક્ષોથી તે સ્ત્રીઓમાં આસક્ત શું નહિ થાય ? હે સજ્જન ઉદ્ભવજી ! મથુરાની સ્ત્રીઓની વચ્ચે બેસીને વાતો કરતા શ્રીકૃષ્ણ ગામડાંમાં રહેનારી અમોને ક્યારેય સંભારે છે ? કુમુદ તથા કુંદપુષ્પો અને ચંદ્રનાં કિરણોથી શોભાયમાન વૃંદાવનમાં જે રાત્રીએ શ્રીકૃષ્ણ અમારી સાથે રાસ રમ્યા અને ઝાંઝરના ઝણકારાથી ગુંજતા તે રાસમાં શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમનાં ગીતો ગાયાં તે બધું શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેય યાદ કરે છે ? સુકાઈ ગયેલા વનને વૃષ્ટિ કરીને ઈન્દ્ર ફરી જીવંત કરે છે તે જ રીતે શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી દુઃખી થઈને સુકાઈ ગયેલી અમોને પોતાનો અંગસ્પર્શ કરીને સચેતન કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ અહીં પાછા આવશે ? તે ગોપીની વાત સાંભળીને બીજી ગોપી કહે છે કે તમે જરા વિચારો તો ખરા કે શ્રીકૃષ્ણના શત્રુઓ નાશ પામ્યા. તેને રાજ્ય મળ્યું. તેનાં સર્વ સગાંઓ પણ મળ્યાં. મોટા મોટા રાજાઓની કન્યાઓ પરણીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે આનંદથી રહેશે. તે હવે અહીં શા માટે આવે ? તે શ્રીકૃષ્ણ તો મહાપુરુષ છે, લક્ષ્મીના પતિ છે, પૂર્ણકામ છે અને કૃતાર્થ પણ છે. તેને વનમાં ફરનારી આપણા જેવી ગામડાંની સ્ત્રીઓની શી પરવા હોય ? અને બીજી પણ સ્ત્રીઓની તેને શી જરૂર ? (૩૪ થી ૪૧)

પોતાના અનુભવના અંતે પિંગલા નામની વેશ્યાએ કીધું છે કે કોઈ પણની આશા રાખ્યા વિના જીવન જીવવું તે જ પરમ સુખ છે અને તે વાત અમે પણ જાણીએ છીએ છતાં શ્રીકૃષ્ણને મળવાની અમારી આશા કોઈ ઉપાયે છૂટતી નથી. શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છા ન હોવા છતાં લક્ષ્મીજી તેના અંગથી દૂર થતા નથી તેવા ઉત્તમ ગુણોવાળા શ્રીકૃષ્ણની એકાંતની વાતો કેમ ભૂલાય ? હે ઉદ્ધવજી ! બલરામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ આ નદીઓ, પર્વતો, વન વગેરે સર્વ સ્થળોમાં ફર્યા કરે છે. તેણે ગાયો ચારી, વાંસળી વગાડતા. તે બધું સંભારીને નંદરાયના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને અમો વારંવાર યાદ કરીએ છીએ. લક્ષ્મીના નિવાસરૂપે તે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં જોઈને અમો તેને યાદ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. સુંદર ચાલ, મનોહર હાસ્ય, પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિ, મધુરવાણીથી બોલાવવું વગેરે સદ્ગુણ અને સતક્રિયાથી શ્રીકૃષ્ણે અમારી બુદ્ધિ હરી લીધી છે. તે શ્રીકૃષ્ણને અમે કેમ ભૂલીએ ? એમ કહીને રડતાં રડતાં તે કહેવા લાગી કે હે નાથ ! હે લક્ષ્મીપતિ ! હે વ્રજની પીડા નાશ કરનાર ! હે ગોવિંદ ! દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલા વ્રજનો તમે ઉદ્ધાર કરો. (૪૨ થી ૪૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને ગોપીઓની વિરહવેદના કાંઈક અંશે શાંત થઈ અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને અતિન્દ્રિય પરમાત્મા અને અંતર્યામી જાણીને પ્રેમપૂર્વક ઉદ્ધવજીનો તેઓએ સત્કાર કર્યો અને ગોપીઓની વિરહવેદના શાંત કરવા માટે કેટલાક મહિના ઉદ્ધવજી વ્રજમાં રોકાયા અને શ્રીકૃષ્ણની કથાનું ગાન કરીને ગોકુળવાસીઓને આનંદ આપ્યો. ઉદ્ધવજી જેટલા માસ વ્રજમાં રહ્યા તે સમય તો શ્રીકૃષ્ણની કથાપરાયણ વ્રજવાસીઓને ક્ષણ જેવો જ લાગ્યો. નદીઓ, પર્વતો, વન, ગુફાઓ તથા પુષ્પોવાળાં વૃક્ષો વગેરે સ્થળોને જોઈને તે તે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે શું શું ચરિત્રો કર્યા તે વ્રજવાસીઓને પૂછીને કૃષ્ણદાસ ઉદ્ધવજી તેઓને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવતા હતા. (૪૮ થી ૫૧)

અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં જ ગોપીઓના મનની તલલીનતા જોઈને ઉદ્ધવજી ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને તે ગોપીઓને નમસ્કાર કરીને કહેવા લાગ્યા કે આ જગતમાં આ ગોપીઓનો જ જન્મ સાર્થક થયો ગણાય. કારણ કે સંસાર પ્રવાહથી ભયભીત મુમુક્ષુ, મુનિઓ અને સંસારીઓ સર્વ કોઈ સર્વના આત્મા શ્રીકૃષ્ણને વિષે દૃઢ ભક્તિભાવ ઈચ્છે છે તે ભક્તિભાવ ગોપીઓએ પોતાના આ જન્મમાં જ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાનની કથામાં જ રસ માનનારા ભગવદ્ભક્તોને ત્રિવિધ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરવાની શી જરૂર છે ? અને કદાચ કોઈકે ત્રિવિધ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય પરંતુ તેને ભગવાનની કથામાં રસ અને આંદ ન હોય તો બ્રાહ્મણત્વનું શું ફળ ? જાણતાં કે અજાણતાં અમૃતનું પાન કરનાર અમર બને છે. તે જ રીતે વિદ્વાન કે અવિદ્વાન કોઈ પણ જીવ ભગવાનનું સેવન કરે તેનો ભગવાન મોક્ષ કરે છે અને આ ગોપીઓ તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો છે કારણ કે જંગલમાં રહેનારી. વ્યભિચારરૂપી દોષવાળી આ ગોપીઓ ક્યાં ? અને પરમાત્માને વિષે તેઓનો આ દૃઢ ભક્તિભાવ ક્યાં ? આ કેવું આશ્ચર્ય છે ! (૫૨ થી ૫૪)

રાસ રમવા રૂપી ઉત્સવમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓનો કંઠ પોતાના બાહુપાશમાં લઈને તેઓની ઉપર ભગવાને મોટી કૃપા કરી. લક્ષ્મીજી હંમેશા ભગવાનના વક્ષસ્થળમાં રહે છે અને તેને ભગવાનમાં પ્રીતિ પણ ઘણી છે છતાં પણ ગોપીઓના જેવી ભગવત્કૃપા તે મેળવી શક્યા નથી અને કમળ જેવી સુગંધ અને કાંતિવાળી દેવતાઓની સ્ત્રીઓ પણ તે કૃપા મેળવી શકી નથી. તો પછી બીજી સ્ત્રીઓ તો તે કૃપા મેળવી જ ન શકે તે સ્વાભાવિક છે. (૫૫)

સંસૃતિના માર્ગરૂપ સગાંસંબંધીનો સંબંધ તજવો તે તો મહા મુશ્કેલ છે અને ગોપીઓએ તો તે સંબંધ તજી દીધો અને ભગવાનની સેવા કરીને સત્પુરુષના માર્ગને અનુસરીને ભગવાનની પદવી પામી ગઈ અને ભગવાનની પ્રાપ્તિના માર્ગને ખોળવા માટે વેદોની શ્રુતિઓ પ્રયત્નો કરે છે. હું તો ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આ ગોપીઓના ચરણરજનું સેવન કરનારા વૃંદાવનનાં વૃક્ષોનાં ઝૂંડો, લત્તાઓ કે ઔષધિઓ કોઈ પણ સ્થળે મારો જન્મ થાય. (૫૬)

લક્ષ્મીજી, બ્રહ્માદિ દેવો અને પૂર્ણકામ થયેલા યોગેશ્વરો પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણાવિંદને પૂજે છે, હૃદયમાં ધારે છે અને તેનું મનન-ચિંતન કરે છે અને રાસ રમવાના પ્રસંગે ગોપીઓએ ચરણારવિંદને પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યા અને તેને આલિંગન કરીને પોતાના હૃદયનો તાપ શાંત કર્યો. નંદરાયના વ્રજની નારીઓ શ્રીહરિના ગુણોનું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરીને ત્રિલોકીને પવિત્ર કરે છે. તે ગોપીઓની ચરણરજને હું વારંવાર વંદન કરું છું. (૫૭, ૫૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યારપછી ઉદ્ધવજીએ મથુરા જવા માટે ગોપીઓ, નંદજી અને યશોદા પાસે રજા માંગી અને ગોવાળોને પણ મળ્યા અને રથમાં બેસીને મથુરા જવા તૈયાર થયા. તે સમયે નંદજી વગેરે ગોવાળોએ વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપી અને હર્ષપૂર્વક ઉદ્ધવજીને મળ્યા અને બોલ્યા કે હે ઉદ્ધવજી ! અમારા મનની વૃત્તિઓમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદનો જ આશ્રય રહે, અમારી વાણી શ્રીકૃષ્ણના જ નામનું ઉચ્ચારણ કરે અને શરીર વડે અમો શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરતા રહીએ અને ઈશ્વરની ઈચ્છાથી અને અમારા કર્મ પ્રમાણે અમે જે કોઈ યોનિમાં ભટકીએ તે યોનિમાં સદાચાર વડે તથા દાન વગેરે સુકૃત વડે અમારી બુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં જ રહે છે અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં જ અમોને સ્નેહ થાય. (એવી પ્રાર્થના અમારા વતી તમે કરજો) શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! નંદાદિક ગોવાળોએ આ પ્રકારે ભક્તિપૂર્વક સન્માન કરીને ઉદ્ધવજીને વળાવ્યા અને ઉદ્ધવજી પણ રથમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા રક્ષિત મથુરા નગરીમાં આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રણામ કરીને વસુદેવ, બલરામ વગેરેની આગળ વ્રજવાસીઓની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને નંદ વગેરે ગોવાળોએ મોકલેલી ભેટો શ્રીકૃષ્ણ આગળ મૂકીને રાજા ઉગ્રસેનને આપી. (૫૯ થી ૬૪)

કૃષ્ણાય પ્રણિપત્યાહ ભક્તયુદ્ધેકં વ્રજૌકસામ્ ।

વસુદેવાય રામાય રાજે ચોપાયનાન્યદાત્ ॥ ૬૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘ઉદ્ધવજીનું મથુરામાં આગમન’ તે નામે સુડતાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૮ મો

અફૂરને હસ્તિનાપુર મોકલ્યા

શ્રીશુક ઉવાચ = અથ વિજ્ઞાય ભગવાન્ સર્વાત્મા સર્વદર્શનઃ ।

સૈરન્ધ્રયાઃ કામતપ્તયાઃ પ્રિયમિચ્છન્ ગૃહં યયૌ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! સર્વના આત્મા અને સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાર પછી કામાગ્નિથી તપેલી કુબજાને રાજી કરવા માટે તેને ઘેર ગયા. (૧)

ધજાપતાકા, મોતીની માળા, ચંદરવા, બિછાના વગેરેથી શણગારેલું ધૂપ, દીપ, પુષ્પના હાર, ચંદન વગેરેની મધુર સુગંધથી મધમધતી સુંદર શય્યાઓ અને દીવાલો ઉપર ચિતરેલા કામાસકત સ્ત્રીપુરુષોના વિવિધ પ્રકારના ચિત્રોવાળા કુબજાના ઘેર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગયા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાને ઘેર આવ્યા તે જોઈને કુબજાને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. તે દ્વિધામાં પડી અને આસન પરથી એકદમ ઊભી થઈ અને પોતાની સખીઓ સહિત યથાયોગ્ય રીતે શ્રીકૃષ્ણને મળી. સુંદર આસન વગેરેથી તેણે શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે આવેલા ઉદ્ભવજીનો પણ તેણે સત્કાર કર્યો, પરંતુ ઉદ્ભવજી આસન ઉપર બેઠા નહિ. તે તો નીચે જ બેઠા અને સમાજના સદાચારનો સત્કાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તો તેણે આપેલા કિંમતી આસન ઉપર બેઠા અને ત્યારપછી સ્નાન કરીને ચંદન, કસ્તુરી વગેરે શરીર ઉપર લગાવીને વસ્ત્રો-આભૂષણો અને પુષ્પમાળાઓ પહેરીને તથા અત્તર લગાવીને સુગંધી અને માદક પીણાઓનું પાન કરીને અને સુગંધી પાન-બીડાં ખાઈને લજજા સહિત મંદહાસ્ય કરતી તે કુબજા શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી. (૨ થી ૫)

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને મળવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી શંકા અને શરમ અનુભવતી તે સુંદર સ્ત્રીને શ્રીકૃષ્ણે પાસે બોલાવીને અને કંકણથી શોભાયમાન તેનો હાથ ઝાલીને તેને શય્યામાં બેસાડી અને પોતાને માત્ર થોડું જ ચંદન આપવાના પુણ્યથી મહાપુણ્યશાળી તે કુબજા સાથે શ્રીકૃષ્ણ વિલાસ કરવા લાગ્યા. (૬)

શ્રીકૃષ્ણને જોયા ત્યારથી કુબજાનું હૃદય, સ્તન અને નેત્રો કામાગ્નિથી તપી રહ્યાં હતાં અને તે કામાગ્નિથી પીડાતી હતી. શ્રીકૃષ્ણને આ રીતે મળીને તેની સાથે કીડા કરીને તેના ચરણારવિંદ સૂંધીને તથા વિવિધ અંગોમાં તે ચરણનો સ્પર્શ કરીને કુબજાએ પોતાની છાતી, સ્તન અને નેત્રની કામપીડા દૂર કરી અને પોતાના સ્તનની વચ્ચે રહેલા આનંદમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને બે હાથથી દૃઢ આલિંગન કરીને તેણે આ દહાડાના કામજવરની પીડા શાંત કરી. હે રાજન ! મોક્ષ આપનાર ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થવી તે ખૂબ જ દુર્લભ છે અને માત્ર થોડું જ ચંદન આપવાથી તેની ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થયા પરંતુ ખેદની વાત છે કે અભાગી તે કુબજાએ ભગવાન પાસેથી મોક્ષ માગ્યો નહિ અને આ પ્રકારે તે વિષય-સુખની માગણી કરવા લાગી. (૭, ૮)

તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે હે પ્રિય ! હે કમળનયન ! તમે કેટલાક દિવસો અહીં જ રહો અને મારી સાથે વિહાર કરો. તમારો સંગ તજવામાં મને જરા પણ ઉત્સાહ નથી. (૯)

સર્વેને માન આપનાર અને સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ત્યાર પછી કુબજાને ઈચ્છિત વરદાન આપીને તથા ઘરેણા વગેરે આપીને તેનો સત્કાર કરી શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવજી સાથે પોતાના મહેલમાં આવ્યા. જેની સેવા મહામહેનતે મળે તેવા અને ઈશ્વરોના ઈશ્વર ભગવાન વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરીને જે મનુષ્ય અસત વિષયસુખ માંગે છે તે મનુષ્યને કુબુદ્ધિવાળો જાણવો. (૧૦, ૧૧)

હે રાજન ! ત્યાર પછી અકૂરનું હિત કરવા અને તે દ્વારા થોડું કામ કરાવવા બલરામ અને ઉદ્ભવજીને સાથે લઈને શ્રીકૃષ્ણ અકૂરને ઘેર ગયા. (૧૨)

પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને પોતાના સંબંધી શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ અને ઉદ્ભવજીએ દૂરથી જોઈને અકૂર તરત જ ઊભા થયા. સામે ચાલીને તેને ભેટ્યા. તમે ભલે આવ્યા એમ આદર આપીને તેઓનો

સત્કાર કર્યો અને સર્વેને અકૂરે નમસ્કાર કર્યા અને તેઓએ પણ અકૂરને નમસ્કાર કર્યા અને ત્યાર પછી અકૂરે તેઓને આસન ઉપર બેસાડ્યા અને તેઓની પૂજા કરી. (૧૩, ૧૪)

શ્રીકૃષ્ણના ચરણામૃતનું જળ અકૂરે પોતાના મસ્તકે ચડાવ્યું અને પછીથી દિવ્ય વસ્ત્રો, ચંદન, પુષ્પની માળા અને ઉત્તમ આભૂષણોથી પૂજા કરી. મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર્યા અને પછીથી શ્રીકૃષ્ણના બંને ચરણ પોતાના ખોળામાં લઈને આદરપૂર્વક નમ્રતાથી પગચાંપી કરવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યા. અકૂરે કહ્યું કે તમે બંનેએ પાપી કંસને તેના સેવકો સહિત મારી નાખ્યો તે સારું કર્યું અને આ કાર્ય કરીને તમે તમારા કુળને મહાન સંકટમાંથી ઉગારી લીધું છે અને તેથી તમારું કુળ સુખી અને સમૃદ્ધ પણ થયું છે અને જગતના પુરુષો માત્રમાં તમે બંને ઉત્તમ પુરુષ છો. ખરેખર તો આ જગત તમારામય છે. અર્થાત્, તમે બંને પ્રધાન અને પુરુષના કારણ છો. તમારે આધારે જ જગત ચેતનવંત જણાય છે અને પ્રકૃતિ અને પુરુષ દ્વારા તમે જગતમાં અન્વયપણે વ્યાપીને રહ્યા છો. તમારા સિવાય જગતમાં કોઈ વસ્તુ નથી અર્થાત્ તમારા સિવાય કોઈ કાંઈ પણ કરી શકતા નથી. માટે તમે જગતમાં કારણ છો. (૧૫ થી ૧૮)

અકૂર કહે છે કે હે બ્રહ્મન્ ! મહત્ત્વાદિક તમારી શક્તિઓ વડે તમે આ વિશ્વને સર્જીને તેમાં અંતર્યામીરૂપે રહો છો. તમારું બહુ પ્રકારનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રોરૂપી શબ્દ પ્રમાણથી તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે. (૧૯)

વિવિધ પ્રકારના દેહધારીઓમાં તે તે દેહના કારણરૂપે વિવિધ સ્વરૂપે રહેલા પૃથ્વી આદિ પંચભૂત સ્પષ્ટ દેખાય છે. માયિક ગુણોથી રહિત અને સ્વતંત્ર આપ સ્વરૂપે કરીને તો એક જ છો છતાં પણ તમારી અંતર્યામી શક્તિ વડે પ્રાણી માત્રમાં રહેલા આપ વિવિધ સ્વરૂપે દેખાઓ છો. (૨૦)

હે ભગવન ! તમે તમારી શક્તિરૂપ રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ વડે જગતનું સર્જન, સંહાર અને રક્ષણ કરો છો. આવું મહાન કાર્ય છતાં તમોને તેમાં બંધન થતું નથી, કારણ કે આપ જ્ઞાન સ્વરૂપે હોવાથી જે કાંઈ કરો તે સમજીને જ કરો છો તેથી તમે અબાધિત રહો છો. જગતના હિતને માટે આપે જ પ્રવર્તાવેલો વૈદિક સમાચારનો દુરાચારી, પાખંડી લોકો જ્યારે ક્ષય કરે છે ત્યારે આપ સાત્ત્વિક અવતાર ધારણ કરો છો અને અત્યારે પણ બળદેવ સહિત આપ યદુવંશી વસુદેવને ત્યાં પ્રગટ્યા છો અને દૈત્ય રાજાઓની સેંકડો અક્ષૌહિણી સૈન્યનો નાશ કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઊતારીને યદુવંશની કીર્તિનો ફેલાવો કરશો. (૨૧ થી ૨૩)

માયિક ઈન્દ્રિયોથી ઓળકી ન શકાય તેવા હે ભગવાન ! આપ અત્યારે અમારે ઘેર આવ્યા તેથી આજે અમારા ઘર ખરેખર પવિત્ર થયા કારણ કે દેવતા, પિતૃઓ, ભૂત, મનુષ્યો અને રાજાઓ તે સર્વે આપની વિભૂતિઓ છે. તમારા ચરણામૃતના સંબંધવાળું ગંગાજળ તે ત્રિલોકીને પવિત્ર કરે છે. હે જગતના ગુરુ ! આપ મારે ઘેર આવ્યા તે મારે માટે ધન્યભાગ્યની વાત છે. (૨૪)

બોલેલા વચનને સત્ય કરનાર, ભક્તવત્સલ, કૃતજ્ઞ, સર્વના મિત્ર હે ભગવાન ! આપના સિવાય બીજા કોને શરણે અમે જઈએ ? હે ભગવન ! તમારી સેવા કરનારની બધી ઈચ્છાઓ તમે પૂર્ણ કરો છો - અરે તમારા સેવકને તમે આધીન થઈ જાઓ છો માટે બુદ્ધિશાળી માણસ તમારા સિવાય બીજાને શરણે જાય જ નહિ અને આપ તો સ્વરૂપ અને સ્વભાવે કરીને સદાને માટે એકસરખા જ રહો છો. (૨૫)

હે ભગવન ! આપના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું તે તો ખૂબ જ ગહન છે. કારણ કે મોટા મોટા યોગીઓ કે દેવો આપના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણી શકતા નથી. તે આપ અમારી ઉપર કૃપા કરીને અમને દર્શન દેવા અહીં પધાર્યા તે ઘણું જ સારું થયું. હે ભગવન ! અમને બંધન કરે તેવી તમારી માયારૂપ પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, સગાસંબંધી, ઘર અને શરીર તે બધું મોહ ઉપજાવનાર બેડીના બંધન જેવું છે. તેને આપ જલદીથી દૂર કરો. શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભક્તરાજ અકૂરે શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરીને આ પ્રકારે તેની સ્તુતિ કરી. તે સાંભળીને તે અકૂરને મોહ પમાડતા મધુર વાણીથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યા. (૨૬, ૨૭)

ભગવાન કહે છે કે અકૂરજી ! તમે તો અમારા કાકા છો તેથી અમારે તો તમે ગુરુતુલ્ય છો. ઉપરાંત તમે અમારા વહાલા સગાં અને પ્રશંસનીય પણ છો અને અમારે કહેવું જોઈએ કે સામાન્યતઃ તો અમે તમારા બાળક કહેવાઈએ, માટે તમારે અમારી ઉપર દયા રાખી અમારું રક્ષણ અને પોષણ કરવું તે તમારી ફરજ છે. (૨૮)

આપના જેવા ભાગ્યશાળી મહાપુરુષોના સેવા, સમાગમ, કલ્યાણ ઈચ્છતા પુરુષોએ હંમેશાં કરવો જોઈએ અને દેવો તો સ્વાર્થી હોય છે પરંતુ સાધુ પુરુષો સ્વાર્થી હોતા નથી. (૨૯)

ગંગા, પુષ્કર વગેરે પવિત્ર જળમય તીર્થો તથા માટીની, પાષાણ વગેરેની દેવોની મૂર્તિઓ તે બધું સત્ય છે. તે ખોટું તો નથી જ. પરંતુ તીર્થયાત્રા કે દેવસેવા કરવાથી તેનું ફળ ઘણાં વર્ષો પછી મળે છે અને સત્પુરુષોનાં દર્શન કરવાથી જ માણસ પવિત્ર થાય છે માટે તીર્થો અને દેવોથી સત્પુરુષો અધિક છે. (૩૦)

અને હે અકૂરજી ! આપણાં સગાસંબંધીઓમાં તમે વડીલ છો. માટે યુધિષ્ઠિર વગેરે પંચ પાંડવોનું શ્રેય કરવા માટે એ તેઓને કેવા દેશકાળ છે તે જાણવા માટે આપ હસ્તિનાપુર જાઓ અને પાંડુરાજા સ્વધામ ગયા પછી તેની માતા કુંતા સહિત તે પાંચેય ભાઈઓ અતિ દુઃખી થયા અને ધૃતરાષ્ટ્રે તેઓને બોલાવીને પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા છે અને તેઓ ત્યાં રહે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે અને અંબિકાનો પુત્ર તે ધૃતરાષ્ટ્ર બુદ્ધિથી તો સાવ દીન જેવો છે અને પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને આધીન થઈને જ તે રહે છે અને પોતાના ભાઈના પુત્રો જે પાંડવો તે પ્રત્યે કૂરતા રાખે છે માટે તમે હસ્તિનાપુર જાઓ અને પાંડવો કેવી પરિસ્થિતિમાં રહે છે તે તથા સારી-નરસી જાણવા યોગ્ય સર્વે વાત જાણવા આવો અને આપણા સગા પાંડવોને સુખ થાય તે રીતે આશ્વાસન પણ આપી આવો. (૩૧ થી ૩૪)

હે રાજન ! અકૂરને આ રીતે કહીને સમર્થ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલરામ અને ઉદ્ધવજી સહિત પોતાના મહેલમાં પધાર્યા. (૩૫)

इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः ।

सङ्कर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ॥ ૩૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અકૂરને હસ્તિનાપુર જવાની આજ્ઞા કરી’ તે નામે અડતાલીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪૯ મો

હસ્તિનાપુરથી અકૂરનું મથુરાગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = સ ગત્વા હસ્તિનપુરં પૌરવેન્દ્રયશોઽઙ્કિતમ્ ।

દદર્શ તત્રામ્બિકેયં સમીષ્મં વિદુરં પૃથામ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ત્યારપછી અકૂર હસ્તિનાપુર ગયા. પુરવંશના રાજવીઓએ બંધાવેલા દેવોનાં મંદિરો તથા વિપ્રોના ગૃહો વગેરે વિવિધ શિલ્પકળાથી શોભાયમાન હસ્તિનાપુરી અકૂરે નિહાળી અને ત્યાં રહેલા ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, વિદુર, કુંતી તથા બાહ્લિકનો પુત્ર સોમદત્ત, ભરદ્વાજનો પુત્ર દ્રોણાચાર્ય, ગૌતમવંશીય કૃપાચાર્ય, કર્ણ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા અને યુધિષ્ઠિર વગેરે સર્વેને જોયા અને તે સર્વેના યથાયોગ્ય રીતે મળ્યા અને તેઓને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા તથા તેઓએ પણ સર્વે યાદવોના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ખરાબ વિચારો, દુષ્ટ પ્રજા, અલ્પ ધીરજ, લુચ્યા અને સ્વચ્છંદી માણસોને આધીન આવા દુર્ગુણી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની રહેણીકરણી જાણવા માટે અકૂરજી કેટલાક માસ હસ્તિનાપુરમાં રોકાયા. (૧ થી ૪)

જન્મથી જ પ્રભાવશાળી પાંચેય પાંડવોની શસ્ત્ર અસ્ત્રના પ્રયોગોમાં કુશળતા, બળ, શૂરવીરતા, વિનય આદિક સદ્ગુણો તથા સર્વે પ્રજાનો પાંડવો પ્રત્યે પ્રેમ. આ બધું જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો બળ્યા જ કરે છે અને પાંડવોને મારી નાખવા માટે તેઓએ અન્નમાં ઝેર ભેળવીને પાંડવોને ખવડાવ્યું વગેરે કૌરવોના જે અનીતિમય દુષ્કર્મો હતાં તે સર્વે કુંતીએ તથા વિદૂરે અકૂરને કહ્યાં. (૫, ૬)

પોતાને ઘેર આવેલા પોતાના ભાઈ અકૂર પાસે જઈને બેસીને કુંતીએ પોતાની જન્મભૂમિ અને સગાંસંબંધીઓને સંભાર્યા અને તેથી તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. છતાં ધીરજ રાખીને કુંતીજી અકૂરને પૂછવા લાગ્યાં. હે સૌમ્ય અકૂરજી ! મારાં માતાપિતા, ભાઈઓ, બહેનો, ભત્રીજાઓ અને કુટુંબની સ્ત્રીઓ તે બધાં ક્યારેય મને યાદ કરે છે ? હે અકૂરજી વરુઓની વચ્ચે મૃગલી દુઃખી થાય તેમ શત્રુઓની વચ્ચે હું દુઃખી થાઉં છું. વળી, શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર ભક્તવત્સલ, કમલનયન મારા ભત્રીજા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ફોઈ જે હું તથા મારા પુત્રો પાંડવોને ક્યારેય સંભારે છે ? વળી, બાપ વિનાના નિરાધાર આ મારાં બાળકોને આશ્વાસન દેવા માટે શ્રીકૃષ્ણ આવશે ? (૭ થી ૧૦)

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે મહાયોગેશ્વર ! હે વિશ્વાત્મા ! હે વિશ્વપાલક ! હે ગોવિંદ ! પોતાનાં નાનાં બાળકો સહિત દુઃખ પામતી અને તમારે શરણે આવેલી આ તમારી ફોઈનું તમે રક્ષણ કરો. હે શ્રીકૃષ્ણ ! સંસારબંધન અને કાળથી ભયભીત માનવીઓને તમારા સિવાય બીજું કોઈ રક્ષણ કરનાર છે નહિ અને આપના ચરણારવિંદનો આશ્રય તો મોક્ષકારક છે. વિશુદ્ધ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, યોગેશ્વર, યોગપ્રવર્તક હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. તમારે શરણે આવી છું. (૧૧ થી ૧૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! તમારા પિતાના પિતાની માતા કુંતી પોતાનાં સગાંસંબંધી તથા જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણને સંભારીને રડવા લાગ્યાં. કુંતીના સુખે સુખી અને તેના દુઃખે દુઃખી થયેલા યશસ્વી અકૂર અને વિદૂરજી બંનેએ જે કાર્ય માટે પાંડવો જન્મેલા છે તે હકીકત કહીને કુંતીને આશ્વાસન આપ્યું. (૧૪, ૧૫)

અને જ્યારે અકૂરજી મથુરા જવા તૈયાર થયા તે વખતે અકૂરજી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગયા અને પુત્રો વિષે સ્નેહવાળા અને પાંડવો પ્રત્યે વિષમ દષ્ટિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને તેનાં સગાંસંબંધીઓ વચ્ચે જ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ જે સમાચાર કહેવડાવ્યા હતા તે કહેવા લાગ્યા. (૧૬)

અકૂરે કહ્યું કે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તું નીતિમત્તાથી રહીશ તો તારાથી કુરુવંશની કીર્તિ વૃદ્ધિ પામશે. તારો ભાઈ પાંડુ રાજા મરી ગયા બાદ તું રાજ્યાસને બેઠો તે તો ઠીક છે પરંતુ તમે ધર્મથી પૃથ્વીનું પાલન કરશો, સદાચારથી પ્રજાને રાજી કરશો, તમારા સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખશો તો તમે કલ્યાણ અને યશ બન્ને મેળવશો અને જો અધર્મ અને અન્યાયથી રહેશો અને પક્ષપાત રાખશો તો જગતમાં તમારી અપકીર્તિ થશે અને તમે મરીને નરકને પામશો માટે તમારા પુત્રોમાં જેવો પ્રેમ છે તેવો જ પ્રેમ પાંડુના પુત્રો ઉપર રાખીને કહો. (૧૭ થી ૧૯)

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ જગતમાં કોઈપણ માણસ કોઈની સાથે રહ્યો નથી અને રહેવાનો પણ નથી. અરે ! આ આપણા શરીરમાં પણ આપણે નિત્ય રહેવાના નથી તો પછી શરીરનાં સગાંસંબંધી અને ઘરસંસારમાં તો નિત્ય ક્યાંથી રહેવાય ? જીવાત્મા આ લોકમાં એકલો જ આવે છે અને પાછો એકલો જ જાય છે. પોતે પોતાના પુણ્ય એકલો જ ભોગવે છે અને પોતાનાં પાપને પણ એકલો જ ભોગવે છે. માછલાનું જીવન જળ છે. પરંતુ બીજા જળચર પ્રાણીઓ તે જળનું પાન કરી જાય અને માછલાં દુઃખી થાય તે રીતે અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યે અધર્મથી ભેગું કરેલું ધન બીજાં સગાંસંબંધીઓ, પુત્રો વગેરે લઈ જાય છે. મનુષ્ય જેને પોતાના માનીને અધર્મપૂર્વક જેનું પોષણ કરે છે તેવા શરીર, ધન, પુત્ર, પરિવાર છોડી દીધેલ અને સ્વાર્થમાં ભૂલો પડેલો તે મૂર્ખ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી. સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલો તે પોતાનું જ કરેલું પાપ સાથે લઈને નરકમાં જ જાય છે. માટે હે રાજન ! સ્વપ્ન, સંકલ્પ અને માયા જેમ મિથ્યા છે તેમ આ લોકને પણ તું મિથ્યા જાણીને મનને વશ કર તથા શાંત થઈને બધાને વિષે સમદૃષ્ટિ રાખ. (૨૦ થી ૨૫)

અકૂરનાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર કહેવા લાગ્યો કે હે અકૂરજી ! તમારી વાણી તો કલ્યાણકારી છે. જેમ અમૃતનું પાન કરવાથી મનુષ્ય તૃપ્ત થતો નથી તેમ તમારી વાણીથી હું તૃપ્ત થતો નથી. છતાં પણ સ્ફટિકના પહાડમાં વીજળીનો ચમકારો થઈને તરત જ અદૃશ્ય થાય છે તેમ તમારી આ જે સત્યવાણી છે તે પુત્રપ્રેમથી પક્ષપાતવાળા મારા ચંચળ હૃદયમાં સ્થિર થઈને રહેશે નહિ. (૨૬, ૨૭)

હે અકૂરજી ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા મોટ યદુકુળમાં અવતરેલા પરમાત્માએ જે કરવા ધાર્યું છે તને કોણ મિથ્યા કરી શકે ? હે અકૂરજી ! જાણી ન શકાય તેવી પોતાની માયા વડે તે પરમાત્મા આ જગતનું સર્જન કરીને તેમાં અંતર્યામીરૂપે પોતે રહે છે અને સર્વના કર્મફળને વિગતવાર આપે છે. તે પરમાત્મા પોતે અકળ લીલા કરીને સંસારચક્રને ગતિમાન રાખે છે. તે પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૮, ૨૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ધૃતરાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય અકૂરે જાણ્યો અને કુંતી તથા પાંડવોની રજા લઈને અકૂરજી મથુરા આવ્યા. અને ધૃતરાષ્ટ્રની રહેણીકરણી તથા તેનો અભિપ્રાય તથા પાંડવોની પરિસ્થિતિ તે બધું બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કારણ કે તે કાર્ય માટે જ શ્રીકૃષ્ણે તેને ત્યાં મોકલ્યા હતા. (૩૦, ૩૧)

शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम् ।

पाण्डवान् प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ॥ ३१ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં ‘અકૂર મથુરામાં પાછા આવ્યા’ તે નામે ઓગણપચાસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત

॥ શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણ

દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ

અધ્યાય ૫૦ મો

યાદવો સહિત કૃષ્ણનો દ્વારિકાવાસ

શ્રીશુક ઉવાચ = અસ્તિઃ પ્રાપ્તિશ્ચ કંસસ્ય મહિષ્યૌ ભરતર્ષભ ।

મૃતે ભર્તરિ દુઃખાર્તે ઈયતુઃ સ્મ પિતૃર્ગૃહાન્ ॥ ૧ ॥

શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની કંસની બે પટરાણીઓ પોતાના પતિ કંસના મૃત્યુથી અતિ દુઃખી થઈ અને તે બંને પોતાના પિતા જરાસંઘના ઘેર ગઈ અને જરાસંઘને બધી વાત કરી. (૧)

પોતે શા કારણથી વિધવાઓ થઈ તે સર્વે માહિતી પોતાના પિતા જરાસંઘને આપી અને દુઃખિત પુત્રીની બધી વાત જરાસંઘે સાંભળી. હે રાજન ! પુત્રીઓના દુઃખદ વાક્યો સાંભળીને કંસના મૃત્યુના સમાચારથી જરાસંઘ પણ દુઃખી થયો, તેણે પણ શોક કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ક્રોધિત થયેલ જરાસંઘે પૃથ્વીમાંથી યદુકુળનું નિકંદન કાઢવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો અને શ્રીકૃષ્ણની ઉન્નતિ જરાસંઘની સહન થઈ નહીં. (૨, ૩)

સર્વ પ્રથમ તો તેણે ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સંખ્યામાં સૈન્ય એકત્રિત કર્યું અને તે સૈન્ય સહિત જરાસંઘ યાદવોની રાજધાની મથુરા પ્રત્યે આવ્યો અને તેણે મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. એ સમયે સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે એ રીતે મર્યાદારહિત જરાસંઘના સૈન્યને જોઈને તથા સૈન્યથી ઘેરાયેલી મથુરા નગરીને, ભયભીત લોકોને જોઈને તથા ભયભીત બનેલા પોતાના સંબંધીઓને જોઈને બધાના હિતને માટે અવતાર ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યા કે, મારો આ અવતાર શા માટે છે ? આ સમય અને દેશના હિતને ધ્યાનમાં લઈને અત્યારે મારે શું કરવું જોઈએ ? વગેરે પૂર્વાપરના અનુસંધાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યા અને અંતે શ્રીકૃષ્ણને વિચાર કર્યો કે, ઘોડાઓ, રથો, હાથીઓ સહિત આ બધું સૈન્ય જરાસંઘને આધીન રાજાઓનું જ છે અને તે રાજાઓ તથા જરાસંઘ અને આ

સૈન્ય એ સર્વ પૃથ્વીના ભારરૂપ જ છે. માટે રાજાઓ સહિત આ સૈન્યનો નાશ કરવો અને જરાસંઘનો હમણાં નાશ કરવો નથી કારણ કે તે જીવતો હશે તો વળી ફરી વાર, તે બીજા સૈન્યને લાવશે. આ રીતે કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાનું કાર્ય હું સફળ કરીશ અને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે, સાધુઓના રક્ષણ માટે તથા દુષ્ટોના વિનાશ માટે જ મારો આ અવતાર છે અને વળી ભવિષ્યમાં પણ અધર્મનો નાશ કરવા તથા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે હું અવતાર ધારણ કરીશ અને જે તે સમયે હું અધર્મનો નાશ અને ધર્મનું રક્ષણ કરીશ. (૪ થી ૧૦)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા તે સમયે જ આકાશમાર્ગેથી બે રથો નીચે ઉતર્યા. આ રથોમાં વિવિધ આયુધો તથા સારથિ, ધ્વજો વગેરે બધું હતું. અતિશય તેજસ્વી આ દિવ્યરથોને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે બલરામને કહ્યું કે, ‘હે ભાઈ ! દૈવઈચ્છાથી આયુધો સહિત આ બે રથો આવ્યાં છે તે તમો જુઓ, અને તમારા પ્રતાપથી સુરક્ષિત આ યાદવોને જરાસંઘ વગેરે શત્રુઓ તરફથી દુઃખ આવી પડ્યું છે તેનો પણ તમે વિચાર કરો. હે બલદેવજી ! તમે આ રથમાં બેસીને તમને પ્રિય આયુધોનો ઉપયોગ કરીને શત્રુઓનો નાશ કરી દુઃખિત યદુકુળનો ઉદ્ધાર કરો અને આપ તો સમર્થ છો તથા આપણા બંનેનો જન્મ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અને સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવા માટે જ છે. માટે હે બલદેવજી ! તમે અત્યારે આ ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સૈન્ય રૂપ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારો.’ (૧૧ થી ૧૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ બલરામની સાથે આ રીતે વાતચીત કરીને બંને ભાઈઓ કવયો પહેરીને રથમાં બેસીને આયુધો તથા થોડું સૈન્ય સાથે લઈને મથુરામાંથી બહાર નીકળ્યા. અને શ્રીકૃષ્ણે શંખનાદ કર્યો. તેનો ભયંકર નાદ સાંભળીને જરાસંઘના સૈન્યમાં ત્રાસ ફેલાયો અને તેઓનાં હૃદય કંપવા લાગ્યાં. (૧૫, ૧૬)

લડવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને જોઈને જરાસંઘ કહેવા લાગ્યો કે હે કૃષ્ણ ! તું બાળક છે, એકલો છે અને અધમ પણ છે માટે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં મને પોતાને જ શરમ આવે છે. માટે મારે તારી સાથે યુદ્ધ કરવું નથી. સગા મામાની હત્યા કરનાર હે કૃષ્ણ ! તું તો શત્રુઓના ભયથી વ્રજમાં છૂપાઈ ગયો હતો. માટે હે ડરપોક ! તું તો પાછો જ ચાલ્યો જા. (૧૭)

ત્યારપછી બલરામને ઉદ્દેશીને જરાસંઘે કહ્યું કે, હે બલરામ ! જો તારે યુદ્ધ કરવાની શ્રદ્ધા હોય તો તું ધીરજ રાખીને મારી સાથે યુદ્ધ કર અને મારાં બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલા શરીરને ત્યાગ કરીને તું સ્વર્ગમાં જા અથવા તો તું મને મારી નાખ. જરાસંઘના વાક્યો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું, ‘હે જરાસંઘ ! વીર પુરુષો ખોટો બકવાસ કરતા નથી. વીર પુરુષો તો પોતાનું પરાક્રમ બતાવે છે અને જે અતિ માંદો હોય અને મરવાની તૈયારીમાં હોય તેનાં વાક્યો તો અમે માનતા જ નથી. (૧૮, ૧૯)

શુકદેવજી કહે છે, હે રાજન ! આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ ત્યાર પછી વાયુ વાદળાઓથી સૂર્યને ઢાંકી દે તથા ધૂળથી જેમ અગ્નિને ઢાંકી દે એ રીતે પોતાના બળવાન સૈન્ય વડે જરાસંઘે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને ઘેરી લીધા. એ સમયમાં યુદ્ધ જોવા માટે મથુરાનગરની સ્ત્રીઓ અગાશી ઉપર ચડીને, મહેલોની બારીઓમાં તથા દરવાજાઓમાં ઊભાં રહીને યુદ્ધ જોતી હતી. ઘોડાઓ, સારથિ, ધ્વજ, રથ, સૈન્ય વગેરેને ઘેરીવળીને જરાસંઘનું સૈન્ય શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભયંકર યુદ્ધ કરતું હતું તે જોઈને મથુરાની સ્ત્રીઓ મનમાં અતિ મૂંઝાવા લાગી. (૨૦, ૨૧)

આ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે જરાસંઘનું સૈન્ય મારા સૈન્યને અતિશય ત્રાસ આપે છે. ત્યારપછી વિચાર કરીને દેવો અને મનુષ્યો દ્વારા પ્રશંસિત શાર્જ નામનું ધનુષ્ય ચડાવીને શ્રીકૃષ્ણે ધનુષ્ય - ટંકારવ કર્યો. (૨૨)

અને ત્યાર પછી ભાથામાંથી એક પછી એક બાણ કાઢીને ધનુષ્ય પર ચડાવીને જરાસંઘના સૈન્ય ઉપર શ્રીકૃષ્ણે જોરદાર બાણવર્ષા કરી અને જરાસંઘના સૈન્યના ઘોડા, હાથી, રથ અને પાયદળ એ સર્વેનો વિનાશ કરવા લાગ્યા. એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણનું ધનુષ્ય સળગતું ઊંબાડીયું જેમ ચક્કર ભરતું દેખાય તેવું દેખાતું હતું. શ્રીકૃષ્ણનું બાણોથી અનેક હાથીઓના કુંભસ્થળો ભેદાયાં તેમજ અનેક અશ્વોનાં ગળાં કપાયાં, અનેક રથની ધ્વજાઓ કપાઈ, અનેક સારથિઓ મરાયા તેમજ અનેક સેનાપતિઓ મરાયા તથા અનેક પાયદળોનાં હાથ-પગ વગેરે અવયવો કપાયા અને એ સર્વે રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યા. (૨૩, ૨૪)

અને એ જ રીતે મહાપરાક્રમી બલરામે પણ શક્તિશાળી મુશળ વડે મદોન્મત્ત શત્રુઓનો નાશ કર્યો અને મનુષ્યો, હાથી, ઘોડાઓ વગેરેનાં અસંખ્ય શરીરો કપાવાથી યુદ્ધભૂમિમાં લોહીની અનેક નદીઓ વહેવા લાગી. એ નદીઓમાં હાથીઓના કપાયેલા અવયવો સર્પો જેવા લાગતા હતા. મનુષ્યોનાં મસ્તકો કાચબા જેવાં લાગતાં હતાં. હાથીઓનાં શરીરો બેટ જેવાં લાગતાં હતાં, ઘોડાઓનાં શરીરો ઝૂંડ જેવાં લાગતાં હતાં, મનુષ્યોના કપાયેલા હાથ અને સાથળ માછલાં જેવા લાગતા હતા, મસ્તકના વાળ શેવાળ જેવાં લાગતાં હતાં, લોહીના પ્રવાહમાં તણાતાં ધનુષ્યો નદીના તરંગ જેવાં લાગતાં હતાં અને આયુધો ખડના થુંમડા જેવાં લાગતાં હતાં, ઢાલ અને ચક્રો પાણીમાં ભમરી પડતી હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. આ રીતે જોવાથી ભયંકર જણાતી લોહીની નદીઓ યુદ્ધ ભૂમિ પર વહેવા લાગી આ નદીઓમાં તણાતાં આભૂષણો અને કિંમતી મણિઓએ પથ્થર અને કાંકરા જેવાં દેખાતાં હતાં. ડરપોક માણસ તો આ નદીઓ જોઈને ભયથી થરથરતા અને ધીરજવાળા શૂરવીર તો લોહીની નદીઓ જોઈને ઉત્સાહમાં આવી જતા હતા. (૨૫ થી ૨૭)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! સમુદ્રની માફક અપાર, અભેદ અને ભયંકર જરાસંઘના આ સૈન્યનો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે રમત રમતમાં જ સંહાર કર્યો અને જગતના ઈશ્વર બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને તો આ યુદ્ધ માત્ર લીલારૂપ જ હતું. (૨૮)

અનંત ગુણવાળા ભગવાન લીલામાત્રથી જ જગત ઉત્પન્ન કરે છે અને એ જ રીતે તેનું પાલન અને સંહાર પણ કરે છે. એ ભગવાને શત્રુનો નિગ્રહ કર્યો એ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જ. છતાં માનવ અવતારધારી તે ભગવાનનું આ ચરિત્ર આશ્ચર્યપૂર્વક મેં વર્ણવ્યું છે. (૨૯)

હે રાજન ! આ રીતે જરાસંઘનું સમગ્ર સૈન્ય નાશ થયું. તેનો રથ પણ ભાંગી ગયો. ફક્ત જરાસંઘ એકલો જ સ્વસ્થ રીતે જીવતો હતો. એ બળવાન જરાસંઘને બલરામે પકડ્યો. તે જેમ બળવાન સિંહ બીજા સિંહને પકડે એ રીતે પકડ્યો. (૩૦)

પોતાના અનેક શત્રુઓને મારનાર એ જરાસંઘને વારુણ પાશ અને માનવ પાશથી બલરામ બાંધવા લાગ્યા. પરંતુ બલરામને શ્રીકૃષ્ણ ના પાડી અને કહ્યું, “તમે તેને છોડી મૂકો. હજી તેના દ્વારા આપણે ઘણું કામ કરાવવું છે.” જગતમાં રક્ષક શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે જરાસંઘને છોડી તો મૂક્યો પરંતુ શૂરવીરોમાં માન્ય એ જરાસંઘ આ પરાજયથી શરમીંદો બની ગયો અને તેથી તેણે વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરવાની ઈચ્છા

કરી. પરંતુ તેના રાજવી મિત્રોએ કેટલાંક નીતિ વાક્યો કહીને કહ્યું કે, “તમે વનમાં જવાનું છોડી દો અને કહ્યું કે, હે જરાસંઘ ! તમે તો શૂરવીર છો છતાં પણ સામાન્ય ગણાતા આ યાદવોએ તમારો પરાજય કર્યો તે તો તમારા પૂર્વજન્મનાં અશુભ કર્મોનું જ આ પરિણામ છે. (૩૧ થી ૩૩)

શ્રીકૃષ્ણે જીવતો જવા દીધેલ સૈન્યરહિત એ જરાસંઘ મિત્રરાજાઓનું વચન મનીને ઉત્સાહ રહિત થઈને પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે જરાસંઘને પરાજીત કર્યો તે કાર્યની દેવોએ પ્રશંસા કરી. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને દેવોએ પણ પુષ્પોથી વધાવ્યા. સહજ સ્વભાવથી જ શત્રુઓનો નાશ કરનાર અને ઐશ્વર્યવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ મથુરાપુરીમાં આવ્યા. વિજય કરીને પોતાની રાજધાનીમાં આવેલા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને નગરજનોએ વધાવ્યા. નગરજનો સંતાપરહિત થયા. તેઓનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. લોકોએ શંખ, તુરી વગેરે મંગળવાદ્યો વગાડ્યાં. મથુરા નગરીના માર્ગો ઉપર જળ છાંટી સુગંધી અત્તરો છાંટ્યાં. ધ્વજા-પતાકાથી રાજમાર્ગો શણગાર્યા. બ્રાહ્મણો વેદમંત્રોના ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. હર્ષપૂર્વક ઉત્સાહથી મંગળ ગીત-વાદ્યોસહિત લોકોએ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનો વિજય ઉત્સવ મનાવ્યો. (૩૪ થી ૩૮)

મથુરાનગરીની સ્ત્રીઓએ પુષ્પો, ચોખા, જુવાર વગેરેથી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને વધાવ્યા અને સ્નેહપૂર્વક પ્રફુલ્લિત નયનોથી શ્રીકૃષ્ણને નિરખવા લાગી. આ રીતે સન્માનપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં આવ્યા અને યુદ્ધભૂમિમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ આયુધો, ઘરેણાં વગેરે સંપત્તિ શ્રીકૃષ્ણે ઉગ્રસેન રાજાને આપી. (૩૯, ૪૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! ત્યારપછીના સમયમાં પરાજીત જરાસંઘે વારંવાર મથુરાનગરી પર લડાઈ કરીને તેણે સત્તર વખત મથુરા ઉપર હુમલો કર્યો અને પ્રત્યેક વખત ત્રેવીસ-ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેના લાવેલો. અને પ્રત્યેક સમયે શ્રીકૃષ્ણે અને બલરામે જરાસંઘના સૈન્યનો નાશ કરીને તેને જીવતો જવા દીધેલો. ફરીવાર અઢારમી વખત જરાસંઘ લડાઈ કરવા મથુરા આવતો હતો એ સમયમાં નારદજીએ મોકલેલો કાળયવન તેને રસ્તામાં મળ્યો. આ કાળયવન પણ મહાન સૈન્ય મથુરાનગરી ઉપર લડાઈ કરવા આવ્યો. આ કાળયવન તે સમયમાં મહાન યોદ્ધા તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે સાંભળેલું કે, મથુરાના યાદવો અતિશય શૂરવીર છે. તે યાદવોને પરાસ્ત કરવા માટે ત્રણ કરોડના સૈન્ય સહિત મથુરા ઉપર ચડી આવ્યો અને બીજી બાજુથી જરાસંઘ પણ મથુરાનગરી ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો. (૪૧ થી ૪૪)

આ રીતે શત્રુ દ્વારા ચારે તરફથી ઘેરાયેલી મથુરાનગરીની વિપત્તિ જોઈને બલરામની સહાયતાવાળા શ્રીકૃષ્ણે બલરામની સાથે વિચારણા કરી અને અફસોસ કરવા લાગ્યા કે, ‘અરે ! અત્યારે આ યાદવોને બંને બાજુથી દુઃખ આવી પડ્યું છે. તો બીજી તરફ એક બે દિવસમાં જરાસંઘ પણ સૈન્ય લઈને લડવા આવવાનો છે. દુઃખ તો એ બાબતનું છે કે જો અત્યારે આપણે કાળયવન સાથે લડીએ તો પાછળથી જરાસંઘ આવીને બધા યાદવોને મારી નાખે તેમ છે અથવા તો પોતાના રાજ્યમાં લઈ જઈને તેઓને જેલમાં રાખશે. (૪૫ થી ૪૭)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે વિચાર્યું કે, અત્યારે આપણે માટે એક જ ઉપાય છે કે જ્યાં કોઈ માણસ જઈ શકે નહિ એવો મજબૂત મોટો કિલ્લો બંધાવીએ અને ત્યાં આપણા બધા પરિવારને આપણે વસાવીએ અને ત્યારપછી જ આપણે કાળયવનનો નાશ કરીએ. આમ વિચારીને સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ સમુદ્રના બેટમાં બાર યોજનના વિસ્તારવાળું મોટું અદ્ભૂત એક નગર એ જ સમયમાં વસાવ્યું. આ નગર વિશ્વકર્મોએ

બાંધ્યું છે. તેની શિલ્પકળાની કુશળતા તેમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ નગરીમાં મકાનોનાં બાંધકામને અનુરૂપ રાજમાર્ગો તથા સામાન્ય માર્ગો તથા ચોક, ઘરનાં આંગણાઓ, દિવ્ય વૃક્ષો, બગીચાઓ તથા સુવર્ણ કળશોયુક્ત મહેલો, સ્ફટિક મણિઓની દીવાલોવાળા મહેલો, અગાશીઓ, દરવાજા તથા અશ્વશાળા, અન્નશાળા વગેરે મકાનો રૂપાના, પિત્તળના અને લોખંડના હતા અને તેના ઉપર સોનાના કળશો હતા પણ ‘મસ્તકમણિઓ’ ની જમીનવાળા સુવર્ણનાં ઘરો દ્વારિકામાં હતા અને રત્નજડિત સુવર્ણકળશો એ મકાન ઉપર શોભતા હતા. આ દ્વારિકામાં વિવિધ દેવોનાં મંદિરોની રચના હતી. તે મંદિરમાં વિવિધ અગાશીઓ હતી. ચારેવર્ણના મનુષ્યો વ્યવસ્થિત રીતે રહી શકે તેની વ્યવસ્થા હતી અને યદુરાજાને શોભે તેવો રાજમહેલ પણ તેમાં હતો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ માટે ઈન્દ્રે સુધર્મા નામે સભાખંડની રચના કરાવી હતી. શ્રીકૃષ્ણના ભુવન આગળ પારિજાત નામનું દિવ્ય વૃક્ષ પણ રોપાવ્યું હતું. આ વૃક્ષનો એવો પ્રભાવ હતો. આ વૃક્ષની સમીપ રહેનાર માણસને ભૂખ અને તરત લાગે જ નહિ. અને વરુણદેવે મનની સમાન વેગવાળા અને ધોળા અને કાળા કાનવાળા અનેક ઘોડાઓ ભેટ કર્યા હતા તથા લોકપાળ કુબેરે પણ પોતાની વિભૂતિરૂપ આઠ નિધિઓનો ખજાનો દ્વારિકા નગરીમાં ભેટ મોકલ્યો હતો.

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! ભગવાને જે જે દેવોને ઐશ્વર્યો અને અધિકારો આપ્યા હતા તે સર્વે દેવોએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પૃથ્વી પર પધાર્યા ત્યારે તે દેવોએ પોતાની સર્વ સંપત્તિ ભગવાનને અર્પણ કરી હતી. આવી સુંદર દ્વારિકાનગરીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સર્વે યાદવો તથા સર્વ નગરજનોને પોતાના યોગ પ્રભાવે મથુરાથી તત્કાળ દ્વારિકા પહોંચાડ્યા. મથુરાવાસીઓનું સ્થળાંતર ક્યારે અને કેવી રીતે થયું તેની ખબર ન તો મથુરાવાસીઓને પડી ન તો કાળયવનને પડી અને બલરામને કહ્યું કે, હે ભાઈ ! તમે આ સર્વેનું રક્ષણ કરો અને હું એકલો પાછો મથુરા જાઉં છું. એમ કહીને બલરામની અનુમતિ લઈને પોતે એકલા જ કોઈપણ હથિયાર લીધા વગર જ પદ્મમાળાધારી શ્રીકૃષ્ણ મથુરા ગયા. (૪૮ થી ૫૭)

તત્ર યોગપ્રભાવેણ નીત્વા સર્વજનં હરિઃ ।

પ્રજાપાલેન રામેણ કૃષ્ણઃ સમનુમંત્રિતઃ ॥

નિર્જગામ પુરદ્વારાત્ પદ્મમાલી નિરાયુધઃ ॥ ૫૭ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘દુર્ગ નિવેશન’ નામે પચાસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫૧ મો

મુચકુંદ દ્વારા કાળયવનનો નાશ

શ્રીશુક ઉવાચ = તં વિલોક્ય વિનિષ્કાન્તમુઙ્ગિહાનમિવોડુપમ્ ।

દર્શનીયતમં શ્યામં પીતકૌશેયવાસસમ્ ॥૧॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન્ !

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન્ ! નગરીમાંથી બહાર આવેલા, પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરનાર

દર્શનીય શ્યામ શરીરવાળા છાતીમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, કૌસ્તુભ મણિવાળા, સુદૃઢ અને મોટા સુંદર ચાર હાથવાળા, સુંદર લાલ કમળની સમાન નેત્રવાળા, સુંદર ગતિવાળા, હસતા મુખવાળા, ઝળહળતા મકરાકૃતિ કુંડળવાળા, પ્રફુલ્લિત મુખવાળા શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે ઊગતા ચંદ્રની સમાન દર્શનીય શ્રીકૃષ્ણને કાળયવને જોયા. શ્રીકૃષ્ણને જોઈને કાળયવન વિચારવા લાગ્યો કે, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળો, કમળનયન ચતુર્ભુજ, વનમાળી દેખાવડો આ પુરુષ વાસુદેવનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ હોવો જોઈએ. કારણ કે નારદજીએ જેવું વર્ણન કર્યું હતું એવો જ આ પુરુષ છે. પરંતુ આ કૃષ્ણ હથિયાર વિનાનો છે, એકલો જ છે અને ચાલીને આવે છે માટે મારે પણ હથિયાર વિના જ એકલા હાથે જ તેની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. (૧ થી ૫)

આવો વિચાર કરીને કાળયવન શ્રીકૃષ્ણની પાછળ દોડ્યો. પશ્ચિમ દિશા તરફ દોડતા અને યોગીઓ પણ જેને પકડી શકતા નથી એ શ્રીકૃષ્ણને પકડવાની ઈચ્છાથી કાળયવન તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો. (૬)

શ્રીકૃષ્ણ એ રીતે દોડતા હતા કે, કાળયવનની અને શ્રીકૃષ્ણની વચ્ચે એક હાથનું જ અંતર રહેતું. તેથી કાળયવનને તથા અન્યને એમ લાગતું કે, હમણાં જ શ્રીકૃષ્ણને તે પકડી લેશે. આ રીતે દોડતા દોડતા દૂર દેશમાં આવેલ પર્વતની એક ગુફામાં કાળયવનને શ્રીકૃષ્ણ લઈ ગયા. (૭)

શ્રીકૃષ્ણ પાછળ દોડતો તે કાળયવન વારંવાર શ્રીકૃષ્ણને કહેતો કે, ‘હે કૃષ્ણ ! તું યદુકુળમાં જન્મેલો છે. માટે તારા કુળને લાંછન લાગે નહિ એ માટે તારે આ રીતે ભાગવું યોગ્ય નથી.’ આવાં મર્મવચનો કહેનાર કાળયવન કોઈપણ ઉપાયે શ્રીકૃષ્ણને પકડી શક્યો નહિ. તેનાં મર્મવચનો સાંભળવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ઊભા જ રહ્યા નહિ અને તે પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ્યા તેથી કાળયવન પણ તેની પાછળ ગુફામાં પ્રવેશ્યો. તે ગુફામાં સૂતેલા કોઈક પુરુષને કાળયવનને જોયો. તેથી કાળયવનને એમ માની લીધું કે શ્રીકૃષ્ણ મને આટલે દૂર સુધી લાવીને અત્યારે તે અહીં મહાત્માની માફક નિરાંતે સૂઈ ગયો છે. માટે મારે તેને ભાન કરાવવું જોઈએ. આમ વિચારીને સૂતેલા પુરુષને શ્રીકૃષ્ણ માનીને મૂર્ખ કાળયવનને પગની લાત મારીને જગાડ્યો. ઘણા સમયથી નિદ્રાવશ થયેલો તે પુરુષ ઊઠ્યો અને ધીરે રહીને તેણે નેત્ર ખોલ્યાં અને ચારે તરફ તે જોવા લાગ્યો. ત્યારે પોતાની પડખે જ ઊભેલા કાળયવનને તેણે જોયો. નિદ્રામાંથી જગાડવાથી અતિ ગુસ્સે થયેલા તે પુરુષની દૃષ્ટિ વડે પ્રગટ થયેલા અગ્નિથી કાળયવન બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયો. (૮ થી ૧૨)

પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે, હે બ્રહ્મન ! કાળયવનનો નાશ કરનાર તે પુરુષનું નામ શું હતું ? તે કોના વંશમાં જન્મ્યો હતો ? તે કેવો પરાક્રમી હતો ? અને તે ગુફામાં શા માટે સૂતો હતો ? અને તેનો પ્રભાવ કેવો હતો ? એ બધી હકીકત મને કહો. (૧૩)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન્ ! તે પુરુષ ઈક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા હતો અને તે માંધાતાનો પુત્ર હતો. તેનું નામ મુચકુંદ હતું અને તેણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેને સત્ય કરતો હતો. (૧૪)

એક વખત અસુરોના ત્રાસથી દુઃખી થયેલા ઈન્દ્રાદિ દેવોએ મુચકુંદની મદદ માંગી તેથી મુચકુંદે ઘણાં વર્ષો સુધી દેવતાઓની રક્ષા કરી અને જ્યારે દેવોને કાર્તિક સ્વામીનું સંરક્ષણ મળ્યું ત્યારે દેવોએ મુચકુંદને કહ્યું કે, ‘હે રાજન્ ! તમે ઘણાં વર્ષો સુધી મુશ્કેલીઓ સહન કરીને અમારી

રક્ષા કરી છે માટે હવે આ કાર્યમાંથી આપ વિશ્રાંતિ લો અને શત્રુરહિત રાજ્ય સુખનો ત્યાગ કરીને હે વીરપુરુષ ! તમે અમારી રક્ષા કરી છે અને તમારા પુત્રો, પટરાણીઓ, સંબંધીઓ તથા તમારા કારભારીઓ સર્વે કાળે કરીને નાશ પામ્યા છે. અત્યારે પૃથ્વી ઉપર તમારા સમયનું કોઈ નથી. હે રાજન ! ગોવાળો પોતાના પશુઓને આડા અવળા ફેરવે જ રાખે છે એ જ રીતે સર્વથી બળવાન કાળ છે તે ભગવાનની મહાન શક્તિ છે અને તે સમર્થ છે. આ કાળ અવિનાશી છે તે દેહધારીઓને આમ તેમ આડા અવળા ફેરવ્યા જ રાખે છે. હે રાજન ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારે જે ઈચ્છા હોય તે વસ્તુનું વરદાન અમારી પાસેથી માંગી શકો છો. પરંતુ જીવાત્માનો મોક્ષ કરવાની શક્તિ અમારામાં નથી ને અમો આપી શકીએ નહીં અને અવિનાશી ભગવાન વિષ્ણુ જ મોક્ષના દાતા છે. પરંતુ બીજો કોઈ મોક્ષ આપી શકતું નથી. (૧૫ થી ૨૦)

દેવોની વાત સાંભળીને દેવોને વંદન કર્યા અને કહ્યું કે, હે દેવો ! મારે તો મોક્ષ જોઈએ છે. પરંતુ તે તમો આપી શકો તેમ નથી અને હું યુદ્ધ કરીને ખૂબ જ થાકી ગયો છું. તેથી તમે મને એવી નિદ્રા આપો કે જેથી મારો થાક દૂર થાય અને જે કોઈ મારી નિદ્રાનો ભંગ કરે તે બળીને તરત જ ભસ્મીભૂત થઈ જાય. તેની ઈચ્છા મુજબનું વરદાન દેવોએ તેને આપ્યું અને ત્યારપછી તે રાજા આ ગુફામાં આવીને સૂતા હતા. (૨૧, ૨૨)

હે રાજન ! આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે કાળયવનને ભસ્મીભૂત કરાવ્યો અને ત્યારપછી જ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે સદ્બુદ્ધિવાળા મુચકુંદને પોતાનું દર્શન આપ્યું. (૨૩)

મેઘ સમાન શ્યામ, પીતાંબરધારી, શ્રીવત્સ તથા કૌસ્તુભમણિથી શોભાયમાન, વૈજયંતીમાળાધારી, ચતુર્ભુજ, પ્રસન્ન, સુંદરમુખવાળા, મકરાકૃત કુંડળધારી, સિંહની સમાન પરાક્રમવાળા દર્શનીય પ્રેમપૂર્વક મંદહાસ્ય અને અમીટદિગ્ધિથી જોતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુચકુંદે દર્શન કર્યા. શ્રીકૃષ્ણના તેજથી મુચકુંદની આંખો અંજાઈ ગઈ. તેને શંકા પણ થઈ, પરંતુ હિંમત કરીને મુચકુંદે ધીરજથી શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું. (૨૪ થી ૨૬)

મુચકુંદ પૂછે છે કે, કાંટા, કાંકરા, વૃક્ષો વગેરેથી ભયંકર આ વનમાં કમળ સમાન કોમળ ચરણો વડે તમે ફરતા-ફરતાં અહીં આવ્યા. તે આપ કોણ છો ? આપ તેજસ્વીઓમાં પણ ઉત્તમ મૂર્તિમાન તેજ છો ? કે આપ મૂર્તિમાન અગ્નિ છો ? અથવા સૂર્ય કે ચંદ્ર કોઈ લોકપાળ અન્ય કોઈ દેવ છો ? હે દેવ ! જે રીતે દીવો પોતાના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ કરે છે એ રીતે તમે પણ તમારા તેજથી આ ગુફાના અંધકારનો નાશ કર્યો છે. માટે હું તો એમ માનું છું કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ આ ત્રણ દેવમાંથી આપ કોઈ ઉત્તમ દેવ હશો. હે પુરુષોત્તમ ! હું નિષ્કપટ તમારો પરિચય સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું માટે આપને યોગ્ય લાગતું હોય તો તમારો જન્મ, કુળ વગેરે મને તમે કહો. અને હું તમને મારો પરિચય આપું છું કે, હું ક્ષત્રિય છું, ઈક્વાકું વંશનો છું અને માંઘાતાનો પુત્ર છું અને મારું નામ મુચકુંદ છે. દેવોની સહાયતા માટે અસુરો સાથે મેં ઘણાં વર્ષો સુધી યુદ્ધ કરેલું તેથી થાક અને ઉજાગરા મને બહુ જ થયેલા, મારી ઈન્દ્રિયો પણ અશક્ત થઈ ગઈ તેથી નિદ્રા કરવા માટે હું આ ગુફામાં સૂતો હતો અને હમણાં જ કોઈકે મને જગાડ્યો. તે પણ પોતાના જ પાપથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. અને ત્યારપછી શત્રુઓનો નાશ કરનાર હે દર્શનીય પુરુષ !

આપનું મને દર્શન થયું; પરંતુ હે ઐશ્વર્યમૂર્ત ! આપનું જે આ તેજ મારાથી સહન થતું નથી. હું શક્તિરહિત થયો છું અને આપનું દર્શન હું કરી શકું એ રીતે મારી ઉપર કૃપા કરો અને હું એમ માનું છું કે, સર્વ કોઈ દેહધારીઓને આપ પૂજવાલાયક છો. (૨૭ થી ૩૪)

શુકદેવજી કહે છે, હે રાજન ! મુક્યંદે જનોનું શ્રેય કરનારા શ્રીકૃષ્ણની સાથે આ પ્રમાણે વાતચીત કરી. તે સાંભળીને મંદહાસ્ય કરીને મેઘ સમાન ગંભીર સ્વર વડે શ્રીકૃષ્ણ મુચકુંદને કહેવા લાગ્યા : ‘હે રાજન ! મારાં જન્મો, કર્મો અને નામો હજારો છે. એ સર્વે અપાર હોવાથી તેની સંખ્યા હું પણ ન ગણી શકું અને કોઈ પુરુષ કદાચિત્ ઘણા જન્મો ધરીને પૃથ્વીના રજકણો ગણી શકે. પરંતુ મારાં ગુણ, કર્મો, નામ અને જન્મ તે કદી પણ કોઈ ગણી શકે નહીં. હે રાજન ! મોટા મોટા ઋષિઓ પણ ત્રિકાળનાં મારાં જન્મો, કર્મો અને ગુણોને ગણ્યા જ કરે છે તો પણ તેઓ તેના પારને પામતા નથી. છતાં પણ હે રાજન ! વર્તમાન સમયનો મારો જન્મ અને કર્મો હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો, ભૂમિના ભારરૂપ અસુરોનો નાશ કરવા અને ધર્મની રક્ષા કરવા માટે બ્રહ્માજીએ મને પ્રાર્થના કરી હતી. તેથી યદુવંશના વસુદેવને ઘેર મેં અવતાર લીધો. તેથી લોકો મને વાસુદેવ નામથી બોલાવે છે અને સત્પુરુષોના શત્રુરૂપ કાલનેમી, કંસ, પ્રલંબાસુર વગેરે અસુરોને મેં મારેલા છે અને તમારા તીક્ષ્ણ તેજથી મેં જ આ કાળયવનને મરાવી નાખ્યો છે. અને પહેલાંના સમયમાં ભક્તિભાવપૂર્વક તમે મારી પ્રાર્થના કરેલી એથી તમારી ઉપર કૃપા કરવા માટે જ હું આ ગુફામાં આવ્યો છું. હે રાજન ! તમે તમારી ઈચ્છા મુજબ મારી પાસેથી માંગો છું તમારી ઈચ્છા પૂરી કરીશ. મારે શરણે આવેલ પુરુષને કોઈ પણ પ્રકારે પસ્તાવાનું રહેતું નથી. (૩૫ થી ૪૩)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની વાણી સાંભળીને મુચકુંદ આનંદિત થયો. તેને ગર્ગાચાર્યનાં વચનો સાંભળી આવ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન નારાયણ જાણીને મુચકુંદ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. મુચકુંદ કહે છે કે, હે ઈશ્વર ! સ્ત્રી અને પુરુષ આ બંને પ્રકારના દેહધારીઓ તમારી માયાથી મોહિત થયેલાં છે અને તેથી જ તમારા સ્વરૂપને તેઓ જાણી શકતાં નથી અને દુઃખમાંથી જ ગયેલા ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખને ભોગવવા માટે અહં મમત્વથી બંધાય છે. સુખને માટે એકબીજાંને છેતરે છે અને સુખનિધિ આપને શરણે આવતો નથી તેમજ આપનું ભજન પણ કરતો નથી. “આપને વિષે તેને સ્નેહ ક્યાંથી હોય ?” (૪૪, ૪૫)

હે ભગવન ! આપનામાં કોઈ દોષ કે પાપ છે જ નહિ. કર્મભૂમિરૂપ આ ભરતખંડમાં જીવને માનવદેહ મળતો અતિ દુર્લભ છે અને સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ આ માનવદેહ ભગવાનની કૃપાથી જીવને પ્રયત્ન વિના જ મળે છે. પરંતુ આ જીવને વિષયોમાં દેહ પ્રીતિ છે તેથી પશુઓ જેમ ખડમાં લોભાય છે એ જ રીતે આ જીવ વિષયોમાં આસક્ત થઈને ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી અંધારિયા કૂવામાં પડે છે અને તમારા ચરણમાં પ્રીતિ કરતો નથી. (૪૬)

હે ભગવન ! શત્રુભાવથી આપને કોઈ જીતી શકે જ નહિ. રાજ્ય-લક્ષ્મીથી મદોન્મત્ત થયેલ અત્યાર સુધીનો મારો આ સમય વ્યર્થ ચાલ્યો ગયો છે. કારણ કે હું દેહને જ આત્મા માનતો. મને રાજ્યનું અભિમાન હતું અને પુત્રો, સ્ત્રી, ખજાનો, રાજ્ય વગેરેની હું અપાર ચિંતા કરતો. એ સર્વને હું મારા માનતો તેથી જ મને તેમાં આસક્તિ હતી. (૪૭)

હે ભગવન ! માટીનીં ભીંત અને માટીના ઘરની સમાન નાશવંત આ દેહમાં મેં આસક્તિ રાખી આ દેહનો હું રાજા છું એમ માની બેઠો. રથ, હાથી, ઘોડા અને પાયદળ આ ચાર પ્રકારની સૈન્યને સાથે લઈને હું પૃથ્વીમાં ફર્યો જ રાખ્યો અને તમારી સ્તુતિ-ભક્તિ મેં કરી નહિ. કારણ કે રાજ્યમદથી હું છકી ગયો હતો. (૪૮)

હે ભગવન ! આ કામ આ રીતે કરવું અને આ કામ આ રીતે ન કરવું આવા વિચારો માટે હું પાછળથી પ્રમત્ત થયો હતો. મારા ઘણા સંકલ્પો સિદ્ધ થયા નહિ અને મને વિષયોની તૃષ્ણા હતી અને તેમાંથી ઘણા વિષયો મળ્યા પણ ખરા પરંતુ મને વિષયોમાં અતિતૃષ્ણા હતી તેથી સર્પ જેમ ઉંદરને પકડી પાડે છે એ જ રીતે વિષયાસક્ત મનુષ્યને કાળસ્વરૂપે આ સાવધાનાથી પકડી લો છો, એ વાતનો મને ખ્યાલ જ રહ્યો નહિ. (૪૯)

અને હે ભગવન ! રાજા નામથી પ્રસિદ્ધ આ દેહમાં રહીને હું સોનાના રથમાં બેઠો, હાથી ઉપર બેઠો અને ચારે દિશાઓમાં ફર્યો. એ જ આ દેહ જ્યારે કાળના હાથમાં પકડાઈ જાય છે ત્યારે તે તેમાંથી છટકી શકતો નથી અને કાળને આધીન આ દેહનું અંતે તો એ પરિણામ આવે છે કે કાં તો તેની રાખ થાય છે અથવા જીવજંતુ ખાઈ જાય છે અથવા તે વિષ્ટારૂપ થઈ જાય છે. (૫૦)

હે ભગવન ! ચારેય દિશાઓમાં પોતાનો દિગ્વિજય કરીને ચક્રવર્તી બનીને ઉત્તમ રાજ્યસિંહાસન ઉપર વિરાજતો હોય, પોતાની સમાન અનેક રાજવીઓ જેને પ્રણામ કરતા હોય એવો સમર્થ રાજા હોય છતાં પણ તે વિષયપરાયણ ગૃહસ્થાશ્રમના વિષયસુખ માટે સ્ત્રીઓને આધીન થઈને મદારીના વાંદરાની માફક સ્ત્રી આગળ નાચતો હોય છે. (૫૧)

આ લોકમાં સુખી માણસ રાજ્યસુખ કે ઈન્દ્રાદિક પદવીના સુખની ઈચ્છાથી, વિષયમાત્રનો ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મચર્યવ્રત, ભૂમિશયન વ્રત વગેરે વિવિધ પ્રકારે તપશ્ચર્યા કરે છે તથા દાન આપે છે. આ રીતે સકામ ભાવનાથી તે સત્કાર્મો કરીને તે કર્મના ફળરૂપ રાજ્ય વગેરેને સુખ-વૈભવ પ્રાપ્ત કરે છે અને વળી પાછો તે વિષયભોગની ઈચ્છાથી ફરીવાર વિવિધ કર્મો કરે છે. આ રીતે પ્રત્યેક જન્મમાં તેને વિષયવાસના વધવાથી કોઈપણ જન્મમાં કે કોઈપણ સ્થળે તેને સત્યસુખ મળતું જ નથી. (૫૨)

સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં દેહધારીને તમારી કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ એ જીવ સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકે છે. આવા મુમુક્ષુ જીવાત્માને તમારી કૃપાથી પ્રથમ તો સત્પુરુષનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે તેને સત્પુરુષોમાં પ્રીતિ થાય છે. ત્યારપછી એ જીવાત્માએ સત્પુરુષની ગતિરૂપ અને બ્રહ્મધામના નિયંત્રા આપને વિશે મહિમા સહિત ભક્તિ ઉદય થાય છે. પ્રીતિ સહિત આપની ભક્તિ કરનાર એ જીવાત્માને સંસારને વિશે વૈરાગ્ય થાય છે. ત્યારપછી તે સંસારબંધનથી મુક્ત થઈને તે જીવાત્મા આપના બ્રહ્મધામને પામે છે. (૫૩)

હે ભગવન ! મારે તો પ્રારબ્ધયોગે કરીને રાજ્યસંબંધ છૂટી ગયો છે અને એથી જ તમે મારી ઉપર કૃપા કરી મને દર્શન દીધાં એમ હું માનું છું. અને આપની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવેકી સત્પુરુષો એકાંતમાં બેસીને આપના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા હોય છે. તેમજ આપની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા ચક્રવર્તી રાજાઓ રાજ્યસુખનો પણ ત્યાગ કરે છે. એવી મહાદુર્લભ આપની કૃપા મને પ્રાપ્ત થઈ છે. (૫૪)

સર્વત્ર વ્યાપક હે ભગવન ! જેની પાસે કાંઈ છે જ નહિ એવા સત્પુરુષો પણ તમારા ચરણકમળની સેવા જ ઈચ્છે છે. માટે હું પણ માગું છું કે તમે મને તમારા ચરણકમળની સેવા આપો. મને બીજી કોઈ આશા નથી. હે ભગવન ! મોક્ષ આપનાર આપની આરાધના કરીને આત્માને બંધન કરે એવા વિષયો, સુખો આપની પાસે જે માંગે તે તો અજ્ઞાની જ કહેવાય ! (૫૫)

હે ભગવન ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે બ્રહ્માંડના અધિપતિ દેવોની જે સંપત્તિ છે. એ તો ત્રિગુણાત્મક માયામય જ છે. અને એ સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને પરમ પુરુષ આપના ચરણને હું પામ્યો છું. આપ તો માયા તથા તેના ગુણોથી રહિત છો. એથી જ માયિક પદાર્થોની ઉપમા સાથે આપને સરખાવી શકાય નહિ. આપ તો વિશુદ્ધ જ્ઞાનના સાગરરૂપ છો. આપના જ્ઞાનથી જ જીવ-પ્રાણી માત્રને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૬)

જીવ-પ્રાણી માત્રને આશ્રય આપનાર હે ભગવન ! ઘણા જન્મોથી હું આ સંસારમાં રહીને મારા કર્મનાં ફળ ભોગવીને હું દુઃખી છું અને ત્રિવિધ તાપોથી હું બળ્યા જ કરું છું. મારી વિષય તૃષ્ણા હજી નાશ પામી નથી અને પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન આ છ શત્રુઓને હું જીતી શક્યો નથી. પરંતુ આજે તમે મારી ઉપર કૃપા કરી તેથી મહામહેનતે નિર્ભય, સત્ય અને શોકરહિત તમારા ચરણારવિંદના આશ્રયે હું આવ્યો છું માટે તમે મારું રક્ષણ કરો. (૫૭)

મુચકુંદની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાને તેને કહ્યું કે, હે ચક્રવર્તી મહારાજા મુચકુંદ ! તારી બુદ્ધિ તેજસ્વી અને નિર્દોષ છે. કારણ કે મેં ઈચ્છિત વરદાન માગવાનું કહ્યું છતાં તે કોઈ વરદાન માંગ્યું જ નહિ. મેં તને વરદાન આપવાની લાલચ બતાવી તે તો તું કેટલો સાવધાન છો તે જાણવા માટે જ મેં તારી પરીક્ષા કરી. જે નિષ્કામ ભાવથી મને ભજે છે તેની બુદ્ધિ ક્યારેય વિષયસુખોમાં આશક્ત થતી નથી. હે રાજન ! જે મારા ભક્ત નથી અને તેઓ પ્રાણાયામ આદિક વિવિધ યોગકળા દ્વારા પોતાના મનને વિશુદ્ધ અને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓની વાસના નાશ પામતી નથી અને ક્યારેક તેનું મન વિષયોમાં આશક્ત થતું હોય છે. હે રાજન ! તારા મનને મારા સ્વરૂપમાં સ્થિર રાખીને આ પૃથ્વીમાં વિચરણ કરતો રહે અને હંમેશાં મારી દૈઘ ભક્તિ તું કરતો રહે. હે રાજન ! અર્થ અને કામ પ્રધાન ક્ષત્રિયવંશમાં જન્મ ધારણ કરીને તે ઘણા જીવોને માર્યા છે. તે પાપનો નાશ કરવા માટે મારો આશ્રય લઈને તું તપ કરતો રહે. હે રાજન ! આવતા જન્મમાં તું ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ લઈશ. સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખી મારી ભક્તિ કરીને મને પામીશ. (૫૮ થી ૬૩)

जन्मन्यनन्तरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः ।

भूत्वा द्विजवरस्त्वं मामुपैष्यसि केवलम् ॥ ६३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘મુચકુંદ સ્તુતિ’ નામે એકાવનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય પર મો

રુકિમણી સંદેશ સ્વીકાર

શ્રીશુક ઉવાચ = ઇત્થં સોઽનુગ્રહીતોઽઙ્ગ કૃષ્ણેનાક્ષવાકુનંદનઃ ।

તં પરિક્રમ્ય સંનમ્ય નિશ્ચકામ ગુહામુખાત્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! શ્રીકૃષ્ણની કૃપાપાત્ર એ મુચકુંદ રાજા ભગવાનને પ્રદક્ષિણા કરીને નમસ્કાર કરી ગુફામાંથી બહાર આવ્યો. તેણે જોયું કે, મનુષ્યો, પશુઓ, લતાઓ અને વનસ્પતિઓ એ બધાં કદમાં નાનાં-નાનાં અને અલ્પશક્તિવાળાં જોવામાં આવ્યાં. તેથી તેણે જાણ્યું કે, અત્યારે કળિયુગ આવી ગયો છે. માટે હવે અહીંયા રહેવું નહિ. એમ માનીને તે ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો. ત્યાંના ગંધમાદન પર્વત ઉપર રહ્યો. શ્રદ્ધા અને ધીરજથી તે સત્સંગ પરાયણ થયો. સંશયરહિત થઈને તેણે ભગવાનમાં મન સ્થિર કર્યું અને તે નરનારાયણના આશ્રમરૂપ બદ્રિકાશ્રમમાં ગયો અને તપ કરીને, સુખ-દુઃખ સહન કરીને શ્રીહરિની આરાધના પરાયણ થયો. (૧ થી ૪)

આ બાજુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાછા મથુરા આવ્યા અને કાળયવનના સૈન્યનો નાશ કર્યો. તેનાં હથિયારો, ધન વગેરે સર્વે દ્વારિકા પહોંચાડવા બળદો ઉપર લાદીને મથુરાથી ચાલ્યા પરંતુ એ સમયમાં જ જરાસંઘ ફરીવાર ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સૈન્ય લઈને મથુરા ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો. તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ અતિવેગથી ઉતાવળા ઉતાવળા ભાગવા માંડ્યા. જોકે, બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ નિર્ભય જ હતા. છતાં પણ બીકણ મનુષ્યની માફક તેઓ ધન, હથિયારો વગેરે મૂકીને ભાગવા જ માંડ્યા. સુંવાળા ચરણારવિંદવાળા તેઓ ઘણા યોજન સુધી દોડ્યા. તે જોઈને બળવાન જરાસંઘ હસવા લાગ્યો. કારણ કે તે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામના પ્રભાવને યથાર્થ જાણતો નહિ અને તેથી જ તે પોતાના સૈન્ય સહિત શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામની પાછળ દોડ્યો. (૫ થી ૮)

ઘણે દૂર સુધી દોડવાથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ થાકી ગયા હતા. તેથી પ્રવર્ષણ નામના પર્વત પર તેઓ ચડી ગયા. આ પર્વત ઉપર ઈન્દ્ર હંમેશાં વરસાદ કરતો. આ બાજુ જરાસંઘે એમ માન્યું કે, કૃષ્ણ અને બલરામ આ પર્વતમાં ધુપાઈ ગયા છે. માટે તેની શોધખોળ કરીને પકડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. છતાં પણ તેને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી તેણે તે પર્વતની ચારે તરફ કાષ્ઠો ગોઠવીને આખો પર્વત સળગાવ્યો. તેથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ અગિયાર યોજનની ઊંચાઈવાળા એ પર્વતમાંથી કૂદીને બીજા પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા, જ્યાં જરાસંઘનો ભય ન હતો. ત્યાંથી તે બંને દ્વારિકામાં પહોંચ્યા. પરંતુ આ વાતની જરાસંઘ તથા તેના સૈન્યને જાણ ન થઈ. આ તરફ જરાસંઘે જાણ્યું કે, આખો પર્વત સળગાવવાથી હવે તે બંને ભાઈઓ બળીને ભસ્મ જ થઈ ગયા હશે એમ માનીને જરાસંઘ સૈન્ય સહિત પોતાની રાજધાનીમાં ગયો અને આનર્ત દેશના રાજા રૈવતે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી પોતાની પુત્રી રેવતીને બલદેવને પરણાવી. આ વાત તો મેં તને નવમા સ્કંધમાં કહી જ છે. (૧૦ થી ૧૫)

હે રાજન્ ! રાજા ભીષ્મકની પુત્રી રુકિમણી કે જે લક્ષ્મીના અવતારરૂપ મનાતી હતી તે રુકિમણીને શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંવરમાં પરણ્યા હતા. અતિ પરાક્રમી ગરુડ દેવોનો પરાજય કરીને પોતાના ભાગના અમૃતનું પાન કરી ગયા એ રીતે શિશુપાળ તથા તેના પક્ષના શાલ્વ વગેરે રાજાઓનો પરાજય

કરીને જનસમાજ દેખે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે રુકિમણીનું અપહરણ કરેલું અને કમળનયનવાળી ભીષ્મકપુત્રી રુકિમણીને રાક્ષસવિધિથી શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા. (૧૬, ૧૭)

પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે, સુંદર મુખવાળી તે ભીષ્મક પુત્રીને રાક્ષસવિધિથી કૃષ્ણ પરણ્યા હતા એમ તો મેં સાંભળેલ છે અને શિશુપાળ, શાલ્વ વગેરેને શ્રીકૃષ્ણે જે રીતે પરાજિત કર્યા અને કૃષ્ણે જે રીતે કન્યાનું અપહરણ કર્યું તે કૃષ્ણનું ચરિત્ર વિસ્તારથી મને કહો. “હે મુનિ ! જનતાના પાપ નાશ કરનારી અને મધુર નિત્ય નવીન શ્રીકૃષ્ણની કથા સાંભળવાથી કયો મનુષ્ય તૃપ્તિ પામે ?” (૧૮ થી ૨૦)

શુકદેવજી કહે છે હે રાજન ! વિદર્ભ દેશમાં ભીષ્મક નામનો મોટો રાજા હતો. તેને પાંચ પુત્રો અને સુંદર મુખવાળી એક પુત્રી હતી. તેના પુત્રોમાં મોટા પુત્રનું નામ રુકિમ હતું, બીજા ચારનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં - રુકમરથ, રુકનબાહુ, રુકમકેશ અને રુકમમાળી. અને તેઓની બહેનનું નામ રુકિમણી હતું. (૨૧, ૨૨)

પોતાને ઘેર આવેલા લોકો શ્રીકૃષ્ણના રૂપ, ગુણ અને કર્મોની પ્રશંસા કરતા અને રુકિમણી તે સાંભળતી. તે સાંભળીને રુકિમણીએ મનમાં નક્કી કરેલું કે મારે વરવા યોગ્ય કોઈ પતિ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વિચારેલું કે, બુદ્ધિ, ઉદારતા, લક્ષણ, રૂપ, સ્વભાવ અને સદ્ગુણવાળા રુકિમણી પોતાને માટે સર્વથા યોગ્ય જ પત્ની છે. તેથી તેની સાથે મારે વિવાહ કરવો. રુકિમણીના વિવાહ શ્રીકૃષ્ણ સાથે થાય આ બાબતમાં તેનાં સગાં-સંબંધીઓ ખુશ જ હતા. પરંતુ તેનો મોટોભાઈ રુકિમ શ્રીકૃષ્ણનો શત્રુ હતો. તેથી તેણે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને પોતાની બહેન રુકિમણીનો વિવાહ શિશુપાલની સાથે કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. રુકિમણીને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે શ્યામ નેત્રકટાક્ષવાળી તે રુકિમણી અત્યંત દુઃખી થઈ અને તેણે પોતાનો વિશ્વાસુ એક બ્રાહ્મણ શોધી કાઢ્યો. તે બ્રાહ્મણને તેણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે દ્વારિકા મોકલ્યો. તેની સાથે રુકિમણીએ એક સંદેશો લખીને મોકલ્યો. તેનો સંદેશો લઈને બ્રાહ્મણ દ્વારિકા પહોંચ્યો અને રાજમહેલના દરવાજે જઈને ઊભો રહ્યો. તેણે ચોકીદારને વાત કરી એટલે ચોકીદારે તે બ્રાહ્મણને અંદર જવા દીધો. અંદર જઈને તેણે સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા પુરાણપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને જોયા. બ્રાહ્મણરક્ષક શ્રીકૃષ્ણ તે બ્રાહ્મણને જોઈને ઊભા થયા. તેનું સન્માન કરી આસન ઉપર બેસાડીને દેવની માફક તેની પૂજા કરી. ત્યારપછી તેને ભોજન કરાવ્યું અને પછી સ્વસ્થ થયેલા તે બ્રાહ્મણ પાસે શ્રીકૃષ્ણ ગયા. સત્પુરુષના આશ્રયરૂપ શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણની પગચાળી કરવા લાગ્યા અને ધીરેથી તેને પૂછવા લાગ્યા. (૨૩ થી ૨૯)

શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું કે હે ભૂદેવ ! આપ તો વૃદ્ધ પુરુષોએ માન્ય તમારો સ્વધર્મ તમે સંતોષપૂર્વક પાળો છો ને ? સ્વધર્મ પાળવામાં તમને કોઈ તકલીફ નથી ને ? સાવધાન થઈ સ્વધર્મ પાળનાર અને જે મળે તેમાં સંતોષ રાખનાર બ્રાહ્મણને તેનો ધર્મ તેના સર્વ સંકલ્પો પૂરા કરે છે. (૩૦, ૩૧)

સ્વર્ગના અધિપતિ ઈન્દ્રને સંતોષ નથી તેથી તે અહીં તહીં સર્વત્ર દોડ્યા કરે છે પણ તે શાંતિથી એક સ્થળે બેસતો નથી. અને જે માણસ સંતોષી છે તેની પાસે કાંઈ હોય નહિ છતાં પણ તે શારીરિક અને માનસિક રીતે સ્વસ્થ હોય છે અને તેને રાત્રિએ નિદ્રા પણ આવે છે અને તે શાંતિથી સૂવે છે. (૩૨)

સર્વધર્મ નિષ્ઠ આત્મસુખથી જ સુખ મળે તેમાં સંતોષ પામનાર, સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખનાર, અભિમાનરહિત, શાંત સ્વભાવવાળા ભગવદ્ભક્ત બ્રાહ્મણોને માથું નમાવીને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. હે બ્રાહ્મન ! તમે જે રાજમાં રહો છો તે રાજાથી તમને કાંઈ દુઃખ નથી ને ? જે રાજ્યમાં રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તે રાજા મને વહાલો છે. હે વિપ્ર ! તમે જે કામ માટે અહીં આવ્યા છો તે કાર્ય ગુપ્ત રાખવાનું ન હોય તો મને કહો અને હું તમને કઈ રીતે મદદ કરું ? તે કહો. (૩૩ થી ૩૫)

હે રાજા ! માનવ અવતાર ધારણ કરીને જીવોનું કલ્યાણ કરવા વિવિધ લીલાઓ કરનાર પરમેશ્વર કૃષ્ણે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું. તેથી તેણે પોતાને રુકિમણીએ જે કાર્ય માટે અહીં મોકલેલ તે બધી વાત વિસ્તારથી શ્રીકૃષ્ણને કહી, અને તેણે આપેલ પત્ર શ્રીકૃષ્ણને વાંચી સંભળાવ્યો. (૩૬)

રુકિમણીએ પત્રમાં લખેલું કે, ‘ત્રિલોકના સર્વ પુરુષોથી સર્વથા સુંદર હે ભગવન ! તમારા સદ્ગુણો સાંભળનારાના કાન દ્વારા તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેના સંતાપો દૂર કરનારા હે ભગવન ! મેં તમારા ગુણો સાંભળેલા છે તથા નેત્રવાળા પ્રાણીઓની દૃષ્ટિને સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્તિ કરે એવું તમારા સ્વરૂપનું વર્ણન પણ મેં સાંભળેલ છે. તેથી મારું ચિત્ત લોકલાજનો ત્યાગ કરીને તમારા સ્વરૂપમાં આસક્ત થયું છે. (૩૭)

હે નર શાર્દૂલ ! હે મુક્તિ આપનાર ! કુળ, શીલ, રૂપ, વિદ્યા, અવસ્થા, ધન અને પ્રભાવ વગેરેથી સર્વથા અનુપમ અને માનવીના મનને આનંદ આપનાર આપને ધૈર્યવાળી, સદ્ગુણી, કુળવંતી કઈ કન્યા વિવાહના સમયમાં પસંદ ન કરે ? (૩૮)

હે વિભુ ! મેં દૃઢ મનથી આપને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા જ છે. એથી જ મેં મારો આત્મા તમને સમર્પિત કરેલ છે. માટે આપ અહીં પધારો અને આપની પત્ની તરીકે મને સ્વીકારો. સિંહના ભાગને શિયાળ અડી શકે જ નહિ. એ જ રીતે વીરપુરુષોમાં ઉત્તમ આપને હું વરી ચૂકી છું તે તમારા અધિકારમાં આવેલી મને શિશુપાળ સ્પર્શ ન કરે એ માટે તમે જલદી અહીં આવો. (૩૯)

મેં પૂર્વજન્મમાં વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે કરાવવારૂપી પૂર્તકર્મ તથા અગ્નિહોમ વગેરે ઈષ્ટકર્મો તથા દાન, નિયમ, વ્રત પાળીને દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુનુ પૂજન કર્યું હોય તથા પરમેશ્વરની આરાધના કરી હોય તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અહીં આવીને મારો હાથ ઝાલે, પણ શિશુપાળ કે અન્ય કોઈ મને અડે નહિ. (૪૦)

હે ભગવન ! તમારે અહીં આવવું અને શું કરવું તેનું માર્ગદર્શન આ રીતે છે - વિવાહને આગલે દિવસે સૈન્ય સહિત છૂપી રીતે તમે અમારા રાજ્યમાં આવી જજો અને શિશુપાળ અને જરાસંઘના સૈન્યને શૂરવીરતાથી મારીને પરાક્રમરૂપી મૂલ્ય ચૂકવીને તમે મારું અપહરણ કરીને રાક્ષસવિવાહ વિધિથી તમે મને પરણજો. (૪૧)

મારું અપહરણ કરવાનો સરળ ઉપાય આ પ્રકારે છે : અમારા કુળમાં વિવાહના આગલે દિવસે કુળદેવીના મંદિરને કન્યા દેવીને પગે લાગવા જાય છે. ત્યારે કન્યાની સાથે જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ જ હોય છે અને ગાજતે વાજતે કન્યા દેવીના મંદિરે જાય છે. ત્યાં દેવીનું પૂજન કરે છે. (૪૨)

હે ભગવન ! શિવજી જેવા મોટા-મોટા યોગીઓ પણ પોતાનું અજ્ઞાન ટાળવા માટે તમારા ચરણકમળની પવિત્ર રજથી સ્નાન કરવા ઈચ્છે છે. આ પ્રકારની તમારી કૃપા મને નહિ મળે તો

હું વ્રત, ઉપવાસ, તપ કરીને મારું શરીર ક્ષીણ કરીને પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. અને આ રીતે અનેક જન્મો સુધી હું તપ કરીશ ત્યારે તો મારા ઉપર તમારી કૃપા થશેને ? (૪૩)

પત્ર પૂરો વંચાઈ ગયો તેથી બ્રાહ્મણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, હે ભગવન ! હું આ રીતનો રુકિમણીનો સંદેશો ગુપ્ત રીતે લાવ્યો છું માટે આ બાબતમાં વિચાર કરીને જે કરવું ઘટે તે આપ કરો. (૪૪)

इत्येते गृह्यसंदेशा यदुदेव मयाऽऽहताः ।

विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘રુકિમણી સંદેશા’ નામે બાવનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫૩ મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલું રુકિમણી અપહરણ

શ્રીશુક ઉવાચ = वेदर्ध्याः स तु संदेशं निशम्य यदुनंदनः ।

प्रगृह्य पाणिना पाणिं ग्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! યદુનંદન કૃષ્ણ રુકિમણીનો સંદેશો સાંભળીને બ્રાહ્મણનો હાથ ઝાલીને હસતા હસતા કહેવા લાગ્યા. (૧)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે હે ભૂદેવ ! રુકિમણીને જેમ મારા પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ છે એ જ રીતે મારા મનમાં પણ રુકિમણી પ્રત્યે પ્રેમ છે જ. અને આ બાબતના વિચારોને કારણે મને રાત્રે નિદ્રા પણ આવતી નથી. તેના ભાઈ રુકમીએ તેનાં લગ્ન મારી સાથે થવા ન દીધાં તે પણ હું જાણું છું. હે વિપ્ર ! કાષ્ઠોનું મંથન કરીને જે રીતે તેમાંથી અગ્નિ બહાર કાઢીએ છીએ તે રીતે યુદ્ધ કરીને રાજવીઓમાં અધમ રાજાઓને મારીને મારી પરાયણ અને નિર્દોષ રુકિમણીને હું જરૂર લાવીશ જ. (૨, ૩)

બ્રાહ્મણ સાથે આ રીતે વાતચીત કર્યા પછી મધુસૂદન કૃષ્ણે રુકિમણીના વિવાહના સમયને અનુસંધાને રથના સારથિને કહ્યું કે હે દારુક ! તું જલદી રથ તૈયાર કર. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે સારથિએ રથ તૈયાર કર્યો અને સૈન્ય, સુગ્રીવ, મેઘધનુષ્ય અને બલાહક નામના ચાર ઘોડાઓ રથ સાથે જોડ્યા અને કહ્યું કે, મહારાજ ! રથ તૈયાર છે. સારથિનું વચન સાંભળીને તૈયાર થઈને શ્રીકૃષ્ણ રથમાં બેઠા અને આવેલા બ્રાહ્મણને પણ રથમાં બેસાડ્યો. શીઘ્ર ગતિથી ચાલનાર અશ્વો દ્વારા પોતાનો આનર્ત દેશ પાર કરીને એક જ રાત્રિમાં વૈદર્ભ દેશમાં પહોંચ્યા. (૪ થી ૬)

પુત્ર પ્રત્યે સ્નેહવાળો અને કુંડિનનગરનો રાજા ભીષ્મક પોતાના પુત્રને આધીન થઈને પોતાની કન્યા શિશુપાળને પરણાવવા માટે વિવાહને યોગ્ય સર્વમંગલ કાર્ય કરાવતો હતો. તેણે રાજમાર્ગો અને ચોક વગેરે સાફ કરાવ્યા, સુગંધી જળનો છંટકાવ કરાવ્યો, ધ્વજા-પતાકા, તોરણો બંધાવ્યાં અને નગરને સર્વ પ્રકારે સુશોભિત કર્યું. દેવો, પિતૃઓ, ગણપતિ વગેરે દેવોનું પૂજન કરાવ્યું. આ વિવાહ પ્રસંગમાં જ્ઞાતિજનો અને નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષો શુદ્ધ અને નવીન વસ્ત્રો તથા ઘરેણાં વગેરે પહેરીને આનંદપૂર્વક પોતપોતાનાં ઘર-આંગણાઓ શણગારવા લાગ્યાં. ભીષ્મક રાજાએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે

દેવપૂજન વગેરે કરીને બ્રાહ્મણો-અતિથિઓને જમાડ્યા. દાન-દક્ષિણા આપ્યાં અને સ્વસ્તિવાંચન કરાવ્યું અને સ્વસ્તિવાચન કર્મ નિમિત્તે કન્યાને સ્નાન કરાવ્યું. સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરાવીને કન્યાને શણગારી. સુંદર હાસ્યવાળી એ કન્યાને મંગલસૂત્ર પણ પહેરાવ્યું ને નવાં બે વસ્ત્રો ઓઢાડ્યાં. ત્યારપછી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના મંત્રો બોલીને કન્યાનું રક્ષણ થાય તે રીતે વિધિ કરી. અથર્વવેદને જાણનાર ભીષ્મકના પુરોહિતે ગૃહશાંતિ કરાવીને અગ્નિહોમ કર્મ કર્યું. શાસ્ત્ર વિધિને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ભીષ્મકે સોનું, ચાંદી, વસ્ત્ર તથા ગોળ સહિત તલ, ગાયો વગેરેનાં દાન બ્રાહ્મણોએ આપ્યાં. (૭ થી ૧૩)

અને ચેદીદેશના રાજા દમઘોષે પણ પોતાના પુત્ર શિશુપાળના વિવાહ સંબંધી મંગલવિધિ એ જ રીતે વિપ્રો દ્વારા યથાયોગ્ય કર્યો. રાજાદમઘોષ મદ ઝરતા હાથી, સુવર્ણની માળાવાળા અશ્વો સહિત રથો, પાયદળ અને ઘોડેશ્વરો એમ ચાર પ્રકારના સૈન્ય સહિત જાન લઈને કુંડિનપુરમાં આવ્યો અને વૈદર્ભદેશના અધિપતિ ભીષ્મકે સામા જઈને સન્માનપૂર્વક મળીને રાજા દમઘોષ અને સર્વે જાનનું સ્વાગત કર્યું અને તે સર્વેને યથાયોગ્ય ઉતારો પણ આપ્યો. (૧૪ થી ૧૬)

શિશુપાળની આ જાનમાં શાલ્વ, જરાસંઘ, દંતવક, વિદૂરજી, પૌડૂક વગેરે હજારો રાજા આવ્યા હતા. આ બધા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના વેરી હતા. તેમજ કન્યાનો શિશુપાળની સાથે વિવાહ થાય તે માટે સાવધાન હતા. આ તરફ શ્રીકૃષ્ણની સહાયતા માટે યાદવોના સૈન્ય સહિત બળભદ્ર પણ કુંડિનપુર આવી ગયા હતા. શિશુપાળના પક્ષના સર્વે રાજાઓએ એવો વિચાર કર્યો કે, જો શ્રીકૃષ્ણ વગેરે કન્યાનું અપહરણ કરે તો આપણે સર્વે લડી લઈશું અને તે માટે તેઓ સાવધાન હતા. બલરામ વગેરે સર્વ યાદવો પણ આ વાત જાણતા હતા. અને તેથી જ મોટા સૈન્ય સહિત સર્વે યાદવો કુંડિનપુર આવ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે સ્નેહવાળા બલરામે હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે સાથે લીધા હતા. (૧૭ થી ૨૦)

સુંદર શરીરવાળી શ્રીકૃષ્ણના આગમનની રાહ જોતી ભીષ્મકની પુત્રી રુક્મિણી પોતે મોકલેલ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો લઈને આવ્યો નહિ તેથી ચિંતા કરવા લાગી. ચિંતાપૂર્વક રુક્મિણી વિચારે છે કે, હું કમભાગી છું. કારણ કે મારા વિવાહને હવે એક જ દિવસ બાકી છે છતાં કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ હજી આવ્યા નહિ તેનું શું કારણ હશે ? અને મેં મોકલેલ બ્રાહ્મણ પણ હજી આવ્યો નહિ. નિર્દોષમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ મારો સંદેશો સાંભળી મારો હાથ ઝાલવા અહીં આવવા પ્રયત્નશીલ હશે જ અને કદાચ મારા સ્વાભાવિક દોષ જોઈને શ્રીકૃષ્ણ મને લેવા નહિ આવે ? અને તેથી જ કદાચ બ્રાહ્મણ પણ સમાચાર દેવા આવ્યો નહીં હોય ? મને આવી શંકા થાય છે. કદાચ મારા કમભાગ્યને કારણે શંકર અને પાર્વતીની મારા ઉપર કૃપા ન હોય, એથી જ શ્રીકૃષ્ણને અહીં આવવામાં કોઈ વિઘ્ન આવ્યું હોય એમ પણ બને. (૨૧ થી ૨૪)

શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત ચિત્તવાળી રુક્મિણી આ રીતે વિચાર કરતી હતી અને શ્રીકૃષ્ણના આગમનની રાહ જોતી હતી. તે રુક્મિણીએ દુઃખથી આંસુઓયુક્ત પોતાના નેત્રો બંધ કર્યા. (૨૫)

હે રાજન ! રુક્મિણી આ પ્રકારે વિચારતા હતા અને કૃષ્ણની રાહ જોતા હતા. તે સમયે તેને શભ શુકન થયાં. તેના ડાબા ભાગનાં નાભિ, સાથળ, હાથ, આંખ ફરકવા લાગ્યા અને પોતે મોકલેલ બ્રાહ્મણ એ જ સમયે શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો લઈને આવ્યો અને અંતઃપુરમાં રહેનાર અને દેવી

સમાન રાજપુત્રી રુક્મિણીને તે મળ્યો અને તેણે સમાચાર આપ્યા કે શ્રીકૃષ્ણ આવી ગયા છે અને ગામની નજીકમાં ફૂલવાડીમાં ઉતર્યા છે. શુભ-અશુભ શુકન જાણનાર, સદ્ગુણી, રુક્મિણીએ આમ તો બ્રાહ્મણનું પ્રસન્ન મુખ અને ધીમી ચાલ ઉપરથી જ જાણી લીધું હતું કે, શ્રીકૃષ્ણ આવી ગયા છે અને આપણું કામ સિદ્ધ થયું છે અને ત્યાર પછી બ્રાહ્મણની વાત સાંભળીને તેને નિશ્ચે જ માની લીધું કે, ભગવાન મને જરૂર વરશે જ અને બ્રાહ્મણે પણ કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણે વચન આપ્યું જ છે. આ શુભ સમાચાર જાણીને પવિત્ર હાસ્યવાળાં રુક્મિણી આ ઉત્તમ બ્રાહ્મણને વધામણીમાં આપવા લાયક કોઈ ઉત્તમ વસ્તુ ન હોવાથી પોતે પ્રેમપૂર્વક બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવા લાગ્યાં અને લક્ષ્મીજીના અવતારરૂપ રુક્મિણી બ્રાહ્મણને પગે લાગ્યાં તેથી તે બ્રાહ્મણનું દારિદ્ર સર્વ પ્રકારે દૂર થયું અર્થાત્ રુક્મિણીએ વધામણીમાં બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું. (૨૬ થી ૩૦)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ મારી પુત્રીનો વિવાહ જોવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક અહીં આવ્યા છે એમ માનીને રાજા ભીષ્મકે મંગલવાદો તથા પૂજન સામગ્રી વડે તેઓનું સ્વાગત કર્યું તથા મધુપર્ક, સ્વચ્છ વસ્ત્રો, મનપસંદ ભેટો વિધિપૂર્વક અર્પણ કરીને તેઓનો સત્કાર પણ કર્યો અને બુદ્ધિશાળી ભીષ્મકે સૈન્ય સહિત તેઓને યથાયોગ્ય ઉતારા પણ આપ્યા. આ રીતે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું યથાયોગ્ય આતિથ્ય કર્યું. આ સિવાયના અન્ય રાજવીઓ વિવાહ પ્રસંગે આવ્યા હતા તે સર્વેનાં બળ, પરાક્રમ, અવસ્થા, ધન વગેરેની યોગ્યતાને અનુરૂપ તેઓની ઈચ્છા મુજબ રાજા ભીષ્મકે યથાર્થ રીતે આગતા-સ્વાગતા કરી. (૩૧ થી ૩૪)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ અત્રે આવ્યા છે એમ કુંડિનપુરના નાગરિકોએ સાંભળ્યું એટલે તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને ઉતારે આવ્યા અને પોતાના નેત્રક્રમણ વડે શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદને સ્નેહપૂર્વક જોવા લાગ્યા અને પરસ્પર બોલવા લાગ્યા કે, રુક્મિણીને યોગ્ય પતિ તો આ શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને શ્રીકૃષ્ણ માટે યોગ્ય પત્ની પણ રુક્મિણી જ છે અને આપણું જે કાંઈ પુણ્ય કર્મ હોય અને એથી ત્રિલોકપતિ આપણી ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય તો નિર્દોષમૂર્તિ આ શ્રીકૃષ્ણ, રુક્મિણીનો હાથ ઝાલે એવી ભગવાન પાસે આપણી પ્રાર્થના છે. સ્નેહપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત વિદર્ભવાસીઓ આ રીતે પરસ્પર બોલતા હતા. (૩૫ થી ૩૭)

એ સમયમાં શૂરવીર સૈનિકોથી સુરક્ષિત રાજકન્યા રુક્મિણી રાજમહેલમાંથી નીકળીને દેવીનાં દર્શન કરવા અંબિકાના મંદિરમાં ગઈ. મા ભવાનીનાં ચરણારવિંદના દર્શન કરવા માટે આ રાજકન્યા પગપાળા ચાલીને અંબિકાનાં દર્શન કરવા ગયાં. તેમની સાથે રાજમાતાઓ તથા તેની બહેનપણીઓ વગેરે મહિલાઓ હતી અને રુક્મિણી મનમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણનું ધ્યાન કરતા મૌન રાખીને ચાલતાં હતાં. આ મહિલાઓની ચારે તરફ હથિયારબંધી સૈનિકો ચાલતા હતા અને તેઓનું રક્ષણ કરતા હતા અને માંગલિક વાદો વાગતાં હતાં. એ રીતે રુક્મિણી ભવાની માતાના દર્શને ગયાં. તેમની સાથે બ્રાહ્મણ મહિલાઓ પણ હતી. આ મહિલાઓ ચંદન, પુષ્પમાળા, વસ્ત્રો, આભૂષણોથી સુશોભિત હતી. વાદો વગાડીને સંગીતકારો સંગીતગાન કરતા હતા તથા સૂત, માગધ, બંદીજનો અને રૂપજીવિનીઓ વગેરે અનેક નગરજનો સહિત રુક્મિણી ભવાનીનાં દર્શન કરવા ગયાં. (૩૮ થી ૪૨)

ચાલતા-ચાલતા રુક્મિણી મંદિરે પહોંચ્યાં. ત્યાં જઈને તેમણે હાથપગ ધોયાં, આચમન કર્યું, શુદ્ધ અને સ્વસ્થ મનથી તે અંબિકાના મંદિરમાં ગયાં. (૪૩)

એ સમયમાં શાસ્ત્રજ્ઞ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મહિલાઓએ રુક્મિણીને પાર્વતીજીના ચરણસ્પર્શ કરાવીને નમસ્કાર કરાવ્યાં અને આ રીતે મંત્ર બોલાવીને સ્તુતિ કરાવી, “પોતાના પુત્ર ગણપતિ સહિત અને પરમ મંગળ કરનાર હે અંબિકા દેવી ! હું તમને પ્રણામ કરું છું અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ એવી આપની પાસે પ્રાર્થના કરું છું. મારી પ્રાર્થના આપ સફળ કરો.” (૪૪, ૪૫)

હે રાજન ! આ પ્રકારે દેવીની પ્રાર્થના કરીને જળ, ચંદન, અક્ષત, ધૂપ, વસ્ત્ર, પુષ્પમાળા, ફૂલ, આભૂષણો વિવિધ ભેટો, નૈવેદ્યો, દીપ વગેરે સામગ્રી વડે દેવીનું પૂજન કર્યું અને ત્યારપછી સૌભાગ્યવાળી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓની પૂજા પણ રુક્મિણીએ કરી અને જળ, ચંદન, મીઠું, પુડલા, તાંબુલ, કંઠસૂત્ર, ફળ અને શેરડી વગેરે નૈવેદ્યો દેવીને અર્પણ કરીને બ્રાહ્મણ પત્નીઓને આપ્યાં ને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓએ રુક્મિણીને પ્રસાદી આપી અને આશીર્વાદ આપ્યા અને રુક્મિણી તેઓને નમસ્કાર કરીને પગે લાગ્યાં અને ત્યારપછી પ્રસાદી લીધી. આ રીતે સર્વ વિધિ સમાપ્ત થયા પછી જ રુક્મિણીએ મૌનવ્રતનો ત્યાગ કર્યો અને રત્નજડિત વીંટીઓથી શોભાયમાન હાથ વડે બહેનપણીને ઝાલીને તે મંદિર બહાર નીકળ્યાં. (૪૬ થી ૪૮)

સુંદર કટિવાળાં, કુંડળથી શોભિત મુખવાળાં આ રુક્મિણીએ કેડ ઉપર રત્નજડિત સુવર્ણ મેખળા પહેરી હતી. ભરાવદાર સ્તન અને સ્વચ્છ અને મંદહાસ્યવાળું સુંદર મુખ, ચંચળ નેત્ર, પ્રવાળ સમાન લાલ અઘરોજ, ઝણઝણાટ કરતાં પગનાં ઝાંઝર, મોગરાના ફૂલો જેવા દાંત વગેરે સર્વ રીતે શોભાયમાન કન્યાવસ્થાવાળાં આ રુક્મિણી રૂપવતી મૂર્તિમાન દેવમાયા હોય તેવા જણાતા હતા. આ રુક્મિણીને જોઈને ધૈર્યવાન શૂરવીર પુરુષો પણ મોહિત થયા હતા. રાજહંસની માફક ધીરે ધીરે ચાલતાં રુક્મિણીને જોવા માટે એકત્રિત થયેલા અને યશસ્વી મહાશૂરવીર, રાજાવીઓ પણ રુક્મિણીને જોઈને મોહ પામ્યા અને કામાગ્નિથી તપવા લાગ્યા. (૫૦, ૫૧)

દેવનાં દર્શન કરવા માટે જ પદયાત્રા કરનાર રુક્મિણીએ પોતાનું સૌંદર્ય શ્રીકૃષ્ણને જ અર્પણ કર્યું હતું. સુંદર હાસ્ય, મર્યાદાપૂર્ણ દૃષ્ટિ વગેરે હાવભાવવાળાં રુક્મિણીને જોઈને મોહિત થયેલા રાજાઓ ચિત્રની માફક જડ થઈ ગયા. તેઓના હાથમાંથી હથિયારો સરી પડ્યાં અને મોહિત થયેલા કેટલાક તો હાથી અને ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી ગયા. (૫૨)

કમળ સમાન મુલાયમ ચરણો વડે ધીરે ધીરે પગલાં ભરતાં અને શ્રીકૃષ્ણ આ તરફ ક્યારે આવશે ? તેની રાહ જોતા રુક્મિણી ડાબા હાથથી મસ્તકના કેશ દૂર કરી એકઠા થયેલા રાજવીઓ તરફ મર્યાદાપૂર્વક જોવા લાગ્યાં. એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ તેને જોવામાં આવ્યા, અને ત્યારપછી રુક્મિણી રથમાં બેસવાની તૈયારી કરતા હતા એ સમયમાં જ પોતાના સર્વશત્રુઓની નજર સમક્ષ જ શિયાળોની વચ્ચેથી સિંહ જેમ પોતાનો ભાગ ઉપાડી જાય તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીનું અપહરણ કર્યું અને ગરુડની ધ્વજાવાળા રથમાં રુક્મિણીને બેસાડ્યાં. રાજાઓનાં સમૂહનો પરાજય કરીને યાદવો તથા બલરામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા તરફ ચાલી નીકળ્યા. (૫૩, ૫૪)

આ સમયમાં અભિમાની જરાસંઘ વગેરે રાજવીઓ પોતાની કીર્તિનાશક આ પરાભવ સહન કરી શક્યા નહિ અને પરસ્પર બોલી ઊઠ્યા કે, મૃગલા કેસરીસિંહનો યશ નાશ કરે એ રીતે ગોવાળ એવા આ કૃષ્ણ અને બલરામ વગેરે યાદવોએ ધનુર્ધારી આપણા સર્વનો યશ નષ્ટ કર્યો છે માટે અમને ધિક્કાર છે.

તં માનિનઃ સ્વાભિભવં યશઃક્ષયં પરે જરાસંઘવશાઃ ન સેહિરે ।

અહો ધિગસ્માન્ યશ આત્તધન્વનાં ગોપૈર્હતં કેસરિણાં મૃગૈરિવ ॥ ૫૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘રુક્મિણી અપહરણ’ નામે ૫૩મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫૪ મો

કૃષ્ણે રુક્મિણીનો સ્વીકાર કર્યો

શ્રીશુક ઉવાચ = ઇતિ સર્વે સુસંરબ્ધા બાહાનારુહ્ય દંશિતાઃ ।

સ્વૈઃ સ્વૈબલૈઃ પરિક્રાન્તાઃ અન્વીયુર્ધ્વતકાર્મુકાઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પરાજીત થયેલા રાજાઓ અતિ ક્રોધે ભરાયા અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયા. તેઓએ બખ્તર પહેર્યા, ધનુષ્યો લીધાં અને સૈન્ય તથા વાહનો સહિત તેઓ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. રાજાઓ યુદ્ધ કરવા આવે છે તેની જાણ યાદવોને થઈ તેથી તેઓ પણ પોતપોતાના આયુધો તૈયાર કરી યુદ્ધ કરવા સાવધાન થયા. અને યાદવોના સેનાપતિઓ ધનુષ્યનો ટંકારવ કરવા લાગ્યા. કેટલાક યાદવો હાથી પર બેસીને, કેટલાક ઘોડા ઉપર બેસીને, કેટલાક રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરતા હતા. એ જ રીતે યુદ્ધ કરવા આવેલા રાજવીઓ પણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. વાદળાઓ પર્વત ઉપર વૃષ્ટિ કરે એ રીતે જરાસંઘ વગેરે કુશળ યોદ્ધાઓએ યાદવો ઉપર બાણોની જોરદાર વૃષ્ટિ કરી. શત્રુઓનાં બાણોથી યાદવોનું સૈન્ય ઢંકાઈ ગયું તે જોઈને રુક્મિણી ભયભીત થયાં. શરમીંદાં બનીને વિહ્વળ દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ સામે જોઈ રહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ હસીને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, સુનયનવાળાં રુક્મિણી તમે ગભરાશો નહિ કારણ કે આ સર્વે યાદવો શત્રુના સર્વે સૈન્યનો હમણાં જ નાશ કરી નાખશે. (૧ થી ૫)

એ સમયમાં શત્રુના પરાક્રમને સહન નહિ કરનાર ગદ, સંકર્ષણ વગેરે યાદવોએ જોરદાર યુદ્ધ કરીને તીક્ષ્ણ બાણો વડે શત્રુપક્ષના હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનોનો નાશ કર્યો અને એ વખતે યોદ્ધાઓનાં કુંડળ, મુકુટ, પાઘવાળાં હજારો મસ્તકો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં તથા તલવાર, ગદા વગેરે આયુધોવાળા હાથ તથા પોંચાઓ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. સાથળો, ચરણ તથા ઘોડા, હાથી, ઊંટ, ખચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓનાં મસ્તકો પણ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ભયંકર યુદ્ધ ખેલતા યાદવ સૈન્યે આ રીતે શત્રુના સૈન્યનો વિનાશ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું તેથી જરાસંઘ વગેરે રાજાઓએ યુદ્ધમાંથી પીછેહઠ કરી અને તેઓ ભાગવા લાગ્યા. (૬ થી ૯)

જેની સાથે વિવાહ થયો નથી તે રુક્મિણીને પોતાની પત્ની માનીને તેનું અપહરણ થવાથી અતિ દુઃખી થયેલા શિશુપાળ પાસે જરાસંઘ વગેરે રાજાઓ ગયા અને તેને આશ્વાસન આપતા કહેવા લાગ્યા કે, હે શિશુપાળ ! તું તો સિંહ જેવો છે, માટે તારે મનમાં દુઃખ લાવવું નહિ. નિરુત્સાહી કે નિસ્તેજ થવાની તારે જરૂર નથી. કારણ કે દરેક દેહધારીઓને હંમેશાં એક સરખા દિવસો હોતા નથી. ક્યારેક સુખ તો ક્યારેક દુઃખ એમ ચાલ્યા જ કરે છે. લાકડાની પુતળીઓ નચાવનારને આધીન થઈને નાચતી હોય છે. એ જ રીતે દરેક પ્રાણીઓ ઈશ્વરને આધીન રહીને સુખ-દુઃખ ભોગવે છે. (૧૦ થી ૧૨)

જરાસંઘે કહ્યું કે હે શિશુપાળ ! ત્રેવીસ-ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સૈન્ય લઈને સત્તર વખત હું શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડ્યો અને તેના હાથે જ હું પરાજિત પણ થયો, અને અઢારમી વખતે હું યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે મેં તેને પરાજિત કર્યો છતાં પણ તે પરાજયનું મને દુઃખ નથી અને વિજયનો મને હર્ષ પણ નથી. કારણ કે હું એમ માનુ છું કે, માણસનો વિજય અને પરાજય સમય અને ભાગ્યને આધીન છે. શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત યાદવોનું સૈન્ય નાનું છે છતાં પણ શૂરવીરોમાં મુખ્ય ગણાતા આપણા સર્વેનો તેઓએ પરાજય કર્યો છે. પરંતુ તેથી શું ? કારણ કે અત્યારે તેઓને સમય અને ભાગ્ય બંને અનુકૂળ છે અને આપણને તે બે વસ્તુ અનુકૂળ નથી. જ્યારે સમય અને ભાગ્ય આપણને અનુકૂળ થશે ત્યારે આપણે તેનો પરાજય કરીશું. (૧૩ થી ૧૬)

જરાસંઘ વગેરે રાજાઓનાં વચનો માનીને પોતાના સેવકો સહિત શિશુપાળ પોતાના રાજ્યમાં ગયો. લડાઈ કરતાં જીવતા રહેલા રાજાઓ પણ પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા. પરંતુ કૃષ્ણનો શત્રુ અને બળવાન રુક્મી, કૃષ્ણે પોતાની બહેનનું અપહરણ કર્યું અને આ રીતે રાક્ષસવિધિથી પોતાની બહેનનો વિવાહ થયો એ બધું જોઈ તે અતિશય ગુસ્સે થયો. શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમને સહન નહિ કરનાર રુક્મી એક અક્ષૌહિણી સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ગયો. શત્રુ સાથે હંમેશને માટે મનમાં વૈર રાખનારો આજ્ઞાનબાહુ, મહાક્રોધી આ રુક્મીએ બખ્તર પહેર્યું. હાથમાં ધનુષ લીધું અને સર્વે રાજાઓ સાંભળે એ રીતે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણને મારીને મારી બહેનને પાછી લાવીશ ત્યારપછી જ હું મારા આ રાજ્યમાં પાછો ફરીશ. આ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. (૧૭ થી ૨૦)

આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેણે સારથિને કહ્યું કે, જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય ત્યાં મારો રથ લઈ જા. કારણ કે મારે શ્રીકૃષ્ણની સાથે જ યુદ્ધ કરવું છે. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા આ ગોવાળિયાનો ગર્વ મારા તીક્ષ્ણ બાણોથી હું નાશ કરીશ કારણ કે તેણે બળજબરીથી મારી બહેન રુક્મિણીનું અપહરણ કર્યું છે. (૨૧, ૨૨)

રુક્મીનો રથ શ્રીકૃષ્ણના રથની નજીક પહોંચ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમને નહિ જાણનાર રુક્મી બૂમો પાડીને કહેવા લાગ્યો કે, ઓ કૃષ્ણ ! ઊભો રહે, ઊભો રહે. એમ કહેતા-કહેતા તેણે ધનુષ્ય ચઢાવ્યું અને તેણે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણો ફેંક્યાં અને કહ્યું કે, યદુકુળને કલંકિત કરનાર ઓ કૃષ્ણ ! તું થોડીવાર ઊભો રહે. હે કૃષ્ણ ! દેવને ધરાવેલું નૈવેદ્ય જેમ કાગડો ઉપાડી જાય એ રીતે તેં મારી બહેનનું અપહરણ કર્યું છે. હવે તું ભાગીને ક્યાં જઈશ ? કપટથી યુદ્ધ કરનાર અને માયાવી હે મૂર્ખ ! આજે તારો ગર્વ હું ઉતારીશ અને મારાં બાણોથી તારું મૃત્યુ થયું નથી ત્યાં સુધીમાં તું મારી બહેનને છોડી દે. આ રીતે બોલનાર રુક્મી પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણે એકપણ શબ્દ કહ્યો નહિ અને હસતા-હસતા તેના ધનુષ્યના કટકા કરીને રુક્મીને શ્રીકૃષ્ણે છ બાણો માર્યાં. ઉપરાંત ઘોડાઓને આઠ બાણો માર્યાં, બે બાણ સારથીને માર્યાં અને ત્રણ બાણથી ધ્વજ વિંધી નાખ્યો. એ સમયમાં રુક્મીએ બીજું ધનુષ્ય તૈયાર કર્યું અને તેણે શ્રીકૃષ્ણને પાંચ બાણો માર્યાં. બાણોની વૃષ્ટિ સહન કરનાર શ્રીકૃષ્ણે રુક્મીનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. તેથી તેણે ત્રીજું ધનુષ્ય લીધું. તે ધનુષ્ય પણ શ્રીકૃષ્ણે કાપી નાખ્યું. ત્યારપછી રુક્મીએ પરિઘ, પટ્ટિશ, શૂળ, ઢાલ, તલવાર, શક્તિ અને તોમર વગેરે જે જે હથિયારોનો ઉપયોગ કર્યો તે સર્વે હથિયારો શ્રીકૃષ્ણે નિષ્ફળ બનાવ્યાં. (૨૩ થી ૨૮)

પોતાનાં સર્વે આયુધો નિષ્ફળ થવાથી રુક્મી અગ્નિની માફક બળી ઊઠ્યો અને પતંગિયું જેમ અગ્નિ તરફ દોડે તે રીતે રુક્મી શ્રીકૃષ્ણ તરફ દોડ્યો. ઢાલ, તલવાર લઈને દોડી આવતા

રુક્મીનાં ઢાલ અને તલવારના શ્રીકૃષ્ણે બાણોથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને રુક્મીને મારવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તલવાર લીધી. (૩૦, ૩૧)

પોતાના પતિ દ્વારા જ સગાભાઈનું મૃત્યુ થશે એ જોઈને રુક્મિણી ભયભીત થયાં. તેણે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણ પકડ્યાં અને કરુણાપૂર્વક વિનંતી કરવા લાગ્યાં કે, હે દેવના દેવ ! જગતપતિ યોગેશ્વર ! આપના સ્વરૂપને કોઈ જાણી શકે તેમ નથી. હે કલ્યાણ મૂર્તિ ! તમે મારા ભાઈને મારશો નહિ આ મારી વિનંતી છે. (૩૨, ૩૩)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભય અને ત્રાસથી ધ્રૂજતા અંગવાળાં રુક્મિણીનો કંઠ શોકને કારણે સુકાઈ ગયો. તેણે પહેરેલી સોનાની માળા પણ સરી પડી અને અતિશય ગભરાઈ ગયા તેની વિનંતી અને સ્થિતિ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે રુક્મીનો વધ કર્યો નહિ. (૩૪)

પોતાના કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ તે રુક્મીને શ્રીકૃષ્ણે વસ્ત્રથી બાંધ્યો અને તેના મસ્તક અને દાઢીના અર્ધાભાગના કેશ કાપીને તેને વિરૂપ કરી નાખ્યો. આ તરફ બલરામ વગેરે યાદવોએ રુક્મીના સૈન્યનો નાશ કર્યો. યુદ્ધ શાંત થયા પછી બલરામ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા. તેણે કેદ થયેલો અને વિરૂપ વેશમાં રહેલ રુક્મીને જોયો. તેથી શ્રીકૃષ્ણને બલરામે કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે આ ખોટું કામ કર્યું. આમ કરવાથી આપણી નિંદા થશે. કારણ કે દાઢી કાપીને આ રીતે શત્રુને વિરૂપ કરવો તે તેના મૃત્યુ સમાન જ છે. અને રુક્મી તો આપણો સંબંધી છે તેથી આ રીતે તેને વિરૂપ કર્યો તે ખોટું જ છે. (૩૫ થી ૩૭)

ત્યારપછી રુક્મિણીને બલરામ કહેવા લાગ્યા કે, હે પતિવ્રતા રુક્મિણી ! શ્રીકૃષ્ણે તમારા ભાઈને આ રીતે વિરૂપ કર્યો તેથી તમે અમારી તરફ માઠી ભાવના રાખતાં નહિ. કારણ કે જીવ-પ્રાણી માત્રને સુખ અને દુઃખ આપનારા તેના કર્મો જ છે અને માનવી પોતાનાં કર્મફળો જ ભોગવે છે. રુક્મિણીને આશ્વાસન આપીને બલરામ શ્રીકૃષ્ણને ફરીવાર કહેવા લાગ્યા કે હે કૃષ્ણ ! કોઈપણ માણસ પોતાનો સંબંધી હોય તેણે મોટો અપરાધ કર્યો હોય તેથી તે દેહાંતર્દડને યોગ્ય હોય તો પણ તેનો વધ કરાય જ નહિ, પરંતુ તેને કાઢી મૂકવો જોઈએ. કારણ કે તે પોતાના અપરાધથી મરેલો જ છે. તેને ફરીવાર શા માટે મારવો ? અને રુક્મિણીને ઉદેશીને બલરામે કહ્યું કે, ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધધર્મ ભગવાન બ્રહ્માએ જ નક્કી કર્યો છે અને યુદ્ધમાં તો સગો ભાઈ જ સગા ભાઈને મારી નાખે છે અને એથી જ ક્ષત્રિય ધર્મ અતિ ભયંકર મનાય છે. અને આ રુક્મીનો અમે પરાજય કર્યો તેમાં અમારો કોઈ દોષ છે જ નહિ. (૩૮ થી ૪૦)

ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણને ઉદેશીને બલરામે કહ્યું કે રાજ્ય, ધન, પૃથ્વી, સ્ત્રી અને માન અને પરાક્રમને માટે લક્ષ્મીના મદથી અંધ થયેલા ઘણા લોકો પોતાના સંબંધીઓનું અપમાન કરે છે અને આ રુક્મી પણ તેવો જ છે. છતાં પણ સંબંધીનું આ રીતે અપમાન કરવું તે આપણું કામ નથી. (૪૧)

રુક્મિણીને ઉદેશીને ફરીવાર બલરામ તેને કહેવા લાગ્યા કે, તમારા ભાઈઓ કોઈનું સારું ઈચ્છતા નથી અને સારું જોઈ શકતા પણ નથી. એ દુષ્ટોનું તમે ભલું ઈચ્છો છો એ તમારું અજ્ઞાન જ છે અને ભાઈઓ પ્રત્યે તમારો પક્ષપાત પણ છે અને દેહાભિમાની માણસને શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસી એવા ભેદ હોય છે અને તે માણસ મોહિત થાય છે. તેનું નામ જ ભગવાનની માયા છે અને પંચભૂત, ઈન્દ્રિયો અને તેના દેવતા આ રીતે ત્રણનો સમુદાય તેનું નામ શરીર. આ શરીર

જન્મ-મરણ પામે છે. પરંતુ આત્મા જન્મ-મરણ પામતો નથી. પરંતુ અજ્ઞાની જીવો દેહને જ આત્મા માનીને પંચવિધયના સુખને વાસ્તે વિવિધ પ્રકારનાં કર્મો કરીને તેના ફળ ભોગવવા માટે સંસારમાં ભમે છે. હે રુક્મિણી ! નાશવંત શરીર સાથે જીવાત્માને કોઈ સંયોગ નથી. તેની સાથે જીવાત્માને કોઈ વયોગ પણ નથી કારણ કે જીવાત્મા નિત્ય છે અને પોતાની શક્તિ વડે તે વ્યાપક છે. આત્મા અછેદ છે. નેત્રની દૃષ્ટિ રૂપ અને પ્રકાશ આ ત્રણેય પ્રકાશ સ્વરૂપ જ છે. છતાં પણ સૂર્ય કે અન્ય પ્રકાશકની સહાયતા વિના તેઓ કાંઈ કરી શકતા નથી એ જ રીતે શરીર ઈન્દ્રિયો અને તેના દેવતા એ સર્વે આત્માની સહાયતા વિના કાંઈ કરી શકતાં નથી અને વધવાનો અને ઘટવાનો સ્વભાવ ચંદ્રની કળામાં છે. પરંતુ ચંદ્ર વધતો ઘટતો નથી. એ જ રીતે જન્મ અને મરણ એ શરીરનો સ્વભાવ છે, પણ આત્માનો એ સ્વભાવ નથી અને અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્રની કળાઓનો ક્ષય થવાથી ચંદ્રનો ક્ષય થયો એમ કહેવાય છે એ રીતે દેહનો ક્ષય થવાથી આત્માનો ક્ષય થયો એમ કહેવાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આત્માનો ક્ષય થતો જ નથી. નિદ્રાધીન પુરુષ સ્વપ્નમાં વિવિધ ભોગ્ય પદાર્થો જુએ છે અને ભોગવે છે. તેના સુખદુઃખનો અનુભવ પણ કરે છે પરંતુ તે પુરુષ જાગે છે ત્યારે તે સ્વપ્ન ભોગ સર્વે ખોટાં છે એમ તેને નિશ્ચય થાય છે. એ જ રીતે સર્વે પદાર્થો નાશવંત જ છે. છતાં પણ અજ્ઞાની મનુષ્ય તેને સત્ય માનીને તેમાં આસક્ત થાય છે અને તેથી જ તે સંસારમાં ભમે છે. નિર્દોષ હાસ્યવાળાં હે રુક્મિણી ! તમે ખોટો શોક કરશો નહિ. કારણ કે શોક કરવાથી મનની પ્રસન્નતા નાશ પામે છે અને મૂંઝવણ પણ થાય છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને અજ્ઞાન દૂર કરીએ તો જ શોક ટળે છે. (૪૨ થી ૪૮)

શુકદેવજી કહે કે હે રાજન ! વિશાળ મનવાળા બલદેવનાં વચનો સાંભળીને રુક્મિણીએ પોતાનો શોક દૂર કર્યો અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચારી કરીને પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું. (૪૯)

આ તરફ શત્રુઓથી પરાજિત અને ધાર્યું કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ ગયેલો રુક્મી પોતે વિરૂપ થયેલો હોવાથી શરમ અનુભવવા લાગ્યો. તેથી પ્રતિજ્ઞા પણ ખોટી પડી હોવાથી તેનાં બળ, ક્રાંતિ અને તેજ તે બધું નષ્ટ થયું. પ્રતિજ્ઞા ભંગ થવાથી તે પોતાના શહેરમાં પાછો આવી શકે તેમ ન હોવાથી તેણે ભોજકટક નામનું શહેર વસાવ્યું અને તે ત્યાં જ રહ્યો. (૫૦, ૫૧)

અને સર્વ શત્રુઓનો પરાજય કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મકપુત્રી રુક્મિણીને દ્વારિકા લાવ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેની સાથે લગ્ન કર્યા. (૫૨)

યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણનો આ પ્રથમ વિવાહ પ્રસંગ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ભાવવાળાં દ્વારિકાવાસીઓએ ઘેર ઘેર ઉત્સવ કર્યો. સર્વે લોકોએ હર્ષપૂર્વક નવા વસ્ત્રો, ઘરેણાં પહેર્યા અને વર-વધૂને સર્વ રીતે શણગારીને ઉત્સાહપૂર્વક પરણાવ્યાં અને લોકોએ વિવિધ ભેટો આપી. (૫૩, ૫૪)

આખી દ્વારિકાનગરી ધ્વજા-પતાકાથી શણગારી લોકોએ વિવિધ પુષ્પો-વસ્ત્રો, તોરણો તથા માંગલિક દ્રવ્યોથી પોતાનાં ઘરો સુશોભિત કર્યાં તથા દ્વારમાં ધૂપ, દીપ અને કુંભનું સ્થાપન કર્યું. રાજમાર્ગો તથા રાજમહેલોના દરવાજે કેળનાં તથા સોપારીનાં વૃક્ષો રોપાવ્યાં. આનંદ-ઉત્સાહથી દોહી દોહીને લોકો કામ કરતા હતા અને કુરુ, સુંજય, કૈકેય, વિદર્ભ, યદુ અને કુંતી દેશના રાજાઓને આમંત્રણ હોવાથી તેઓ પણ ઉત્સાહથી આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનાં લગ્નથી તેઓ આનંદિત થયા. રાજકન્યાઓ

વિવાહના મંગલગીતો ગાતી હતી અને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો અને રુક્મિણીનું અપહરણ વગેરે સાંભળીને રાજાઓ પ્રસન્ન થયા. (૫૫ થી ૫૯)

શુકદેવજી કહે કે હે રાજન ! લક્ષ્મીના અંશરૂપ રુક્મિણીનો વિવાહ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ઉત્સાહથી થયો અને દ્વારિકાવાસીઓને ખૂબ જ આનંદ થયો. (૬૦)

દ્વારકાયામભૂદ્રાજન્ મહામોદઃ પુરૌકસામ્ ।

રુક્મિણ્યા રમયોપેતં દૃષ્ટ્વા કૃષ્ણં શ્રિયઃપતિમ્ ॥ ૬૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘રુક્મિણી વિવાહ’નામે ચોપનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫૫ મો

પ્રદ્યુમ્ને શંબરાસુરનો વધ કર્યો

શ્રીશુક ઉવાચ = કામસ્તુ વાસુદેવાંશો દગ્ધઃ પ્રાગ્ રુદ્રમન્યુના ।

દેહોપપત્તયે ભૂયસ્તમેવ પ્રત્યપદ્યત ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! કામદેવ છે તે ભગવાનની વિભૂતિ છે. કારણ કે સૃષ્ટિની વૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ તે છે. આ કામદેવ રુદ્રના કોપથી ભસ્મીભૂત થયો હતો. તેણે ફરીવાર જન્મ ધારવા માટે પિતા તરીકે શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કર્યા અને શ્રીકૃષ્ણના વીર્યથી તે રુક્મિણીને ત્યાં પુત્રરૂપે જન્મેલો અને તે પ્રદ્યુમ્ન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ પ્રદ્યુમ્ન રૂપ, આકૃતિ વગેરે શારીરિક રીતે શ્રીકૃષ્ણ જેવો જ જણાતો હતો. (૧, ૨)

શંબરાસુર નામનો અસુર પ્રદ્યુમ્નનો શત્રુ હતો અને તે ઈચ્છા મુજબ રૂપ ધારી શકતો. તેણે લાગ જોઈને પ્રદ્યુમ્નનું અપહરણ કર્યું. પ્રદ્યુમ્ન હજી દસ દિવસનો થયો ન હતો એ સમયમાં તેને સુતિકાગૃહમાંથી શંબરાસુર ઉપાડી ગયો અને સમુદ્રમાં નાખી દીધો. આ કૃત્ય કરીને શંબરાસુર તેની રાજધાનીમાં ચાલ્યો ગયો. સમુદ્રના જળમાં નાખેલા એ પ્રદ્યુમ્નને કોઈક મોટું માછલું ગળી ગયું. આ માછલું કાળે કરીને માછીમારની જાળમાં ફસાઈ ગયું. જાળમાં આવેલ આ મોટા માછલાંને તે માછીમારે શંબરાસુરને ભેટ કર્યું. ભોજનમાં ઉપયોગમાં લેવા માટે શંબરાસુરે તે માછલું રસોયાને સોંપ્યું. રસોયાએ તેને કાપ્યું તો તેના પેટમાંથી જીવતું બાળક નીકળ્યું. રસોયાએ આ બાળકનું શંબરાસુરની દાસીને આપ્યો. બાળકની આકૃતિ તથા રૂપ વગેરે જોઈને માયાવતીને શંકા થઈ કે, આ બાળક કોણ હશે ? અને માછલાના પેટમાં તે કેવી રીતે ગયો હશે ? આમ માયાવતી વિચારતી હતી કે સમયમાં ત્યાં નારદજી આવ્યા અને માયાવતીએ નારદજીને બધી વાત કરી. તેથી નારદજીએ આ બાળક વિષયક સર્વ હકીકત માયાવતીને કહી. (૩ થી ૬)

આ માયાવતી પતિવ્રતા હતી અને કામદેવની પત્ની હતી. શંકરના ક્રોધથી ભસ્મ થયેલ પોતાનો પતિ પોતાને પાછો ક્યારે મળે તેની રાહ જોતી હતી. આ માયાવતીને શંબરાસુરે રસોઈ કરવાના કામકાજમાં નિયુક્ત કરી હતી અને મુખ્યત્વે તે દાળ-ભાત કરવાનું કામ કરતી. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા આ બાળકને

પોતાનો પતિ કામદેવ છે એમ જાણીને સ્નેહપૂર્વક તેને ઉછેરવા લાગી. આ પ્રદ્યુમ્ન થોડા જ વર્ષોમાં નવયુવાન થયો અને તેને જોનાર દરેક સ્ત્રીઓ તેના ઉપર મોહિત થવા લાગી. (૭ થી ૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! મહાબાહુ, કમળનયન, સર્વથા સુંદર પોતાના પતિરૂપ પ્રદ્યુમ્નને લજ્જા અને હાસ્ય સહિત નયનકટાક્ષથી તે માયાવતી જોવા લાગી અને કામભાવથી તેની સેવા કરવા માંડી. માયાવતીના હાવભાવ વગેરે જોઈને પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું કે હે માતા ! તમારી બુદ્ધિ વિપરીત કેમ થઈ છે ? માતૃભાવનો ત્યાગ કરીને પત્નીભાવથી તમે મારી સેવા કેમ કરો છો ? (૧૦, ૧૧)

પ્રદ્યુમ્ને માયાવતીને આ પ્રકારે પૂછ્યું એટલે માયાવતીએ કહ્યું કે, હે નાથ ! યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણ નારાયણના તમે પુત્ર છો અને તેની રાજધાની દ્વારિકામાં તેના ઘરમાંથી શંબરાસુરે તમારું અપહરણ કર્યું છે અને હું તમારી પૂર્વજન્મની પત્ની રતિ છું અને તમે મારા પતિદેવ કામદેવ છો. (૧૨)

અને તમે દશ દિવસના હતા એ સમયમાં જ આ શંબરાસુરે તમારું અપહરણ કરીને તમને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધેલ અને ત્યાં તમને માછલું ગળી ગયેલ અને તેના ઉદરમાંથી તમે અમને પ્રાપ્ત થયેલ છો. (૧૩)

અને આ શંબરાસુરનું પરાક્રમ અસહ્ય છે અને તે દુર્જય પણ છે અને વિવિધ પ્રકારની માયાને જાણે છે અને તેને ખબર પણ છે કે શ્રીકૃષ્ણ પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન મારો શત્રુ છે અને મોહન મારણ વગેરે વિવિધ માયાઓ વડે તેને તમે મારી નાખો. કારણ કે સંતાનરહિત અને પુત્રવિયોગથી દુઃખિત ગરીબડી તમારી માતા વાછરડાં વિનાની ગાય જેમ દુઃખી હોય તેમ દુઃખી છે અને ટીટોડીની માફક તે વિલાપ કરે છે. આ શંબરાસુરને મારી તમે તમારી માતાને મળો. (૧૪, ૧૫)

હે રાજન ! આ પ્રકારે માયાવતીએ પ્રદ્યુમ્નને બધી માહિતી આપી અને ઉપરાંતમાં સર્વમાયાનો વિનાશ કરનારી વિવિધ પ્રકારની મહામાયા મહાત્મા પ્રદ્યુમ્નને માયાવતીએ શીખવી. (૧૬)

વિવિધ પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રદ્યુમ્ન શંબરાસુર પાસે ગયો અને તેણે અસહ્ય મર્મવચનો કહીને શંબરાસુરનો તિરસ્કાર કર્યો અને યુદ્ધ કરવા માટે તેને પડકાર્યો. અને દુષ્ટવચનોથી તિરસ્કૃત શંબરાસુર પણ સર્પની માફક છંછેડાયો. વિદ્વળ થયેલો તે હાથમાં ગદા લઈ લડવા માટે નીકળ્યો. (૧૭, ૧૮)

શંબરાસુરે ગદા ફેરવીને મહાત્મા પ્રદ્યુમ્ન ઉપર જોરથી ફેંકી. વેગથી આવતી એ ગદાનો સામનો કરવા પ્રદ્યુમ્ને પોતાની ગદા સામે ફેંકી. આ બંને ગદાઓનો વજ્રપાત જેવો ભયંકર શબ્દ થયો. અને ત્યારપછી શંબરાસુરને મારવા પ્રદ્યુમ્ને ફરીવાર પોતાની ગદા ફેંકી. (૧૯, ૨૦)

પ્રદ્યુમ્નનો સામનો કરવા માટે શંબરાસુર મયદાનવે રચેલી માયાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો અને તે આકાશમાં રહીને પ્રદ્યુમ્ન ઉપર અસ્ત્રો અને શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ઉપરાંતમાં યક્ષ, ગંધર્વ, પિશાચ, સર્પ, રાક્ષસો વગેરેની વિવિધ માયાઓનો પ્રયોગ કર્યો અને પ્રદ્યુમ્નને દુઃખ દેવા લાગ્યો. તેથી રુક્મિણી પુત્ર મહારથી પ્રદ્યુમ્ને સર્વમાયાનો નાશ કરનારી સાત્ત્વિકી માયા વડે શંબરાસુરની બધી માયા નષ્ટ કરી અને ત્યારપછી પ્રદ્યુમ્ને બળપૂર્વક તીક્ષ્ણ તલવારનો એક ઝાટકો શંબરાસુર ઉપર ઝીંક્યો કે તરત જ રાત્રી દાઢી-મૂઢવાળું અને મુકુટ, કુંડળ સહિત શંબરાસુરનું મસ્તક ધડથી જૂદું થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. (૨૧ થી ૨૪)

પ્રદ્યુમ્ને શંબરાસુરનો નાશ કર્યો તે પરાક્રમની દેવોએ પણ પ્રશંસા કરી. પ્રદ્યુમ્નને પુષ્પોથી વધાવ્યો અને ત્યારપછી તેની પત્ની માયાવતીની સાથે આકાશમાર્ગે પ્રદ્યુમ્ન દ્વારિકા આવ્યો. (૨૫)

હે રાજન ! વીજળી સહિત મેઘ પૃથ્વી પર આવે તે રીતે માયાવતી સહિત પ્રદ્યુમ્ન દ્વારિકામાં આવ્યો. અસંખ્ય સ્ત્રીઓથી ભરપૂર દ્વારિકાના અન્તઃપુરમાં તે પ્રવેશ્યો. મેઘની સમાન શ્યામ, પીતાંબરધારી, આજ્ઞાનબાહુ, રક્તનયન, મંદહાસ્યથી સુંદરમુખવાળા પ્રદ્યુમ્નને જોઈને અન્તઃપુરની સ્ત્રીઓ તો શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા એમ માનીને લજ્જાસહિત આજુબાજુમાં છુપાઈ ગઈ. (૨૬ થી ૨૮)

ત્યારપછી અન્તઃપુરની તે સ્ત્રીઓ પ્રદ્યુમ્નને ઓળખી ગઈ, કારણ કે તેના શરીરમાં અને શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં જે થોડો થોડો તફાવત હતો તેના પરથી જ તેઓને ખાતરી થઈ કે આ શ્રીકૃષ્ણ નથી. પછી તો અન્તઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓ હર્ષપૂર્વક પ્રદ્યુમ્ન પાસે ગઈ અને તેની પત્ની રતિ તથા પ્રદ્યુમ્નને મળી. એ સમયમાં શ્યામ નેત્રકટાક્ષવાળા અને મધુરભાષી રુક્મિણીના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા લાગ્યું અને પ્રદ્યુમ્નની આકૃતિ અને રૂપ જોઈને તેને ખોવાયેલા પોતાના પુત્રનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. (૨૯, ૩૦)

તેથી રુક્મિણી વિચારવા લાગ્યાં કે, કમળનયન નટવર જેવો આ કોનો પુત્ર હશે ? તેની માતા કોણ હશે ? આ પુત્રે આ સ્ત્રી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી હશે ? અને મારો પુત્ર આવો જ હતો તે ખોવાઈ ગયો છે. સુતિકાગૃહમાંથી જ તેને કોઈક ઉપાડી ગયું હતું. તે જો જીવતો હોય તો અત્યારે તે છોકરો આવડો જ અને આવો જ હોય. અને કદાચ આ છોકરો મારો જ હોવો જોઈએ, કારણ કે મને તેની પ્રત્યે અતિ સ્નેહ થાય છે અને મારો ડાબો હાથ પણ ફરકે છે. રુક્મિણી આ પ્રકારે વાત કરે એ સમયમાં જ શ્રીકૃષ્ણ દેવકી અને વસુદેવ ત્યાં આવ્યાં. શ્રીકૃષ્ણને તો આ સર્વ વાતની ખબર જ હતી છતાં તે કાંઈ બોલતા ન હતા. તે સમયમાં નારદજી ત્યાં આવ્યા અને પ્રદ્યુમ્ન સંબંધી બધી હકીકત તેણે અન્તઃપુરનાં લોકોને કહી. તે સાંભળીને સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યાં અને ઘણા સમયથી ગુમ થયેલા પુત્રને મેળવીને આનંદિત પણ થયાં અને મરેલો પુત્ર સજીવન થાય અને જેટલો આનંદ થાય તેટલો આનંદ તેઓને થયો. લોકો કહેવા લાગ્યાં કે ખરેખર તેનો આ નવો અવતાર છે અને દેવકી, વસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ તથા અન્તઃપુરના સર્વે સ્ત્રી-પુરુષો નવદંપતીને મળ્યાં અને આનંદ પામ્યાં. (૩૧ થી ૩૮)

ત્યારપછી દ્વારિકામાં સર્વે લોકોને જાણ થઈ કે, રુક્મિણીનો પુત્ર ઘણા સમય પહેલા ગુમ થયો હતો તે હમણાં જ પાછો મળી ગયો છે. આ સમાચારથી સર્વે લોકો આશ્ચર્ય પામ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે, મરી ગયેલો જેમ જીવતો થાય તેમ આ પુત્ર પાછો પ્રાપ્ત થયો તે બહુ જ સારું થયું. (૩૯)

નष्टं પ્રદ્યુમ્ન માયાતમાકર્ણ્ય દ્વારિકાૈકસઃ ।

અહો મૃત ઇવાયાતો બાલો દિષ્ટેતિ હાબ્રુવન્ ॥ ૩૯ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘પ્રદ્યુમ્ન મિલાપ’ નામે પંચાવનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય પદ્મો

સ્યમન્તકમણિનું ઉપાખ્યાન

શ્રીશુક ઉવાચ = સત્રાજિતઃ સ્વતનયાં કૃષ્ણાય કૃતકિલ્બિષઃ ।

સ્યમન્તકેન મણિના સ્વયમુદ્યમ્ય દત્તવાન્ ॥ ૧ ॥

શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન્ ! સત્રાજીત યાદવે શ્રીકૃષ્ણનો અપરાધ કરેલો અને તેની નિવારણને અર્થે જ તેણે પોતે જ સ્વેચ્છાથી પોતાની પુત્રી સત્યભામાને શ્રીકૃષ્ણ સાથે પરણાવી ઉપરાંતમાં સ્યમન્તકમણિ તેણે શ્રીકૃષ્ણને ભેટ આપ્યો. (૧)

પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે હે શુકજી ! સત્રાજીતે કૃષ્ણનો શો અપરાધ કર્યો હતો ? અને તેને સ્યમન્તકમણિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો ? તેણે પોતાની પુત્રી શા માટે શ્રીકૃષ્ણે પરણાવી ? તે કહો. (૨)

શુકદેવજીએ કહ્યું કે હે રાજન્ ! સત્રાજીત યાદવ સૂર્યનો ઉપાસક હતો અને સૂર્યને તે ઈષ્ટદેવ માનતો. ઉપરાંતમાં સૂર્યની સાથે તેને પરમ મૈત્રી પણ હતી. તેથી પ્રસન્નતાપૂર્વક સૂર્યે આ મણિ તેને આપ્યો હતો. (૩)

આ મણિ તેને મળ્યા પછી એકવાર તેણે આ મણિ કંઠમાં પહેર્યો અને દ્વારિકામાં તે ફરવા નીકળ્યો. સત્રાજીતે પહેરેલા આ મણિનો એટલો બધો પ્રકાશ હતો કે, લોકોને એમ થયું કે આ સાક્ષાત્ સૂર્ય આવે છે કે શું ? લોકો તો સત્રાજીતને ઓળખી શક્યાં જ નહિ. મણિના તેજથી લોકોની આંખો અંજાઈ ગઈ અને શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં ચોપાટ રમતા હતા ત્યાં જઈને લોકોએ તેને કહ્યું હે શંખ, ચક્ર, ગદાધારી હે દામોદર ! હે કમળનયન ગોવિંદ ! હે યદુનંદન ! તમને નમસ્કાર. હે જગત્પતિ ભગવન ! ઉગ્રકિરણોવાળા સૂર્યનારાયણ પણ આપનાં દર્શન કરવા આવે છે તેના ઉગ્રતેજથી લોકોનાં નેત્રો અંજાઈ ગયાં છે અને ત્રિલોકીમાં જે મોટા દેવો કહેવાય છે તેઓ પણ આપની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નો કરે છે. હે પ્રભુ ! યદુકુળમાં આપ ગુપ્ત રીતે રહ્યા છો એમ જાણીને સૂર્યદેવ તમારા દર્શને આવે છે. (૪ થી ૮)

શુકદેવજી કહે છે કે, સત્ય વાતને નહિ જાણનારા બાળબુદ્ધિ માણસોનું વચન સાંભળીને કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ હસવા લાગ્યા અને તેઓને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે - ભાઈઓ ! આ સૂર્ય નથી પરંતુ સ્યમન્તકમણિના પ્રકાશથી પ્રકાશિત સત્રાજીત યાદવ છે. (૯)

નગરમાં ફરીને સત્રાજીત પોતાના મહેલમાં ગયો. મણિ પ્રાપ્ત થયો તે નિમિત્તે તેણે એક માંગલિક મહોત્સવ પણ કર્યો અને મંદિર બનાવીને તે મંદિરમાં મણિની સ્થાપના કરી અને વિધિપૂર્વક તે મણિનું પૂજન પણ કરાવ્યું. (૧૦)

હે પરીક્ષિત ! આ સ્યમન્તકમણિ દ્વારા હંમેશાં સત્રાજીતને આઠ ભાર સોનું પ્રાપ્ત થતું. આઠ ભાર એટલે ૧૬૦ તોલા સોનું તેને મળતું અને તે મણિ જ્યાં હોય તે દેશમાં રોગ કે દુષ્કાળ વગેરે સર્વે અનિષ્ટો નષ્ટ થતા અને ત્રિવિધ તાપો પણ નષ્ટ થતા અને કપટી માણસો પણ તે પ્રદેશમાં રહી શકતા નહિ. આવો પ્રભાવશાળી તે મણિ હતો. (૧૧)

એક વખત શ્રીકૃષ્ણે સત્રાજીતને કહ્યું કે, આપ આ સ્યમન્તકમણિ મહારાજા ઉગ્રસેનને આપો તો સારું. પરંતુ મણિની લાલસાવાળા સત્રાજીતે શ્રીકૃષ્ણની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. તેનું શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર સત્રાજીતે કર્યો નહિ. (૧૨)

સત્રાજીતનો ભાઈ પ્રસેન પ્રકાશમાન તે મણિને પહેરીને અશ્વ પર બેસીને મૃગયા કરવા વનમાં ગયો. તે વનમાં કોઈક કેસરી સિંહે ઘોડા સહિત પ્રસેનને મારી નાખ્યો અને મણિ લઈને સિંહ પર્વત તરફ ચાલ્યો ગયો. મણિ લઈને ભાગતા તે સિંહને જાંબુવાન રીંછે મારી નાખ્યો અને મણિ લઈને રીંછ ગુફામાં ચાલ્યો ગયો અને રીંછે તે મણિને પોતાના છોકરાને રમવાના રમકડાં તરીકે રાખ્યો. આ તરફ મૃગયા કરવા ગયેલો પ્રસેન ઘણો સમય થયો છતાં પાછો આવ્યો નહિ તેથી સત્રાજીત ચિંતા કરવા લાગ્યો. (૧૩ થી ૧૫)

સત્રાજીતે લોકોમાં એવી વાત ફેલાવી કે, મારો ભાઈ પ્રસેન કંઠમાં મણિ પહેરીને વનમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો. તેને મણિના લોભથી કદાચ શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યો હશે. સત્રાજીતે વહેતી મૂકેલી આ અફવા એક માણસ દ્વારા બીજા માણસે અને તે દ્વારા ત્રીજા માણસે સાંભળી. આ રીતે સમગ્ર દ્વારિકામાં આ વાત ફેલાણી. પોતાના ઉપર આવેલું આ દોષારોપણ કૃષ્ણે સાંભળ્યું. તેથી તે દોષારોપણ દૂર કરવા થોડા માણસોને સાથે લઈને શ્રીકૃષ્ણ પ્રસેનની શોધ કરવા વનમાં ગયા. તે વનમાં જે સ્થળે અશ્વસહિત પ્રસેનને સિંહે મારી નાખેલો તેની કેટલીક નિશાનીઓ તેઓને જોવા મળી. તેથી તે લોકો ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડ્યા. તેઓ પર્વતની નજીકમાં પહોંચ્યા તો તે સ્થળે તેઓએ સિંહને મરેલો દીઠો અને રીંછ અને સિંહનું યુદ્ધ થયું હોય તેમ તેઓને જણાયું, કારણ કે ત્યાંથી રીંછનાં પગલાંઓ આગળ દેખાયાં. તેથી તેઓ આગળ વધ્યા. તો અતિ ગાઢ જંગલ આવ્યું અને તેમાં અંધકારમય ગુફા જોવામાં આવી. આ ગુફામાં રીંછ રહેતો હશે તેમ તેઓએ અનુમાન કર્યું. સાથે આવેલા લોકો સહિત શ્રીકૃષ્ણ ગુફા આગળ ઊભા રહ્યા. થોડીવાર વિચારીને શ્રીકૃષ્ણે તે લોકોને કહ્યું કે, તમે બધા અહીં જ રહો. હું એકલો જ ગુફામાં જાઉં છું. એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ જ ગુફામાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે આ ઉત્તમ મણિનો તો બાળકના રમકડાં તરીકે અહીં ઉપયોગ થાય છે. તે બાળક પાસેથી મણિ લઈ લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ઊભા રહ્યા. બાળકને ઉછેરનારી દાસીએ આ શ્રીકૃષ્ણને જોયા તેથી મનમાં ભય પામીને ભયપૂર્વક તેણે બૂમ પાડી કે, આ ગુફામાં કોઈક નવીન પુરુષ આવ્યો છે દોડો. તેની બૂમ સાંભળીને જાંબુવાન રીંછ દોડતો આવ્યો અને બળવાન તે રીંછ ગુસ્સે થઈને શ્રીકૃષ્ણ તરફ દોડ્યો. આ જાંબુવાન શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમને જાણતો ન હતો, તેમજ આ મારા સ્વામી છે તેવું પણ તેને જ્ઞાન હતું નહિ. તેથી શ્રીકૃષ્ણને સામાન્ય માનવી માનીને જાંબુવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. (૧૬ થી ૨૨)

માંસને માટે બે શકરાઓ અથવા બે બાજ પરસ્પર જેમ યુદ્ધ કરે તે જ રીતે બળવાન એવા બંને જણા મણિને માટે પરસ્પર લડવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ અને જાંબુવાનના આ યુદ્ધમાં પથ્થરો - વૃક્ષોનો આયુધ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને છેવટે તે બંને જણા ખભાએ ખભા મિલાવીને લડવા લાગ્યા તથા વજ્ર જેવી કઠોર મુઠ્ઠીઓથી પરસ્પર એકબીજાને મારવા લાગ્યા. આ પ્રકારે અઠ્યાવીસ દિવસ સુધી રાત-દિવસ સતત તે બંનેનું યુદ્ધ ચાલ્યું. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની મૂઠીના પ્રહારોથી જાંબુવાનના સર્વ

અવયવોના સાંધેસાંધા તૂટી ગયા. તેનું બળ નષ્ટ થયું. તે પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયો. પોતાની સાથે આ રીતે સતત યુદ્ધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમથી જાંબુવાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને તે વિચારવા લાગ્યો. અંતે તેણે નક્કી કર્યું કે, આ સામાન્ય માણસ નથી પરંતુ આ મારા સ્વામી છે. ત્યારપછી તે પ્રણામપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે, હે ભગવન ! સર્વ દેહધારીઓના પ્રાણ, હૃદય, ઈન્દ્રિયો અને શરીર એ સર્વે પ્રકારનાં બળને આપ જ આપનારા છો, એવું મને હવે જ્ઞાન થયું છે અને આપ સમર્થ પુરાણ પુરુષ છો, સર્વના અધિપતિ છો, આપને હું સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન માનું છું. પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ તત્ત્વ, વિરાટ વગેરે સર્વે સૃષ્ટિનાં સર્જન કરનારા છો, પરંતુ હે ભગવન ! આપ તો તેમના પણ સર્જક છો. સર્જન કરવા લાયક તત્ત્વોને સર્જન કરવાની શક્તિ આપ જ આપો છો. અને સમગ્ર જગત કાળને આધીન છે, પરંતુ તે કાળ આપને આધીન છે. સર્વ આત્માઓના પણ આત્મા છો અને એથી જ આપ પરમાત્મા કહેવાઓ છો. (૨૩ થી ૨૭)

હે ભગવન ! તમે મારા ઈષ્ટદેવ રામચંદ્ર જ છો. એમ હું જાણું છું. રામચંદ્ર સ્વરૂપે આપે કોધપૂર્વક સાગર તરફ દૃષ્ટિ કરી કે તરત જ સાગરે તમને માર્ગ આપ્યો. મોટા મોટા મગરો તથા ઝૂડો જેમાં તરફડતા હતા તે સાગર ઉપર તમે મોટો પૂલ બાંધીને તમે તમારી કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવી અને લંકાદહન કરી અને આપનાં બાણો વડે રાવણનાં મસ્તકો કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યાં. (૨૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! રીંછોના રાજા જાંબુવાને શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન જાણીને આ પ્રકારે સ્તુતિ કરી તેથી શ્રીકૃષ્ણને તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને કલ્યાણકારી પોતાનો હાથ જાંબુવાનના શરીર ઉપર પ્રેમથી ફેરવ્યો અને કૃપા કરીને તેને કહેવા લાગ્યા. (૨૯, ૩૦)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જાંબુવાનને કહ્યું કે, હે રીંછરાજ ! આ મણિ મેં ચોરેલ છે એવો આક્ષેપ મારી ઉપર થયો છે તે આક્ષેપ દૂર કરવા માટે જ આ મણિ લેવા અહીં આવ્યો છું અને મારી સાથે બીજા માણસો પણ છે પરંતુ તે સર્વેને મેં આ ગુફાની બહાર ઊભા રાખ્યા છે. ‘હે રાજન્ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જાંબુવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે જાંબુવાન હર્ષપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણના સત્કાર માટે તૈયાર થયો અને તેણે પોતાની પુત્રી જાંબવતી શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરી અને સાથોસાથ સ્યમન્તકમણિ પણ શ્રીકૃષ્ણને ભેટમાં આપ્યો. (૩૧, ૩૨)

જે લોકોને શ્રીકૃષ્ણને ગુફાના દ્વાર પાસે ઊભા રાખ્યા હતા તે લોકોએ શ્રીકૃષ્ણના આગમનની રાહ ઘણા સમય સુધી જોઈ પરંતુ તે આવ્યા નહિ તેથી તેઓ નિરાશ થયા અને બારમે દિવસે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરીને નિરાશ વદને તેઓ દ્વારિકા આવ્યા અને દ્વારિકાવાસીઓને સર્વ હકીકત તેઓએ કહી. (૩૩)

મણિ લેવા ગુફામાં ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં જ રોકાઈ ગયા તે સાંભળીને દેવકી, રુક્મિણી, વસુદેવ, સગાંઓ તથા જ્ઞાતિબંધુ વગેરે સર્વે દ્વારિકાવાસીઓ શોક કરવા લાગ્યાં. તેઓ સર્વે સત્રાજીતને ધિક્કારવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ ક્ષેમકુશળ પાછા દ્વારિકા આવે તેને માટે તેઓ અંબિકા (દુર્ગા)નું પૂજન, વ્રત કરવા લાગ્યા. સામૂહિક વ્રતપૂજનથી પ્રસન્ન થયેલ દેવીએ તેઓને આશીર્વાદ આપ્યા કે, થોડા જ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પાછા આવી જશે અને આશીર્વાદની સાથે જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને જાંબવતી સહિત શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા. કંઠમાં સ્યમન્તકમણિ પહેરીને આવેલા સ્ત્રી સહિત શ્રીકૃષ્ણને જોઈને

સર્વે આનંદ પામ્યાં. મરેલો માણસ જીવતો થાય અને જેવો આનંદ, ઉત્સવ થાય તેવો આનંદ-ઉત્સવ તેઓને થયો. (૩૪ થી ૩૭)

ત્યારપછી રાજસભામાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણે સત્યાજીતને બોલાવ્યા અને કેવી રીતે આ મણિ ચોરાયો અને કઈ રીતે પોતે મણિ પ્રાપ્ત કર્યો તે વાત સર્વેને કહી અને ઉગ્રસેન રાજાની સમક્ષ સત્યાજીતને તે મણિ શ્રીકૃષ્ણે આપ્યો. સત્ય હકીકત સાંભળીને શરભિંદા બનેલા અને ખોટી અફવા ફેલાવનાર સત્યાજીતે નત મસ્તક રાખીને મણિ સ્વીકાર્યો અને પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. (૩૮, ૩૯)

સત્યાજીત ચિંતા કરવા લાગ્યો કે શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સર્વે અતિશય બળવાન છે અને તેની સાથે મારે વેર બંધાયું, હવે આનું સમાધાન કઈ રીતે કરવું ? જો શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય તો જ મારી સલામતી છે. ટૂંકા મનવાળો હું આગળ પાછળનો વિચાર કરી શક્યો નહિ અને મૂર્ખાઈથી હું ધનમાં લોભાયો. લોકો મને ધિક્કારતાં બંધ થાય તેવો ઉપાય હવે મારે કરવો જોઈએ. (૪૦, ૪૧)

છેવટે તેણે એવો નિર્ણય કર્યો કે, સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ મારી પુત્રી સત્યભામાને શ્રીકૃષ્ણ સાથે પરણાવું અને આ મણિ પણ તેને ભેટ આપું. આ ઉપાયથી જ મારો અપરાધ દૂર થશે, અન્યથા નહિ થાય. આમ, નક્કી કરીને સત્યાજીત શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો અને તેણે પોતાની પુત્રી સત્યભામા અને મણિ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યા. (૪૨, ૪૩)

જે કન્યાની ઘણા પુરુષો માગણી કરતા હતા તે સદ્ગુણી ઉદાર મનવાળી, સારા સ્વભાવવાળી સત્યભામાને શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા. (૪૪)

હે રાજન ! ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણે સત્યાજીતને કહ્યું કે, સૂર્ય પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો આ મણિ સૂર્યભક્ત તમારી પાસે ભલે રહ્યો અને એ મણિ દ્વારા નિત્ય જે સોનું મળે છે તે સોનું તમારે અમને આપવું અને તે મણિ તમે રાખો. (૪૫)

भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ।

तवास्ताम् देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥ ४५ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ‘સ્યમન્તકમણિનું ઉપાખ્યાન’ નામે છપ્પનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫૭ મો

સ્યમન્તકમણિની કથા

श्रीशुक उवाच = विज्ञातार्थोऽपि गोविंदो दग्धानाकर्ण्य पांडवान् ।

कुन्तीं च कुलयकरणे सह्रामो ययौ कुरुन् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! લાક્ષાગૃહમાં કુંતી સહિત પાંડવો બળી ગયા નથી એ વાત શ્રીકૃષ્ણ જાણતા જ હતા છતાં પણ કૌરવો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા સમાચારને કુળના રિવાજ મુજબ તેઓને આશ્વાસન આપવા માટે બલરામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા. ભીષ્મપિતા, કૃપાચાર્ય,

વિદૂર, ગાંધારી, દ્રોણાચાર્ય તે સર્વેને મળ્યા અને તેઓનાં દુઃખે દુઃખી થઈને શોક કર્યો અને બોલ્યા કે, જે થયું તે બહુ જ ખોટું થયું છે. (૧, ૨)

બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકામાં હતા નહિ તે સમયનો લાગ જોઈને અકુર અને શતધન્વા કૃતવર્માને મળ્યા અને તેને કહ્યું કે, શતધન્વાએ પોતાની કન્યા આપણને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પાછળથી તે કન્યા તેણે શ્રીકૃષ્ણને આપી અને આપણું અપમાન કર્યું છે માટે સત્યાજીતને તેના ભાઈ પ્રસેનની પાસે મોકલી દેવો જોઈએ અને મણિ તારે લઈ લેવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્યાજીતને મારીને મણિ તું લઈ લે. આમ અકુર અને કૃતવર્માએ શતધન્વા સત્યાજીતને મારવા માટે રાત્રિએ તેના મહેલમાં જઈને ત્યાં નિદ્રાધીન સત્યાજીતને મારી નાખ્યો અને મણિ લઈને ત્યાંથી ભાગી ગયો. (૩ થી ૫)

કસાઈ પશુની કતલ કરે એ રીતે શતધન્વાએ સત્યાજીતને રહેંસી નાખ્યો. તેની સ્ત્રીઓ અનાથની માફક ચીસો પાડતી રહી અને મણિ લઈને શતધન્વા ત્યાંથી ભાગી ગયો. (૬)

સત્યભામાને ખબર પડી કે, પોતાના પિતાને શતધન્વાએ મારી નાખ્યા છે, તેથી તે પણ રુદન કરીને શોક કરવા લાગ્યાં. વિલાપ કરતાં કરતાં તે ઢળી પડ્યાં અને પછીથી ધીરજ ધરીને તેણે સત્યાજીતનું શબ તેલની કોઠીમાં સુરક્ષિત રીતે રાખ્યું અને પિતાના મરણથી દુઃખિત સત્યભામા હસ્તિનાપુરમાં ગયા અને શ્રીકૃષ્ણને આ બધી વાત કહી. તે વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ શોક કરવા લાગ્યા અને બોલવા લાગ્યા કે, અરેરે ! આપણા ઉપર જુઓ તો ખરા કેવાં દુઃખો આવે છે. આમ કહીને રુદનપૂર્વક વિલાપ કરવા લાગ્યા. જોકે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ઈશ્વર હતા છતાં પણ માનવ દેહધારી હોવાથી માનવક્રિયાનું અનુકરણ કરતા હતા. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ અને સત્યભામા એ સર્વે દ્વારિકા આવ્યાં અને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને મારીને તેની પાસેથી મણિ લઈ લેવા માટે તૈયારી કરી. શતધન્વાને તેની ખબર પડી ગઈ. તેથી પોતાની સહાયતા માટે તેણે કૃતવર્માને કહ્યું. એટલે શતધન્વાને કૃતવર્માએ કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ઈશ્વરનો અવતાર છે. માટે તેનો અપરાધ હું નહિ કરું. કારણ કે તેની સાથે વેર કરનાર કોઈ સુખી થાય જ નહિ. (૭ થી ૧૨)

અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે વેર કરવાથી કંસે રાજ્ય ગુમાવ્યું. તેન રાજવૈભવ પણ નષ્ટ થયો અને સેવકો સહિત પોતે મરણ પણ પામ્યો. તેમજ શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા જરાસંઘ સત્તર વખત હલ્લો કરીને ગયો અને દરેક વખતે તે પરાજય પામ્યો, એટલું જ નહિ, રથ રહિત થયેલો તે જરાસંઘ માંડ માંડ પોતાની રાજધાનીમાં પહોંચ્યો. આમ કહીને કૃતવર્માને સહાય કરવાની શતધન્વાએ ના પાડી દીધી. એટલે શતધન્વા અકૂર પાસે ગયો અને તેને સહાય કરવા વિનંતી કરી. પરંતુ અકૂરે પણ એમ જ કહ્યું કે, બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સમર્થ છે. તેનું બળ જાણનારો કયો પુરુષ તેની સામે વિરોધ કરે ? અકૂરે જણાવ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ પરમેશ્વર છે. જગતનું સર્જન, રક્ષણ અને વિનાશ કરવો એ તો તેને મન રમતની વાત છે અને બ્રહ્માદિક દેવો પણ તેની માયાથી મોહિત થઈને તે શ્રીકૃષ્ણની ક્રિયાને જાણી શકતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ એવા સમર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણ સાત વર્ષના હતા ત્યારે રમતા રમતા એક હાથે ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડીને અદ્ધર તોળી રાખ્યો હતો. રમતો બાળક બિલાડીનો ટોપ ઉપાડીને અદ્ધર રાખે તે રીતે તેણે ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડ્યો હતો. આશ્ચર્યકારી ક્રિયા કરનાર કૃષ્ણનો મહિમા અપાર છે. એમ હું માનું છું. એ સર્વના કારણ છે. સર્વના અંતર્યામી છે, નિર્વિકારી છે. માટે હું તો એને નમસ્કાર કરું છું. માટે હું તેની સાથે વિરોધ નહિ કરું. (૧૩ થી ૧૭)

અકૂરે પણ સહાયની ના પાડી એટલે શતધન્વાએ એ સ્યમન્તકમણિ અકૂરને આપ્યો અને પછીથી ચારસો ગાઉ ચાલે તેવો અશ્વ તૈયાર કરી સવાર થઈને ભાગી નીકળ્યો. તેને પકડવા માટે ગરુડની ધ્વજાવાળો રથ તૈયાર કરી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ તેની પાછળ ગયા. અતિવેગથી અશ્વો ચલાવીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સસરાની હત્યા કરનાર શતધન્વાને જનકરાજની રાજધાની સમીપની ફૂલવાડી પાસે પકડી પાડ્યો. એ વખતે શતધન્વાનો અશ્વ પણ થાકી ગયો હતો. તેથી અશ્વનો ત્યાગ કરીને શતધન્વા દોડતો ભાગ્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણ પણ તેની પાછળ દોડ્યા અને તીક્ષ્મ ધારવાળું સુદર્શનચક્ર શતધન્વાના મસ્તકમાં માર્યું. તેથી શતધન્વા તરત જ મરણ પામ્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેનાં બધાં વસ્ત્રો તપાસ્યાં અને સ્યમન્તકમણિની તપાસ કરી, પરંતુ તે મણિ તો તેની પાસે હતો જ નહિ એટલે શ્રીકૃષ્ણ નિરાશ થઈને બલરામ પાસે ગયા અને તેને કહ્યું કે, ભાઈ ! આપણે શતધન્વાને ખોટી રીતે જ માર્યો. કારણ કે તેની પાસેથી મણિ તો મળ્યો નહિ. તે સાંભળીને બલરામે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, શતધન્વાએ કોઈકને મણિ આપી દીધો હશે. તેની તમે દારિકા જઈને તપાસ કરો અને હું મારા પ્રિય મિત્ર જનકરાજને મળવા જાઉં છું. આમ કહીને બલરામ મિથિલા નગરીમાં ગયા. (૧૮ થી ૨૪)

પોતાને મળવા આવતા બલરામને જોઈને મિથિલા નરેશ હર્ષપૂર્વક ઊભા થયા અને તેનું સ્વાગત કરી વિધિપૂર્વક તેનું આતિથ્ય કર્યું. ઉદાર મનવાળા તે જનકના આગ્રહથી સમર્થ બલરામ ઘણાં વર્ષો સુધી જનકની રાજધાનીમાં રહ્યા. તે સમયમાં ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન પણ ત્યાં આવ્યો. રાજા જનકે તેને પણ સન્માનપૂર્વક રોક્યો અને તે સમયમાં દુર્યોધન બલરામ પાસેથી ગદાયુદ્ધ શીખ્યો. (૨૫, ૨૬)

શતધન્વાને મારીને દારિકા આવેલ શ્રીકૃષ્ણે સત્યભામાને કહ્યું કે, શતધન્વાને તો મારી નાખ્યો, પરંતુ સ્યમન્તકમણિ તો તેની પાસેથી મળ્યો નહિ. ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સસરા સત્યાજીતના શરીરની ઉત્તમક્રિયા કરી અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેની શ્રાદ્ધક્રિયા વગેરે કરાવ્યું. અકૂર અને કૃતવર્માને ખબર પડી કે, શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને મારી નાખ્યો. હવે અહીં રહેવામાં આપણી સલામતી નથી. એમ માનીને ભયથી દારિકા છોડીને અન્યત્ર તેઓ નાસી ગયા. (૨૭ થી ૨૮)

અકૂર મણિ લઈને દારિકાથી નાસી ગયા ત્યારપછી દારિકાની પ્રજાને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ત્રિવિધતાપનો અતિશય ઉપદ્રવ થયો અને પ્રજા અત્યંત દુઃખ થવા લાગી અને આવા ઉપદ્રવો દારિકામાં વારંવાર થવા લાગ્યા. તેથી કેટલાક ઋષિઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે, સ્યમન્તકમણિ જ્યાં સુધી દારિકામાં હતો ત્યાં સુધી દારિકામાં સુખ-શાંતિ હતી. પરંતુ મણિ અહીંથી ગયો કે તરત જ ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા. પરંતુ મણિનું મહાત્મ્ય કહેનારા ઋષિઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું મહાત્મ્ય ભૂલી જ ગયા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનું જે મહાત્મ્ય યથાર્થ રીતે જાણે છે તેઓ તે મણિના મહિમાની વાત કરે જ નહિ. કારણ કે, સર્વ ઋષિઓના નિવાસસ્થાનરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં વિરાજે છે તે દારિકામાં ત્રિવિધતાપનો ઉપદ્રવ સંભવે જ નહિ. પરંતુ જે કાંઈ ઉપદ્રવો થયા એ તો ભગવાનની ઈચ્છાથી જ થયું એમ માનવું જોઈએ. (૩૦, ૩૧)

અકૂર અને તેના પિતાના ગુણવાન ગાનારા દારિકાવાસી કેટલાક વૃદ્ધો એમ કહેતા હતા કે, અકૂર પ્રભાવશાળી હતા. તે દારિકામાંથી ચાલ્યા ગયા એટલે જ આ દુઃખો આવ્યાં, કારણ કે કાશીરાજના

રાજ્યમાં વૃષ્ટિ થતી નહિ, એ દોષ નિવારણ કરવા અકૂરના પિતા જે ‘શ્વફલ્ક’ તેને કાશી નરેશે ‘ગાંદિની’ નામે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી અને ત્યાર પછી કાશી પ્રદેશમાં નિયમિત વરસાદ થવા લાગ્યો અને તેનો પુત્ર આ અકૂર તે પણ તેના પિતા જેવો જ પ્રતાપી છે. તેથી અકૂર જ્યાં રહેતા હોય ત્યાં સર્વદા સુકાળ હોય છે અને ત્રિવિધતાપનો ઉપદ્રવ ત્યાં હોતો નથી, આમ પણ લોકો કહેતાં અને અકૂર તથા સ્યમન્તકમણિ દ્વારિકાથી અદૃશ્ય થયા એટલે જ આ બધાં દુઃખો દ્વારિકાવાસીઓને ભોગવવાં પડે છે. આ પ્રકારના લોકોનાં વચનો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અકૂરને બોલાવ્યા અને તેનું સન્માન પણ કર્યું, તેની સાથે કેટલીક મીઠી મીઠી વાતો પણ કરી. પછી ધીરે રહી હસતા-હસતા શ્રીકૃષ્ણે અકૂરને કહ્યું કે, હે અકૂરજી ! તમે કાશીમાં જઈને મોટાં મોટાં દાનો ઘણાં કર્યા તેથી દાનપતિ તરીકે તમારી પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. પરંતુ અમને તો આ વાતની પ્રથમથી જ જાણકારી છે કે, સ્યમન્તકમણિ શતધન્વાએ તમને જ આપ્યો છે અને અત્યારે પણ તે મણિ તમારી પાસે જ છે. (૩૨ થી ૩૬)

મારે તો આ બાબતમાં તમને કહેવાનું છે કે, સત્યાજીતને એક પુત્રી સિવાય કોઈ સંતાન હતું નહિ. તેથી સત્યાજીતની શ્રાદ્ધાદિક જે વિધિનો ખર્ચ કરતાં જે કાંઈ મિલકત વધે તે બધી મિલકતનો હક તેની પુત્રીનો તથા તેની પુત્રીનાં સંતાનોનો જ ગણાય. આવો ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. છતાં પણ અમારી સ્યમન્તકમણિ તો જોતો જ નથી અને તમે સદાચારી છો તેથી તે મણિને તમે જ સાચવી શકશો. બીજા તેને સાચવી નહિ શકે. માટે મણિ તો તમારી પાસે ભલે રહ્યો. પરંતુ મોટાભાઈ બલરામને એવી શંકા છે કે, મણિ બાબતમાં મારી સાથે કૃષ્ણ કપટ કરે છે. બલરામની તે શંકા દૂર કરવા માટે તમે સભામાં સર્વેને એ મણિ બતાવો જેથી મારી ઉપર જે ખોટો આક્ષેપ છે તે દૂર થાય અને અમારા ભાઈઓમાં શાંતિ થાય અને મારી પાસે મણિ નથી એમ તો તમે કહી શકો તેમ નથી. કારણ કે સોનાની વેદિકાઓ કરીને તમે હમણાં વિવિધ યજ્ઞો કરો છો. એ મણિ વિના થઈ શકે તેમ છે ? (૩૭ થી ૩૯)

આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે અકૂરને કહ્યું એટલે શ્વફલ્કના પુત્ર અકૂરે પોતે વસ્ત્રમાં વીંટાળેલો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી મણિ સભામાં જ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણે એ સભામાં જ તે મણિ સર્વે જ્ઞાતિબંધુઓને બતાવ્યો અને પોતાના ઉપર આવેલ ખોટો આક્ષેપ દૂર કરીને તે મણિ શ્રીકૃષ્ણે પાછો અકૂરને આપી દીધો. (૪૦, ૪૧)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આ આખ્યાન પાપને દૂર કરનાર, પરાક્રમથી ભરપૂર અને મંગળકારી છે. તેને જે શીખે, સાંભળે, સંભળાવે, સંભારે તેઓના અપયજ્ઞ અને તેના કારણરૂપ પાપ એ સર્વે નષ્ટ થાય છે અને તેઓ શાંતિ પામે છે. (૪૨)

यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याहयं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।

आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥ ४२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘સ્યમન્તકોપાખ્યાન’ નામે સત્તાવનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ ।

અધ્યાય ૫૮ મો

કાલિન્દી વગેરેની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ

શ્રીશુક ઉવાચ = એકદા પાણ્ડવાન્ દ્રષ્ટું પ્રતીતાન્ પુરુષોત્તમઃ ।

ઇન્દ્રપ્રસ્થં ગતઃ શ્રીમાન્ યુયુધાનાદિમિર્વૃત્તઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! લોકસમાચાર મુજબ પ્રથમ એમ પ્રસિદ્ધ થયું હતું કે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળી ગયા છે. પરંતુ ખરેખર તેઓ લાક્ષાગૃહમાંથી આબાદ રીતે બચી ગયા હતા અને દ્રુપદરાજાની રાજધાનીમાં રહેતા હતા અને ત્યાંથી જ તેઓ પ્રસિદ્ધ થયેલા. તે વાત શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોને સાંભળવામાં આવી તેથી સર્વ રીતે શક્તિશાળી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ સાત્યકિ વગેરે યાદવોને સાથે લઈને પાંડવને મળવા માટે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. ઇન્દ્રપ્રસ્થ એટલે વર્તમાન સમયનું દિલ્હી પાસેનું આગ્રા શહેર. (૧)

પોતાને મળવા માટે આપેલા જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને શૂરવીર પાંડવો પ્રાણનો સંચાર થવાથી ઇન્દ્રિયો જેમ ચંચળ થાય તે રીતે એકદમ ઊભા થયા અને શ્રીકૃષ્ણને ભેટી પડ્યા. નિષ્પાપ પાંડવો સ્નેહપૂર્ણ મંદહાસ્યવાળું શ્રીકૃષ્ણનું મુખ જોઈને આનંદિત થયા. (૨, ૩)

શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર અને ભીમના ચરણમાં વંદન કર્યું અને અર્જુનને ભેટ્યા. નકુળ અને સહદેવે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠા. ત્યાર પછી પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળાં દ્રોપદી લજ્જા સહિત ધીરે રહીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયાં અને તેણે શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં વંદન કર્યું અને ત્યાર પછી પાંડવો સાત્યકિ વગેરે સર્વ યાદવોને મળ્યા અને તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેઓ પણ ઉત્તમ આસન પર બેઠા અને પરસ્પર એકબીજાને મળ્યા. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ કુંતાજી પાસે ગયા અને તેનાં ચરણમાં કૃષ્ણે વંદન કર્યું. કુંતાજી પણ સ્નેહસહિત મીઠી નજરે શ્રીકૃષ્ણને ભેટ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે કુંતાજીને કૌટુંબિક કુશળ સમાચાર પૂછ્યાં અને કુંતાજીએ પણ વસુદેવ વગેરે પોતાના ભાઈઓના કુશળ સમાચાર પૂછ્યાં. (૪ થી ૭)

કૌટુંબિક સ્નેહને કારણે કુંતાજી ગદ્ગદ્ કંઠ થઈ ગયાં. તેનાં નેત્રમાંથી આંસુનાં ટીપાઓ પડવા લાગ્યાં. તેઓ ભૂતકાળના દુઃખદ પ્રસંગો યાદ કરવા લાગ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાથી કાંઈક અંશે સ્વસ્થ થયેલાં કુંતાજી શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યાં. (૮)

કુંતાજી કહે છે કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપના સંબંધી અમોને સંભારીને મારા ભાઈ અકૂરને અમારી સંભાળ લેવા અહીં મોકલ્યા હતા. ત્યારથી જ અમે કુશળ છીએ. કારણ કે તમારા તરફથી અમોને આશ્વાસન મળ્યું એટલે અમોને એમ લાગ્યું કે, આપ જેવા અમારી સંભાળ લેનારા છે તેથી અમો નિરાધાર તો નથી જ. માટે હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે તો સમગ્ર વિશ્વમાં સ્નેહ રાખનાર છો. કારણ કે તમે વિશ્વના આત્મા છો. જગતનું હિત કરનાર છો અને તેથી જ તમારા મનમાં કોઈ પારકો કે કોઈ પોતાનો છે જ નહિ. પરંતુ તમને જે સંભારે તેના હૃદયમાં રહીને આપ તેઓનાં દુઃખ દૂર કરો છો. (૯, ૧૦)

યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણને કહેલા લાગ્યા કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ તો યોગેશ્વર છો. તમારાં દર્શન દુર્લભ છે. છતાં દુર્બુદ્ધિવાળા અમોને તમારાં દર્શન થયાં તે અમારા શા પુણ્ય હશે તે હું જાણતો

નથી. આમ કહીને તેણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી કે, તમે ચાર મહિના અહીં રહો. યુધિષ્ઠિરની વિનંતીથી શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રોકાયા. તેથી તેઓ સર્વે આનંદિત થયા. (૧૧, ૧૨)

શત્રુનો નાશ કરનાર અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રથમાં બેસીને ગાંડીવધનુષ અને બાણોથી ભરપૂર બે અક્ષયભાથાઓ લઈને મૃગયા કરવા માટે એક દિવસ વનમાં ગયા. ત્યાં તેઓએ તીક્ષ્ણ બાણોથી વાઘ, સુવર, મહિષ, સસ, શરભ, રોઝ, ગેંડા, હરણ, સસલાં અને શેઢાડા વગેરે ઘણાં પશુઓનો શિકાર કર્યો અને ઘણીવાર સુધી તેઓ વનમાં ફર્યા. બળવાન અને હિંસક પ્રાણીઓથી દુર્બળ પ્રાણીઓની તેઓ રક્ષા કરતા હતા. બખ્તર પહેરીને વનમાં વિચરતા તે બંનેને તરસ લાગી, અને તેઓ થાકી ગયા હતા. થાક અને તૃષ્ણા દૂર કરવા માટે તેઓ યમુના નદીના કિનારે ગયા. તે બંને મહારથીઓ ત્યાં બેઠા અને પવિત્ર જળથી આયમન કરીને તેઓએ જળપાન કર્યું. પછી સ્વસ્થતાથી તેઓ બેઠા. એ સમયમાં કાંઠા ઉપર ફરતી એક કન્યાને તેઓએ જોઈ. એટલે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, આ કન્યા કોણ છે ? તેની તમે તપાસ કરો. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતાં અર્જુનને તે કન્યા પાસે ગયા. સ્વચ્છ દાંતવાળી, મનોહર મુખવાળી, સુંદર નિતંબવાળી તે કન્યાને અર્જુને પૂછ્યું કે, આપનું નામ શું છે ? આપના પિતા કોણ છે ? અહીંયા આપ ક્યાંથી આવ્યાં ? આપની શું ઈચ્છા છે ? આપની ચેષ્ટા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે, આપ યોગ્ય પતિની શોધખોળમાં છો. આપને હરકત ન હોય તો આપ તમારો પરિચય મને આપો. (૧૩ થી ૧૮)

અર્જુનનો પ્રશ્ન સાંભળીને કાલિન્દી તેને કહેવા લાગી કે, હું ભગવાન સૂર્યની પુત્રી છું. તેજસ્વી અને વરદાન આપનાર ભગવાન વિષ્ણુને પતિ તરીકે વરવાની મારી ઈચ્છા નથી જ અને નિરાધારના આધાર મોક્ષદાયક વિષ્ણુ મારી ઉપર પ્રસન્ન થશે જ એવો મને વિશ્વાસ છે અને મારું નામ કાલિન્દી છે અને મારા પિતાએ મને આ નદીના જળમાં ઘર બાંધી આપ્યું છે. જ્યાં સુધી ભગવાન વિષ્ણુનાં દર્શન મને નહિ થાય ત્યાં સુધી હું અહીં રહીશ અને તપ કરીશ. (૧૯ થી ૨૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! કાલિન્દીની બધી હકીકત જાણીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા અને તેણે બધી વાત શ્રીકૃષ્ણને કહી. એટલે સર્વ હકીકત જાણનાર શ્રીકૃષ્ણ કાલિન્દી ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને વિષ્ણુરૂપે દર્શન દીધું એટલે તેણે શ્રીકૃષ્ણને પતિ તરીકે પસંદ કર્યા. એટલે કાલિન્દીને રથમાં બેસાડીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા. (૨૨)

એક વખત પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણને વિનંતી કરી કે, અમારે શિલ્પકળાએ યુક્ત સુંદર એક શહેર બાંધવાની ઈચ્છા છે તો આપ આ બાબતમાં સહાય કરો. પાંડવોની વિનંતીથી શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વકર્માને બોલાવ્યા અને તેની દેખરેખ નીચે અલૌકિક સુંદર એક શહેર બંધાવ્યું. (૨૩)

પાંડવોનું હિત કરવા માટે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં સ્થિર મને રોકાયા અને તે સમયમાં ઈન્દ્રનું ખાંડવ વન અગ્નિને આપવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ બન્યા. અર્જુને પોતાને ખાંડવ વન અપાવ્યું એથી અગ્નિદેવ અર્જુન ઉપર પ્રસન્ન થયા અને ગાંડીવધનુષ્ય, શ્વેત અશ્વો, રથ, બાણનો અક્ષયભાથો, અસ્ત્રશસ્ત્રોથી ભેદાય નહિ તેવું કવચ તે બધું અગ્નિને અર્જુનને આપ્યું. (૨૪, ૨૫)

એ સમયમાં ખાંડવ વનની અગ્નિજ્વાળાઓમાંથી અર્જુને મયદાનવને ઉગારી લીધો હતો અને તેથી જ મિત્રભાવથી મયદાનવે અર્જુનને અલૌકિક સભામંડપ બનાવી આપ્યો હતો. જે સભામંડપમાં

દુર્યોધનને જ્યાં જળ હતું ત્યાં સ્થળ દેખાયું અને જ્યાં સ્થળ હતું ત્યાં જળ દેખાયું હતું. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને તથા અર્જુન વગેરેની અનુમતિ મેળવીને સાત્યકિ વગેરે યાદવો સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા. (૨૬, ૨૭)

શ્રીકૃષ્ણના આગમનથી દ્વારિકાના નાગરિકોને પરમ આનંદ થયો. દરેકનું મંગળ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ ઋતુમાં શ્રેષ્ઠ નક્ષત્રમાં શુભ મુહૂર્તમાં કાલિન્દી સાથે વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કર્યો હતો. (૨૮)

અવન્તી દેશના રાજા વિંદ અને અનુવિંદ દુર્યોધનને આધીન હોવાથી તેની આજ્ઞા મુજબ રહેતા. તેની બહેન મિત્રવિંદાને શ્રીકૃષ્ણને વિષે સ્નેહ હતો. તેથી પોતાના સ્વયંવરમાં તેમે શ્રીકૃષ્ણને પતિ તરીકે પસંદ કર્યા. પરંતુ વિંદ અને અનુવિંદે તે વિવાહ થવા દીધો નહિ. (૨૯)

મિત્રવિંદાની માતાનું નામ રાજાધિદેવી હતું અને તે શ્રીકૃષ્ણની ફોઈ થતાં. પોતાની સાથે મિત્રવિંદાનો વિવાહ થતો અટકાવ્યો એટલે અનેક રાજાઓની હાજરીમાં જ શ્રીકૃષ્ણે મિત્રવિંદાનું અપરહણ કર્યું અને દ્વારિકામાં આવી તેની સાથે વિધિસર વિવાહ કર્યો. (૩૦)

કૌશળ દેશનો રાજા નાગ્નજીત હતો. તે ઘણો ધાર્મિક હતો. તેને સત્યા નામની કન્યા હતી. તે તેજસ્વી અને રૂપવતી હતી. તેનું નાગ્નજીતી એવું પણ નામ હતું. (૩૧)

નાગ્નજીત રાજાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે, મેં પાળેલા માતેલા આ સાત સાંઢને જે નાથે તેને મારી આ કન્યા પરણાવું. રાજાએ પાળેલા આ સાંઢો તીક્ષ્ણ શીંગડાંવાળા, કોઈથી નાથી ન શકાય તેવા, કોઈની ગંધ સહન ન કરી શકે તેવા અને જે કોઈ પાસે આવે તેને તરત મારી નાખે તેવા ઉદ્ધત હતા. છતાં પણ કન્યાને પરણવાની લાલચથી ઘણા રાજાઓએ સાંઢોને નાથવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કોઈ રાજા તે કાર્યમાં સફળ થયા નહિ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જાણ થવાથી મોટું સૈન્ય લઈને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ગયા. પોતાને ઘેર આવેલા શ્રીકૃષ્ણનું રાજાએ સ્વાગત કર્યું. પ્રસન્નતાપૂર્વક તેણે શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી. (૩૨ થી ૩૪)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે હર્ષપૂર્વક તેનો સત્કાર સ્વીકાર્યો અને તેની કન્યા સત્યા પણ શ્રીકૃષ્ણને જોઈને હર્ષ પામી અને મનમાં વિચારવા લાગી કે લક્ષ્મીપતિ અને શ્રીકૃષ્ણ મને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તો બહું જ સારું. તેણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે વ્રત-નિયમનું પાલન કરીને મેં મારા હૃદયમાં પરમાત્માનું ધ્યાન-પૂજન કર્યું હોય તો તે પુણ્યે કરીને આ શ્રીકૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ અને આ મારો વિશુદ્ધ સંકલ્પ સિદ્ધ થાઓ. (૩૫)

લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, શંકર, લોકપાળો એ સર્વે જે પરમાત્માના ચરણની રજ મસ્તકે ચડાવે છે. ધર્મ-મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા માટે જે પરમાત્મા અવતારો ધારે છે, તે પરમાત્મા માપા ઉપર કયા ઉપાયથી પ્રસન્ન થાય ? આ રીતે હૃદયમાં સત્યાએ પ્રાર્થના કરી. (૩૬)

નાગ્નજીત રાજા શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે, હે નારાયણ ! હે જગત્પતિ ! આપ તો આપના આનંદથી જ પૂર્ણ છો, અને હું અલ્પશક્તિવાળો છું. છતાં આપની હું શું સેવા કરું તે કહો ? (૩૭)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! રાજાનાં વચનોથી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમ આસન ઉપર બેસીને મંદ હાસ્યપૂર્વક ગંભીરવાણીથી રાજાને કહેવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે રાજન ! સ્વધર્મપરાયણ ક્ષત્રિયને બીજાની પાસે યાચના કરવી એ તો નિંદનીય છે. પરંતુ તમારે સાથે મારે મિત્રતા છે અને

આપણો સંબંધ દૃઢ થાય એ ઈચ્છાથી હું તમારી પાસે કન્યાની માગણી કરું છું. પરંતુ અમે તે નિમિત્તે કોઈ પ્રકારનું મૂલ્ય તો નહિ જ આપીએ. (૩૮, ૩૯)

નાગ્નજીત રાજા શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારાં કરતાં વધારે ગુણવાળો બીજો કયો પુરુષ અમે ધારી રાખ્યો હોય ? કારણ કે સર્વ સદ્ગુણોનું રહેવાનું ઉત્તમ સ્થાન તો માત્ર આપ એક જ છો અને તેથી જ લક્ષ્મીજી પણ આપના સ્વરૂપમાં નિરંતર વસે છે. (૪૦)

પરંતુ સાત્વંત કુળમાં શ્રેષ્ઠ હે શ્રીકૃષ્ણ ! પુરુષોની પરીક્ષા કરવા માટે અને કન્યા માટે યોગ્ય પતિ મેળવવા મેં એક સાંકેતિક પ્રયોગ નક્કી કરેલ છે કે મનસ્વી રીતે ઊછરેલા આ સાત બળદોને જે નાથે તેને આ કન્યા આપવી અને અત્યાર સુધીમાં ઘણાય રાજવીઓ આ બળદોને નાથવા માટે આવેલા, પરંતુ તે સર્વેના અવયવો આ બળદોને ભાંગી નાખ્યા. તેથી તેઓ નિરાશ થઈને ભાગી ગયા છે અને જો તમે આ બળદોને નાથી આપો તો હું મારી પુત્રી તમને પરણાવીશ. (૪૧ થી ૪૩)

હે રાજન ! રાજાની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તે બળદોને નાથવા શ્રીકૃષ્ણ તૈયાર થયા. પ્રથમ તો તેણે ભેટ બાંધી અને રમતા રમતા જ તેણે સાતેયને પકડી લીધા. તે બળદોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ. તેઓ ઉદ્વિગ્ન થઈ ભૂલી ગયા અને શાંત થયા એટલે શ્રીકૃષ્ણે તેઓને દોરડાથી નાથી લીધા અને લાકડાના બળદોને બાળક ખેંચે તે રીતે દોરડાથી સાતેય બળદોને શ્રીકૃષ્ણ હાંકવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણનું આવું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તેણે પોતાની પુત્રી સત્યા શ્રીકૃષ્ણને આપી અને રૂપ, ગુણ અને સ્વભાવથી પોતાને અનુરૂપ સત્યાને શ્રીકૃષ્ણ વિધિપૂર્વક પરણ્યા. (૪૪ થી ૪૬)

અને રાજાની જે પત્નીઓ હતી તે પોતાની પુત્રીને પ્રિય પતિ મળ્યો તેથી તે પણ આનંદ પામી અને સર્વેના મનમાં અનેરો ઉત્સાહ થયો. આ વિવાહ પ્રસંગમાં શંખ, ભેરી, નગારાં વગેરે માંગલિક વાદ્યો વાગી રહ્યાં. માંગલિક ગીતો ગવાવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદ આપ્યા. આનંદપૂર્વક સ્ત્રી-પુરુષોએ નવીન વસ્ત્રો અને માંગલિક ગીતો ગવાવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદ આપ્યા. આનંદપૂર્વક સ્ત્રી-પુરુષોએ નવીન વસ્ત્રો અને અલંકારો અને પુષ્પોની માળા પહેરીને આ વિવાહ-ઉત્સવ ઉજવ્યો. શક્તિશાળી રાજા નાગ્નજીતે દશ હજાર ગાયો શ્રીકૃષ્ણને ભેટ આપી. વસ્ત્રો અને અલંકારાથી શણગારેલી ત્રણ હજાર દાસીઓ આપી. નવ હજાર હાથી આપ્યા. હાથીઓથી સો ગણા વધારે રથો આપ્યા. એ રથો કરતાં સો ગણા વધારે અશ્વો આપ્યા. તેનાથી સો ગણા વધારે મનુષ્યો આપ્યા. પુત્રીના પ્રત્યે સ્નેહવાળો તે રાજા ગદ્ગદ કંઠ થઈ ગયો. તેનું હૃદય પીગળી ગયું. પોતાની પુત્રી અને શ્રીકૃષ્ણને રથમાં બેસાડ્યા અને વાજતે ગાજતે તેઓને દ્વારિકા તરફ વળાવ્યાં. (૪૭ થી ૫૧)

ઈર્ષ્યાળુ રાજાઓને ખબર પડી કે, શ્રીકૃષ્ણે બળદોને નાથ્યા અને સત્યાનો વિવાહ તેની સાથે થયો અને હવે તેઓ દ્વારિકા તરફ જાય છે. પહેલાં આ રાજાઓ યાદવો સાથે યુદ્ધમાં પરાજિત થયા હતા અને તેથી નિર્બળ પણ થયા હતા. છતાં પણ તેઓએ શ્રીકૃષ્ણને રસ્તામાં જ રોક્યા અને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. (૫૨)

તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એટલે શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય મિત્ર અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્ય ચડાવીને બાણોની વૃષ્ટિ કરીને તેઓનો નાશ કર્યો અને યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ પોતાને મળેલ વિવિધ ભેટો તથા પોતાની પત્ની સત્યા એ સહિત દ્વારિકા આવીને આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. (૫૩, ૫૪)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનાં ફોઈબા શ્રુતકીર્તિ નામે હતાં. તેને ભદ્રા નામની પુત્રી હતી અને સંતર્દન આદિક પુત્રો હતા. તેઓનું કેકેયી દેશમાં રાજ્ય હતું. ભદ્રના બંધુ સંતર્દન વગેરેએ પોતાની આ બહેનને શ્રીકૃષ્ણની સાથે પરણાવો અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તેને પરણ્યા. (૫૫)

મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રીને સ્વયંવર હતો. આ સ્વયંવરમાં શ્રીકૃષ્ણ ગયા હતા. ઉત્તમ સ્વભાવવાળી અને લક્ષ્મણા નામની તે કન્યાનું સ્વયંવરમાંથી શ્રીકૃષ્ણે અપહરણ કર્યું. જેવી રીતે સ્વર્ગમાંથી અમૃતનું અપહરણ ગરુડે કર્યું એ જ રીતે સર્વ રાજાઓની સભામાંથી જ શ્રીકૃષ્ણે આ કન્યાનું અપહરણ કર્યું.

હે રાજન ! આ સિવાય શ્રીકૃષ્ણને હજારો રાણીઓ હતી. નરકાસુરને મારીને તેના કેદખાનામાં રહેલી આ રૂપવંત રાણીઓને શ્રીકૃષ્ણ લાવ્યા હતા. (૫૬ થી ૫૮)

અન્યાશ્રૈવંવિદ્યા भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ।

भौमं हत्वा तन्निरोधादाहताश्चारुदर्शनाः ॥ ५८ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત્ પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ વિવાહ’ નામે અઠ્યાવનમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫૯ મો

નરકાસુર વધ તથા પારિજાતક હરણ

રાજોવાચ = યથા હતો ભગવતા ભૌમો યેન ચ તાઃ સ્ત્રિયઃ ।

निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शाङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

રાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, હે શુકદેવજી ! હજારો રાજકન્યાઓને કેદ કરનાર ભોમાસુરને શ્રીકૃષ્ણે કેવી રીતે માર્યો ? અને શા માટે માર્યો ? શ્રીકૃષ્ણનું આ પરાક્રમ મને કહો. (૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! મેરુ પર્વત ઉપર આવેલો મણિગિરિ નામનો પ્રદેશ ઇન્દ્રનો હતો. તેને નરકાસુરે પચાવી પાડ્યો. ત્યાર પછી દેવોની માતા અદિતિનાં કુંડળો તે ચોરી ગયો. આ બધું પાછું મેળવવા માટે ઇન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણની સહાયતા મેળવવાનું વિચાર્યું અને તે માટે ઇન્દ્ર દ્વારિકામાં આવ્યો અને ભોમાસુરના સર્વે પરાક્રમો તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યા અને તેનો પરાજય કરવા તેણે શ્રીકૃષ્ણની મદદ માગી. તેથી સત્યભામાને સાથે લઈને ગરુડ ઉપર બેસીને શ્રીકૃષ્ણ ભોમાસુરની રાજધાની પ્રાગજ્યોતિષપુરમાં ગયા. (૨)

આ પ્રાગજ્યોતિષપુરને ચારે તરફ પર્વતમાળાઓનું રક્ષણ હતું તથા શહેરનાં કિલ્લાની ચારે તરફ જળની મોટી ખાડી હતી તથા અગ્નિજવાળાઓની ગોઠવણી પણ ચારે તરફ હતી. તેમજ પવનનો અસહ્ય વા-વંટોળ પણ શહેરની ચારે તરફ ધૂમ્યા જ કરતો. આ રીતે શહેરમાં પ્રવેશ કરવો તે અશક્ય જ હતું. ઉપરાંત મુર નામનો દૈત્ય આ શહેરનું રક્ષણ કરતો. તેણે શહેરમાં ચારે તરફ ભયંકર ફાંસીના પાશલાઓની ગોઠવણી કરી હતી, જેથી અપરાધીને તરત જ મારી શકાય. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં પહોંચ્યા. તેણે ગદાથી પર્વતોને ભાંગી નાખ્યા. બાણોથી શસ્ત્રોનાં કિલ્લાઓનો નાશ કર્યો. સુદર્શનચક્રથી અગ્નિનો નાશ કર્યો તથા પાણી અને વાયુનો પણ નાશ કર્યો. તેણે તલવાર અને શંખનાદનો ઉપયોગ

કરીને મુર દૈત્યનાં ફાંસીના પાશલાઓ નષ્ટ કર્યા તથા ગદાથી કિલ્લાઓ અને શૂરવીરોનાં હૃદયોને શ્રીકૃષ્ણે ભાંગી નાખ્યા અને પછી તેણે પાંચજન્ય શંખનો ભયંકર શંખનાદ કર્યો. તેથી વજના સમાન ભયંકર શબ્દ થયો, જે સાંભળીને મુર નામનો દૈત્ય જાગૃત થયો. ભયંકર દૃષ્ટિવાળા તે દૈત્યો શ્રીકૃષ્ણની સામે તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી ત્રિશૂલ ઉગામ્યું. તે દૈત્ય પોતાના પાંચ મુખ પહોળા કરીને સર્પ જેમ ગરૂડ સામે દોડે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણ સામે દોડ્યો. તેણે જોરથી ત્રિશૂળ ફેરવ્યું અને તે ત્રિશૂળ ગરૂડ ઉપર ધસી આવતા તે તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળના ભગવાન કૃષ્ણે બાણથી બે-ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા અને શ્રીકૃષ્ણે તે દૈત્યના મુખમાં પણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પોતા તરફ આવતી તેની ગદાનો સામનો કરવા શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ગદા તેની સામે ફેંકીને તેને ગદાના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા એટલે તે દૈત્ય ઊંચા હાથ કરીને, દોડીને શ્રીકૃષ્ણની અનાયાસથી જ શ્રીકૃષ્ણે આ દૈત્યને માર્યો. (૩ થી ૧૦)

ઈન્દ્રના વજ્ર પ્રહારથી ભાંગી પડેલા શિખરોવાળો પર્વત જેમ ધરાશાયી થાય તે રીતે મુર દૈત્ય પૃથ્વી પર પડ્યો. તેથી તેના સાત પુત્રો દુઃખી થયા અને પિતાનું વેર લેવા તેઓ ક્રોધપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે સાતેયનાં નામો આ પ્રમાણે હતાં : તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન અને અરૂણ. ભોમાસુરની પ્રેરણાથી આ સાતેય શૂરવીરો પીઠ નામના સેનાપતિની આગેવાની નીચે શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ક્રોધથી અતિ ભયંકર જણાતા તે દૈત્યો યુદ્ધભૂમિ પર આવીને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બાણ, ગદા, તલવાર, સાંગ, ઋષ્ટિ તથા ત્રિશૂળનો મારો કરવા લાગ્યા. સફળ પરાક્રમવાળા શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બાણો વડે તે દૈત્યનાં સર્વે અસ્ત્રોશસ્ત્રોનાં કટકે કટકા કરી નાખ્યા અને પીઠ વગેરે સર્વે દૈત્યોના માથા, સાથળ, હાથ, પગ વગેરેનો નાશ કરીને તેઓને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધા. પોતાના સેનાપતિઓનો વિનાશ જોઈને નરકાસુર અતિશય ક્રોધાયમાન થયો અને સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મદઝરતા હાથીઓની સેના લઈને યુદ્ધ કરવા માટે તે શહેર બહાર આવ્યો. વીજળી સહિત મેઘ જેમ સૂર્ય ઉપર શોભે તે રીતે શોભાયમાન અને ગરૂડ ઉપર બેઠેલા સત્યભામા સહિત શ્રીકૃષ્ણને તેણે જોયા એટલે તરત જ તેણે શતઘ્ની નામનું ભયંકર હથિયાર શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ફેંક્યું અને તે જ સમયે બીજા યોદ્ધાઓ પણ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એટલે વિવિધ પીંછાઓવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણે તેનો સામનો કર્યો અને ભોમાસુરના સૈન્યનો વિવિધ પ્રકારે નાશ કરવા લાગ્યા. તે વખતે અનેક હાથીઓ અને અશ્વનો નાશ થયો અને પોતાનાં બાણો વડે શત્રુનાં દરેક શસ્ત્રોના શ્રીકૃષ્ણે ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા. કૃષ્ણને ઉપાડીને ચારેકોર ધૂમતા ગરૂડે પણ પોતાની પાંખોથી તથા ચાંચ વડે અને નખના નહોર વડે અનેક હાથીઓ તથા ઘોડાઓનો સંહાર કર્યો. ગરૂડના પ્રહારોથી ભયભીત થયેલા સૈન્યના હાથીઓ પીછેહઠ કરીને નગરમાં પેસી ગયા અને રણભૂમિમાં માત્ર ભોમાસુર એક જ ઊભી રહ્યો. તેણે જોયું કે, ગરૂડના ત્રાસથી મારું સૈન્ય નાશભાગ કરે છે. એટલે તે ગરૂડ ઉપર અતિ ગુસ્સે થયો અને વજ્રનો પણ સામનો કરી શકે તેવી સાંગ ગરૂડને જરા પણ અસર થઈ નહિ. ભોમાસુરનો તે પ્રહાર નિષ્ફળ જતાં શ્રીકૃષ્ણને મારવા માટે તેણે ત્રિશૂળ હાથમાં લીધું પરંતુ તેનો તે પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો કારણ કે તે ત્રિશૂળનો પ્રહાર કરે તે પહેલાં જ શ્રીકૃષ્ણે તીક્ષ્ણ ધારવાળા સુદર્શનચક્રથી તેનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. તેથી હાથી ઉપર બેઠેલા ભોમાસુરનું મસ્તક મુગટ અને કુંડળ સહિત નીચે પડ્યું અને દૈત્યોમાં સર્વત્ર હાહાકાર મચી ગયો. ઋષિઓ અને દેવો રાજી થયા. તેણે શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પોથી વધાવ્યા અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૧૧ થી ૨૨)

નરકાસુર (ભોમાસુર)નાં મૃત્યુ પછી તેની માતા ભૂમિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી. તેણે અગ્નિમાં તપાવીને વિશુદ્ધ કરેલા તેજસ્વી સુવર્ણમાં નંગજડિત કુંડળો તથા વૈજયંતિમાળા તથા વનમાળા તથા વરૂણનું શ્વેતછત્ર તથા મેરૂપર્વત પર આવેલ મણિગિરિ સ્થાન તે સર્વે શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યું અને બે હાથ જોડી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ભક્તિપૂર્વક તેણે પ્રણામ કર્યા. પછીથી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા લાગી. (૨૩, ૨૪)

ભૂમિ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ તો દેવોનાં પણ દેવ છો. ભક્તોની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા આપ મનુષ્ય અવતાર ધારો છો. શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર હે ભગવાન ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે પદ્મનાભ ! કમળની માળા પહેરનાર, કમળસમાન કોમળ ચરણવાળા, ચરણમાં કમળનાં ચિન્હવાળા, કમળનયન હે કૃષ્ણ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. વસુદેવના પુત્ર, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, ધર્મ, તેજ, યશ આ છ એશ્વર્યોવાળા સર્વત્ર વ્યાપક પુરુષોત્તમ ! જગતનાં કારણ હે ભગવન ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે ભગવન ! આપ આ જન્મા છો છતાં આપ વિશ્વના જનક છો. ગુણ, રૂપ, વિભૂતિ વગેરે આપની શક્તિઓ પણ અનંત છે અને આપના સ્વરૂપોનો પણ કોઈ અંત લઈ શકે તેમ નથી. અક્ષરબ્રહ્મ, મુક્તો વગેરે તથા બ્રહ્માદિદેવો તથા જીવાત્માઓ તે સર્વનાં આપ અંતર્યામી છો, તેઓના આધાર છો. હે પરબ્રહ્મ ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે ભગવન ! માયાના ત્રણ ગુણોનું આવરણ આપને છે જ નહિ. મહાસૃષ્ટિનું સર્જન કરવા માટે આપ અનિરુદ્ધ સ્વરૂપ ધારણ કરો છો અને રજોગુણ દ્વારા પંચભૂત તથા વૈરાટ વગેરે મહાસૃષ્ટિનું આપ સર્જન કરો છો તથા બ્રહ્માંડની અંદર રહેલી સૃષ્ટિનું સર્જન કરો છો અને પ્રદ્યુમ્ન સ્વરૂપ ધારણ કરીને સત્યગુણ દ્વારા મહાસૃષ્ટિનું પાલનપોષણ કરો છો તથા વિષ્ણુસ્વરૂપ ધારીને સત્ત્વગુણ દ્વારા દેવમનુષ્યાદિ સૃષ્ટિનું પાલનપોષણ કરો છો તથા સંકર્ષણ સ્વરૂપ ધારીને તમોગુણ વડે મહાસૃષ્ટિનો સંહાર કરો છો અને રુદ્ર સ્વરૂપે આપ દેવમનુષ્યાદિકનો સંહાર પણ કરો છો. તેમજ કાળ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ વગેરે સર્વે તમારાં જ સ્વરૂપો છે અને તે સર્વેથી જુદા જ દિવ્ય અલૌકિક શુદ્ધ સ્વરૂપ ધારીને તમોગુણ વડે મહાસૃષ્ટિનો સંહાર કરો છો અને રુદ્ર સ્વરૂપે આપ દેવમનુષ્યાદિકનો સંહાર પણ કરો છો. તેમજ કાળ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ વગેરે સર્વે તમારાં જ સ્વરૂપો છે અને તે સર્વેથી જુદા જ દિવ્ય અલૌકિક શુદ્ધ સ્વરૂપે આપ આપના ધામમાં દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે નિત્ય વિરાજમાન છો અને અન્વયપણે સર્વસૃષ્ટિમાં તમે વ્યાપીને રહ્યા છો. હે ભગવન ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે ભગવન ! પંતભૂતો, પંચવિષયો, ઈન્દ્રિયો, તેનાં દેવતાં, મન, અહંકાર, મહાતત્ત્વ આ બધાં તત્ત્વો માયામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વે તત્ત્વોમાંથી જ આ જગતનું સર્જન થયું છે અને આપ તો અમાયિક છો, દિવ્ય છો. તેથી માયિક પદાર્થો સાથે આપની તુલના થઈ શકે નહિ. છતાં પણ કોઈ પુરુષ માયિક પદાર્થોની સામ્યતા વડે આપનાં સ્વરૂપની તુલના કરે તો તે પુરુષ ભ્રમિત મતિવાળો છે. શરણાગતનાં દુઃખને દૂર કરનાર હે દામોદર ! મારા પુત્ર ભોમાસુરને તમે માર્યો અને ભગદત્ત નામનો આ તેના પુત્ર છે. તેને મસ્તક ઉપર આપ હાથ મૂકો અને તેને અભયદાન આપો. કારણ કે આપનાથી તે ભય પામે છે. તે તમારે ચરણે આવ્યો છે માટે તેનું તમે રક્ષણ કરો. હે ભગવન ! પાપનો નાશ કરનાર, અભય આપનાર આપનો કરકમળ તથા મસ્તક ઉપર મૂકો. (૨૫ થી ૩૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ પ્રકારે ભૂમિએ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી એટલે શ્રીકૃષ્ણે ભગદત્તને અભયદાન આપ્યું અને ત્યાર પછી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિથી ભરપૂર ભીમાસુરના રાજમહેલમાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો. (૩૨)

હે રાજન ! ઘણા રાજાઓનો પરાજય કરીને ભોમાસુરે સોળ હજાર અને એકસો રાજકન્યાઓનું અપહરણ કરેલું અને તે બધી કન્યાઓને તેણે બંધીખાને રાખેલી. આ રાજકન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણે જોઈ અને તેઓને કેદમાંથી મુક્ત કરાવી. નરવીર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સર્વે કન્યાઓ મોહિત થઈ તે સર્વે મનમાં ઈશ્વર પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, અમોને પ્રિય આ શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ થાઓ. આ રીતે સંકલ્પ કરીને તે કન્યાઓ મનથી જ શ્રીકૃષ્ણને વરી ચૂકી. (૩૩, ૩૪)

પોતપોતાનાં ભાવને અનુસારે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં પોતાનું મન રાખનારી સર્વે કન્યાઓ શ્રીકૃષ્ણને પતિ તરીકે મેળવવા માટે પોતાના ભાગ્યનું સર્જન કરનાર વિધાતાની પ્રાર્થના કરતી હતી. (૩૫)

શ્વેતવસ્ત્રવાળી અને સુંદર તે સર્વે સ્ત્રીઓને પાલખીઓમાં બેસાડીને તેઓને દ્વારિકા મોકલી દીધી તથા ચાર દાંતવાળા ઐરાવતના વંશજ વેગવંત ચોસઠ શ્વેત હાથીઓ પણ શ્રીકૃષ્ણે દ્વારિકા મોકલાવ્યા. (૩૬, ૩૭)

ત્યાર પછી સત્યભામા સહિત શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રને ઘેર ગયા અને દેવમાતા અદિતિને તેનાં બંને કુંડળો આપ્યાં. પોતાની પત્ની સહિત ઈન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની પૂજા કરી. (૩૮)

સ્વર્ગમાં પારિજાત નામનું ફૂલઝાડ સત્યભામાને બહુ જ ગમ્યું એટલે તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, આ વૃક્ષ આપણે દ્વારિકામાં લઈ જઈએ અને તેનો ઉછેર કરીએ. સત્યભામાની ઈચ્છા સફળ કરવા શ્રીકૃષ્ણે પારિજાતને ઉપાડ્યું અને ગરૂડની પીઠ ઉપર મૂક્યું. પરંતુ ઈન્દ્રને તે ગમ્યું નહિ તેથી તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. તે યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે દેવો સહિત ઈન્દ્રને પરાજિત કર્યો અને પારિજાત વૃક્ષને દ્વારિકા લાવ્યા અને સત્યભામાના ઘરઆંગણે નજીકના બગીચામાં તે સુંદર વૃક્ષ રોપ્યું. તે પારિજાતનાં ફૂલની સુગંધમાં અને તેના રસમાં આસક્ત ભ્રમરો તેની પાછળ સ્વર્ગમાંથી છેક દ્વારિકા આવ્યા. (૩૯, ૪૦)

હે રાજન ! પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આપ ઈન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણમાં મુકુટ સહિત પોતાનું મસ્તક નમાવીને શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું એટલે તરત જ શ્રીકૃષ્ણ સાથે તેણે વેર કર્યું. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, મોટા દેવો પણ કેટલા સ્વાર્થી અને કોધી છે. તેથી આ પ્રકારની રાજ્ય સંપત્તિ કે આ પ્રકારનો અધિકાર ધિક્કારને પાત્ર છે. (૪૧)

ત્યાર પછી ભોમાસુરનાં રાજ્યમાંથી લાવેલી જેટલી રાજકન્યાઓ હતી તેટલા સ્વરૂપો ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણે તેની સાથે વિવાહ કર્યો અને તે સર્વે માટે અલગ અલગ મકાનોની વ્યવસ્થા પણ કરી. કોઈથી જાણી ન શકાય તેવાં કાર્યો કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એકસરખા મકાનોમાં રહેનારી તે સ્ત્રીઓનાં ઘરોમાં હંમેશા રહેતાં. પોતાનાં સ્વરૂપમાં જ આનંદિત શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકૃત માનવની માફક ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મોનું પાલન કરીને લક્ષ્મીના અંશરૂપ તે સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરતાં. બ્રહ્માદિ દેવો પણ શ્રીકૃષ્ણની ગતિને જાણી શકતા નથી તે લક્ષ્મીપતિ ભગવાનને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તે સ્ત્રીઓ નિત્ય આનંદિત રહેતી. શ્રીકૃષ્ણનાં નૂતનસમાગમમાં લજ્જાપૂર્વક, હાસ્યપૂર્વક ભાષણ કરતી અને ભગવાનની સેવા કરતી. (૪૨ થી ૪૪)

શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યેક સ્ત્રી પાસે સેંકડો દાસીઓ હતી છતાં પણ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ આવે ત્યારે ઊભાં થઈને સામે જવું, આસન આપવું, પગ પખાળવા વગેરે ઉત્તમ પ્રકારે પૂજા કરવી ત્યાં પાનબીડી આપવી, પગચંપી કરવી, ચંદન ચર્ચવું, ભોજન કરાવવું વગેરે સેવાઓ તો પોતે જ દાસીની માફક કરતી. (૪૫)

પ્રત્યુદ્ગમાસનવરાર્હણપાદશૌચતાંબુલવિશ્રમણવીજનગંધમાલ્યૈઃ ।

કેશરપ્રસારશયનસ્નપનોપહાર્યૈર્દાસીશતા અપિ વિભોર્વિદધુઃ સ્મ દાસ્યમ્ ॥ ૪૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘નરકાસુરવધ’ નામે ઓગણસાઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૦ મો

શ્રીકૃષ્ણ-રુક્મિણી સંવાદ

શ્રીશુક ઉવાચ = કર્હિંચિત્સુખમાસીનં સ્વતલ્યસ્થં જગદ્ગુરુમ્ ।

પતિં પર્યચરદ્ભૈષ્મી વ્યજનેન સચ્ચીજનૈઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! એક દિવસ પોતાના પલંગ ઉપર આનંદથી બેઠેલા જગતગુરુ શ્રીકૃષ્ણની સેવા રુક્મિણી કરતાં હતાં. તે ચમાર ઢોળીને પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણને પવન નાખતાં હતાં. તેની સખીઓ પણ હાજર હતી. (૧)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અજન્મા છે. તે રમત રમતમાં જ જગતનું સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે. સમર્થ તે ભગવાન ધર્મમર્યાદાનું રક્ષણ કરવા માટે જ યદુકુળમાં અવતરેલા છે. તે શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીના ઘરમાં વિરાજમાન હતા. રુક્મિણીનું આ ઘર મણિઓનાં પ્રકાશથી ઝળહળતું હતું. ચંદરવા અને મોતીની માળાઓથી શણગારેલ આ ભુવન માલતી વગેરે પુષ્પોનાં હારથી સુગંધિત હતું. તે સુગંધ માટે ભ્રમરો ચારે તરફ ગુંજારવ કરતા હતા. તે મહેલની બારીઓમાંથી ચંદ્રનાં શ્વેત કિરણોનો પ્રકાશ આવતો હતો અને નજીકમાં રહેલા બગીચામાંથી પારિજાત વગેરે પુષ્પોથી સુગંધવાળો મનોહર પવન પણ મહેલમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. આ મહેલમાં દૂધનાં ફીણ જેવા શ્વેત ઓછાડ સહિત ઉત્તમ ગાદલાઓથી સુંદર પલંગ બિછાવ્યો હતો. તે પલંગ ઉપર જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ આનંદથી બેઠા હતા અને રુક્મિણી તેની સેવા કરતાં હતાં. રત્નજડિત ચમર પોતાની સખીનાં હાથમાંથી તેણે લઈ લીધું અને એ ચમર વડે પોતે જ શ્રીકૃષ્ણને પવન નાખવા લાગ્યાં. તે વખતે વીંટી અને કંકણો પહેરેલા. હાથથી તે ચમર ઢોળતાં હતાં ત્યારે હાથના ઘરેણાઓનાં મણિઓ સુંદર રીતે ઝગમગતા હતા તથા તેના પગનાં ઝાંઝરોનો મધુર શબ્દ થતો હતો. પોતે ઓઢેલા વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા તેના સ્તન ઉપરથી કેસર ખરતું હતું અને તેને કારણે તેણે પહેરેલો મોતિનો હાર લાલ જણાતો હતો. તે હારની કાંતિથી તે અતિ શોભતાં હતાં તથા કેડ ઉપર મણિજડિત સુવર્ણનો કંદોરો અતિ શોભતો હતો. (૨ થી ૮)

કેવળ લીલા કરવા માટે જ અવતાર ધારણ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સર્વ રીતે અનુસરનારાં અને શ્રીકૃષ્ણને સર્વથા યોગ્ય રુક્મિણી અનન્યભાવથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતાં હતાં. આ રુક્મિણી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનાં અવતારરૂપ હતા. તે સમયે રુક્મિણીએ કંઠમાં સોનાનું ઝૂમણું પહેર્યું હતું. કાનમાં કુંડળ શોભી રહ્યાં હતાં અને સુંદર કેશયુક્ત પ્રસન્ન મુખવાળા મધુર હાસ્યપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતાં હતાં. તે સમયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૯)

શ્રીકૃષ્ણ કહે કે, હે રુક્મિણી ! તમે તો રાજપુત્રી હતાં અને રૂપ, ઉદારતા, બળ વગેરેથી સર્વપ્રકારે શ્રીમંત તથા લોકપાળોની સમાન વૈભવવાળા, પ્રભાવશાળી રાજવીઓ તમને વરવા માટે ઈચ્છતા અને તમારા મોટાભાઈ અને તમારા પિતાશ્રીએ તમને મહાન રાજા સાથે જ પરણાવવાનું નક્કી કરેલું અને સામેથી જ તમને ઈચ્છતા અને વિષયવાસનાથી મદાંધ અને અમને પરણાવવા માટે ચાલીને તમારે ઘેર આવેલા શિશુપાળનો ત્યાગ કરીને તમે મારી સાથે શા માટે લગ્ન કર્યા ? (૧૦, ૧૧)

સુંદર ભ્રુકુટિવાળાં હે રુક્મિણી ! જરાસંધ વગેરે મહારથી રાજવીઓના ભયથી ડરીને અમે આ સમુદ્રના બેટમાં રહેવા આવ્યા અને અમારાથી બળવાન રાજવીઓની સાથે અમારે વેર છે તે પણ તમે જાણતાં જ હતાં અને રાજજાસન તો અમારી પાસે છે જ નહિ, છતાં પણ તમે મને શા માટે પસંદ કર્યો ? (૧૨)

જેની રીતભાત જાણી શકાય નહિ અને લૌકિક માર્ગથી વિરુદ્ધ ચાલનાર પુરુષની સાથે વિવાહ કરનાર સ્ત્રી બહુધા દુઃખ જ થાય છે અને અમારી પાસે કોઈ એવી માલમિલકત કે મોટી સંપત્તિ પણ નથી તેથી આર્થિક રીતે સામાન્ય સ્થિતિવાળા માણસો જ અમારી પાસે પ્રીતિ અને મિત્રતા રાખે છે. કોઈ મોટા રાજવીઓ અમારી સાથે મિત્રતા રાખતા નથી. ધન, જન્મ, ઐશ્વર્યો, જાતિ અને ભવિષ્યકાળમાં જીવનની સ્થિતિ તે બધું જેનું આપણી સમાન હોય તેની સાથે જ વિવાહ અને મૈત્રી કરવાં જોઈએ, પરંતુ આપણાથી વધારે શ્રેષ્ઠ હોય કે આપણાથી ઊતરતા હોય તેની સાથે વિવાહ કે મૈત્રી કરાય નહિ એવો નિયમ છે. (૧૩ થી ૧૫)

હે રુક્મિણી ! આ બધી બાબતનો વિચાર કર્યા વિના જ મારી સાથે તમે વિવાહ કર્યો. સાધુઓ અને બ્રાહ્મણોએ અમારાં ખોટાં ગુણગાન કર્યા તે સાંભળીને જ ટૂંકા વિચારથી જ તમે મને પરણ્યાં છો કારણ કે મારામાં કોઈ મહાન ગુણો તો નથી. માટે હું તમને સલાહ આપું છું કે, તમને યોગ્ય ક્ષત્રિય રાજવીને તમે હજુ પણ પરણો તો સારું. જેનાથી તમને આ લોકનાં અને પરલોકનાં સાચાં સુખો મળે અને શિશુપાળ, શાલ્વ, જરાસંધ, દંતવક અને તમારો મોટો ભાઈ રુકમી વગેરે ઘણા રાજાઓ અત્યારે પણ અમારા શત્રુ જ છે. શારીરિક અને રાજસંપત્તિના બળથી મદાંધ થયેલા તેઓનો ગર્વ ઉતારવા માટે જ મેં તમારું અપહરણ કર્યું છે અને તેઓનો ગર્વનાશ કરેલ છે અને અમારે તો સ્ત્રી, સંતાન કે ધનની આશા જ નથી. અરે અમારે શરીરની કે ઘરની પણ પરવા નથી. અમે તો સર્વથી વિરક્ત છીએ અને તેથી જ અમે વિષયસુખ માટે કોઈ પણ ક્રિયા કરતા નથી. અમે અમારા આત્મસુખની પ્રાપ્તિથી જ આનંદિત છીએ. સૂર્ય કે દીવાની માફક સર્વના સાક્ષી રહીને જ સર્વક્રિયા કરીએ છીએ. (૧૬ થી ૨૦)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણી સાથે જ રહેતા. ક્યારેય તેનાથી જુદા પડતા નહિ, તેથી રુક્મિણીને મનમાં એમ હતું કે, હું એક જ શ્રીકૃષ્ણને અતિપ્રિય છું અને હું એક જ તેની માનિતી પટરાણી છું. તેનું આ અભિમાન ટાળવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. આટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણ મૌન રહ્યાં. (૨૧)

ત્રિલોકીનાં ઈશ્વરોનાં પણ ઈશ્વર પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણનાં મુખેથી આવા અપ્રિય શબ્દો રુક્મિણીએ ક્યારેય સાંભળેલ નહિ. પ્રથમ વખત જ આવા અપ્રિય શબ્દો સાંભળીને રુક્મિણી ભય પામ્યાં. તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. તે રડવા લાગ્યાં અને વિવિધ પ્રકારે ચિંતા કરવા લાગ્યાં. નખની લાલ કાંતિવાળાં,

કોમળ ચરણ વડે ધરતી ખોતરવા મંડ્યાં. કેસરના લેપથી રંગાયેલાં સ્તનોને શ્યામ અંજનવાળાં નેત્રોમાંથી ટપકતાં આંસુઓથી નવરાવવા લાગ્યાં. અત્યંત દુઃખથી બોલી નહિ શકતા રુક્મિણી નત મસ્તક કરીને મૌન બેસી રહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા કથિત અપ્રિય વચનો સાંભળીને થયેલ દુઃખ અને ભયનાં શોકને કારણે તેની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ અને તેના હાથમાંથી ચામર પણ પડી ગયું. હાથનાં કંકણો નીચે સરી પડ્યાં. વાયુના જોરદાર આંચકાથી જેમ કેળ જમીન ઉપર ઢળી પડે તે રીતે રુક્મિણી જમીન ઉપર ઢળી પડ્યાં. તેના મસ્તકનાં વાળ વિખરાઈ ગયા અને તે એકાએક મૂર્છિત થઈ ગયાં. જો કે રમૂજ કરવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીને આ વાક્યો કહ્યાં હતાં. આ રમૂજને રુક્મિણીએ સત્ય માની તેથી જ તેની આવી સ્થિતિ થઈ અને તેથી શ્રીકૃષ્ણને પણ ખાતરી થઈ કે, મારી પ્રત્યે રુક્મિણીનો જ સ્નેહ છે તે હૃદયપૂર્વકનો સત્ય સ્નેહ છે. તેથી તેણે રુક્મિણી પ્રત્યે દયા કરી અને એકદમ પલંગ પરથી નીચે ઊતરીને પોતાની પ્રિયા રુક્મિણીને બેઠી કરી. તેને આશ્વાસન આપ્યું. તેનું મુખ સાફ કર્યું અને તેને ભેટ્યા. આ ચાર ક્રિયા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતે ચતુર્ભુજ થયા. તેના મસ્તકનો કેશ પણ શ્રીકૃષ્ણે સરખા કર્યા. પોતાની પ્રિયા રુક્મિણીનાં આંસુ ભરેલાં નેત્રો તથા આંસુઓથી ભીંજાયેલાં સ્તનો શ્રીકૃષ્ણે પોતાના હાથથી લૂંછી નાખ્યાં અને પોતાના બાહુપાશમાં લઈને તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણનાં રમૂજનાં વચનોની ગંભીરતાને નહિ જાણનારાં અને મશ્કરી કરવા યોગ્ય નહિ એવાં રુક્મિણીનું ચિત્ત ભ્રમી ગયું હતું. તે દીન જેવાં થઈ ગયાં હતાં. તે રુક્મિણીને શ્રીકૃષ્ણ કૃપાપૂર્વક આશ્વાસન આપીને શાંત કરવા લાગ્યા. (૨૨ થી ૨૮)

શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીને કહ્યું કે, તમે મારા સહારે જ છો તે હું જાણું છું છતાં પણ મારાં વાક્યોનો તમે શું ઉત્તર આપો છો તે જાણવા માટે જ મેં તમોને રમૂજ ખાતર આ વચનો કહેલાં છે. માટે તમારે મારી ઉપર ઈર્ષ્યા કે દોષોનો આરોપ કરવો નહિ. મશ્કરીનાં મારા વચનો સાંભળીને તમે કેવાં ગુસ્સે થાઓ છો તે મારે જોવું હતું. હું એમ માનતો હતો કે, મારાં આ વચનોથી તમે ક્રોધાવેશમાં આવી જશો અને હોઠ ફફડાવતું અને ક્રોધયુક્ત અણિદાર લાલ નેત્રોથી સુંદર ભ્રૂકૃટિવાળા નયન કટાક્ષોવાળું તમારું સુંદર મુખ જોવા માટે જ તમારી સાથે મેં આ રમૂજ કરી હતી. તમે તો સાવ ડરપોક સ્ત્રી છો. પોતાની પ્રિયાની સાથે રમૂજ કરીને એક પહોર સમય આનંદ માણવો એ જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ઘરમાં રહેવાનો મોટો લાભ છે. (બાકી તો ગૃહસ્થાશ્રમીઓને બીજો આનંદ શો છે ?) આ તો રમૂજનાં વચનો છે. તેમાં આવું દુઃખ લગાડવું નહિ. (૨૯ થી ૩૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે કહીને રુક્મિણીને શાંત કર્યા અને તે વચનોથી તેને નિશ્ચય થયો કે શ્રીકૃષ્ણ મારો ત્યાગ નહિ કરે. તેથી તે નિર્ભય પણ થયાં અને પછી લજ્જાસહિત હાસ્ય અને સ્નેહપૂર્ણ નયનકટાક્ષોથી તે શ્રીકૃષ્ણનું મુખ નિહાળવા લાગ્યાં. (૩૨)

ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે રમૂજમાં કહેલાં વચનોનો રુક્મિણી પ્રત્યુત્તર આપતાં કહેવા લાગ્યાં કે, હે કમળનયન ! તમે એમ કહ્યું કે, હું તમારી સમાન નથી છતાં તમે મને શા માટે પરણ્યાં ? હે પ્રભો ! તમારી આ વાત સાચી છે, કારમ કે હું તમારી સમાન નથી. અરે ! સ્વભાવ, ગુણ, સ્વરૂપ અને ક્રિયા વગેરેથી આપની સમાન કે આપનાથી અધિક કોઈ છે જ નહિ, તો પછી હું તો આપની સમાન ન જ હોઉં ને ? તમે તમારા સ્વરૂપમાં પૂર્ણ છો અને તૃપ્ત છો. તમે તમારા પ્રભાવમાં મસ્ત છો અને ત્રણ ગુણના અધિષ્ઠાન પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ તે

સર્વેનાં અધિપતિ અને ગુણાતીત કૈવલ્યમૂર્તિ આપ ક્યાં ? અને ત્રિગુણમય સ્વભાવવાળી, સકામ ભાવનાવાળા અજ્ઞાની મનુષ્યો જેનાં ચરણની પૂજા કરે છે એવી હું ક્યાં ? આ રીતે તમારા અને અમારા વચ્ચે સામ્યતા છે જ નહિ. (૩૩, ૩૪)

અને તમે એમ કહ્યું છે, રાજાઓનાં ભયથી અમે આ સમુદ્રના બેટમાં આવીને વસ્યા છીએ. આપની આ વાત પણ સાચી જ છે. કારણ કે તમે તો અત્યંત પરાક્રમી છો, તમને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન છે અને સર્વના નિયંત્રતા પણ છો, છતાં પણ તમે સમુદ્રની સમાન અગાધ જે અંતઃકરણ છે તેમાં રહો છો. તેથી અમને એમ જણાય છે કે શબ્દાદિ પંચવિધયો કોઈથી જીતાય નહિ એવા અજેય રાજાઓ જેવા છે તેનાથી આપ ભય પામીને અગમ્ય એવા અંતઃકરણમાં રહ્યા હો. ખરેખર તો આપને કોઈનો ભય જ નથી. આપનાં આ પ્રકારના અગમ્ય નિવાસથી ભક્તો અને યોગીઓને એમ સમજાયું છે કે વિષયોમાંથી વૃત્તિઓને પાછી વાળીને આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં આપણે સ્થિર કરીએ તો જ આપણે માયિક ગુણોથી પરાજિત ન થઈએ. આમ, તેઓને ઉપદેશ આપવા માટે જ સમુદ્રની માફક અગમ્ય એવા અંતઃકરણમાં જીવાત્માનાં અંતર્યામીરૂપે આપ રહ્યા છો અને તમે એમ કહ્યું કે, બળવાનની સાથે અમારે વેર છે. આપની તે વાત પણ ખરી જ છે, કારણ કે વિષયોમાં આસક્ત ઈન્દ્રિયોને આધીન દુષ્ટ માણસો સાથે તમે વેર રાખો જ છો. તેની સાથે તમે કદી સ્નેહ કરતા નથી. તમે એમ કહ્યું કે, અમારી પાસે રાજ્યશાસન નથી. અમારું તે કહેવું પણ સત્ય જ છે, કારણ કે રાજ્યશાસન કરનારાઓ વિવેક ગુમાવીને જ બહુધા રાજ્યશાસન કરતા હોય છે અને તેના પરિણામે તેઓ ઘોર નરકયાતના ભોગવે છે. એમ સમજીને તમારા ભક્તજનો રાજ્યશાસન ઈચ્છતા નથી, તો તમે તો રાજ્યશાસન ઈચ્છો જ નહિ, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૩૫)

હે ભગવન ! તમે એમ પણ કહ્યું કે, અમારી રીતભાત જાણી શક્યા તેવી નથી તેમજ સમાજની રીતભાતથી વિરુદ્ધ છે, તે વાત પણ સત્ય છે. કારણ કે તમારા ચરણકમળના રસનું સેવન કરનારા મહામુનિઓની રીતભાતને પણ પશુબુદ્ધિવાળા વિષયાસક્ત મનુષ્યો જાણી શકતા નથી, તો પછી આપની રીતભાતને તો કોઈ જાણી જ ન શકે તે તો સ્પષ્ટ વાત છે અને તમારી આજ્ઞા મુજબ વર્તન કરનારા તમારા એકાંતિક ભક્તોનાં ચરિત્રો પણ લોક અને સમાજથી વિરુદ્ધ અને અલૌકિક હોય છે, તો આપનાં ચરિત્રો અલૌકિક હોય જ, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૩૬)

હે ભગવન ! તમે એમ કહ્યું કે, અમે તો નિષ્કિંચન છીએ, તે વાત પણ ખરી જ છે. કારણ કે જગતમાં આપના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. આપ એક જ છો તે અર્થમાં આપ નિષ્કિંચન છો પરંતુ નિષ્કિંચન એટલે દરિદ્રતા તે તો આપને છે જ નહી. કારણ કે જગતના જીવો બ્રહ્માદિ દેવોને પૂજે છે અને વિવિધ ભેટો અર્પણ કરે છે. તે બ્રહ્માદિ આપને પૂજે છે અને તમને વિવિધ ભેટો અર્પણ કરે છે માટે તમારે દરિદ્રતા તો છે જ નહિ. ઉપરાંતમાં ગુણ, વિભૂતિ, ઐશ્વર્યો વગેરે તમારે જેટલું છે તેટલું બીજું કોઈને નથી અને વળી તમે એમ કહ્યું કે નિષ્કિંચન માણસો જ અમારી પ્રત્યે સ્નેહ રાખે છે, તે વાત પણ સાચી છે. કારણ કે નિષ્કિંચન એટલે અહંમમતારહિત ભગવદ્ભક્તો તથા અહંમમતારહિત દેવો તમારી ઉપર જ પ્રીતિ રાખે છે અને તેવા ભક્તો તથા દેવો પ્રત્યે જ તમે પ્રીતિ રાખો છો. પરંતુ રાજસત્તા તથા સંપત્તિથી મદાંદ બનેલા લોકો પોતાની ઈન્દ્રિયોનું જ પોષણ કરતા હોય છે અને તેથી જ કાળ સ્વરૂપ આપને જાણતા નથી અને તમને ભજતા નથી. (૩૭)

હે ભગવન તમે એમ કહ્યું કે, ધન, જાતિ, અવસ્થા વગેરે પરસ્પર સમાન હોય તેની સાથે જ વિવાહ કરવો જોઈએ, તે વાત તો ખરી; પરંતુ પ્રેમ-સંબંધથી પરસ્પર બંધાયેલા સ્ત્રી-પુરુષોના વિવાહ માટે તે નિયમ બરોબર છે અને તેવાં લોકો પોતાના કર્મફળનાં સુખદુઃખો ભોગવે છે. પરંતુ હું તો સર્વ સુખનો ત્યાગ કરીને એકાંતિક ભાવથી આપને ભજું છું. તમે મારા સ્વામી છો અને હું તમારી દાસી છું. આ રીતે સ્વામીસેવક ભાવથી હું તમને વરી છું. લૌકિક ભાવથી તમારી સાથે મેં સંબંધ બાંધ્યો નથી અને આપ તો ચારેય પુરુષાર્થનાં ફળસ્વરૂપ છો એમ જાણીને જગતની જંજાળ છોડીને બુદ્ધિમાન પુરુષો પરમ આનંદ મેળવવા માટે સ્વામી-સેવક ભાવથી આપની સાથે સંબંધ બાંધ્યો છે. (૩૮)

હે ભગવન ! તમે એમ કહ્યું કે, ભિક્ષુકો જ મારી પ્રશંસા કરે છે. હે પ્રભો ! તે તમારી વાત સાચી છે. કારણ કે મન કર્મ વચનથી કોઈની હિંસા નહિ કરનારા અને જ્ઞાન-વૈરાગ્યાદિક ગુણોથી સંપન્ન આત્મનિષ્ઠ પરમહંસો જે તમારો મહિમા કહે છે અને તમારા જે ગુણગાન ગાય છે તે ખોટું હોય જ નહિ, કારણ કે સત્પુરુષો હંમેશા પરમસત્ય જ કહેતા હોય છે અને તે પરમહંસો જગતને અભય આપનારા હોય છે અને તમે એમ કહ્યું કે, સમજ્યા વિના તમે મને વર્યા છો. પરંતુ હે ભગવાન ! તમારી આ માન્યતા યોગ્ય નથી. કારણ કે જગતમાં જે કાંઈ સાર વસ્તુ છે, તે કાંઈ સુખદાયક છે તે સર્વ સારનું સાર અને સર્વ સુખના મૂળ આપ જ છો એ સમજીને હું તમને વરી છું. પરંતુ અજ્ઞાનતાથી હું તમને વરી નથી. અને તમે એમ કહ્યું કે, માત્ર ટૂંકો વિચાર કરીને તમે મને વર્યા છો. હે ભગવન ! આપની આ વાત પણ સત્ય નથી. મેં એવો વિચાર કરેલો કે, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર વગેરે દેવો અને તેનાં સુખો કાળે કરીને નાશ પામે છે, માટે કાળના કોળિયારૂપ તે દેવોનો ત્યાગ કરીને કાળ પણ જેની દૃષ્ટિથી ત્રાસ પામે છે તેવા આપના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણીને મેં આપની પસંદગી કરી છે. આમ, મેં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જ તમને સ્વીકાર્યા છે. (૩૯)

હે ઈશ્વર ! ગર્જના કરતો સિંહ બીજા પશુઓને દૂર ભગાડીને પોતાનો ભાગ લઈ જાય છે તે જ રીતે તમે ધનુષ્યટંકાર કરીને શિશુપાલ વગેરે રાજાઓને ભગાડીને મારું અપહરણ કરેલું છે, અને છતાં પણ તમે કહો છો કે, રાજાના ભયથી અમે સમુદ્રમાં રહેવા આવ્યા છીએ. તમે આવું બોલો છો તે યોગ્ય છે ? (૪૦)

હે ભગવન ! તમે એમ પણ કહ્યું કે, અમારો આશ્રય કરનાર દુઃખી થાય છે. તમારી તે વાત પણ અસત્ય છે. કારણ કે અંગ, પૃથુ, ભરત વગેરે ચક્રવર્તી રાજાઓ તમારું ભજન-ઉપાસના કરવા માટે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયા. તેઓએ તમારે આશ્રયે રહીને જ તમારું ભજન-ઉપાસના કરે છે તો શું તેઓ દુઃખી થયા છે ? તે તો શાશ્વત સુખ અને આનંદને પામ્યા છે. ખરેખર તો તમારો આશ્રય ન કરે તે જ દુઃખી થાય એમ કહેવું જોઈએ. (૪૧)

હે ભગવન ! તમે મને એમ કહ્યું કે, બીજા કોઈ ઉત્તમ ક્ષત્રિયને તમે વરો...તમારું આ વાક્ય ખરેખર અયોગ્ય જ છે. કારણ કે કલ્યાણકારી અનેક ગુણોનાં સ્થાનરૂપ આપના ચરણકમળની સુગંધ જીવોનો મોક્ષ કરે છે અને જીવાત્માના ત્રિવિધ તાપો દૂર કરે છે. એમ મહાપુરુષો તમારા ચરણકમળનો મહિમા કહે છે અને તેથી જ આપનાં ચરણની સેવા લક્ષ્મીજી કરે છે. એવા ઉત્તમ પુરુષ આપનો અનાદર કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં કુશળ કઈ મરણ શરણ સ્ત્રી અન્ય મરણ શરણ પુરુષને વરે ? (૪૨)

હે ભગવન ! આપ જગતપતિ છો, આત્માનાં પણ આત્મા છો. આલોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી સર્વ સંકલ્પો તમે પૂરા કરનાર છો. એમ આપનો મહિમા સમજીને હું તમને વરી છું અને આ સંસારમાં દેવ, મનુષ્ય વગેરે જાતિમાં હું અનેક જન્મો ધરીને ભ્રમતી હતી, અને આ જન્મમાં તો મને તમારું શરણ પ્રાપ્ત થયું છે માટે તમારા ચરણની સેવા કરીને હવે તો મારે સંસાર ભ્રમણમાંથી મુક્ત થવું છે. માટે હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારા ચરણની સેવા મને નિરંતર મળે. તમે મારી સેવા અંગિકાર કરો. (૪૩)

શત્રુઓનો નાશ કરનાર હે અવિનાશી ! તમે જે રાજાઓ કહ્યા તે બધા રાજાઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને બળદની પેઠે હંમેશાં મહેનત કરનારા, ગર્દભની માફક ભાર વહન કરનારા, શ્વાનની પેઠે નિત્ય અપમાનિત થનારા, બિલાડીની પેઠે દીન રહેનારા, હિંસક અને સ્ત્રીઓની આગળ ચાકરની માફક રહેનારા છે. જે સ્ત્રીઓ ભગવાની કથા સાંભળતી ન હોય તેને તેવા પતિ મળે છે. (૪૪)

હે ભગવન ! ત્વચા, રોમ, દાઢી, મૂંછ, નખ અને કેશથી મઢેલા અને અંદરના ભાગમાં માંસ, હાડકાં, લોહી, કીટ, કફ, પિત્ત અને વાતમય નાશવંત શરીરવાળા મૃતપાય પુરુષોને પતિ તરીકે માનીને તેની સેવા કરનારી સ્ત્રીઓને તો તમારા ચરણરજની ગંધ પણ મળતી નથી. આવી સ્ત્રીઓ ખરેખર અજ્ઞાની અને અભાગી જ છે. (૪૫)

હે કમળનયન ! આપ તો સ્વસ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન છો. તમે કહ્યું કે, મારે કોઈની અપેક્ષા નથી, અમે તો સર્વથી ઉદાસ છીએ. આપની તે વાત પણ સત્ય છે. કારણ કે તમારા ભક્તો જ જગતથી ઉદાસ છે તો તમે તો સર્વથી ઉદાસ હો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? તેથી જ મારી તરફ પણ અતિ સ્નેહપૂર્વક આપ કૃપા દૃષ્ટિ કરતા નથી. છતાં હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે આપના ચરણારવિંદમાં મને અતિપ્રેમ નિરંતર થાય, કારણ કે તે જ મોટો લાભ છે, તેવી કૃપા કરજો અને તમારે કોઈની અપેક્ષા નથી તે વાત ખરી; પરંતુ સૃષ્ટિની વૃષ્ટિ કરવા માટે રજોગુણનો સ્વીકાર કરીને આપ પ્રકૃતિરૂપ મારી સામે દૃષ્ટિ કરો છો તે જ મારી ઉપર આપની મોટી કૃપા છે એમ હું માનું છું. (૪૬)

હે ભગવન ! આપે કહ્યું કે, તમે બીજા રાજાની સાથે સ્નેહ સંબંધ બાંધો તો આપનું વચન સત્ય છે કારણ કે આવા પ્રસંગો જગતમાં બને છે. જેમ કે, કાશીરાજાની પુત્રી અંબાને શાલ્વ રાજા ઉપર સ્નેહ હતો તેમ કોઈક સ્ત્રીને એવું બને છે; પરંતુ મારે તો એવી બુદ્ધિ ક્યારેય થઈ નથી અને થશે પણ નહિ. જે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોય તે નિત્ય નવા નવા પતિને શોધ્યા જ કરે છે અને જે જાણકાર પુરુષો હોય તેઓ આવી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરતા નથી કારણ કે આવી સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરનાર પુરુષ આલોક અને પરલોકમાં દુઃખી જ થાય છે. (૪૭, ૪૮)

ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું કે, તમે પતિવ્રતા રાજપુત્રી છો. તમારી પાસેથી આવાં વચનો સાંભળવાની ઈચ્છાથી જ મેં તમારી મુશ્કરી કરેલી. અને તમે જે ઉત્તરો આપ્યા તે પણ સાચા જ છે અને નિષ્કામભાવથી મારી ભક્તિ કરનાર તમે જે જે સંકલ્પો કરો છો તે સર્વે આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે મારી ભક્તિનો એવો પ્રભાવ છે. મારી નિષ્કામ ભક્તિ કરનારને આલોકનાં સુખ અને મોક્ષ બંને મળે જ છે. (૪૯, ૫૦)

હે નિર્દોષ પ્રિયા ! તમારું પતિવ્રતાપણું અને પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ દૃઢ અને નિર્દોષ છે. તે મેં જાણ્યું. કારણ કે મેં કઠણ વચનો કહ્યું છતાં પણ તમારી બુદ્ધિમાં કોઈ ફેર પડ્યો નહિ. (૫૧)

વ્રત, તપ વગેરે સત્કર્મો કરીને મારી ઉપાસના કરનાર લોકો મને પ્રસન્ન કરીને વિષયસુખને અને દાંપત્યસુખને ઈચ્છે છે તેઓ મારી માયાથી મોહિત થયેલા છે, કારણ કે તે મોક્ષ ઈચ્છતા નથી. (૫૨)

હે રુકિમણી ! સર્વ સંપત્તિ અને મોક્ષ એમ બંનેનો અધિપતિ હું છું. મને પ્રસન્ન કરીને જે લોકો સંપત્તિઓને જ ઈચ્છે પરંતુ મને ઈચ્છતા નથી. ખરેખર તેઓ કમભાગી છે કારણ કે જીવાત્મા જ્યાં જન્મ ધરે ત્યાં તેને વિષયસુખો તો મળવાનાં જ છે અને વિષયાસક્તિ તો અંતે નરકમાં જ નાખે છે. (૫૩)

હે ગૃહસ્વામિની ! મારી સેવા સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ આપે છે, અને મને અનુકૂળ એવી મારી સેવા તમે ખૂબ જ કરી છે. તે તો બહુ જ સારું કામ છે અને જે લુચ્ચાઓ છે તે નિષ્કામ સેવા કરી શકતા નથી અને કેવળ ઈન્દ્રિયોનું જ પોષણ કરનારી અભાગણી, કપટી સ્ત્રીઓ પણ નિષ્કામભાવથી સેવા કરી શકતી નથી અને મારે તો ઘણી સ્ત્રીઓ છે પરંતુ તમારે મારી પ્રત્યે જેવો વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તેવો પ્રેમ મારી બીજી સ્ત્રીઓને નથી. કારણ કે તમે તો તમારા વિવાહ સમયે જ સર્વે રાજાનો અનાદર કરી બ્રાહ્મણ દ્વારા ગુપ્ત રીતે મને સંદેશો મોકલેલ. તે વખતે તો તમે મારી કીર્તિ સાંભળીને મને જ પસંદ કર્યો હતો. તે બધું મને બરાબર યાદ છે અને અમે તમને દુઃખ દેવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. સર્વ પ્રથમ તો તમારા ભાઈ રુકમીને યુદ્ધમાં પરાજિત કર્યો, ઉપરાંતમાં તેને વિરૂપ કર્યો અને તે પણ તમારી સમક્ષ. બીજું અનિરુદ્ધનાં વિવાહ પ્રસંગે જુગાર રમતાં રમતાં ક્રોધિત થયેલા બલરામે તે રુકમીને મારી નાખ્યો. તે વખતે પણ તમને ઘણું દુઃખ થયું હતું. છતાં અમારો ભય અને અમે તમારો ત્યાગ કરીએ તે ભયથી તમે બધું સહન જ કર્યું અને તમે કાંઈ પણ બોલ્યાં નહિ. આવાં દુઃખો સહન કરીને તમે મને વશ કરી લીધો છે. (૫૪ થી ૫૬)

મને મેળવવા માટે તમે દૂત દ્વારા ગુપ્ત રીતે સમાચાર મોકલ્યા પરંતુ ત્યાં પહોંચતા મારે થોડી વાર લાગી. તે સમયે મારા સિવાયનું આ જગતમાં તમને સૂનું લાગ્યું અને તમે મરવાની પણ તૈયાર કરી. આવું સાહસ તો તમે જ કરી શકો પરંતુ બીજી સ્ત્રી ન કરી શકે. મારે માટે તમે જે ભોગ આપ્યો છે તેનો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. આ તો તમારા કાર્યની પ્રશંસા માત્ર કરીને તમને અભિનંદન જ આપીએ છીએ. (૫૭)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! નિજ આનંદમાં મસ્ત રહેનાર શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે માનવચરિત્ર કર્યું અને પોતાની પ્રિયા રુકિમણી સાથે દામ્પત્યસુખ સમયે આ રીતે રમૂજ કરીને વિલાસની મોજ માણી. (૫૮)

હે રાજન ! ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરનારા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે પણ આ રીતનો વિનોદ કરીને તેઓને આનંદિત કરતા. (૫૯)

तथाऽन्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ।

आस्थितो गृहमेधीयान् धर्माल्लोकगुरुर्हरिः ॥ ५९ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ-રુકિમણી સંવાદ’ નામે સાઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૧ મો

અનિરુદ્ધવિવાહ તથા રુક્મીવધ

શ્રીશુક ઉવાચ = एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान् दश दशाबलाः ।

अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसंपदा ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણને સોળ હજાર એકસો ને આઠ સ્ત્રીઓ હતી. તે પ્રત્યેક સ્ત્રીને દસ દસ પુત્રો હતા અને તે બધા રૂપ, આકૃતિ વગેરે શારીરિક સંપત્તિથી શ્રીકૃષ્ણ સમાન હતા. (૧)

શ્રીકૃષ્ણની આ બધી સ્ત્રીઓ ક્ષત્રિય રાજકન્યાઓ હતી. હંમેશાં પોતાના ઘરમાં પોતાની સાથે જ પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણ રહેતા તે જોઈને તે સ્ત્રીઓ એમ માનતી કે મારા પતિને મારી સાથે અત્યંત પ્રીતિ છે. આ સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણનું સત્ય સ્વરૂપ જાણતી જ નહિ. (૨)

પ્રકૃત્વિત કમળ સમાન સુંદર મુખ, આજ્ઞાનબાહુ, વિશાળ નયન, હાસ્ય સહિત સ્નેહલ દૃષ્ટિ, મધુર ભાષણ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના શારીરિક અને સ્વાભાવિક હાવભાવથી તે સ્ત્રીઓ મોહિત થતી અને તેઓ વિવિધ વિલાસો કરીને શ્રીકૃષ્ણને વશ કરી શકતી નહિ. તે દરેક સ્ત્રીઓ હાસ્ય દ્વારા, દૃષ્ટિ દ્વારા, નયનકટાક્ષો દ્વારા, સંભોગ ક્રિયાનાં પાતાના ગુપ્ત વિચારો શ્રીકૃષ્ણને જણાવીને તથા કામશાસ્ત્રોમાં કહેલા ઉપાયો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કામબાણો ફેંકતી છતાં પણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણની ઈન્દ્રિયોને વિહ્વળ કરી શકતી નહી. (૩, ૪)

બ્રહ્માદિ દેવો પણ શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાયને જાણી શકતા નથી. તે લક્ષ્મીપતિ કૃષ્ણને પોતાના પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તે સ્ત્રીઓનો પ્રેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે નિરંતર વૃદ્ધિ પામતો અને તેઓ સ્નેહપૂર્વક હાસ્યકટાક્ષો કરીને ઉત્સાહપૂર્વકનો નિત્ય નવીન સમાગમ ઇચ્છતી અને તેની સાથે વિલાસ અને વિહાર કરીને આનંદ પામતી. પ્રત્યેક સ્ત્રીઓને સેંકડો દાસીઓ હતી છતાં તેઓ જાતે જ દાસીની માફક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતી. (૫, ૬)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની જે મુખ્ય આઠ પટરાણીઓ હતી તેના પુત્રોના નામ હું તમને કહું છું. (૭)

પ્રદ્યુમ્ન, યારુદેષ્ણ, સુદેષ્ણ, યારુદેહ, સુચારુ, ચારુગુપ્ત, ભદ્રચારુ, ચારુચંદ્ર, વિચારુ અને ચારુ, આ દસ પુત્રો રુક્મિણીનાં; ભાનુ, સુભાનુ, સ્વભાનુ, પ્રભાનુ, ભાનુમાન, ચંદ્રભાનુ, બૃહદ્ભાનુ, અતિભાનુ, શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ, તે દસ પુત્રો સત્યભામાનાં, સાંબ, સુમિત્ર, પુરુજીત, શતજીત, સહસ્રજીત, વિજય, ચિત્રકેતુ, વસુમાન, દ્રવિડ અને કેતુ, તે દસ પુત્રો જાંબુવતીનાં; વીર, ચંદ્ર, અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન, વૃષ, આમ, શંકુ, વસુ અને શ્રીમાન, આ દસ પુત્રો નાગજીતિનાં; શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, ભદ્ર, એકલ, શાંતિ, દર્શ, પૂર્ણમાસ અને સોમક, આ દસ પુત્રો કાલિંદીનાં; પ્રધોષ, ગુણવાન, સિંહ, બળ, પ્રબળ, ઉર્ધ્વગ, મહાશક્તિ, સહ, ઓજ અને અપરાજિત, આ દસ પુત્રો લક્ષ્મણનાં; વૃક, હર્ષ, અનિલ, ગૃધ્ર, વર્ધન, અન્નાદ, મહારા, પાવન, વહિન અને ક્ષુધિ, આ દસ પુત્રો ભદ્રાના; અને સોળ હજાર અને એકસો સ્ત્રીમાંથી જે રોહિણી નામની શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રી હતી

તેને દીપ્તિમાન અને તામ્રતપ્તાદિ પુત્રો હતા. આ બધા પરાક્રમી અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા હતા. હે રાજન ! રુક્મિણીનો ભાઈ રુકમી ભોજકટ શહેરમાં રહેતો. તેણે પોતાની પુત્રી, રુકમવતીને પ્રદ્યુમ્ન સાથે પરણાવી હતી. તે પ્રદ્યુમ્નને અનિરુદ્ધ નામે પુત્ર થયો હતો. આ સિવાય શ્રીકૃષ્ણને પુત્રો અને પૌત્રોની સંખ્યા કરોડની હતી. આમ, તેની સંતતિ ઘણી હતી. (૮ થી ૧૯)

પરીક્ષિતે શુકદેવજીને પૂછ્યું હે બ્રહ્મન ! રુકમી યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનાં હાથે પરાજીત અને અપમાનિત થયો હતો અને શ્રીકૃષ્ણનો શત્રુ પણ હતો. છતાં તેણે શ્રીકૃષ્ણના પુત્રને તેની પુત્રી શા માટે આપી ? શત્રુ સાથે તેણે વેવાઈનો સંબંધ શા માટે બાંધ્યો ? આપ તો ત્રિકાળજ્ઞાની છો તેથી ઈન્દ્રિયોથી જોઈ ન શકાય તથા છુપાયેલી વસ્તુઓને પણ આપ જાણી શકો છો કારણ કે આપ યોગી પણ છો. (૨૦, ૨૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! રુકમીની પુત્રી રુકમવતીનો સ્વયંવર હતો તે પ્રસંગમાં કામદેવનાં અવતારરૂપ પ્રદ્યુમ્ન પણ ત્યાં ગયો હતો. તેનું રૂપ અને અવસ્થા જોઈને રુકમવતી તેને વરી હતી અને ત્યાં ભેગા થયેલા રાજાઓ સાથે કલે હાથે લડીને બધાનો પરાજય કરીને પ્રદ્યુમ્ને રુકમવતીનું અપહરણ કર્યું હતું. (૨૨)

શ્રીકૃષ્ણની હાથે જ પરાજિત થયેલા રુકમીને શ્રીકૃષ્ણનું વેર ભૂલાયું ન હતું. તેમાં વળી પોતાનો જ ભાણેજ એ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ને પોતાની પુત્રીનું અપહરણ કર્યું તેથી રુકમી વગેરે દ્વેષ કરે તે સ્વાભાવિક છે. છતાં પણ તેણે વિચાર્યું કે, પ્રદ્યુમ્ન સાથે મારી પુત્રી વિવાહ કરે તેથી મારી બહેન તો રાજી રહેશે અને જે થયું તે ટળી શકે તેમ નથી. આમ, વિચારીને તે પોતાની પુત્રીને પ્રદ્યુમ્ન સાથે પરણાવી હતી. (૨૩)

વિશાળ નેત્રવાળી ચારુમતી નામની રુક્મિણીની પુત્રી હતી. તેનો વિવાહ કૃતવર્મા સાથે થયો હતો. કૃતવર્માને પણ શ્રીકૃષ્ણ સાથે વેર હતું જ. શત્રુ તથા વિવાહ સંબંધ બાંધવો તે અયોગ્ય અને અધર્મ છે એમ રુકમી સમજતો હતો છતાં બહેનની સાથેના સ્નેહને કારણે રુક્મિણીને રાજી રાખવા પોતાનાં પુત્રની પુત્રી રોચનાનાં લગ્ન અનિરુદ્ધ સાથે તેણે કર્યા હતાં. (૨૪, ૨૫)

અને અનિરુદ્ધનાં લગ્ન પ્રસંગે રુક્મિણી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તથા સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે પુત્રો તથા અન્ય સંબંધીઓનો અનિરુદ્ધનાં વિવાહ માટે ભોજકટ શહેરમાં ગયેલા. ત્યાં વિવાહ વિધિ પૂર્ણ થયો અને સગા-સંબંધીઓ ભેગી મળીને બેઠા હતા તે વખતે કલિક વગેરે અભિમાની રાજાઓએ રુકમીને કહ્યું કે, આ બલરામને જુગાર રમતાં આવડતું નથી છતાં તેને જુગાર રમવાનો શોખ છે. માટે તું તેની સાથે જુગાર રમીને તેનો પરાજય કર. આ રાજાઓનાં કહેવાથી રુકમીએ બલરામને બોલાવ્યા અને તેણે બલરામને જુગાર રમવાનો આગ્રહ કર્યો. તેથી તેની સાથે બલરામ જુગાર ખેલવા લાગ્યા. પ્રથમ એકસોની, પછી હજારની અને ત્યારબાદ દશ હજારની એમ ત્રણ બાજી જીતી ગયો તે જોઈને બલરામની મશ્કરી કરવા માટે કલિંગ ખડખડાટ હસ્યો. ઉપરાંતમાં બલરામની સામે તે દાંતીયા કરવા લાગ્યો. તેથી બલરામ ગુસ્સે થયા અને તેણે એક લાખની બાજીનો જુગાર રુકમી સાથે ખેલ્યો. આ જંગ બાજી બલરામ જીતી ગયા. છતાં રુકમીએ કપટ કર્યું અને કહ્યું કે, આ બાજી પણ હું જ જીત્યો છું. આ કપટથી ક્રોધાયમાન થયેલા બલરામે દસ કરોડની બાજીનો ખેલ રુકમી

સાથે માંડ્યો. આવી મોટી બાજી પણ બલરામ જીતી ગયા. છતાં પણ રુકમીએ છળકપટ કરીને કહ્યું કે, આ બાજી તો હું જ જીત્યો છું અને તે સમયમાં તેણે સભાસદોનો પણ અભિપ્રાય લીધો. તે સમયમાં આકાશવાણીએ કહ્યું કે, ન્યાય પ્રમાણે તો આ બાજી અને તે પહેલાંની બાજી બલરામ જ જીત્યા છે અને આ રુકમી ખોટું બોલે છે. પરંતુ મરવા તૈયાર થયેલ રુકમીએ આકાશવાણીની અવગણના કરી અને અધર્મી રાજાઓની ઉશ્કેરણીથી રુકમીએ બલરામનું અપમાન કર્યું અને કહ્યું કે, વનમાં ફરનારા ગોવાળિયાઓ તમે જુગારની રમતમાં શું જાણો ? પાસાંઓની અને બાણોની ખરી રમત તો રાજાઓ જ જાણી શકે. આમ કહીએ તે હસવા લાગ્યો. તેની સાથે અન્ય રાજાઓ પણ બલરામની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. તેથી બલરામ અતિશય ક્રોધાયમાન થયા અને વિવાહ જેવા માંગલિક પ્રસંગમાં જ મુશળનો પ્રહાર કરીને બલરામે સભામાં જ રુકમીને મારી નાખ્યો. બલરામની સામે દાંતીયાં કરનાર કલિંગ રાજા આ જોઈને ભાગ્યો. પરંતુ તે દશ ડગલા ચાલ્યો નહિ ત્યાં તો બલરામે તેને પકડી લીધો અને તેનાં બધા દાંતો પાડી નાખ્યા. તેમજ કેટલાક રાજાઓને બલરામે મુશળનાં પ્રહારો કર્યા. તેથી તેઓનાં હાથ-પગ ભાંગ્યા, માથાઓ ફૂટ્યાં અને તેઓ દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા અને લોહીથી ખરડાયેલા તેઓ ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા. (૨૬ થી ૩૮)

આ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણને બંને બાજુથી સંકટ આવ્યું. એક તો રુકમિણી સાથેનો સ્નેહ અને બીજી બાજુ બલરામ સાથેનો સ્નેહ. તેથી પોતાના સાળા રુકમીનાં મૃત્યુ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ તો મૌન જ રહ્યા. તેણે કોઈને કાંઈ કહ્યું જ નહિ. (૩૯)

ત્યાર પછી વિવાહીત નવદંપતીને રથમાં બેસાડીને બલરામ સહિત સર્વે યાદવો ભોજકટથી દ્વારિકા આવ્યા. (૪૦)

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।

रामादयो भोजकटाद्वाशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘અનિરુદ્ધ વિવાહ-રુકમી વધ’ નામે એકસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૨ મો

અનિરુદ્ધબંધન

राजोवाच = वाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः ।

तत्र युद्धमभूद् घोरम् हरिशंकरयोर्महत् ॥ १ ॥

પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે, “યદુશ્રેષ્ઠ અનિરુદ્ધ બાણાસુરની પુત્રીને ઉષાને પરણ્યો. એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શંકરને મહાન યુદ્ધ થયું હતું. તે કથા મને વિસ્તારથી કહો. શુકદેવજીએ કહ્યું કે, હે રાજન ! બળિરાજાને એકસો પુત્ર હતા. બાણાસુર મોટો હતો. તે શિવનો પરમભક્ત હતો. સત્યવાદી ઉદાર બાણાસુર સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત પણ હતો. તેણે નિયમિત શિવની આરાધના કરી. તાંડવ નૃત્ય કરી શિવજી પાસે વરદાન માંગ્યું કે, હે શિવજી ! તમે મારા શહેરનું રક્ષણ કરો. શિવજીએ કહ્યું,

તથાસ્તુ. ત્યાર પછી શિવજી તેના નગરનું રક્ષણ કરતા. અતિ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિથી ઉદ્ધત થયેલા બાણાસુરે શિવજીના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રાર્થના કરી કે, હે ભગવાન ! તમે મને હજાર હાથ આપ્યા છે. પરંતુ એ હાથ અત્યારે તો મને ભારરૂપ થાય છે. કારણ કે મારી સાથે યુદ્ધ કરે તેવો અત્યારે ત્રિલોકીમાં કોઈ છે જ નહિ. તમે એક જ એવા છો કે મારી સાથે યુદ્ધ કરી શકો તેમ છો. હે ભગવાન ! યુદ્ધ વિના તો મારા હાથમાં ખંજવાળ આવે છે. મેં પર્વતોને પણ ભાંગીને ભૂકો કર્યા. દિગ્વિજો સાથે હું લડવા ગયો તો તે મારા ભયથી ભાગી ગયા. (૧ થી ૬)

બાણાસુરનું વચન સાંભળી શંકર તેની ઉપર ગુસ્સે થયા. તેને કહ્યું કે, હે મૂઢ ! જ્યારે તારા રથની ધજા ભાંગશે ત્યારે તને મારા જેવો બળવાન પુરુષ યુદ્ધ માટે મળી રહેશે. શંકરનું વચન સાંભળી તે રાજી થયો અને તે રાહ જોવા લાગ્યો કે, ક્યારે મારા ઘરની ધજા ભાંગે અને ક્યારે મારી સામે લડનારો મને મળે ? (૭, ૮)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બાણાસુરને ઉષા નામે એ કન્યા હતી. એક રાત્રિએ તે કન્યાને સ્વપ્ન આવ્યું. તે સ્વપ્નમાં તેણે સુંદર રૂપવાન એક યુવાન જોયો. તેમાં તે મોહિત થઈ. તેણે સ્વપ્નમાં જ તે પુરુષ સાથે શરીરસંબંધ બાંધ્યો. સ્વપ્ન સમાપ્ત થતાં તે પુરુષ અદૃશ્ય થયો. તેથી તેના વિયોગથી ઉષા બોલવા લાગી કે, હે પ્રિયે ! હે કાન્ત ! આપ ક્યાં છો ? આમ બોલતી તે વિહ્વળ થઈ ગઈ. તેથી તેની બહેનપણીઓ તેની સામે જોવા લાગી અને પૂછવા લાગી કે, હે ઉષા ! તું કોને બોલાવે છે ? આ બધું શું છે ? સખીઓના પ્રશ્નોથી ઉષા શરમાઈ ગઈ. તે નીચું મુખ કરીને મૌન થઈ ગઈ. (૯ થી ૧૧)

બાણાસુરનો મુખ્યમંત્રી કુભાંડ હતો. તેને ચિત્રલેખા નામે પુત્રી હતી. તે ઉષાની બહેનપણી હતી. ઉષાને તેને વિશ્વાસ હતો. તેણે ઉષાને કહ્યું કે, ઉષા ! તું કોને શોધે છે ? તારી શી ઈચ્છા છે ? તારો વિવાહ તો હજી થયો નથી. હજી તો તું રાજકન્યા છો છતાં તું હે કાન્ત ! હે પ્રિયે ! એમ કોને કહે છે ? (૧૨)

ઉષાએ તેને કહ્યું કે હે બહેન ! મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે સ્વપ્નમાં મેં રૂપવાન યુવાન સુંદર પુરુષ જોયો. તેણે મને પોતાનાં અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું. પછી તે અદૃશ્ય થયો. તેના અધરામૃતનું પાન કરવાની મને ઘણી ઈચ્છા છે. પરંતુ તે અદૃશ્ય થયો. હું તેને શોધું છું. (૧૩, ૧૪)

ચિત્રલેખાએ ઉષાને કહ્યું કે, અરે બહેન ! તું મૂંઝાઈશ નહિ. તે સ્વપ્નમાં જોયેલો પુરુષ ત્રિલોકીમાં ગમે ત્યાં હશે ત્યાંથી લાવીને તેને તારી પાસે હાજર કરીશ. હું આ વસ્ત્ર ઉપર જગતના તમામ પુરુષોનાં ચિત્રો ચીતરીશ. તેમાંથી તું તે પુરુષને ઓળખી બતાવજે. એમ કહીને તેણે વસ્ત્ર ઉપર દેવતા, ગંધર્વો, સિદ્ધો, ચારણો, નાગ દૈત્યો, વિદ્યાધરો, પક્ષો, મનુષ્યો વગેરે સર્વ જાતના પુરુષોનાં ચિત્રો યથાર્થ રીતે કર્યા. ઉષાએ તે ચિત્રો જોયા. તેમાં મનુષ્ય જાતિમાં યદુકુળના કેટલાક પુરુષોના ચિત્રો જોતાં જોતાં તેણે અનિરુદ્ધનું ચિત્ર જોયું અને ચિત્રલેખાને તેણે કહ્યું કે, મેં સ્વપ્નમાં જે પુરુષને જોયો હતો તે આ પુરુષ છે. (૧૫ થી ૧૮)

યોગવિદ્યા જાણનારી ચિત્રલેખાએ ઉષાના કહેવાથી જાણી લીધું કે, આ પુરુષ કૃષ્ણપુત્ર પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર અનિરુદ્ધ છે. તે દ્વારિકામાં રહે છે. તેને લાવીને હું ઉષાને આપું. આમ વિચારીને યોગવિદ્યા

વડે ચિત્રલેખા દ્વારિકા આવી. ત્યાં પોતાના મહેલમાં પલંગ ઉપર સૂતેલ અનિરુદ્ધને તેણે જોયો અને તેણે ત્યાંથી તેને ઉપાડ્યો અને તે શોણિતપુરમાં આવી અને ઉષાના મહેલમાં જઈને તેણે ઉષાને અનિરુદ્ધ સોંપી દીધો. પોતાનો પ્રિય મળવાથી ઉષા પ્રસન્ન થઈ અને કોઈ ન જાણે એ રીતે મહેલમાં ઉષાએ અનિરુદ્ધને રાખ્યો અને તેની સાથે આનંદ માણવા લાગી. (૧૯ થી ૨૧)

અમૂલ્ય વસ્ત્રો, અલંકાર, પુષ્પમાળા વગેરે સુવિધા સહિત ભોજન, મધુર પીણાંઓ અને ઈચ્છિત પદાર્થો સહિત ગુપ્ત રીતે રહેલા અનિરુદ્ધની પ્રેમપૂર્વક સેવા ઉષા કરવા લાગી અને તેણે પોતાના પ્રેમપાશમાં અનિરુદ્ધને જકડી લીધો. ઉષાની સાથે રહેતાં મારે કેટલો સમય વ્યતીત થયો છે તેની પણ ખબર અનિરુદ્ધને રહી નહીં. આ રીતે અનિરુદ્ધે ઘણા સમય સુધી ઉષાનો ઉપયોગ કર્યો અને ઉષા પણ તેની સાથે આનંદથી રહેતી. સમય જતાં તેનું કન્યાત્વ નષ્ટ થયું. તેના શારીરિક ચિન્હ બદલાઈ ગયાં. તે બધું ઉષાના મહેલની દેખરેખ રાખનારા ચાકરોએ જાણી લીધું. (૨૨ થી ૨૪)

ચાકરોએ બધી વાત બાણાસુરને કહી. ઉપરાંતમાં તેઓએ કહ્યું કે, હે રાજન ! આપના કુળને કલંક લાગે તેવા બધી દુરાચાર તમારી પુત્રી ઉષા કરે છે. તે અમારા જાણવામાં આવ્યા છે. અમે સતત દેખરેખ રાખીએ છીએ. કોઈ પણ પુરુષ ત્યાં જઈ શકે તેમ નથી છતાં આ દુરાચાર કેવી રીતે થયો ? તે અમે જાણતા નથી. દ્વારપાળોની વાત સાંભળી તેના મનમાં દુઃખ થયું. તરત જ તે ઉષાના અંતઃપુરમાં ગયો અને તેણે ત્યાં અનિરુદ્ધને જોયો. (૨૫ થી ૨૭)

એ સમયમાં અનિરુદ્ધ પોતાની પ્રિયા ઉષા સાથે ચોપાટ રમતો હતો. તે બાણાસુરે જોયું. ઉષા અને અનિરુદ્ધ સામસામાં બેસીને ચોપાટ રમતાં હતાં. તે જોઈને બાણાસુર આશ્ચર્ય પામ્યો. (૨૮, ૨૯)

શસ્ત્રધારી સૈનિકો સહિત આવેલા બાણાસુરને જોઈને અનિરુદ્ધ કાળની માફક કોપાયમાન થયો. તેણે લોઢાનો ભોગળીયો હાથમાં લીધો અને બાણાસુરને મારવા માટે તેની સામે ઊભો રહ્યો. એ સમયમાં અનિરુદ્ધને પકડવા માટે સૈનિકોએ તેને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. પરંતુ અનિરુદ્ધે એ સર્વને મારીને તેઓને પરાસ્ત કર્યા. તેઓ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા. બાણાસુરે વધારે સૈનિકો મોકલીને અનિરુદ્ધને પકડ્યો અને તેને નાગપાશથી બાંધીને જેલમાં પૂરી દીધો. તેથી ઉષા અતિશય દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગી. (૩૦ થી ૩૨)

तं नागपाशैर्बलिनंदनो बली धन्तं स्वसैन्यं कुपितो बबन्ध ह ।

उषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुफलाक्ष्यरौद्रीषीत् ॥ ३२ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘અનિરુદ્ધબંધન’ નામનો બાસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૩ મો

બાણાસુરનો પરાજય તથા અનિરુદ્ધનું દારિકાગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = અપश्यतां चानिरुद्धं तद्धन्तूनां च भारत ।

चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीपूरनुंशोचताम् ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ તરફ દારિકાવાસીઓએ જાણ્યું કે, હમણાં અનિરુદ્ધ દેખાતો નથી તે ક્યાં ગયો હશે ? પછી તો તેઓએ તેની શોધખોળ ચાર મહિના સુધી કરી. પરંતુ કોઈ સ્થળેથી અનિરુદ્ધના સમાચાર મળ્યા જ નહિ. છેવટે તેઓને નારદજી દ્વારા માહિતી મળી કે, અનિરુદ્ધને બાણાસુરે કેદ કર્યો છે. માહિતી મળતાં જ અનિરુદ્ધને છોડાવવા માટે તેઓ સર્વે તૈયાર થયા. યુદ્ધની તૈયારી કરીને જ શ્રીકૃષ્ણ સહિત તેઓ શોણિતપુરમાં ગયા. બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે યાદવોએ બાર અક્ષૌહિણી સૈન્ય વડે શોણિતપુરને ઘેરી લીધું અને નગરો કિલ્લાઓ, બગીચાઓ વગેરેનો તેનો નાશ કરવા લાગ્યા. આથી ક્રોધિત થયેલો બાણાસુર તેટલી જ સેના લઈને તેઓની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. (૧ થી ૫)

બાણાસુરના નગરનું રક્ષણ કરનાર ભગવાન શંકરે પણ યુદ્ધની તૈયારી કરી. કાર્તિકસ્વામી, નંદીશ્વર તથા અન્ય પાર્ષદો સહિત ભગવાન શંકર શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ અને શંકર કાર્તિકસ્વામી અને પ્રદ્યુમ્ન વગેરે પરસ્પર ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. (૬ થી ૭)

બલરામની સામે કુભાંડ અને કૂપકર્ણ, સાત્યકિ સામે બાણાસુર લડતા હતા. આ યુદ્ધ જોવા બ્રહ્માદિ દેવો વગેરે આકાશ માર્ગે વિમાનમાં બેસીને આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને શંકરના ગણોનો પરાજય કર્યો. સામે પક્ષે શંકરે પણ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અસ્ત્રશસ્ત્રોના વિવિધ પ્રયોગો કર્યા અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વિવિધ પ્રયોગો કરીને શંકરના અસ્ત્રશસ્ત્રોનો સામનો કર્યો. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે.

બ્રહ્માસ્ત્રની સામે બ્રહ્માસ્ત્ર. વાયવ્યાસ્ત્રની સામે પર્વતાસ્ત્ર. અગ્ન્યાસ્ત્રની સામે પર્યજન્યાસ્ત્ર. પાશુપતાસ્ત્ર સામે નારાયણાસ્ત્ર. આ રીતે પ્રયોગો કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે જૃંભણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો એથી શિવજી બગાસા ખાતા ખાતા મોહિત થયા. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણે બાણાસુરના સૈન્યનો નાશ કર્યો. આ તરફ પ્રદ્યુમ્ને બાણોની વૃષ્ટિ કરીને કાર્તિકસ્વામીને પરાસ્ત કર્યા અને મુસળના પ્રહારોથી બલરામે કુભાંડ અને કૂપકર્ણને મારી નાખ્યા એથી બાણાસુરના સૈન્યમાં નાશભાગ થવા લાગી. (૮ થી ૧૬)

એ જોઈને બાણાસુર અતિ ગુસ્સે થયો અને સાત્યકિને પડતો મૂકીને તે શ્રીકૃષ્ણની સામે દોડ્યો અને એકીસાથે તેણે પાંચસો ધનુષ્યો વડે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર હલ્લો કર્યો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તે સર્વે બાણોને કાપી નાખ્યાં. ઉપરાંતમાં બાણાસુરના રથના અશ્વો તથા સારથિનો નાશ કર્યો અને પછી શંખનાદ કર્યો. (૧૭ થી ૧૯)

શંખનાદ સાંભળીને બાણાસુરની માતા કોટરા માથાના વાળ છૂટા મૂકી નગ્ન અવસ્થામાં દોડતી દોડતી યુદ્ધભૂમિમાં આવી અને પોતાના પુત્રની રક્ષા માટે શ્રીકૃષ્ણની સામે ઊભી રહી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ પીઠ ફેરવીને અવળું જોઈ ગયા. આ સમયનો લાભ લઈને બાણાસુર પોતાના શહેરમાં ભાગી ગયો. (૨૦, ૨૧)

એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ સામે શિવજીએ ‘ત્રિજવર’નો પ્રયોગ કર્યો. ત્રિપાદ અને ત્રિમૂર્ધા આ જવર શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસી આવ્યો. તેને પરાજિત કરવા શ્રીકૃષ્ણે શીતજવરનો પ્રયોગ કર્યો. આ બંને જવર ભયંકર રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અંતે ‘ત્રિજવર’ પરાજિત થયો અને શ્રીકૃષ્ણને શરણે થઈને તેણે કૃષ્ણ સ્તુતિ કરી. (૨૨ થી ૨૪)

સ્તુતિ કરતા ‘ત્રિજવર’ કહેવા લાગ્યો કે, આપ તો અનંત શક્તિવાળા છો. સર્વના અંતર્યામી સત્ ચિત્ આનંદમય ! આપને હું નમું છું. (૨૫)

કાળ, ભાગ્ય, કર્મ, જીવ, સ્વભાવ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચભૂત, પંચવિષય, દશ ઈન્દ્રિયો મન અને વિરાટ (અન્ન) આ બધાં તત્ત્વો ‘બીજ-અંકુર’ ન્યાયથી જગત્સર્જનાદિ કાર્ય કર્યા કરે છે. તે જ તમારી માયા છે. આપ તો માયાથી પર છો. વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આપને શરણે હું આવ્યો છું. (૨૬)

વિવિધ અવતાર ધરનાર. એ અવતારી વડે. સાધુ દેવ. ધર્મનું રક્ષણ કરનાર. દુરાચારી હિંસક અસુરોનો નાશ કરનાર. આપે આ ઉત્તમ અવતાર ધારીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો છે. (૨૭)

કોઈથી સહન ન થઈ શકે તેવા આપના આ જવરથી હું દુઃખ પામ્યો છું. જ્યાં સુધી જીવાત્મા આપના ચરણની સેવા નથી કરતો ત્યાં સુધી તેને દુઃખ જ રહે છે. હું આપને શરણે આવ્યો છું. (૨૮)

શરણાગત ત્રિજવરને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘હું તારી ઉપર પ્રસન્ન છું. હવે તને કોઈનો ભય નહિ રહે અને જે મનુષ્ય આ સંવાદનું સ્મરણ કરશે તેને તાવનો ભય નહિ રહે. (૨૯)

શ્રીકૃષ્ણે ત્રિજવરને અભયદાન આપ્યું. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા શિરોમાન્ય ગણીને તે જવર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે બાણાસુર ફરીવાર યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો. વિવિધ આયુધોથી સજ્જ તે બાણાસુર જુસ્સાપૂર્વક કૃષ્ણની લડવા લાગ્યો. પોતાનાં હજાર હાથથી બાણ વૃષ્ટિ કરનાર બાણાસુરના હાથ સુદર્શનચક્ર વડે શ્રીકૃષ્ણ કાપવા લાગ્યા. એ સમયમાં ભગવાન શંકર શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા. (૩૦ થી ૩૩)

શંકરે કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! આપ તો પરબ્રહ્મ છો. બ્રહ્મધામમાં સાકાર સ્વરૂપે વિરાજમાન આપ વેદોના પણ પ્રકાશક છો અને એ વેદો આપનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. સત્પુરુષોના સમાગમથી વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા એકાંતિક ભક્તો જ વેદવર્ણિત આપનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ જાણી શકે છે. આકાશની માફક નિર્વિકારી આપનું સ્વરૂપ હંમેશા વિશુદ્ધ છે. હે ભગવાન ! આપના વિરાટ સ્વરૂપમાં શારીરિક અવયવોની કલ્પના ઋષિઓ આ પ્રકારે કરે છે. આકાશ છે તે નાભિ, અગ્નિ-મુખ, જળ-વીર્ય, સ્વર્ગ-મસ્તક, દિશાઓ-કાન, પૃથ્વી-ચરણ, ચંદ્ર-મન, સૂર્ય-નેત્ર, રુદ્ર-અહંકાર, સમુદ્ર-ઉદર, ઈન્દ્ર બાહુ, ઔષધી-રોમ, મેઘ-મસ્તકના કેશ, ધર્મ-હૃદય. આ રીતે વિરાટના શરીરના અવયવોની કલ્પના કરે છે અને આપ તો વિરાટ સ્વરૂપ ઈશ્વર તથા જીવાત્માઓ અને સમગ્ર બ્રહ્માંડના આધાર છો. (૩૪ થી ૩૬)

એકાંતિક ધર્મની રક્ષા કરવા માટે આપ પ્રગટ થયા છો અને આપના સહયોગથી જ અમે આ જગતની રક્ષા કરીએ છીએ. સર્વ ના કારણ અદ્વિતીય દિવ્યમૂર્તિ, માયિકગુણ રહિત, વાસુદેવ સ્વરૂપ આપ અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ સ્વરૂપે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરો છો. સર્વનિયંતા સર્વકાર્ય ફળ પ્રદાતા આપ સર્વનાં અંતર્યામી છો. (૩૭, ૩૮)

વાદળાંઓની છાયાથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ ખરેખર એમ હોતું નથી. કારણ કે પોતાને આવરણ કરનાર વાદળાંઓને પણ પ્રકાશિત કરવાની સૂર્યમાં શક્તિ છે. કોઈપણની

છાયામાં આવૃત્ત થયેલ પદાર્થોને સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે અને આપ તો સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશવાળા છો. છતાં પણ ત્રિગુણના નિયંત્રા અનિરુદ્ધ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન સ્વરૂપે આપ જગત્સર્જન વગેરે ક્રિયા કરો છો તેથી આપ માયાથી આવૃત્ત છો એમ દેખાય છે; પરંતુ ખરેખર એમ નથી. કારણ કે આપ તો તમારા પ્રકાશથી માયાના ગુણોને પણ પ્રકાશિત કરો છો અને એ માયામાં આપ અન્વય સ્વરૂપે વ્યાપક છો અને વ્યતિરેક સ્વરૂપે આપના ધામમાં રહો છો. તમારી માયાથી મોહિત અજ્ઞાનીઓ સ્ત્રી-પુત્ર-ઘર વગેરે અસત્ય પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે અને તેને માટે સારાં કે ખરાબ કાર્યો કરે છે અને દુઃખનાં દરિયામાં પડે છે. વિવિધ દેહ પામીને સંસાર-સાગરમાં ડૂબકાં ખાય છે. (૩૯, ૪૦)

જીવો ઉપર કૃપા કરીને તમે તેને માનવ શરીર આપો છો. છતાં જે માનવ વિષયોમાં આસક્ત થાય છે તે તમારા ચરણની સેવા કરતો નથી, સ્વધર્મ પાળતો નથી, તે માણસ પછીથી પસ્તાવો કરે છે. તેવો માણસ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે. (૪૧)

સર્વનું હિત કરનાર આપનો ત્યાગ કરીને અજ્ઞાની માણસો જડરૂપ દુઃખદ અને અસમર્થ પુત્ર-પરિવારની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નો કરે છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર વગેરે દેવો, મનુષ્યોએ સર્વે વિશુદ્ધ ભાવથી મન, કર્મ અને વચન વડે આપનું જ ભજન, સેવા કરે છે. જગત્સર્જનાદિક કર્તા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા સર્વનું શાસન કરનાર સર્વના મિત્ર આપની કૃપાથી જીવાત્માઓનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થાય છે. (૪૨ થી ૪૪)

હે ભગવન ! આ બાણાસુર મારો સેવક છે. મેં તેને અભયદાન આપેલ છે માટે પ્રહલાદ ઉપર તમે જેમ કૃપા કરી હતી તેવી કૃપા આ બાણાસુર ઉપર પણ કરો. (૪૫)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ભગવાન શંકરનું વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું કે, હે શિવજી ! આપ કહો છો તે રીતે તમારું વચન મારે પાળવું જ જોઈએ. માટે તમારો સંકલ્પ સિદ્ધ થાઓ. (૪૬)

શ્રીકૃષ્ણે વધુમાં કહ્યું કે, બળિરાજા મારો ભક્ત હતો અને આ બાણાસુર તેનો પુત્ર છે. એ સંબંધથી પણ તેને મારવો નથી. અને વળી, પ્રહલાદને પણ મેં વરદાન આપેલું કે, હું તારા વંશનો વિનાશ નહિ કરું. આ બધાં કારણોને લીધે આ બાણાસુરને હું મારીશ નહિ અને તેના જે વધારાના હાથ હતા તે મેં કાપી નાખ્યા છે. હવે તેના ચાર હાથ બાકી છે તે સહિત હવેથી તે અજર અમર રહેશે અને તમારો એ મુખ્ય પાર્ષદ ગણાશે. (૪૭ થી ૪૯)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! શંકરને શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું અને બાણાસુરને અભયદાન આપ્યું અને બાણાસુરે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. નિર્ભય થયેલા બાણાસુરે અનિરુદ્ધને મુક્ત કર્યો અને તેની સાથે પોતાની પુત્રી ઉષાનો વિવાહ કર્યો. વસ્ત્રો, અલંકારો વગેરે અમૂલ્ય ભેટો આપીને સન્માનપૂર્વક તેઓને દ્વારિકા મોકલ્યા. બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન શંકરને પ્રણામ કર્યા અને સૈન્ય સહિત તેઓ દ્વારિકા ગયા.

આ રીતે વિજય કરીને પોતાને ઘેર આવેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા યાદવો અને નવદંપતીનું દ્વારિકાવાસીઓએ સન્માન કર્યું. શહેરને સુશોભિત કરીને સન્માનપૂર્વક તેઓને નગરમાં પધરાવ્યા. આ રીતે સર્વે દ્વારિકાવાસીઓએ અનિરુદ્ધના વિવાહનો વિજયોત્સવ કર્યો. (૫૦ થી ૫૨)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ અને શંકરનું આ ચરિત્ર જે મનુષ્ય પ્રભાતમાં સાંભળે તે મનુષ્યનો સર્વત્ર વિજય થાય છે. (૫૩)

य एवं कृष्णविजयं शंकरेण च संयुगम् ।

संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥ ૫૩ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘અનિરુદ્ધાનયન’ નામે ત્રેસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૪ મો

નૃગોપાખ્યાન

શ્રી શુક ઉવાચ = एकदोषवनं राजन् जग्मुः यदुकुमारकाः ।

विहर्तुं सांबप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! એક દિવસ સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન, ચારુ, ભાનુ, ગદ વગેરે યદુકુમારો રમવા માટે નજીકના બગીચામાં ગયા અને તેઓ તે બગીચામાં ઘણીવાર સુધી રમ્યા. પછીથી ઘર તરફ ચાલતા થયા. રસ્તામાં તેઓએ એક કૂવો જોયો. બધાને તરસ લાગી તેથી પાણી પીવા માટે તેઓ કૂવા પાસે ગયા અને કૂવામાં જોયું તો કૂવામાં પાણી ન હતું અને તે કૂવામાં એક મોટો કરચલો જોયો. પર્વત જેવો મોટો કરચલો જોઈને સર્વે યદુકુમારો આશ્ચર્ય પામ્યા અને કૂવામાંથી તેને બહાર કાઢવા માટે તેઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેને બહાર કાઢવા માટે પ્રથમ તેને દોરડાથી બાંધ્યો અને પછીથી ખેંચવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણા પ્રયત્નો કરવા છતાં તેઓ કરચલાને બહાર કાઢી શક્યા નહિ. તેથી તેઓ વધુ આશ્ચર્ય પામ્યા અને થાકીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા અને તેને બધી વાત કહી. તેઓની વાત સાંભળીને સર્વનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તરત જ તેઓની સાથે કૂવા પાસે આવ્યા અને તેણે પોતાના ડાબા હાથથી રમતરમતમાં જ કૂવામાંથી કરચલાને બહાર કાઢ્યો. (૧ થી ૫)

શ્રીકૃષ્ણના હાથનો સ્પર્શ થવાથી એ જીવાત્મા કરચલાનાં શરીરમાંથી મુક્ત થયો અને તે તેજોમય સુંદર દેવશરીર પામ્યો. સુંદર શરીર અને વસ્ત્ર આભૂષણોથી શોભતો તે પુરુષ હાથ જોડીને શ્રીકૃષ્ણ સામે ઊભો રહ્યો. બીજાઓને જ્ઞાન થાય એ માટે સર્વજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણે તેને પૂછ્યું કે ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા ભાગ્યશાળી આપ શ્રેષ્ઠ દેવ જેવા દેખાઓ છો. વિનય વગેરે સદ્ગુણોવાળા આપ નિમ્ન કક્ષાના આ કરચલાના અવતારને શા દોષથી પામ્યા તે કહો. (૬ થી ૮)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને આ પ્રકારે પૂછ્યું એટલે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને તે કહેવા લાગ્યો કે, હે ભગવન ! મારા પૂર્વજન્મમાં હું ઈક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મેલો. મારું નામ ‘નૃગ’ રાજા હતું. દાનવીર રાજાઓમાં મારી ગણના હતી અને તમે દાનવીર નૃગ રાજાનું નામ સાંભળ્યું જ હશે. એ જ હું પોતે છું. હે ભગવન ! સર્વજ્ઞ આપનાથી કોઈ વાત અજાણી છે જ નહિ. છતાં મને પૂછો છો તેથી મારી સઘળી હકીકત તમને હું કહું છું. પૃથ્વીના રજકણો, આકાશના તારાઓ, મેઘની ધારાઓની જે સંખ્યા થાય તેટલી સંખ્યામાં મેં ગાયોનું દાન કરતો. શમ, દામ વગેરે સદ્ગુણોવાળા

દંભરહિત સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને જ હું દાન કરતો. વેદોના અભ્યાસી તપસ્વી આર્થિક જરૂરિયાતવાળા બ્રાહ્મણોને જ હું દાન આપતો. આ રીત સર્વથા યોગ્ય બ્રાહ્મણોને જ મેં દાન દીધેલાં અને પૃથ્વી, સુવર્ણ, ઘર વગેરે તથા તલ, રૂપ, શય્યા, વસ્ત્રો, રત્નો વગેરે વિવિધ પ્રકારના દાનો તથા કન્યાદાન વગેરે દાનો મેં દીધેલાં. વિવિધ યજ્ઞો કરેલા તથા તળાવ, વાવ, કૂવા મેં બંધાવેલાં. ધર્મશાળા સદાવ્રતો વગેરે સત્કર્મો મેં કરેલા છે. (૯ થી ૧૫)

એક દિવસ એવું બન્યું કે, કોઈક બ્રાહ્મણની ગાય મારી ગાયોના ટોળામાં ભળી ગઈ અને ગાય ભૂલથી મેં બીજા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દીધી. બ્રાહ્મણ તે ગાયને લઈને પોતાને ઘેર જતો હતો. તે સમયમાં જેની ગાય ખોવાઈ ગઈ હતી તે બ્રાહ્મણે આ ગાયને જોઈ તેથી તેણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, અરે ભાઈ ! આ ગાય તો મારી છે. તેને તું ક્યાં લઈ જાય છે ? ત્યારે ગાય હાંકી જનાર બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, અરે ! હજી હમણાં જ રાજાએ આ ગાય મને દાનમાં આપી છે. તે આ ગાય તારી ક્યાંથી હોય ? આ ગાય તો મારી છે. પછી તો એ ગાય માટે બંને બ્રાહ્મણોને પરસ્પર વિવાદ થયો. અંતે તેઓ બંને મારી પાસે આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે, અરે રાજા ! આ ગાય મને દાનમાં આપી છે. તે આ ગાય તારી ક્યાંથી હોય ? આ ગાય તો મારી છે. બીજો કહે અરે ! આ ગાય મારી હતી તે તું ચોરી ગયો છે કે શું ? આમ બંને બ્રાહ્મણો મને કહેવા લાગ્યા. એથી હું ગભરાઈ ગયો. મને લાગ્યું કે આજે મારે માટે ધર્મસંકટ આવ્યું છે. હવે મારે શું કરવું ? પછી તો મેં તે બંનેને વિનંતી કરી. બંનેને વિવિધ પ્રકારે સમજાવ્યા. જેને મેં દાન આપેલ તેને કહ્યું કે, ભાઈ ! આ ગાય મને તું પાછી આપી દે તેના બદલામાં હું તને લાખો ગાયો આપું. પરંતુ તે માન્યો જ નહિ. પછી બીજા બ્રાહ્મણને મેં સમજાવ્યો. પરંતુ તે પણ માન્યો નહિ. તેણે પણ પોતાની ગાય પાછી મેળવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. (૧૬ થી ૧૮)

હે ભગવન ! પછી તો મેં બંને વિપ્રોને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે, હે ભૂદેવો ! હું તમારો સેવક છું અને આ ગાય બાબતમાં હું અજ્ઞાત છું. માટે મારી ઉપર તમે કૃપા કરો. કારણ કે તમે શાપ આપશો તો મારે નરકમાં પડવું પડશે. માટે મારી પ્રાર્થના તમે સાંભળો. (૨૦)

વિપ્રોને ઘણી વિનંતી કરી છતાં તેઓએ મારી વાત સાંભળી જ નહિ. છેવટે જેની ગાય ખોવાઈ ગઈ હતી તેમે મને કહ્યું કે, હે રાજન ! હું તો કોઈનું દાન લેતો નથી. માટે મારી જ ગાય મને આપ તો જ હું લઉં, એમ કહીને તે તો ચાલતો થયો અને જેણે દાન લીધું હતું. તેણે મને કહ્યું કે, તે તો એક ગાયના બદલામાં લાખ ગાયો આપવાનું કહ્યું છે. પરંતુ એક લાખ અને દશ હજાર ગાયો આપ તો પણ તે મારે ન જોઈએ. મારે તો મને જે દાનમાં મળી છે એ જ ગાય જોઈએ. આમ કહીને તે પણ ચાલતો થયો. (૨૧)

ત્યાર પછી તો સમય પ્રમાણે મારું મૃત્યુ થયું અને યમદૂતો મને યમપુરીમાં યમરાજા પાસે લઈ ગયા. ત્યારે યમરાજાએ મને પૂછ્યું કે, તારે તારા પાપનું ફળ પહેલાં ભોગવવું છે કે, પુણ્યનું ફળ પહેલાં ભોગવવું છે ? અને તારું પુણ્ય ઘણું છે તેથી સ્વર્ગ લોકમાં તને ઉત્તમ સ્થાનો અને વૈભવો મળશે. (૨૨, ૨૩)

આ પ્રકારનું તેનું વાક્ય સાંભળીને મેં તેને કહ્યું કે, મારાં અશુભ કર્મોનું ફળ પહેલાં ભોગવી લઉં પછીથી હું પુણ્ય કર્મનું ફળ ભોગવીશ. આ પ્રકારની મારી ઈચ્છા જાણીને યમરાજાએ મને આદેશ આપ્યો

કે, જા તું જનાવર જાતિમાં અધમ જનાવરનો અવતાર લે અને તારા કર્મનું ફળ ભોગવ. તેની આજ્ઞાથી મારું અધઃપતન થયું અને આ કરચલાનો અવતાર પામીને મારાં કર્મનાં ફળ મેં ભોગવ્યાં છે. (૨૪)

હે ભગવન ! મેં બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં, પૂજ્યા. તે પ્રતાપથી મને મારા પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન રહ્યું છે અને આપનાં દર્શન પણ થયાં. (૨૫)

હે ભગવન ! માયિક ઈન્દ્રિયો વડે આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ય નથી. વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા યોગીઓ આપના સ્વરૂપનું ચિંતન કરે છે. સંસારચક્રમાંથી જેની મુક્તિ થવાની હોય તેને જ આપના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. મને આપના દર્શન થયા તે આશ્ચર્યની વાત છે. કારણ કે વિષયોમાં મારી બુદ્ધિ આસક્ત છે તેથી જ હું અંધસરખો જ છું. વળી, આ કરચલાના દેહમાં હું દુઃખ ભોગવતો હતો અને આપના દર્શન મને થયા એ તો મારી ઉપર આપની કૃપા જ છે, એમ માનું છું. દેવોના દેવ ! જગન્નાથ ! પવિત્ર કીર્તિ ! આપ મને આજ્ઞા આપો. હું સ્વર્ગમાં જાઉં અને હું જ્યાં જ્યાં જન્મ ધરું ત્યાં મારી બુદ્ધિ આપના ચરણમાં જ રહે, એવી કૃપા મારી ઉપર કરજો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ તો યોગીઓના પણ સ્વામી છો. તમોને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. (૨૬ થી ૨૮)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ પ્રકારે તેણે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી અને પ્રદક્ષિણા કરી પ્રણામ કરીને શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈ વિમાનમાં બેસીને તે સ્વર્ગલોકમાં ગયો. (૩૦)

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના પુત્રોને કહ્યું કે, હે પુત્રો ! બ્રાહ્મણનું થોડું ઘણું દ્રવ્ય તેજસ્વી પુરુષને પણ પચાવવું મુશ્કેલ છે અને જે મિથ્યાભિમાની છે અને પોતાની જાતને જે સમર્થ માને છે એવા રાજાને તો બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય પચે જ નહિ અને જે ઝેર છે તે ખરેખર ઝેર નથી. કારણ કે ઝેરને ઉતારવાના ઉપાયો છે. પરંતુ જે બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય છે એ તો ઝેર જ છે કારણ કે એ દ્રવ્ય ખાનારને ઉગરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી અને જે ઝેર ખાય તે એકલો જ મરે છે. એ જ રીતે અગ્નિવૃક્ષને બાળે છે પરંતુ તેના મૂળને નાશ કરી શકાતો નથી; પરંતુ બ્રાહ્મણનું ધન છે એ તો અગ્નિ અથવા ઝેરથી પણ વધારે ભયંકર છે. કારણ કે તે સમગ્ર કુળનો નાશ કરે છે. બ્રાહ્મણની આજ્ઞા વિના તેનું ધન ખાનારની ત્રણ પેઢીનો નાશ થાય છે. બળજબરીથી કે રાજાની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણનું ધન ખાનારની દસ પેઢીના પૂર્વજોનો નાશ થાય છે અને પોતાના પછીની દસ પેઢીનો નાશ થાય છે અર્થાત્ એ બધા નરકમાં પડે છે. માટે બ્રાહ્મણનું ધન લેવું નહિ. (૩૧ થી ૩૫)

રાજ્ય લક્ષ્મીના મદથી, અંધ બનેલા રાજાઓ રાજમંત્રીઓ બ્રાહ્મણના ધનની ઈચ્છા રાખે છે એ તો નરકને જ ઈચ્છે છે. જે રાજાઓ કે રાજમંત્રીઓ નિરંકુશ થઈને બ્રાહ્મણની આજીવિકા ઝૂંટવી લે છે તેઓ આજીવિકા રહિત નિરાધાર એ બ્રાહ્મણોના આંસુઓથી જેટલા રજકણ ભીંજાય તેટલાં વર્ષો સુધી તેઓ કુંભીપાક નામના નરકમાં દુઃખ ભોગવે છે. પોતે આપેલી અથવા બીજાએ આપેલી બ્રાહ્મણની આજીવિકા જેઓ લઈ લે છે તેઓ સાઠ હજાર વર્ષ સુધી નરકમાં રહે છે. બ્રાહ્મણના ધનની આજ્ઞા રાખનાર અલ્પાયુષી થાય છે. તેનો સર્વત્ર પરાજય થાય છે. (૩૬ થી ૪૦)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, હે પુત્રો ! જાણે અજાણે કોઈ બ્રાહ્મણ તમારો દ્રોહ કરે તો પણ તમે બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરશો નહિ. કદાચ બ્રાહ્મણ તમને શિક્ષા કરે અથવા ગાળો ભાંડે તો પણ તે બધું તમે સહન કરજો. ઉપરાંતમાં તેને પ્રણામ કરજો. અને હું તો સાવધાન થઈને હંમેશા બ્રાહ્મણને

પ્રણામ કરું જ છું અને તમે પણ તે પ્રમાણે જ કરજો અને જે આ મારી આજ્ઞા નહિ માને તેને હું શિક્ષા કરીશ. (૪૧, ૪૨)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, હે પુત્રો ! નૃગરાજાને ખબર હતી નહિ એથી જ તેણે ભૂલમાં બ્રાહ્મણની ગાયનું દાન કર્યું અને તે અધોગતિ પામ્યો. તો પછી ઈરાદાપૂર્વક જે બ્રાહ્મણનું ધન લઈ લે તેની અધોગતિ થાય જ તેમાં શું કહેવું ? હે રાજન ! પોતાના પુત્રોને તથા દ્વારિકાવાસીઓને આ પ્રકારે ઉપદેશ આપીને સર્વને પવિત્ર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મહેલમાં પધાર્યા. (૪૩, ૪૪)

एवं विश्राव्य भगवान् मुकुन्दो द्वारिकौकसः ।

पावनं सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥ ૪૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘નૃગોપાખ્યાન’ નામે ચોસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૫ મો

બલરામનું ગોકુલગમન તથા યમુનાકર્ષણ

શ્રીશુક ઉવાચ = બલભદ્રઃ કુરુશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ રથમાસ્થિતઃ ।

સુહૃદ્દિક્ષુરુત્કળઃ પ્રપયૌ નંદગોકુલમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! પોતાના સંબંધીઓ, મિત્રો, નંદજી વગેરેને મળવા માટે બળદેવજી રથમાં બેસીને નંદજીના ગોકુલમાં ગયા અને વ્રજવાસીઓને પણ ઘણા વર્ષોથી બલરામને મળવાની ઈચ્છા તો હતી જ એવામાં દૈવયોગે બલરામ વ્રજમાં આવ્યા. તેથી તેઓ અતિ આનંદિત થયા. તેઓ સર્વે ઉત્સાહપૂર્વક બલરામને મળ્યા. બલરામે નંદજી અને યશોદાના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર્યા અને તેઓને બલરામને આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું કે, હે બલરામ ! તમે અને શ્રીકૃષ્ણ ઘણા વર્ષો સુધી જીવતા રહો અને અમારી સેવા કરો. આમ કહીને તેઓએ બલરામને હર્ષના આંસુઓથી તેને ભીંજવી દીધા. (૧ થી ૩)

ત્યાર પછી જે જે વૃદ્ધો હતો તે સર્વેને બલરામે પ્રણામ કર્યા અને જેઓ પોતાની સમાન હતા તે સર્વેને બલરામ મળ્યા. તેમાં કોઈની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું તો કોઈની સામે મધુર હાસ્ય કર્યું અને વાતચીત કરી. આ રીતે સર્વેને મળ્યા અને જેઓ બલરામથી નાના હતા તે સર્વેએ બલરામને નમસ્કાર કર્યા અને બલરામે તેઓને આશીર્વાદ આપ્યા. (૪)

સર્વને મળ્યા પછી સ્વસ્થતાપૂર્વક બલરામ બેઠા અને તેની ચારે તરફ ગોવાળીયાઓ બેઠા અને પ્રેમપૂર્વક ગદ્ગદ્ કંઠથી શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ વગેરે દ્વારિકા વાસીઓના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. (૫)

તેઓએ પૂછ્યું કે, હે બલરામ ! અમારા સંબંધી સર્વે યાદવો કુશળ છે ને ? અને તમે સર્વે અમોને ક્યારેક સંભારો છો કે નહિ ? અને કંસ મરી ગયો તે બહુ જ સારું થયું. અને તમારા સર્વે સંબંધીઓ કંસના ભયથી મુક્ત થયા અને સર્વે શત્રુઓનો નાશ કરીને તમે સમુદ્રના બેટમાં રહેવા ગયા અને તે પણ સારું જ છે. (૬, ૭)

ત્યાર પછી ગોપીઓ પણ બલરામને કહેવા લાગી કે, ‘હે બલરામ ! નગરની નારીઓના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ સુખી છે ને ? અને નંદજી યશોદા અને અમોને તે ક્યારેય યાદ કરે છે ? પોતાની માતા યશોદાને મળવા તે આવશે ? અને અમે તેની જે સેવા કરી છે તેને ક્યારેય યાદ કરે છે ?

માનવીને માતા-પિતા અને સંબંધીજનોનો ત્યાગ કરવો એ ઘણું જ કઠણ છે. છતાં પણ કૃષ્ણ માટે અમે અમારા સર્વ સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને તેની સેવા અમે કરી છે. છતાં પણ તેણે અમારી સાથેનો સંબંધ કાપી નાખ્યો છે અને અમારાથી એ દૂર જતા રહ્યા છે. અને જતા જતા પણ એ ખોટું બોલતા ગયા કે હું પાછો આવીશ. પરંતુ એ તો આવ્યા જ નહિ. આવા વિશ્વાસઘાતી શ્રીકૃષ્ણની વાતમાં કોઈને વિશ્વાસ આવે જ નહિ. છતાં તે એવી રીતે વાત કરે કે તેની વાતમાં અમારા જેવી ભોળી સ્ત્રીઓને તરત જ વિશ્વાસ આવી જાય.

હે બલરામ ! શ્રીકૃષ્ણનું મન બહુ જ ચંચળ છે. તેને નિત્ય નવીન-નવીન જ જોઈએ. તેનો સ્વભાવ કૃતઘ્ની જેવો છે અને શહેરની સ્ત્રીઓ તો ખૂબ જ ચતુર હોય છતાં શ્રીકૃષ્ણના વચનમાં તે વિશ્વાસ કેમ કરતી હશે ? એ એક આશ્ચર્ય છે. પરંતુ એક વાત તો નક્કી જ છે કે શ્રીકૃષ્ણની વિચિત્ર વાતોથી પ્રેમપૂર્વકના તેના નયનકટાક્ષોથી સ્ત્રીઓ તેને આધીન થઈ જાય છે. બળદેવજીને સંભળાવવા માટે ગોપીઓ પરસ્પર કહેવા લાગી કે, અરે બહેનો ! આપણે એ શ્રીકૃષ્ણની વાતો જ શા માટે કરવી જોઈએ ? બીજી વાતોની ક્યાં ખોટ છે ? શ્રીકૃષ્ણને આપણા વિના ચાલે છે તો શું આપણે તેના વિના નથી ચાલતું ? માટે બીજી વાત કરો. પરંતુ એ વાત તો ખરી છે કે આપણા વિના શ્રીકૃષ્ણ સુખપૂર્વક સમય પસાર કરે છે. જ્યારે આપણે તો શ્રીકૃષ્ણ વિના કષ્ટપૂર્વક સમય પસાર કરીએ છીએ. આ રીતે પરસ્પર વાતો કરતી તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનું હસવું, બોલવું, જોવું વગેરે સંભારીને રડવા લાગી. (૮ થી ૧૪)

આશ્વાસન આપવામાં કુશળ બલરામ ગોપીઓને આશ્વાસન આપતા કહેવા લાગ્યા કે, તમોને શ્રીકૃષ્ણ હંમેશા સંભારે છે. તેમણે તમોને યાદ કરીને જે સમાચાર કહ્યા છે તે સાંભળો. એમ કહીને તેઓને શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર કહ્યા. જે સાંભળીને ગોપીઓને પરમ શાંતિ થઈ અને સર્વને આનંદ આપતાં બલરામ ગોકુળમાં બે માસ રોકાયા. રાત્રિએ હંમેશા બલરામ વૃંદાવનમાં ફરવા જતા. ક્યારેક ગોપીઓ પણ બલરામ સાથે ફરવા જતી અને બલરામ તેઓને આનંદ આપતા. ચૈત્ર-વૈશાખ મહિનાની એ રાત્રિઓમાં પૂર્ણિમાનો દિવસ આવ્યો અને ચંદ્રનાં કિરણોથી વૃંદાવન અતિશય રમણીય બન્યું. સરોવરોના કુમુદો ખીલી ઊઠ્યા. તેની સુગંધવાળો પવન સમગ્ર વૃંદાવનમાં પ્રસરી ગયો. તે સમયમાં ગોપીઓ સાથે બલરામ યમુના કિનારે વિચરતા હતા. વારૂણી મઘનો રસ વૃક્ષોની શાખાઓમાંથી ઝરતો હતો. તેની સુગંધ સર્વત્ર ફેલાતી હતી. બલરામ તે વૃક્ષોની સમીપે ગયા. ગોપીઓ પણ તેની સાથે હતી. બલરામે એ મઘનું પાન કર્યું અને પછી વનમાં વિચરવા લાગ્યા. બલરામના પરાક્રમની પ્રશંસા ગોપીઓ કરતી હતી. મઘપાનથી મદોન્મત બનેલા બલરામના નેત્રો વિહ્વળ થયા. તેના મુખકમળ પર પરસેવાના બિંદુઓ શોભતા હતા. મઘના કેફમાં ચકચૂર બલરામે યમુના જળમાં વિહાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે યમુનાને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, ‘તું અહીં આવ, મારે તારા જળમાં વિહાર કરવો છે.’ પરંતુ યમુનાએ બલરામના વાક્યોનો અનાદર કર્યો. તેથી બલરામ અતિશય ગુસ્સે થયા. તેણે પોતાના આયુધરૂપી હળની ધારદાર અણી પૃથ્વીમાં ભરાવીને યમુના નદીનું વહેણ પોતા

તરફ ખેંચું અને બોલ્યા કે, ‘અરે પાપિણી યમુને ! તું મારી આજ્ઞા માનતી નથી, મારી સમીપે આવતી નથી અને તારી ઈચ્છા મુજબ જ તું વહે છે. માટે હવે તું જોઈ લે મારા હળથી હું તારા વહેણના સેંકડો ટુકડા કરી નાખીશ. (૧૫ થી ૨૩)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ પ્રકારનો બલરામનો આક્રોશ સાંભળી ભયભીત થયેલી યમુના નદી બલરામને શરણે આવી. તેણે પ્રાર્થનાપૂર્વક કહ્યું કે, ‘હે બલરામ ! તમે જગતના પતિ છો. સમગ્ર પૃથ્વીને તમે ધારી રહ્યા છો. આપના પરાક્રમનું માપ થઈ શકે નહિ. હે ભક્તવત્સલ ! હું તમારે શરણે છું. (૨૪ થી ૨૬)

તેની પ્રાર્થનાથી બલરામે તને મુક્ત કરી અને પછીથી ગોપીઓની સાથે તેણે યમુનાજળમાં વિહાર કર્યો. યથેષ્ટ જળવિહાર કરીને તેઓ બહાર નીકળ્યાં. બલરામે શ્યામ વસ્ત્રો અને સુંદર માળાઓ પહેરી શરીર પર ચંદનનો લેપ કર્યો. તે અતિશય શોભવા લાગ્યા. (૨૭ થી ૨૮)

બલરામે જે સ્થળેથી યમુનાને ખેંચી હતી ત્યાંથી અત્યારે પણ યમુનાનું વહેણ વળાંક લેતું ચાલે છે. વ્રજ સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરનાર તેઓના ચિત્તને આકર્ષક બલરામ વ્રજમાં જે બે માસ રહ્યા એ તો વ્રજવાસીઓ માટે એક રાત્રિ જેવા જ થયા. (૩૦, ૩૧)

एवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो ब्रजे ।

रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥ ३१ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત્ પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘યમુનાકર્ષણ’ નામે પાંસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૬ મો

પૌંડ્રક તથા તેના મિત્રોનો નાશ

श्रीशुक उवाच = नंदव्रजं गते रामे करुणाधिपतिर्नृप ।

वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બલરામ વ્રજમાં ગયા ત્યાર પછી ઉત્તર પ્રદેશમાં ‘કર્ષ’ રાજ્યનો અધિપતિ ‘પૌંડ્રક’ વાસુદેવે પોતાનો રાજદૂત મોકલીને શ્રીકૃષ્ણને સંદેશો કહેવરાવ્યો કે, “ખરેખર વાસુદેવ તો હું જ છું અને અજ્ઞાની મનુષ્યોએ ખોટી રીતે તમારી પ્રશંસા કરીને જગતપતિ વાસુદેવ તરીકે તમારી પ્રસિદ્ધિ કરી છે તે ખોટું છે અને તે અજ્ઞાનીઓના વચનોથી ફુલાઈ જઈને હે શ્રીકૃષ્ણ તું પણ તારી જાતને વાસુદેવના અવતાર તરીકે માનીને ફુલાતો ફરે છે, એ પણ ખોટું જ છે. પોતાના રાજદૂત દ્વારા પૌંડ્રકે શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રકારનો સંદેશો કહેવરાવ્યો અને દ્વારિકા આવેલા એ દૂતે સભામાં આવીને શ્રીકૃષ્ણને એ સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. (૧ થી ૪)

આવેલા દૂતે કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! અમારા રાજા પૌંડ્રકે સંદેશો કહેવરાવ્યો છે કે, જીવાત્મા પ્રત્યે કૃપા કરીને હું પોતે જ વાસુદેવરૂપે અવતરેલો છું. મારા સિવાય બીજો કોઈ વાસુદેવ છે જ નહિ. હે શ્રીકૃષ્ણ ! તું તો ખોટો વાસુદેવ છો. માટે હવેથી વાસુદેવ નામનો તારે ઉપયોગ કરવો નહિ અને સુદર્શનચક્ર

વગેરે જે અમારા આયુધો છે તેનો તું ઉપયોગ કરે છે તે આયુધોનો હવેથી ઉપયોગ તારે કરવો નહિ, અને તું મારી શરણાગતિ સ્વીકાર અથવા તું મારી સાથે યુદ્ધ કર. (૫, ૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! અલ્પબુદ્ધિવાળા આ પૌંડ્રકને બીજા રાજાઓએ ઉશ્કેરેલો અને તેથી જ તેણે શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રકારનો સંદેશો કહેવરાવેલો. તેનો સંદેશો સાંભળીને રાજા ઉગ્રસેન વગેરે સભાસદો હસવા લાગ્યા. સંદેશો લાવનાર દૂતને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, તું તારા રાજાને કહેજે કે, આપણા સંદેશાનો શ્રીકૃષ્ણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે તે આ પ્રકારે છે, ‘હે મૂર્ખ ! તું જેની સાથે રહીને આ પ્રકારની બડાઈની વાતો કરે છે તે તારા મિત્રો સહિત તારી બડાઈનું અભિમાન હું ઉતારીશ અને તારાં ચિન્હોની જાણકારી તને ત્યારે જ મળશે. ઓ અજ્ઞાની પૌંડ્રક તું રણભૂમિમાં ટળવળીશ. તારા શબને કાગડા, ગીધ વગેરે વિંટળાઈ વળશે. આટલા સમાચાર તારા રાજાને તું આપજે. (૭ થી ૯)

શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં બધાં વાક્યો દૂતે પૌંડ્રકને કહ્યાં અને પૌંડ્રકનો પરાજય કરવા માટે રથમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણ કાશી તરફ ગયા અને તે સમાચાર પૌંડ્રકને મળ્યા. તેથી પૌંડ્રક પણ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. સૈન્ય સહિત આવેલા શ્રીકૃષ્ણનો તેણે સામનો કર્યો. પૌંડ્રકનો મિત્ર કાશી નરેશ પૌંડ્રકની મદદે આવ્યો. તે ત્રણ અક્ષૌહિણી સૈન્ય લાવેલો. (૧૦ થી ૧૨)

શ્રીકૃષ્ણની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલ પૌંડ્રકે બનાવટી શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કર્યા હતાં. તેણે શ્રીકૃષ્ણની સમાન વેશ ધારણ કર્યો હતો. પોતાના રથ ઉપર ગરુડના ચિન્હવાળી ધજા રાખી હતી. કાનમાં કુંડળ, મસ્તકે મુગટ, વૈજયંતીમાળા, પીતાંબરધારી એ પૌંડ્રકને જોઈને શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ જ હસવું આવ્યું. (૧૩ થી ૧૫)

પોતાના મિત્ર કાશીનરેશ સહિત પૌંડ્રક વિવિધ અસ્ત્રશસ્ત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણ સામે લડવા લાગ્યા. પ્રલયકાળનો અગ્નિ જેમ સર્વનો નાશ કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણે તેઓનાં સર્વ અસ્ત્રશસ્ત્રોનો વિનાશ કર્યો. તેનું સર્વ સૈન્ય નાશ થયું. આથી રણભૂમિ રૂદ્રના વિહાર સ્થાન સમાન બની ગઈ. (૧૬ થી ૧૮)

પૌંડ્રકને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘હે પૌંડ્રક ! તારા સંદેશા પ્રમાણે હું તારા ઉપર અસ્ત્રશસ્ત્રોના પ્રહાર કરું છું, અને હે મૂર્ખ ! તું વાસુદેવ નામની ખોટી રીતે તારી પ્રસિદ્ધિ કરવા ઈચ્છે છે એ નામનો ત્યાગ કરવાની હું તને આજે ફરજ પાડીશ, અને એમ હું નહિ કરી શકું તો હું તારે શરણે આવીશ. (૧૯, ૨૦)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે પૌંડ્રક ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરીને પૌંડ્રના રથનો નાશ કર્યો અને ત્યાર પછી સુદર્શનચક્રથી તેનું મસ્તક કાપી નાખ્યું અને ત્યાર પછી સુદર્શનચક્રથી કાશી નરેશનું મસ્તક કાપીને એ મસ્તકને કાશીનગરીમાં તેની રાજ કચેરીમાં ફેંક્યું. (૨૧, ૨૨)

શ્રીકૃષ્ણના આ પરાક્રમની સિદ્ધો, ચારણો વગેરે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા. વેરભાવથી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરનાર પૌંડ્રક સદ્ગતિ પામ્યો. કાશીની રાજસભામાં આવેલા એ મસ્તકને જોઈને લોકો વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ કોનું મસ્તક હશે ? ઝીણવટ ભરી તપાસને અંતે જાણવા મળ્યું કે, આ મસ્તક તો આપના રાજાનું જ છે. પછી તો કાશીનરેશનો પરિવાર તથા તેની પ્રજા વગેરે સર્વે ખૂબ શોક કરવા લાગ્યા અને તેના પુત્ર સુદક્ષિણે પોતાના પિતાના એ મસ્તકનો

અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, મારા પિતાને મારનારનો હું વિનાશ કરીશ અને આ કાર્ય કરી હું પિતૃઋણથી મુક્ત થઈશ. (૨૩ થી ૨૭)

વેરનો બદલો લેવા માટે તેણે રાજપુરોહિતની સલાહ લીધી અને તેની સલાહ મુજબ તેણે ભગવાન શંકરની ભક્તિપૂર્વક આરાધના કરી. એ આરાધનાથી કાશીવિશ્વનાથ ભગવાન શંકર તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માગવાનું કહ્યું. તેણે વરદાન માંગ્યું કે, ‘મારા પિતાનો નાશ કરનારનો વિનાશ થાય તે ઉપાય બતાવો.’ તેની માગણી મુજબ ઉપાય બતાવતા ભગવાન શંકરે કહ્યું કે, ‘હે સુદક્ષિણ ! બ્રાહ્મણોને સાથે રાખીને ઋત્વિજની માફક કાર્ય કરનાર તું દક્ષિણાગ્નિનું અભિચાર મંત્રોથી તું પૂજન કરે તો તારું કામ સિદ્ધ થશે.’

પરંતુ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર ઉપર જ આ પ્રયોગ સિદ્ધ થશે. જે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતો હશે તેની ઉપર આ પ્રયોગ નિષ્ફળ જશે.’ આ પ્રકારે વરદાન આપીને શિવજી અંતર્ધાન થયા અને શિવજીના આદેશ મુજબ સુદક્ષિણે એ પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો. (૨૮ થી ૩૧)

તેનો આ અભિચાર પ્રયોગ પૂરો થયો કે તરત જ પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન શક્તિશાળી તેજસ્વી અગ્નિ પુરુષરૂપે યજ્ઞકુંડમાંથી પ્રગટ થયા. તેની ભ્રૂકૃટિ, દાઢો, મુખ, ભયંકર હતા. ત્રિશૂળધારી તે પુરુષ ખૂબ જ લાંબી ડાંફથી પગલા ભરતો હતો. તેની સાથે ભૂતગણો પણ હતા. સુદક્ષિણના કહેવાથી તે દ્વારિકા તરફ ગયો. દ્વારિકા પહોંચેલા આ અગ્નિપુરુષને જોઈને સર્વે દ્વારિકાવાસી ભય પામ્યા અને ભયભીત તેઓને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ અગ્નિદેવથી અમારું રક્ષણ કરો. ગભરાયેલા તેઓને શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શનચક્ર વડે તે અગ્નિપુરુષનો સામનો કર્યો. અગ્નિપુરુષ સુદર્શનચક્રથી અતિ પીડા પામ્યો. તેનું મુખ ભાંગી ગયું અને તે ત્યાંથી પાછો ભાગી અને જે સ્થળે અભિચાર પ્રયોગ ચાલુ હતો તે સ્થળે આવીને યજ્ઞકુંડ અને ઋત્વિજો અને યજમાન જે સુદક્ષિણ તે સહિત સમગ્ર કાશીનગરીનો નાશ કર્યો અને તે સર્વને ભસ્મભૂત કરી નાખ્યા. (૩૨ થી ૪૦)

સાથોસાથ સુદર્શનચક્ર પણ તેની પાછળ પાછળ ગયું અને તેમે પણ સમગ્ર કાશીને ભસ્મીભૂત કરવામાં વધારો કર્યો અને પાછું તે સુદર્શનચક્ર દ્વારિકામાં શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચી ગયું. જો કે શ્રીકૃષ્ણનો તે કોઈને દુઃખ દેવાની ઈચ્છા હતી જ નહિ પરંતુ કાશી નરેશ સુદક્ષિણે પોતની હાથે જ પોતાનું અનિષ્ટ કર્યું. (૪૧, ૪૨)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આ ઉત્તમ ચરિત્ર જે મનુષ્ય સાંભળે કે સંભળાવે તે મનુષ્ય પાપરહિત થાય છે. (૪૩)

य एनं श्रावते त्मर्त्यं उत्तमश्लोकविक्रमम् ।

समाहितो वा शृणुयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘પોંડ્રક વધ’ નામે છાંસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૭ મો

બલરામકૃત દ્વિવિદ વાનર વધ

રાજોવાચ = ભૂયોઽહં શ્રોતુમિચ્છામિ રામસ્યાદ્ભુતકર્મણઃ ।

અનન્તસ્યાપ્રમેયસ્ય યદન્યત્ કૃતવાન્ પ્રભુઃ ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું કે, હે શુકદેવજી ! આશ્ચર્યકારક પરાક્રમો કરનાર શક્તિશાળી બલરામે બીજા જે કોઈ પરાક્રમો કર્યા હોય તે સર્વે સાંભળવાની મારે ઈચ્છા છે. માટે તેના પરાક્રમો મને કહો. (૧)

શુકદેવજીએ કહ્યું કે, હે રાજન ! દ્વિવિદ નામનો એક મોટો વાનર હતો તે મહાન પરાક્રમી હતો અને સુગ્રીવનો મિત્ર હતો. તેના ભાઈનું નામ મેંદ હતું. આ દ્વિવિદને નરકાસુર સાથે પણ મિત્રતા હતી. તે નરકાસુરનો શ્રીકૃષ્ણે વધ કરેલો. મિત્રની હત્યાનું વેર વાળવા માટે દ્વારિકા તરફના પ્રદેશોનાં શહેરો, નગરો, ગામડાંઓનો તે નાશ કરવા લાગ્યો. તેમજ નેસડાઓ, ખીમો, જંગલો વગેરે વિસ્તારોમાં અગ્નિ લગાડીને તેનો નાશ કરતો. આ બળવાન વાનર ક્યારેક ક્યારેક મોટા મોટા પર્વતો ઉપાડીને શહેરો ઉપર ફેંકતો. દસ હજાર હાથીની સમાન બળવાન આ વાનર ક્યારેક સમુદ્રમાં ઊભો રહીને સમુદ્રના કિનારાનાં ગામોનો સમુદ્રના જળથી વિનાશ કરતો તથા ઋષિઓના આશ્રમોમાં જઈને આશ્રમોના વૃક્ષોનો નાશ કરતો. અતિશય લુચ્ચો આ વાનર ઋષિઓના યજ્ઞોમાં જઈને પોતાના મૂત્રથી યજ્ઞને અપવિત્ર કરતો અને ક્યારેક ક્યારેક આ વાનર સ્ત્રી કે પુરુષનું અપહરણ કરીને તેને પહાડની ગુફામાં પૂરી દેતો. આ રીતે પ્રજાને ત્રાસ આપનાર આ વાનરે શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યમાં હાહાકાર મચાવી દીધો. એકવાર આ વાનર ગિરનાર પર્વતના પ્રદેશમાં ફરતો હતો. તેવામાં તેણે સુંદર ગીતો સાંભળ્યાં. તેથી તે જે દિશામાંથી ગીતોનો મધુર સ્વર સંભળાતો હતો તે તરફ ચાલ્યો. આગળ વધતાં તેણે જોયું કે સર્વાંગસુંદર અતિ શ્રેષ્ઠ બલરામ સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઊભા છે અને સ્ત્રીઓ સુંદર ગીત ગાય છે. વારૂણી મધનું પાન કરવાથી મદોન્મત્ત થયેલા બલરામનાં નેત્રો વિહ્વળ અને લાલધૂમ જણાતાં હતાં. બલરામને જોઈને આ વાનરે કિલકિલાટ શબ્દો કર્યો અને વૃક્ષોને કંપાવવા લાગ્યો. આ રીતે તે વાનર બલરામને પોતાનો પ્રભાવ બતાવવો લાગ્યો. (૨ થી ૧૧)

યુવાન અવસ્થાવાળી ચંચળ સ્વભાવની સ્ત્રીઓને આ વાનરનું નિર્લજ્જપણું જોઈને હસવું આવ્યું અને તેઓ પરસ્પર જોઈને હસવા લાગી. આ દ્વિવિદ વાનર તે સ્ત્રીઓ સામે જોઈને બિભત્સ અને અશ્લીલ ચેનવાળા કરવા લાગ્યો અને સ્ત્રીઓની સમીપે આવવા લાગ્યો. શૂરવીર બલરામે આ બધું જોયું અને તે ક્રોધિત થયા અને તેણે વાનરને એક પથ્થર માર્યો. પરંતુ ચબરાક વાનરે તે પથ્થરનો ઘા છટકાવી દીધો. એટલું જ નહિ બલરામનો જે મઘકુંભ હતો તે પણ તે ઉપાડી ગયો. આથી બલરામ અતિ ગુસ્સે થયા. અધૂરામાં પૂરું તે વાનરે બલરામની નજર સામે એ મઘકુંભને ફોડી નાખ્યો અને હસવા લાગ્યો તથા સ્ત્રીઓના વસ્ત્રો ફાડવા તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. વાનરની ઉદ્વેગતાઈ અને તેણે પ્રજામાં જે હાહાકાર મચાવેલો તેની બલરામને ખબર જ હતી અને વધારામાં તેણે પોતાની સમક્ષ જ આ ઉદ્વેગતાઈ કરી. તેથી અતિ ક્રોધિત થયેલા બલરામ પોતાના બંને આયુધ હથ અને મુશળ લઈને તેની સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા.

આ તરફ તે વાનર પણ લડવા તૈયાર થયો. પ્રથમ તો તેણે મોટા સાગના વૃક્ષને ઉપાડીને બલરામના મસ્તક ઉપર પ્રહાર કર્યો. પરંતુ બલરામે તે વૃક્ષને અધવચ્ચેથી જ પકડીને ભાંગી નાખ્યું અને વાનરના મસ્તક ઉપર મુશળનો પ્રહાર કર્યો. મુશળ પ્રહારથી તેનું મસ્તક ફુટી ગયું. તે લોહીલુહાણ થયો. છતાં પણ તે શૂરવીર વાનરે મુશળ પ્રહારથી પીડાને ગણકારી નહિ અને તેણે બીજું વૃક્ષ ઉપાડીને બલરામ ઉપર ફેંક્યું. અતિ ગુસ્સે થયેલા બલરામે એ વૃક્ષના કટકે કટકા કરી નાખ્યા. ફરીવાર વાનરે બલરામ ઉપર વૃક્ષનો ઘા ઝીંક્યો. તેના પણ બલરામે ટુકડા કરી નાખ્યા. આ રીતે તેણે ઘણા સમય સુધી બલરામ સાથે યુદ્ધ કર્યું. મોટા વૃક્ષોનો નાશ થયો ત્યારે તેણે બલરામ સામે પથ્થરો ફેંકવા માંડ્યા. પરંતુ બલરામે પથ્થરોનો પણ સામનો કર્યો. છેવટે એ વાનર તાડ જેટલા લાંબા પોતાના હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળીને બલરામને પકડવા દોડ્યો અને તેણે બલરામની છાતીમાં મુક્કો માર્યો. તેથી યાદવેન્દ્ર બલરામે ક્રોધિત થઈને એ વાનરેન્દ્રની હાંસડીના ઉપર બે હાથથી જોરદાર મુક્કો માર્યો. તેથી એ વાનર લોહીની ઊલટી સાથે જ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. તેના પછડાટથી વન સહિત મહાપર્વત પણ કંપી ઉઠ્યો. બલરામના આ પરાક્રમની સિદ્ધોએ પ્રશંસા કરી. મુનિઓ જય જય શબ્દ ઉચ્ચારવા લાગ્યા. દેવોએ બલરામને પુષ્પોથી વધાવ્યા. બધા જ લોકોએ પ્રણામ પૂર્વક બલરામની પ્રશંસા કરી. જગતને દુઃખ દેનાર દ્વિવિદ વાનરનો વધ કરીને સ્ત્રીઓ સહિત બલરામ દ્વારિકા આવ્યા. (૧૨ થી ૨૭)

एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ।

संस्तूयमानो भगवान् जनैः स्वपुरमाविशत् ॥ २७ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘દ્વિવિદ વાનર વધ’ નામે સડસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૮ મો

બલરામ દ્વારા હસ્તિનાપુરકર્ષણ તથા સાંબનો વિવાહ

श्रीशुक उवाच = दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिजयः ।

स्वयंवरस्थामहरत् सांबो जांबवतीसुतः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! દુર્યોધનને લક્ષ્મણા નામે એક કન્યા હતી. તેણે એ કન્યાનો સ્વયંવર રાખેલો. એ સ્વયંવરમાં જાંબવતીપુત્ર સાંબ ગયેલો અને તેણે એ સ્વયંવરમાં લક્ષ્મણાનું અપહરણ કર્યું. તેના આ કૃત્યથી સર્વે કૌરવો ગુસ્સે થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, આ યુવાન અવિવેકી છે કારણ કે કન્યાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેણે કન્યાનું અપહરણ કર્યું અને આપણું અપમાન કર્યું છે માટે તેને પકડીને જેલમાં પુરાવો. અને યાદવો આપણને શું કરી લેવાના છે ? કારણ કે તેઓ આપણી સહાયતાથી જ આગળ આવ્યા છે અને આપણો જ પ્રદેશ તે ભોગવે છે. (૧ થી ૩)

તેઓએ વિચાર્યું કે, કદાચ યાદવો આપણી સામે લડવા આવશે તો પણ તેઓ પરાજિત થવાના જ અને આપણે તેઓનો ગર્વ નાશ કરીશું જ. પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરે તેની ઈન્દ્રિયો આપોઆપ શાંત થાય છે. એ રીતે સાંબને પકડવાથી યાદવો તેની મેળે જ સીધા થઈ જશે. આમ વિચારી ભીષ્મપિતાની

આજ્ઞાથી દુર્યોધન વગેરે સાંબને પકડવા દોડ્યા. મહારથી સાંબ એકલો જ હતો છતાં તેણે ધનુષ્ય ચડાવી કૌરવોનો સામનો કર્યો. છતાં પણ તે એકલો હતો તેથી અંતે કૌરવોના હાથથી પકડાઈ ગયો. પરંતુ તેને પકડવામાં તેઓએ ઘણા સારથિ, યોદ્ધા વગેરના જાન ગુમાવ્યા. મહામુશ્કેલીથી પકડાયેલા સાંબને તેઓએ કેદમાં પૂર્યો. (૪ થી ૧૨)

કૌરવોએ સાંબને કેદમાં પૂર્યો છે તે સમાચાર યાદવોને નારદજી દ્વારા મળ્યા. તેથી શ્રીકૃષ્ણ સહિત સર્વે યાદવો કૌરવો પ્રત્યે ગુસ્સે થયા અને ઉગ્રસેનની આજ્ઞા મેળવીને તેઓ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. કુટુંબીજનોમાં પરસ્પર કલેશ ન થાય તો સારું એવું ઈચ્છનાર બલરામે મુખ્ય યાદવોને સમજાવ્યા.

ત્યારપછી મુખ્ય મુખ્ય યાદવો તથા બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને બલરામ હસ્તિનાપુર ગયા. શહેરની સમીપના બગીચામાં બધા ઉતર્યા અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સમાચાર આપવા માટે ઉદ્ધવજીને રાજ્યસભામાં મોકલ્યા. ત્યાં જઈને ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેને ઉદ્ધવજીએ પ્રણામ કર્યા અને સમાચાર આપ્યા કે, આપને મળવા માટે બલરામ આવ્યા છે અને તેઓ બગીચામાં ઊતર્યા છે. (૧૩ થી ૧૭)

પ્રિય સંબંધી બલરામ મળવા આવ્યા છે તે સમાચાર સાંભળીને સર્વે પ્રસન્ન થયા. તેઓએ ઉદ્ધવજીનું સ્વાગત કર્યું અને માંગલિક દ્રવ્યો તથા વિવિધ ભેટો લઈને બલરામનો સત્કાર કરવા તેઓ બલરામને ઉતારે ગયા. સ્નેહપૂર્વક બલરામને મળ્યા. મધુપર્ક વગેરેથી બલરામનું સ્વાગત કર્યું અને બલરામનો પ્રભાવ જાણનારા તેઓએ બલરામને પ્રણામ કર્યા. પછીથી પરસ્પર એકબીજાને મળ્યા. પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને ત્યારપછી ધીર અને ગંભીર વાણીથી બલરામ તેઓને કહેવા લાગ્યા. (૧૮ થી ૨૦)

બલરામે તેઓને કહ્યું કે, રાજાઓના રાજા ઉગ્રસેને તમોને જે આજ્ઞા કરી છે તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો અને તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરો. તેમાં વિલંબ કરશો નહિ. રાજા ઉગ્રસેને કહેવરાવ્યું છે કે, અસહાયી એકલો જ નાનો બાળક સાંબ તેને તમે ઘણા યોદ્ધા સાથે મળીને જ પરાજિત કર્યો છે અને કેદમાં પૂર્યો છે. એ તમે અધર્મ કર્યો છે. પરંતુ સગા-સંબંધીઓમાં પરસ્પર કલેશ ન થાય અને પરસ્પર એકતા જળવાઈ રહે એવા શુભ આશયથી તમારો આ અપરાધ હું સહન કરું છું. માટે તમે સમજી વિચારીને સાંબને કેદમાંથી મુક્ત કરો. (૨૧, ૨૨)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! પ્રભાવ, ઉત્સાહ અને બળપૂર્ણ બલરામની વાણી કૌરવોએ સાંભળી અને તેઓ ક્રોધે ભરાયા. તેઓ બોલી ઊઠ્યા કે, જુઓ તો ખરા કે કાળની કેવી વિચિત્રતા છે ? આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, ખાસડું મસ્તક ઉપર બેસવાની ઈચ્છા રાખે છે, આવી વાત કરનારને એટલી ખબર નથી કે મસ્તક ઉપર તો મુગટ જ શોભે. (૨૩, ૨૪)

આ યાદવો જ્યારથી આપણી સાથે વેવાઈ-વેલાના સંબંધથી સંકળાયા ત્યારથી તેઓ ભોજન-પાણી, બેસવું, સૂવું વગેરે કાર્યો આપણી સાથે કરતા થયા છે. ઉપરાંતમાં તેઓને રાજ્યાસન આપીને આપણે તેઓને આપણી સમાન બનાવ્યા છે. અરે ! આ યાદવો તો આપણી બેદરકારીનો લાભ ઉઠાવીને આપણાં જ છત્ર, ચામર, મુગટ, રાજ્યાસન વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. આ તો દૂધપાન કરાવીને ઉછરેલો સર્પ દૂધપાન કરાવનારનું જ મૃત્યુ કરે તેવું થયું છે. યાદવોને આપેલાં આપણાં જ રાજ્યચિહ્નો

આપણે માટે શત્રુરૂપ બન્યા છે. માટે એ ચિહ્નો આપણે પાછાં લઈ લેવાં જોઈએ. અફસોસ તો એ વાતનો છે કે, આપણી દયાથી વૃદ્ધિ પામેલા યાદવો લાજશરમ મૂકીને આજે આપણને આજ્ઞા કરે છે. જે બકરાને સિંહે પકડ્યું હોય તે બકરાને ગાડર લઈ શકે નહિ. એ જ રીતે ભીષ્મ, અર્જુન, દ્રોણ વગેરેએ જે વસ્તુ ન આપી હોય તે વસ્તુને ઈન્દ્ર પણ લઈ શકે નહિ. આમ કહીને તેઓ શહેરમાં જતા રહ્યા. (૨૫ થી ૨૮)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! પ્રતિષ્ઠિત કુળમાં જન્મેલ, સભ્યતા રહિત કૌરવો મદોન્મત્ત બન્યા હતા અને એથી જ તેઓએ બલરામને તિરસ્કારપૂર્ણ વાક્યો સંભળાવ્યાં. તેઓનાં વાક્યો સાંભળીને બલરામે તેની દુષ્ટતાનો વિચાર કર્યો અને બલરામ મનમાં હસવા લાગ્યા અને પછીથી ગુસ્સે થયેલા બલરામ પોતાની સાથે આવેલા સંબંધીઓ સાંભળે તે રીતે કહેવા લાગ્યા. (૨૯ થી ૩૧)

બલરામ બોલ્યા કે, વિવિધ પ્રકારના મદોથી ઉદ્ભવ થયેલા દુષ્ટ લોકો શાંતિ નથી ઈચ્છતા. પશુઓ ધોકાના મારથી જ સીધા ચાલે છે તે જ રીતે આ લોકોને પણ દંડ દઈશું ત્યારે જ તેઓને શાંતિ થશે. ક્રોધિત યાદવોને મેં અને શ્રીકૃષ્ણે ધીરજપૂર્વક સમજાવ્યા. યાદવો તથા કૌરવો વચ્ચે સંપ-સુલેહ જળવાઈ રહે એવા ઈરાદાથી હું અહીં આવ્યો. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે, મંદબુદ્ધિ આ લોકો કલેશપ્રિય છે અને તેથી જ તેઓ ન બોલવાના શબ્દો બોલીને મારું અપમાન કરીને ગયા છે. (૩૨, ૩૩)

અને ભોજ, વૃષ્ણિક, અન્ધક વગેરે કુળવાન રાજાઓ ઉગ્રસેનને રાજા તરીકે સ્વીકારે છે અને દેવો પણ ઉગ્રસેનની આજ્ઞા માને છે. રાજા ઉગ્રસેનની તો કૌરવોને કોઈ ગણતરી જ નથી અને સુધર્મા નામનો દેવોનો સભાષંડ તથા સ્વર્ગનું પારિજાત વૃક્ષ વગેરે પોતાને સ્વાધીન કરનાર શ્રીકૃષ્ણ શું રાજ્યાસાનને યોગ્ય નથી ? છતાં આ કૌરવો કેવી વાતો કરે છે ! સર્વને ઐશ્વર્યદાત્રી લક્ષ્મી પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવા કરે છે એ શ્રીકૃષ્ણ શું રાજ્યચિહ્નોને લાયક નથી ? અરે, તીર્થવાસી, તપસ્વી, યોગીઓ પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણને તીર્થરૂપ જાણીને તેની સેવા કરે છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજ મસ્તકે ચડાવે છે ! અને બ્રહ્મા, લક્ષ્મી અને હું પણ જેના અંશમાત્ર છીએ. ગંગાજી પણ જેનાં ચરણ સંબંધથી ત્રિલોકપાવની બન્યાં છે, એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને રાજ્યાસનની શી ગણના છે ? કૌરવોની વાત તો વિચારો ? તેઓ કહે છે કે, કૌરવોએ આપેલ પૃથ્વીના એક ટુકડા ઉપર યાદવો રાજ કરે છે. યાદવો ખાસડા જેવા અને કૌરવો મસ્તક જેવા ! વાહ ! આ તે કેવી વાત કહેવાય ?

મધપાનથી છકી ગયેલા મદોન્મત્ત માણસો જેમ ફાવે તેમ બોલે એ જ રીતે રાજ્યમદથી મદાંધ થયેલા કૌરવોનાં આ વાક્યો સમર્થ માણસ સહન કરે જ નહિ. કાંઈ વાંધો નહિ, હવે હું તેને બરાબરની શિક્ષા કરીશ. હમણાં જ હું પૃથ્વીમાંથી કૌરવોનો નાશ કરી નાખીશ. આમ કહીને બલરામ ઊભા થયા. જગતનો વિનાશ કરવા તૈયાર થયા હોય એ રીતે ગુસ્સે થયેલા બલરામે પોતાના આયુધરૂપી હળ હાથમાં લીધું અને હળની તીક્ષ્ણ અણી પૃથ્વીમાં ભરાવી અને સમગ્ર હસ્તિનાપુરને ઉખાડીને ગંગામાં ફેંકી દેવા માટે તે હસ્તિનાપુરને હળથી ખેંચવા લાગ્યા. તેથી સમગ્ર હસ્તિનાપુર હચમચી ઊઠ્યું. કેમ જાણે ભૂકંપ થયો હોય ! સર્વને એમ લાગ્યું કે ઘડી બે ઘડીમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં ફેંકાઈ જશે. આ પ્રકારનાં સંકટમાં ડૂબેલા સર્વે કૌરવો ગભરાઈ ગયા અને મોતના મુખમાંથી છુટકારો ઈચ્છતા એ કૌરવોએ તરત જ સાંબને કેદમાંથી મુક્ત કર્યો અને પોતાની કન્યા લક્ષ્મણને તેની સાથે રાખીને તેઓ બલરામને શરણે ગયા. (૩૪ થી ૪૩)

શરણાગત કૌરવો બલરામને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, હે બલરામ ! તમારો પ્રભાવ અમે જાણી શક્યા નહિ. મૂઢ અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અમોએ તમારો અપરાધ કર્યો. તે તમે ક્ષમા કરો. તમે તો જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરો તેવા શક્તિશાળી છો. સમગ્ર જગતને રમકડું માનનારા આપની આગળ આ લોકો તો રમકડાં જેવા છે. અનંત મસ્તકવાળા આપ ખરેખર અનંત છો. સમગ્ર ભૂમંડળને આપ પુષ્પની માળા માફક ધારી રહ્યા છો અને અમારી પ્રત્યે આપે જ ક્રોધ કર્યો, તે વેર વાળવા માટે નહિ પરંતુ સર્વને બોધ આપવા કર્યો છે એમ અમે માનીએ છીએ. અમો તમોને નમસ્કાર કરીએ છીએ અને તમારા શરણાગત છીએ. ભયથી થરથરતા કૌરવોએ આ પ્રકારે બલરામની સ્તુતિ કરી અને તેને પ્રસન્ન કર્યા. આશ્વાસન અને અભયદાન આપતા બલરામે તેઓને કહ્યું કે, હવે તમો ભય રાખશો નહિ, મારું તમને અભયદાન વચન છે. ત્યારપછી દુર્યોધને પોતાની પુત્રીનો વિવાહ સાંબ સાથે કર્યો અને હાથી, અશ્વો, રથો, દાસીઓ વગેરે પોતાની પુત્રીને કરિયાવરમાં આપ્યાં. બલરામે એ સર્વનો સ્વીકાર કર્યો અને કૌરવોએ સર્વનું સન્માન કર્યું. ત્યારપછી નવદંપતીને સાથે લઈને બલરામ વગેરે યાદવો દ્વારિકામાં આવ્યા. દ્વારિકાવાસીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક તેઓનું સ્વાગત કર્યું અને કૌરવો દ્વારા જે કાંઈ અનુભવો થયા હતા તે સર્વે સભામાં બલરામે કહ્યા. (૪૪ થી ૫૩)

હે રાજન્ ! અત્યારે પણ હસ્તિનાપુરનો દક્ષિણ તરફનો ભાગ ઊંચો અને ગંગા તરફનો ભાગ નીચો પડીને ખાંગો થઈ ગયેલો જણાય છે. બલરામના પરાક્રમની એ સાક્ષી પૂરે છે. (૫૪)

अद्यापि च पुरं ह्येतेत् सूचयद् रामविक्रमम् ।

समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनुदृश्यते ॥ ૫૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘હસ્તિનાપુરકર્ષણ’ નામે અડસઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬૯ મો

શ્રીકૃષ્ણનું ગૃહસ્થજીવન

શ્રીશુક ઉવાચ = નરકં નિહતં શ્રુત્વા તથોદ્વાહં ચ યોષિતામ્ ।

કૃણ્ણેનૈકેન બહ્વીનાં તદ્વિદક્ષુઃ સ્મ નારદઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન્ ! શ્રીકૃષ્ણે નરકાસુરને માર્યો તથા તેણે અનેક સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યા. આ બધી વાત નારદજીએ સાંભળી અને તેણે વિચાર કર્યો કે, અનેક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન કેવું હશે ? જોઈને જરા અનુભવ તો કરું. આમ, વિચારીને નારદજી દ્વારિકા આવ્યા. તેણે જોયું કે, સમીપના બગીચાઓનાં વૃક્ષોમાં રહેલાં પક્ષીઓના તથા પુષ્પોની સુગંધ લેતા ભ્રમરાઓના મધુર ગુંજારવથી દ્વારિકા ગુંજી રહી હતી. સ્વચ્છ જળપૂર્ણ સરોવરમાં વિવિધ કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં. ત્યાં હંસ, સારસ પક્ષીઓ મધુર સ્વરથી કલરવ કરતાં હતાં. વિવિધ મણિઓથી પ્રકાશિત સોના-ચાંદીના રાચરચીલાવાળા નવ લાખ મહેલોથી દ્વારિકા શોભતી હતી. તેમાં વિવિધ પ્રકારના રાજમાર્ગો હતા. ચૌટાઓ, બજારો, શાળાઓ, સભાસ્થાનો, દેવાલયો વિવિધ પ્રકારના

સામાન્યમાર્ગો વગેરે સ્થળો સ્વચ્છ અને જળ છંટકાવથી સુંદર શોભતા હતા. સર્વત્ર ધ્વજા-પતાકા ફરકતા હોવાથી માર્ગમાં તડકો પણ જણાતો નહિ. (૧ થી ૬)

આવી સુંદર દ્વારિકામાં સર્વે દિગ્પાળો તથા દેવો આદરપૂર્વક આવતા હતા તે પણ નારદજીએ જોયું. શ્રીકૃષ્ણને સોળ હજાર એકસો આઠ રાણીઓ હતી. તે સર્વેના મહેલો જુદા જુદા હતા. વિશ્વકર્માએ પોતાની શિલ્પકળાની સર્વ કળા દ્વારિકામાં જ વાપરી હોય તેમ જણાતું હતું.

સર્વ મહેલોમાં એક ઉત્તમ રાજમહેલ હતો. તેમાં નારદજીએ પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો. આ મહેલમાં સ્થંભો ઉત્તમ મણિઓથી પ્રકાશિત હતા. તેની ભીંતો ઉપર પણ મણિઓ જડ્યા હતા. વિવિધ પ્રકારના મણિઓથી પ્રકાશિત આ રાજમહેલની ભૂમિ અતિશય શોભતી હતી. નારદજીએ મહેલના મધ્ય ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેણે સુંદર પલંગ બિછાવેલો જોયો. એ પલંગ ઉપર ચંદ્રવ બાંધ્યો હતો, મોતીની માળાઓ લટકાવી હતી. તેની આજુબાજુ હાથીદાંતમાંથી બનાવેલ નંગજડિત ખુરશીઓ હતી તથા વિવિધ વસ્ત્રો-આભૂષણોથી સુશોભિત દાસ-દાસીઓ સેવામાં હાજર હતાં, તે પણ નારદજીએ જોયું. મણિ અને રત્નોના પ્રકાશથી પ્રકાશિત આ મહેલમાં દીવાની કોઈ જરૂર જ હતી નહિ. સુગંધી ધૂપ ચોતરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. મહેલની છાજલી ઉપર બેઠેલા મયૂરો ટહુકા કરતા હતા તથા આનંદથી નૃત્ય કરતા હતા તે પણ તેણે જોયું. સેવા કરનાર દાસ-દાસીઓ હાજર હોવા છતાં રુક્મિણી પોતે જ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતા ચામર ઢોળતાં હતાં. આ બધું નારદજીએ પ્રત્યક્ષ જોયું. પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે નારદજી આવે છે તેથી તરત જ તે પલંગ ઉપરથી ઊભા થયા અને તેણે મુગટ સહિત પોતાનું મસ્તક નારદજીના ચરણમાં મૂકીને તેને નમસ્કાર કર્યા અને બે હાથ જોડી વિનંતીપૂર્વક પોતાના શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બેસાડ્યા. (૭ થી ૧૪)

ત્યારપછી તેના ચરણ ધોઈને તે ચરણામૃત શ્રીકૃષ્ણે મસ્તકે ચડાવ્યું. એ જોઈને નારદજીને ખાતરી થઈ કે, લોકો આ શ્રીકૃષ્ણને ‘બ્રહ્મણ્યદેવ’ કહે છે તે ખરેખર સત્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સત્પતિ છે છતાં તે સાધુ-બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કેટલો આદરભાવ રાખે છે ! ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદજીનું પૂજન કર્યું અને મધુરવાણીથી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે, હું આપની શી સેવા કરું ? તે કહો. (૧૫, ૧૬)

નારદજીએ કહ્યું કે, આપ તો વિશ્વનાથ છો. સર્વ સાથે મિત્રતા રાખનાર આપ વિશ્વના હિત માટે અવતાર ધારો છો. આપ સંતો પ્રત્યે જે આદરભાવ રાખો છો તે આપને યોગ્ય જ છે. ઉત્તમજ્ઞાની બ્રહ્માદિ દેવો પણ આપના ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરે છે. સંસારકૂપમાં પડેલા જીવોને આપના ચરણની સેવા એ કૂપમાંથી નિસરવામાં આધારરૂપ બને છે. મુમુક્ષોને મોક્ષ આપનાર આપના ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરતો કરતો જ હું ત્રિલોકીમાં વિચરું છું અને આપને હું પ્રાર્થના કરું છું કે, મને તમારા ચરણારવિંદનું સતત સ્મરણ રહે એવી કૃપા કરો. (૧૭, ૧૮)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણની રજા લઈને નારદજી ત્યાંથી નીકળ્યા અને તે બીજા મહેલમાં ગયા. તો ત્યાં પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણને જોયા. આથી નારદજી આશ્ચર્ય પામ્યા. તે મહેલમાં શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવજી સાથે ચોપાટ રમતા હતા. તેણે જોયું કે નારદજી આવે છે કે તરત જ તે ઊભા થયા. ભક્તિપૂર્વક તેણે નારદજીનો સત્કાર કર્યો અને ઉત્તમ આસન ઉપર બેસાડ્યા અને પ્રણામ કરીને ઊભા રહ્યા. (૧૯, ૨૦)

પોતે કાંઈ જાણતા જ નથી એ રીતે શ્રીકૃષ્ણે નારદજીને પૂછ્યું કે, આપ ક્યારે પધાર્યા છો ? અમે આપને શું આપીએ ? આપ આજ્ઞા કરો તે આજ્ઞા પાળીને અમે અમારો જન્મ સફળ કરીએ. શ્રીકૃષ્ણની વાણી સાંભળીને નારદજીને આશ્ચર્ય થયું અને તે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી ત્રીજે ઘેર ગયા. ત્યાં પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણને સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતા જોયા. ત્યાંથી તે અન્ય ઘેર ગયા તો ત્યાં તેણે તેને અગ્નિહોત્ર કરતા જોયા. વળી ત્યાંથી અન્ય ઘેર ગયા તો ત્યાં તેણે શ્રીકૃષ્ણને પંચયજ્ઞ કાર્યોમાં રોકાયેલા જોયાં. ત્યાંથી અન્ય ઘેર ગયા ત્યાં બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતા દીઠાં. આમ, કોઈક ઘેર સંધ્યાવંદન કરતા, કોઈક ઘેર પુત્રોને રમાડતા, કોઈક સ્થળે ગાયત્રીજપ કરતા, કોઈક ઘેર પટાબાજના ખેલ કરતા, કોઈક ઘેર પલંગ પર પોઢેલા, કોઈક ઘેર ઉદ્ધવજી વગેરેની સાથે ચર્ચાવિચારણા કરતા, કોઈક ઘેર ધર્મકથાઓ સાંભળતા, કોઈક ઘેર પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે હાસ્યવિનોદ કરતા, કોઈક ઘેર સ્વધર્મપાલન કરવામાં તત્પર થયેલા, કોઈક ઘેર આર્થિક બાબતની વિચારણા કરતા, કોઈક ઘેર વિવિધ સંકલ્પો કરતા, કોઈક ઘેર એકાંતમાં બેસીને પરમાત્માનું ધ્યાન કરતા, કોઈક ઘેર વૈભવવિલાસમાં મશગૂલ રહેલા, કોઈક ઘેર વડીલોનું પૂજન કરતા, કોઈક ઘેર યુદ્ધ બાબતની ચર્ચાવિચારણા કરતા તો કોઈક ઘેર બલરામ સાથે બેસીને સત્પુરુષોના અભ્યુદયની વાતો કરતા, કોઈક ઘેર કૌટુંબિક વિવાહવિધિ કરાવતા, કોઈક ઘેર પુત્ર કે પુત્રીઓને અન્ય ગામ મોકલતા, કોઈક ઘેર મહોત્સવને જોઈને આનંદિત થયેલા લોકો ભેળા આનંદ માણતા, કોઈક ઘેર યજ્ઞો કે દેવપૂજન કરતા, કોઈક ઘેર દેવમંદિર, યજ્ઞયાગ વગેરે સત્કર્મો કરતા, કોઈક ઘેર મૃગયા કરવા વનમાં જવાની તૈયારી કરતા, આમ વિવિધ પ્રકારે વિવિધ ક્રિયાઓ કરનાર શ્રીકૃષ્ણને નારદજીએ જોયા. આથી શ્રીકૃષ્ણની માયાનો ઉદય-વિસ્તાર કેવો છે તેનો ખ્યાલ નારદજીને આવી ગયો. પછી તે હસતાં હસતાં શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા. (૨૧ થી ૩૭)

નારદજી કહે હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ યોગેશ્વર છો. આપની માયાનો કોઈ પાર પામી શકે નહિ, પરંતુ તમારા ચરણની સેવા કરનાર અમો તમારી યોગમાયાને કાંઈક અંશે જાણી શકીએ છીએ. છતાં પણ આપના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે તો અમે જાણી શકતા નથી. હું તો ત્રિલોકીમાં સર્વત્ર વિચરું છું અને ત્રિલોકપાવન આપની લીલાનું ગાન કરતાં કરતાં જ સર્વત્ર વિચરણા કરવાની હજુ પણ ઈચ્છા રાખું છું. માટે આપ મને આજ્ઞા આપો. શ્રીકૃષ્ણે નારદજીની પ્રાર્થના સાંભળીને તેને કહ્યું કે, હે દેવર્ષિ નારદ ! ધર્મપાલક, ધર્મોપદેશક, સ્વધર્મનિષ્ઠનો પ્રશંસક અને ધર્મનો આધાર એમ સર્વ પ્રકારે હું ધર્મપરાયણ જ છું. માટે તમારે આ બાબતમાં કોઈ આશ્ચર્ય રાખવાનું નથી. (૩૮ થી ૪૦)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પવિત્ર છે અને કલ્યાણપ્રદ પણ છે. એ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મનું પાલન શ્રીકૃષ્ણ યથાર્થ રીતે કરતા. એ શ્રીકૃષ્ણને સર્વ સ્ત્રીઓના મહેલમાં વિવિધ સ્વરૂપે વિવિધ ક્રિયા કરતા નારદજીએ જોયા તથા તેની યોગમાયાનો વિવિધ પ્રકારનો વિકાસ પણ તેણે જોયો. તેથી શુકદેવજી કહે છે કે, હે પરીક્ષિત ! ધર્મ, અર્થ એ કામ એ ત્રિવિધ પુરુષાર્થમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રીકૃષ્ણે નારદજીનો સ્નેહપૂર્વક સત્કાર કર્યો તેથી પ્રસન્ન થયેલા નારદજી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતા કરતા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. સર્વના કલ્યાણ માટે જ અવતારધારી શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મનું પાલન કરીને પોતાની સ્ત્રીઓનાં હાસ્ય-કટાક્ષો, સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિ અને સેવા સ્વીકારીને તેઓને આનંદિત કરતા હતા. (૪૧ થી ૪૪)

હે રાજન ! જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું કારણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે જે અસાધારણ કાર્યો કર્યા છે તેને જે કોઈ સંભારે, સાંભળે, તેને અનુમોદન આપે તે સર્વનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મોક્ષ કરે છે અને તેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે ભક્તિ થાય છે. (૪૫)

યાનીહ વિશ્વવિલયોદ્ભવવૃત્તિહેતુઃ કર્માણ્યનન્યવિષયાણિ હરિશ્ચકાર ।

યસ્ત્વજ્ઞ ગાયતિ શ્રૃણોત્યનુમોદતે વા ભક્તિર્ભવેદ્ભગવતિ હ્યપવર્ગમાર્ગે ॥ ૪૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થાશ્રમ’ નામે ઓગણસીત્તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૦ મો

બંદિવાન રાજવીઓનો સંદેશ તથા રાજસૂયયજ્ઞ સમાચાર

શ્રીશુક ઉવાચ = અથોષસ્યુપવૃત્તાયાં વ્કુટાન્ કૂજતોઽણપન્ ।

ગૃહીતકણ્ઠયઃ પતિર્ભિર્માધવ્યો વિરહાતુરાઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! પોતાના પ્રિયપતિ શ્રીકૃષ્ણના બાહુપાશમાં સ્વકંઠનું આલિંગન કરીને રાત્રિએ સૂતેલી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ પ્રાતઃકાળમાં કૂકડાનો અવાજ સાંભળીને પતિવિયોગથી દુઃખી થનારી તેઓ કુકડાને શાપ આપવા લાગી. (૧)

પારિજાત પુષ્પોથી આનંદિત થયેલા ભ્રમરો મધુર ગુંજન કરવા લાગ્યા. પક્ષીઓ કલરવ કરવા લાગ્યા. જાણે કે બંદીજનો શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. સર્વને સુખદ પ્રાતઃ સમય પતિનો વિયોગ કરનારો હોવાથી શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓને અપ્રિય થયો. (૨, ૩)

બ્રાહ્મમુહૂર્ત થયાં શ્રીકૃષ્ણ જાગ્યા. પવિત્ર જળથી મુખશુદ્ધિ કરી. સ્વસ્થચિત્તે પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યું. બ્રહ્મધામમાં વિરાજમાન અવિનાશી જગતના કર્તા પુરુષોત્તમનારાયણનું શ્રીકૃષ્ણે ધ્યાન કર્યું. પછીથી શારીરિક શુદ્ધિ સહિત સ્નાન કર્યું. પવિત્ર બે વસ્ત્રો પહેર્યાં. વિધિસહિત સંધ્યાવંદન કર્યું. અગ્નિહોમ કર્યો. ગાયત્રીમંત્ર જપ કર્યો. સૂર્યોદય થતાં સૂર્યને અર્ધ આપ્યો. દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું. વૃદ્ધ, વડીલોને વંદન-પૂજનથી પ્રસન્ન કર્યા. પોતાના પ્રત્યેક ઘેરથી એક એક ગાયનું દાન આપ્યું. ઘણું દૂધ આપનારી, અલંકારોથી સુશોભિત વાછરૂ સહિત ગાયનું દાન શ્રીકૃષ્ણ આપતા. શ્રીકૃષ્ણનો આ નિત્ય નિયમ હતો. (૪ થી ૮)

ભગવાનની વિભૂતિરૂપ ગાય, બ્રાહ્મણ, દેવ, પૂજ્ય અને વડીલો એ સર્વને નમસ્કાર કરીને, કપિલા ગાય વગેરે પવિત્ર પ્રાણીઓનો સ્પર્શ કરીને સર્વનું કલ્યાણ કરનાર સ્વશરીરને વસ્ત્ર, આભૂષણ, પુષ્પમાળા, ચંદન વગેરેથી સુશોભિત કરીને ધીનાં દર્શન કરીને શ્રીકૃષ્ણે દર્પણમાં પોતાનું મુખારવિંદ જોયું. પછીથી ગાય, દેવ, બ્રાહ્મણનાં દર્શન કર્યાં. પોતાના સેવકોને જોઈતી વસ્તુઓ આપી-અપાવી તથા રાજમંત્રીઓને જોઈતી વસ્તુઓ આપી-અપાવી તે સર્વને સંતુષ્ટ કર્યાં. પછી પુષ્પમાળાઓ, તુલસીપત્રો, પાનબીડાં, ચંદન વગેરે વસ્તુઓ બ્રાહ્મણોને આપી. આમ સર્વને આપતાં જે બાકી રહે તેનો ઉપયોગ શ્રીકૃષ્ણ પોતાને માટે કરતા. પ્રભાત સમયમાં શ્રીકૃષ્ણનો આ નિત્ય નિયમ હતો. (૧૦ થી ૧૩)

આ કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયો એ સમયમાં દારૂક નામનો સારથિ સુગ્રીવ વગેરે ચાર અશ્વો જોડીને સુંદર રથ લાવ્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે તેનો હાથ ઝાલીને શ્રીકૃષ્ણે તેની સાથે હસ્તધૂનન કરીને તેનો સત્કાર કર્યો. પછીથી ઉધ્ધવજી અને સાત્યકીને સાથે લઈને શ્રીકૃષ્ણ રથમાં બેઠા. એ સમયમાં તેની સર્વે સ્ત્રીઓ મર્યાદાપૂર્વક સ્નેહથી તેની સામે જોતી હતી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પણ પ્રેમથી તેની સામે જોઈને તેઓનાં મન પોતા તરફ આકર્ષિત કર્યા અને પછીથી બહાર નીકળ્યા અને ત્યાંથી સીધા ‘સુધર્મા’ નામના સભાખંડમાં ગયા. આ સભાખંડની એવી રચના હતી કે તે સભાખંડમાં બેસનાર સભાસદને ભૂખ, તરસ વગેરે દુઃખદ્વંદ્વોનો અનુભવ થાય જ નહિ. તે સભાખંડમાં યાદવો સહિત શ્રીકૃષ્ણ વિરાજમાન થયા. એ સમયમાં તારાઓની મધ્યે ચંદ્ર શોભે એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા. સૂત-માગધ વગેરે બંદીજનો સંગીતવાદ્યો વગાડીને શ્રીકૃષ્ણની તથા સભાજનોની સ્તુતિ કરીને સભાજનોને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. (૧૪ થી ૨૦)

કેટલાક હાસ્યરસિકો હાસ્યરસથી સભાજનોને મનોરંજન કરાવતા હતા. વિદ્વાન વિપ્રો વેદોના મંત્રો બોલતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનો પવિત્ર રાજવીઓની વંશાવલી વાંચતા હતા. નૃત્યકારો નૃત્ય કરતા હતા.

તે સમયમાં એક માણસ સભામંડપમાં આવ્યો. પહેરગીરની અનુમતિ લઈને તો શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો અને પ્રણામ કરીને તે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે, ‘રાજા જરાસંઘે કેદ કરેલા રાજવીઓએ આપને સંદેશો કહેવારાવ્યો છે કે, “હે શ્રીકૃષ્ણ ! જરાસંઘના દિગ્વિજયમાં જે રાજાઓ તેને શરણે થયા નથી તે બધા રાજાઓને જરાસંઘે પકડ્યા છે અને કેદમાં પૂર્યા છે. તેની કેદમાં પૂરાયેલા રાજાઓની સંખ્યા વીસ હજારની છે. તે રાજાઓ આપને વિનંતી કરે છે કે, ‘ભિન્ન ભિન્ન વિચાર ધરાવતા અમો આપને શરણે આવ્યા છીએ. અમો જાણીએ છીએ કે, સકામભાવથી કર્મો કરનાર, શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ કર્મો કરનાર, સ્વધર્મનું પાલન નહિ કરનાર માણસોની આશાઓ પૂર્ણ થતી નથી. આપની કાળશક્તિ બળવાન છે. તેની આગળ સર્વ કોઈ પરાજીત થાય જ છે. અમો એમ જાણીએ છીએ કે, આપ પરમાત્મા છો અને સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે જ અર્જુન તથા બલરામ સહિત આપ આ પૃથ્વી પર પધાર્યા છો. અમને આશ્ચર્ય થાય છે કે, તમારી આજ્ઞા નહિ પાળનારા જરાસંઘ જેવા અત્યારે સુખી છે અને તમારી આજ્ઞા પાળનારા અમો અમારા કર્મનું ફળ ભોગવીએ છીએ. આ બંનેમાં શું કારણ છે તે અમે જાણતા નથી. (૨૧ થી ૨૭)

અમે જાણીએ છીએ કે, રાજ્યસુખ ક્ષણિક છે. એ સુખ વિષયોને આધીન છે અને પરતંત્ર પણ છે. ભયજનક અને નાશવંત છે. અમે જાણીએ છીએ કે, આ શરીર પણ નાશવંત છે. છતાં પણ અમે સ્ત્રી-પુત્ર, રાજ્યસુખ વગેરેની ચિંતા કર્યા જ કરીએ છીએ. અમો પ્રથમથી જ ચેતી ગયા હોત અને તમારો આશ્રય કર્યો હોત તો સારું હતું. અત્યારે તો અમારે ઘણું દુઃખ આવી પડ્યું છે. તમારો આશ્રય અને તમારું સુખ ભૂલી જનાર અમો રાંક બન્યા છીએ. (૨૮)

અમો આપને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, જરાસંઘ નામના કર્મપાશમાં અમો બંધાયા છીએ. તેમાંથી અમોને મુક્ત કરો. વીસ હજાર હાથીના સમાન શક્તિશાળી જરાસંઘની આગળ અમો વીસ હજાર રાજાઓ પરાધીન થયા છીએ. જો કે તમે તેને સત્તર વખત પરાજીત કર્યો છે. પરંતુ અઢારમી વખત તમે સ્વેચ્છાથી જ પરાજય સ્વીકાર્યો. તેથી એ મદોન્મત્ત બન્યો છે અને અમોને દુઃખ દે છે.” (૨૯, ૩૦)

આવેલ રાજદૂતે કહ્યું કે, આ સંદેશો કહેવરાવનાર રાજાઓ આપનાં દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે. આપ તેઓનું હિત કરો. (૩૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! એ જ સમયમાં તેજસ્વી અને જટાવાળા નારદજી સભામાં આવ્યા. તેને જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને સભાસદો તત્કાળ ઊભા થયા અને તેને પ્રણામ કરીને આસન ઉપર બેસાડ્યા, તેનું પૂજન કર્યું અને ત્યારપછી તેને કહ્યું. (૩૨ થી ૩૪)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે નારદજી ! આપ પધાર્યા તે સારું થયું. ત્રિલોકીમાં વિચરનાર આપ આજે ક્યાંથી આવ્યા ? સર્વે ક્ષેમકુશળ છે ને ? તમે મને સર્વની માહિતી આપો, કારણ કે આપની પાસે સર્વ માહિતી હોય જ. અને આપના આગમનથી અમને એ જ મોટો લાભ છે. તમારાથી કોઈ વસ્તુ અજ્ઞાત નથી, અને અત્યારે પાંડવો શું કરે છે ? તેઓ કુશળ છે ને ? સર્વ પ્રથમ તમે મને પાંડવોના સમાચાર કહો. (૩૫, ૩૬)

નારદજીએ કહ્યું કે, આપ તો બ્રહ્માદિકને પણ મોહમાં નાખી દો તેવા છો. તમારાથી અજ્ઞાતું કાંઈ છે જ નહિ. છતાં મને પૂછો છો આપની માયાનો મને ઘણીવાર અનુભવ થયો છે એથી જ તમે જે વાત કહો તેમાં મને કોઈ આશ્ચર્ય જણાતું જ નથી. પ્રલય સમયમાં મિથ્યા જેવું ગણાતું આ જગત સર્જન સમયે અને સ્થિતિ સમયે સત્ય ભાસે છે. એ પણ તમારી માયા જ છે ને ?

આપે શું કરવા ધાર્યું છે તે કોઈ જાણી શકેજ નહિ, તો પછી માયાથી પર આપના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને તો કોણ જાણી શકે ? હે ભગવન ! આ શરીર અનર્થનું ઘર છે. આ શરીરમાંથી છૂટવાના ઉપાય અજ્ઞાની લોકો જાણતા નથી. અજ્ઞાનીઓના અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે આપે અવતાર ધારેલ છે. તમે વિવિધ ચરિત્રોથી ભરપૂર પવિત્ર યશમય દીપ પ્રગટાવી જીવાત્માઓને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપ છો. હે ભગવન ! આપને હું નમસ્કાર કરીને હવે પાંડવોના સમાચાર આપું છું. (૩૭ થી ૩૯)

નારદજીએ કહ્યું કે, યુધિષ્ઠિરને એક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા છે અને તે કાર્ય આ પ્રકારનું છે : ‘ચક્રવર્તી રાજ્યપ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી તેને ‘રાજસૂય’ યજ્ઞ કરવો છે. તમારે તે કાર્યમાં સંમતિ અને સહકાર આપવાનો છે. અને યજ્ઞમાં પણ આપને આવવું જ પડશે. કારણ કે આ યજ્ઞમાં દેવો, રાજાઓ, વિપ્રો, બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિઓ સર્વ આવશે તે બધાને આપનાં દર્શનનો લાભ મળે એ હેતુથી આપની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય છે. આપના સ્વરૂપનું તથા ચરિત્રોનું દર્શન, સ્મરણ, કીર્તન, ધ્યાન કરનાર પાપી હોય તો પણ તે પવિત્ર થાય છે. આપનો નિર્મળ યજ્ઞ ત્રિલોકમાં વ્યાપી છે. ગંગાજીની માફક આપની કીર્તિ ત્રિલોકીને પવિત્ર કરે છે. (૪૦ થી ૪૪)

શ્રીકૃષ્ણ અને સભાસદોએ નારદજીની વાત સાંભળી, પરંતુ કેટલાક સભાસદોએ યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં હાજરી આપવાની વાત માન્ય રાખી નહિ. તેઓનો એવો આગ્રહ હતો કે, જરાસંઘને પરાજિત કરીને તેની કેદમાંથી રાજાઓને છોડાવીને પછી જ યજ્ઞમાં જવું. સભાસદોનો અને નારદજીનો અભિપ્રાય જાણ્યા પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ભવજીને કહ્યું. (૪૫)

હે ઉદ્ભવજી ! ક્યારે કયા ઉપાયથી કયું કાર્ય સિદ્ધ થશે એ તમે સારી રીતે જાણો છો અને તમારી સલાહથી જ અમારા કાર્યો સફળ થાય છે અને એથી જ તમારા વચનમાં અમને વિશ્વાસ છે, માટે અત્યારે આ બે કાર્યો કરવાનાં છે તેમાંથી પ્રથમ કયું કાર્ય કરવું તે કહો. (૪૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ બધું જ જાણતા હતા છતાં તેમણે ઉદ્ધવજીની સલાહ માગી. એથી ઉદ્ધવજી નમ્રતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. (૪૭)

इत्युपामंत्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ।

निदेशं शिरसाधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ પ્રમાણ’ નામે સિત્તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૧ મો

ઈન્દ્રપ્રસ્થગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ।

सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! રાજાઓનો સંદેશ, નારદજીએ કહેલ સમાચાર, સભાસદોનો વિચાર અને શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર એ બધું જાણીને બુદ્ધિશાળી ઉદ્ધવજી કહેવા લાગ્યા. (૧)

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારે પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં પ્રથમ જવું, કારણ કે એ તમારા નિકટના સંબંધી છે અને શરણાગત રાજાઓની પણ રક્ષા કરવી જોઈએ અને રાજસૂય યજ્ઞ કરનારે સર્વત્ર દિગ્વિજય કરવો જોઈએ, એ નિયમોને અનુસારે પાંડવોએ સર્વ પ્રથમ એ કાર્ય કરવું જોઈએ અને દિગ્વિજયમાં જરાસંઘનો પરાજય થવાનો જ છે. આ રીતે બંને કાર્યો કરવા એ મારો અભિપ્રાય છે. જરાસંઘને પરાજિત કરીને રાજાઓને કેદમુક્ત કરાવવાથી સર્વત્ર તમારો યશ વિસ્તરશે. જરાસંઘને પરાજિત કરવાનું કાર્ય સરળ નથી. ગમે તેવો બળવાન યોદ્ધો જરાસંઘ સામે ટકી શકે તેમ નથી. એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ. માત્ર એક ભીમસેન જ એવો છે કે તે જરાસંઘને પરાજિત કરી શકે અને તે પણ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરીને જ બીજા ઉપાયોથી તો નહિ જ. બાકી તો તમો સેંકડો અક્ષૌહિણી સૈન્ય સહિત લડશો છતાં પણ જરાસંઘને તમે નહિ જીતી શકો અને તેની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાનો એક ઉપાય છે તે ઉપાય આ પ્રકારનો છે : બ્રાહ્મણોને પરમ આદરથી જરાસંઘ પૂજે છે અને બ્રાહ્મણો જે કાંઈ માગે તે હર્ષપૂર્વક જરાસંઘ તેને આપે છે, દાન કરવામાં તે ક્યારેય ના પાડતો નથી અને આ કાર્ય માટે બ્રાહ્મણનો વેશ ધારીને ભીમસેને જરાસંઘને ત્યાં જવું અને તેની પાસે દ્વંદ્વયુદ્ધની માગણી કરવી, એ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરીને ભીમસેન જરાસંઘને મારી નાખશે એ વાતમાં શંકા જ નથી જ. અને સર્વના કાળસ્વરૂપે તો આપ છો ભીમસેન તો તેમાં નિમિત્તમાત્ર છે. (૨ થી ૮)

શંખચૂડના દુઃખમાંથી ગોપીઓને, ચૂડના દુઃખમાંથી ગજેન્દ્રને, રાવણના દુઃખમાંથી સીતાને, કંસના દુઃખમાંથી માતા-પિતાને આપે જ મુક્ત કરેલા છે અને તમારા તે સર્વે ચરિત્રોનું ઋષિઓ, ગોપીઓ અને અમે સંભારી સંભારીને ગાન કરીએ છીએ અને જરાસંઘની કેદમાં બંદિવાન રાજાઓની રાણીઓ પોતાના કુમારોને રમાડતી વખતે એવી ધીરજ આપે છે કે, હે કુમારો ! તમે દુઃખી થશો નહિ. થોડા જ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ તમારા પિતાને જરાસંઘની કેદમાંથી છોડાવશે. એમ કહીને તે રાણીઓ તમારાં ચરિત્રોનું ગાન કરે છે. (૯)

જરાસંઘનો નાશ થવાથી આપણાં ઘણાં કાર્યો સિદ્ધ થશે અને જરાસંઘના પાપનો ઘડો હવે ફૂટી જશે. તેમજ રાજાઓનાં પુણ્યનો ઉદય થશે. માટે તમે યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં પ્રથમ જ જાઓ. (૧૦)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! રાજકીય યુક્તિઓવાળી અને ઉપયોગી ઉદ્ભવજીની સલાહ નારદ, શ્રીકૃષ્ણ અને સભાસદએ સ્વીકારી અને તેની પ્રશંસા પણ કરી. ત્યારપછી વસુદેવ, ઉગ્રસેન વગેરે વડીલોની સંમતિ લઈને ‘ઈન્દ્રપ્રસ્થ’ જવા માટે શ્રીકૃષ્ણ તૈયારી કરવા લાગ્યા. સેવકોને આજ્ઞા કરીને રથ વગેરેની તૈયારી કરી. પુત્રો, દાસીઓ, સેવકો, જોઈતો સામાન લઈને વાહનો દ્વારા સ્ત્રીઓને પ્રથમ જ રવાના કર્યા. ત્યારપછી ગરુડની ધ્વજાવાળા રથમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થ જવા દારિકાથી ચાલ્યા. તેણે મહાન સૈન્ય પણ સાથે લીધું. નોબત, ભેરી વગેરે વાજિંત્રોથી દિશાઓ ગજાવતું એ સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. (૧૧ થી ૧૪)

શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓ વસ્ત્રો, આભૂષણો વગેરેથી પોતાના શરીરને સુશોભિત કરીને પાલખી, રથ વગેરે વાહનમાં બેસીને ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ જતી હતી. તેની રક્ષામાં શસ્ત્રધારી સૈનિકો હતા. દાસીઓ તથા રૂપજીવિનીઓ પણ સાથે જ હતી. તેઓના જરૂરી પદાર્થો, ઊંટ, ઘોડા, ખચ્ચર, બળદ વગેરે પશુઓ ઉપર મજબૂત રીતે બાંધીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાછળ ચાલતાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણના આ રસાલાના કોલાહલથી આસપાસનો પ્રદેશ ગાજી ઊઠતો. (૧૫ થી ૧૭)

શ્રીકૃષ્ણના આ રસાલાનું નારદજીએ આકાશમાર્ગથી નિરીક્ષણ કર્યું અને તે આશ્ચર્ય પામ્યા. તેણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. દારિકાથી રવાના થતા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે દૂત દ્વારા રાજાઓને સંદેશો કહેવરાવેલો કે, તમે ભય રાખશો નહિ, તમારું સારું થશે જ. હું અન્ય દ્વારા જરાસંઘનો નાશ કરાવીશ. શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો દૂત રાજાઓને કહ્યો અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની રાહ જોવા લાગ્યા. આ તરફ દારિકાથી નીકળેલા શ્રીકૃષ્ણ સૌવીર, મરૂ, કુરુક્ષેત્ર વગેરે રાજ્યોના પર્વતો, નદીઓ અને પ્રદેશો ઓળંગીને પંચાળ અને મત્સ્ય દેશમાંથી પસાર થઈને ઈન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા. (૧૮ થી ૨૩)

યુધિષ્ઠિરને સમાચાર મળ્યા કે, શ્રીકૃષ્ણ આપણા શહેરમાં આવી પહોંચ્યા છે. તેથી તે અતિ આનંદિત થયા અને પોતાના પરિવારને તથા વડીલોને સાથે લઈને શ્રીકૃષ્ણના સ્વાગત માટે તેની સામે ગયા. (૨૪)

બ્રાહ્મણો વેદમંત્રોનો પાઠ કરતા હતા, માંગલિક વાદ્યો વાગતા હતા અને સર્વેના હૃદયમાં ઉત્સાહ હતો. આવા મંગળમય વાતાવરણમાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. હર્ષના આવેશથી યુધિષ્ઠિર તો ગદ્ગદ કંઠ થઈ ગયા. તે વારંવાર શ્રીકૃષ્ણને ભેટ્યા. અતિ આનંદિત થયેલ યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણને ભેટતા બધા કર્મો વિસરી ગયા. (૨૫, ૨૬)

એ જ રીતે ભીમસેન પણ રોમાંચપૂર્વક હસતા હસતા પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા અને આનંદ પામ્યા. એ જ રીતે અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ પણ શ્રીકૃષ્ણને ભેટ્યા. તેમાં નકુલ અને સહદેવે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણો અને વડીલોને પ્રણામ કર્યા. આ રીતે સર્વનું સન્માન સ્વીકારીને યુધિષ્ઠિરના સંબંધી કુરુ, સુંજય, કેકય વગેરેને પણ શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા, તથા ત્યાંના સૂત, માગધ, ગાંધર્વો તથા હાસ્ય વિનોદકારોને પણ મળ્યા. ત્યારપછી માંગલિક વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો વેદમંત્રોચ્ચારપૂર્વક ભગવાન વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. આ રીતે સન્માનપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણે

ઈન્દ્રપ્રસ્થ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયમાં તેના સગા-સંબંધીઓ તેને વિંટાઈ વળ્યા અને બંદીજનો શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. સુગંધી જળથી છંટકાવ યુક્ત રાજમાર્ગો, સુંદર તોરણો, માંગલિક પદાર્થોથી સુશોભિત દ્વારો, વસ્ત્ર, અલંકારોથી સુશોભિત નાગરિકોથી ભરપૂર ઈન્દ્રપ્રસ્થ અત્યંત શોભતું હતું. (૨૭ થી ૩૩)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આપણા શહેરમાં આવી પહોંચ્યા છે તે સમાચાર સાંભળીને નગરની નારીઓ ઘરકામો પડતાં મૂકીને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન માટે રાજમાર્ગો ઉપર દોડી આવી. તેમાં પણ અતિ ઉતાવળી કેટલીક સ્ત્રીઓ તો સરખી રીતે વસ્ત્રો તથા આભૂષણો પહેરવાનું પણ વીસરી ગઈ. શ્રીકૃષ્ણને નિરખવા માટે કેટલીક સ્ત્રીઓ અગાશી ઉપર ચડી, કેટલીક બારીઓમાંથી જોતી હતી. તેઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને શ્રીકૃષ્ણને વધાવતી હતી. પોતાની પત્નીઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણને જોઈને ઈન્દ્રપ્રસ્થ શહેરની સ્ત્રીઓ અતિઆનંદ પામી. તેઓ પરસ્પર બોલવા લાગી કે આ શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓએ શાં પુણ્ય કર્યા હશે ? કે જેના પ્રભાવે કૃષ્ણરૂપી પતિ તેઓને મળ્યા. શહેરના નાગરિકો, વેપારીઓ વગેરે હાથમાં માંગલિક દ્રવ્યો લઈને રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે ઊભા હતા અને તેઓ હર્ષપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણનું સ્વાગત કરતા હતા. તેઓનો સત્કાર સ્વીકારતા શ્રીકૃષ્ણ રાજમહેલ નજીક આવી પહોંચ્યા. એ સમયમાં દ્વારપાળો પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની નજીક આવ્યા અને તેઓએ સત્કારપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને રાજમહેલમાં દાખલ કર્યા. એ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણને જોઈને કુંતાજી પરમ આનંદ પામ્યાં. પલંગ પરથી ઊઠીને આદરપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને મળ્યાં. એ સમયમાં પ્રેમથી વિહ્વળ બનેલા યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણની વિધિપૂર્વક પૂજન કરવાનું પણ વીસરી ગયા. શ્રીકૃષ્ણે કુંતાજી વગેરે વડીલ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને પ્રણામ કર્યા અને તેઓનાં ચરણમાં મસ્તક મૂક્યું. સુભદ્રા અને દ્રોપદીએ શ્રીકૃષ્ણને વંદન કર્યા. ત્યારપછી કુંતાજીની પ્રેરણાથી સુભદ્રા અને દ્રોપદીએ વસ્ત્રો, આભૂષણો વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીઓનો સત્કાર કર્યો તથા કૃષ્ણની સાથે આવેલા બલરામ વગેરે કુટુંબીજનો તથા સૈન્ય વગેરે સર્વનો સત્કાર યુધિષ્ઠિરે કર્યો તથા તેઓને ઉતારા તથા ભોજન વ્યવસ્થા કરીને નિત્ય નવીન રીતથી તેઓનું આતિથ્ય યુધિષ્ઠિર કરવા લાગ્યા. (૩૪ થી ૪૪)

આ સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ઘણો સમય રોકાયા અને શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી અર્જુને ઈન્દ્રનું ‘ખાંડવ વન’ દહન કરાવીને અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો તથા દાવાનળમાંથી મયદાનવને અર્જુને બચાવ્યો. તેના બદલારૂપે મયદાનવે યુધિષ્ઠિરને દિવ્યસભા બનાવી દીધી. યુધિષ્ઠિરને પ્રસન્ન કરવા માટે મહિનાઓ સુધી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રોકાયેલા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સાથે રથમાં બેસીને નજીકના પ્રદેશમાં ઘણીવાર ફરવા જતા. (૪૫, ૪૬)

उवास कतिचिन्मासान् राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।

विहरन् रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘ઈન્દ્રપ્રસ્થગમન’ નામે એકોતરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૨ મો

જરાસંઘવધ

શ્રીશુક ઉવાચ = એકદા તુ સભામધ્ય આસ્થિતો મુનિભિર્વૃતઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ ક્ષત્રિયૈર્વૈશ્યૈર્ભ્રાતૃભિશ્ચ યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજીએ કહે છે કે, હે રાજન ! એક દિવસ ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, રાજવીઓ, કુટુંબીજનો વગેરે સભામાં બેઠા હતા. એ સમયમાં સર્વે સભાસદો સાંભળે તે રીતે રાજા યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ઈચ્છું છું અને તે સત્કર્મ વડે ઈન્દ્રાતિ દેવોનું પૂજન કરવાની ઈચ્છા છે. માટે અમારું આ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવી આપ કૃપા કરજો. હે પદ્મનાભ ! આપની ચરણપાદુકાનું સેવન કરનાર, આપનું ધ્યાન કરનાર, આપનાં ચરિત્રોનું ગાન કરનાર. સંસારસાગર તરી જાય છે. મન, કર્મ અને વાણીથી આપની ઉપાસના કરનાર ત્રિવિધ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે. આપની ઉપાસના વિના કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. હે વિભુ ! તમે અમારું આ કાર્ય સિદ્ધ કરીને સમાજને બતાવી આપો કે જે શ્રીકૃષ્ણને માને છે, પૂજે છે તેની પ્રતિષ્ઠા અને યજ્ઞ સમાજમાં કેટલા વૃદ્ધિ પામે છે, અને જે તમોને માનતા, પૂજતા નથી એવા સુંજય વગેરે રાજવીઓની કેવી સ્થિતિ છે ? આ યજ્ઞ પ્રસંગે એકઠા થયેલા લોકો તમારા ચરણની સેવાનો પ્રતાપ ભલે જુએ. જોકે આપને તો કોઈ પોતાનો કે પારકો છે જ નહિ, સર્વ પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખનાર આપ સેવકોની ઈચ્છા મુજબ તેઓને ફળ આપો છો. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ફેરફાર થવા દેતા નથી. (૧ થી ૬)

યુધિષ્ઠિરની વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું કે, તમે સારું કાર્ય કરાવા ધાર્યું છે. રાજસૂય યજ્ઞ કરવાથી તમારી સત્કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાશે અને આ યજ્ઞ ઋત્વિજો, દેવો, પિતૃઓ, સંબંધીજનો, સજ્જનો વગેરે સર્વને પ્રિય લાગશે. પરંતુ આ કાર્ય કરવા માટે સર્વ પ્રથમ સર્વ રાજાઓને જીતીને સમગ્ર પૃથ્વી સ્વાધીન કરવી જોઈએ અને ત્યારપછી યજ્ઞની સર્વ સામગ્રી એકત્રિત કરવી જોઈએ અને મારું માનવું છે કે, તમે આ કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પૂર્ણ કરી શકશો. કારણ કે તમારા ભાઈઓ દેવોના અંશરૂપે અવતરેલા છે અને તમારા આ સત્કાર્યમાં મારી પૂરેપૂરી સહાયતા પણ મળશે અને મારા અનન્ય ભક્ત તમારા જેવા સત્પુરુષનો દેવો પણ પરાજય કરી શકશે, નહિ તો પછી રાજાઓનો તો શો ભાર છે ? માટે હિંમત રાખીને તમે યજ્ઞ તો જરૂર કરો. (૭ થી ૧૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સાંભળીને યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થયા અને તેણે વિષ્ણુ જેવા તેજસ્વી પોતાના ચારેય ભાઈઓને દિગ્વિજય કરવા માટે મોકલ્યા. તેમાં સુંજય વગેરે રાજાઓને સાથમાં લઈને સહદેવ દક્ષિણ દિશામાં ગયા અને નકુળ પશ્ચિમ દિશામાં ગયા અને કૈકેયી તથા અન્ય રાજાઓને સાથે લઈને ભીમસેન પૂર્વ દિશામાં ગયા તથા અર્જુન ઉત્તર દિશામાં ગયા. દિગ્વિજય માટે ચારેય દિશામાં ગયેલા આ ચારેય ભાઈઓએ બળપૂર્વક અન્ય રાજાઓને પરાજિત કરીને અખૂટ ધન મેળવીને યુધિષ્ઠિરને આપ્યું અને તે ધનનો ઉપયોગ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞમાં કર્યો.

આ બાજુ યુધિષ્ઠિર વિચારવા લાગ્યા કે, જરાસંઘ કોઈથી જિતાય તેવો નથી. તેનો પરાજય કેવી રીતે કરવો ? પછીથી આ બાબતમાં તેણે શ્રીકૃષ્ણની સલાહ લીધી. એથી ઉદ્ભવજીએ કહેલો

ઉપાય શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરે પણ તે ઉપાય માન્ય રાખ્યો. ત્યારપછી ભીમ, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ આ ત્રણેય વ્યક્તિ બૃહત્સ્થના પુત્ર જરાસંઘને પરાજિત કરવા તૈયાર થયા અને તેઓ જરાસંઘની રાજધાનીના ‘ગિરિવ્રજ’ નામના શહેરમાં ગયા. ત્યાં તેઓએ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કર્યો અને મધ્યાહ્ન સમયે તેઓ જરાસંઘના રાજમહેલમાં ગયા અને બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરનાર શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમની જરાસંઘ પાસે તેઓએ ભિક્ષા યાચના કરી. (૧૨ થી ૧૭)

બ્રાહ્મણવેશધારી તેઓએ જરાસંઘને કહ્યું કે, ‘હે રાજન ! અમો અતિથિ છીએ. દૂરથી આવીએ છીએ. અમો જે વસ્તુ માગીએ તે વસ્તુ અમોને તમો આપો. તમારું કલ્યાણ થશે. સહિષ્ણુ વિવિધ વિપત્તિઓ સહન કરી શકે છે. નિંદનીય કાર્ય કરવામાં દુરાચારીને શરમ હોતી નથી. ઉદારમનવાળી અતિપ્રિય વસ્તુને પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક આપી દે છે. સમાન દૃષ્ટિવાળાને કોઈ પારકો કે પોતાનો હોતો નથી. નાશવંત શરીર વડે જે અવિનાશી યશ મેળવે નહિ તે શોચનીય છે. હે રાજન ! હરિશ્ચંદ્ર, શિબિ, મૃગદલ, બળિ એ બધા આ નાશવંત શરીર વડે અવિનાશી પદ અને અવિચળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. (૧૮ થી ૨૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બ્રાહ્મણ વેશધારી તેઓની બોલી, ચહેરો, શરીર અને હાથના કાંડાઓ ઉપર ધનુષ્યની દોરીઓની નિશાનીનાં ચિહ્નો વગેરે જોઈને જરાસંઘ ઘણીવાર સુધી તો તેઓનાં સામું જ જોઈ રહ્યો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, આ લોકોને મેં ક્યાંક જોયા છે. મને લાગે છે કે, આ લોકો ક્ષત્રિય હોવા જોઈએ અને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારીને અહીં આવ્યા લાગે છે. પરંતુ અત્યારે તો તેઓ મારી પાસે ભિક્ષા માગે છે માટે કદાચ તે મારો આત્મા માગશે તો પણ હું તેને મારો આત્મા પણ આપી દઈશ. કારણ કે આવી છેતરપિંડી તો વિષ્ણુ પણ કરે છે જેમકે ઈન્દ્રને સ્વર્ગ અપાવવા માટે વિષ્ણુએ વામનવિપ્રરૂપ ધાર્યું હતું અને બળિરાજાને છેતર્યો હતો. છતાં પણ બળિરાજાની કીર્તિ અમર છે. શુકાચાર્યે બળિને ચેતવ્યો હતો છતાં પણ બળિરાજાએ વિષ્ણુને પૃથ્વીનું દાન કર્યું હતું અને આ નાશવંત દેહ વડે જે બ્રાહ્મણનું કાર્ય ન કરે તથા જે અવિચળ કીર્તિ મેળવે નહિ તેનું શરીર નકામું છે. માટે હું બ્રાહ્મણોની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ. આ પ્રમાણે મનમાં વિચારીને જરાસંઘે તેઓને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણો ! તમારી ઈચ્છા હોય તે માંગો, મારું માથું માગશો તો પણ તે હું તમને આપીશ. (૨૨ થી ૨૭)

જરાસંઘનું વાક્ય સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે રાજેન્દ્ર ! તમે અમોને દ્વંદ્વ યુદ્ધ આપો. અમો ક્ષત્રિયો છીએ, અને યુદ્ધ માટે જ આપની પાસે આવ્યા છીએ. અન્ન વગેરે કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા અમારે નથી અને અમારો પરિચય આ પ્રમાણે છે - આ મોટા છે તે કુંતીપુત્ર ભીમસેન છે. આ તેનો નાનો ભાઈ અર્જુન છે અને હું તેના મામાનો પુત્ર અને તારો શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ છું. (૨૮, ૨૯)

તેઓનો પરિચય સાંભળીને પ્રથમ તો જરાસંઘ ખૂબ જ હસ્યો અને પછીથી ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગ્યો કે, ‘અરે મૂર્ખાઓ ! હું તો તમારી ઈચ્છા મુજબ તમને દ્વંદ્વયુદ્ધ આપીશ જ; પરંતુ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં મારી પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો લાગે તેમ છે તેનો મારે વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે હે કૃષ્ણ ! તારી સાથે યુદ્ધ કરાય નહિ. તારા મનનું ઠેકાણું નથી. વળી તું ડરપોક પણ છો અને તેથી જ તારું રાજ્ય મૂકીને તું સમુદ્રના બેટમાં રહેવા ચાલ્યો ગયો છો. આ વાતનો વિચાર કરતાં તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં મારી પોતાની જ પ્રતિષ્ઠા જાય. માટે તારી સાથે તો યુદ્ધ નહિ કરું અને આ અર્જુન છે તે મારાથી અવસ્થામાં નાનો છે. વળી શારીરિક રીતે તે મારા જેટલો બળવાન નથી. માટે સમજીને જ મારે તેની સાથે યુદ્ધ કરાય નહિ અને ઠીક છે કે આ ભીમસેન એક જ

મારા જેવો બળવાન છે તેથી તેની સાથે હું દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીશ. આમ કહીને તેણે ભીમસેનને મોટી એક ગદા આપી અને એક ગદા પોતે લીધી અને દ્વંદ્વ યુદ્ધ માટે તેઓ શહેર બહાર આવ્યા. ત્યાં સુંદર મેદાન તૈયાર કરાવ્યું. પછીથી બંને વીરપુરુષો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રંગભૂમિમાં બે નટો પરસ્પર યુદ્ધનો અભિનય કરે એ રીતે શોભતા એ બંને વિવિધ પ્રકારના દાવ ખેલવા લાગ્યા. પરસ્પર અથડાતી તેઓની ગદાના વજની સમાન ભયંકર અવાજો થવા લાગ્યા તથા જોરજોરથી એકબીજા ઉપર ગદા ફેંકવાથી તેઓના શારીરિક અવયવો ભાંગીને ભુક્કા થઈ જતા હોય તેવું જણાતું હતું. (૩૦ થી ૩૭)

તે બંને એટલા જુસ્સાથી લડતા હતા કે તેઓની ગદાઓ પણ ભાંગી ગઈ. પછી તો તે બંને મુઠ્ઠીઓ વાળીને પરસ્પર એકબીજાનાં શરીર પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે પ્રહારોનાં શબ્દો પણ વજ જેવા ભયંકર હતા. યુદ્ધનો અભ્યાસ શારીરિક બળ અને પ્રભાવ બંનેના સરખા હતા. તેથી તે બંને વચ્ચે સરખું જ યુદ્ધ થતું હતું. દિવસે યુદ્ધ કરે અને રાત્રિએ મિત્રની માફક સાથે બેસે, એ રીતે તેઓએ સત્યાવીસ દિવસ યુદ્ધ કર્યું. તે પછીના દિવસે ભીમસેને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, મને લાગે છે કે, હું જરાસંધને પરાજિત નહિ કરી શકું. જરાસંધના જન્મ સમયની હકીકત જાણનાર શ્રીકૃષ્ણ ભીમસેનનો ઉત્સાહ વધે એ રીતે વિચારવા લાગ્યા અને તેને સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, આ વૃક્ષની ડાળના હું બે ફાડા કરું છું એ રીતે તું જરાસંધને બે પગ વચ્ચેથી ફાડીને તેના શરીરના બે ભાગ કરી નાખ. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે તેને સાનમાં સમજાવ્યો અને ભીમસેન પણ તરત જ સમજી ગયો. ત્યારપછી તેણે જરાસંધને પકડ્યો અને પછાડ્યો. પોતાના પગથી તેનો એક પગ દબાવીને બીજો પગ બે હાથથી પકડીને તેને ઊભો ચીરી નાખ્યો. પરિણામે તેના શરીરના બે ભાગ થઈ ગયા. મગધ દેશનો રાજા જરાસંધ આ રીતે મરણ પામ્યો એ સમગ્ર પ્રજાએ જોયું ત્યારે સર્વત્ર હાહાકાર મચી ગયો.

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ભીમસેનને ભેટી પડ્યા. ત્યારપછી સર્વનું કલ્યાણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધના પુત્ર સહદેવને મગધ દેશનો રાજા બનાવ્યો અને રાજ્યાભિષેક કર્યો તથા જરાસંધની કેદમાં રહેલા રાજાઓને કેદમાંથી છૂટા કર્યા. (૩૮ થી ૪૬)

અभ्यषिञ्चदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ।

मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेनये ॥ ४६ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘જરાસંધવધ’ નામે બોતેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૩ મો

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા જરાસંધની કેદમાંથી રાજાઓની મુક્તિ અને ઈન્દ્રપ્રસ્થગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = અયુતે દ્વે શતાન્યઘૌ લીલયા યુધિ નિર્જિતાઃ ।

તે નિર્ગતા ગિરિદ્રોણ્યાં મલિના મલવાસસઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! જરાસંધે યુદ્ધ કરીને વીસ હજાર આઠસો રાજાઓને રમતા રમતા જ પરાજિત કરીને પોતાની જેલમાં પૂર્યા હતા. તેઓનાં વસ્ત્રો અને શરીરો અતિશય મલિન થયાં હતાં.

પર્વતની ગુફામાં પૂરેલા તે બધા રાજાઓને શ્રીકૃષ્ણે બહાર કાઢ્યા. ભૂખ્યા અને તરસ્યા તેઓ અતિશય દુબળા દેખાતા હતા. તેનાં મુખ પણ કરમાઈ ગયાં હતાં. બહાર નીકળીને સર્વપ્રથમ તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં. શ્રીકૃષ્ણનું આ શોભાયમાન સ્વરૂપ ઘનશ્યામ, પીતાંબરધારી, શ્રીવત્સચિહ્નયુક્ત, ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કરનાર, રક્તકમળ સમાન, રક્ત નયનવાળા, પ્રસન્ન મુખકમળ, મકરાકાર કુંડળવાળા, મુગટધારી, કંઠમાં હાર, કરમાં કડાં, બાજુબંધ, કેડે કંદોરો તથા વૈજયંતીમાળા અને કૌસ્તુભમણિની માળા ધારણ કરનાર અને પ્રેમપૂર્વક સર્વ પ્રત્યે અમીદંષ્ટિથી જોતાં શ્રીકૃષ્ણને તેઓએ જોયા. નિષ્પાપ રાજાઓ નેત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપનું પાન કરતા હોય અને નાસિકાથી તેની સુગંધ લેતા હોય, જીભથી તેને ચાટતા હોય, બે હાથથી શ્રીકૃષ્ણને ભેટતા હોય તે રીતે સર્વે રાજાઓ ગર્વરહિત થઈને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી આનંદિત થયેલા તેઓ કેદનાં થાક અને દુઃખ ભૂલી ગયા અને હર્ષપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (૧ થી ૭)

શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા રાજાઓ કહેવા લાગ્યા કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપે શરણાગતની પીડાને દૂર કરી છે. હે દેવના દેવ ! હે અવિનાશી ! સંસાર દુઃખથી દુઃખિત અમે આપને શરણે આવ્યા અને તમે અમારું રક્ષણ કરો. હે મધુસૂદન ! જરાસંઘે અમને પરાજિત કર્યા તેમાં તેનો દોષ છે એવું અમે માનતા નથી. કારણ કે તેણે અમને પરાજિત કર્યા ત્યારે તો તમે અમારી ઉપર કૃપા કરીને અમને દર્શન દીધાં છે એમ અમે માનીએ છીએ. રાજ્યનાં ઐશ્વર્યોથી મદાંધ થયેલો રાજા આપની માયાથી મોહિત થાય છે તેથી તે નાશવંત સંપત્તિઓને અવિચળ માને છે અને તેથી જ તે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ઝાંઝવાનાં જળને બાળકો જળાશય માની લે છે તે જ રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યો વિકૃતિ પામતી માયાને સત્ય માને છે. હે કૃષ્ણ ! પહેલાં તો અમે રાજ્યલક્ષ્મીમાં મદાંધ બની ગયા હતા અને એકબીજાને પરાજિત કરવા માટે પરસ્પર દ્વેષ કરતા હતા. મદોન્મત્ત અને કૂર સ્વભાવવાળા અમોને ખબર રહી નહીં કે અમારી સાથે કાળ ઝઝૂમી રહ્યો છે અને તે કાળ આપનું જ સ્વરૂપ છે. તેની અમે કોઈ પ્રકારે સાવધાની રાખી નહિ અને નિર્દય થઈને અમે અમારી પ્રજાનો નાશ કરતા જ રહ્યા. પરિણામે ગંભીર વેગવાન કાળ અમને આંબી ગયો અને તેણે રાજસત્તામાંથી અમને દૂર ફેંકી દીધા અને તેથી જ અમો ગર્વરહિત થઈને આપને શરણે આવ્યા છીએ અને તમારા ચરણની સ્મૃતિ કરીએ છીએ અને હંમેશાં ક્ષય પામનાર રોગનું મંદિરરૂપ શરીર વડે રાજ્યસુખ ભોગવવાની હવે અમારે ઈચ્છા નથી અને સત્કર્મનાં ફળરૂપ મૃત્યુ બાદ ભોગવવા લાયક સ્વર્ગ-સુખને ભોગવવાની પણ અમારે ઈચ્છા નથી. માટે તમે અમને એવો ઉપાય બતાવો કે જે ઉપાયથી જન્મ-મરણરૂપ આ સંસારચક્રમાંથી અમારો છુટકારો થાય અને નિરંતર તમારા ચરણકમળની સ્મૃતિ રહે. હે કૃષ્ણ ! હે વાસુદેવ ! હે શ્રીહરિ ! હે પરમાત્મન ! પ્રણામ કરનારનાં દુઃખ દૂર કરનાર હે ગોવિંદ ! આપને અમો વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ. (૮ થી ૧૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બંધનથી મુક્ત થયેલા રાજવીઓએ આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. શરણાગત વત્સલ શ્રીકૃષ્ણે તે સાંભળી. પછીથી હસતા હસતા મધુરવાણીથી તેઓને કહેવા લાગ્યા. (૧૭)

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે રાજવીઓ ! આપની ઈચ્છા મુજબ સર્વાત્મા અખિલેશ્વર પરમાત્મા મારે વિષે તમારે ભક્તિ થશે. હે રાજાઓ ! તમે સત્યવાદી છો અને તમારા વિચારો પણ સારા છે અને લક્ષ્મી તથા ઐશ્વર્યના મદથી જે પોતાની ઈચ્છા મુજબ રહેનારા લોકો છે તે ઉદ્ધત બની જાય છે, તે તો તમે નજરે જુઓ છો. (૧૮, ૧૯)

સહસ્રાર્જુન, નહુષ, વેન, રાવણ, નરકાસુર અને બીજા જે કોઈ મોટા મોટા દેવ, દૈત્ય, રાજા સર્વે રાજ્યસંપત્તિથી મદાંધ થઈને સ્વચ્છંદી બન્યા, તો તેઓ સર્વે પદભ્રષ્ટ થયા. હે રાજાઓ ! તમે સર્વે આ દેહ, ગૃહ વગેરે સર્વે પદાર્થોને નાશવંત જાણીને સાવધાન થઈને સ્વધર્મનું પાલન કરજો, અને પુત્ર પૌત્રાદિ તમારા વશનો વિસ્તાર કરજો અને પ્રારબ્ધકર્મને અનુસારે પ્રાપ્ત થતાં સુખ, દુઃખ, ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ, નાશ વગેરેમાં તમે સમભાવ રાખીને અનાસક્તિપૂર્વક સંસારમાં રહેજો અને સતત પરમાત્માનું સ્મરણ કરજો. તમે શરીર, કુટુંબ વગેરે પદાર્થોમાં સ્નેહ રાખશો નહિ અને આત્મનિષ્ઠા દૃઢ કરજો. બ્રહ્મચર્યવ્રત રાખજો અને તમારા મનને પરમાત્મા સ્વરૂપમાં તલ્લીન કરી દેજો. આ રીતે તમે જીવન જીવશો ત્યારે જ તમે પરબ્રહ્મને પામશો. (૨૦ થી ૨૩)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણે રાજાઓને આ પ્રકારે આજ્ઞા કરી. ત્યારપછી તેઓને સ્નાન કરાવવા માટે સેવકોને આજ્ઞા કરી અને જરાસંઘ પુત્ર સહદેવને કહ્યું કે, આ સર્વે રાજાઓને યોગ્ય વસ્ત્રો, આભૂષણો, પુષ્પમાળા વગેરે આપીને તેઓનો સત્કાર કરો. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા મુજબ તેણે બધી વ્યવસ્થા કરી. ત્યારપછી તેઓને સન્માનપૂર્વક જમાડ્યા, તેમને યોગ્ય મુખવાસો પણ આપ્યા. મહાદુઃખમાંથી છૂટેલા અને વસ્ત્રો, અલંકાર, કુંડળો વગેરેથી શોભતા અને સન્માનિત થયેલા તે રાજાઓ શરદઋતુમાં તારાઓ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. ત્યારપછી મધુર વચનોથી તેઓને પ્રસન્ન કરીને સુંદર અશ્વોવાળા મણિજડિત રથોમાં બેસાડીને તેઓને તેના રાજ્યમાં મોકલ્યા. મહાકષ્ટમાંથી મુક્ત થયેલા તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો સંભારતા સંભારતા પોતાના દેશમાં ગયા અને ત્યાં જઈને તેઓએ પોતાનાં રાજ્યમંત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણનાં આ પરાક્રમની વાદ કહી અને શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા મુજબ રહીને સાવધાન થઈને તેઓએ રાજ્યતંત્ર સંભાળ્યું. (૨૪ થી ૩૦)

ભીમસેને જરાસંઘનો નાશ કર્યો. તેના પુત્રને રાજ્ય મળ્યું અને તેણે શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો. તે સ્વીકારીને ભીમ, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થ જવા ત્યાંથી નીકળ્યા. શત્રુનો પરાજય કરીને ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવેલા તેઓએ શહેરની નજીક આવીને શંખનાદ કર્યો. જે સાંભળીને સગાં-સંબંધીઓ રાજી થયાં અને તેમનાં શત્રુઓ દુઃખી થયાં. (૩૧, ૩૨)

શંખનાદ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે જાણ્યું કે, જરાસંઘ મરાયો છે. ઈન્દ્રપ્રસ્થના નાગરિકો પણ શંખનાદ સાંભળીને પ્રસન્ન થયા. ત્યાર પછી ભીમ, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કર્યા અને જે રીતે જરાસંઘનો પરાજય કર્યો તે બધી વાત તેઓએ યુધિષ્ઠિરને કહી. અપારકૃપા કરીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કાર્યમાં જે મદદ કરી તે સાંભળીને સ્નેહથી યુધિષ્ઠિરનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેનાં નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં. તેઓ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. (૩૩ થી ૩૫)

निशम्य धर्मराजस्तत् केशवेनानुकंपितम् ।

आनंदाश्रुकलां मुञ्चान् प्रेम्णा नोवाच किंचन ॥ ૩૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણાદિક ઈન્દ્રપ્રસ્થાગમન’ નામે તોતેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૪ મો

શિશુપાલવધ

શ્રીશુક ઉવાચ = એવં યુધિષ્ઠિરો રાજા જરાસંઘવધં વિભોઃ ।

કૃષ્ણસ્ય ચાનુભાવં તં શ્રુત્વા પ્રીતસ્તમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! જરાસંઘનો વધ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે જે પ્રભાવ દાખવ્યો તથા ભીમસેને જે રીતે તેનો વધ કર્યો તે બધી હકીકત યુધિષ્ઠિરે સાંભળીને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા. (૧)

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! શનકાદિકો તેમજ બ્રહ્માદિ દેવો ત્રિલોકમાં પૂજ્ય છે છતાં પણ તેઓ આપની આજ્ઞા શિરોમાન્ય ગણીને તે પ્રમાણે રહે છે. હે કમળનયન ! આપ આવા સમર્થ છો અને જગતમાં રાજવી તરીકે કહેવાતા અમે આપની આગળ તો કશી ગણતરીમાં નથી છતાં આપ અમારી મરજી મુજબ કામ કરો છો તે આપની અમારી પ્રત્યે કૃપા જ છે, એમ અમે માનીએ છીએ અને સૂર્ય ઊગે તેથી તેના પ્રકાશમાં વૃદ્ધિ થતી નથી અને તે આથમે તેથી તેનો પ્રકાશ ઘટી જતો નથી. તે જ રીતે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરમતત્ત્વ પરમાત્મા આપ એક જ છો. આપના જેવો બીજો કોઈ છે જ નહિ ને તમે કોઈક મહાન કાર્ય કરો તેનાથી તમારું તેજ વધતું નથી તેમજ કોઈક નાના કામ કરો અથવા કાંઈ કરો જ નહિ તો પણ તમારું તેજ ઘટતું પણ નથી. જેમ સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત દેહધારીઓનાં સુખને વાસ્તે છે, તે જ રીતે આપની સર્વે ક્રિયા પ્રાણીઓનાં સુખને વાસ્તે જ છે. અજ્ઞાનીઓ પોતાના શરીરને આ હું છું એમ માને છે અને શરીરના સંબંધવાળા સગાં-સંબંધીઓ અને પદાર્થોને પોતાનાં માને છે તથા સામી વ્યક્તિને આ તું છે, આ તારા છે એમ કહે છે. તેઓને આવી ભેદબુદ્ધિ છે. પરંતુ હે અજિત ! તમારા ભક્તોને આવી ભેદબુદ્ધિ હોતી નથી. (૨ થી ૫)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ત્યારબાદ જ્યારે યજ્ઞપ્રારંભનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની સંમતિ લઈને યુધિષ્ઠિરે વેદવિદ્યામાં કુશળ, સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોની ઋત્વિક તરીકે વરણી કરી. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે : વેદવ્યાસ, ભરદ્વાજ, સુમંતુ, ગૌતમ, અસિત, વસિષ્ઠ, અ્યવન, કણ્વ, મૈત્રેય, કવષ, ત્રિત, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, સુમતિ, જૈમિની, કતુ, પૈલ, પરાશર, ગર્ગ, વૈશંપાયન, અથર્વા, કશ્યપ, ઘૌમ્ય, પરશુરામ, આસુરિ, વીતિહોત્ર, મધુછંદા, વીરસેન, અકૃતવ્રણ અને આ સિવાય બીજા પૂજ્ય વડીલોને પણ યુધિષ્ઠિરે નિમંત્રણ આપીને બોલાવ્યા હતા. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે : દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય તથા પરિવાર સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર, બુદ્ધિમાન વિદૂર તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચારેય વર્ણના જનો તથા રાજાઓ અને રાજ્યમંત્રીઓ આ બધાને જાહેર આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક યજ્ઞ જોવા માટે આવ્યા હતા. (૬ થી ૧૧)

સર્વ પ્રથમ સોનાના હળથી વેદવિધિ પ્રમાણે યજ્ઞભૂમિનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું અને વિધિ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને યજમાન તરીકેની યજ્ઞદીક્ષા આપી. પ્રાચીન કાળમાં વરુણે રાજસૂય યજ્ઞ કરેલો ત્યારે તેણે યજ્ઞમાં ઉપયોગી સર્વે વાસણો સુવર્ણનાં રાખેલાં જ હતાં તે જ રીતે યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાના આ યજ્ઞની સર્વે ચીજો સુવર્ણની જ રાખી હતી. અને યુધિષ્ઠિરના આ રાજસૂય યજ્ઞમાં, બ્રહ્મા, શિવ તથા ઈન્દ્રાદિક દિગ્પાળો પણ આવ્યા હતા તથા સિદ્ધો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સર્પો, મુનિઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ,

કિન્નરો, ચારણો, પોતાની પત્નીઓ સહિત રાજાઓ વગેરે સર્વ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના આ રાજસૂય યજ્ઞમાં આવ્યા હતા અને તે સર્વે એમ માનતા હતા કે શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત યુધિષ્ઠિરનો આ રાજસૂય યજ્ઞ અલૌકિક થશે અને નિર્વિઘ્ન પૂર્ણ થશે તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય કે શંકાને સ્થાન નથી અને ત્યાર પછી દેવ સમાન તેજસ્વી બ્રાહ્મણો રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે વિધિપૂર્વક રાજસૂય યજ્ઞ કરાવવા લાગ્યા. પૂર્વે દેવોએ વરુણ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. તે યાદ કરાવે તેવો આ યજ્ઞ હતો. જિતેન્દ્રિય અને સાવધાન રાજા યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞનાં છેલ્લે દિવસે અથવા યજ્ઞનાં મધ્યના દિવસે “સૌત્ય” અથવા “સોમાભિસવન” નામના વિધિ પ્રસંગે મહાભાગ્યશાળી ઋત્વિજો અને સભાસદોની પૂજા કરવાની તૈયારી કરી. તે સમયમાં સર્વે સભાસદો વિચારવા લાગ્યા કે, અહીં ઘણાં પૂજ્ય પુરુષો એકત્રિત થયા છે. તેમાંથી સર્વ પ્રથમ પૂજનીય કોણ છે ? પરંતુ તેમાંથી કોઈએ કાંઈ નિર્ણય જાહેર કર્યો નહિ. તે સમયમાં જરાસંઘના પુત્ર સહદેવે સભાસદોને કહ્યું કે, યદુશ્રેષ્ઠ આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ પૂજનીય છે કારણ કે સર્વે દેવો, કાળ, ધન, યજ્ઞની સામગ્રી તે સર્વેનાં આધાર આ શ્રીકૃષ્ણ છે. (૧૨ થી ૧૯)

સહદેવે વધુમાં કહ્યું કે, આ શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વનાં આત્મા છે. તેથી યજ્ઞ, તેની આહુતિઓ, તેના મંત્રો તથા સાંખ્ય, યોગ તે બધા આ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતે એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ છે. જગતનું કારણ પણ તે જ છે. તેમજ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, પાલન અને પ્રલય પણ તે જ કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણને આધારે જ વિશ્વની સ્થિતિ છે. અને સાત્ત્વિક પ્રાણીઓ સ્વધર્મપાલન, યજ્ઞ યાગાદિ જે કાંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સત્કર્મોનું ફળ આ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ તેઓને મળે છે. માટે હે સભાસદો ! મારું એવું મંતવ્ય છે કે, સર્વથી શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષ આ શ્રીકૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરો. આમ કરવાથી સર્વે પ્રાણીઓનું અને પૂજન કરનારનું પણ પૂજન થશે જ અને અખૂટ ફળની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષે શ્રીકૃષ્ણની જ પ્રથમ પૂજા કરવી જોઈએ કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સર્વે પ્રાણીઓનાં આત્મા છે. તેને પારકો કે પોતાનો એવી ભેદબુદ્ધિ નથી. તે શાંત સ્વભાવવાળા એ સદાય પરિપૂર્ણ છે માટે જ શ્રીકૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરવી જોઈએ અને સર્વે વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરવી જોઈએ. (૨૦ થી ૨૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર સહદેવ આ પ્રમાણે કહીને મૌન રહ્યા અને સર્વે સભાસદોએ તે સાંભળ્યું અને જે અગ્રગણ્ય મહાપુરુષો હતા તે સર્વેએ સહદેવનાં મંતવ્યને સહર્ષ સ્વીકાર્યું અને તેઓએ સહદેવની પ્રશંસા પણ કરી અને સહદેવના મંતવ્યોની સાથે વડીલોની સંમતિથી યુધિષ્ઠિર પણ પ્રસન્ન થયા. અને પછીથી પ્રેમપૂર્વક ઉત્સાહથી તેણે શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળ ધોઈને તે પવિત્ર ચરણામૃત પોતાની સ્ત્રી, ચાકર, મંત્રી અને પરિવાર સહિત યુધિષ્ઠિરે પોતાના મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું અને ત્યારપછી યુધિષ્ઠિરે કિંમતી પીળાં વસ્ત્રો, આભૂષણો વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી અને શ્રીકૃષ્ણનાં મુખારવિંદનાં તેણે દર્શન કર્યાં. તે સમયમાં તેના નેત્રમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યા તેથી તે વધુ સમય સુધી તેની સામું જોઈ શક્યા નહિ. આ રીતે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો. તે જોઈને સભાસદો બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને બે હાથ જોડીને શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણનો જય નાદ કરવા લાગ્યા અને તેને પુષ્પોથી વધાવવા લાગ્યા. (૨૫ થી ૨૯)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર જોઈને તથા તેની પ્રશંસા સાંભળીને દમઘોષનો પુત્ર શિશુપાળ મનમાં ને મનમાં બળવા લાગ્યો. તે પોતાના આસનેથી ઊભો થયો અને ક્રોધથી બે હાથ ઊંચા કરીને નિર્ભય થઈને તેણે સભાસદોને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૩૦)

હે સભાસદો ! શ્રુતિમાં સત્ય જ કહ્યું છે કે, કાળ છે તે અતિ સમર્થ છે. બળવાન કાળના વેગને કોઈ અટકાવી શકે નહિ. જુઓ તો ખરા, અત્યારે કેવો કાળ ચાલે છે ! કારણ કે એક અજ્ઞાની બાળકનાં વાક્યોથી વૃદ્ધોની બુદ્ધિ પણ ફરી જાય છે. આ સભામાં જે અગ્રગણ્ય સભાસદો છે તે તમે બધા સારી રીતે જાણો છો કે આ સભામાં સુપાત્ર અને પ્રથમ પૂજનીય કોણ છે ? માટે શ્રીકૃષ્ણ જ સુપાત્ર અને પ્રથમ પૂજનીય છે એવું આ મૂર્ખ સહદેવનું મંતવ્ય ચે તેને માન્ય રાખશો નહિ, કારણ કે તપ, વિદ્યા, વ્રત પરાયણ જીવન જીવનારા જ્ઞાની, નિષ્પાપ, બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાન ઋષિઓ આ સભામાં ઘણા છે કે જેઓને ઈન્દ્રાદિ લોકપાળો પણ પૂજે છે. તે મહર્ષિઓની પૂજા પ્રથમ થવી જોઈએ. પરંતુ સર્વ પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરવી તે તો યજ્ઞનો પ્રસાદ પ્રથમ કાગડાને ખવરાવવો તેની સમાન છે. કારણ કે આ શ્રીકૃષ્ણ એક ગોવાળ છે; રાજા નથી. વળી તેણે પોતાના કુળને કલંકિત કર્યું છે. વર્ણ, આશ્રમ અને કુળથી પણ તે ભ્રષ્ટ છે. સર્વધર્મથી બહિષ્કૃત છે. પોતાને મનફાવે તે રીતે વર્તનારો છે. તેનામાં કોઈપણ સદ્ગુણ નથી. યદુવંશીઓને યયાતિનો શાપ હોવાથી સજ્જનોએ આ યદુવંશીઓને બહિષ્કૃત કરેલા છે. આ હંમેશાં મદ્યપાન કરનાર છે. જે પવિત્ર દેશોમાં બ્રહ્મર્ષિઓ રહે છે તે પવિત્ર દેશો તજીને અપવિત્ર સમુદ્રનાં બેટમાં રહે છે અને ચોરી કરીને પ્રજાને દુઃખ દે છે. આવાં અને આ પ્રકારનાં બીજાં કેટલાંક નિંદનીય વાક્યો નષ્ટપુણ્યવાળા શિશુપાળે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યાં. પરંતુ શિયાળના શબ્દો સાંભળીને સિંહ કાંઈ બોલે નહિ તે રીતે શિશુપાળનાં વચનો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ કાંઈ બોલ્યા નહિ પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અતિશય સ્નેહવાળા કેટલાક સભાસદો તે ન સાંભળી શકાય તેવા શિશુપાળનાં નિંદનીય વાક્યો અસહ્ય લાગવાથી તેઓ સભામાંથી ચાલતા થયા. કેટલાક પોતાના કાન બંધ કરી દીધા અને કોપિત થયેલા તેઓ શિશુપાળને શાપ આપવા લાગ્યા, કારણ કે ભગવાન અથવા ભગવાનના ભક્તની નિંદા સાંભળે કે તરત જ મનુષ્ય ત્યાંથી ચાલી નીકળતો નથી તે માણસ પુણ્ય રહિત થઈને નરકમાં પડે છે. (૩૧ થી ૪૦)

હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની નિંદા સાંભળીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર વગેરે તથા મત્સ્યો, કેક્યો, સુંજયો વગેરે પાંડુપક્ષના રાજાઓ ક્રોધે ભરાયા અને આયુધો તૈયાર કરીને શિશુપાળનો નાશ કરવા તેઓ ઊભા થયા. આ તરફ શિશુપાળના પણ તેઓનો સામનો કરવા ઢાલ-તલવાર લઈને સભા વચ્ચે જ ઊભો થયો. (૪૧, ૪૨)

આ પરિસ્થિતિ જોઈને શ્રીકૃષ્ણ તરત જ ઊભા થયા અને પોતાના પક્ષના માણસોને સમજાવીને બેસાડી દીધા અને ઢાલ, તલવાર લઈને પોતાને મારવા ધસી આવતા શિશુપાળનું મસ્તક તીક્ષ્ણ ધારવાળા સુદર્શનચક્ર વડે શ્રીકૃષ્ણે કાપી નાખ્યું. શિશુપાળનું મરણ થતાં સભામાં કોલાહલ મચી ગયો અને તેના પક્ષના રાજાઓ જીવ બચાવવાની આશાથી ભાગવા લાગ્યા અને આકાશમાંથી ખરતા તારાઓ તેજના લિસોટારૂપે ચમકીને પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય છે તે રીતે શિશુપાળના શરીરમાંથી નીકળેલો તેનો આત્મા તેજના લિસોટારૂપે ઝબકારો કરીને વાસુદેવનાં સ્વરૂપમાં પ્રવેશી ગયો. આ શિશુપાળે અત્યંત તીવ્ર વેરભાવથી, ભગવાન વિષ્ણુનું સ્મરણ કર્યું હતું અને તે ત્રણ જન્મથી વિષ્ણુનું વેરભાવે સ્મરણ કરતો આવતો. તેનો પ્રથમ જન્મ હિરણ્યકશિપુરૂપે, બીજો જન્મ રાવણરૂપે અને ત્રીજો જન્મ શિશુપાળરૂપે અવતરેલો હતો. આમ ત્રણ જન્મ સુધી વેરભાવે વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી તે મુક્તિ પામ્યો અને જે વસ્તુનું ધ્યાન, સ્મરણ અને ભાવના સતત કરવામાં આવે તે વસ્તુમાં ચિત્ત તન્મ્ય બને છે અને તેના પરિણામે મનુષ્યને સંસારમાં જન્મ લેવો પડે છે. (૪૩ થી ૪૬)

ત્યાર પછી ચક્રવર્તી રાજા યુધિષ્ઠિરે ઋત્વિજો તથા અગ્રગણ્ય સભાસદોની પૂજા કરી અને તેઓને પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપી તથા આવેલ મહેમાનોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો અને ત્યારપછી શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેણે અવભૃથ સ્નાન કર્યું. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે યુધિષ્ઠિર પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો અને ત્યાર પછી તેઓનાં આગ્રહથી કેટલાક મહિનાઓ તે ત્યાં રોકાયા. અને પછીથી યુધિષ્ઠિરની રજા લઈને પોતાના પરિવાર અને રાજ્યમંત્રીઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા. હે રાજન ! પરમાત્માના પાર્ષદ જય અને વિજયને બ્રાહ્મણનાં શાપને કારણે વારંવાર જન્મ લેવો પડ્યો તે આખ્યાન મેં વિસ્તારથી તમને કહ્યું. અને અવભૃથ સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સભામાં બેઠેલા યુધિષ્ઠિર સભામાં ઈન્દ્રની સમાન શોભતા હતા અને યુધિષ્ઠિરે સન્માનિત કરેલા દેવો તથા પ્રમથ આદિગણો અને મનુષ્યો યજ્ઞની તથા શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરતા સ્વસ્થાને ગયા. આ યજ્ઞ જોઈને સર્વે પ્રસન્ન થયા પરંતુ યુધિષ્ઠિરનો અભ્યુદય અને રાજ્યવૈભવ જોઈને દુર્યોધનને દુઃખ થયું કારણ કે તે કળિયુગના અંશરૂપે અવતરેલો હતો અને તેથી તેની બુદ્ધિ પાપમય હતી. હે રાજન ! રાજાઓને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા. શિશુપાળનો નાશ કર્યો અને યુધિષ્ઠિર દ્વારા યજ્ઞ કરાવ્યો વગેરે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો જે કોઈ સાંભળે કે તેનું ગાન કરે તે નિષ્પાપ બને છે. (૪૭ થી ૫૪)

ચ ઇદં કીર્તયેદ્વિષ્ણોઃ કર્મ ચૈદ્યવધાદિકમ્ ।

રાજમોક્ષં વિતાનં ચ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૫૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શિશુપાલવધ’ નામે ચુંમોતેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૫ મો

દુર્યોધન માનભંગ

રાજોવાચ = અજાતશત્રોસ્તં દૃષ્ટ્વા રાજસૂયમહોદયમ્ ।

સર્વે મુમુદિરે બ્રહ્મન્ નૃદેવા યે સમાગતાઃ ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે હે શુકદેવજી ! અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાનો રાજસૂય યજ્ઞ તથા તેનો વૈભવ વગેરે જોઈને રાજાઓ, દેવો, માનવી વગેરે સર્વે પ્રસન્ન થયા. માત્ર એક દુર્યોધનને જ શા માટે સંતાપ થયો ? તે મને કહો. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આપના દાદા મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે પોતાના બંધુઓ અને સગાસંબંધીઓને યજ્ઞ સંબંધી જુદા જુદા કામો સર્વેને સોંપ્યાં હતાં અને પ્રેમથી તેઓ તે કાર્યો કરતા હતા. તે કાર્યની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી : રસોડા અધ્યક્ષ ભીમસેન હતા. યજ્ઞ સંબંધી સર્વે સામગ્રી નકુળ એકઠી કરતા હતા. વડીલોની સેવા સુશ્રુષાનું કાર્ય અર્જુને સંભાળ્યું હતું. પીરસવાનું કાર્ય દ્રૌપદી સંભાળતાં. સત્પુરુષોનાં ચરણ ધોવાનું કાર્ય શ્રીકૃષ્ણ સંભાળતા. દાન દેવાનું કાર્ય ઉદાર મનવાળા કર્ણ સંભાળતા. સાત્યકિ, વિકર્ણ, કૃતકર્મા, વિદૂર, ભૂરિ, સંતર્દન વગેરે રાજસૂય યજ્ઞનાં વિવિધ કાર્યોનું અધ્યક્ષપદ સંભાળતા હતા. યુધિષ્ઠિર રાજાને પ્રસન્ન કરવા માટે આ બધાં ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરતાં હતાં. યજ્ઞ સમાપ્તિ પછી ઋત્વિજો, સભાસદો, વિદ્વાનો અને સગાંસ્નેહીઓનું પૂજન, સત્કાર વગેરે કાર્ય યુધિષ્ઠિરે પ્રેમથી કર્યું અને

શિશુપાળ સદ્ગતિ પામ્યો ત્યાર પછી સર્વેની સાથે યુધિષ્ઠિરે ગંગા સ્નાન કર્યું. તે સમયે દેવો અને માનવીઓએ માંગલિક વાજાંત્રો વગાડ્યાં. પ્રસન્નતાપૂર્વક અપ્સરાઓએ નૃત્ય કર્યું, ગંધર્વોએ સંગીત કર્યું. હાથી, રથ, ઘોડા, પાયદળ આ ચતુરંગી સૈન્યને ધ્વજા પતાકા, માળાઓ વગેરેથી શણગારીને શોભાયાત્રા સહિત રાજાઓ ગામ બહાર આવ્યા. સૈન્યથી ધરતી ધ્રૂજવા લાગી. યદુ, સુંજય, કાંબોજ, કુરુ, કેકય, કૌશલ વગેરે વંશના રાજવીઓ યજમાનને આગળ રાખીને અવભૃથ સ્નાન માટે ચાલ્યા. (૧ થી ૧૨)

તે સમયમાં સભાસદો, ઋત્વિજો, બ્રાહ્મણો વગેરે વેદપાઠનો મંગલ ધ્વનિ કરતા હતા. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા તથા સ્તુતિ કરતા હતા. વસ્ત્રો, આભૂષણો, પૂષ્પમાળા અને ચંદન વગેરેથી સુશોભિત સ્ત્રી-પુરુષો વિવિધ માંગલિક દ્રવ્યો પરસ્પર છાંટતા હતા. તેલ, ગોરસ, અત્તર, ગુલાબજળ, હળદર, કેસરિયા રંગ વગેરેથી ભીંજાયેલી રૂપજીવિનીઓ પુરુષોને માંગલિક દ્રવ્યો છાંટતી હતી. આ ઉત્સવ જોવા માટે દેવો આકાશ માર્ગે સ્થિર થયા હતા. તે જ રીતે સૈનિકોનાં રક્ષણથી રાજરાણીઓ પણ આ ઉત્સવ જોતી હતી. પોતાના મામાના પુત્રો અને મિત્રો અનેક રસોથી ભીંજવતા હતા તેથી લજ્જા સહિત હાસ્ય અને પ્રસન્ન મુખવાળી મહિલાઓ શોભતી હતી. ઉત્સાહવાળી તે રાણીઓના અંબોડા છૂટી ગયા હતા અને તેમાંથી પુષ્પો ખરતાં હતાં. તેમના દિયરો અને મિત્રોએ વિવિધ રસો છાંટવાથી તેની સાડીઓ ભિંજાઈને શરીર સાથે ચોંટી ગઈ હતી. પરિણામે તેનાં શરીરના અવયવો દેખાતા હતા. તે રાણીઓ પણ પોતાના દિયર અને મિત્રોને પિયકારીઓ વડે ભીંજવી દેતી હતી. તેઓનાં વિહારથી વિષયીજનોનાં મન વિહ્વળ થતા હતાં. તે સમયે ઉત્તમ અશ્વવાળા મોતીની માળાઓથી સુશોભિત શ્રેષ્ઠ રથમાં યુધિષ્ઠિર રાજા બેઠા હતા. રાણીઓ સહિત રથમાં બેઠેલા તે સત્ક્રિયાઓ સહિત રાજસૂય યજ્ઞ શોભે તેમ યુધિષ્ઠિર શોભતા હતા. ઋત્વિજોએ તે સમયે પત્ની-સંયાજ તથા અવભૃથ સંસ્કાર દ્રોપદી સહિત યજમાન યુધિષ્ઠિરને કરાવ્યા. પછી આયમન કરાવ્યું અને પછી તેઓને ગંગાસ્નાન કરાવ્યું. તે સમયમાં આકાશમાં દેવોએ અને ધરતી ઉપર માનવીઓએ એકી સાથે નગારાં વગાડ્યાં અને દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને માનવીઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. ત્યારબાદ ચારેય વર્ણનને ચાર આશ્રમનાં મનુષ્યોએ ગંગાસ્નાન કર્યું, કારણ કે આવા અવભૃતસ્નાન પ્રસંગે સ્નાન કરવાથી મહાપાપી પણ નિષ્પાપ થાય છે. ત્યારપછી રાજા યુધિષ્ઠિરે નવીન, પવિત્ર બે વસ્ત્રો પહેર્યા ને શરીર સુશોભિત કર્યું અને પછીથી ઋત્વિજો, બ્રાહ્મણો, સભાસદો વગેરેને વસ્ત્રો, આભૂષણો, દાન, દક્ષિણા આપીને સન્માનિત કર્યા અને પછીથી નારાયણ પરાયણ યુધિષ્ઠિરે કુટુંબીજનો, જ્ઞાતિબંધુઓ, મિત્રો, સ્નેહીઓ અને અન્ય જનોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. તે સર્વે મનુષ્યો વસ્ત્રો-આભૂષણોથી શોભિત અને પ્રસન્ન મુખવાળા તેઓ દેવ જેવા તેજસ્વી જણાતા હતા. તે જ રીતે સ્ત્રીઓ પણ વસ્ત્ર-આભૂષણો તથા સુવર્ણની કટિમેખલા પહેરીને પ્રસન્ન મુખ સહિત વિહરતી હતી. હે રાજન ! તે યજ્ઞમાં આવેલા દેવો, પિતૃઓ, ભૂતો, લોકપાળો, તેના સેવકી તથા ઉત્તમ સ્વભાવવાળા ઋત્વિજો, વેદવેતા, સભાસદો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા રાજાઓ તે સર્વનો યુધિષ્ઠિરે સત્કાર કર્યો અને ત્યારપછી તે સર્વે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને ઘેર ગયા. (૧૩ થી ૨૬)

ભગવદ્ ભક્ત રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિરે કરેલા આ રાજસૂય યજ્ઞની લોકો વારંવાર પ્રશંસા કરતા છતાં તૃપ્ત થતા નહિ. યુધિષ્ઠિરનાં સંબંધીઓ તથા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરની રજા માગી ને તેઓ ઘેર જવા તૈયાર થયા તેથી યુધિષ્ઠિર દિલગીર થયા અને અતિ આગ્રહ કરીને તેઓને રોક્યા અને યુધિષ્ઠિરને પ્રસન્ન કરવા માટે તેઓ બધા રોકાયા. તે સમયે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં પુત્ર સાંબ વગેરે સર્વેને દ્વારિકા મોકલ્યા અને પોતે

રોકાયા. હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની સહાયથી યુધિષ્ઠિરે મહાસાગર સમાન આ દુષ્કર કાર્ય નિર્વિઘ્ન રીતે પાર પાડ્યું અને તેથી તેને શાંતિ થઈ. એક દિવસે દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરના રાજદરબારમાં આવ્યો અને તેણે યુધિષ્ઠિરનો રાજવૈભવ તથા સભામાં શ્રીકૃષ્ણની હાજરી તે બધું જોયું અને તેને ઈર્ષ્યા થઈ. તે મનમાં સંતાપ પામવા લાગ્યો. વળી, મયદાનવે બનાવી આપેલ સભાખંડ જોવા માટે દુર્યોધન આગળ વધ્યો. દેવ, દેવીઓ, દૈત્યો, રાજવીઓ વગેરેની વિવિધ કલાકૃતિથી શોભતો તે અલૌકિક સભાખંડ તેણે જોયો તથા પતિવ્રતા દ્રૌપદીને તેણે ત્યાં જોયાં અને વિષયાંધ તે દુર્યોધન વધારે બળી ઊઠ્યો. ઉપરાંતમાં યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં પગનાં ઝાંઝરના ઝંકારથી શોભતી, ભારે નિતંબવાળી, સુંદર કટિવાળી, કેસરના લેપથી રક્ત સ્તનવાળી, કંઠમાં અમૂલ્ય હારવાળી, સુંદર મુખવાળી શ્રીકૃષ્ણની અનેક પત્નીઓ યુધિષ્ઠિરનાં રાજમહેલમાં વિહાર કરતી દુર્યોધને જોઈ. તેથી તો તે અતિશય બળવા લાગ્યો. મયદાનવે બનાવેલી તે અલૌકિક સભામાં પોતાના પરિવાર, બંધુઓ, રાજમંત્રીઓ સહિત યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણની સાથે બેઠા હતા અને તે સમયમાં દુર્યોધન ત્યાં આવ્યો. તેણે જોયું કે દેવોની સભામાં ઈન્દ્ર શોભે તે રીતે આ સભામાં યુધિષ્ઠિર શોભે છે અને બંદીજનો તેની પ્રશસ્તિ કરે છે. દુર્યોધનનો સ્વભાવ અભિમાની તો હતો જ, ઉપરાંતમાં તેના ભાઈઓ પણ સાથે હતા. મુગટધારી દુર્યોધનનાં હાથમાં તલવાર પણ હતી. તેણે દ્વારપાળનું અપમાન કર્યું અને બળજબરીથી તે સભામાં પ્રવેશ્યો, પરંતુ મયદાનવે બનાવેલ આ સભાખંડમાં આગળ વધતા તેને સ્થળને સ્થાને જળની ભ્રાંતિ થઈ તેથી તેણે પોતાનાં વસ્ત્રો ઊંચાં લીધાં અને આગળ વધ્યો અને જે સ્થળે જળ હતું ત્યાં પહોંચતાં જ તે જળમાં પડ્યો. આ બનાવ જોઈને ભીમસેન તથા અન્યજનો અને સ્ત્રીઓ હસવા લાગ્યા. જો કે યુધિષ્ઠિરે હસવાની ના પાડી, છતાં શ્રીકૃષ્ણની સંમતિથી જ તેઓ હસ્યાં હતાં. પોતાની અસાવધાનીથી શરમિંદો બનેલો દુર્યોધન તેઓના હસવાથી અતિ ગુસ્સે થયો. તરત જ તે પોતાના હસ્તિનાપુરમાં ચાલ્યો ગયો. આ બનાવથી સજ્જનોમાં કોલાહલ થયો. યુધિષ્ઠિર પણ ઉદાસ થયા. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાની ઈચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણ તો કાંઈ બોલ્યા જ નહિ. હે રાજન ! દુર્યોધનને સંતાપ થવાનું કારણ જે હતું તે મેં કહ્યું. (૨૭ થી ૪૦)

एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्ठोऽहमिह त्वया ।

सुर्योधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतो ॥ ४० ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘દુર્યોધન માનભંગ’ નામે પંચોતેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૬ મો

યાદવોનું શાલ્વ સાથે યુદ્ધ

શ્રીશુક ઉવાચ = અથાન્યદપિ કૃષ્ણસ્ય શ્રૃણુ કર્માદ્ભુતં નૃપ ।

ક્રીડાનરશરીરસ્ય ચથા સૌભપતિર્હતઃ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! લીલા કરવા માટે માનવ શરીરધારી કૃષ્ણે શાલ્વને માર્યો તે અદ્ભૂત કથા તમે સાંભળો. શાલ્વ નામનો રાજા શિશુપાળનો મિત્ર હતો અને રુકિમણીના વિવાહ પ્રસંગે જરાસંઘ આદિકની સાથે તે પણ ત્યાં આવ્યો હતો. તે સમયમાં યાદવોએ તેઓને પરાજિત

કર્તા હતા. પરાજિત થયેલા શાલ્વ રાજાએ તે સમયમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું પૃથ્વી પર યાદવોનો વંશ નહિ રહેવા દઉં. તમે મારું પરાક્રમ જોજો. પોતાની આ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવા માટે તેણે ભગવાન શંકરની આરાધના શરૂ કરી. દિવસમાં એક વખત મૂઠી ધૂળ ખાઈને તપ કરવા લાગ્યો. આ રીતે એક વર્ષ સુધી તેણે તપ કર્યું તેથી આશુતોષ શિવજી પ્રસન્ન થયા અને તેને વરદાન માંગવા કહ્યું. તેણે વરદાન માગ્યું કે દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, સર્પો, રાક્ષસો વગેરે કોઈથી નાશ ન થઈ શકે તેવું અને ઈચ્છા મુજબ સર્વત્ર લઈ જઈ શકાય તેવું અને યાદવોને ભય પમાડી શકે તેવું વિમાન આપો. તેથી શિવજીએ મયદાનવને આજ્ઞા કરી કે તું આ શાલ્વને મનપસંદ વિમાન બનાવી દે. શંકરની આજ્ઞા મુજબ મયદાનવે વિમાન બનાવીને શાલ્વને આપ્યું. ઈચ્છા મુજબ ગતિ કરનાર, અન્ય વિમાનોથી શીઘ્રગતિવાળું, લોઢાથી બનેલું, અંધકારમય ‘સૌભ’ નામનું વિમાન મેળવીને શાલ્વ વિમાનમાં બેસીને વેરનો બદલો લેવા દ્વારિકા ઉપર ચડી આવ્યો. સૈન્ય વડે દ્વારિકાને તેણે ઘેરી લીધું અને શહેરની સમીપમાં બગીચાઓ અને ફૂલવાડીઓનો તેણે નાશ કર્યો. શહેરનાં દરવાજાઓ, મહેલનાં દ્વારો, મકાનો, અગાશીઓ, રાજમાર્ગો, શેરીઓ તથા નાનાં-મોટાં વિહાર સ્થાનો વગેરેનો તે નાશ કરવા લાગ્યો અને ઉત્તમ પ્રકારના તે સૌભ વિમાનમાં બેસીને આકાશમાંથી વિવિધ પ્રકારે શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો તથા પથ્થર અને વૃક્ષોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો તથા વજ્રપાત અને પર્વતનાં ટેકરાઓની પણ તે વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો તથા ભયંકર વાવાઝોડું કરીને ધૂળથી ચારેય દિશાઓ તેણે ઢાંકી દીધી. હે રાજન ! સૌભ વિમાનની સહાયથી શાલ્વ આ રીતે પ્રયોગ કરીને સમગ્ર દ્વારિકાને દુઃખી દુઃખી કરી નાંખી. પ્રાચીન સમયમાં ત્રિપુરાસુરે પૃથ્વીનાં માનવીઓને દુઃખી કર્યા હતા તેજ રીતે શાલ્વે સમગ્ર દ્વારિકાને દુઃખી કરી નાંખી. (૧ થી ૧૨)

સમર્થ અને મહારથી ધીરજવાળા પ્રદ્યુમ્ને તરત જ રથ તૈયાર કરાવ્યો અને યુદ્ધ કરવા તે શહેરની બહાર આવ્યો અને પ્રજાને ધીરજ આપતા કહ્યું કે તમે ભય રાખશો નહિ, હમણાં જ હું તેને પહોંચી વળીશ. પ્રદ્યુમ્ન સાથે બીજા યાદવો પણ ચાલ્યા. તેના નામ આ પ્રમાણે છે : સાત્યકિ, ચારુ, દેષ્ણ, સાંબ, પોતાના નાના ભાઈ સહિત અકૂર, હાર્દિકય, કૃતવર્મા, ભાનું, બિંદુ, ગદ, શુક, સારણ. તે સર્વે મોટા મોટા યોદ્ધા રણસંગ્રામમાં આવ્યા. આ સિવાયના બીજા કેટલાક મોટા મોટા ધનુષ્યધારી મહારથીઓ હથિયારો સજ્જ કરી બખ્તર પહેરી યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા. તેઓએ રથ, હાથી, ઘોડા અને પાયદળ આ ચતુરંગીસેનાને પણ યુદ્ધમાં સામેલ કરી. દેવો અને દાનવો વચ્ચે જેમ ભયંકર યુદ્ધ થાય તે રીતે યાદવો અને શાલ્વ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ખેલાયું. તેમાં પ્રદ્યુમ્ને પોતાના દિવ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગથી શાલ્વની બધી માયાનો વિનાશ કર્યો. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે તે રીતે આ કાર્ય પ્રદ્યુમ્ને કર્યું અને ત્યારપછી તીક્ષ્ણધારવાળાં, સુવર્ણનાં પીછાવાળા, અણીદાર પચ્ચીસ બાણો પ્રદ્યુમ્ને શાલ્વના સેનાપતિને માર્યા અને તેને વીંધી નાખ્યો તથા એકસો બાણ શાલ્વને માર્યા અને તેના પ્રત્યેક યોદ્ધાને એક એક બાણ માર્યું તથા દસ બાણ સારથિઓને માર્યા અને ત્રણ બાણો વાહનોને માર્યા - આવું મહાન પરાક્રમ જોઈને બન્ને પક્ષનાં સૈન્યે પ્રદ્યુમ્નની પ્રશંસા કરી. શાલ્વનું માયાવી વિમાન કોઈ વખત આકાશમાં દેખાતું તો કોઈ વખત અદૃશ્ય થતું અને કોઈ વખત તે અનેકરૂપે દેખાતું. આમ થવાથી તે વિમાન યથાર્થ રીતે ઓળખી શકાતું નહિ અને તે એક સ્થળે સ્થિર પણ રહેતું નહિ. કોઈ વખત પૃથ્વી ઉપર કે પર્વત ઉપર પણ તે દેખાતું અરે પાણીમાં પણ તે પ્રવેશી

જતું અને ક્યારેક ગોળ ગોળ ફરતું તેથી આ વિમાન તોડી પાડવું મહામુશ્કેલ હતું. છતાં પણ શાલ્વ અને તેના સૈનિકો જ્યાં જ્યાં દેખાય ત્યાં ત્યાં યાદવો તેના પર બાણોની વૃષ્ટિ કરતાં. અગ્નિ અને સૂર્યસમાન બળતાં બાણોની વૃષ્ટિથી શાલ્વનું સૈન્ય દુઃખી થવા લાગ્યું. તેથી શાલ્વ મૂંઝાયો. એ જ રીતે શૂરવીર યાદવો પણ શાલ્વ અને તેના સૈન્યનાં શસ્ત્રપ્રહારોથી ત્રાસ તો પામ્યા જ હતા. છતાં પણ યુદ્ધભૂમિમાં અડગપણે તેઓ લડયેરાખતા હતા. દ્યુમાન નામનાં શાલ્વનાં મંત્રીને પ્રદ્યુમ્ને બાણો મારીને અતિ દુઃખિત કર્યો અને ત્યારપછી તેની સામે જોઈને પ્રદ્યુમ્ને સિંહગર્જના કરી ત્યારે દ્યુમાને પણ સામી ગર્જના કરીને પ્રદ્યુમ્નની છાતીમાં ગદાનો જોરદાર પ્રહાર કર્યો તેની પ્રદ્યુમ્નની છાતીમાં ઈજા થઈ અને તે મૂંઝિત થયો એટલે યુદ્ધનાં નિયમો જાણનાર તેનો સારથિ તેના રથને યુદ્ધભૂમિથી બહાર લઈ ગયો. થોડીવારે પ્રદ્યુમ્ન ભાનમાં આવ્યો એટલે તેણે સારથિને કહ્યું કે, અરે ભાઈ ! તું મને રણભૂમિથી બહાર લાવ્યો તે બહુ જ ખોટું કર્યું. (૧૩ થી ૨૮)

કારણ કે યદુવંશી કોઈ યોદ્ધો રણભૂમિ છોડીને ભાગ્યો હોય તેવું બન્યું નથી. ડરપોક મનનાં તેં મને આ કલંક લગાડ્યું છે. તું શા માટે યુદ્ધમાંથી ભાગ્યો એમ મારા પિતા કે બલરામ મને પૂછશે ત્યારે મારે તેને શું યોગ્ય ઉત્તર આપવો ? અને મારા મોટાભાઈની પત્નીઓ મને હાસ્યવિનોદમાં મેણાં મારશે કે તમે તો મહાન, શૂરવીર છો. છતાં શત્રુઓ સામે યુદ્ધમાં તમે ડરપોક કેમ બન્યા ? આ બધું મારે સાંભળવાનું જ રહ્યું. પ્રદ્યુમ્નનો ઠપકો સાંભળીને સારથિએ કહ્યું કે હે શૂરવીર પ્રદ્યુમ્ન ! તમને ભગવાન દીર્ઘાયુષી બનાવે તેમ ઈચ્છું છું અને મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે મારો ધર્મ સમજીને મેં કર્યું છે; કારણ કે યુદ્ધનો એવો નિયમ છે કે રથમાં બેસનારને સંકટ આવે ત્યારે સારથિએ તેની રક્ષા કરવી જોઈએ અને સારથિને સંકટ આવે ત્યારે રથમાં બેસનારે તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ નિયમાનુસાર ગદાના પ્રહારથી દુઃખી થયેલા આપને હું રણભૂમિથી બહાર લઈ ગયો હતો. (૨૯ થી ૩૩)

एतद्विदित्वा तु भवान् मयापोवाहितो रणात् ।

उपसृष्टः परेणेति मूर्छितो गदया हतः ॥ ३३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શાલ્વયુદ્ધ’ નામે છોંતેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૭ મો

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા શાલ્વવધ

શ્રીશુક ઉવાચ = સ ઉપસ્મૃશ્ય સલિલં દંશિતો ધૃતકાર્મુકઃ ।

નય માં દ્યુમતઃ પાશ્વે વીરસ્યેત્યાહ સારથિમ્ ॥ ૧ ॥

ત્યારપછી સ્વસ્થ થયેલા પ્રદ્યુમ્ને જળથી મુખશુદ્ધિ કરી, હાથમાં ધનુષ્ય લીધું, કવચ પહેર્યું અને સારથિને કહ્યું કે, શૂરવીર દ્યુમાન જ્યાં હોય તેની નજીક મારો રથ તું લઈ જા. આજ્ઞા થતાં સારથિ દ્યુમાનની સમીપે રથ લઈ ગયો એટલે પોતાના સૈન્યનો નાશ કરનાર દ્યુમાનને અટકાવીને હસતાં હસતાં પ્રદ્યુમ્ને તેને આઠ બાણ માર્યાં. તે બાણોથી તેના અશ્વો, સારથિ, તેનું ધનુષ્ય, ધ્વજ

વગેરેનો નાશ કરીને ધુમાનનું મસ્તક પણ પ્રદ્યુમ્ને કાપી નાખ્યું. આ બાજુ ગદ, સાત્યકિ વગેરે યાદવો શાલ્વનાં સૈન્યનો નાશ કરતા જ હતા. સૌભ વિમાનમાં બેઠેલા તે સૈનિકોનાં મસ્તકો સમુદ્રમાં પડતાં હતાં. આમ, બંને પક્ષમાં પરસ્પર ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું અને બંને પક્ષના સૈન્યનો નાશ થતો હતો. આ રીતે સત્યાવીશ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. આ તરફ યજ્ઞ-સમાપ્તિ શિશુપાળવધ પછી પણ શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રોકાયા હતા. તે શ્રીકૃષ્ણ કુંતાજી અને યુધિષ્ઠિરની રજા લઈને દ્વારિકા જવા માટે ઈન્દ્રપ્રસ્થથી નીકળ્યા. ચાલતા ચાલતા શ્રીકૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યા કે બલરામ સહિત હું આટલા સમય સુધી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રોકાયો તે સમયમાં શિશુપાળ પક્ષના રાજાઓ દ્વારિકાનો નાશ કરવા માટે યુદ્ધ કરવા આવ્યા હશે ? આમ વિચારતા તે દ્વારિકા પહોંચ્યા અને જોયું કે વિમાનમાં બેસીને શાલ્વ તથા તેનું સૈન્ય પોતાના સૈન્યનો નાશ કરે છે. એટલે તરત જ શ્રીકૃષ્ણે બલરામને કહ્યું કે ભાઈ તમે શહેરનું રક્ષણ કરો. હું શાલ્વની સામે યુદ્ધ કરવા જાઉં છું. એમ કહીને તેણે સારથિને કહ્યું કે આ શાલ્વ માયાવી છે માટે તું ગભરાઈશ નહિ અને મારો રથ જલદીથી શાલ્વની સમીપે લઈજા. આજ્ઞા થતાં તેણે યુદ્ધભૂમિ તરફ રથ હાંક્યો. ગરુડના ધ્વજવાળો રથ આવતો જોઈને બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ સમજી ગયા કે શ્રીકૃષ્ણ આવી પહોંચ્યા છે. જોકે તે સમયમાં ઘણા સૈન્યનો નાશ થઈ ચૂક્યો હતો. યુદ્ધભૂમિ ઉપર આવેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને શાલ્વરાજાએ શ્રીકૃષ્ણના સારથિ ઉપર સાંગનો જોરદાર પ્રહાર કર્યો. (૧ થી ૧૨)

ઉબાડીયાની માફક વેગથી આવતી અને આકાશમાં પ્રકાશ પાથરતી તે સાંગના શ્રીકૃષ્ણે બાણના પ્રહારથી સો ટુકડા કરી નાંખ્યા અને ત્યાર પછી શાલ્વને સોળ બાણોથી વિંધી નાંખ્યો. સૂર્યની માફક આકાશમાં ફરતાં સૌભ વિમાનને પણ શ્રીકૃષ્ણે વીંધી નાંખ્યું અને શાલ્વે પણ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જોરદાર પ્રહાર કરીને શ્રીકૃષ્ણનો ડાબો હાથ વીંધી નાંખ્યો. આ હાથથી જ શ્રીકૃષ્ણ શાકર્ગ ધનુષ્યનો પ્રયોગ કરતા. પ્રહારનાં આઘાતથી શ્રીકૃષ્ણના હાથમાંથી ધનુષ્ય પડી ગયું. જોનારા લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. ચારેકોર હાહાકાર થયો અને શાલ્વ તો રાજી થઈને સિંહ ગર્જના કરવા લાગ્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, અરે મૂઠ ! તે અમારી સામે જ તારા ભાઈની અને મારા મિત્રની પત્નીનું અપહરણ કર્યું છે અને રાજસૂયયજ્ઞની સભામાં જ તે મારા મિત્રને મારી નાંખ્યો છે. માટે હવે તું ઉભો રહેજે અને આજે હું મારા તીક્ષ્ણ બાણોનાં પ્રહારથી તને એવા સ્થાનમાં મોકલી દઈશ કે ત્યાંથી પાછું આવી શકાય જ નહિ, અને હું કોઈથી પરાજિત થાઉં નહિ એવું તારું અભિમાન છે તે પણ નાશ કરી નાંખીશ. (૧૩ થી ૧૮)

શાલ્વનો બકવાદ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું કે, હે મૂર્ખ ! વૃથા બકવાદ કરીશ નહિ. તારો કાળ નજીક જ છે; પરંતુ તું તેને દેખી શકતો નથી, અને શૂરવીર પુરુષો તો પરાક્રમ કરી બતાવે છે પણ બકવાદ કરતા નથી. આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે શાલ્વ ઉપર ગદાનો જોરદાર પ્રહાર કર્યો. તેથી શાલ્વના ગળાની હાંસડીમાં ગંભીર ઘા થયો. તેને લોહીની ઊલટી થઈ અને કંપવા લાગ્યો. પ્રહાર કરીને ગદા તો પાછી વળી ગઈ. પરંતુ શાલ્વ તો અદૃશ્ય થઈ ગયો. ત્યાં થોડીવારમાં એક પુરુષ આવ્યો તેણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા અને સમાચાર આપ્યા કે પિતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર હે કૃષ્ણ ! કસાઈ જેમ પશુને બાંધીને લઈ જાય છે તે રીતે શાલ્વરાજા આપના પિતાને બાંધીને લઈ જાય છે. આ સમાચાર સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને ઘણું દુઃખ થયું અને તે શોકાતુર થયા અને તે વિચારવા લાગ્યા કે દેવો કે દૈત્યો બલરામને પરાજિત કરી શકે નહિ તેમ જ તે કોઈથી ભય પણ પામે નહિ. તે

બલરામનો પરાજય કરીને શાલ્વ મારા પિતાને કેવી રીતે લઈ ગયો હશે ? ઠીક છે, ભાવિ બળવાન છે. શ્રીકૃષ્ણ હજી તો આમ, વિચાર કરે છે તેવામાં તો શાલ્વ ફરી વખત દેખાયો અને કોઈક બનાવટી વાસુદેવને શ્રીકૃષ્ણની સામે ઊભા રાખ્યા અને તે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે જો આ તારો પિતા છે. તું જીવે છે અને તારા દેખતાં જ હું તારા પિતાનો નાશ કરું છું. તારામાં શક્તિ હોય તો તું તેને બચાવી લે. (૧૯ થી ૨૬)

હે રાજન ! માયાવી શાલ્વે આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું અને ત્યારપછી તેણે તલવારથી વસુદેવનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું અને તે મસ્તક લઈને પોતે વિમાનમાં જતો રહ્યો. જોકે શ્રીકૃષ્ણ બધું જ જાણતા હતા છતાં તે માનવ સ્વભાવને અનુસારે બે ઘડી શોક કરવા લાગ્યા. પછીથી મય દાનવની માયાનો પ્રયોગ કરનાર શાલ્વની સામે લડવા માટે પ્રભાવશાળી શ્રીકૃષ્ણ ફરી વખત તૈયાર થયા. તે સમયમાં સમાચાર લાવનાર દૂત કે બનાવટી વસુદેવનું ધડ કે મસ્તક તે બધું રણભૂમિમાંથી અદેશ્ય થયું. કારણ કે તે બધું તો શાલ્વની માયાનું જ કારણ હતું અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણ તેને સ્વપ્નની માફક મિથ્યા જાણતા હતા. તે સમયમાં તો સૌભ વિમાનમાં બેઠેલો શાલ્વ એક જ આકાશમાં દેખાતો હતો. તેથી તેને મારવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તૈયાર કરી. (૨૭ થી ૨૯)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજર્ષિ પરીક્ષિત ! શાલ્વે વસુદેવનું અપહરણ કર્યું. તે બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણ અજ્ઞાત રહ્યા, તથા શ્રીકૃષ્ણે શોક કર્યો વગેરે શ્રીકૃષ્ણના માનવ ચરિત્રો જોઈને કેટલાક ઋષિઓ શ્રીકૃષ્ણને સામાન્ય માનવી તરીકે માનવા લાગ્યા. આ ઋષિઓ પૂર્વાપરના ચરિત્રો, પોતાના વાક્યો વગેરેનું અનુસંધાન કર્યા વિના જ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે આ પ્રકારનો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તે તો પોતાનાં જ વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ થાય છે તેનો પણ તેઓને ખ્યાલ નથી. અને વાસ્તવિકતા તો એવી છે કે શોક, મોહ, ભય, સ્નેહ વગેરે માનસિક સુખ-દુઃખ અજ્ઞાનથી જ થાય છે અને જે અજ્ઞાની હોય તેને જ તે માનસિક ઉપાધિ હોય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો સર્વજ્ઞ હતા તેનું જ્ઞાન સદાને માટે પૂર્ણ વિકસિત જ હતું. અખંડ ઐશ્વર્યવાળા શ્રીકૃષ્ણને તે દ્વંદ્વો હોય જ નહિ કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવાના પ્રભાવે જેઓનું આત્મજ્ઞાન વિકાસ પામે છે તેવા સત્પુરુષો અનાદિકાળનું જે દેહાત્મ બુદ્ધિરૂપી અજ્ઞાન તેનાથી મુક્ત થાય છે અને સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા પદને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે સત્પુરુષોની ગતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન કે મોહ હોય જ ક્યાંથી ? (૩૦ થી ૩૨)

ત્યાર પછી બળપૂર્વક શસ્ત્રો અસ્ત્રોનાં વિવિધ પ્રયોગ કરીને પોતાની સામે યુદ્ધકરનાર શાલ્વને સત્ય પરાક્રમવાળા શ્રીકૃષ્ણે અસ્ત્રો-શસ્ત્રો તથા બાણોથી વીંધી નાંખ્યો. તેના બખ્તર, ધનુષ્ય, મુગટ વગેરે કાપીને ગદાના જોરદાર પ્રહારથી તેનાં વિમાનને પણ તોડી નાંખ્યું. તે વિમાન સમુદ્રમાં પડ્યું એટલે શાલ્વ પૃથ્વી ઉપર આવ્યો અને ગદાથી શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડવા લાગ્યો. ગદા લઈને પોતાની સામે આવનાર શાલ્વનો હાથ શ્રીકૃષ્ણે ભાલાથી વીંધી નાખ્યો અને ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શનચક્ર તૈયાર કર્યું, અને ત્યાર પછી જેવી રીતે વજ્ર વડે ઈન્દ્રે વૃત્રાસુરનું મસ્તક કાપી નાખ્યું હતું તે જ રીતે શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શનચક્ર વડે શાલ્વનું મસ્તક ઉડાડી દીધું. તે સમયમાં હાહાકાર મચી ગયો. આ રીતે શાલ્વનાં અસ્ત્રોશસ્ત્રો, તેનું વિમાન અને અંતે તેનો પણ નાશ થયો ત્યારે આનંદિત થયેલા દેવોએ આકાશમાં દુંદુભી વગાડ્યા અને ત્યારપછી વૈરનો બદલે લેવા દંતવક્ર પણ શ્રીકૃષ્ણ સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. (૩૩ થી ૩૭)

નેદુર્દુભયો રાજન્ દિવિ દેવગણેરિતાઃ ।

સગ્વીનામપચિત્તિ કુર્વન્ દન્તવક્ત્રો રુષાભ્યગાત્ ॥ ૩૭ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ‘શાલ્વવધ’ નામે સત્યોતેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૮ મો

શ્રીકૃષ્ણો કરેલો દંતવક્ત્ર તથા વિદૂરથનો નાશ તથા બલરામે કરેલી તીર્થયાત્રા

શ્રીશુક ઉવાચ = શિશુપાલસ્ય શાલ્વસ્ય પૌંડ્રકસ્યાપિ દુર્મતિઃ ।

પરલોકગતાનાં ચ કુર્વન્ પારૌક્ષ્યેસૌહૃદમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! દંતવક્ત્ર નામે એક રાજ હતો અને શિશુપાલ શાલ્વ અને પૌંડ્રકની સાથે તેને મિત્રતા હતી. પોતાના મિત્રોને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાંખ્યા તે મિત્રનું ઋણ ચૂકવવા માટે દુર્મતિ આ દંતવક્ત્ર શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. આ બળવાન દંતવક્ત્ર ગદા લઈને ક્રોધપૂર્વક એકલો જ લડવા આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તેને જોયો એટલે શ્રીકૃષ્ણે પણ હાથમાં ગદા લીધી. પોતે એકલા જ તેની સામે યુદ્ધ કરવા ઊભા રહ્યા. કિનારો જેમ સાગરના વેગને રોકી દે છે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે આગળ વધતા તેને અટકાવ્યો. તેથી મદોન્મત્ત દંતવક્ત્રે ગદા ઉગામીને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, આજે તું મારી નજરે ચડ્યો તે બહુ જ સારું થયું. જોકે તું મારા મામાનો પુત્ર છો અને મારા મિત્રોને તે મારી નાખ્યા અને હવે મને પણ મારી નાખવાની તારી ઈચ્છા છે. પરંતુ હે મંદબુદ્ધિ કૃષ્ણ ! વજ્ર જેવા પ્રકારવાળી આ ગદાથી હું તને મારી નાંખીશ. કારણ, શરીરમાં થયેલ રોગનો નાશ કરીને જ સુજ માણસ શાંત થાય છે. અને તું મારી સાથે શત્રુતા રાખે છે, માટે આ કાર્ય કરીશ ત્યારે જ હું મિત્રઋણથી મુક્ત થઈશ. શ્રીકૃષ્ણને દંતવક્ત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું. અંકુશ જેમ હાથીને દુઃખ પહોંચાડે તેમ કઠોર વાક્યોથી શ્રીકૃષ્ણને દુઃખિત કરીને દંતવક્ત્રે શ્રીકૃષ્ણનાં માથામાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને પછી ગર્જના કરી. ગદાપ્રહારથી કૃષ્ણ ઉપર કોઈ અસર થઈ નહિ અને દંતવક્ત્ર ઉપર શ્રીકૃષ્ણે વળતો ગદાનો પ્રહાર કર્યો. તે ગદાપ્રહારથી દંતવક્ત્રની છાતી ફાટી ગઈ, લોહીની ઊલટી થઈ ગઈ અને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. તેનો પ્રાણ નીકળી ગયો અને શિશુપાળના આત્માની જેમ સદ્ગતિ થઈ તેવી જ સદ્ગતિ તેની થઈ. (૧ થી ૧૦)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! દંતવક્ત્રનો એક નાનો ભાઈ હતો. તેનું નામ વિદૂરથ. પોતાનો ભાઈ દંતવક્ત્ર શ્રીકૃષ્ણને હાથે મરાયો તે સમાચાર તેણે સાંભળ્યા. તેથી તે રોષે ભરાયો અને ભાઈનું વેર વાળવા માટે તે ઢાલ-તલવાર લઈને યુદ્ધ કરવા શ્રીકૃષ્ણની સામે આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તીક્ષ્ણ ધારવાળા સુદર્શનચક્ર વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું. આ રીતે વિમાન સહિત શાલ્વ, દંતવક્ત્ર અને તેનો ભાઈ તથા બીજા અન્ય અજેય રાજવીઓનો શ્રીકૃષ્ણ નાશ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણના આ પરાક્રમની દેવો અને માનવીઓએ પ્રશંસા કરી તથા મુનિઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સર્પો, અપ્સરાઓ, પિતૃઓ, યક્ષો, કિન્નરો, ચારણો વગેરેએ શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પોથી વધાવ્યા અને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી શ્રીકૃષ્ણે દ્વારિકા શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. (૧૧ થી ૧૫)

હે રાજન ! યોગેશ્વર, જગદીશ્વર કૃષ્ણે અજેય એવા મહાન શત્રુઓને પણ રમતા રમતા જ પરાજિત કર્યા છે છતાં પણ પશુનાં જેવી બુદ્ધિવાળા કેટલાક મનુષ્યો એમ માને છે કે શ્રીકૃષ્ણ ઘણી વખત યુદ્ધમાં પરાજિત પણ થયા છે. આમ માનનારાઓ કૃષ્ણના અલૌકિક પ્રભાવને જાણતા જ નથી. હે રાજન ! કૌરવો અને પાંડવો પરસ્પર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. તેવા સમાચાર સાંભળીને બંને પક્ષ તરફ સમાન ભાવ રાખનાર બલરામ યુદ્ધમાં ભાગ નહિ લેવાથી ઈચ્છાથી તીર્થયાત્રા માટે દ્વારિકાથી નીકળી ગયા. સર્વપ્રથમ બલરામે પ્રભાસક્ષેત્રની યાત્રા કરી. ત્યાં તીર્થસ્નાન, દેવ, ઋષિ વગેરેનું પૂજન, પિતૃતર્પણ, બ્રાહ્મણોનું પૂજન, દાન-દક્ષિણા વગેરે સત્કર્મ કરીને બલરામ, સરસ્વતી નદીનાં સામા પ્રવાહે ચાલ્યા. તેની સાથે કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ ચાલ્યા ને પૃથુદક, બિંદુ સરોવર, ત્રિતકૂપ, સુદર્શન, વિશાલ, બ્રહ્મતીર્થ, ચક્રતીર્થ, પ્રાચી (પૂર્વદિશા તરફ વહેતી સરસ્વતી) તથા ગંગા, યમુના અને અન્ય તીર્થોમાં જઈને બલરામ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં ગયા. આ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા. લાંબા સમયથી યજ્ઞ કરનારા આ ઋષિઓ બલરામનાં આગમનથી પ્રસન્ન થયા અને સર્વેએ ઊભા થઈને બલરામનું સ્વાગત કર્યું અને અભિનંદનપૂર્વક તેનો સત્કાર કર્યો. પરિવાર સહિત સત્કાર પામેલા બલરામ આસને બેઠા. તે સમયમાં વ્યાસશિષ્ય રોમહર્ષણ ઊંચા આસને બેસીને ઋષિઓને કથા સંભળાવતા હતા. તે પોતાના આસનેથી ઊઠ્યા ન હતા અને તેણે વાણીથી બલરામનો સત્કાર કર્યો નહિ. (૧૬ થી ૨૨)

તેને જોઈને બલરામ વિચારવા લાગ્યા કે આ માણસ વિપ્રજ્ઞાતિનો નથી પરંતુ સૂતજાતિ હોવા છતાં બ્રાહ્મણો કરતા ઊંચે આસને બેઠો છે. વળી તે પોતાને આસનેથી ઊભો થઈને નમ્રતા પણ દાખવતો નથી અને વાણીથી પણ પ્રણામ કરતો નથી તેથી આ અવિનયી છે. આમ વિચારીને બલરામ તેની પ્રત્યે કોપાયમાન થયા અને ઊંચેથી બોલ્યા કે આ સૂતજાતિનો રોમહર્ષણ આ બ્રાહ્મણો કરતા ઊંચા આસન ઉપર કેમ બેઠો છે ? તથા ધર્મ મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરનાર અમારાથી પણ ઊંચા આસને શા માટે બેઠો છે ? માટે તેને મારી નાંખવો જ જોઈએ. મહાત્મા વેદવ્યાસ પાસેથી આ રોમહર્ષણે ઈતિહાસ, પુરાણો વગેરે ઘણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. વળી પોતે વ્યાસજીનો શિષ્ય પણ છે છતાં પણ પોતે આ રીતે વર્તે તે તો યોગ્ય ન જ કહેવાય અને જે ઈન્દ્રિયાધીન હોય, વિવેકહીન હોય, પંડિતાઈનું મિથ્યા માન રાખતો હોય, નટની માફક માત્ર વેશ ભજવતો હોય અને મનને આધીન થઈને જીવતો હોય. આવા પુરુષને સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઉપયોગી થતો જ નથી. અને અધર્મનો નાશ કરવા માટે તો મેં અવતાર લીધો છે. ધર્મને નામે ધતિંગ કરનારને મારે સજા કરવી જ જોઈએ. કારણ કે ધર્મના નામે ધતિંગ કરનારા વધારે પાપી હોય છે. હે રાજન ! બલરામે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. જોકે દુષ્ટોના નાશ કરવાનું કાર્ય બલરામે કેટલાક સમયથી છોડી દીધું હતું, છતાં પણ બળવાન ભાવીને કારણે તેના હાથથી આ બનાવ બની ગયો અને પોતાનાં હાથમાં રહેલ દર્ભની તીક્ષ્ણ સળી વડે જ તેણે સૂતજાતિના આ રોમહર્ષણનો વધ કર્યો. (૨૩ થી ૨૮)

બલરામનાં હાથે જ રોમહર્ષણનો વધ થવાથી કથા સાંભળનારા ઋષિઓ મનમાં અતિ દુઃખી થયા અને તે સમયમાં તે ઋષિ સમાજમાં હાહાકાર થઈ ગયો અને આગેવાન ઋષિઓ બલરામને કહેવા લાગ્યા કે બલરામ ! તમે અધર્મ કર્યો છે કારણ કે જ્યાં સુધી આ યજ્ઞ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી અમે આ રોમહર્ષણને પુરાણોના વક્તા તરીકે તેને બ્રાહ્મણ પદે નિયુક્ત કર્યો હતો, તથા તેને શારીરિક શ્રમ લાગે નહિ તે પ્રકારનું દીર્ઘાયુષ્ય પણ અમે તેને આપ્યું હતું અને આ વાતનો આપને ખ્યાલ

હતો નહિ તેથી જ અજાણતાં આપે બ્રહ્મહત્યા સમાન આ પાપ કર્યું છે. જોકે આપ તો જનસમાજને પાવન કર્તા છો તેથી “બ્રાહ્મણની હત્યા કરવી નહિ” એ જે વેદની આજ્ઞા આપને બંધનકર્તા નથી. છતાં પણ આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ કરો તો જ અન્ય લોકો વેદની આજ્ઞા પાળે. (૨૯ થી ૩૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ઋષિઓની વાત સાંભળીને બલરામે તેને કહ્યું કે હે મુનિઓ ! ધર્મમર્યાદાનું પાલન કરવાની ઈચ્છાથી હું આ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ ! આપ સર્વે પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ હોય તે મને કહો અને તેના નિયમો પણ કહો અને આ રોમહર્ષણનું દીર્ઘાયુષ્ય, બળ, ઈન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય વગેરે જે કાંઈ તમારે જરૂર હોય તે કહો. એટલે મારી યોગમાયાના પ્રભાવથી તમને હું બધું સિદ્ધ કરી આપીશ. (૩૨, ૩૩)

બલરામનું વચન સાંભળીને ઋષિઓએ તેમને કહ્યું કે, હે બલરામ ! આપનો આ બળવાન શસ્ત્રપ્રયોગ નિષ્ફળ જાય નહિ તેમજ રોમહર્ષણને અમે જે વચન આપ્યું છે તે પણ સત્ય રહે તેવો ઉપાય આપ કરો. (૩૪)

બલરામે કહ્યું કે, હે મુનિઓ ! વેદમાં કહ્યું છે કે “પિતા છે તે જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.” માટે “ઉગ્રશ્રવા” નામનો જે રોમહર્ષણનો પુત્ર છે તે તમને પુરાણો સંભળાવશે અને આ ઉગ્રશ્રવા દીર્ઘાયુષી, શારીરિક રીતે સશક્ત અને શક્તિશાળી ઈન્દ્રિયોવાળો થશે અને હવે આ સિવાય તમારે બીજી શી ઈચ્છા છે ? તે કહો. અને બ્રહ્મ હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું જાણતો નથી માટે તે પણ કહો. (૩૫, ૩૬)

ઋષિઓએ કહ્યું કે, ‘ઈલ્વલ દૈત્યનો પુત્ર બલ્લવ નામે છે. આ મહાન દૈત્ય પ્રત્યેક પર્વના સમયે અહીં આવીને અમારા યજ્ઞને અભડાવે છે. આ પાપી પૃથ્વી (પાંચ), લોહી, નરક, માંસ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોની વૃષ્ટિ કરે છે. તેનો તમે નાશ કરી અને આ કાર્ય તમે કરો એટલે તમે અમારી મોટી સેવા કરી છે એમ અમે માનીશું. અને બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તમારે એક વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા કરવી. આ યાત્રા દરમ્યાન કામ, ક્રોધ વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરવો. સાવધાન થઈને સમગ્ર ભારતની તીર્થયાત્રા કરો, વિધિપ્રમાણે તીર્થસ્નાન વગેરે કરશો એટલે તમે નિષ્પાપ થશો. (૩૭ થી ૩૯)

ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।

चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी बिशुद्ध्यसे ॥ ૩૯ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘બલનાશારંભ’ નામે અઠ્યોત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૯ મો

બલરામ દ્વારા બલ્લવનો નાશ

શ્રીશુક ઉવાચ = તતઃ પર્વણ્યુપાવૃત્તે પ્રચંડઃ પાંસુવર્ષણઃ ।

भीमो वायुरभूद्राजन् पूयगंधस्तु सर्वशः ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! જ્યારે યજ્ઞના પ્રારંભનો દિવસ આવ્યો ત્યારે ચોતરફ ધૂળની ડમરીઓ વર્ષાવતો ભયંકર પવન જોરદાર રીતે ફૂંકાવા માંડ્યો અને તે પવનની સાથે સાથે પૃથ્વીની

દુર્ગધ પણ ચોતરફ ફેલાવા લાગી અને બલ્લવ દૈત્યની માયાથી અપવિત્ર વસ્તુઓની વૃષ્ટિ યજ્ઞશાળામાં થવા લાગી. આ બધું બલરામે જોયું. ત્યાં તો થોડી જ વારમાં પહાડ જેવા મોટા શરીરવાળો, કાજળ સમાન કાળો, ધગધગતા તાંબાની સમાન કેશવાળો, ભયંકર દાઢો અને નેત્રવાળી ‘બલ્લવ’ દૈત્ય પણ બલરામે જોયો. તેનો નાશ કરવા માટે બલરામે પોતાનાં આયુધ હળ અને મૂશળને સંભાર્યાં. તેથી તે આયુધો તરત જ બલરામ પાસે આવી ગયા. ક્રોધિત થયેલા બલરામે આયુધો હાથમાં લીધાં અને આકાશમાં રહેલા બલ્લવ દૈત્યને હળની અણીથી ખેંચ્યો અને બ્રાહ્મણોના દ્રોહી તે દૈત્યના માથામાં જોરથી મૂશળપ્રહાર કર્યો. તેથી તેનું લલાટ ફાટી ગયું અને લોહીની ધારા વહેવા લાગી. તેથી તે ગેરૂથી રંગાયેલા મોટા પર્વત જેવો દેખાવા લાગ્યો. ભયંકર ચીસો પાડતો, લોહીની ઊલટી કરતો તે દૈત્ય ધરતી પર ઢળી પડ્યો. બલરામના આ પરાક્રમની ઋષિઓએ પ્રશંસા કરી તથા આશીર્વાદ આપ્યા અને તેનો અભિષેક પણ કર્યો અને હંમેશાં ખીલેલાં જ રહે તેવાં કમળોની વૈજયંતીમાળા બલરામને પહેરાવી તથા દિવ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો પણ ઋષિઓએ બલરામને આપ્યાં. ત્યાર પછી ઋષિઓની આજ્ઞા લઈને બ્રાહ્મણો સહિત બલરામ કૌશિકી નદીએ ગયા અને ત્યાં તીર્થસ્નાન કર્યું અને ત્યાર પછી બલરામ માનસરોવર તરફ ગયા કે જે સરયૂ નદીનું ઉદ્ગમસ્થાન મનાય છે. ત્યાંથી સરયૂની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પ્રયાગની યાત્રા કરી. ત્યાં દેવો, બ્રાહ્મણો, ઋષિઓને તૃપ્ત કર્યા અને ત્યાંથી પુલહાશ્રમ ગયા. ત્યાં ગંડકીસ્નાન, દેવદર્શન વગેરે કર્યાં. ત્યાંથી ગોમતી, વિપાશા વગેરે તીર્થોમાં જઈને શોણ નામના નદની યાત્રા કરી. ત્યાંથી ‘ગયા’ ક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં પિતૃતર્પણ કર્યું અને ત્યાંથી ગંગાસાગર સંગમતીર્થમાં આવ્યા અને ત્યાં તીર્થવિધિ કર્યો. (૧ થી ૧૧)

ત્યાંથી મહેન્દ્રપર્વત પર ગયા અને ત્યાં પરશુરામનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી સપ્ત ગોદાવરી ગયા. ત્યાંથી વેણા, પંપા અને ભીમસર નદીઓની યાત્રા કરી. ત્યાંથી કાર્તિકસ્વામીનાં દર્શન ગયા. ત્યાંથી શ્રી શૈલપર્વત ઉપર ગયા અને દ્રવિડ દેશના મહાપ્રભુ વેંકટેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી કામકોષ્ઠી અને કાંચીપૂરીમાં ગયા. ત્યાંથી કાવેરીની યાત્રા કરીને શ્રીરંગક્ષેત્રમાં ગયા. આ ક્ષેત્રમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિત્ય વસે છે. ત્યાંથી ઋષભાચળ પર્વત ઉપર ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણ મથુરા ગયા અને ત્યાંથી પાપનાશક ‘રામેશ્વર’ તીર્થમાં ગયા. ત્યાં તેમણે દસ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું અને ત્યાંથી કૃતમાલા અને તામ્રપાણી નદીની યાત્રા કરી અને ત્યાંથી મલયાચલ અને કુલાચલ પર્વત તરફ ગયા. ત્યાં અગત્યનાં દર્શન કર્યાં અને તેનાં આશીર્વાદ અને આજ્ઞા લઈને બલરામ દક્ષિણ સમુદ્ર કિનારે ગયા. ત્યાં કન્યાકુમારી દેવીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી અનંતપુરમ ગયા, ત્યાંથી પંપા સરોવર ગયા. આ પંપા સરોવરમાં નિત્ય વિષ્ણુનો નિવાસ છે. ત્યાં બલરામે દસ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. ત્યાંથી ફલ્ગુનદીની યાત્રા કરી. ત્યાંથી કેરલ પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાંથી ત્રિગર્ત પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાંથી ગોકર્ણ નામના શિવક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં શિવજીનો નિત્ય નિવાસ છે. ત્યાંથી આર્યા અને દ્રેપાયની નદીની યાત્રા કરી. ત્યાંથી તાપી, પયોષ્ણી, નિર્વિધ્યા નદીઓની યાત્રા કરીને દંડકારણ્ય પ્રદેશમાં આવ્યા. ત્યાં શૂર્પારક ક્ષેત્રની યાત્રા કરી. રેવા નદીની યાત્રા કરીને માહેષ્મતી નગરીમાં આવ્યા. ત્યાંથી મનુતીર્થમાં આવ્યા. ત્યાં તીર્થવિધિ કરીને પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવ્યા. (૧૨ થી ૨૧)

પ્રભાસમાં બલરામને બ્રાહ્મણો દ્વારા સમાચાર મળ્યા કે કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ખેલાયું અને આ યુદ્ધમાં મોટા ભાગનાં ક્ષત્રિયો નાશ પામ્યા. આ સમાચાર સાંભળીને બલરામે માન્યું

કે આ યુદ્ધ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણે ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો છે. ત્યાર પછી તરત જ બલરામ કુરુક્ષેત્રમાં ગયા. તે સમયે ભીમ અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધ વડે પરસ્પર લડતા હતા. તેઓને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે બલરામ સમજાવતા. ત્યાં ગયેલા બલરામને જોઈને યુધિષ્ઠિર, નકુળ, સહદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વગેરેએ પ્રણામ કર્યા અને તેઓ મનમાં શંકા કરવા લાગ્યા કે હવે આ બલરામ શું કહેશે ? આપણને કદાચ આ બાબતમાં તે ઠપકો આપશે એમ માનીને તેઓ મૌન રહ્યા. પરંતુ બલરામ તો કાંઈ બોલ્યા નહિ અને તે યુદ્ધ કરતા એવા દુર્યોધન અને ભીમ પાસે ગયા અને તેઓને કહેવા લાગ્યા. (૨૨ થી ૨૫)

બલરામે કહ્યું કે, હે રાજન દુર્યોધન ! હે ભીમ ! તમે બન્ને સમાન બળવાળા છો. તેમાં એક પાસે શારીરિક બળ વધારે છે તો એકની પાસે ગદાયુદ્ધની કળા વધારે છે. માટે આ તમારા બંનેમાંથી કોઈનો પરાજય નહિ થાય તેમ જ વિજય પણ નહિ થાય એમ મારું માનવું છે. માટે તમે સમજીને આ યુદ્ધ બંધ કરો તો સારું. (૨૬, ૨૭)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! એકબીજાના પહેલાંનાં વેર સંભારીને મારવો અથવા મરવું એમ નિશ્ચય કરીને યુદ્ધ કરતા તેઓએ બલરામનાં વચનોને ધ્યાનમાં લીધાં જ નહિ. તેથી બલરામે જાણ્યું કે, અત્યારે ભાવિ બળવાન છે. આમ, માનીને બલરામ તો સીધા દ્વારિકા ગયા અને ઉગ્રસેન વગેરેને મળ્યા. બલરામને મળવાથી સર્વે દ્વારિકાવાસી આનંદિત થયા. ત્યાર પછી અજાતશત્રુ બલરામ ફરી વખત નૈમિષારણ્યમાં ગયા. તેથી સર્વે ઋષિઓ આનંદ પામ્યા અને ઋષિઓએ બલરામ પાસે એક વિષ્ણુયાગ કરાવ્યો અને બલરામે ઋષિઓ પાસેથી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. તે ઉપદેશનો સારાંશ એ હતો કે, ભગવાન વાસુદેવને આધારે આ વિશ્વ રહેલું છે અને તે સર્વેનાં અંતર્યામી છે. યજ્ઞ સમાપ્તિ કરીને પત્નીઓ સહિત બલરામે અવભૃથ સ્નાન કર્યું અને વસ્ત્રો-અલંકારોથી સુશોભિત થઈને સગાં-સંબંધી, જ્ઞાતિજનો, મિત્રો વગેરે સહિત બલરામ સભામાં બિરાજ્યા. બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ વગેરેને દાન-દક્ષિણા આપ્યાં. હે રાજન ! અનંત શક્તિવાળા, અદ્ભૂત પરાક્રમ કરનાર, અતિ પ્રભાવશાળી બલરામનાં ચરિત્રો જે મનુષ્યો સંભારે છે તેને ભગવાનને વિષે ભક્તિ થાય છે. (૨૮ થી ૩૪)

योऽनुस्मरेत् रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ।

सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः स दयितोः भवेत् ॥ ૩૪ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધનાં ઉત્તરાર્ધમાં ‘બલરામ તીર્થયાત્રા નિરૂપણ’ નામે ઓગણાંચેશીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૦ મો

સુદામા ચરિત્ર

રાજોવાચ = ભગવન્ યાનિ ચાન્યાનિ મુકુન્દસ્ય મહાત્મનઃ ।

વીર્યાણ્યનંત વીર્યસ્ય શ્રોતુમિચ્છામહે પ્રભો ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિતે કહ્યું કે, હે સમર્થ શુકદેવજી ! અતિ પ્રભાવશાળી વિવિધ પરાક્રમ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અન્ય ચરિત્રો સાંભળવાની અમારી ઈચ્છા છે. માટે આપ અમને તે સંભળાવો કારણ

કે ભગવાનની કથાનો સાર જાણનાર કયો પુરુષ ભગવત્ કથાથી તૃપ્ત થાય ? વિષયોનાં દુઃખોથી વૈરાગ્ય પામેલો કોઈ પણ સજ્જન ભગવત્કથાથી તૃપ્ત થાય જ નહિ. (૧, ૨)

ભગવાનનાં ગુણો ગાય તેનું નામ જ ‘વાણી’ કહેવાય. ભગવાનનું કામ કરે તેનું નામ જ ‘હાથ’ કહેવાય અને સ્થાવર-જંગમમાં વ્યાપક પરમાત્માનાં સ્વરૂપનું મનન-ચિંતન કરે તેને જ ‘મન’ કહેવાય અને ભગવાનની પવિત્ર કથા સાંભળે તેને જ ‘કાન’ કહેવાય. ભગવાન તથા તેના ભક્તોને નમસ્કાર કરે તેનું નામ જ ‘મસ્તક’, ભગવાન અને તેના ભક્તોનું દર્શન કરે તેનું નામ જ ‘નેત્ર’ અને ભગવાન તથા તેના ભક્તોનાં ચરણામૃતનું જેનાથી સેવન થાય એ જ શરીરના સાચા અવયવો છે. બીજા અવયવો નિરર્થક છે. (૩, ૪)

સુતપુરાણી કહે છે કે, હે શૌનક પરીક્ષિતે શુકદેવજીને આ પ્રકારે પૂછ્યું તેથી શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન હૃદયવાળા શુકદેવજી તેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કથા કહેવા લાગ્યા. (૫)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! એક બ્રાહ્મણ હતો તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પરમ મિત્ર હતો. આ બ્રાહ્મણ વૈરાગ્યવાળો, જીતેન્દ્રિય, શાંત ચિત્તવાળો અને વેદોનાં અર્થોને જાણનાર હતો. દેવ ઈચ્છાથી જે મળે તેમાં તે સંતોષ રાખનારો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમી તે બ્રાહ્મણની આર્થિક સ્થિતિ સદ્ગત નહિ હોવાથી તે કુટુંબ જૂનાં વસ્ત્રો પહેરીને જીવન જીવતું અને ભૂખનું દુઃખ પણ સહન કરતાં. તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા હતી. દારિદ્ર દુઃખથી દુઃખિત તે સ્ત્રીએ ધ્રૂજતા શરીરે અને દુઃખિત હૃદયે પોતાનાં પતિને કહ્યું કે, હે પતિદેવ ! લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ તમારા મિત્ર છે અને તે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર છે, તેમ જ શરણાગતની રક્ષા કરે છે માટે સત્પુરુષોના આશ્રયરૂપ તે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આપ જાઓ તો તે શ્રીકૃષ્ણ આપણા પરિવાર માટે ઘણું ધન આપશે અને તેથી આપણું દારિદ્ર દૂર થશે. પોતાનું સ્મરણ કરનારને આધીન થઈ જનાર તે શ્રીકૃષ્ણ હમણાં દ્વારિકામાં જ રહે છે. ભોજ, વૃષ્ણિક, અંધક આ શાખાનાં જે યાદવો છે તેમાં તે શ્રીકૃષ્ણ મુખ્ય ગણાય છે. આપ ત્યાં જાવ. તે તમારું સ્વાગત કરશે જ અને તેને કારણે તેના સંબંધી યાદવો છે તે પણ તમને ધન આપશે. તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે તેથી તેને વિષયોમાં આસક્તિ નથી છતાં પણ માનવ દેહધારી હોવાથી અનાસક્તિપૂર્વક તે વિષયોનું સેવન કરે છે તથા પોતાની સેવા કરનારને પણ તે ઈચ્છિત વિષયો આપે છે. (૬ થી ૧૧)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ ધીરે રહીને મીઠાં વચનો વડે તે બ્રાહ્મણની બહુ વાર સુધી પ્રાર્થના કરી. તેથી બ્રાહ્મણે મનમાં એમ વિચાર્યું કે, શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન એ જ મોટો લાભ છે. માટે હું દ્વારિકા જાઉં, એમ નક્કી કરીને તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, હે કલ્યાણકારક સ્ત્રી ! શ્રીકૃષ્ણને ભેટ આપવા જેવી કોઈ વસ્તુ ઘરમાં છે ? અને હોય તો તે મને આપ. પતિની આજ્ઞા થતાં તે સ્ત્રી ચાર મૂઠી પોંવા માંગી લાવી અને તેને વસ્ત્રનાં ટુકડામાં બાંધીને પોતાનાં પતિને આપ્યા. તેણે તે પોંવા લીધા અને તે ઘેરથી નીકળીને દ્વારિકા તરફ ચાલતો થયો. શ્રીદામા નામનો આ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મને દ્વારિકામાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કેવી રીતે થશે ? આમ, વિચાર કરતા કરતા તે દ્વારિકા પહોંચ્યો. દ્વારિકામાં રહેનારા, સ્વધર્મ પાળનારા, અંધક, વૃષ્ણ અને ભોજ વંશના યાદવોના મહેલો પાર કરીને તે બ્રાહ્મણ યાદવોના મહેલોની વચ્ચે રહેલ સુંદર રાજમહેલ હતો ત્યાં પહોંચ્યો. આ મહેલ શ્રીકૃષ્ણની એક પટરાણીનો હતો. આ બ્રાહ્મણ તે રાજમહેલના ત્રણ દરવાજા ઓળંગીને આગળ વધ્યો ત્યારે તેને અલૌકિક આનંદની અનુભૂતિ થઈ.

તે સમયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીએ બિછાવેલ પલંગ ઉપર વિરાજમાન હતા. તેણે જોયું કે, મારો મિત્ર શ્રીદામા બ્રાહ્મણ મને મળવા આવે છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ તરત જ પલંગ ઉપરથી ઊભા થયા અને સામે ચાલીને હર્ષપૂર્વક તેને ભેટી પડ્યા. બ્રહ્મર્ષિ અને પ્રિય મિત્ર શ્રીદામાને મળીને શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત આનંદ પામ્યા અને કમળનયન શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ ઊભરાયાં. તે બ્રાહ્મણનો હાથ ઝાલીને પોતાના પલંગ ઉપર તેને બેસાડ્યા. ત્યાર પછી પૂજનની સામગ્રી પોતે જાતે જ તૈયાર કરીને તેનું પૂજન કર્યું અને તેના ચરણારવિંદ ધોઈને શ્રીકૃષ્ણે તે ચરણામૃત પોતાના મસ્તકે ચડાવ્યું અને ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાના શરીરે સુગંધી ચંદનની અર્ચના કરી તથા ધૂપ, દીપ, પુષ્પમાળા વગેરેથી તેની પૂજા કરી અને ત્યારપછી તેને પાન-બીડું આપીને એક ગાય દાનમાં અર્પણ કરી અને કહ્યું કે, આપ ભલે પધાર્યા. (૧૨ થી ૨૨)

આ વિપ્ર ઘણા દૂરથી ચાલીને આવેલ હોવાથી તેનું શરીર સ્વચ્છ હતું નહિ. વળી, દરિદ્ર હોવાથી તેનાં વસ્ત્રો પણ જીર્ણ હતાં. દુર્બળ શરીરવાળા આ વિપ્રનાં શરીરની બધી નાડીઓ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. તે વિપ્ર સ્વસ્થતાપૂર્વક પલંગ ઉપર બેઠા હતા. તે સમયમાં રુક્મિણી તેને ચામર ઢોળવા લાગ્યાં. વિશુદ્ધ કીર્તિવાળા કૃષ્ણે આ વિપ્રનો પ્રેમપૂર્વક અતિશય સત્કાર કર્યો તેથી અંતઃપુરનાં સર્વ મનુષ્યો અતિ આશ્ચર્ય પામ્યાં અને મનમાં તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, આ વિપ્ર નિર્ધન છે. વળી, અવધૂત જેવો દેખાય છે. આ ભિક્ષુકને જોઈને રાજસી લોકોને તેની તરફ ઘૃણા જ થાય છતાં પણ આ બ્રાહ્મણે શું પુણ્ય કર્યું હશે ? કે જેથી ત્રિલોકગુરુ લક્ષ્મીપતિ કૃષ્ણે પોતે જ આ બ્રાહ્મણનું પૂજન અને સત્કાર કર્યા એટલું જ નહિ સગાભાઈને જે રીતે સ્નેહથી મળે તેવા સ્નેહથી તેને મળ્યા. તે સમયમાં બંને મિત્રો એકબીજાના હાથ ઝાલીને પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. બચપણમાં વિદ્યાભ્યાસ સમયે ગુરુને ઘેર બંને સાથે રહેલા અને તે સમયમાં જે અનુભવો થયેલા તે બધું યાદ કરીને બંને વાતો કરતા હતા. (૨૩ થી ૨૭)

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે મિત્ર શ્રીદામા ! સ્વધર્મનિષ્ઠ આપ વિદ્યાભ્યાસ કરી ગુરુદક્ષિણા આપી ઘેર આવ્યા ત્યાર પછી આપને યોગ્ય સ્ત્રી સાથે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે વિવાહ કર્યો છે કે નથી કર્યો ? મને તો એમ લાગે છે કે, તમે ગૃહસ્થાશ્રમી હો છતાં પણ તમે અનાસક્તિપૂર્વક જ જીવન જીવતા હશો જ, કારણ કે હું તો તમને પ્રથમથી જ જાણું છું કે, તમારે ધનમાં કે વિષયમાં આસક્તિ હોતી જ નથી. આવા વૈરાગ્યવાળા સત્પુરુષો ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ જીવન જીવીને વર્ણાશ્રમ સંબંધી સત્કર્મો કરે છે. આવા ઉત્તમ પુરુષોનાં ચિત્તને વિષયો પરાભવ કરી શકતા નથી અને બીજાને ઉપદેશ આપવા માટે જ પરમાત્મા સત્કર્મો કરે છે. તે જ રીતે ઉત્તમ જ્ઞાનીઓ પણ બીજાને બોધ આપવા માટે જ સત્કર્મો કરતા હોય છે. આપ પણ એવા ઉત્તમ પુરુષ છો એમ હું જાણું છું. ગુરુને ઘેર આપણે સાથે જ રહેતા તે દિવસો તો તમને યાદ છે ને ? અને ગુરુની સમીપે રહીને, તેનો ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારીને મુમુક્ષુઓ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને સંસારસાગર પાર કરે છે. જે જન્મ આપનાર છે તે પિતા પ્રથમ ગુરુ છે અને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો આપીને વેદાભ્યાસ કરાવનાર બીજા ગુરુ છે અને બ્રહ્મવિદ્યા ભણાવનાર ગુરુ ત્રીજા સ્થાને છે. આ ત્રણેય ગુરુઓ પૂજ્ય છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યા દેનાર છે તે તો ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. (૨૮ થી ૩૨)

હે બ્રહ્મન ! આ લોકમાં ચારેય વર્ણના, ચારેય આશ્રમીઓને ગુરુને જ પરમાત્મારૂપ માનીને તે ગુરુ શાસ્ત્રને અનુસારે જે ઉપદેશ આપે તે પ્રમાણે જીવન જીવવું તેમ સિદ્ધાંત છે. આ રીતે જીવન જીવનાર માણસ પ્રયત્ન વિના જ સંસારસાગર પાર કરે છે. (૩૩)

પ્રાણીમાત્રનાં અંતર્યામી પરમાત્મા છે. તે પરમાત્મા ગુરુની સેવા કરવાથી અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. યજ્ઞ, બ્રહ્મચર્યા, તપ, ગૃહસ્થધર્મપાલન, ઉપરામ આ બધાં સત્કર્મોથી ગુરુની સેવા વધારે શ્રેષ્ઠ છે. અને આપણે જ્યારે ગુરુને ઘેર રહેતા ત્યારે ગુરુ પત્નીની આજ્ઞાથી લાકડા લેવા આપે વનમાં ગયા ને ખૂબ જ વરસાદ થયો, ભયંકર વીજળી થઈ અને મેઘ ગર્જનાથી કડાકા-ભડાકા થવા લાગ્યા અને સૂર્યાસ્ત થયો ત્યારપછી તો ઘનઘોર અંધકાર છવાઈ ગયો. ચોતરફ જળબંબાકાર થયો અને તે સમયે આપણે બધા એક સ્થળે બેઠા તે બધું તમને યાદ છે ? તેમ જ વરસાદ અને વાવાઝોડાથી આપણે ઠંડીથી ધ્રૂજવા લાગ્યા. એક તો વન અને વળી તેમાં મેઘની ઘટાનો અંધકાર અને ભયંકર રાત્રિ. આ બધાંને કારણે આપણે ભય પામેલા તેથી એકબીજાના હાથ ઝાલીને આપણે બેઠા અને ત્યાર પછી વળી લાકડાં ભેગાં કરવા વનમાં ફરેલા. આપણ આખી રાત્રી હેરાન થયા અને ગુરુને જાણ થતાં તે આપણને ખોળવા વનમાં આવ્યા અને સૂર્યોદય થયો ત્યારે લાકડાંના ભારા ઉપાડીને આપણે ગુરુને ઘેર આવતા રસ્તામાં જ ગુરુએ આપણને દેખ્યા અને તે અતિશય પ્રસન્ન થયા અને તેણે પ્રેમથી આપણને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, હે શિષ્યો ! તમે અમારે માટે ખૂબ જ દુઃખ વેઠ્યું. પ્રાણીમાત્રને સ્વશરીરમાં પ્રીતિ હોય છે પરંતુ તમે તમારા શરીરની પરવા કર્યા વિના આ સેવા કરીને અમોને પ્રસન્ન કર્યા છે. વિશુદ્ધભાવથી સેવા કરીને ગુરુને પ્રસન્ન કરવા તે જ ઉત્તમ શિષ્યોનું કર્તવ્ય છે અને આ રીતે સેવા કરવાથી સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આમ, આ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને આપણને આશીર્વાદ આપતાં ગુરુએ કહેલું કે, ‘હે શિષ્યો ! હું તમારી ઉપર ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો છું. મારા તમને આશીર્વાદ છે કે તમારી સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થશે અને મેં તમને જે વેદાભ્યાસ કરાવ્યો છે તે ચરિતાર્થ થશે અને તમારા અભ્યાસનું ફળ તમોને પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થશે. હે બ્રહ્મન ! ગુરુનાં આ વચનો તથા આપણે ત્યાં રહેતાં ત્યારે આપણને જે કાંઈ અનુભવો થયેલા તે તમને યાદ છે ? (૩૪ થી ૪૩)

શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સાંભળીને શ્રીદામાએ કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! આપ તો દેવના દેવ અને સમગ્ર જગતનાં ગુરુ છો. સત્ય સંકલ્પવાળા આપની સાથે ગુરુજીને ઘેર રહીને આપની સાથે અભ્યાસ કરનાર મારે શું સંભારવાનું બાકી હોય ? અને તમારા જેવા મિત્ર મળે પછી મારે અપૂર્ણતા પણ શા માટે હોય ? અને વળી વેદો છે તે આપનું જ સ્વરૂપ છે. એ જ આપ માનવ શરીરધારી થઈને ગુરુને ઘેર રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરો. તે બધું તો માનવ શરીરધારી આપનાં અલૌકિક ચરિત્રો જ કહેવાય એમ હું માનું છું. (૪૪, ૪૫)

यस्य च्छंदोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।

श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्त विडंबनम् ॥ ૪૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીસુદામા ચરિત્ર’ નામે ઍસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૧ મો

શ્રીદામા ચરિત્ર

શ્રીશુક ઉવાચ = સ ઇત્થં દ્વિજમુખ્યેન સહ સંકથયન્ હરિઃ ।

સર્વભૂતમનોઽભિજ્ઞઃ સ્મયમાન ઉવાચ તમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ભૂતપ્રાણીમાત્રનાં પ્રેમભાવને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સારી રીતે જાણે છે. બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ શ્રીદામા સાથે વાત કરતા કરતા અને બ્રાહ્મણોને દેવ તુલ્ય માનનારા શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમ તો સ્નેહ દૃષ્ટિથી શ્રીદામા સામે જોયું અને પછી હાસ્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, આપ મારે માટે શી ભેટ લાવ્યા છો ? પ્રેમપૂર્વક જે કોઈ મને થોડું જ આપે છતાં તેને હું ઘણું માની લઉં છું જ્યારે પ્રેમ વિના લાવનારા અભક્તો મને ઘણું બધું આપે છતાં હું તેની ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી. વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા ભક્તજનો મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ જે કાંઈ ભક્તિભાવથી અર્પણ કરે છે તે હું સહર્ષ સ્વીકારું છું. (૧ થી ૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાને આ પ્રકારે કહ્યું છતાં પણ પોંવા જેવી સામાન્ય વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણને આપવામાં સંકોચ અનુભવતા શ્રીદામા શરમાઈ ગયા અને તે નત મસ્તક રાખીને લક્ષ્મીપતિ કૃષ્ણને પોંવા આપ્યા વિના જ બેસી રહ્યા. સર્વનો ભાવ જાણનાર શ્રીકૃષ્ણ તો જાણતા હતા કે આ બ્રાહ્મણ ધન-સંપત્તિની ઈચ્છાથી જ મારી પાસે આવ્યા છે અને મિત્ર ભાવથી પોંવાની ભેટ મારે માટે લાવ્યા છે. જોકે તેને તો ધની ઈચ્છા પ્રથમથી જ નથી પરંતુ તેની સ્ત્રીના આગ્રહથી જ અને તેની સ્ત્રીને રાજી કરવા માટે જ તેણે ધનની ઈચ્છા કરી છે. માટે મારા મિત્ર આ બ્રાહ્મણને તથા પતિવ્રતા એવી તેની સ્ત્રીને દેવોને દુર્લભ એવી ઉત્તમ સંપત્તિ હું આપું. આમ વિચાર કરીને શ્રીકૃષ્ણે પોંવાની પોટલી શ્રીદામા પાસેથી લઈ લીધી અને તેને પૂછ્યું કે, ભાઈ ! આ પોટલીમાં તમે શું લાવ્યા છો ? એમ કહીને કૃષ્ણે તે પોટલી છોડી અને તેમાંથી મુઠ્ઠી ભરીને પોંવા લીધા અને કહ્યું કે, મને તો આ પોંવા બહુ જ સ્વાદુ લાગે છે અને મને તે પ્રિય પણ છે અને હું આ તમારા પોંવા જમીશ એટલે સમગ્ર વિશ્વતૃપ્ત થશે. આમ કહીને વિશ્વાત્મા કૃષ્ણે એક મુઠ્ઠી પોંવા ખાધા અને પછી બીજી મુઠ્ઠી ભરવાની તૈયારી કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની પાસે જ ઊભેલાં લક્ષ્મીજીનાં અવતારરૂપ રુક્મિણીએ શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડી લીધો. (૫ થી ૧૦)

અને કહ્યું કે, હે વિશ્વાત્મા ! આ લોકમાં અને પરલોકમાં તમારા ભક્તને સર્વે પ્રકારે સંપત્તિ મળે તેને માટે આટલું બસ છે અને તેની સંપત્તિ અને સુખ જોઈને તમો પણ પૂરેપૂરો સંતોષ અનુભવશો માટે હવે વધુ કાંઈ સમૃદ્ધિની જરૂર નથી. ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણનાં તે રાજમહેલમાં શ્રીદામાએ તે રાત્રિ વિતાવી અને સવારે ઊઠીને સ્નાન કરી, સંધ્યાવંદન વગેરે નિત્ય કર્મ કર્યા. કૃષ્ણનાં મહેલમાં રાત્રિવાસ કરનાર તે બ્રાહ્મણને તે સમયે સ્વર્ગ સુખની સમાન સુખનો અનુભવ થયો. ત્યાર પછી વિશ્વપાલક, પૂર્ણકામ શ્રીકૃષ્ણે તેને નમસ્કાર કર્યા અને તે બ્રાહ્મણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવાની રજા માંગી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતે પોતાના મિત્ર શ્રીદામાને વળાવવા માટે તેની સાથે આવ્યા. દરવાજા સુધી આવીને વિનય વચનો કહીને, તેને પ્રસન્ન કરીને વિદાય આપી. પ્રસન્ન થયેલ તે શ્રીદામા પોતાના ઘર તરફ ચાલતા થયા.

જોકે તે ધનની આશાથી જ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા હતા છતાં પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે કાંઈ માંગ્યું નહિ અને શ્રીકૃષ્ણે પ્રત્યક્ષ રીતે તેને કાંઈ આપ્યું પણ નહિ, છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી જ તેને સંતોષ થયો હતો. પછી ચાલતા ચાલતા રસ્તામાં તે વિચારવા લાગ્યો કે, બ્રાહ્મણોને દેવ તરીકે માનનાર શ્રીકૃષ્ણને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કેટલો આદરભાવ છે તે મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તો લક્ષ્મીપતિ કહેવાય. તેને કંગાલ અને દરિદ્ર મારા જેવાની શી પરવા હોય. છતાં પણ મને તે ભેટી પડ્યા અને મારા પૂર્વજન્મનાં પાપને કારણે હું તો દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છું. છતાં પણ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણે મને બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો જાણીને મારો હાથ ઝાલી પોતાની પ્રિયાના પલંગ ઉપર મને બેસાડ્યો અને સગાભાઈની માફક મારો આદર-સત્કાર કર્યો. એટલું જ નહિ મારો થાક દૂર કરવા માટે તેની રાણી મને ચામર ઢોળવા લાગી. વળી, દેવના દેવ કૃષ્ણે મારી પગચંપી કરી. આ રીતે તેણે પ્રેમપૂર્વક મારી ઘણી સેવા કરી અને મને ચંદનની ચર્ચા કરી, હાર પહેરાવ્યા. આ રીતે દેવની માફક તેણે મારી પૂજા કરી. (૧૧ થી ૧૮)

જોકે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણની સેવા પૂજા કરવાથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એમ ત્રિલોકની સંપત્તિ જીવાત્માને મળે જ છે. અરે ! તેના ચરણની સેવાના પ્રતાપે તો જીવાત્માનો મોક્ષ પણ થાય છે. આમ સર્વે સિદ્ધિનું મૂળ કારણ તો કૃષ્ણનાં ચરણની સેવા જ છે. આવા પ્રતાપવાળા શ્રીકૃષ્ણે એમ વિચાર્યું હશે કે, આ નિર્ધન બ્રાહ્મણને હું ધન આપીશ તો ધનના મદથી તે છકી જશે અને મારું સ્મરણ નહિ કરે. એમ માનીને મહાદયાળુ કૃષ્ણે મને જરા પણ ધન આપ્યું નથી તે મારા હિતને માટે જ તેણે આ પ્રમાણે કર્યું છે. (૧૯, ૨૦)

આ રીતે મનમાં વિચાર કરતા કરતા શ્રીદામા પોતાના ઘરની નજીક આવી પહોંચ્યા અને જે સ્થળે પોતાનું સામાન્ય ઘર હતું તે સ્થળે તેણે અતિશ ઝળહળતા વિમાન સમાન સુંદર મહેલ જોયો. આ મહેલની ચોતરફ સુંદર બગીચા અને ફૂલવાડીઓ જોઈ અને તેનાં વૃક્ષોમાં વિહરતા પક્ષીઓનો મધુર કલરવ તેણે સાંભળ્યો તથા તે બગીચાઓના તળાવોમાં ખીલેલાં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર કમળો તેણે જોયાં. વિવિધ જાતનાં કમળોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : કુમુદ, અંભોજ, કલ્હાર, ઉત્પલ વગેરે તેણે જોયાં તથા તે મહેલમાં વસ્ત્ર અને અલંકારોથી સુશોભિત કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો હરતાં ફરતાં જોયાં. તેથી આશ્ચર્ય પામેલા શ્રીદામા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, અરે ! આ શું ? આ કોનું ઘર છે ? આમ કેમ બન્યું ? આમ તે વિચારતા હતા તેવામાં વસ્ત્રો અને અલંકારોથી સુશોભિત તે સ્ત્રી-પુરુષો માંગલિક ગીત ગાતાં વાદ્યો સહિત ભાગ્યશાળી તે શ્રીદામાનો સત્કાર કરવા તેની સામે આવ્યાં અને તેઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. ત્યાં તો તેની પત્નીને પણ ખબર પડી કે, મારા પતિદેવ દ્વારિકાથી પાછા ઘેર આવી પહોંચ્યા છે. તેથી હર્ષપૂર્વક દોડીને તે ઘરમાંથી બહાર નીકળી અને પતિનાં દર્શન કરીને તે પરમ આનંદ પામી. પ્રેમપૂર્વક ગદ્ગદીત થયેલી તેણે મનમાં ને મનમાં પોતાના પતિને વંદન કર્યા. દાસીઓની સાથે રહેલી, વસ્ત્રો તથા અલંકારોથી શોભિત પોતાની પત્ની સાથે શ્રીદામાએ પોતાના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો અને ઈંદ્રના વૈભવ સમાન તે ઘર જોઈને શ્રીદામા અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા. તે ઘરમાં સોનાથી મહેલા હાથીદાંતના પલંગો, ઓછાડે સહિત ઉજ્જવળ શય્યાઓ, સુવર્ણની દાંડીવાળા ચામરો, ગાદીઓ સહિત સોનાનાં આસનો, મોતીની સેરો લટકતી હોય તેવા ચંદરવાથી શોભાયમાન સ્ફટિક મણિની ભીંતો, સુંદર પૂતળીઓની નકશીવાળા રત્નજડિત દીવાઓથી ઝળહળતા તે મહેલને જોઈને શ્રીદામા અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા અને મનમાં તે વિચારવા લાગ્યા કે, આટલી બધી સમૃદ્ધિ મારે ત્યાં ક્યાંથી આવી ? હું

તો કમભાગી અને નિર્ધન છું. પરંતુ યદુશ્રેષ્ઠ અને મારા મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ ખૂબ જ ઉદારતાપૂર્વક પરોક્ષ રીતે આ બધું મને આપેલું છે. ખેડૂતોને ખબર ન પડે તે રીતે તેની ગેરહાજરીમાં તેના ખેતરમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મેઘ વરસે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે મારી ગેરહાજરીમાં જ આ બધું અહીં પહોંચાડ્યું છે અને મારા મિત્ર શ્રીકૃષ્ણનો સ્વભાવ એવો છે કે માંગનારને પ્રત્યક્ષ રીતે કંઈ આપતા નથી પરંતુ પરોક્ષ રીતે ઘણું આપવા છતાં એમ માને છે કે, મેં મારા ભક્તને હજી કંઈ આપ્યું જ નથી. (૨૧ થી ૩૪)

અને પ્રેમપૂર્વક ભક્તજન થોડી જ વસ્તુ આપે તોપણ શ્રીકૃષ્ણ તેને ઘણું જ માને છે. મારી જ વાત કરું તો પૌંવા તો એક સામાન્ય વસ્તુ કહેવાય અને તે પણ મેં થોડા જ આપેલા છતાં પણ તે મહાત્માએ પ્રેમપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો. માટે હું તો એમ માનું છું કે, હે ભગવાન ! મારા પ્રત્યેક જન્મમાં મને તમારા સ્વરૂપમાં સ્નેહ થાય તેવી કૃપા કરજો અને તમારા પ્રત્યે મારો મિત્રભાવ દૃઢ રહે એજ મારી કામના છે તથા તમારા સત્પુરુષોમાં મને પ્રીતિ થાય એવી કૃપા કરજો અને હંમેશાં હું તમારી સેવા દાસભાવથી કરું એવી કૃપા કરજો. ભગવાન પોતે તો જાણે જ છે કે ધનવાન પુરુષો ધનનાં મદથી છકી જાય છે. પરિણામે શ્રીમંતોનું અધઃપતન થાય છે. આમ જાણીને ભગવાન પોતાનાં ભક્તને રાજ્ય કે સંપત્તિ આપતા નથી. પરંતુ ભગવાન પ્રસન્ન થઈને પોતાની નિષ્કામ ભક્તિ જ ભક્તને આપે છે. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ પ્રકારે શ્રીદામાએ મનથી નક્કી કર્યું અને અનાસક્તિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા અને ભગવાનની ભક્તિના પ્રભાવથી તેણે વિષયોને જીતી લીધા. અભક્તો તો વિષયોને આધીન થઈ જાય છે અને ભગવાનની ભક્તિ કરીને નિર્વાસનિક થયેલા તેણે આત્માનાં બંધનો તોડી નાખ્યા અને અભિમાન રહિત થયા ને થોડા જ સમયમાં ભગવાનનાં ધામને પામ્યા. (૩૫ થી ૪૪)

બ્રાહ્મણરક્ષક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કેટલું પૂજ્યપણું છે તે આ શ્રીદામા ચરિત્રથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. શ્રીકૃષ્ણનું આ ચરિત્ર જે સાંભળે તેને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ભક્તિ થાય છે અને તે કર્મબંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. (૪૫)

एतद्ब्रह्मण्य देवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।

लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ૪૫ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમસ્કંધનાં ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીદામોપાખ્યાન’ નામે એકાશીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૨ મો

સૂર્યગ્રહણ નિમિત્તે શ્રીકૃષ્ણાદિક યાદવોનું કુરુક્ષેત્રમાં આગમન

શ્રીશુક ઉવાચ = અથૈકદા દ્વારવત્યાં વસતોઃ રામકૃષ્ણયોઃ ।

સૂર્યોપરાગઃ સુમહાનાસીત્ કલ્પક્ષયે યથા ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકામાં રહેતા તે સમયમાં પ્રલયકાળની સમાન એક મોટું બગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થયું. જ્યોતિષકારોએ લોકોને આ સૂર્યગ્રહણની ગંભીરતા સમજાવેલી તથા તે સમયમાં તીર્થસ્નાન અને દાન-દક્ષિણાનો મહિમા પણ તેઓએ લોકોને કહેલો. તેથી જ તીર્થસ્નાન

અને દાન-પુણ્ય કરવાની ભાવનાથી ભારતવાસી અનેક લોકો કુરુક્ષેત્રનાં સમંતપંચક તીર્થમાં ભેગા થયેલા. આ સમંતપંચક તીર્થનો એવો મહિમા છે કે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પરશુરામે સમગ્ર પૃથ્વીમાં ફરીને આ પૃથ્વીમાંથી ઘણા ખરા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી તે રાજવીઓનાં લોહીના પ્રવાહથી લોહીનાં મોટા પાંચ ફૂંડો ભરેલા અને તેનાં પ્રાયશ્ચિતરૂપે ભગવાન પરશુરામે અહીં યજ્ઞ કરેલો. જો કે ભગવાન પરશુરામને પાપ કે પુણ્ય કાંઈ હોતું જ નથી, પરંતુ જનસમાજને બોધ આપવા માટે જ તેણે આ પ્રાયશ્ચિત કરેલું. આ સૂર્યગ્રહણ પર્વના પ્રસંગે સમગ્ર ભારતની પ્રજા આ મહાન તીર્થમાં આવી હતી અને એ જ રીતે અકૂર, વસુદેવ તથા આહક વગેરે તથા ગદ, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ વગેરે યાદવો પણ પોતાના પાપ નાશ કરવા દારિકાથી ત્યાં ગયા. તે સમયમાં અનિરુદ્ધ, કૃતવર્મા, સુયંદ્ર, શુક, સારણ વગેરે યાદવો દારિકાનું રક્ષણ કરવા દારિકા રોકાયા. કુરુક્ષેત્ર તીર્થમાં પહોંચેલા ઉદાર મનવાળા યાદવોએ કુરુક્ષેત્ર તીર્થમાં સ્નાન કર્યું, ઉપવાસ કર્યા અને સાવધાન થઈને બ્રાહ્મણોએ વસ્ત્રો, પુષ્પમાળાઓ, સુવર્ણના અલંકારો, સુવર્ણની માળાઓથી સુશોભિત ગાયો વગેરેનાં દાન કર્યા અને બીજે દિવસે વિધિપૂર્વક તેઓએ પરશુરામ કુંડમાં સ્નાન કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણને વિષે અમારે ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય તેવો સંકલ્પ કરીને તેઓએ સત્યપાત્ર બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ દાન આપ્યાં તથા ઉત્તમ અન્નનાં દાન આપ્યાં અને ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણને જ પરમ દેવ માનનારા તે યાદવો બ્રાહ્મણોથી આજ્ઞા લઈને જમ્યા અને પછીથી તેઓ વિશ્રાંતિ લેવા માટે વૃક્ષોની છાયામાં બેઠા. (૧ થી ૧૧)

આ પ્રસંગે મત્સ્ય, ઉશીનર, કૌશલ, વિદર્ભ, કુરુ, સુંજય, કાંબોજ, કેકય, મદ્ર, કુંતી, આનર્ત, કેરલ વગેરે દેશોનાં રાજાઓ પણ કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા અને તે સર્વે દારિકાવાસીઓનાં સગાંઓ કે મિત્રો હતા તથા કેટલાક પોતાનાં પક્ષનાં પણ હતા તથા બીજા સેંકડો મનુષ્યો તે તીર્થમાં આવ્યા હતા અને ગોકુળમાંથી નંદજી વગેરે મિત્ર ગોવાળો પણ આ પર્વ નિમિત્તે તે તીર્થમાં આવેલા. દારિકાવાસી સર્વે યાદવો યથાયોગ્ય રીતે પોતાનાં સગા, મિત્રો વગેરેને મળ્યા અને સર્વે આનંદ પામ્યા. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણને મળવા માટે ઘણા સમયથી આતુર ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને હૃદયમાં આનંદ પામી તથા તેઓનાં મુખ પ્રકૃલ્લિત થયાં. કૃષ્ણને જોઈને ગોપીઓનાં નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુઓ આવ્યાં તથા તે રોમાંચિત થઈ. અતિ પ્રેમથી ગદ્ગદિત થયેલી થયેલી તેઓ કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ તથા પરસ્પર સગા-સંબંધના સ્નેહવાળી સર્વે સ્ત્રીઓ પરસ્પર મળીને, પરસ્પર ભેટીને આનંદિત થઈ. આ રીતે સર્વે સ્ત્રીઓ પરસ્પર મળી. ત્યારપછી વૃદ્ધો અને વડીલોને તેઓએ વંદન કર્યા અને પરસ્પર એકબીજાનાં કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો યાદ કરીને તેઓ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. (૧૨ થી ૧૭)

તે સમયે કુંતીજી પણ પોતાનાં ભાઈઓ, બહેનો, પુત્રો, માતા-પિતા, ભોજાઈઓ વગેરેને મળીને તથા શ્રીકૃષ્ણને મળીને તથા સુખદુઃખની વાતો કરીને પોતાનાં મનનું દુઃખ દૂર કર્યું. તે સમયમાં કુંતીજીએ વસુદેવને કહ્યું કે, હે ભાઈ વસુદેવ ! તમે તો વડીલ છો તેથી મારે મન તો તમે પૂજ્ય છો. હું મારા મનની વાત તમને કહું છું કે મારા મનમાં કેટલાંક દુઃખો હજી સુધી મને ડંખ દીધાં જ કરે છે. તેથી હું પૂર્ણ મનોરથવાળી છું એવો મને સંતોષ નથી. તેનું કારણ એક તો એ છે કે તમે મોટા છો છતાં જ્યારે અમારે દુઃખ આવે ત્યારે તમે અમારી ખબર રાખતા નથી. જોકે હું તો એમ માનું છું કે તેમાં તમારો શો દોષ ? કારણ કે જેનું ભાગ્ય નબળું હોય તેને સગાં-સ્નેહીઓ,

જાતિજનો, પુત્રો, ભાઈઓ કે માતાપિતા કોઈ તેને સંભારતું નથી. કુંતાજીની વાત સાંભળીને વસુદેવે તેને કહ્યું કે, હે બહેન ! તમે અમારી ઉપર આવો દોષારોપણ કરો નહિ કારણ કે આપણે બધા જ ભાગ્ય પાસે તો ઈશ્વરનાં રમકડાં જેવા છીએ. ઈશ્વરને આધીન રહીને જ આપણે બધું કામ કરવું પડે છે અને ઈશ્વર આપણી પાસે જ બધું કામ કરાવે છે. જ્યારે કંસ તરફથી અમને દુઃખ હતું ત્યારે અમારે પણ ચોતરફ નાશ ભાગ કરવી પડતી. આ તો હમણાં અમારા ભાગ્ય કાંઈક સારાં છે તેથી અમે અમારા સ્થાનમાં રહી શકીએ છીએ. (૧૮ થી ૨૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ત્યારપછી વસુદેવ, ઉગ્રસેન વગેરે સર્વેએ પોતાનાં સંબંધી રાજવીઓનો સત્કાર કર્યો. તે સર્વે શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા અને પરમ આનંદ પામ્યા. તે સમયમાં ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી તથા તેનાં પુત્રો વગેરે સર્વે તથા પોતાની પત્નીઓ સહિત પાંડવો, કુંતી, સુંજય, વિદૂર, કૃપાચાર્ય, કુંતીભોજ, વિરાટ, ભીષ્મક, નગ્નજીત, પુરુજીત, દ્રુપદ, શલ્વ, ધૃષ્ટકેતુ, કાશીરાજ, દમઘોષ, વિશાલાક્ષ, મિથિલાનરેશ, મદ્રરાજ, કેકયદેશનો રાજા યુધામન્યુ, સુશમા તથા પુત્રોએ સહિત બાહલીક વગેરે રાજાઓ તથા યુધિષ્ઠિરના પક્ષનાં અન્ય રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણનાં શરીરમાં શ્રીવસ્તનું ચિહ્ન જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણે તે સર્વે રાજાઓનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. તેથી તેઓ આનંદિત થયા અને તેઓ ઉગ્રસેન રાજાને કહેવા લાગ્યા કે, હે ભોજરાજ ઉગ્રસેન ! તમે મહાભાગ્યશાળી છો અને આ સર્વે યાદવોને જન્મ પણ સફળ જ ગણાય કારણ કે આ શ્રીકૃષ્ણે તમો સર્વેને પોતાનાં સગાં તરીકે સ્વીકાર્યા છે. આ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન તો યોગીઓને પણ દુર્લભ છે જ્યારે તમને તો તેનાં દર્શન નિત્ય થાય છે. આ શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા વેદો પણ કરે છે. તે શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ જગતને પવિત્ર કરે છે. તેનાં ચરણામૃતરૂપી ગંગાજી તથા તેનાં વચનોરૂપી શાસ્ત્રો વિશ્વને અતિશય પવિત્ર કરે છે અને વિપરીત સમયને કારણે આ પૃથ્વીનો મહિમા નષ્ટ પ્રાય થયો હતો. પરંતુ આ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળનાં પ્રભાવથી પુનઃ આ પૃથ્વી નવચેતનવંતી થઈ છે અને આપણા સર્વેની ઈચ્છાઓ આ પૃથ્વી પૂર્ણ કરે છે. આ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન, સ્પર્શ, વાતચીત, ચાલવું, સૂવું, બેસવું, જમવું, વિવાહ વગેરે વિવિધ સંબંધોથી તમને પરમ સુખ થાય છે અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષને પણ સાર રહિત કરનાર આ પરમાત્મા તમારે ઘેર પ્રગટ થયા છે તેથી તમે ભાગ્યશાળી છો. (૨૨ થી ૩૦)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! તે સમયમાં પોતાને જરૂરી સામગ્રી ગાડામાં ભરીને નંદજી પણ ત્યાં આવેલા. તેને ખબર પડી કે, વસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સર્વે અહીં આવ્યા છે એટલે તરત જ કેટલાક ગોવાળિયાઓને સાથે લઈને નંદજી તેઓને મળવા ગયા. વસુદેવ વગેરે સર્વે યાદવો નંદજીને જોઈને અતિશય આનંદિત અને ચેતનવંત થયા અને નંદજીને મળ્યા અને તેને ભેટીને અતિ આનંદ પામ્યા. વસુદેવ તો નંદજીને મળીને તેની પાસે બેસીને વાતો કરતા કહેવા લાગ્યા કે, હે ભાઈ નંદજી ! જ્યારે કંસે અમને દુઃખ દીધું ત્યારે મારા પુત્રો બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને તમે સુરક્ષિત રાખ્યા તે તમારો ઉપકાર કેમ ભુલાય ? આમ કહીને નંદજી તો ગદ્ગદિત થઈ ગયા. (૩૧ થી ૩૩)

અને ત્યારપછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં માતાપિતારૂપ નંદજી અને યશોદાને પગે લાગ્યા અને નમસ્કાર કર્યા અને કંઈક બોલવાની ઈચ્છા કરી પરંતુ તેઓ પ્રેમથી ગદ્ગદ્ કંઠ થયેલા હોવાથી કાંઈ બોલી શક્યા નહિ અને મોટા ભાગ્યવાળા નંદજી અને યશોદાએ પોતાના પુત્રરૂપ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને પોતાની છાતી સરસા ચાંપીને પ્રેમથી તેને ભેટ્યા અને પછી તે બંનેને પોતાના આસને બેસાડીને તેનાં મુખ સામું જોઈને અતિશય સુખી થયા. અને ત્યારપછી રોહિણી અને દેવકી યશોદાને

મળ્યા અને તેનો ઉપકાર સંભારવા લાગ્યા. તેઓનાં નેત્રમાં હર્ષના આંસુ આવ્યા અને પછીથી ધીરે રહીને તેમણે કહ્યું કે, હે વ્રજેશ્વરી યશોદા ! અમારી સાથેની તમારી મૈત્રી તમે સતત જાળવી રાખી. તમારી આ મૈત્રી અને તમારો ઉપકાર ક્યારેય ભૂલાય તેમ નથી. માણસને કદાચ ઈન્દ્રના જેવા વૈભવો મળે છતાં પણ તે માણસ મિત્રનાં ઉપકારનો બદલો આપી શકે નહિ. માતાપિતાનાં સુખથી વંચિત અને આંખનાં રતન સમાન આ બે બાળકોને અમે તમને સોંપ્યા હતા અને માતાપિતા કરતા પણ વધારે લાડકોડથી તમે તેઓને ઉછેર્યા અને તમોએ તેઓનું પાલનપોષણ કર્યું. એટલું જ નહિ તમારી છત્રછાયા નીચે તેઓ નિર્ભય રીતે મોટા થયા. તમારા જેવા સત્પુરુષોને પોતાનો કે પારકો એવી બુદ્ધિ હોતી નથી અને તો જ આવું કાર્ય થઈ શકે. (૩૪ થી ૩૮)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણદર્શનમાં વિઘ્નરૂપ થનાર નેત્રની પાંપણોને શાપ આપનાર, ગોપીઓએ ઘણા લાંબા સમયે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં. તે ગોપીઓએ પોતાનાં પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણે દૈષ્ટિ દ્વારા પોતાના હૃદયમાં પધરાવ્યા અને હૃદયસ્થ તે મૂર્તિને મનોમન મળીને, તેને ભેટીને શ્રીકૃષ્ણની સાથે તાદાત્મ્યભાવ (અભિન્નતા) પામી. જે તાદાત્મ્યભાવ યોગીઓ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ત્યાર પછી સ્વસ્થ થયેલી તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને એકાંતમાં મળી અને તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. તેથી હસતા હસતા શ્રીકૃષ્ણે તેઓને કહ્યું કે, હે સખીઓ ! સંબંધીઓનાં કાર્યો કરવાની ઈચ્છાથી અને શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે અમો દૂર દૂર ગયા છીએ અને ત્યાં રોકાઈ પણ ગયા છીએ. પરંતુ તમે અમોને ક્યારેય સંભારો છો કે નહિ ? અને આ શ્રીકૃષ્ણ કરેલ ઉપકારને નથી જાણતા એવું ધારીને તમને અમારી પ્રત્યે થોડો ગુસ્સો પણ થયો હશે, પરંતુ તમે જાણો છો કે બળવાન કાળ પાસે કોઈનું કાંઈ ચાલતું જ નથી. વાદળાઓને, તૃણને, કપાસને અને ધૂળને વાયુ જુદા પાડે છે અને વળી પાછા તેને ભેગા પણ વાયુ જ કરે છે. એ જ રીતે દેહધારીને કાળ ભેગા કરે છે અને તે જ કાળ તે સર્વેને જુદા કરી નાખે છે. અને મારી ભક્તિ કરનાર પ્રાણીઓનો હું મોક્ષ કરું છું. તમે સર્વે ભાવપૂર્વક મારી ભક્તિ કરો છો. તે ઘણું જ સારું છે અને ઘટ, કોડિયા વગેરે પદાર્થોમાં પંચભૂતો વ્યાપીને રહે છે તે જ રીતે સર્વસૃષ્ટિમાં અંદર અને બહાર એમ સર્વત્ર હું વ્યાપીને રહ્યો છું. અને પ્રાણીઓનાં શરીરો પંચભૂતના આધારે જ રહે છે અને તે શરીરોમાં જીવાત્મા રહે છે. ભોક્તા અને ભોગ્ય તે સર્વનો નિયંત્રતા, પ્રેરક અને અંતર્યામી પ્રકાશક એવો અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ હું પોતે છું. આવો મહિમા જાણીને તમે મારું ભોજન કરો. (૩૯ થી ૪૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ પ્રમાણે ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપનો મહિમા કહ્યો અને ગોપીઓને પણ તે ઉપદેશ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યો અને તે રીતે શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કરવાથી અને મહિમાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણસ્મરણ કરવાથી તે ગોપીઓ નિર્વાસનિક બની. અને તે બ્રહ્મરૂપ થઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પામી અને વિનયપૂર્વક તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગી કે, હે પદ્મનાથ ! ભલે અમે ગૃહસંસારમાં રહીએ છતાં અમારું મન તો અગાધ જ્ઞાનવાળા આપનાં સ્વરૂપનું જ સતત સ્મરણ કરે એવી તમો અમારી ઉપર કૃપા કરજો. હે યોગેશ્વર ! અગાધ જ્ઞાનવાળા નારદ સનકાદિક સર્વે તમારા ચરણકમળનું ચિંતન કરીને સંસારકૂપમાંથી બહાર નીકળ્યા છે. તે આપનું ચરણકમળ સંસાર પાર કરવામાં અમોને સદાય સહાયરૂપ બને તેવી કૃપા કરજો. (૪૦, ૪૮)

આહુશ્ચ તે નલિનનાભ પદારવિદં યોગેશ્વરૈર્હૃદિ વિચિન્ત્યમગાધબોધૈઃ ।

સંસારકૂપ પતિતોત્તરેણાવલંબં ગેહં જુષામપિ મનસ્યુદિયાત્સદા નઃ ॥ ૪૮ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધનાં ઉત્તરાર્ધમાં 'વૃષ્ણિગોપ સંગમ' નામે બ્યાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૩ મો

દ્રૌપદી તથા શ્રીકૃષ્ણની અષ્ટપટરાણી વચ્ચે સંવાદ

શ્રીશુક ઉવાચ = તથાઽનૃગૃહ્ય ભગવાન્ ગોપીનાં સ ગુરુર્ગતિઃ ।

યુધિષ્ઠિર મથાઽપૃચ્છત્ સર્વાશ્વ સુહૃદોઽવ્યયમ્ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! સર્વનાં ગુરુ અને સર્વના આધારરૂપ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓની વિનંતી મુજબ તેને વરદાન આપી તેની ઉપર કૃપા કરી, પછીથી યુધિષ્ઠિર વગેરે અન્ય સંબંધીઓને મળ્યા અને તેઓને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ઈચ્છાવાળા અને તેને મળવા આવેલા તે રાજવીઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી નિષ્પાપ થયા અને તેનો સત્કાર સ્વીકારી આનંદિત થયા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે, હે પ્રભો ! જીવપ્રાણીમાત્ર અજ્ઞાનને કારણે સંસારચક્રમાં ભ્રમે છે. તમારાં ચરણકમળનું સેવન, કીર્તન, સંસારચક્રને નાશ કરનાર છે આપનાં ચરણકમળનો મહિમા સત્પુરુષો કહે છે. તે મહિમા સાંભળનારાઓની વિપત્તિ દૂર થાય જ છે. હે ભગવન ! તમે તમારા પ્રભાવથી માયાનાં કાર્યનો પરાભવ કરો છો તેથી જ જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આપના શરીરને સ્પર્શતા નથી. આપ તો આનંદમયમૂર્તિ છો. આપનું જ્ઞાન સદાય એકસરખું જ રહે છે. આપનું સ્વરૂપ પણ સદાને માટે એકસરખું જ છે. કાળ બળથી નષ્ટ થયેલા સનાતન ધર્મોનું સ્થાપન તથા રક્ષણ કરવા માટે આપ અવતાર ધારો છો અને પરમહંસોનાં આધારરૂપ આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૧ થી ૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ પ્રકારે રાજવીઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરતા હતા જ્યારે બીજી તરફ સમગ્ર સ્ત્રી વર્ગ પરસ્પર મળીને એકબીજાનાં સુખદુઃખની વાતો કરતા હતા. તેમાં યાદવકુટુંબની અને કૌરવવંશની સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી હતી. તે સ્ત્રીઓમાં શ્રીકૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓ અને દ્રૌપદી વચ્ચે જે વાતો થઈ તે હું કહું તે તમે સાંભળો. (૫)

સર્વ પ્રથમ દ્રૌપદીએ કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, હે બહેનો ! માનવ અવતારધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તમોને કેવી રીતે પરણ્યા તે મને કહો. દ્રૌપદીના પૂછવાથી સર્વ પ્રથમ રુક્મિણીએ પોતાના વિવાહ સંબંધી વાત કરવાની શરૂઆત કરી. રુક્મિણીએ કહ્યું કે, હે બહેન દ્રૌપદી ! પ્રથમ હું મારી વાત કહું તે તમે સાંભળો. શિશુપાલની સાથે જ મારો વિવાહ કરવો તે હેતુથી આયુધોથી સજજ થઈને અનેક રાજવીઓ શિશુપાલને પરણાવવા આવ્યા હતા. પરંતુ અપરાજિત શૂરવીરો જેનાં ચરણની રજ મસ્તક ઉપર ચડાવે છે તે શ્રીકૃષ્ણે ઘેટા-બકરાંના ટોળામાંથી સિંહ જેમ પોતાનો ભોગ ઉપાડીને ચાલ્યો જાય તે રીતે મારું અપહરણ કર્યું. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણની પ્રાપ્તિ મને થઈ છે. (૬ થી ૮)

ત્યાર પછી સત્યભામાએ કહ્યું કે, મારા પિતા સત્યાજીતે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આરોપ મૂક્યો કે, સ્યમંતક મણિના લોભથી શ્રીકૃષ્ણે મારા ભાઈને મારી નાંખ્યો છે. પરંતુ આ બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણ નિર્દોષ હતા તેથી જ તેમણે જાંબુવાન રીંછનો પરાજય કરીને તેની પાસેથી મણિ મેળવ્યો અને તે મણિ તેણે મારા પિતાને પાછો અપાવ્યો. પરંતુ તેણે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જે ખોટો આરોપ મૂકેલો તેથી ભયભીત થયેલા મારા પિતાએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન રાખવા માટે મારાં લગ્ન શ્રીકૃષ્ણ સાથે કર્યાં. જો કે મારી સગાઈ પ્રથમ તો અન્ય સાથે થયેલી પરંતુ તે સંબંધો ટાળીને મારા પિતાએ મારો આ વિવાહ કરેલો. (૯)

ત્યારપછી જાંબવતીએ કહ્યું કે, સિંહને મારીને તેની પાસેથી સ્યમંતક મણિ પ્રાપ્ત કરનાર મારા પિતા જાંબુવાને મણિ લેવા આવેલા કૃષ્ણની સાથે સત્તાવીસ દિવસ સતત યુદ્ધ કર્યું. ત્યારપછી જ્ઞાન થયું કે આ શ્રીકૃષ્ણ તો મારા ઈષ્ટદેવ શ્રી રામચંદ્ર જ છે. તે વિના આટલું બળ બીજામાં હોય નહિ. પછી તે મારા પિતાએ શ્રીકૃષ્ણનાં પગમાં પડીને તેની માફી માંગી અને કૃષ્ણનું પૂજન કરીને તેણે કૃષ્ણની સાથે મારો વિવાહ કર્યો અને સ્યમંતક મણિ પણ કરિયાવર તરીકે કૃષ્ણને આપ્યો. આ રીતે હું તેની દાસી છું. (૧૦)

ત્યારપછી કાલિંદીએ કહ્યું કે, ભગવાન વિષ્ણુનાં ચરણસ્પર્શની આશાથી હું તપ કરતી હતી. મારી ઈચ્છા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન દ્વારા જાણી અને અર્જુન દ્વારા જ કૃષ્ણ મારી પાસે આવ્યા અને તેણે મારો હાથ ઝાલ્યો. તે કૃષ્ણનાં ઘરનો કચરો-પૂજો વાળીને વાસીંદ કરી કૃષ્ણનું ઘર સાફસૂક કરનાર હું કૃષ્ણની દાસી છું. (૧૧)

ત્યારપછી ભદ્રાએ કહ્યું કે, મારા પિતાએ મારો સ્વયંવર રચેલો. તેમાં અનેક રાજાઓ આવેલા. તે રાજાઓ તથા મારા ભાઈઓ શ્રીકૃષ્ણનાં વિરોધી હતા. તે સર્વેનો પરાજય કરીને સિંહ જેમ કૂતરાઓનાં ટોળામાંથી પોતાનો ભાગ ઉપાડી જાય તે રીતે સ્વયંવરમાંથી શ્રીકૃષ્ણે મારું અપહરણ કર્યું અને મને દ્વારિકા લાવ્યા. તે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળ પખાળવાની સેવા મને પ્રત્યેક જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રાર્થના હું ભગવાન પાસે કરું છું. (૧૨)

ત્યારપછી સત્યાએ કહ્યું કે, રાજાઓનાં બળની પરીક્ષા કરવા માટે મારા પિતાએ સાત આખલા (બળદો) પાળીપોષીને મોટા કર્યા હતા. આ સાતેય બળદોને એકસાથે જે નાથે તેની સાથે મારો વિવાહ કરવો તેવું નક્કી કરેલું પરંતુ તે કાર્ય કોઈથી થયું જ નહિ. છેવટે શ્રીકૃષ્ણે આ કાર્ય કર્યું. બાળક જેમ બકરાને બાંધે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણે સાતેય બળદોને બાંધીને નાથી લીધા. ત્યારપછી મારા પિતાએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે મારો વિવાહ કર્યો. પરણીને અમે દ્વારિકા જતાં હતાં ત્યારે અન્ય રાજાઓએ અમારી સાથે યુદ્ધ કર્યું. શ્રીકૃષ્ણે તે સર્વેનો પરાજય કર્યો અને દાસીઓ તથા કરીયાવર સહિત મને દ્વારિકા લાવ્યા. તે શ્રીકૃષ્ણનું દાસત્વ મને પ્રત્યેક જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રાર્થના હું હંમેશાં કરું છું. (સત્યા અને નાગ્રજીતી એમ સત્યાનાં બે નામ છે.) (૧૩, ૧૪)

ત્યારપછી મિત્રવિંદાએ કહ્યું કે, હું તો પ્રથમથી જ મનમાં ને મનમાં શ્રીકૃષ્ણને વરી ચૂકી હતી અને તે વાત મારા પિતાએ જાણી એટલે પોતાનાં મામાનાં પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને મારા પિતાએ બોલાવ્યા અને તેની સાથે મારો વિવાહ કર્યો. આ પ્રસંગે એક અક્ષૌહિણી સેના અને અનેક દાસીઓ વગેરે મોટો કરિયાવર માતાપિતાએ આપ્યો. સ્વકર્મોથી સંસારમાં ભટકતી હું આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને પામી.

ભગવાન પાસે મારી એવી પ્રાર્થના છે કે જન્મોજન્મ મને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણનો સ્પર્શ મળે કારણ કે જીવને એ જ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. (૧૫, ૧૬)

ત્યારપછી લક્ષ્મણાએ કહ્યું કે, મેં નારદજી પાસેથી અનેક વખત શ્રીકૃષ્ણનાં ગુણગાન સાંભળેલા અને મેં એવું પણ સાંભળેલું કે દેવોનો ત્યાગ કરીને સ્વયં લક્ષ્મીજી પણ શ્રીકૃષ્ણને વર્યા છે. પછી મેં પણ નક્કી કર્યું કે મારે પણ શ્રીકૃષ્ણને જ વરવું અને મારો આ અભિપ્રાય મારા પિતાએ જાણ્યો. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણને અમારે ઘેર લાવવા માટે મારા પિતાએ ઉપાયો કર્યા અને જેમ તમારા સ્વયંવરમાં ‘મત્સ્યવેધ’નું આયોજન કરેલ તે જ રીતે મારા સ્વયંવર માટે મારા પિતાએ ‘મત્સ્યવેધ’નું આયોજન કરેલ. તમારે ત્યાં યોજાયેલ ‘મત્સ્યવેધ’માં ‘મત્સ્ય’ને બહાર બાંધવામાં આવેલો. તેથી સ્થંભમાં ઊંચી દૃષ્ટિ કરવાથી તે જોઈ શકાતો. જ્યારે અમારે ત્યાં યોજાયેલ ‘મત્સ્યવેધ’માં તો બહારનાં ભાગમાં મત્સ્ય ઢંકાયેલો હતો અને થાંભલાની પાસેના કળશના પાણીમાં જ તે મત્સ્ય દેખાય તે રીતે મત્સ્ય રાખેલો. આ મત્સ્યવેધમાં તો નીચે જ દૃષ્ટિ રાખવી પડે અને શ્રીકૃષ્ણ સિવાય આ કાર્ય કોઈથી થઈ શકે તેમ ન હતું. જોકે આ મત્સ્યવેધ માટે શસ્ત્રો-અસ્ત્રોના પ્રયોગો જાણનારા અનેક રાજાઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા અને તે સર્વેનો મારા પિતાએ સત્કાર પણ કરેલો અને આવેલા તે સર્વેએ મત્સ્યવેધ માટે પ્રયત્નો પણ કરેલા, પરંતુ એક યા બીજી રીતે તેઓ આ કામમાં નિષ્ફળ થયા. અરે ! જરાસંઘ, અંબષ્ટ, શિશુપાળ, ભીમ, દુર્યોધન, કર્ણ વગેરે બીજા કેટલાક વીરપુરુષો આ કાર્યમાં સફળ થયા નહિ. પછી અર્જુને ધનુષ્ય ચડાવ્યું અને તેણે પાણીમાં મત્સ્યનો આભાસ જોઈને સાવધાન થઈને બાણ છોડ્યું. તે બાણ મત્સ્યને સ્પર્શી પણ ગયું, પરંતુ મત્સ્યનો વેધ થયો નહિ. આ રીતે અનેક ક્ષત્રિયોનાં અભિમાન આ કાર્યમાં તો ઓગળી જ ગયા અને છેવટે શ્રીકૃષ્ણ ઊભા થયા. તેણે ધનુષ્ય ચડાવ્યું અને ખૂબ જ સાવધાનીથી મત્સ્યનું નિશાન લીધું અને બરાબર મધ્યાહ્ન સમયે અભિજીત નક્ષત્રમાં રમતાં રમતાં જ શ્રીકૃષ્ણે આ મત્સ્યવેધ કર્યો. (૧૭ થી ૨૬)

શ્રીકૃષ્ણનાં આ પરાક્રમની ત્રિલોકીમાં પ્રશંસા થઈ. સ્વર્ગવાસી દેવોએ નગારાં વગાડી અભિનંદન આપ્યાં. પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી અને ત્યારપછી હું નવાં વસ્ત્રો પહેરી, મસ્તકનાં કેશ ગૂંથી, રત્નોવાળી સુવર્ણની માળા લઈ ધીરે પગે સભામંડપમાં ગઈ અને હૃદયપૂર્વક સ્નેહથી તે સુવર્ણમાળા મેં શ્રીકૃષ્ણને પહેરાવી. તે સમયે માંગલિક વાંજિત્રો વાગ્યાં, નૃત્યકારોએ નૃત્ય કર્યું, સંગીતકારોએ ગાન કર્યું. આવા માંગલિક વાતાવરણમાં જ હું શ્રીકૃષ્ણને વરી. તે સમયમાં અન્ય રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. પરંતુ આ કાર્યમાં તો તેઓનું કાંઈ ચાલે તેમ હતું જ નહિ. અને ઉત્તમ ચાર અશ્વોથી સજ્જ રથમાં મને શ્રીકૃષ્ણે બેસાડી. પછીથી ધનુષ્ય લઈને શ્રીકૃષ્ણ રાજાઓ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અમારો રથ ચાલતો થયો અને મૃગલાઓ જોઈ રહે અને સિંહ પોતાનો ભાગ લઈ ચાલ્યો જાય તે રીતે યુદ્ધ કરનારા જોતા રહ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. કૂતરાઓ જેમ સિંહ પાછળ દોડે તે રીતે ધનુષ્યધારી કેટલાક રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા અને કેટલાક તો રસ્તો રોકીને આગળ બેઠા હતા. તે સર્વેને ધનુષ્યધારી શ્રીકૃષ્ણે પરાજીત કર્યા અને કેટલાક તો નાસી ગયા. શ્રીકૃષ્ણનાં આ પરાક્રમની સર્વત્ર પ્રશંસા થઈ અને ત્યારપછી અમો ધ્વજ પતાકાથી સુશોભિત દ્વારિકામાં આવ્યાં. મારા પિતાએ જે કિંમતી કરિયાવર આપેલો તે સર્વ અમે અમારા સગા તથા મિત્રો વગેરેને આપીને તેઓનો સત્કાર કર્યો. જોકે શ્રીકૃષ્ણને ઘેર કોઈ વસ્તુની ખામી ન હતી, છતાં પણ મારા પિતાએ દાસ-દાસીઓ, સૈનિકો, આયુધો વગેરે ઘણું આપ્યું હતું. હે દ્રૌપદી ! અમે આ

આઠેય પટરાણીઓ સર્વપ્રકારે સંસારસુખ છોડીને તપ કરીને ભગવાન પ્રસન્ન કર્યા તેથી પૂર્ણકામ શ્રીકૃષ્ણની દાસીઓ થઈને રહીએ છીએ. (૨૭ થી ૩૯)

ત્યારપછી સોળ હજાર સ્ત્રીઓનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું કે, ભોમાસુરે પરાજિત કરેલા રાજાઓની અમે રાજકન્યાઓ હતી. તેણે અમોને કેદ કરી છે તે વાત કૃષ્ણે જાણી અને કેદમાંથી છૂટા થવાની ઈચ્છાથી અમે પણ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણનું સ્મરણ કરતી જ હતી. અમોને મુક્ત કરવા શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. તેણે ભોમાસુરનો વધ કરીને અમને મુક્ત કરીને અમારો હાથ ઝાલ્યો. અમે તો કેવળ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણની સેવા જ ઈચ્છીએ છીએ. ચક્રવર્તી રાજ્ય, ઈન્દ્રની પદવી, આ લોક કે પરલોકમાં વૈભવો, અષ્ટસિદ્ધિ, ચતુર્ધામુક્તિ વગેરે બીજા કોઈ પણ પ્રકારનાં સુખની અમારે ઈચ્છા નથી જ. ગોપીઓ, ભીલડીઓ, તૃણ, લત્તાઓ જેમ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણને ઈચ્છે તેમ અમે પણ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણારવિંદની સેવા જ ઈચ્છીએ છીએ. (૪૦ થી ૪૩)

व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्दस्तृणवीरुधः ।

गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધનાં ઉત્તરાર્ધમાં ‘અષ્ટપટરાણી-સંવાદ’ નામે ત્યાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૪ મો

વસુદેવે કુરુક્ષેત્રમાં કરેલો યજ્ઞ

શ્રીશુક ઉવાચ = શ્રુત્વા પૃથા સુબલપુત્ર્યથ યાજ્ઞસેની માધવ્યય ક્ષિતિપપત્ય ઉત સ્વગોપ્યઃ ।

कृष्णोऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धम् सर्वा विसिरम्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! કુંતી, ગાંધારી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા તથા ત્યાં આવેલી બીજી રાજરાણીઓ તથા શ્રીકૃષ્ણભક્ત ગોપીઓ વગેરે સ્ત્રીઓએ શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓ પાસેથી તેઓને શ્રીકૃષ્ણ સાથે કેવો સ્નેહ સંબંધ છે તે જાણ્યું અને તે સર્વે સ્ત્રીઓ આશ્ચર્ય પામી અને તેઓનાં નેત્રમાં સ્નેહનાં હર્ષબિંદુઓ ઉભરાયાં. હે રાજન ! પર્વ નિમિત્તે તીર્થસ્થાનમાં એકઠાં થયેલાં સ્ત્રીએ અને પુરુષો એકબીજાનાં સગાં-સંબંધીઓને મળ્યાં અને તેઓએ પરસ્પર એકબીજાનાં સુખદુઃખ જાણ્યા. તે સમયમાં બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ઋષિઓ ત્યાં આવ્યા. તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે : વેદવ્યાસ, નારદ, ચ્યવન, દેવલ, અસિત, વિશ્વામિત્ર, શતાનંદ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, શિષ્યો સહિત પરશુરામ, વસિષ્ઠ, ગાલવ, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, કશ્યપ, અત્રિ, માર્કંડેય, બૃહસ્પતિ, દ્વિત, ત્રિત, એકત, અંગિરા, અગસ્ત્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા વામદેવ વગેરે ઘણા ઋષિઓ આવ્યા. જગતવંદ્ય ઋષિઓને આવતા જોઈને પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ તથા અન્ય રાજાઓ તરત જ ઊભા થયા અને તેઓએ ઋષિઓને પ્રણામ કર્યા અને તેઓનું સ્વાગત કર્યું. હાથ-પગ ધોવરાવીને પુષ્પ, ધૂપ, ચંદન વગેરે ઉપચારોથી તેઓની પૂજા કરી. ત્યારપછી ઋષિઓ સહિત સર્વે બેઠા. ધર્મરક્ષણ માટે જ અવતાર ધારનાર કૃષ્ણે ઋષિઓને ઉદ્દેશીને તે સભામાં આ પ્રમાણે કહ્યું : (૧ થી ૮)

યોગેશ્વર એવા આ ઋષિઓનાં દર્શન દેવોને પણ દુર્લભ છે. આજે આપણને સર્વ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે અને તીર્થસ્નાન એ જ તપ છે, એવું માનનારા ઘણા લોકો હોય છે અને મૂર્તિમાં જ દેવનો વાસ છે અન્યત્ર નથી એવું માનનારા લોકો પણ હોય છે. તેઓને સત્પુરુષોનાં દર્શન, સ્પર્શ, સમાગમ અને ચરણસેવાનો લાભ મળતો જ નથી. અને જળમય તીર્થમાં દેવત નથી એમ માનવાનું નથી. તીર્થમાં દેવત તો છે જ તથા દેવોની મૂર્તિઓ માત્ર પથ્થર જ છે એમ માનવાનું નથી. મૂર્તિઓમાં પણ દેવત તો છે જ પરંતુ ઘણા સમય સુધી તીર્થ સેવન કરીએ ત્યારે જ તીર્થમાંથી મનવાંછિત ફળ આપે મળે છે અને તે જ રીતે ઘણા વર્ષો સુધી દેવની મૂર્તિની સેવા-પૂજા કરીએ ત્યારે જ દેવ મનવાંછિત ફળ આપે છે. પરંતુ આ મહાપુરુષોનાં માત્ર દર્શન કરવાથી જ મનવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્પુરુષોનાં દર્શનથી આપણે તત્કાળ પવિત્ર થઈએ છીએ. જ્યારે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પૃથ્વી, જળ, આકાશ, વાયુ, પાણી, મન, વાણી વગેરેની ઉપાસના કરીએ તોપણ તે ભેદબુદ્ધિ કરાવનારા હોવાથી જીવનાં અજ્ઞાનને ટાળી શકતા નથી અને જે મહાપુરુષો છે તે તો ભેદબુદ્ધિ ટાળનારા છે અને અજ્ઞાનનો પણ નાશ કરાવે છે. આવા સત્પુરુષોની એક ક્ષણવાર જ સેવા કરી હોય તોપણ આપણું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને વાત, પિત્ત અને કફથી ભરપૂર, નાશવંત પોતાના શરીરમાં જીવાત્માને જેવી આત્મબુદ્ધિ છે તથા સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેમાં જેવી મમત્વબુદ્ધિ છે તથા પથ્થર વગેરેમાંથી બનાવેલી દેવોની મૂર્તિઓમાં જેવી પૂજ્યબુદ્ધિ છે તથા નદી કે સરોવરનાં જળમાં જેવી તીર્થબુદ્ધિ છે તેવી જ અહંમતા, પૂજ્યભાવ અને તીર્થબુદ્ધિ સત્પુરુષોમાં જે મનુષ્ય રાખતો નથી તે મનુષ્ય ખરેખર બળદ કે ગધેડા જેવો જ ગણાય, અર્થાત્ તે અવિવેકી છે. (૯ થી ૧૩)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! અખંડ જ્ઞાનવાળા શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રકારે સત્પુરુષોનો મહિમા કહ્યો તે સાંભળીને સર્વે ઋષિઓ પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યા અને સર્વે મૌન રહ્યા. ત્યાર પછી થોડીવારે મંદહાસ્યપૂર્વક ઋષિઓએ કૃષ્ણને કહ્યું કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે તો સમગ્ર વિશ્વના ગુરુ પરમાત્મા છો છતાં તમે જે આ સત્પુરુષોનો મહિમા કહ્યો છે તે જનસમાજને બોધપાઠ આપવા માટે જ છે અને તે સત્ય છે. તત્ત્વવેત્તાઓમાં પણ આપ ઉત્તમ છો અમે તત્ત્વવેત્તાઓ હોવા છતાં આપની માયામાં મોહ પામીએ છીએ. તમે તો માયાના નિયંતા છો છતાં સામાન્ય માનવીની માફક આપ સત્ક્રિયા કર્યા જ કરો છો. આપની ક્રિયાને યથાર્થ રીતે કોઈ જાણી શકે જ નહિ. હે ભગવન ! મૂળ સ્વરૂપે તો પૃથ્વી એક જ સરખી છે. છતાં ઘટ, કોડિયા વગેરે વિવિધ રૂપે તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે જ રીતે આપ પણ વિશુદ્ધ, અખંડ અને દિવ્યસ્વરૂપે તો સદાય એક સરખા જ છો, છતાં પણ જગતસર્જન ઈચ્છાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે સ્વરૂપે થઈને જગતસર્જન આદિ ક્રિયા કરો છો. જગતસર્જનાદિ ક્રિયા કરવા છતાં આપના સ્વરૂપમાં કોઈ જાતની વિકૃતિ આવતી નથી અને તેથી જ આપને ક્રિયા રહિત કહે છે. આપ પરિપૂર્ણ છો છતાં જગતરહિત માટે આપ અવતારધારી છો. માયારહિત આપ ભક્તરહિત કરવા તથા દુષ્ટને દંડ દેવા આપ સત્ત્વગુણમય શરીરો ધારો છો અને સનાતન ધર્મોનું રક્ષણ કરો છો. આમ સર્વે વર્ણો તથા આશ્રમોનાં આશ્રયરૂપ પરમપુરુષ છો. વેદો છે તે આપના શુદ્ધ સ્વરૂપને તથા આપના અંતર્યામી સ્વરૂપને વર્ણવે છે માટે વેદો પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે. કારણ કે વેદો વડે જ માનવી તપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ વગેરે સદાચારનું જ્ઞાન મેળવે છે તથા તે સદાચારનાં કારણરૂપ અને તેનાથી જુદા પરબ્રહ્મનાં શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ વેદોથી જ લોકો મેળવે છે. અને

બ્રાહ્મણ કુળ દ્વારા આપ વેદોનાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કરાવો છો તેથી આપનાં સ્વરૂપને જાણવામાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એક માધ્યમ તરીકે ગણાય છે.

તેથી જ આપ બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય માનો છો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરનારાઓમાં આપ મુખ્ય છો અને સત્પુરુષોની ગતિરૂપ આપનો આ સમાગમ, દર્શન વગેરેથી અમારા જન્મ, તપ, વિદ્યા, જ્ઞાન તે સર્વે આજે સફળ થયું એમ અમે માનીએ છીએ. કારણ કે કલ્યાણકારક ઉત્તમ ગતિરૂપ આપ એક જ છો. અખંડ જ્ઞાનવાળા પોતાના પ્રભાવથી જ પોતાનું ઐશ્વર્ય છુપાવનારા આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ અને આપની સાથે રહેનારા આ યાદવો, રાજાઓ તે સર્વેનું જ્ઞાન તેના જ અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલું છે તેથી જ તેઓ તમને યથાર્થરૂપે પરમાત્મા નથી જાણતા પરંતુ તેઓ તો તમને વસુદેવના પુત્ર અને એક શ્રેષ્ઠ યાદવ તરીકે જ જાણે છે. સ્વપ્નાધીન પુરુષ પોતાની વાસનાને અનુરૂપ અને માત્ર આભાસરૂપ વિવિધ પ્રકારનાં પદાર્થોને સ્વપ્નામાં જુએ છે અને તે સર્વને તે સમયમાં તે સત્ય માને છે પરંતુ જાગૃત અવસ્થામાં તે પુરુષનું સ્વરૂપ, નામ અને રૂપ વગેરેને તે પુરુષ વિસરી જાય છે તેવી જ રીતે આ લોકના જે સર્વે વિષયો છે તે પણ સ્વાપ્નિક પદાર્થોની માફક અસત્ય જ છે. છતાં પણ વિષયોમાં ઈન્દ્રિયોની આસક્તિને કારણે જીવાત્માનું ચિત્ત ભ્રમિત થાય છે અને તેથી જ જીવાત્માને સત્-અસતનો વિવેક રહેતો નથી. સત્-અસતમાં વિવેકરહિત જીવાત્મા સત્પુરુષોનો સમાગમ કરે છતાં પણ તે પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખી શકતો નથી. આપ તો ગંગાદિ તીર્થોના આશ્રયરૂપ છો, પાપપુંજ નાશક છો. સિદ્ધયોગીઓ આપનાં ચરણકમળને હૃદયમાં ધારે છે. આપનાં ચરણકમળનું દર્શન કરીને અમે મહાભાગ્યશાળી થયા છીએ. નિર્વાસનિક ભક્તોની ગતિરૂપ આપ અમારી ઉપર કૃપા કરજો. (૧૪ થી ૨૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ઋષિઓએ આ પ્રમાણે ભગવાની સ્તુતિ કરી અને ત્યારપછી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને યુધિષ્ઠિરની સંમતિ લઈને પોતપોતાને આશ્રમે જવા માટે તૈયાર થયા. તે સમયમાં વસુદેવજી ઋષિઓ પાસે આવ્યા અને પ્રેમપૂર્વક તેણે ઋષિઓને પ્રણામ કર્યા અને વિનંતીપૂર્વક વસુદેવે ઋષિઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, હે ઋષિઓ ! હું એમ માનું છું કે, આપ સર્વેમાં સર્વે દેવોનો વાસ છે. તમે મારી વિનંતી સાંભળો. મને તમે સમજાવો કે કેવાં કર્મો કરવાથી સર્વે કર્મોનો નાશ થાય અર્થાત્ કર્મબંધનો નાશ પામે તેવો ઉપાય તમે મને બતાવો. (૨૭ થી ૨૮)

વસુદેવનો પ્રશ્ન સાંભળી અન્ય ઋષિઓ આશ્ચર્ય પામ્યા એટલે ઋષિઓનાં મનનું સમાધાન કરતાં નારદજીએ કહ્યું કે, હે ઋષિઓ ! તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી કારણ કે આ વસુદેવ આપણને દેવતુલ્ય પૂજ્ય માનીને પ્રશ્ન પૂછે છે અને પરમાત્મા જે આ શ્રીકૃષ્ણને તો વસુદેવ પોતાના પુત્ર તરીકે સામાન્ય માનવી જ માને છે અને આ જગતમાં એવું જ બને છે કે હંમેશાં પાસે જ રહેતો હોય તેનો મહિમા હોતો નથી. જેમ ગંગાજીને કિનારે રહેનારને ગંગાજીનું મહાત્મ્ય ન હોય તેથી જ તે ગંગાજી છોડીને બીજે સ્થળે તીર્થયાત્રા કરવા જતો હોય છે અને જેમ સૂર્ય ક્યારેય ઢંકાતો નથી પરંતુ ક્યારેક લોકોને એવું દેખાય છે કે, વાદળાથી કે ઝાકળથી કે રાહુથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો છે તે જ રીતે આ શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞાન ત્રણેય કાળમાં સદાય પ્રકાશિત, અખંડ અને અપરિણામી હોય છે તેમજ તેના જ સર્વે અનુભવો છે તે પણ તેને સદાને માટે એકસરખા જ રહે છે. નષ્ટ થતા નથી તેમજ વિકૃત પણ થતા નથી તથા કલેશો, કર્મો, તેનાં ફળો તથા માયાના ગુણોનું કાર્ય તે સર્વેથી આ શ્રીકૃષ્ણ

ક્યારેય પરાભવ પામતા નથી. છતાં પણ કલેશ, કર્મ, તેનાં ફળો અને માયાના ગુણોમાં બદ્ધ થયેલા સર્વે જીવાત્માઓ આ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના જેવા સામાન્ય માનવ જાણે છે અને પોતે જેવો હોય તેવો જ તે સામાને જુએ છે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ રીતે કહીને ત્યારપછી મુનિઓ, રાજાઓ, બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તે બધા સાંભળે તે રીતે મુનિઓ વસુદેવને કહેવા લાગ્યા. (૩૦ થી ૩૪)

મુનિઓ કહે છે કે હે વસુદેવ ! સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોના ફળપ્રદાન ભગવાન વિષ્ણુ છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞો કરીને ભગવાન વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવાથી કર્મોનાં બંધનો નાશ પામે છે. આ રીતે નિષ્કામભાવે યજ્ઞ કરવો તે જ કર્મબંધનો ટાળવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. નીતિ અને ન્યાયથી મેળવેલા ધનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવું એ જ ઉપાય ગૃહસ્થાશ્રમી દ્વિજો માટે ઉત્તમ કહેલ છે અને યજ્ઞો કરવા તથા દાન કરવા એ જ ધનનું પરમ ફળ છે અને યજ્ઞ તથા દાન કરવા, તેનાં ફળની ઈચ્છા રાખવી જ નહિ. કેવળ ભગવતપ્રસન્નતા માટે જ તે કરવા અને ગૃહસ્થાશ્રમના વૈભવો પણ અનાસક્તિપૂર્વક જ ભોગવવા. સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેમાં સ્નેહ રાખવો નહિ. નાશવંત આ જગતમાં પ્રતિષ્ઠાની, સ્વાર્ગાદિ લોકની પણ ઈચ્છા ન રાખવી. જ્ઞાની અને ધૈર્યવાન પુરુષો સર્વ પ્રકારની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને વનમાં જઈને તપ કરી પરમાત્માને પ્રસન્ન કરે છે. દરેક દ્વિજ ને દેવ, પિતૃ અને ઋષિનું ઋણ આપવું જ પડે છે. તેમાં યજ્ઞો કરીને દેવ ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. વેદાધ્યયન કરીને ઋષિના ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. પુત્રોત્પત્તિથી પિતૃઋણ થાય છે. આ ત્રણ ઋણ આપ્યા વિના જે સંસાર તજીને ત્યાગી થાય છે તે પુરુષ પતિત થાય છે. હે વસુદેવ ! ઋષિના ઋણથી તથા પિતૃનાં ઋણથી તો તમે મુક્ત થયા છો. હવે યજ્ઞ કરીને દેવના ઋણમાંથી તમે મુક્તિ મેળવો અને ત્યારપછી ગૃહસ્થાશ્રમની આસક્તિ ટાળો ને વનમાં જાઓ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જગદીશ્વર પરમાત્માનું પૂજન તો તમે કર્યું જ છે અને તેથી જ ભગવાન વિષ્ણુ તમારે ત્યાં પ્રગટ થયા છે. (૩૫ થી ૪૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! ઋષિઓનો ઉપદેશ સાંભળીને વસુદેવે તેઓને વંદન કર્યું અને ઋષિઓની પ્રેરણાથી તેણે યજ્ઞ કરવાનું નક્કી કર્યું અને યજ્ઞ માટે ઋષિઓની વરણી કરી અને યજ્ઞમાં ઋત્વિક તરીકે પસંદગી પામેલા તે ઋષિઓએ ઉત્તમ પદાર્થો વડે કુરૂક્ષેત્રતીર્થમાં વસુદેવ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો. પ્રથમ તેને દિશા આપી ત્યારપછી તેના સંબંધી યાદવો અને તેની સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપી અને તેઓએ સ્નાનાદિકથી શરીરશુદ્ધિ કરી, વસ્ત્રો, અલંકારો, પુષ્પમાળાઓ વગેરેથી સુશોભિત થયા. તે સમયમાં માંગલિક વાઘો વાગ્યા. નૃત્યકારોએ નૃત્ય કર્યું. સૂત, માગધ વગેરે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પત્નીઓ સહિત ગંધર્વો મધુર સ્વરે ગાન કરવા લાગ્યા. પ્રાચીન સમયમાં તારાઓ (નક્ષત્રો) સહિત ચંદ્રનો અભિષેક ઋત્વિજોએ કર્યો હતો. તે જ રીતે પોતાની અઢાર સ્ત્રીઓ સહિત વસુદેવને ઋત્વિજોએ અભિષેક કરાવ્યો. યજ્ઞમાં દીક્ષિત વસુદેવે શરીરના દક્ષિણ ભાગ ઉપર મૃગયર્મ ધારણ કર્યું તથા તેની સર્વે સ્ત્રીઓ વસ્ત્રો, અલંકારો, કંકણ, ઝાંઝર વગેરેથી સુશોભિત થયા હતા. ઈન્દ્રના યજ્ઞમાં ઋત્વિજો અને સભાસદો જેવી રીતે શોભતા હતા તે રીતે જ વસુદેવના આ યજ્ઞમાં ઋત્વિજો અને સભાસદો શોભતા હતા. તે સર્વેએ રત્નજડિત અલંકારો અને રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને પરિવારથી અત્યંત શોભતા હતા. શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રાદિ અંગોવાળા, પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ ભેદયુક્ત, યજ્ઞોમાં દ્રવ્ય-મંત્ર અને ક્રિયા તે સર્વેનાં નિયંત્રા ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન વસુદેવે કર્યું અને દાન આપવાના સમયમાં શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે

પ્રથમ તો ઋત્વિજોને વસ્ત્રો, અલંકારોથી સુશોભિત કર્યા પછી તેઓને ગાય, પૃથ્વી તથા વસ્ત્રો અને અલંકારોથી સુશોભિત કન્યાનાં દાન કર્યા તથા દક્ષિણામાં ઘણું ધન આપ્યું. ત્યારપછી ઋત્વિજોએ પત્ની સંયાજ અને અવભૃથસ્નાન નામની ક્રિયાઓ કરાવી. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ વગેરેને સાથે લઈને વસુદેવે પરશુરામ કુંડમાં સ્નાન કર્યું. પત્નીઓ સહિત સ્નાન કરીને વસુદેવે વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેર્યા. ત્યારપછી તેણે બંદીજનોને વિવિધ દાન આપ્યાં અને બ્રહ્મચારીથી આરંભીને ચારેય વર્ણના તથા ચાર આશ્રમના મનુષ્યોને વસુદેવે ભોજન કરાવ્યું તથા ગાયો, કૂતરા વગેરે સર્વે પ્રાણીને ભોજન કરાવીને સંતૃપ્ત કર્યા. (૪૨ થી ૫૪)

સગાં-સંબંધી, મિત્રો, પુત્રો, સભાસદો, ઋત્વિજો, દેવગણ, મનુષ્યો, ભૂત, પિતૃ, ચારણ, વિદર્ભ, કુરુ, કૌશલ વગેરે દેશોમાંથી આવેલા રાજાઓ વગેરે સર્વે કોઈ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને વસુદેવે વિવિધ પ્રકારની પહેરામણી આપી ત્યારપછી સર્વે લોકો શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદૂર, ભીમ, દ્રોણ, કુંતી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ, ભીષ્મ, દ્રોણ, નારદ, વ્યાસ તથા વસુદેવના અન્ય સંબંધીજનો પૂર્ણ સ્નેહથી હૃદયપૂર્વક પરસ્પર એકબીજાને મળ્યા અને ત્યારપછી તેઓ પોતાના દેશમાં ગયા. આ સમયમાં વસુદેવે નંદજી તથા ગોવાળોનો ખૂબ જ સત્કાર કર્યો અને તેઓને બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે ખૂબ જ સ્નેહ હોવાથી નંદજી અને ગોવાળો, શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ, વસુદેવ, ઉગ્રસેન વગેરે યાદવોની સાથે કેટલાક દિવસ કુરુક્ષેત્રમાં રોકાયા. કોઈપણ જાતના પરિશ્રમ વિના પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ તેથી વસુદેવ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને બધા સગાં-સંબંધીઓની હાજરીમાં જ વસુદેવે નંદજીને કહ્યું કે, ‘ભાઈ નંદજી ! સ્નેહરૂપી જાળ પ્રાણધારીઓ ઉપર ઈશ્વરે પાથરી છે તેમાં પણ સ્નેહરૂપી પાશમાં મનુષ્ય તો વધુ બંધાયેલો છે. આ સ્નેહપાશને શૂરવીરો કે યોગીઓ કોઈ તોડી શકતા નથી. તમારા જેવા સજ્જનોએ અમારી સાથે મિત્રતા કરી પરંતુ તમારા ઉપકારનો બદલો અમે આપી શકતા નથી તેથી જ આપની સાથેની અમારી મૈત્રી પ્રત્યુપકાર વિનાની નિર્જીવ છે છતાં પણ આપણી આ મૈત્રી અતૂટ છે ને રહેવાની. અમારી સ્થિતિ પહેલાં તો સારી હતી જ નહિ તેથી તમને અમે મદદરૂપ થયા નહિ તે તો ઠીક છે પરંતુ અત્યારે અમે ખૂબ જ સુખી છીએ છતાં લક્ષ્મીના મદથી અમે અંધ થયા છીએ તેથી અમારી સન્મુખ આવેલા મહાપુરુષોને પણ અમે દેખતા નથી માટે હું તો ભગવાન પાસે એમ માગું છું કે, રાજલક્ષ્મીનો યોગ ક્યારેય થશો નહિ. જેને સુખી થવું હોય તેણે રાજ્ય વૈભવ ઈચ્છવા જ નહિ. રાજલક્ષ્મીથી અંધ મનુષ્ય પોતાના આશ્રિતો કે સગાં-સંબંધીઓની પણ અવગણના કરે છે. આમ કહીને વિદ્વળ ચિત્તવાળા વસુદેવે નંદજીના ઉપકારો સંભારીને રડી પડ્યા. (૫૫ થી ૬૫)

વસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામના આગ્રહથી નંદજી તેમની સાથે બે માસ સુધી કુરુક્ષેત્રમાં રહ્યા અને વસુદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને ત્યારપછી નંદજી ગોકુળ જવા તૈયાર થયા ત્યારે કિંમતી વસ્ત્રો, રત્નજડિત અલંકારો વગેરે અનેક પદાર્થો વસુદેવે નંદરાયને ભેટ કરી. આ રીતે નંદરાયની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીને સર્વે યાદવોએ સત્કારપૂર્વક નંદરાયને ગોકુળ તરફ વળાવ્યા. તેમના રક્ષણ માટે સૈન્ય પણ સાથે મોકલ્યું. (૬૬ થી ૬૮)

નંદજી, ગોવાળો અને ગોપીઓ તે સર્વેને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણમાં અતિ સ્નેહ હતો. શ્રીકૃષ્ણને મૂકીને ગોકુળ જવાની તેમની ઈચ્છા ન હતી છતાં પણ ધીરજપૂર્વક દેઢ મન કરી તેઓ ગોકુળ ગયા. આ રીતે

સર્વે સગાં-સંબંધીઓને વળાવ્યા પછીથી યાદવો સહિત શ્રીકૃષ્ણ પણ દ્વારિકા જવા ત્યાંથી ચાલ્યા. આ સમયમાં વર્ષાઋતુ પણ થોડા જ સમયમાં શરૂ થવાની શક્યતા હતી. દ્વારિકા પહોંચીને તેઓએ પોતાની તીર્થયાત્રાની, યજ્ઞની અને ઋષિઓનાં સમાગમની વાતો પોતાના સંબંધીઓની કહી. (૬૯ થી ૭૧)

જનેભ્યઃ કથયાં ચક્રુર્યદુદેવ મહોત્સવમ્ ।

યદાસીતીર્થયાત્રાયાં સુહૃત્સંદર્શનાદિકમ્ ॥ ૭૧ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનાં દશમસ્કંધનાં ઉત્તરાર્ધમાં ‘તીર્થયાત્રા વર્ણન’ નામે ચોરાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૫ મો

દેવકીના મૃત પુત્રો પાછા લાવી આપ્યા

શ્રીશુક ઉવાચ = અથૈકદાત્મજૌ પ્રાપ્તૌ કૃતપાદાભિવંદનૌ ।

વસુદેવોઽભિનંદ્યાહ પ્રીત્યા સંકર્ષણાચ્યુતૌ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! એક દિવસ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવની સમીપે આવ્યા અને તેને વંદન કર્યા અને વસુદેવે પણ તે બંનેને આદર આપ્યો. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ તેનાં ગુરુના પુત્રને યમપુરીમાંથી લાવી આપેલ તે વાત વસુદેવે તેઓને યાદ કરાવી અને તેના જ અનુસંધાને વસુદેવે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને કહ્યું કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે બલરામ ! તમે બંને જગતના ઈશ્વર છો એમ હું માનું છું અને આ જગત જેમાં રહેલ છે, જેણે રચ્યું છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થયું છે, જેના સંબંધવાળું છે, જેના માટે છે, તેના જે અંતર્યામી છે અને તેની જાળવણી વગેરે જે પ્રકારે થાય છે તે સર્વરૂપે તથા ભોક્તા, ભોગ્ય અને તેના નિયંતારૂપે અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષના નિયંતારૂપે પણ આપ જ છો એમ હું જાણું છું. હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે જ આ વિશ્વને વિવિધ સ્વરૂપે રચ્યું છે અને તેમાં અંતર્યામીરૂપે તમે રહો છો. તમે તમારી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ વડે આ જગતનું પોષણ કરો છો અને તે રીતે આ જગતને તમે ધારી રહ્યા છો. જોકે મહતતત્ત્વાદિ ચોવીસ તત્ત્વો વડે જગત સર્જન થાય છે તથા પ્રાણાદિ શક્તિઓથી આ વિશ્વ ક્રિયાવંત દેખાય છે પરંતુ તે બધી શક્તિઓ આપને જ આધીન છે તેમજ તમારી શક્તિ અને તમારી ચેષ્ટાથી જ તે શક્તિવાળા અને ચેષ્ટાવાળા કહેવાય છે. ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વીજળી આ બધામાં જે પ્રકાશ છે તે તમારા પ્રકાશને જ આધીન છે તથા પંચભૂતો, તેના ગુણો અને કાર્યો તે સર્વે આપની વિભૂતિ છે અને તે સર્વે તમારે જ આધીન છે. દિશા, તેની વચ્ચેનો અવકાશ, ચાર પ્રકારની વાણી તથા ઈન્દ્રિયો, તેના વિષયો, તેના દેવો. તે સર્વેના રહેવાનાં સ્થાનો, તે સર્વેનો બુદ્ધિ દ્વારા થતો નિશ્ચય, અંતઃકરણની શક્તિ, ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર અને તેનું કાર્ય તથા સંસારચક્રનું મુખ્ય કારણ પ્રકૃતિ, માયા તે બધાનાં કારણ આપ જ છો. જેવી રીતે સુવર્ણનાં અલંકારોમાં સુવર્ણ જ સત્ય વસ્તુ છે તે જ રીતે નાશવંત પદાર્થોમાં જે અવિનાશી તત્ત્વ છે તે જ સત્ય છે અને તે અવિનાશી તત્ત્વ આપ જ છો. (૧ થી ૧૨)

માયાના ત્રણ ગુણોના અધિદેવરૂપ અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણ આ જે ત્રણ સ્વરૂપો છે તે આપનાં

જ સ્વરૂપો છે અને બ્રહ્મધામમાં રહેલા આપની મહાવિભૂતિરૂપ છે અને સૃષ્ટિના આરંભથી પ્રલય સુધી તમારાં આ ત્રણેય સ્વરૂપો પોતપોતાના લોકમાં વિરાજમાન રહે છે અને ત્યાં રહેલ દિવ્ય સંપત્તિઓ વડે દિવ્ય પાર્ષદો આ સ્વરૂપની સેવા કરે છે. તે ત્રણેય સ્વરૂપનાં અંતર્યામી સ્વરૂપે તો આપ જ છો અને આત્યંતિક પ્રલય પછી પણ આપ એક જ રહો છો અને તે સમયમાં આપના મુક્ત પુરુષો આપની સેવા કરે છે તેઓને તમે તમારા બ્રહ્મધામનું સુખ આપો છો. સર્વાંતર્યામી, સર્વાધાર આપના સ્વરૂપને નહિ જાણનાર આત્મા, દેહાભિમાની થઈને સંસારચક્રમાં ભમે છે અને તમારા યથાર્થ સ્વરૂપને જાણીને તમારો દાસ થનાર જીવાત્મા સંસારમાંથી છૂટે છે. દેવને દુર્લભ માનવદેહને પ્રાપ્ત કરીને જે મનુષ્ય પોતાનો મોક્ષ સિદ્ધ કરતો નથી તેનો જન્મ નિષ્ફળ જાય છે. દેહાભિમાન તથા તેનું સંબંધી પદાર્થોમાં મમતા આ બે દોષને કારણે સમગ્ર જગત સંસારપાશથી બદ્ધ છે અને આપ બંનેને જગતના ઈશ્વર તરીકે જ હું તો જાણું છું. મારા પુત્ર તરીકે નથી જાણતો. ભૂમિનાં ભારરૂપ રાજાઓનો નાશ કરવા જ આપ પૃથ્વી પર પ્રગટ થયા છો. હું આપને શરણે આવ્યો છું. વિષયતૃષ્ણાથી હું બદ્ધ હતો તેથી જ મારે દેહાભિમાન પણ હતું અને તેને કારણે જ હું એમ માનતો કે, તમે બંને મારા પુત્રો છો પરંતુ મારું તે અજ્ઞાન હવે દૂર થયું છે અને આપ જ્યારે પ્રગટ થયા ત્યારે તમે મને મારા ત્રણ જન્મનો પરિચય આપેલો તથા તમારો તથા મારો ત્રણ જન્મનો સંબંધ તે વાત પણ આપે કરેલી તે બધું મને અત્યારે બરાબર યાદ છે પરંતુ હે ભગવન ! આપની માયાનો કોણ પાર પામી શકે ? (૧૩ થી ૨૦)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! યદુશ્રેષ્ઠ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં પિતાનાં વચનો સાંભળ્યા પછી હસતાં હસતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે પિતાજી ! આપનાં વચનો અમે આદરપૂર્વક સ્વીકારીએ છીએ અને આપ તથા સર્વે યાદવો તથા અમે, દ્વારિકાવાસીઓ સર્વે પ્રત્યે તમારે બ્રહ્માત્મક બુદ્ધિ રાખવી. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો સાંભળીને વસુદેવ પ્રસન્ન થયા અને તે સમયમાં દેવકીજીએ વિચાર્યું કે, આ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ગુરુના મરેલા પુત્રને પાછો લાવી આપ્યો હતો તો કંસે મારી નાખેલા મારા પુત્રો આ શ્રીકૃષ્ણ લાવી ન આપે ? આવા વિચારથી તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, ‘હે બલરામ ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા બાપુજી કહે છે તેમ હું પણ આપને પરમાત્મા જ જાણું છું અને તમે મારી એક ઈચ્છા પૂર્ણ કરો. તે ઈચ્છા એ છે કે, મારા છ પુત્રોને કંસે મારી નાખ્યા છે અને તે પુત્રો મને ખૂબ જ સાંભરે છે માટે એક વખતે તમે મારા તે છ પુત્રોને લાવીને મને બતાવો. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે માતાની વાત સાંભળી અને તેને પ્રસન્ન કરવા માટે જ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પાતાળમાં ગયા અને સીધા બળિરાજાના રાજદરબારમાં ગયા. જગતના ઈશ્વર અને પોતાના ઈષ્ટદેવ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાને ત્યાં પધાર્યા તેથી બળિરાજાને અતિ આનંદ થયો. હર્ષપૂર્વક તેણે બંનેનું સ્વાગત કર્યું અને પરિવાર સહિત તેણે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણને વંદન કર્યા. તેમની પૂજા કરી. તેમનાં ચરણારવિંદમાં સમગ્ર પરિવાર સહિત તેણે પોતાના મસ્તકે ધાર્યું. ત્યારપછી વસ્ત્ર, અલંકાર, કિંમતી પદાર્થો વગેરે સમર્પણ કરીને તેણે બલરામ અને કૃષ્ણની પૂજા કરી, ચંદન, પુષ્પમાળા વગેરે અર્પણ કરી, ભોજન કરાવી, મુખવાસ આપીને તેનું આતિથ્ય પણ કર્યું અને ત્યારપછી સપરિવાર ધનધાન્ય, રાજ્ય અને સ્વશરીર પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યું અને ભગવાનનાં ચરણારવિંદને વારંવાર પોતાના શરીર પર ધારીને ગદ્ગદ કંઠથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. (૨૧ થી ૩૪)

બળિરાજાએ કહ્યું કે, હે ભગવન ! આપ તો બ્રહ્મ છો, પરમાત્મા છો, શેષનારાયણરૂપે પણ છો, જગતના આધાર છો, સર્જક છો, સાંખ્ય તથા યોગના પ્રવર્તક છો. હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. યોગીઓને પણ આપનું દર્શન દુર્લભ છે. ત્યારે રજોગુણી સ્વભાવવાળા અમોને તો તમારું દર્શન થાય જ ક્યાંથી ? છતાં પણ તમે કૃપા કરીને દર્શન દેવા અહીં પધાર્યા તે અમારા મહાભાગ્ય છે. દૈત્યો, દાનવો વગેરે વિવિધ પ્રકારના દેહધારીઓ આ સંસારમાં છે તેમાં કેટલાક તો રજોગુણી અને તમોગુણી સ્વભાવના પણ છે અને એવા સ્વભાવવાળા જીવો આપની સાથે વેર પણ રાખે છે. આવા વેરીઓ વેરભાવે પણ તમારી ભક્તિ કરીને મોક્ષ પામે છે. આપ તો શુદ્ધ સત્ત્વમયમૂર્તિ છો અને સધર્મની રક્ષા માટે જ અવતાર ધારો છો. સ્નેહભાવથી આપની ભક્તિ કરનાર ગોપીઓ જેવા કેટલાક ભક્તો તમારા સાધર્મ્યપણાને પામ્યા છે અને રાજસી, તામસી સ્વભાવવાળા અમે પણ મારા દાદા અને તમારા ભક્ત પ્રહલાદજી જેવાના સેવા સમાગમથી જ તમારા એકાંતિક ભક્ત થયા છીએ. યોગેશ્વરો પણ આપની માયાને જાણી શકતા નથી તો અમે તો ક્યાંથી જાણી શકીએ ? આપ અમારી ઉપર કૃપા કરી જેથી કરીને અમે તમારા ચરણનો આશ્રય કરીને સંસારકૂપમાંથી બહાર નીકળીએ અને તપસ્વી મહાત્માઓ સાથે રહીને, તપ કરીને તમારું ભજન કરું. હે ભગવન ! આપ મને આજ્ઞા કરો. હું તમારી શું સેવા કરું ? કારણ કે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપની આજ્ઞા પાળનાર મનુષ્ય સ્વર્ગાદિ માયિક સુખનો ત્યાગ કરીને આપના અક્ષરધામનું અખંડ સુખ પામે છે. (૩૫ થી ૪૨)

શ્રીકૃષ્ણે બળિરાજાની પ્રાર્થના સાંભળી પછી તેને કહ્યું કે, હે રાજન ! સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં મરીચિ નામે એક ઋષિ હતા. તેની પત્નીનું નામ ઉર્ષા હતું. આ ઋષિને છ પુત્રો હતા. આ છ પુત્રો તેના પૂર્વજન્મમાં દેવો હતા. તે સમયમાં બ્રહ્માજી પોતાની પુત્રી સરસ્વતીમાં આસક્ત થયા. તે જોઈને આ છ દેવોએ બ્રહ્માની હાંસી ઉડાવી તેથી બ્રહ્માજી નારાજ થયા. પરિણામે તે છ દેવો અસુર થયા અને તેઓ હિરણ્યકશિપુના પુત્રો તરીકે જન્મ્યા અને ત્યારપછી તેઓ બીજા અવતારમાં દેવકીના પુત્રરૂપે જન્મ્યા અને તે સર્વેનો કંસે વધ કર્યો પરંતુ પોતાના તે પુત્રોને મારી માતા દેવકી હજુ પણ યાદ કરીને શોક કરે છે અને તેમનાં તે છ પુત્રો અત્યારે તમારે ત્યાં છે. અમારી માતાનો શોક દૂર કરવા માટે અમે તે છ ને લેવા માટે મારી પાસે આવ્યા છીએ માટે તમે તે છએ છને અમને સોંપો અને તેઓ દેવકજીને મળીને બ્રહ્માજીના શાપથી મુક્ત થઈને દેવલોકને પામશે અને તે છનાં નામો આ પ્રમાણે છે : સ્મર, ઉદગીવ, પરિધ્વંગ, પતંગ, ક્ષુદ્રભૃત અને ધૃણી. શુકદેવજીએ કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી બળિરાજાએ તે છને શ્રીકૃષ્ણને સોંપ્યા. મરેલા તે પોતાનાં પુત્રોને સજીવનરૂપે જોઈતી દેવકી અતિ પ્રસન્ન થયાં. પુત્ર સ્નેહથી તેનાં સ્તનમાંથી દૂધની ધારા છૂટી. તેણે પોતાના તે પુત્રોને ખોળામાં બેસાડ્યા. તેને સ્તનપાન કરાવ્યું. આ છએ બાળકો દેવકી અને શ્રીકૃષ્ણના સંબંધને પામીને નિષ્પાપ થયા અને તેઓ દેવલોકને પામ્યા. હે રાજન ! મૃત્યુ પામેલો મનુષ્ય પરલોકમાં પાછો આવે અને વળી પાછો તે દેવલોકમાં જાય વગેરે ઘટના પ્રત્યક્ષ જોઈને દેવકી તથા સર્વે દ્વારિકાવાસી આશ્ચર્ય પામ્યા. હે રાજન ! આ પ્રમાણેના શ્રીકૃષ્ણનાં અનેક ચરિત્રો છે. (૪૩ થી ૫૪)

સુતપુરાણી કહે છે કે, હે શૌનક ! શ્રીકૃષ્ણનાં જે ચરિત્રો શુકદેવજીએ વર્ણવ્યાં છે તે સર્વ ચરિત્રો જગતને પાવન કરનારાં છે અને ભક્તોનાં કાનનાં અલંકારરૂપ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં આ ચરિત્રો એકાગ્રચિત્તથી જે સાંભળે, સંભળાવે તે સર્વે ભગવાનના નિર્ભય સ્થાનને પામે છે. (૫૫)

य इदमनुश्रुणोति श्रावयेद्धामुरारेश्वरितममृतकीर्तैर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।

जगदधमिदलं तद्भक्तसत्कर्मपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५५ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘મૃતાગ્રજનયન’ નામે પંચાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૬ મો

અર્જુન કૃત સુભદ્રા અપહરણ તથા શ્રુતદેવાનુગ્રહ

राजोवाच = ब्रह्मन् वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ।

यथोपयेमे विजयो या ममासीत् पितामही ॥ १ ॥

શુકદેવજીને પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે, હે બ્રહ્મન ! બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં બહેન સુભદ્રા કે જે મારાં દાદીમા થાય તેનો વિવાહ અર્જુનની સાથે કેવી રીતે થયો તે કહો. (૧)

શુકદેવજી કહે છે કે, એક વખત અર્જુન તીર્થયાત્રામાં નીકળ્યા અને ફરતા ફરતા તે પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં તેણે વાત સાંભળી કે પોતાના મામા વસુદેવની પુત્રી સુભદ્રાનો વિવાહ દુર્યોધનની સાથે કરવાની બલરામની ઈચ્છા છે. પરંતુ આ વિવાહ પરત્વે તેમનાં જ સગાં-સંબંધી વિરોધ કરે છે. આ વાત સાંભળીને અર્જુનને ઈચ્છા થઈ કે ગમે તે ઉપાયે સુભદ્રાનો સંબંધ મારી સાથે થાય તો સારું. ત્યારપછી તો ત્રિદંડી સંન્યાસીનો વેશ લઈને દ્વારિકા ગયો. એ જ વેશમાં તે ચાર મહિના સુધી દ્વારિકા રોકાયો. પોતાનું કામ પાર કેમ પાડવું તેનો ઉપાય તે વિચારતો હતો. ગામના લોકો તથા બલરામ આ સંન્યાસીથી અજાણ હતા તેથી આ સંન્યાસીનો તેઓ વારંવાર સત્કાર કરતા. એક વખત બલરામે આ સંન્યાસીને પોતાને ઘેર ભોજન કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તેથી તે ભિક્ષા લેવા ત્યાં ગયા અને તેઓએ શ્રદ્ધાથી તેને ભોજન કરાવ્યું. ભોજન કરતી વખતે સંન્યાસી વેષધારી અર્જુને સુભદ્રાને જોઈ અને અર્જુનનાં નેત્ર પ્રફુલ્લિત થયાં. તેનું મન તેમાં આસક્ત થયું. એ જ રીતે અર્જુનને જોઈને સુભદ્રાનું મન પણ અર્જુનમાં આસક્ત થયું અને શરમપૂર્વક તે અર્જુન સામે જોઈને હસવા લાગી. મનમાં અર્જુનને ઈચ્છતી તે એક નજરે અર્જુન સામે જોઈ રહી. ત્યારપછી અર્જુને વિચાર કર્યો કે, લાગ મળે તો સુભદ્રાનું અપહરણ કરવું. સુભદ્રાનું અપહરણ કરવામાં અર્જુનના વિચારને સુભદ્રાનાં માતાપિતા દેવકી અને વસુદેવે તથા સુભદ્રાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણે પણ સંમતિ આપેલી. જોગાનુજોગ એવું બન્યું કે એક દિવસે સુભદ્રા તીર્થયાત્રા માટે રથમાં બેસીને દ્વારિકાના કિલ્લા બહાર નીકળી. આ સમયે લાગ જોઈને મહારથી અર્જુને સુભદ્રાનું અપહરણ કર્યું. તે સમયમાં સુભદ્રાના રક્ષક સૈનિકો અને અર્જુનની વચ્ચે યુદ્ધ તો થયું પરંતુ અર્જુને તેઓનો પરાજય કર્યો. (૨ થી ૧૦)

સંબંધીઓના કોલાહલ વચ્ચેથી જ સુભદ્રાનું અપહરણ કરીને અર્જુન ભાગવા માંડ્યો. આ વાતની બલદેવને જાણ થઈ તેથી બલદેવ અર્જુન પ્રત્યે અતિશય ક્રોધાયમાન થયાં. તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અન્ય સંબંધીજનો બલરામના પગમાં પડ્યા અને વિનંતી કરીને તેને શાંત પમાડ્યા. ત્યારપછી અર્જુન અને સુભદ્રાનો વિધિપૂર્વક વિવાહ થયો અને આ બાજુ બલરામ વગેરે યાદવોએ હાથી, ઘોડા, કિંમતી અલંકારો, વસ્ત્રો વગેરે વસ્તુઓ કરિયાવર તરીકે તેને મોકલાવી. (૧૧, ૧૨)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રુતદેવ નામનો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત હતો. તે વિદ્વાન, જીતેન્દ્રિય, સંતોષી અને ભગવદ્ભક્તિથી જ પોતાને કૃતાર્થ માનતો. સંસારમાં અનાસક્ત આ શ્રુતદેવ મિથિલા નગરીમાં રહેલો. અનાયાસે જ પ્રાપ્ત થતા અન્નાદિકથી પોતાની આજીવિકા ચલાવતો. ભાગ્યજોગે પ્રતિદિન જોઈતી વસ્તુ તેને મળી રહેતી. આ મિથિલાનગરીનોરાજા બૃહુલાશ્વ નામે હતો. આ રાજા પણ ભગવદ્ ભક્ત હતો અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે સ્નેહ રાખતો અને શ્રીકૃષ્ણ પણ આ રાજા અને બ્રાહ્મણ પ્રત્યે સ્નેહ રાખતા અને તે રાજા અને બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર પોતાને ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ આપતા તેથી શ્રીકૃષ્ણે મિથિલા નગરીમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ઋષિઓને પણ સાથે લીધા. તે ઋષિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે : નારદ, વામદેવ, અત્રિ, વ્યાસ, પરશુરામ, અસિત, અરુણિ, શુકજી, બૃહસ્પતિ, કણ્વ, મૈત્રેય, ચ્યવન વગેરે ઋષિઓ લઈને રથમાં બેસીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મિથિલા પધાર્યા. રસ્તામાં આવતા ગામના રાજવીઓ, નાગરિકો, મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરતા. રસ્તામાં આવતા દેશોના રાજા આ પ્રમાણે છે : આનર્ત, ધન્વ, કુરુ, જંગલ, કંક, મત્સ્ય-પાંચાલ, કુંતિ, મધુ, કેકય, કોશલ અને અર્ષા જે તે દેશના લોકો સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ અને મુનિઓનાં દર્શન કરીને કૃતાર્થ થતા. પોતાના દર્શનથી નિષ્પાપ અને વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા તે લોકોને શ્રીકૃષ્ણ અભયદાન અને જ્ઞાનોપદેશ આપીને તેઓને પ્રસન્ન કરતા હતા અને લોકો પણ જગતને પવિત્ર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ કીર્તિનું ગાન કરતા હતા. તે સાંભળતાં સાંભળતાં મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણ મિથિલા નગરીમાં પહોંચ્યા. મુનિઓને સાથે લઈને શ્રીકૃષ્ણ આપણી નગરીમાં પધાર્યા છે તે સમાચાર સાંભળીને રાજા તથા સર્વે નાગરિકો અતિ આનંદ પામ્યા અને પૂજનની સામગ્રી લઈને તેઓ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરવા તેની સામે ગયા. (૧૩ થી ૨૨)

ઉત્તમ કીર્તિ શ્રીકૃષ્ણને નીરખીને તેઓનાં મુખકમળ ખીલી ઊઠ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ અને મુનિઓનાં દર્શન કરીને તેઓ કૃતાર્થ થયા. બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવીને તેઓએ મુનિ સહિત શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. આપણી ઉપર કૃપા કરીને મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણ અહીં પધાર્યા એવી ભાવનાથી બૃહુલાશ્વ રાજા તથા શ્રુતદેવ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણમાં નતમસ્તક થયા. ત્યારપછી તે બંનેએ પોતાના ઘેર પધારવા શ્રીકૃષ્ણને વિનંતી કરી. શ્રીકૃષ્ણે તે બંનેની પ્રાર્થના સાંભળી. તે બંનેની વિશુદ્ધ ભાવ જાણનાર શ્રીકૃષ્ણે તે બંનેને ઘેર જવાનું નક્કી કર્યું અને એક જ સમયે તે બંનેના ઘેર જવા માટે મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણે બે બે સ્વરૂપો ધારણ કર્યા પરંતુ આ મર્મ બૃહુલાશ્વ કે શ્રુતદેવ જાણી શક્યા નહિ. મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણ પોતાને ઘેર પધાર્યા. તેથી બૃહુલાશ્વર રાજા અતિશય પ્રેમમગ્ન થયો. તેના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિ વૃદ્ધિ પામી. નેત્રમાં હર્ષના આંસુ આવ્યાં. તેણે કિંમતી આસનો ઉપર સર્વેને બેસાડ્યા. ત્યારપછી સર્વેનાં ચરણકમળ તેણે ધોયાં. તે પવિત્ર ચરણામૃત તેણે સુપરિવાર મસ્તકે ચડાવ્યું. ત્યારપછી ચંદન, પુષ્પ, વસ્ત્રો, આભૂષણો, ધૂપ, દીપ, અર્ધ્ય તથા સારી સારી વસ્તુઓ અર્પણ કરીને તેણે તેઓને પૂજા કરી. ત્યારપછી તે સર્વેને ઉત્તમ ભોજનો જમાડ્યા. મુખવાસ આપ્યો. ભોજન કર્યા પછી સ્વસ્થચિત્તે બેઠેલા તે સર્વેની મધુર વાણીથી પ્રાર્થના કરીને તેઓને પ્રસન્ન કર્યા અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણને પોતાના ખોળામાં રાખીને ધીરે ધીરે પગચાળી કરતાં કરતાં બૃહુલાશ્વ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો. (૨૩ થી ૩૦)

બૃહુલાશ્વે કહ્યું કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! પ્રાણીઓને ચેતના આપનાર આપ છો, તેના સાક્ષી છો. તમારા ચરણનું સ્મરણ કરનારને આપ દર્શન આપો છો. લક્ષ્મીજી, શેષ, બ્રહ્મા વગેરેથી પણ તમે

તમારા ભક્ત પ્રત્યે અતિ સ્નેહ રાખો છો એમ તમે કહેતા હતા તે વચન આજે તમે સત્ય કર્યું છે અને મને તમે દર્શન આપ્યાં છે. નિષ્કિંચન, શાંત સ્વભાવવાળા મુનિઓને તો આપ આધીન થઈને જ રહો છો. આવા કલ્યાણકારી આપના ચરણનો કોણ આશ્રય ન કરે ? યદુકુળમાં પ્રગટ થયેલા આપ સંસારીઓનાં બંધનો છોડાવવા માટે વિવિધ ચરિત્રો કરીને આપની કીર્તિ ત્રિલોકીમાં ફેલાવો છો. અખંડ જ્ઞાનવાળું આપ તપસ્વી જીવન જીવનાર નારાયણ ઋષિ છો. મુનિઓ સહિત આપને હું નમસ્કાર કરું છું અને વિનંતી કરું છું કે, તમે સર્વ ઘણા સમય સુધી અહીં રહો અને આપનાં પવિત્ર ચરણની રજથી નિમિ રાજાના આ વંશને આપ પાવન કરો. (૩૧ થી ૩૬)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! લોકરક્ષક શ્રીકૃષ્ણે બૃહલાશ્વરની પ્રાર્થના સાંભળી અને રાજા અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રોકાયા. (૩૭)

હે રાજન ! આ બાજુ શ્રુતદેવ પણ અતિશય હર્ષ પામ્યો. તેણે મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું હર્ષપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. તેની પાસે સંપત્તિ તો હતી નહિ તેથી પ્રેમભાવથી વસ્ત્ર વીંજતો વીંજતો નૃત્ય કરી તેણે તેઓનું સ્વાગત કર્યું. ત્યારપછી સાદડીનાં આસનો ઉપર સર્વેને બેસાડ્યા. મધુર વચનોથી તેઓનો સત્કાર કર્યો અને પત્ની સહિત તેણે મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણના ચરણ પખાળ્યા અને તે પવિત્ર જળથી કુટુંબ સહિત તેણે સ્નાન કર્યું. ત્યારપછી ફળ, ફૂલ, સુગંધી અને શીતળ જળ વગેરે પદાર્થોથી તેઓનું પૂજન કર્યું. ત્યારપછી તુલસી, દર્ભ, કમળ વગેરે ભેટ આપી અને ત્યારપછી પવિત્ર ભોજનથી તેઓને જમાડ્યા. જમીને તેઓ સ્વસ્થચિત્તથી આસને બેઠા. તે સમયે શ્રુતદેવ પણ તેની પાસે બેઠો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, હું તો ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી ઊંડા ખાડામાં પડ્યો છું છતાં પણ પોતાની ચરણરજથી પૃથ્વીને તીર્થરૂપ બનાવનાર આ મુનિઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન અને ક્યાં પુણ્યથી થયું હશે ? આવું વિચારતો તે શ્રુતદેવ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણની પગચાળી કરતાં કરતાં કહેવા લાગ્યો. (૩૮ થી ૪૩)

શ્રુતદેવ કહે કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ પરમ પુરુષ છો. તમે જ્યારથી સૃષ્ટિ સર્જન કર્યું ત્યારથી જ અંતર્યામીરૂપે અમારી સાથે જ છો. પરંતુ આપના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન તો મને આજે જ થયું છે. હે ભગવાન ! તમારી કથા કહેનાર, સાંભળનાર. તમારી સેવાપૂજા કરનાર તમને વંદન કરનાર જનોને ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે. આવા વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા ભક્તોના હૃદયમાં આપ પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન છો એમ તેઓ જોઈ શકે છે. જોકે અંતર્યામીરૂપે તો આપ સર્વત્ર છો જ. પરંતુ વિષયીજનો ઈષ્ટ વિષય પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ કર્મો કરે છે. આથી તેઓનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામે છે. આવા મનુષ્યો આત્મજ્ઞાન અને ભગવદ્ ભક્તિ રહિત હોય છે. તેથી પોતાના અંતર્યામીને તેઓ ઓળખી શકતા નથી અને તમારા ગુણાનુવાદ કરનાર સત્પુરુષોની સમીપે જ આપ વસો છો. આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણનારા અભિમાનરહિત મુમુક્ષુને આપ મોક્ષ આપો છો. અજ્ઞાની અને દેહાભિમાની લોકોને કાળશક્તિ વડે આપ મૃત્યુ પમાડો છો. આપ પ્રકૃતિના પણ નિયંતા છો. તમારા પ્રતાપથી તમારા ભક્તની દૃષ્ટિને માયા આવરણ કરી શકતી નથી. આપને હું પ્રણામ કરું છું. હે ભગવાન ! તમે મને મારું હિત થાય તેવો ઉપદેશ આપો અને મને આજ્ઞા કરો કે હું આપનું શું કામ કરું ? કારણ કે આપના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરનારનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણે શ્રુતદેવનાં વચનો સાંભળ્યાં. ત્યારપછી તેનો હાથ ઝાલીને હસતાં હસતાં તેને કહેવા લાગ્યા. (૪૪ થી ૪૯)

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે શ્રુતદેવ ! તારી ઉપર કૃપા કરીને આ મુનિઓ તારે ત્યાં આવ્યા છે. પોતાનાં ચરણની રજથી લોકોને પવિત્ર કરનાર આ પ્રભાવશાળી ઋષિઓ જનહિત માટે જ મારી સાથે ભૂમિ ઉપર વિચરણ કરે છે અને દેવોની પ્રતિમાઓ તથા તીર્થો તે બંને પૂજન, દર્શન, સેવનથી લોકોને પવિત્ર તો કરે છે પરંતુ તેનું ફળ લાંબા સમયે મળે છે અને આ ઋષિઓ તો લોકોને તત્કાળ પવિત્ર કરે છે એટલું જ નહિ દેવતાઓમાં જે પાવનકારી શક્તિ છે તે શક્તિ આ મહાપુરુષને આધીન છે કારણ કે દેવો પણ ઋષિ - મુનિઓનાં દર્શન પૂજન કરીને જ શક્તિ મેળવે છે. આવા સમર્થ સત્પુરુષો આજે તારે ઘેર આવ્યા છે એમ તું જાણ. પ્રાણીમાત્રમાં જન્મથી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ ગણાય છે. પરંતુ જે બ્રાહ્મણ તપ, વિદ્યા, સંતોષ, ભગવદ્ભક્તિ વગેરે સદ્ગુણોયુક્ત છે તેઓ તો અતિશય ઉત્તમ છે. મારું સ્વરૂપ દિવ્ય છે. ચતુર્ભુજ છે અને તે અતિ શ્રેષ્ઠ પણ છે છતાં પણ તે સ્વરૂપ મને અતિ પ્રિય નથી અને સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ તો મને અતિ પ્રિય છે કારણ કે સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ વેદસ્વરૂપ છે અને સર્વ દેવોરૂપે હું રહ્યો છું. કેવળ દેવોની મૂર્તિમાં જ પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખનારા, ગુણોમાં દોષારોપણ કરનારા, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા લોકો પૂજ્ય સ્વરૂપ એવા બ્રાહ્મણ અને સંતોનું મહાત્મ્ય જાણતા નથી. તેથી જ તેનું અપમાન કરનારા તેઓ દુઃખ પામે છે. સ્થાવર, જંગમ આ સમગ્ર જગત અને તેના કારણરૂપ ચોવીસ તત્ત્વો તે બધું પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. એમ માનીને જે સર્વત્ર પરમાત્મબુદ્ધિ રાખી સર્વનું સન્માન કરવું. હે શ્રુતદેવ ! તું પણ આ ઋષિઓનું મહાત્મ્ય જાણીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ સર્વેની પૂજા કર અને આ ઋષિઓની પૂજા કરીશ ત્યારે તે મારી પૂજા કરી ગણાશે અને તેઓની પૂજા કર્યા સિવાય ઘણી સંપત્તિથી મારી પૂજા કરીશ તોપણ વ્યર્થ છે. શુકદેવજી કહે : હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે શ્રુતદેવને આજ્ઞા કરી તેથી તેણે શ્રીકૃષ્ણ સહિત સર્વ ઋષિઓની પરાભાવથી પૂજા કરી અને સદ્ગતિ પામ્યો. આ રીતે ભક્તો પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર શ્રીકૃષ્ણ મિથિલા નગરીમાં રોકાઈને બ્રાહ્મણ તથા રાજાને ઉપદેશ આપીને ઋષિઓ સહિત પોતે દ્વારિકા પધાર્યા. (૫૦ થી ૫૮)

एवं स्वभक्तो यो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।

उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गे पुनर्द्धारिवतीमगात् ॥ ૫૮ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ‘શ્રુત દેવાનુગ્રહ’ નામે છયાંસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૭ મો

વેદસ્તુતિ

પરીક્ષિત ઉવાચ = બ્રહ્મન્ બ્રહ્મણ્યનિર્દેશ્યે નિર્ગુણે ગુણ વૃત્તયઃ ।

કથમ્ ચરન્તિ શ્રુતયઃ સાક્ષાત્ સદસતઃ પરે ॥ ૧ ॥

હે બ્રહ્મન્ શુકદેવજી ! અક્ષરપુરુષો પ્રકૃતિ પુરુષ અને વિરાટ આદિક કોઈની ઉપમા આપી ન શકાય તેવા અને સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી રહિત અને જગતનાં કારણરૂપ અને અતિશય સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે હોવાથી ન દેખાતા હોવાથી જ અસત એવા પ્રકૃતિ પુરુષ તથા સ્થૂળભાવને

પામીને વિશ્વમાં કાર્યરૂપે દેખાતા સત્ આ રીતે સત્ અને અસત્ અર્થાત્ પ્રકૃતિ પુરુષ અને તેના કાર્યરૂપ જગત તેનાથી સર્વ પ્રકારે પર-વિલક્ષણ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે.

અને વેદો છે તે માયિક ગુણો અને તે ગુણમય દેવતાઓનું જ વર્ણન કરનારા છે. એ વેદો નિત્ય સિદ્ધ અને ત્રણ ગુણથી પર દિવ્ય ગુણોના સ્થાનરૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપનું સાક્ષાત્પણે પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરી શકે ? (૧)

“વેદસ્તુતિ” નામના આ અધ્યાયની “શ્રુત્યર્થ પ્રકાશિકા” નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા સ.ગુ.શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીએ કરેલી છે તેનું મંગલાચરણ આ પ્રમાણે છે :

“ભ્રમર જેમ કમળમાં સ્નેહથી લુબ્ધ થાય છે તેમ હું (ગોપાળાનંદ સ્વામી) મારા મનરૂપી ભ્રમરને સહજાનંદ સ્વામીના ચરણકમળમાં એકાગ્ર રાખીને (વેદસ્તુતિ નામના આ અધ્યાયની) શ્રુતિના અર્થને પ્રકાશિત કરનારી વ્યાખ્યા કરું છું.”

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : કેટલાક વિદ્વાનો આ વેદસ્તુતિ વિષયમાં એવું માને છે કે, વેદસ્તુતિ નામના આ અધ્યાયને પૂર્વાપરના અધ્યાયો સાથે કોઈ સંગતિ જ નથી પરંતુ ભાષ્યકાર શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામીની માન્યતા એવી છે કે, ખરેખર એવું નથી. આ અધ્યાયને પૂર્વાપરની સંગતિ છે જ પરંતુ તે સંગતિની સ્પષ્ટતા માટે સમયની દૃષ્ટિએ આગળના એક પ્રસંગનું અનુસંધાન કરવું જરૂરી છે અને તે અનુસંધાન આ પ્રકારનું છે.

વર્ષો પહેલાં પરીક્ષિત રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલો એ પ્રસંગે કેટલાક બ્રાહ્મણોએ વેદ મંત્રો દ્વારા ઈંદ્ર, વરુણ વગેરે દેવોની મહત્તા રાજાને સમજાવી હતી. તેથી રાજાના મનમાં એવી છાપ હતી કે વેદો ત્રણ ગુણ અને ગુણથી યુક્ત દેવતાઓનું જ પ્રતિપાદન કરે છે માટે વેદો પોતે ગુણમય છે.

ત્યારપછી પરીક્ષિત રાજાએ શુકદેવજીના મુખથી ભાગવતની કથા સાંભળી. તે ભાગવતના દશમસ્કંધના અધ્યાય-૨૮ની કથાપ્રસંગમાં એવું વર્ણન આવ્યું કે “જે ધામમાં ગુણથી પર થયેલ મુનિઓ જઈ શકે છે” એવા માયાથી પર પોતાના દિવ્ય બ્રહ્મધામનું દર્શન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને નંદ વગેરે ગોવાળિયાઓને કરાવ્યું. તે સમયે તે ગોવાળિયાઓએ એવું પણ નિહાળ્યું કે, તે ધામમાં વેદો પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. ભાગવતની આ કથા સાંભળીને પરીક્ષિત રાજાના મનમાં દ્વિધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. કારણ કે તેણે કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રસંગે બ્રાહ્મણો દ્વારા એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે કે, “વેદો ગુણમય છે.” અને ભાગવત કથામાં એવું સાંભળ્યું છે કે, “બ્રહ્મધામમાં નિર્ગુણ પરબ્રહ્મની સ્તુતિ વેદો કરે છે.” આમ બે પ્રકારની પરસ્પર વિરુદ્ધ કથા સાંભળીને રાજાના મનમાં શંકા થઈ કે, ગુણમય વેદો ગુણોથી પર નિર્ગુણ બ્રહ્મધામમાં કેવી રીતે પહોંચ્યા અને તે ગુણમય વેદો નિર્ગુણ પરબ્રહ્મની સ્તુતિ કેવી રીતે કરી શકે ? પોતાના મનમાં થયેલી આ શંકાના સમાધાન માટે કથાની સમાપ્તિ સમયમાં આ પ્રશ્ન રાજાએ શુકદેવજીએ પૂછ્યો. આ પ્રકારે આ અધ્યાયને પૂર્વાપરની સંગતિ છે જ. (૧)

શુક ઉવાચ : બુદ્ધિન્દ્રિયમનઃ પ્રાણાન્ જનાનામસૃજત્ પ્રભુઃ ।

માત્રાર્થે ભવાર્થેચ ચ આત્મનેઽકલ્પનાય ચ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ : જીવોને વિષયો ભોગવવા તથા અન્ય શરીરો પ્રાપ્ત કરવા તથા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવા તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા તેને માટે પ્રભુએ બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, મન

અને પ્રાણવાળા શરીરોનું સર્જન કર્યું. (એ શરીરોમાં રહીને જીવાત્માઓ પોતાને ઈચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.) (૨)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : સર્વ પ્રથમ ભાષ્યકાર શ્લોકમાં રહેલા પદોના અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે, ભગવાને બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણયુક્ત શરીરો જીવાત્માને આપ્યાં. ભાષ્યકાર કહે છે કે, પરમાત્માએ જીવાત્માઓને આવા શરીરો શા માટે આપ્યાં ? તેની સ્પષ્ટતા આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આ રીતે કરી છે.

(૧) માત્રાર્થ - વિષયોના ઉપભોગ માટે

(૨) ભવાર્થ - જે સત્કર્મો વડે દેવ, મનુષ્ય વગેરે સારા જન્મો પ્રાપ્ત થાય તેવાં ધર્મકાર્યો કરવા માટે

(૩) આત્મને - પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે - મોક્ષ સિદ્ધિ માટે

(૪) કલ્પનાય - અર્થ સંપાદન કરવાની શક્તિ માટે.

અહીં ચાર પ્રકારના જે હેતુ દર્શાવ્યા છે તે દ્વારા ખરેખર તો ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટેના આ ચાર ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. જેમ કે : ભવાય - એ પદ દ્વારા ધર્મ, કલ્પનાય - એ પદ દ્વારા અર્થ, માત્રાર્થ - એ પદ દ્વારા કામ, અને આત્મને - એ પદ દ્વારા મોક્ષ. સંક્ષેપમાં જીવાત્માઓ ચારેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે એ હેતુથી જ પરમાત્માએ જીવાત્માઓને બુદ્ધિ આદિથી યુક્ત શરીર આપેલાં છે.

પરમ દયાળુ પરમાત્માએ જીવોના ગુણ અને કર્મ અનુસારે શરીરો આપ્યાં છે. તેનો હેતુ ઉપર મુજબ ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવાનો હતો એ આપણે જાણ્યું પરંતુ જીવાત્માઓ પોતે પોતાની મેળે ચતુર્વર્ગ પુરુષાર્થને જાણી શકે તેવી શક્તિવાળા હતા નહિ. તો પછી તેની પ્રાપ્તિ તે કઈ રીતે કરી શકે ? એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદભવે. શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીએ તે પ્રશ્નની સુંદર છણાવટ પોતાના ભાષ્યમાં કરી છે. સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ જણાવે છે કે, ધર્માદિ ચારેય પુરુષાર્થને સમજાવવાનું આ કાર્ય વેદોએ કર્યું છે. કારણ કે વેદો ભગવાનની વાણી સ્વરૂપ છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાં રહેલા છે અને ભગવાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તનારા છે.

આવા દયાળુ વેદોએ જીવાત્માઓને માટે ચતુર્વિધ પુરુષાર્થનું વર્ણન કર્યું તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો બોધ પણ કર્યો. આ વેદોએ સગુણ દેવોના ઉપાસના તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું પણ વર્ણન કર્યું.

ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ તથા સગુણ નિર્ગુણ દેવો તથા તેની ઉપાસના વગેરેનું વર્ણન કરનાર વેદો ગુણમય છે એમ માનવાનું નથી.

વેદો તો પોતે જેનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે એવા નિર્ગુણ પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરનારા છે. માટે વેદો નિર્ગુણ છે અને તેથી જ વેદો પરમાત્માના બ્રહ્મધામમાં જઈ શકે છે અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન પણ કરી શકે છે. એમાં કોઈ શંકા નથી જ.

ભાષ્યકાર શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીએ કરેલી આ સ્પષ્ટતાની પૂર્તિરૂપ તેના જ અનુસંધાનમાં સ.ગુ. શ્રી નિત્યાનંદ સ્વામી પોતે લખેલી વેદસ્તુતિની ગુજરાતી વિવૃત્તિમાં લખે છે કે, “વેદો શા

માટે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, પ્રલયકાળે જીવો માયામાં લીન હતા તે જીવોને ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે વેદો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે અને ભગવાન પાસે જગતની સૃષ્ટિ કરાવે છે અને આ પ્રકારે સૃષ્ટિ થયા પછી ભગવાને વિરાટ પુરુષ દ્વારા વાઙ્મય રૂપે જગતમાં વેદોને પ્રગટ કર્યા અને એ વેદો ભગવાનની આજ્ઞાએ કરીને જીવોને ધર્માદિકનો બોધ કરે છે અને તે બોધ પ્રમાણે જે જે જીવો પોતાના અધિકાર અનુસાર આચરણ કરે છે તે જીવાત્માઓ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરે છે.”

પરીક્ષિત રાજાના પ્રશ્નની વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં ભાષ્યકાર સમજાવે છે કે, “રાજાનો મૂળ પ્રશ્ન એ હતો કે સગુણ વેદો નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે લખાયેલા આ બીજા શ્લોકને ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ વાંચીએ તો શંકા ઊભી થાય કે પ્રથમ શ્લોકના પ્રશ્ન સાથે બીજા શ્લોકના ઉત્તરને શો સંબંધ છે ? અહીં પ્રશ્ન અને ઉત્તરમાં અસંગતિ હોવાનો ભાસ થાય છે. આ બાબતને રમૂજવૃત્તિ દર્શાવીને આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરીને ભાષ્યકાર સમજાવે છે કે, આપણે કોઈકને કાન વિષયક પ્રશ્ન પૂછીએ અને તે કમર વિષયક ઉત્તર આપે તેવું આ પ્રશ્નોત્તરમાં બનતું હોય તેમ દેખાય છે અથવા તો કોઈને પૂછીએ કે, “ક્યાં જાઓ છો ? તો તે કહે : ભોજન કર્યું.” એવો જવાબ મળતા પ્રશ્ન અને ઉત્તરની અસંગતિ જ થાય. એવી જ અસંગતિ અહીં પહેલાં શ્લોક અને બીજા શ્લોકનાં પ્રશ્નોત્તર વચ્ચે થતી હોય તેમ જણાય છે.

પરંતુ ખરેખર તેવું નથી. એમ કહીને ભાષ્યકાર પ્રશ્ન અને ઉત્તરનું વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપર મુજબનું અર્થઘટન કરીને ભાષ્યકાર પ્રશ્નોત્તરની સંગતિ બરાબર બેસાડી આપે છે.

સૈષા હ્યુપનિષદ્ બ્રાહ્મી પૂર્વેષાં પૂર્વજૈધૃતા ।

શ્રદ્ધયા ધારયેદ્યસ્તાં ક્ષેમમ્ ગચ્છેદ્કિંચનઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ :- આપણા વડવાઓના પણ વડવાઓએ નિશ્ચિત કરેલી આ પરબ્રહ્મ સંબંધી વિદ્યા છે. તેને જે કોઈ શ્રદ્ધાથી અનુસરે તે વાસનામાત્રથી રહિત થઈને નિશ્ચય આત્યંતિક મોક્ષને પામે છે. (૩)

અત્ર તે વર્ણયિષ્યામિ ગાથાં નારાયણન્વિતામ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદ મૃષેર્નારાયણસ્ય ચ ॥ ૪ ॥

એકદા નારદો લોકાન્ પર્યટન્ ભગવત્ પ્રિયઃ ।

સનાતન્મૃષિં દ્રષ્ટું યયૌ નારાયણાશ્રમમ્ ॥ ૫ ॥

યો વૈ ભારતવર્ષેઽસ્મિન્ ક્ષેમાય સ્વસ્તયે નૃણામ્ ।

ધર્મજ્ઞાન સમોપેતમાકલ્પાદાસ્થિતસ્તપઃ ॥ ૬ ॥

તત્રોપવિષ્ટમૃષિભિઃ કલાપગ્રામદાસિભિઃ ।

પરીતં પ્રણતોઽપૃચ્છદિદમેવ કુરુ દ્વહ ॥ ૭ ॥

તસ્મૈ હ્યવોચદ્ ભગવાનૃષીણાં શ્રૃણવતામિદમ્ ।

યો બ્રહ્મવાદઃ પૂર્વેષાં જનલોકનિવાસિનામ્ ॥ ૮ ॥

સ્વાયંભુવ બ્રહ્મસત્રં જનલોકે ડભવત્ પુરા ।
 તત્રસ્થાનાં માનસાનાં મુનીનામૂર્ધ્વરેતસામ્ ॥ ૧ ॥
 શ્વેતદ્વીપં ગતવતિ ત્વયિ દ્રઘ્નમ્ તદીશ્વરમ્ ।
 બ્રહ્મવાદઃ સુસંવૃત્તઃ શ્રુતયો યત્ર શેરતે ॥ ૧૦ ॥
 તત્ર હાયમભૂત્ પ્રશ્નસ્ત્વમ્ મામ્ યમનુપૃચ્છસિ
 પરિહારશ્ચ તામ્ સર્વાન્ વક્ષ્યેઢહં તેઢનધશ્રૃણુ ॥ ૧૧ ॥
 તુલ્યશ્રુતતપઃ શીલાસ્તુલ્યસ્વિયારિમધ્યમાઃ
 અપિ ચક્રુઃ પ્રવચનમોકમ્ સુશ્રુષવોડપરે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ ૪ થી ૧૨ :

હે રાજન ! હવે નારદ ઋષિ અને નારાયણનાં સંવાદરૂપ નારાયણની ઈતિહાસ કથાનું તમને વર્ણન કરીશ. (૪)

ભગવાનને અતિ પ્રિય નારદજી એકવાર લોકાન્તરમાં ફરતા ફરતા પુરાણ પુરુષ નારાયણ ઋષિનાં દર્શન કરવા બદરિકાશ્રમ ગયા. આ નારાયમ ઋષિ ભરતખંડમાં પોતાના ભક્તોના આ લોકના સુખ માટે તથા તેઓના મોક્ષ માટે આ બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ ધર્મ, જ્ઞાન અને ઉપશમયુક્ત તપ કરે છે. હે કુરુવંશી રાજન ! તે બદરિકાશ્રમમાં કલાપ ગ્રામના ઋષિઓથી વીંટાઈને બેઠેલા નારાયણ ઋષિને દંડવત્ પ્રણામ કરીને નારદ મુનિએ (તમે જે પ્રશ્ન અત્યારે મને પૂછો છો એ જ) આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. (૫ થી ૭)

(નારદજીના પ્રશ્નમાં અનુસંધાનમાં જ) સર્વે ઋષિઓ સાંભળે તેમ સભામાં જ ભગવાન નારાયણે નારદજીને કહ્યું કે, બ્રહ્મ વિષયક આ ચર્ચા જનલોકમાં રહેનારા પ્રાચીન ઋષિઓએ કરેલી છે. (૮)

હે નારદજી ! ઘણા વર્ષો પહેલાં બ્રહ્માજીના માનસપુત્રો ઉર્ધ્વરેતા બ્રહ્મચારી, સનકાદિકો તથા જનલોકમાં રહેનારા ઋષિઓએ એક બ્રહ્મસત્રનું આયોજન કર્યું હતું. (૯)

હે નારદજી ! એ સમયમાં તમે શ્વેતદ્વીપપતિ ભગવાન વાસુદેવનાં દર્શન કરવા શ્વેતદ્વીપમાં ગયા હતા. એ બ્રહ્મસત્રમાં બ્રહ્મવિષયક ચર્ચા વ્યવસ્થિત થઈ હતી. તે ચર્ચામાં તેઓએ એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે, શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું યથાર્થ વર્ણન કરીને પોતાનું પૂર્ણકામપણું અનુભવે છે. આમ સનકાદિક ઋષિઓએ એ બ્રહ્મસૂત્રમાં નક્કી કર્યું છે. (૧૦)

હે નારદજી ! તમે મને જે પ્રશ્ન અત્યારે પૂછો છો તે પ્રશ્ન એ બ્રહ્મસત્રમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તે હું તમને બધું કહું છું. તમે સાંભળો. (૧૧)

એ બ્રહ્મસત્રમાં બધા ઋષિઓ એકસરખા જ્ઞાનવાળા, તપ કરનારા, ચારિત્રવાળા હતા અને પોતાની પ્રત્યે શત્રુતા રાખનારા - મિત્રભાવ રાખનારા - ઉદાસીન રહેનારા આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો પ્રત્યે સમભાવ રાખનારા તે ઋષિઓ હતા. આ સર્વે ઋષિઓમાં સનંદન નામના એક ઋષિ પ્રવચન કરતા અને બીજા સાંભળતા હતા. (૧૨)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : શ્લોક ૩ થી ૧૨ સુધીના આ શ્લોકોના ભાષ્યમાં ભાષ્યકારે મહત્વનાં બે મુદ્દા સમજાવ્યા છે તે જોઈએ. સર્વ પ્રથમ તો “કર્મસૂત્ર” કોને કહેવો અને “બ્રહ્મસત્ર” કોને કહેવો

એ સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. તેમાં “કર્મસત્ર” ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે : ચાર વેદના જ્ઞાતા પુરુષો ઋત્વિક વગેરે મળીને જેમાં સત્કર્મ કરે તેવા સત્કર્મને “કર્મસત્ર” કહે છે. અને જ્ઞાન, તપ, સ્વભાવ, ક્રિયા વગેરે ગુણો અને સ્વભાવથી એક જ સરખા બ્રહ્મનિષ્ઠ સત્પુરુષો મળીને બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા માટે ચર્ચા વિચારણા કરે અને તેઓ તેવી ચર્ચા કરવાના અધિકારી હોય અને વક્તાઓ શ્રોતાના સંબંધથી જ એકત્રિત થયા હોય તેઓ બ્રહ્મ વિષયક ચર્ચા કરે તેનું જ નામ “બ્રહ્મસત્ર” કહેવાય.

બ્રહ્મ વિષયક આવી ચર્ચા કરવાનો કોને અધિકાર છે ? તે બાબતનો ઉલ્લેખ મૂળ શ્લોકમાં જ કરવામાં આવ્યો છે અને ભાષ્યકારે પણ તેની સ્પષ્ટતા કરી છે. તે આ પ્રમાણે છે. બ્રહ્મ-વિષયક ચર્ચા કરનારા બ્રહ્મને જાણનારા હોવા જોઈએ. તેઓ ગુણે કરીને બધા સમાન હોવા જોઈએ અને શત્રુ-મિત્ર અને ઉદાસીન સર્વે પ્રત્યે સમભાવ રાખનારા હોવા જોઈએ. આવી યોગ્યતાવાળા જ બ્રહ્મવિષયક ચર્ચા કરી શકે અને આવા સત્પુરુષોમાં આપસ આપસમાં ગુણવત્તાની હરીફાઈ થાય જ નહિ. આવા પુરુષોની ચર્ચામાં આપસ આપસમાં વિરોધ થવાની શક્યતા પણ રહે નહિ. આમ બારમાં શ્લોકમાં બ્રહ્મસત્રના અધિકારીની સ્પષ્ટતા કરી છે.

આ ભાષ્યના અનુસંધાનમાં નિત્યાનંદ સ્વામીનું મંતવ્ય પણ નોંધવાનીય છે. તેઓશ્રીની માન્યતા મુજબ મૂળ શ્લોકમાં જે “ક્ષેમાય” પદ છે તેનો અર્થ મોક્ષ થાય છે. પરંતુ ભક્તિ ઉપાસના વગર મોક્ષ થાય જ નહિ. તેથી ક્ષેમાય એટલે ભક્તોની ભક્તિ ઉપાસનામાં વિઘ્ન ન આવે તેને માટે ભગવાન નરનારાયણ તપ કરે છે એવો અર્થ તેઓશ્રી કરે છે અને એ જ રીતે ‘સ્વસ્ત્યે’ ભક્તોની ભક્તિ સતત વૃદ્ધિ પામે તેને માટે ભગવાન નરનારાયણ તપ કરે છે. આમ નિત્યાનંદ સ્વામી અર્થ કરે છે.

સ્વસૃષ્ટિમિદમાપીય શયાનં સહ શક્તિભિઃ ।

તદન્તે બોધયાંચક્રુસ્તલ્લિઙ્ગૈઃ શ્રુતયઃ પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ : સનંદન કહે છે કે, (પોતાની ઈચ્છાથી જ) પોતે રચેલા (કાળ, માયા વગેરે) શક્તિઓ સહિત આ વિશ્વને (પોતાના અક્ષરધામના તેજમાં) લીન કરીને પોતાની શક્તિઓ સહિત વિરામ પામેલા. પરમાત્માને શ્રુતિયો પ્રલયના અંતે (અર્થાત્ સૃષ્ટિ સર્જન સમયે) પરમાત્માનાં દિવ્ય ગુણોના વચનો દ્વારા જગાડતી હતી. (૧૩)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આ શ્લોકના અર્થ વિવરણ કરતાં ભાષ્યકારે નીચે મુજબ સ્પષ્ટતા કરી છે. (૧) પરમાત્માને નિદ્રા નથી. તે સદા જાગૃત છે ને તે સર્વજ્ઞ છે. (૨) પરમાત્મા સૃષ્ટિનો લય કરે છે. એટલે કે તે પોતાની સર્વ શક્તિઓનો સંકોચ કરે છે. પરંતુ શક્તિનો નાશ થતો નથી. (૩) પરમાત્માની સર્વજ્ઞ શક્તિનો સંકોચ થતો નથી. આટલા મુદ્દાઓ આ શ્લોકના ભાષ્યમાં છે. શ્લોકમાં આવેલા કેટલાક પદોના વિશિષ્ટ અર્થો ભાષ્યમાં છે, તે આ પ્રમાણે છે. ૧. શ્લોકમાં શબ્દ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે ભાષ્યકારે કર્યો છે. એટલે વેદો અને વેદો છે. તે ભગવાનની વાણીરૂપ છે અને તેથી જ તે ભગવાનના સ્વરૂપમાં રહેનારા છે. વેદોને પોતાના કર્તવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન છે. વેદો સત્ય અર્થને સમજાવનારા છે. તે વેદો શબ્દ સ્વરૂપે આપણને સંભળાય છે. પરંતુ એ જ વેદો બ્રહ્મધામમાં દિવ્ય પુરુષરૂપે ભગવાનની પાસે રહે છે. તેઓ નિર્ગુણ છે. વેદો ભગવાનની ઉપાસના કરાવે છે અને કરે છે.

શ્લોકમાં આવેલ શ્યાનં શબ્દ સમજાવતા ભાષ્યકાર કહે છે કે : એટલે યોગનિદ્રાને પામેલા અથવા સૂતેલા એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભાષ્યકાર કહે છે કે, પરમાત્મા તો સદા જાગૃત જ છે. તેને નિદ્રા છે જ નહિ. માટે શ્યાનં એટલે જગતનું સર્જન કરવાની ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિ પામેલા અર્થાત્ સૃષ્ટિ સર્જન કાર્ય બંધ કરીને આરામ કરતા પરમાત્માને વેદોએ વિશ્વસર્જન માટે વિનંતી કરતી સ્તુતિ કરી. આમ અર્થ કરવાથી અર્થ સંગતિ યથાર્થ જળવાશે. પરમાત્મા સૃષ્ટિ સંહાર કરે છે. તે સદા જાગૃત છે. તે સર્વજ્ઞ છે. આ માટેનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણો ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે આપ્યાં છે.

(૧) “દિવ્ય શરીરવાળા નિર્ગુણ વાસુદેવ પોતાના વિશાળ અક્ષરધામમાં સૃષ્ટિ પહેલાં એકલા હતા. સૂર્યના પ્રકાશમાં રાત્રિ જેમ લય પામે છે તેમ અક્ષરધામનો તેજમાં મૂળ પ્રકૃતિ તથા કાળ શક્તિ અને મૂળ પ્રકૃતિનાં કાર્યો એ સર્વે લીન હતાં.” (સ્કંધ પુરાણ) (૨) “વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ બે પ્રકારની મારી પ્રકૃતિ શક્તિ છે અને આ બધાં વિસ્તાર તેનો જ છે. પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંને પરમાત્મામાં લય પામે છે. તે પરમાત્મા સર્વના આધાર છે ને તે પુરુષોત્તમ છે.” (વિષ્ણુ પુરાણ) (૩) “સર્વ પ્રથમ ભગવાન પુરુષોત્તમ નારાયણ એકલા જ હતા.” તેણે પોતાની શક્તિથી આ જગતનું સર્જન કર્યું અને તે ઈશ્વરે સંહાર સ્વરૂપે પોતાની કાળ શક્તિ દ્વારા જગતને પોતામાં લીન કર્યું. (૪) જ્યારે પરમાત્માએ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાની સર્વ શક્તિઓનો સંકોચ કર્યો એ સમયે સર્વના આધારરૂપ એ ઈશ્વર કોઈનો પણ આધાર લીધા વિના પોતે પોતાના આધારે એકલા જ હતા. (૫) સૃષ્ટિનો સંહાર થયો ત્યારે “પ્રધાન, જીવો, ઈશ્વરો અને સર્વના કારણ અને કાર્ય તથા કારણમાં વ્યાપક પરમાત્મા નામરૂપના ભેદ વિના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે વિરાજતા હતા. (૩ થી ૫. ભાગવત એકાદશ સ્કંધ) (૬) જે ભગવાન પોતે હંમેશાં સર્વ વસ્તુઓને એકસાથે પ્રત્યક્ષરૂપે અને સ્વતંત્રપણે જાણે છે. (૭) પરમાત્માના સર્વજ્ઞત્વને કાળ કંઈ કરી શકતો નથી. તેમજ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના પ્રત્યાઘાત તેને સ્પર્શતા નથી. સત્ત્વાદિ ગુણો પણ તેને હાનિ કરી શકતા નથી. તેમજ સ્વયં ઈશ્વર કે બીજી કોઈ શક્તિ પરમાત્માના સર્વજ્ઞત્વનો નાશ કરી શકતા નથી. (ભાગવત દશમસ્કંધ અ)

એ પરમાત્માના દિવ્યગુણોનું વર્ણન કરતી વાણી વડે વેદો પરમાત્માને વિનંતી કરે છે. એ હકીકત દેષ્ટાંતપૂર્વક હવેના શ્લોક કહે છે.

યથા શ્યાનં સમ્રાજં વન્દિનસ્તત્પરાક્રમૈઃ ।

પ્રત્યૂષેઽભ્યેત્ય સુશ્લોકૈર્બોધયન્ત્યનુજીવિનઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ :- રાજાનું વર્ષાસિન ખાનારા ચારણ, ભાટ વગેરે બંદીજનો સવારમાં રાજમહેલમાં આવીને ખજાના યશ અને પરાક્રમયુક્ત વાક્યો બોલીને તે બંદીજનો સુતેલા રાજાને જગાડે છે એ રીતે વેદો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. (૧૪)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : મૂળ શ્લોકમાં આપેલા દેષ્ટાંતની સ્પષ્ટતા કરતાં ભાષ્યકાર શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામી સમજાવે છે કે, રાજા તેની સત્તા, તેનું રાજ્ય, બંદીજનો એ બધું જેમ સત્ય છે એ જ રીતે પરમાત્મા પણ નિત્ય દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે. પોતાના મુક્તો, પાર્ષદો સહિત તે પોતાના બ્રહ્મધામમાં નિત્ય વિરાજમાન છે જ એમ સમજવું. એ પરમાત્મા પોતે રચેલા અનેક બ્રહ્માંડોમાં તે પોતે જ શાસક

છે. એમ પણ સમજવું. પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર મુક્તો અક્ષરપુરુષો કે બ્રહ્માંડના ઈશ્વરો એ સર્વને શિક્ષા પણ એજ પરમાત્મા કરે છે એમ સમજવું. એ પરમાત્માની પ્રશસ્તિ વેદરૂપી બંદીજનો કરે છે. એમ કહેવાનો શુકદેવજીનો આશય છે.

દિવ્ય સ્વરૂપવાળા પરમાત્મા, તેનું ધામ, પાર્ષદો વગેરે સર્વે નિત્ય છે, દિવ્ય છે ને સાકાર છે. તે પરમાત્માના સ્વરૂપને અવળી રીતે સમજાવતાં કેટલાક અલ્પજ્ઞાનીઓ એમ સમજાવે છે કે ભગવાનમાં કોઈ પ્રકારના ગુણો નથી. ભગવાનને આકાર નથી, જ્યારે ભગવાનની સૃષ્ટિ કરવી હોય ત્યારે તે માયાનો સ્વીકાર કરીને સાકાર થાય છે અને તેથી તે ભગવાન પ્રાકૃત ગુણવાળા થાય છે માટે તે માધિક આકારનો સ્વીકાર કરીને સાકાર થયા.

આવું સમજનારાની સમજણ સત્શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે. તેઓનો સિદ્ધાંત પણ પાખંડપૂર્ણ છે. માટે એવા અસત્પુરુષોનો સંગ કરવો નહિ. તેથી કથા વાર્તા પણ ન સાંભળવી એમ શુકદેવજી પરીક્ષિતને સમજાવે છે. (૧૪)

ઉપર મુજબ પૂર્વ ભૂમિકા સ્વરૂપે ૧૪ શ્લોકો પછી વેદસ્તુતિનો પ્રારંભ થાય છે.

જય જય જહ્યજામજિત દોષગૃભિતગુણામ્ ।

ત્વમસિ યદાત્મના સમવરુદ્ધસમસ્તભગઃ ॥

અગજગદોકસામખિલશકત્યવબોધક તે ।

કચિદજયાત્મના ચ ચરતોઽનુચરેન્નિગમઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ : (કાળ, માયા આદિ) કોઈનાથી પણ જીતી ન શકાય તેવા હે ભગવાન ! તમારો જય હો, જય હો, સ્થાવર અને જંગમ દેહવાળી (જીવોની) દોષયુક્ત સત્વાદિ ગુણવાળી અજ્ઞાનરૂપી માયાનો નાશ કરો. તમે સ્વતઃ સિદ્ધ રીતે સમસ્ત ઐશ્વર્યને રોકી રહ્યા છો. માટે (પુરુષ, કાળ, માયા આદિ) સમસ્ત શક્તિને વિકસાવનાર હે ભગવાન ! ક્યારેક (એટલે કે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને પ્રલય સમયે) માયા સાથે વિહાર કરતા તમારા સ્વરૂપની અને ક્યારેક (માયા રહિત) તમે એકલા સ્વતંત્રપણે મનુષ્ય અવતાર ધારો છો. આ તમારા સ્વરૂપની અમો સ્તુતિ કરીએ છીએ. (૧૫)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : સ્તુતિની શરૂઆતમાં જય જય કહીને વેદો પરબ્રહ્મની સ્તુતિ કરે છે. જય એટલે માત્ર વિજય થાઓ એટલો જ અર્થ સમજવાનો નથી પરંતુ હે ભગવાન ! સૃષ્ટિ સર્જનનો સમય થઈ ગયો છે. માટે તે કાર્ય તમે સિદ્ધ કરો એમ જય પદનો અર્થ સમજવો.

ભાષ્યકાર ‘ગૃભિત દોષ ગુણામ્ અજાં જ હિ’ એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે આ વાક્યમાં ગૃભિત દોષ અને ગુણ એ ત્રણ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો.

ગુણ શબ્દથી સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણેય ગુણવાળી માયા છે. એમ સમજવું. આ ત્રણ ગુણો વડે માયા જીવાત્માઓને દોષરૂપ થાય છે. દુઃખદ બને છે. એમ ગૃભિત અને દોષ એ બે શબ્દોનો અર્થ છે અને અજાપદનો એ અર્થ છે કે માયા અનાદિ છે ને તે નિત્ય છે, આ રીતે શબ્દના અર્થો સમજાવ્યા પછીથી હવે એ વાક્યમાં કહેવાનું તાત્પર્ય છે તે જોઈએ.

આત્યંતિક પ્રલય સમયે અજ્ઞાનરૂપી કારણ શરીર સહિત જીવો માયામાં લીન હતા અને એ માયા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે માયાના નિયંતા (મહાપુરુષ - અક્ષર પુરુષ) પુરુષના શરીરમાં લીન હતી. સૃષ્ટિ

સમયમાં સર્વ જીવાત્માઓને નામરૂપ આકૃતિવાળા શરીરો પ્રાપ્ત થાય તેવી પરમાત્માની ઈચ્છા હતી. પરમાત્માની આ ઈચ્છા જાણીને વેદો પરમાત્માને વિનંતી કરે છે કે, આ જીવો તેના પૂર્વ કર્મો અનુસાર નામરૂપ આકૃતિવાળા શરીરો પ્રાપ્ત કરે તે માટે માયાના ઉદરમાં રહેલા આ જીવોની અવિદ્યાનો નાશ કરો. જેથી સૃષ્ટિ સર્જનનો પ્રારંભ થાય.

ઉપરનાં વાક્યનો આ પ્રકારે અર્થ કરીને ભાષ્યકારે એવી શંકા કરી છે કે, જીવોની અવિદ્યાનો નાશ થવાથી જીવાત્માઓનો મોક્ષ થાય અને સૃષ્ટિ સર્જનનો કોઈ હેતુ રહે જ નહિ. તેથી આ વાક્યનો ખરેખર અર્થ નીચે મુજબ જ સમજવો જોઈએ જેથી અર્થની અસંગતિ રહે નહિ. “પોતાના કર્મને અનુસારે નામરૂપ આકૃતિવાળા શરીરો પ્રાપ્ત કરવામાં જીવાત્માને માયાનું જે આવરણ-વિઘ્ન છે તેને તમે દૂર કરો જેથી જીવાત્માઓ પોતપોતાને અનુરૂપ શરીરો પ્રાપ્ત કરે અને સૃષ્ટિ સર્જન કાર્ય શરૂ થાય” આ પ્રકારે અર્થ સમજવો.

આટલી ચર્ચાના સારરૂપ જે તારણ ભાષ્યકારે કરેલું છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) અવિદ્યાથી યુક્ત જીવાત્માઓ અનાદિ છે ને નિત્ય છે. (૨) માયા ત્રિગુણાત્મક છે ને તે અનાદિ છે, નિત્ય છે. (૩) માયાનાં નિયામક પરમાત્મા સાકાર છે, નિત્ય છે. (૪) પરમાત્માની સ્તુતિ કરનારા વેદો પણ નિત્ય છે.

ઉપર ગણાવેલા તત્ત્વો આત્યંતિક પ્રલય સમયે હતા જ તેથી તે તત્ત્વો અનાદિ છે ને નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ. શુકદેવજી આ કથનથી જીવ, ઈશ્વર અને માયા વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ શ્લોકના ચોથા પદના “આત્મના-અજયા ચરતઃ” આ વાક્યનાં ત્રણ અર્થો ભાષ્યકારે કરેલા છે તે આપણે જોઈએ.

(૧) “આત્મના-દિવ્યવિભૂત્યા સ્વધામ્નિચરતઃ” પોતાના બ્રહ્મધામમાં રહેલું પરમાત્માનું જે સ્વરૂપ છે તે દિવ્ય છે, સાકાર છે, કલ્યાણકારી ગુણો યુક્ત છે. મન અને નેત્રને આકર્ષિત કરે એવા રમણીય સ્વરૂપવાળા પરમાત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે પોતાના અક્ષરધામમાં વિચરે છે. આ રીતે એક અર્થ કરીને ભાષ્યકાર જણાવે છે કે, મેં જે આ અર્થ ક્યો છે તેને શાસ્ત્રોના પ્રમાણોની પૃષ્ઠિ પણ મળે છે. તે પ્રમાણો નીચે મુજબ છે.

(૧) આત્માનાં અંતર્યામી પરમાત્મા પોતાના દિવ્ય બ્રહ્મધામમાં રહેલા છે. એ પરમાત્માનો મહિમા પૃથ્વીમાં વ્યાપક છે. તે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે. અર્થાત્ તેને સર્વ સૃષ્ટિનું સામાન્ય જ્ઞાન છે અને તે પરમાત્મા સર્વવિત્ છે. અર્થાત્ તેને સર્વ સૃષ્ટિનું વિશેષ જ્ઞાન પણ છે. (મું.ઉ.ખં. ૨ મં. + ૭) (૨) “એ પરમાત્મા અક્ષરનો પણ અંતર્યામી છે.” (બૃ.ઉ.) (૩) “પોતાના ભક્તો સાથે રમણ કરનારા એ ભગવાન જ મારું સર્વસ્વ છે.” (૪) એક પરમાત્મા બ્રહ્મધામમાં રહેલા છે અને તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ દ્વારા સમસ્ત જગત ભરેલું છે. (શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ અ.૩ મં-૮) (૫) “સૃષ્ટિ પહેલા આ પરમાત્માના પુરુષરૂપે એક જ હતા.” (બૃ.ઉ.)

હવે એ જ વાક્યનો ભાષ્યકારે બીજો અર્થ ક્યો છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૨) “આત્મના-અજયા સહચરતઃ” માયાનાં સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોના અધિષ્ઠાતા

જે બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર વગેરે દેવોના અંતર્યામીરૂપે રહીને તે દેવોરૂપે જગતમાં વિચરતાં, માયાના કાર્યમાં અન્વિત થયેલા. પરમાત્મા બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે દેવોના અંતર્યામીરૂપે રહેલા છે અને તે દેવો દ્વારા સર્જન કાર્ય ભગવાન કરે છે. તેથી જ વેદો બ્રહ્માદિ દેવોને પરમાત્માનું સ્વરૂપ માનીને તે દેવોની સ્તુતિ કરે છે.

આ અર્થની પૃષ્ઠિ માટે ભાષ્યકારે નીચે મુજબ પ્રમાણો આપ્યા છે.

(૧) માયા છે તે અનાદિ છે એક જ છે સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણો સ્વરૂપે તે પ્રગટ થાય છે અને પોતાના જેવા સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણોવાળી અનેક પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે. (શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ) (૨) “રુદ્રસ્વરૂપે અને મન્યુ સ્વરૂપે રહેલા હે પરમાત્મા તમને નમસ્કાર.” (૩) “સ્થાવર અને જંગમ સૃષ્ટિનો રાજા ઈન્દ્ર છે.” (૪) “પરમાત્માનું મસ્તક અગ્નિ છે.” (૫) “પ્રકાશમાન અને વ્યાપક હે વિરાટ આપ ધાન કરો.” (રુદ્રાષ્ટાદયાયી)

એ જ વાક્યનો ત્રીજો અર્થ ભાષ્યકારે આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

(૩) “આત્માના-કૃષ્ણ વામનાદિરુપેણ ચરતઃ”

જગત કલ્યાણને માટે શ્રીકૃષ્ણ-વામન વગેરે અવતારો ધારણ કરીને જગતનું હિત કરવા માટે જગતમાં વિચરનારા અહીં આત્માના એ શબ્દ ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે. આત્માના એટલે બ્રહ્મધામમાં પોતાનું જે દિવ્ય સ્વરૂપ છે એ દિવ્ય સ્વરૂપે જ ભગવાન અવતાર ધારે છે. ભગવાનને અવતાર ધારવા માટે માયા અથવા તેના કાર્યભૂત પંચ ભૌતિક શરીરોની જરા પણ જરૂર નથી. ભગવાન પોતે સ્વતંત્ર રીતે દિવ્ય સ્વરૂપે જ અવતાર ધારણ કરે છે. એવું સમજાવવા માટે મૂળમાં “ક્વચિત્ આત્માના ચરતઃ” એમ કહેલ છે.

આ અર્થની પૃષ્ઠિ માટે ભાષ્યકારે નીચે મુજબ પ્રમાણ આપ્યાં છે :

(૧) “વિષ્ણુ ભગવાને આ વિશ્વને ત્રણ પગલા વડે સ્વાયત્ કર્યું. (૨) “કૃષ્ણ છે તે પરમ દેવતા છે.” (ઋગ્વેદ) (૩) “કૃષ્ણથી મૃત્યુ ભય પામે છે. ગોપીઓના પ્રિય ભગવાનના જ્ઞાનથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે. (કૃષ્ણતાપનીયોપનિષદ)

હવે શ્લોકમાં આવેલા વિશેષણોના જે અર્થો ભાષ્યકારે આપ્યા છે તે જોઈએ :

“સમવરુદ્ધસમસ્તભગઃ” આ વિશેષણમાં ત્રણ શબ્દો છે. તે આ પ્રમાણે સમવરુદ્ધ - સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલ સમસ્ત - સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યો અર્થાત્ હે ભગવન ! આપના સ્વરૂપમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિક અનેક ઐશ્વર્યો રહેલા છે. (તે ઐશ્વર્યોનો આપ વિકાસ કરો તેને કાર્ય કરતા કરો) કારણ કે આપ “સકલશક્ત્યવબોધક” છો.

શ્લોકમાં આવેલા આ બીજા વિશેષણનો અર્થ ભાષ્યને અનુસારે આપણે સમજી લઈએ આ વિશેષણમાં પણ ત્રણ શબ્દો છે.

સકલ - સર્વે શક્તિ, વિવિધ શક્તિઓ, અવબોધક - પ્રકાશક, ચેતનંત કરનાર, અર્થાત્ હે ભગવન ! આપ સર્વે શક્તિઓને ચેતનવંત કરનાર છો. માટે આપ આપના ઐશ્વર્યોને પ્રગટ કરીને પ્રકૃતિ - પુરુષ, કાળ વગેરે આપની સર્વ શક્તિઓને ચેતનવંત કરો. જેથી જગત સર્જનનું કાર્ય શરૂ થાય એમ વેદો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

આ રીતે બે વિશેષણોનાં અર્થો સમજ્યા પછી એ વિશેષણો દ્વારા ભાષ્યકારને કહેવાનું તાત્પર્ય શું છે તે જોઈએ.

પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અનેક ઐશ્વર્યો રહેલા છે અને તેથી જ પરમાત્મા સૃષ્ટિ સર્જન કાર્યમાં તથા જીવાત્માના બંધનો તોડવામાં સર્વ પ્રકારે સર્વથા સમર્થ છે જ. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કલ્યાણકારી અનેક ગુણો રહેલાં છે. જેમકે, સત્ય સંકલ્પપણું, નિષ્પાપત્વ, અમરત્વ, સત્યત્વ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, બળ, ઐશ્વર્યો, પરાક્રમ, પ્રભાવ, સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ. હંમેશાં સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર વગેરે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં કલ્યાણકારી અનેક ગુણો રહ્યા છે. એ જ રીતે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અનેક શક્તિઓ પણ રહેલી જ છે. શક્તિ અને ગુણો વચ્ચેનો તફાવત આ પ્રમાણે સમજવો. વ્યક્તિમાં રહેલા ગુણો વ્યક્તિને તથા અન્યને મદદરૂપ બને છે. જ્યારે વ્યક્તિમાં રહેલી શક્તિ દ્વારા તે વ્યક્તિ અનેક પાસેથી ધાર્યું કામ કરાવી શકે છે.

પરમાત્માનાં સ્વરૂપમાં મુખ્ય ત્રણ શક્તિઓ રહેલી છે. એ સિવાય બીજી પણ પરમાત્માની અનેક શક્તિઓ માનવામાં આવે છે. શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદમાં જણાવ્યા મુજબ પરાત્માની આ શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ છે, વ્યાપક છે અને અનંત છે. મુખ્ય શક્તિઓ આ પ્રમાણે છે.

(૧) જ્ઞાનશક્તિ (૨) ક્રિયાશક્તિ (૩) ઈચ્છાશક્તિ

આ ત્રણ શક્તિ સિવાય ભાષ્યકાર લખે છે તેમ પરમાત્માની (૧) કાળશક્તિ - કે જે ઘડી-પળ વગેરે સમયની સંખ્યા કરવામાં ઉપયોગી છે. (૨) માયાશક્તિ - જે વિશ્વમાં વિચિત્ર વિવિધ પદાર્થો પ્રકાશિત કરે છે. (૩) મહતત્ત્વશક્તિ - જે સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા પદાર્થોને સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પરિણામ પમાડે છે. આ સિવાય અન્ય શક્તિઓ પણ છે. પરમાત્મા પોતાના ઐશ્વર્યો દ્વારા બધી શક્તિઓને ચેતનવંત બનાવે છે. ત્યારે જ બધી શક્તિઓ એકત્રિત થઈને કાર્યાન્વિત બને છે અને ત્યારે જ સૃષ્ટિ સર્જન શક્ય બને છે અને સૃષ્ટિ સર્જન થાય તો જ જીવાત્માઓ સંસારમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે અને પ્રવૃત્તિમય બનેવો એ જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે, બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે, આ રીતે પૂર્વાપરના અર્થો, અનુસંધાન રાખીને જ ભાષ્યકારે આ અર્થનું સંકલન કર્યું છે.

શરણાગત જીવાત્માના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે સદ્ગુણોનાં વિકાસ કરાવીને તે જીવાત્માનો ભગવાન મોક્ષ કરે છે. તેથી ભગવાનને “સકલશક્ત્યવબોધક” કહ્યા છે. આ રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે. (૧૫)

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवा विकृतात् ।

अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितम् कथम् यथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થ : પરમાત્માના સ્વરૂપને મહાત્મ્ય સહિત યથાર્થ રીતે જાણનારા જ્ઞાની ભક્તો પ્રલય સમયે પણ પરમાત્માના સ્વરૂપને દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે સમજે છે અને સર્જન સમયે વિકાસ પામેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને જુએ છે અને તેની ઉપાસના પણ કરે છે.

જેવી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં વિકૃતિ નહિ પામનાર કુંભાર દ્વારા માટીમાં વિકૃતિ થાય છે એવી રીતે સદાને માટે વિશુદ્ધિ સ્વરૂપવાળા પરબ્રહ્મ દ્વારા વિકાસશીલ પ્રકૃતિમાં ઉત્પત્તિ અને લયરૂપી વિકાર અવસ્થાઓ થાય છે. આ કારણથી જ આગળ શ્લોકમાં કહેલા આપના ત્રિવિધ સ્વરૂપમાં ઋષિઓ

પોતાના મન, વચન અને કર્મને લગાડે છે. (તેથી તે પરબ્રહ્મમાં જ મન, કર્મ, વચન લગાડે છે એમ માનવું જોઈએ.) કારણ કે કોઈપણ વસ્તુ ઉપર પગ મૂક્યો હોય તો શું પૃથ્વી પર પગ મૂક્યો ગણાય નહિ ? અર્થાત્ ગણાય જ.

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : ભગવાન ત્રણ સ્વરૂપે રહેલા છે. તેવું નિરૂપણ આગળના શ્લોકમાં કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં એ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે એ ત્રણેય સ્વરૂપોમાંથી કોઈ પણ સ્વરૂપની ઉપાસના કરવામાં આવે તો તે પરબ્રહ્મની જ ઉપાસના સમજવી જોઈએ.

આ બાબત હવે વિગતવાર આપણે ભાષ્યકારની દૃષ્ટિએ સમજીએ.

(૧) પ્રલય સમયમાં માત્ર ભગવાન જ અવશેષરૂપે બાકી રહ્યા હતા અને ભગવાનનું એ શુદ્ધ સ્વરૂપ હતું તેની જ વેદોએ સ્તુતિ કરી છે. (૨) જ્યારે સૃષ્ટિ સર્જન થાય છે ત્યારે કાળ, પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ, વિરાટ, બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, ચંદ્ર આદિ દેવોના સ્વરૂપમાં અંતર્યામીરૂપે પરમાત્મા રહેલા છે. સર્વમાં અંતર્યામી પરમાત્માનું આ સ્વરૂપ વિકસિત સ્વરૂપ છે. (૩) જગતના હિત અને રક્ષણ માટે સમયે સમયે પરબ્રહ્મ પોતે જ વામન, રામ, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આ અવતારો એ પરમાત્માનું ત્રીજું સ્વરૂપ છે.

પરમાત્માના આ ત્રણ સ્વરૂપોને ઋષિઓ અને વેદો યથાર્થ જાણે છે અને તેથી જ ઋષિઓ પોતાના મન, વચન અને કર્મને પરમાત્માના એ સ્વરૂપમાં જોડીને તેની ઉપાસના કરે છે અને વેદો પણ મંત્રો વડે સ્મૃતિઓના વાક્યો વડે અને પૌરાણિક આખ્યાનો વડે પરમાત્માના એ ત્રિવિધ સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે ઋષિઓ વેદો કે ભક્તો ઉપર જણાવેલા પરમાત્માના ત્રણ પ્રકારના સ્વરૂપમાંથી કોઈ પણ એકની ઉપાસના કરે તો પણ તે પરમાત્માના સ્વરૂપની જ ઉપાસના કરે છે. એમ માનવું જોઈએ પરંતુ તે અન્ય કોઈની ઉપાસના કરે છે તેમ માનવું નહિ. કારણ કે પરમાત્મા સર્વના અંતર્યામી છે. આ બાબત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા માટે મૂળ શ્લોકમાં એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. પર્વત ઉપર ઉભેલો મનુષ્ય કે વૃક્ષની ડાળી ઉપર બેઠેલો મનુષ્ય કે પૃથ્વી ઉપર ચાલતો મનુષ્ય એ સર્વે પૃથ્વી ઉપર જ રહેલા છે. એ જ રીતે બ્રહ્મધામમાં રહેલા પરમાત્મા કે બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર વગેરે દેવ સ્વરૂપે રહેલા પરમાત્મા કે અવતાર સ્વરૂપે રહેલા પરમાત્મા આ ત્રણ પૈકીના કોઈ પણ સ્વરૂપની ઉપાસના કરનાર અંતે તો પરમાત્માની જ ઉપાસના કરે છે એમ માનવું.

આ શ્લોકનો અનુવાદ કરતાં નિત્યાનંદ સ્વામી લખે છે કે, “વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ એ ચતુર્વ્યુહમાંથી કોઈપણ એક સ્વરૂપની ઉપાસના કરનાર અંતે તો પરમાત્માની જ ઉપાસના કરે છે. એમ માનવું જોઈએ.”

ભાષ્યકાર નોંધે છે કે, આ શ્લોકમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટ રીતે (દૃષ્ટાંત આપીને) પ્રતિપાદન કરાયું છે તે આ રીતે દૃષ્ટાંતમાં કાર્યકર્તા કુંભાર, કાર્યનું મુખ્ય સાધન માટી અને તેના કાર્યરૂપ માટીના વાસણો અને જેવી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં જરા પણ વિકાર નહિ પામનાર કુંભાર માટીમાં વિકૃતિ લાવીને માટીમાંથી વાસણો બનાવે છે. આ દૃષ્ટાંત “અવિકૃતાત વિકૃતેઃ મૃદ્ ઇવ” એ વાક્યથી શ્લોકમાં સમજાવી છે. એ જ રીતે જગતરૂપી કાર્ય તેનું મુખ્ય સાધન માયા અને જગત સર્જન કરનાર પરમાત્મા.

આ પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જરાપણ વિકૃતિ પામ્યા વગર માયામાં વિકૃતિ કરીને જગત સર્જનરૂપી કાર્ય કરે છે. આ રીતે પરમાત્મા સક્રિય છે, સગુણ છે, સાકાર છે અને શક્તિશાળી છે, નિર્વિકારી છે અને પરમાત્મા એ ગુણ, ક્રિયા, આકૃતિ એ સર્વે અમાયિક, અલૌકિક અને નિત્ય છે.

આ શ્લોકનો આ અભિપ્રાય છે. આ શ્લોકનાં ભાષ્યમાં આવેલા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે.

(૧) જીવાત્મા, પ્રકૃતિ, સૂર્ય વગેરે પરમાત્માનું શરીર છે. (ઉપનિષદ) (૨) પુરાણ પુરુષ આ ભગવાન સૃષ્ટિ સમયે ખરેખર એકલા હતા. (ભાગવત પુરાણ પ્રથમ સ્કંધ - ૧૬)

इति तव सुरयस्त्रयधिपतेऽखिललोकमलक्षणकथामृताब्धिमवागाह्य तपांसि जहुः ।

किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजन्ति ये पदमजस्त्रसुखानुभवम् ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ત્રિલોકીના અધિપતિ ભગવાન ! સર્વ લોકના દુઃખ માત્રનો નાશ કરનાર તમારી કથારૂપી અમૃતસાગરમાં ડૂબકી મારીને અર્થાત્ આપની કથામૃતનું સેવન કરીને જ્ઞાની પુરુષો ત્રિવિધ તાપો નાશ કરે છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આદિ સદ્ગુણોના પ્રભાવે હૃદયના તથા કાળના દોષો ટાળી નાખનારા તે જ્ઞાની ભક્તો શાશ્વત સુખના કારણરૂપ તમારાં ચરણારવિંદનું સેવન કરે છે. તે ભક્તોના મહિમાની તો વાત જ શું કહેવી ?

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : મૂળ શ્લોકમાં પ્રયોજાયેલ ત્ર્યધિપતિ શબ્દના ભાષ્યકારે વિવિધ અર્થો કરેલા છે. તે આ પ્રમાણે છે. મૂળ શબ્દ ત્રિ + અધિપતિ. તેના અર્થ

(૧) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવના અધિપતિ. (૨) કાળ, માયા અને જીવાત્માઓના નિયામક (૩) ચેતનવર્ગ, અચેતનવર્ગ અને મુક્તોના નિયંતા.

એ જ શબ્દના નિત્યાનંદ સ્વામીએ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

(૧) પુરુષ (ચેતન વર્ગ), કાળ ને પ્રકૃતિનાં નિયંતા (૨) અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણના નિયંતા (૩) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કર્તા

શ્લોકમાં પ્રયોજેલ સુરિ શબ્દનો અર્થ પણ નીચે મુજબ સમજવો.

(૧) સુરિ - (૧) સૃષ્ટિ સર્જક બ્રહ્માદિ દેવો. (૨) જગતમાં પ્રવૃત્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરનાર સપ્તર્ષિઓ. (૩) નિવૃત્તિ ધર્મના પ્રવર્તક સનકાદિક, નારદ વગેરે ઋષિઓ.

શ્લોકમાં આવેલ આશય કાલ અને ગુણ એ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

(૧) આશય ગુણા - આશય એટલે વાસનાનું સ્થાન. ચિત્ત - અંતઃકરણ એ અંતઃકરણના ગુણ. કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે અંતઃશત્રુ.

(૨) કાલ ગુણા - (૧) શરીર સાથે સંબંધ રાખનારા. જન્મ-મરણ, વૃદ્ધત્વ વગેરે. (૨) નિત્ય નૈમિત્તિક, પ્રાકૃત, પ્રલય વગેરે.

ભાષ્યકાર લખે છે કે : પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળા અને નિવૃત્ત માર્ગવાળા એમ બે પ્રકારના ઉપાસકો છે. તેમાંથી જે પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળા એમ બે પ્રકારના ઉપાસકો છે. તેમાંથી જે પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળા છે તેઓ પ્રભુના અવતાર આદિકની કથાનું શ્રવણ કરે છે. આવા સપ્તર્ષિઓ કે બ્રહ્માદિ દેવો ભગવત્ કથા શ્રવણ, મનન કરીને સાંસારિક ત્રિવિધ તાપો દૂર કરે છે. આમ, કહીને ભગવત્ કથા ત્રિવિધ તાપ નાશ કરનાર છે એમ એ કથાનો મહિમા કહ્યો છે.

અને જે નિવૃત્તિ પરાયણ સનકાદિ જેવા જ્ઞાનીઓ છે તેઓ ભગવત્ કથાવાર્તાનું સેવન તો કરે જ છે. ઉપરાંતમાં તેઓ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ સદ્ગુણોથી અંતઃકરણના અને શરીરના દોષો ટાળીને સતત ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં પોતાના મનને રાખીને ભગવતસુખનો સતત અનુભવ કરે છે. આમ, પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળાઓ કરતાં નિવૃત્તિ માર્ગવાળાઓમાં આટલી વિશેષતા. (૧૭)

દતય ઇવ શ્વસન્ત્યસુભૃતો યદિ તેડુનુવિદ્યા મહદહમાદયોડ્ઞડમસૃજન્ યદનુગ્રહતઃ ।

પુરુષવિદ્યોડ્ઞવ્યોડ્ઞત્ર ચરમોડ્ઞન્મયાદિષુ યઃ સદસતઃ પરંત્વમથયદેસ્વદવેશમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન્ ! જો દેહધારીઓ તમારી આજ્ઞા મુજબ રહેતા હોય તો જ તેનું જીવન સફળ છે નહિ તો તેઓ ધમણની માફક વૃથા શ્વાસ લે છે. હે ભગવન્ ! તમારી કૃપાથી જ મહતત્ત્વાદિક તત્ત્વોના અભિમાની દેવો વિરાજપુરુષનાં શરીરનું સર્જન કરતા હતા. એ કાર્યમાં તમે અન્વયપણે રહ્યા ત્યારે જ તેઓનું તે કાર્ય સિદ્ધ થયું અને અન્નમય આદિક પાંચ કોશો કહ્યા છે. તેમાં જે અંતિમ આનંદમય કોશ છે તે તમારું સ્વરૂપ છે અને તે સત્ય છે અને તમે તો જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિપુરુષ વગેરે સત્પદાર્થો તથા કાર્યરૂપ જે અસત્ પદાર્થો એ બંનેથી જુદા છે અને એ સર્વથી પર વિશુદ્ધ આપ દિવ્ય પુરુષાકારે રહેલા છો. (૧૮)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવન જીવનારાઓનું જ જીવન સાર્થક છે. બાકી બીજા બધા તો ધમણની માફક વૃથા શ્વાસ લેનારા જ છે.

અહીં ભાષ્યકારે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે, સકામ જીવો ભગવાનનું ભજન કરે તો તેને શો લાભ છે ? ભાષ્યકાર કહે છે કે, તેનો ઉત્તર આ શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં આપેલો છે. ભાષ્યકાર નોંધે છે કે, પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરીને મહતત્ત્વાદિ તત્ત્વોના અભિમાની દેવોએ ભગવાનની કૃપા મેળવી તો તેઓ વિરાટ પુરુષના શરીરની રચના કરી શક્યા. એ જ રીતે સકામ જીવો ભગવાનનું ભજન કરે તો ભગવાન તેઓની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે.

ભાષ્યકારે બીજો પ્રશ્ન એ કર્યો છે, ઉપાસય પરમાત્માનું સ્વરૂપ સાકાર છે કે નિરાકાર છે ? તે પરમાત્મા સક્રિય છે કે નિષ્ક્રિય ? આના સમાધાનમાં કહે છે કે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રમાણે આપેલ છે. “અન્નમયાદિષુ ચઃ ચરમઃ સઃ એવ પુરુષવિદ્યઃ” અર્થાત્ તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એમ પાંચ કોશનું વર્ણન કરે છે તેમાં છેલ્લો જે આનંદમય કોશ છે તે પરમાત્મા છે અને તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ પુરુષના આકારનું છે. આ રીતે મૂળ શ્લોકમાં જ પરમાત્માને આનંદ-સુખથી ભરપૂર દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે જ વર્ણવ્યા છે.

નિત્યાનંદ સ્વામીએ પોતાના ગુજરાતી અનુવાદમાં આ પાંચ કોષોનું પૃથક્કર આ રીતે કર્યું છે. અન્નમય, પ્રાણમય અને મનોમય આ ત્રણ કોષો જીવાત્માના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર સાથે સંબંધવાળા છે અને ચોથો જે વિજ્ઞાનમય કોષ છે તેનો અન્તઃકરણ શરીરયુક્ત જીવાત્મા એમ સમજવો અને આનંદમય કોષનો અર્થ આનંદપૂર્ણ બ્રહ્મ (જીવાત્માના અંતર્યામી) એમ સમજવું.

“અત્ર અન્વય” એ પદ સમજાવતા ભાષ્યકાર લખે છે કે, જડ અને ચેતનથી મિશ્રિત આ સૃષ્ટિમાં

વ્યાપીને તેના અંતર્યામીરૂપે પરમાત્મા રહેલા છે. “સદસત્: પરમ્” આ પદનો અર્થ ભાષ્યકાર આ રીતે સમજાવે છે. સત્ - એટલે જગતના કારણરૂપ પુરુષ, કાળ, પ્રકૃતિ વગેરે તત્ત્વો. અસત્ એટલે કાર્યરૂપ એવા મહત્તત્ત્વ પાંચભૂત વગેરે કાર્યરૂપ જગત. આમ કાર્યકારણરૂપ જગતથી પરમાત્મા છે તે તો પરમ્ - જુદા છે. તેના નિયામક છે. “સદસત્: પરમ્” એ વાક્ય દ્વારા ભાષ્યકાર એમ સમજાવવા માગે છે કે, પોતાના બ્રહ્મધામમાં રહેલું પરમાત્માનું જે વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે માયા અને માયાનાં કાર્યોના પ્રભાવથી મુક્ત છે. માટે જ તે પરમાત્મા નિર્ગુણ છે, નિર્લેપ છે અને એ પરમાત્મા માયા અને તેના કાર્યમાં અન્વયપણે વ્યાપીને માયા અને તેના કાર્યને વેગવંત બનાવે છે. તેથી પરમાત્મા સક્રિય પણ છે પરમાત્માનું આ સ્વરૂપ જીવોના અંતર્યામી તરીકે રહીને તેઓને કર્મફળ પણ આપે છે. માટે તે જીવોના નિયંત્રા પણ છે. આ બાબતમાં ભાષ્યકારે આપેલા પ્રમાણો નીચે મુજબ છે :

(૧) પરમાત્મા દિવ્ય સાકાર પુરુષરૂપે છે તેના શાસ્ત્ર પ્રમાણો :

(૧) “સૃષ્ટિના આરંભે પરમાત્મા પુરુષ રૂપે હતા.” (૨) “પૂર્વે હું હતો એ પરમાત્માનું પુરુષત્વ છે.” (૩) “પરમાત્માના ચરણારવિંદ પવિત્ર છે તથા એ પરમાત્મા વ્યાપક અને પુરાતન છે.” (૪) “એ પરમાત્મામાં સર્વ ગંધ, સર્વ રસ રહ્યા છે.” (૫) “પુરુષાકાર એ પરમાત્માના કેશ, નખ, દાઢી વગેરે સર્વે અવયવો તેજસ્વી છે.” (૬) “પુરુષોત્તમ નારાયણે ઈચ્છા કરી કે, હું પ્રજા સર્જન કરું અર્થાત્ હું સૃષ્ટિ કરું.” (૭) “એ પરમાત્માથી પર બીજું કંઈ નથી તે પરમાત્મા જ પરમગતિરૂપ છે.” (૮) “પરમાત્મા માયાને જોતા હતા.” (૯) “પુરુષને પણ ચૈતન્યરૂપે કહે છે.” (૧૦) “પ્રકૃતિ જગતનું કારણ નથી કારણ કે શાસ્ત્રોમાં “ઈક્ષતિ” ધાતુનો પ્રયોગ છે.” (૧૧) “ગ્રીષ્મઋતુના કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા, દ્વિભુજ, મુરલીધર, કિશોર અવસ્થાવાળા પરમાત્મા છે.” (૧૨) “વાસુદેવ પરબ્રહ્મ, તેજોમય, અક્ષરધામમાં સર્વ પ્રથમ પોતે એકલા જ દિવ્ય સાકાર અને નિર્ગુણ સ્વરૂપે વિરાજમાન હતા.” (૧૩) “એ ભગવાનની કૃપાનું પાત્ર જે હોય એ જ તે ભગવાનનું દર્શન કરી શકે છે. બીજા તો માત્ર બ્રહ્મધામનું તેજ જ દેખે છે.” (૧૪) “શબ્દો દ્વારા યથાર્થ વર્ણી ન શકાય તેવા તેજના સમૂહથી ઢંકાયેલા ભગવાનની એક શ્વેતમૂર્તિ છે. તે મૂર્તિને જ્ઞાની પુરુષો જોઈ શકે છે.” (૧૫) “રચનામય એવી સુંદર આકૃતિ તથા રૂપ વગેરેથી એ મૂર્તિની અદ્ભૂત મહત્તા છે.” (૧૬) “આકાશમાં જેમ વૃક્ષ ઉંચું ઊભું હોય તેમ પરમાત્મા પોતાના ધામમાં એકલા રહે છે.” (૧૭) “એ પરમાત્માની સકળ વિશ્વ ભરપૂર છે” (૧૮) “એ પરમાત્મા સર્વની અંદર રહીને સર્વનું નિયમન કરે છે.” (૧૯) “એ ઈશ્વરથી આ જગત વ્યાપ્ત છે.” (૨૦) “મારા શરીરરૂપી જીવાત્માઓ દ્વારા હું આ જળ, તેજ અને પૃથ્વી. આ ત્રણ તત્ત્વોરૂપી દેવોના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેઓના નામ અને રૂપનું પૃથક્કરણ કરું છું.” (૨૧) “પરમાત્માએ જગહતનું સર્જન કરીને તેમાં પોતે અંતર્યામીરૂપે પ્રવેશ કર્યો.” (૨૨) “પરમ પુરુષાર્થરૂપ બ્રહ્માનો અભિધેય તરીકે શાસ્ત્ર દ્વારા અન્વય થાય છે. માટે શાસ્ત્ર છે તે બ્રહ્મનું જ્ઞાપક છે.” (૨૩) “વાસુદેવ ભગવાન પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં તથા તેના કાર્યમાં અન્વયપણે રહ્યા છે અને સર્વના નિયંત્રા તે ભગવાન પોતાના ધામમાં પણ રહે છે.”

આ રીતે ભાષ્યકાર શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીએ બ્રહ્મસૂત્રો, ઉપનિષદો અને પુરાણોના ૨૩ શાસ્ત્રીય પ્રમાણો આપીને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, પરમાત્મા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ પુરુષોત્તમ છે અને તે અંતર્યામી છે. અર્થાત્ તે સક્રિય પણ છે.

(૨) એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ આનંદથી ભરપૂર છે. તે બાબતના પ્રમાણો નીચે મુજબ છે :

(૧) આ વિજ્ઞાનમય જીવાત્માથી પરમાત્મા જુદા છે અને વિજ્ઞાનમય જીવાત્માના આ પરમાત્મા અંતર્યામી છે એ પરમાત્મા આનંદથી ભરપૂર છે. (૨) પરમાત્મા આનંદમય છે એના આનંદનો અનુભવ અભ્યાસ કરવાથી થાય છે. (૩) પરમાત્માના શરીરમાં કોઈ દોષ નથી. તેનું શરીર ગુણોથી ભરપૂર છે. એ બીજા કોઈને આધીન નથી. જડ, માયિક શરીરમાં જે ગુણો છે તે ગુણો પરમાત્માના શરીરમાં નથી પરંતુ પરમાત્માનું શરીર ચૈતન્ય છે. તે દિવ્ય ગુણોવાળું છે તેથી જ પરમાત્માના હાથ, પગ મુખ વગેરે દરેક અવયવો આનંદની માત્રાઓથી ભરપૂર છે. એ પરમાત્માના શરીરમાં સ્વગત ભેદ નથી. (૪) પરમાત્માનો આનંદ માત્ર અનુભવ દ્વારા જ જાણી શકાય છે એ પરમાત્મા સર્વની બુદ્ધિના દ્રષ્ટા છે.

(૩) પરમાત્મા સત્ અને અસત્થી પર છે તે વિષયક પ્રમાણો હવે આપે છે :

(૧) પરમાત્મા સર્વનાં સાક્ષી છે એ સર્વને ચેતન કરનારા છે, નિર્ગુણ છે. (૨) આ જગતના કર્તા પરમાત્મા છે. તે જીવપ્રાણીમાત્રના કર્તા છે. આ જગત તેનું કાર્ય છે તે પરમાત્મા જાણવા યોગ્ય છે. (૩) બ્રહ્મદર્શી, વિદ્વાન, યથાર્થ રીતે પોતાના નામ અને રૂપથી મુક્ત થઈને સર્વથી પર એવા પરમાત્માને પામે છે. (૪) માયા જીવાત્માઓ અને ગુણો એ સર્વના નિયંતા પરમાત્મા છે. (૫) એ પરમાત્માનાં ભયથી પવન વાય છે, સૂર્ય ઊગે છે. (૬) માયાથી પર એવા અક્ષરથી પણ પરમાત્મા પર છે. (૭) સર્વે ભૂતોમાં પરમાત્મા રહેલા છે એ ભૂતો તેનું શરીર છે. આત્માઓમાં પરમાત્મા રહેલા છે. આત્માઓ તેનું શરીર છે. અક્ષરમાં પરમાત્મા રહેલા છે તે તેનું શરીર છે. પરમાત્મા પંચભૂતોમાં રહીને તેનું નિયમન કરે છે. પરંતુ તે ભૂતો તેને જાણી શકતા નથી તથા આત્માઓમાં અને અક્ષરમાં રહીને પરમાત્મા તેઓનું પણ નિયમન કરે છે. પરંતુ તેઓ તેને જાણી શકતા નથી. એ પરમાત્મા તારા આત્માના અંતર્યામી છે તે તારા આત્માનું અમૃત પણ છે. (૮) એ પરમાત્મા સર્વને વશ રાખે છે. સર્વનું શાસન કરનારા સર્વના અધિપતિ એ પરમાત્મા ઉત્તમ કાર્ય કરવાથી મહાન થઈ જતા નથી તેમજ નિંદ્ય કર્મ કરવાથી તે હલકા થઈ જતાં નથી. પ્રાણીમાત્રના અધિપતિ સર્વના પાલક સર્વના આધાર એ પરમાત્મા આ જગતની પૃથક્તા માટે સર્વને ધારી રહ્યા છે. (૯) જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કર્તા પરમાત્મા છે. (૧૦) જીવથી પરમાત્મા જુદા છે. તેવું શાસ્ત્રમાં લખાણ છે. (૧૧) એ મૂર્તિ દૂર રહેલી છે, સમીપમાં રહેલી છે. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે. એ મૂર્તિનું નામ વાસુદેવ છે અને મમતા રહિત ભક્તો એ મૂર્તિને જોઈ શકે છે. (૧૨) પરમાત્માના સ્વરૂપમાં માયાના સત્વાદિક ગુણો નથી. જો કોઈ શુદ્ધ પદાર્થ છે તેનાથી વધુમાં વધુ શુદ્ધ પરમાત્મા છે. એ જગતના આદિ પરમાત્મા મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. પરમાત્માનાં જે ગુણો છે તેને કોઈ પણ ઋષિ-મુનિઓ યથાર્થ કહી શકતા નથી. તે પરમાત્મા સગુણ છે. નિર્ગુણ છે. તેને જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય છે. સત્વાદિક માયિક ગુણોથી તે રહિત છે. (૧૩) તત્ત્વને જાણનારા પુરુષે પ્રકૃતિ અને જીવાત્માઓથી પર પરમાત્મા છે. એમ જાણવું અને આ જગત પરમાત્માનું પરાક્રમ છે એમ જાણવું. (૧૪) હું ક્ષર થકી અને અક્ષર થકી પણ ઉત્તમ છું. તેથી જ સમાજમાં અને વેદોમાં મને પુરુષોત્તમ કહે છે.

(૪) હવે “અવશેષ ઋતમ્” અર્થાત્ પરમાત્મા દિવ્ય પુરુષાકાર સત્ય સ્વરૂપે હંમેશા બ્રહ્મધામમાં વિરાજમાન છે. એ વિષયક પ્રમાણો ભાષ્યમાં નીચે મુજબ આપેલા છે :

(૧) તે પરમાત્મા જગતના કારણ છે. સર્જક છે અને અધિપતિ પણ છે. એ પરમાત્માનો જનક કોઈ નથી. તેનો નિયંતા પણ કોઈ નથી. જેટલા નિત્ય તત્ત્વો છે તેનું નિત્યત્વપૂરક તે પરમાત્મા

છે. ચેતન તત્ત્વોનું ચેતનત્વ તે પરમાત્મા છે. પોતે એકલો હોવા છતાં અનેકનાં સંકલ્પો પૂર્ણ કરે છે. (૨) ભૂતાદિક (અહંકાર) મહતત્ત્વમાં લય પામે છે. મહતતત્ત્વ અવ્યક્તમાં લય પામે છે. અવ્યક્ત અક્ષરમાં લય પામે છે. અક્ષર તમસમાં લય પામે છે. (અવ્યક્ત, અક્ષર અને તમસ આ ત્રણેય માયાની ઉત્તરોત્તર અવસ્થા જ છે.) અને તમસ્ પોતાથી પર જે અક્ષર પુરુષ તેમાં એક જેવું ભળીને રહે છે. (૩) મુક્ત પુરુષોનું ઐશ્વર્ય છે તે જગતના વ્યાપાર સિવાયનું છે. અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય આ ક્રિયા સિવાય જેટલું પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય છે તેટલું ઐશ્વર્ય પરમાત્માનાં ઉપાસક મુક્તો પ્રાપ્ત કરે છે. શાસ્ત્રમાં આવતા આ વિષયક પ્રકરણોથી તથા વાક્યોના સંનિધિથી આ વાત જાણી શકાય છે. (૪) પરાક્રમશાળી પરમાત્માએ પોતાના શરીરરૂપી જીવ દ્વારા પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. (૫) જગતના આદિ, મધ્ય અને અંતના દ્રષ્ટા પરમાત્મા છે. (૬) સૃષ્ટિ પહેલા કર્મ હતા નહિ એવી શંકા કરતા હો તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, સૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી જ છે અને વારંવાર તેનું સર્જન થયા જ કરે છે. આ વાત યુક્તિઓ અને શાસ્ત્રોના પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે. (૭) વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ બે પ્રકારની પ્રકૃતિ મેં જોઈ છે અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ બંને પરમાત્મામાં લય પામે છે. તે પરમાત્મા સર્વના આધાર છે. (૮) એક અદ્વિતીય પરમાત્મા સમગ્ર જગતના આધારભૂત છે અને પોતે પોતાને આધારે સ્થિર છે. (૧૮)

उदयमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।

तत उदगादनंत तव धाम शिरः परमम् पुनरिहयत् समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થ :- હે અનંત ! ઋષિઓએ દર્શાવેલા ઉપાસના માર્ગમાં સાર વસ્તુને છોડીને જે લોકો અસાર ગ્રહણ કરનારા છે તે લોકો માયાના ઉદરમાં રહેલા સગુણ દેવોની ઉપાસના કરે છે અને તેઓ તે દેવોને જ પામે છે અને અરુણ ઋષિના અનુયાયીઓ નાડીના માર્ગ દ્વારા હૃદયમાં રહેલા દહરાકાશની ઉપાસના કરે છે અને તે લોકો તે માર્ગ દ્વારા બ્રહ્મરંધ્રમાં થઈને તમારા પરમ ધામરૂપ ચિદાકાશમાં જાય છે. ચિદાકાશમાં ગયેલા તેઓ મૃત્યુના મુખમાં કે આ સંસારમાં ફરીવાર નથી આવતા. અર્થાત્ તેઓ જન્મ-મરણથી રહિત થાય છે. (૧૯)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આગળના શ્લોકમાં ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. હવે અહીંથી ત્રણ શ્લોક સુધીમાં ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાંથી બે પ્રકારની ઉપાસના પદ્ધતિનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ પ્રકારની ઉપાસના પદ્ધતિ સકામ ભક્તોની છે. સકામ ભક્તો સગુણ દેવોની ઉપાસના કરે છે. તેઓને આ શ્લોકમાં “કૂર્પદશ” કહ્યા છે. કૂર્પ એટલે ઈંટ, ઠીકરા કે કાચલીઓ કૂર્પદશ એટલે ઉત્તમ વસ્તુને છોડીને અસાર-તુચ્છ વસ્તુને ગ્રહણ કરનારા ભાષ્યકાર આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે, “જેમ રત્નોને મેળવવાની ઈચ્છા રાખનાર લોકોને રત્નોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન ન હોવાથી તેમને રત્ન જેવો તેજસ્વી ટુકડો મળે તેને રત્ન માનીને સાચવી રાખે છે. તેવી રીતે ઐશ્વર્યની આકાંક્ષા રાખનારા કેટલાંક ભક્તો પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખ્યા વિના માયાના ઉદરમાં વસતા અર્થાત્ બ્રહ્માંડના દેવોરૂપી રુદ્ર, ઈન્દ્ર વગેરે સગુણ દેવોની ઉપાસના કરે છે અને તેઓ તે દેવતાને જ પામે છે અને તે દેવો દ્વારા ઈચ્છિત ઐશ્વર્ય પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ એક પ્રકારના ઉપાસકોની વાત કહી.

બીજા પ્રકારની ઉપાસના પદ્ધતિ સમજાવે છે અને તે એ છે “દહરોપાસના” અરુણ ગોત્રના ધોમ્ય આરુણિના પુત્ર શ્વેતકેતુએ છાંદોગ્યોપનિષદમાં આ “દહરોપાસના”ની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. “દહરોપાસના” કરનારાઓની પદ્ધતિમાં ચિદાકાશ બ્રહ્મતેજ અથવા આત્મતેજની ઉપાસના છે. આ પ્રકારની ઉપાસના કરનારાઓ પોતાના હૃદયાકાશમાં વ્યાપ્ત ચિદાકાશમાં દ્રઢ સ્થિતિ કરીને સુષુપ્ત્તા નાડી દ્વારા બ્રહ્મરંધ્રમાં થઈને પરમાત્માના પરમધાનરૂપી ચિદાકાશમાં પહોંચે છે. આવી ઉપાસના કરનારો બ્રહ્મતેજની જ ઉપાસના કરતા હોવાથી તેઓ બ્રહ્મતેજમાં જ લીન થાય છે. તેઓને પરમાત્માની સાકારમૂર્તિની ઉપાસના નથી તેથી તેઓને પરમાત્માની મૂર્તિનું સુખ કે પરમાત્માનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે તેઓ પણ “કૂપર્દૂષ” અસત્ય વસ્તુઓને ગ્રહણ કરનારા છે. જો કે તેઓ જન્મ-મરણથી રહિત થાય છે. તેથી તેઓ કેવલ્યાર્થી કહેવાય છે. પરંતુ પરમાત્માનાં સત્ય સ્વરૂપને તો તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા જ નથી. મૂળ શ્લોકમાં આવેલ દહર શબ્દની વધારે સ્પષ્ટતા ભાષ્યકારે આ પ્રમાણે આપી છે.

“દહર” શબ્દ ચિદાકાશ એટલે કે બ્રહ્મતેજનો વાયક છે અને એ ચિદાકાશ - બ્રહ્મતેજ પ્રત્યેક જીવાત્માની અંદર રહીને તેના અંતર્યામી તરીકે કાર્ય કરે છે. આ ચિદાકાશ છે તે જગતસૃષ્ટિ, દિવ્યમૂર્તિ પરમાત્માનું નિરાકાર એવું બ્રહ્મતેજ છે. કેટલાક ઉપાસકો ગાયત્રી મંત્ર દ્વારા પરમાત્માના એ ભર્ગપરમ તેજરૂપ આ દહરચિદાકાશની જ ઉપાસના કરે છે. આવા ઉપાસકો એ તેજમાં રહેલા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ પરમાત્માની ઉપાસના કરતા નથી અને તેથી જ તેઓ પરમાત્માના શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

આ શ્લોક પરત્વેના પોતાના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં નિત્યાનંદ સ્વામી લખે છે કે, “શરીરની નાડીઓના પ્રસારણના (અર્થાત્ સર્વ નાડીઓના મૂળ સ્થાનરૂપ હૃદય સ્થાન) સ્થાનરૂપ હૃદય છે. એ હૃદયમાં વ્યાપીને રહેલું અને બ્રહ્માદિ ઈશ્વરોને વિષે અંતર્યામીરૂપે રહેલું તથા જીવાત્માઓને વિષે અંતર્યામીરૂપે રહેલું અને અતિશય સૂક્ષ્મ અને પરમાત્માના ઐશ્વર્યરૂપ એવું અક્ષર બ્રહ્મતેજ તેનું જ નામ દહર.

ઉપરની બંને વ્યાખ્યાનો સાર એ થયો કે, (૧) ચિદાકાશરૂપી બ્રહ્મતેજ વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે. (૨) એ બ્રહ્મતેજ દેવો અને જીવોના અંતર્યામીરૂપે રહીને કાર્ય કરે છે. (૩) એ બ્રહ્મતેજ શરીરના એક ભાગરૂપ હૃદયમાં પણ વ્યાપ્ત છે અને હૃદયમાંથી સુષુપ્ત્તા નાડી દ્વારા બ્રહ્મરંધ્રમાં થઈને બ્રહ્માંડમાં તથા બ્રહ્માંડની બહાર પરમાત્માના પરમધામ સુધી એ ચિદાકાશનો સંબંધ છે.

હવે વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભાષ્યકારે “હૃદય” શબ્દને બે પ્રકારે સમજાવ્યો છે. તે જોઈએ.

હૃદયમ્ તેનો પદચ્છેદ કરીને ભાષ્યકાર સમજાવે છે કે, હૃ + અયમ્, અયતે ઈતિ અયમ્ અર્થાત્ હૃદય તરફ ગતિ કરે તેનું નામ હૃદય. હૃદયમાં વ્યાપીને રહેલ ચિદાકાશ - બ્રહ્મતેજ - દહર.

હવે એ જ શબ્દને બીજી રીતે સમજાવતા લખે છે કે, હૃદય શબ્દ દ્વારા એ અર્થ સમજવાનો છે કે, હૃદયમાં રહેલો. ચિદાકાશ - બ્રહ્મતેજ - દહર. આ અર્થની પુષ્ટિ માટે ભાષ્યકારે તાત્પર્યાત્, તાચ્છબ્દમ્ એ યુક્તિનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. તેનો ભાવ એ છે કે, એક વસ્તુમાં કોઈ બીજી વસ્તુ રહી હોય તો તે વસ્તુથી તે વસ્તુને બતાવવી.

આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં ભાષ્યકારે નીચે મુજબ પ્રમાણો આપ્યા છે.

(૧) હે ભગવન્ ! આપ જ અમારું જીવન છો. છતાં પણ અમારી બુદ્ધિ અસાર વસ્તુમાં મોહ પામીને ભમે છે. (“કૂપર્દૂશ” માટેનું આ પ્રમાણ છે.)

(૨) દહરોપાસના માટેનાં પ્રમાણો :

(૧) આ હૃદયમાં દહરાકાશ છે તે ચિદાકાશમાં જે સ્વરૂપે છે તેને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો તેને જાણવા પ્રયત્ન કરવો. (૨) હૃદયમાંથી એકસો ને એક નાડી નીકળે છે. તેમાંથી એક નાડી મસ્તક તરફ જાય છે. આ નાડી દ્વારા ઉર્ધ્વગતિ પામેલો માણસ અમૃતતત્ત્વને પામે છે. (૩) (શરીરરૂપી) વિશ્વનો અભિમાની જીવાત્મા આ નાડી દ્વારા ઉર્ધ્વગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૯)

સ્વકૃતવિચિત્રયોનિષુ વિશન્નિવ હેતુતયા તરતમતશ્ચકારસ્યનલવત્ સ્વકૃતાનુકૃતિઃ ।

અથ વિતયાસ્વમુષ્વક્તિથં તવ ધામસમમ્ વિરજધિયોઽન્વયન્ત્યભિવિપળ્યવ એકરસમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ : જીવોને પોતપોતાના કર્મને અનુસારે પરમાત્મા વિવિધ શરીરો ધારણ કરો છે. તેમાં પરમાત્મા જાણે કે, કારણરૂપે રહ્યા હોય તેમ જણાય છે. અગ્નિ જેમ કાષ્ટના પ્રમાણમાં નાના-મોટો જણાય છે. તેમ તમે પણ જીવોએ પોતાના કર્મ પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરેલા દેહોમાં અંતર્યામીરૂપ રહ્યા હો તેમ જણાઓ છો અને જીવોના શરીર નાશ પામે ત્યારે નિર્મળ બુદ્ધિવાળા અને કર્મફળ રહિત બનેલા દહરોપાસકો માત્ર આનંદ રસવાળા તમારા ધામ ચિદાકાશની સાથે જોડાય છે.

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આ શ્લોકમાં પણ દહરોપાસકો કઈ રીતે ચિદાકાશને પામે છે તે પ્રકારાન્તરથી જણાવ્યું છે.

જીવાત્માના કર્મોને અનુસારે તેને પરમાત્મા વિવિધ શરીરો આપે છે. આ શરીરધારી જીવાત્માઓમાં સમગ્રના કારણરૂપે પરમાત્મા રહ્યા હોય તેમ જણાય છે. અહીં શ્લોકમાં વિશન્ ક્રિયાપદ સાથે ઈવ શબ્દ હેતુપૂર્વક પ્રયોજાયેલ છે. ઈવ શબ્દ દ્વારા ગ્રંથકાર એમ સમજાવવા માગે છે કે, પરમાત્મા પોતે જુદા સ્વરૂપે પોતાના અક્ષરધામમાં તો રહે જ છે અને ઉપરાંતમાં જીવાત્માઓમાં અને તેના દેહોમાં પણ બ્રહ્મતેજરૂપી પોતાની અંતર્યામી શક્તિથી વ્યાપીને રહે છે. શરીરોમાં પરમાત્મા વ્યાપીને રહે છે. તે કેવી રીતે રહે છે તે સમજાવવા માટે એક સુંદર દૃષ્ટાંત વડે સ્પષ્ટતા પણ કરી છે. અગ્નિ કાષ્ટમાં વ્યાપીને રહે છે. એ રીતે જીવ વિશિષ્ટ દેહોમાં પરમાત્મા વ્યાપીને રહે છે. અગ્નિ સર્વત્ર એક સરખો જ પ્રકાશમાન છે તે સ્વરૂપ અને સ્વભાવે નાનો-મોટો થતો નથી. પરંતુ અગ્નિને રહેવાનું સ્થાન જે કાષ્ટ વગેરે છે તે સ્થાન જેવી આકૃતિવાળું અથવા નાનું કે મોટું હોય. તેને આકારે અગ્નિનો આકાર અને પ્રકાશ જણાય છે. તેમ પરમાત્મા પણ સ્વરૂપ અને સ્વભાવે એક સરખા જ છે. પરંતુ જીવાત્માઓના જેવા શરીરો હોય તેમાં તે તે પરમાત્મા શરીર પ્રમાણે પરમાત્મા ન્યૂન-અધિક ભાવે પોતાની ચિદાકાશ શક્તિ દ્વારા જણાય છે. જીવાત્મા અને અંતર્યામી દહરાકાશ બંને અવિનાશી તત્ત્વ છે. જ્યારે શરીર છે તે નાશવંત છે. તો પછી શરીર નાશ પામે ત્યારે જીવાત્મા અને દહરાકાશની શી ગતિ છે ? તેનો ઉત્તર અહીં આપે છે કે, શરીર નાશ થયા પછી જીવાત્માનો નાશ થતો નથી અને વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા નિર્વાસનિક એવા જીવાત્માઓ દહરોપાસના કરીને પરમાત્માના તેજરૂપ બ્રહ્મતેજને પામે છે અને તે માત્ર બ્રહ્મતેજના સુખનો અનુભવ કરે છે.

વિરજધિય અને અભિવિપણ્ય આ બે પદનો ભાષ્યકાર અન્ય અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવે છે.

પ્રત્યેક જીવાત્મા પોતાના જ્ઞાનગુણથી કે જ્ઞાન ધર્મથી એક સરખા જ છે. પરંતુ જે જીવાત્મા માયિક ગુણોથી રહિત થાય અને નિર્વાસનિક બનીને વિશુદ્ધ થયેલો જીવાત્મા જ પરમાત્માના તેજરૂપ બ્રહ્મધામને પામે છે. આવું વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા કર્મફળ રહિત ભગવત્ ભક્તોનું માનવું છે.

આ શ્લોકમાં આવેલ “સમ” શબ્દને સુંદર રીતે સમજાવતાં નિત્યાનંદ સ્વામી લખે છે કે, બ્રહ્મતેજરૂપી દહરાકાશ જીવાત્માઓનું અંતર્યામી છે અને તે પ્રત્યેક જીવાત્માને કર્મફળ આપે છે. તે કાર્યમાં તે બરાબર સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે. તેમાં ક્યારેય વિષમ દૃષ્ટિ આવતી જ નથી. અર્થાત્ જીવાત્માને જે પ્રકારના કર્મફળ જે સમયે આપવાના હોય તે સમયે તે પ્રકારે અને તેટલા જ પ્રમાણમાં તે કર્મફળ આપે છે. તેમાં તે કોઈ પ્રત્યે વિષમ દૃષ્ટિ કરતું જ નથી. આ અર્થ માટે જ “તવ ધામ સસમ્” આવો અન્વય કરીને અર્થ કરેલ છે. આ વ્યાખ્યાનો સારાંશ એ છે કે, બ્રહ્મતેજ અંતર્યામીરૂપે દરેકમાં રહેલ છે તે સર્વને એકસરખી રીતે સર્વને કર્મફળ આપે છે. દહરોપાસક એ બ્રહ્મતેજને પામે છે. આ દહરોપાસક કેવલ્યાર્થી અથવા કેવલ્યમુક્ત કહેવાય છે.

ભાષ્યકારે આપેલા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે :

(૧) જેમ એક અગ્નિ બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને રૂપવાન પદાર્થોમાં પોતે પ્રતિરૂપે થયેલ છે. તેમ સર્વભૂતોના અંતર્યામી પરમાત્મા આ સૃષ્ટિમાં દરેક સૃષ્ટિમાં પ્રતિરૂપે જણાય છે અને બહાર પણ જણાય છે. (૨) પોતાના કર્મને અનુરૂપ શરીરવાળા જીવોને કર્મફળ આપવા માટે તેના અંતર્યામીરૂપે થઈને તે રૂપે હું થાઉં એમ નક્કી કરીને એ પ્રકારે એ થયા આવો અર્થ “एकोઽહંબહુસ્યામ્” શ્રુતિનો સમજવો.

સાંપ્રદાયિક પ્રમાણો :

(૧) અંતર્યામીપણે કરીને જીવ, ઈશ્વરને વિશે વ્યાપક એવું જે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું બ્રહ્મરૂપ તેજ તે નિરાકાર છે. તો પણ જીવ ઈશ્વર સર્વને તેમના કર્મને અનુસારી યથાયોગ્યપણે કર્મના ફળને દેવાને વિષે નિયંતાપણું છે તે સાકારની પેઠે નિયંતારૂપ ક્રિયાને કરે છે. (ગ.પ્ર.પ્ર.વ. ૪૫) (૨) ભગવાનને નિરાકાર જાણીને ધ્યાન ઉપાસના કરે છે તે તો બ્રહ્મ સુષુપ્તિને (બ્રહ્મતેજને) વિષે લીન થાય છે તો પાછો કોઈ દિવસ નિસરતો નથી અને ભગવાન થકી કોઈ ઐશ્વર્યને પામતોપણ નથી. (ગ.પ્ર.પ્ર.વ. ૬૪) (૩) હૃદયને વિષે રહીને જે સુષુપ્તના નાડી તેનું અંત જે બ્રહ્મરંધ્ર તેને જ્યારે પામે ત્યારે શિશુમાર ચક્રને વિશે રહી જે વૈશ્વાનર નામે અગ્નિ-અભિમાની દેવતા તેને પામે છે. ત્યારે બ્રહ્મરંધ્રથી લઈને પ્રકૃતિ પુરુષ સુધી એક તેજનો માર્ગ સળંગ રહ્યો છે. તેને દેખે છે. (ગ.પ્ર.પ્ર.વ. ૬૫) (આ તેજનો માર્ગ એ જ ચિદાકાશ, એ જ દહર અને એ જ બ્રહ્મતેજ જાણવું) અને સર્વાધાર એવો જે ચિદાકાશ તેને આકારે જેની દૃષ્ટિ વર્તતી હોય તેને દહરવિદ્યા કહીએ. (ગ.પ્ર.પ્ર.વ. ૪૬)

સ્વકૃત પુરેષ્વમીષ્વબહિરન્તર સંવરણમ્ તવ પુરુષં વદન્ત્યઃખિલશક્તિધૃતોઽશકૃતમ્ ।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेंऽधिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન્ મહાપુરુષ દ્વારા માયા વડે આપે રચેલા આ (સૃષ્ટિરૂપ) શરીરોમાં (વ્યાપીને રહેલા) અક્ષરપુરુષ બાહ્ય કે આંતરિક આવરણોથી મુક્ત છે. તમારી ઉપાસના કરીને એ

અક્ષરપુરુષને આવું થોડું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તમે તો સમગ્ર ઐશ્વર્યને ધારણ કરનારા છો. આ પ્રકારે (ઉપર જણાવેલ ત્રિવિધ ઉપાસનાની સિદ્ધિનો) વિચાર કરીને તમારા સ્વરૂપમાં દૃઢ વિશ્વાસવાળા જ્ઞાની ભક્તો આ લોકમાં જન્મ-મરણને નાશ કરવા માટે અને વૈદિક કર્મોના શાશ્વતકાળને આપનારા તમારા ચરણારવિંદની ઉપાસના કરે છે.

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : પરમાત્માના સાકાર શુદ્ધ સ્વરૂપના ઉપાસક ભક્તોની વાત આ શ્લોકમાં કહી છે. “કવચઃ” અર્થાત્ મહાત્મ્ય જ્ઞાન સહિત પરમાત્માના શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના-ભક્તિ કરનારા જ્ઞાનીઓ પરબ્રહ્મના ચરણકમળની નિષ્કામ ભાવે સતત ઉપાસના કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાં દૃઢ વિશ્વાસવાળા આ ઉપાસકો વૈદિક કર્મના શાશ્વત ફળ સ્વરૂપ પરમાત્માના શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપને પામે છે અને જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ મેળવે છે. શ્લોકમાં આવેલ “સ્વકૃત પુરેષુ અમીષુ” આ પદ ભાષ્યકાર નીચે મુજબ સમજાવે છે. પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા અને ભગવાનના શરીરરૂપ અક્ષરપુરુષ ભગવાનની આજ્ઞા વડે અને ભગવાનના ઐશ્વર્ય પ્રતાપથી જીવો અને ઈશ્વરોના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શરીરોનું સર્જન માયા દ્વારા કરે છે અને જીવો અને ઈશ્વરો પોતપોતાના શરીરોમાં બદ્ધ છે. આ અક્ષરપુરુષ જીવો અને ઈશ્વરોનાં અંતર્યામી છે. તેઓના શરીરોમાં પણ વ્યાપક છે અને બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર પણ એ અક્ષરપુરુષ સર્વત્ર વ્યાપક છે. સૃષ્ટિ સર્જન જીવો અને ઈશ્વરોનું અંતર્યામીત્વ અને બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર વ્યાપવું આ બધું કાર્ય કરવા છતાં એ અક્ષરપુરુષ કોઈ પ્રકારના બંધનમાં બંધાતા નથી, તેમજ તેને કોઈ આવરણ નડતું નથી અને આવું મોટું કાર્ય કરવા છતાં પણ તેને પાપ પુણ્ય લાગતા નથી કારણ કે તે અક્ષરપુરુષ ભગવાનની આજ્ઞાથી જ આ કાર્ય કરે છે. આ કાર્યમાં તે પ્રકૃતિનું નિયમન માત્ર કરે છે અને તે પ્રકૃતિનો માત્ર દૃષ્ટા જ છે. પ્રકૃતિથી અલિપ્ત રહીને કામ કરે છે. અક્ષરપુરુષ ભગવાનનું શરીર છે. તે નિર્ગુણ છે, નિર્બંધ છે અને સાકાર છે. ભાષ્યકાર કહે છે કે, અહીં તો આ એક જ અક્ષરપુરુષની વાત કહી છે. બાકી તો આવા અક્ષરપુરુષો ઘણા છે. વિશ્વમાં અનેક બ્રહ્માંડો છે. એ જ રીતે પ્રત્યેક બ્રહ્માંડ માટે તેનો નિયામક એક-એક અક્ષરપુરુષ છે. આ રીતે અસંખ્ય સૃષ્ટિના અસંખ્ય અક્ષરપુરુષો પણ છે. આ બાબતના પ્રમાણો શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ઘૃત કરીને ભાષ્યકારે આપેલા છે.

હવે અંશકૃતમ્ એ શબ્દ ભાષ્યકાર સમજાવે છે. પરમાત્માના થોડા જ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરનારા અક્ષરપુરુષ એમ અંશકૃત શબ્દનો અર્થ સમજવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અક્ષરપુરુષે પરમાત્માના શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરી અને તેથી તેના પર કૃપા કરીને પરમાત્માએ તેને થોડું ઐશ્વર્ય આપ્યું છે. આથી જ તેને અંશકૃત કહેલ છે. પરમાત્માની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા ઐશ્વર્ય વડે જ તે આવું મોટું કાર્ય કરે છે અને નિર્બંધ રહી શકે છે.

શ્લોકમાં આવેલ અખિલ શક્તિ ધૃત એ પદનો અર્થ ભાષ્યકાર આ રીતે સમજાવે છે. બદ્ધજીવો, ઈશ્વરો, પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા અને અસંખ્ય સૃષ્ટિના સર્જકો એવા અક્ષરપુરુષો તથા તમારું અક્ષરધામ તથા એ ધામમાં રહેલા મુક્તો. આ બધાને તમે શક્તિ આપનારા છો. આ જ શબ્દને ભાષ્યકારે બીજી રીતે પણ સમજાવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે ઉપર ગણાવેલ તત્ત્વોરૂપી સ્વતંત્ર શક્તિઓને તમે ધારણ કરો છો. અર્થાત્ આ બધાનું ધારણ, નિયમન કરવાની તમારી વિશાળ શક્તિ છે.

હવે શ્લોકમાં આવેલ “નૃગતિં વિવિચ્ચ” એ પદની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર સમજાવે છે કે, (૧) સગુણદેવોના ઉપાસકો (૨) દહરોપાસકો (૩) પરબ્રહ્મના શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપના ઉપાસકો આમ ત્રણેય પ્રકારનાં ઉપાસકો જે સિદ્ધિ મેળવે છે તેનો વિચાર કરીને જે જ્ઞાની ભક્તિ છે તે નિષ્કામભાવથી તમારા ચરણની ઉપાસના કરે છે.

હવે શ્લોકમાં આવેલા “નિગમા વપનમ્” એ શબ્દ સમજાવે છે કે, (૧) નિગમ એટલે વેદો અને વેદના મંત્રદેષ્ટા ઋષિઓ. આવપનમ્ = ક્ષેત્ર કે સ્થાનમ્, અભવમ્ = જન્મ-મરણ ટાળનાર. સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ અપાવનાર અર્થાત્ ભગવાનનું ચરણારવિંદ છે. ત વેદોમાં કહેલા સત્કર્મોનું ફળ અર્પણ કરવાના સ્થાનરૂપ છે. સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ અપાવનાર છે અને શાશ્વત સુખ આપનાર પણ ભગવાનનું ચરણારવિંદ છે. અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જ્ઞાની ભક્તો મહાત્મ્યપૂર્વક પરમાત્માના શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપની દાસ ભાવે સેવા કરે છે ને સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. અહીં ભાષ્યકારે એક શંકા ઉઠાવી છે અને તે વાસ્તવિક પણ છે. તે શંકા આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમના શ્લોકોમાં એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે, સર્વ સૃષ્ટિના અંતર્યામીરૂપ, અવયવ રહિત, પ્રકાશરૂપ, અક્ષરબ્રહ્મ છે. જેને ચિદાકાશ, દહરાકાશ અને બ્રહ્મતેજ પણ કહે છે. જે દહરોપાસક કેવલ્યાર્થીઓ જે છે તે આવા અક્ષર બ્રહ્મતેજને પામે છે.

હવે આ શ્લોકમાં એમ દર્શાવવામાં આવ્યું કે અક્ષરપુરુષ છે તે સર્વ સૃષ્ટિની અંદર અને બહાર રહેલ છે. તે પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા છે, પુરુષોત્તમના અંશરૂપ છે અને સાકાર છે. આથી તે પરસ્પર વિરોધી એવા બે પ્રકારે અક્ષરનું વર્ણન થયું. એક તો નિરાકાર અને બીજું સાકાર. તો આ બે સ્વરૂપમાં અક્ષરનું સત્ય સ્વરૂપ કયું સમજવું ? તેવી શંકા જરૂર થાય જ.

આ શંકાનું સમાધાન આપતા ભાષ્યકાર જણાવે છે કે, શાસ્ત્રોમાં અક્ષરના સાકાર અને નિરાકાર એમ બે સ્વરૂપોનું વર્ણન વાંચવા મળે છે માટે બંને સ્વરૂપો સત્ય જ છે. અને તેના પ્રમાણો પણ ભાષ્યકારે આપેલા છે તે પ્રમાણો નીચે મુજબ છે.

(૧) પરમાત્મા વાસુદેવે અક્ષરપુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છા કરી. પુરુષ દ્વારા કાળની પ્રવૃત્તિ થઈ પુરુષે પ્રકૃતિ સામું જોયું અને પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ થયો. (૨) પોતાના શરીરભૂત અક્ષરપુરુષ દ્વારા પરમાત્માએ પોતાના સામર્થ્યની પ્રવૃત્તિ માયામાં કરી. (૩) સ્વયંજયોતિ પ્રકૃતિથી પર નિર્ગુણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અનાદિ અક્ષરપુરુષ છે. તેનાથી આ વિશ્વ ભરપૂર છે. (૪) વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ બે પ્રકૃતિનું વર્ણન મેં કર્યું તે બે પ્રકૃતિઓ તથા પુરુષ એ ત્રણેય અનાદિ છે. (૫) હે ભગવન્ ! અક્ષરપુરુષ તમારા દ્વારા સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને માયામાં સામર્થ્ય મૂકે છે અને તે માયા દ્વારા સફળ અને શક્તિશાળી મહત્તત્ત્વ થાય છે એમ મુનિઓ કહે છે. (૬) પરમાત્મા પુરુષોત્તમ સર્વના આધાર છે. (૭) હે ગાર્ગી ! તે અક્ષરના શાસનથી પૃથ્વી તથા આંતરિક્ષ સ્થિર રહ્યા છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર અક્ષરની વિધારણશક્તિથી (ગુરુત્વાકર્ષણથી) આકાશમાં સ્થિત છે. (૮) નારદમુનિ એક વખત શ્વેતદ્વીપમાં ગયા એ ધામમાં તેણે ઘણા અક્ષરપુરુષો જોયા એ બધા ત્યાં વાસુદેવ નારાયણની સેવા કરે છે. અક્ષરપુરુષોને કાળ અને માયાનો ભય નથી. સૃષ્ટિનો પ્રલય થશે ત્યારે તે બધા અક્ષરધામમાં જઈને રહેશે. તે બધા અતીન્દ્રિય અને પાપ રહિત છે. સ્થિર નેત્રથી વાસુદેવનું દર્શન કરે છે. તેમના શરીરો સુગંધવાળા

છે. કેટલાક દ્વિભુજ છે, કેટલાક ચતુર્ભુજ છે. કેટલાકના શરીરો મેઘની સમાન શ્યામ છે. તેમના નેત્રો કમળ સમાન છે. તેમના દરેક અવયવો સપ્રમાણ છે. તેમના શરીર, રૂપ, અવયવો એ સર્વે દિવ્ય છે, સુદૃઢ છે, તેઓ કિશોર અવસ્થાવાળા છે, તેઓ મસ્તકના કેશ છૂટા રાખે છે, તેમની વેશભૂષા મન અને નયનને ગમે તેવા છે. તેઓ છ ઉર્મિઓથી રહિત છે. તેમના હાથ અને પગમાં કમળના ચિહ્નો છે. તેઓ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છે, શ્વેતવસ્ત્રધારી તેઓના દર્શન કરવાનું મન થાય તેવા તે મુક્તો ભગવાનના ધ્યાન પરાયણ સતત રહે છે. તેનાથી મૃત્યુ પણ ભય પામે છે. (સ્કંધપુરાણ) (૮) આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સમાન ગુણને પામેલા અક્ષરપુરુષોને સૃષ્ટિ થાય ત્યારે જન્મ લેવાની જરૂર હોતી નથી તેમજ પ્રલય થાય ત્યારે તેઓને કોઈ કષ્ટ હોતું નથી. (૧૦) જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલા મારા ભાવને પામેલા ઘણા પુરુષો છે. ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓના અધિષ્ઠાતા અક્ષરપુરુષો ઘણા છે. એ બાબત મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મમાં નારાયણીય આખ્યાનમાં વિસ્તારથી કહેલ છે. (જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જાણી લેવું) (૧૧) પરમાત્માના ધામરૂપી અક્ષરનું સ્વરૂપ સત્ય છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અનંત છે, પૂર્ણ છે, અખંડ છે, તે અક્ષર વાસુદેવ ભગવાનને રહેવાનું સ્થાન છે. એ અક્ષર મૂર્ત સ્વરૂપે (સાકાર) છે અને અમૂર્ત (નિરાકાર) પણ છે. (૧૨) આદિ અને અંતથી રહિત નિર્ગુણ કેવલ્યસ્વરૂપ સર્વત્ર ભરપૂર વિશુદ્ધ પ્રત્યક્જ્ઞાન પ્રકાશરૂપી, સત્ય અક્ષરનું સ્વરૂપ છે. (૧૩) અક્ષરનું સ્વરૂપ કરોડો સૂર્યના જેવું તેજસ્વી છે. એકજ સમયે સર્વત્ર વ્યાપીને રહે છે. એ તેજ અલૌકિક છે. અત્યંત શ્વેત છે, હે મુનિ ! તેને દિવ્ય મહાતેજ પણ કહે છે. અક્ષરબ્રહ્મનું તે તેજ દિશાઓમાં ચારે તરફ ઊંચે આકાશમાં અને નીચે પાતાળમાં એમ સર્વત્ર વ્યાપક છે તે સત્ચિત અને આનંદમય છે. તેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ અને તેના કાર્યો તથા મનુષ્યના શરીરો ષટ્ચક્ર આદિક સર્વમાં તે બ્રહ્મતેજ વ્યાપીને રહે છે. વાસુદેવ ભગવાનની ઉપાસના કરનારા ભક્તો યોગ દ્વારા સિદ્ધિ મેળવીને પોતાના હૃદયમાં રહેલ સુષુપ્ત દ્વારા બ્રહ્મતેજમાં ગતિ કરીને બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને ભગવત્કૃપાથી તે બ્રહ્મતેજને તથા તે તેજમાં રહેલી ભગવાનની મૂર્તિને પણ જુએ છે અને તેને પામે છે. તે બ્રહ્મતેજના પ્રકાશથી સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ તે બધા પ્રકાશવાળા થાય છે અને આ જગત પણ એ બ્રહ્મતેજના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત છે અને એ અક્ષરબ્રહ્મ તો સ્વયં પ્રકાશિત છે. તેથી તે બીજાના પ્રકાશની જરૂર નથી. પોતે અમૃતમય છે. ભગવાનના ઉપાસક સાત્વત ભક્તો તેને ભગવાનને રહેવાનું બ્રહ્મધામ કહે છે.

ત્રણ પ્રકારનાં ઉપાસકો અને તેઓને જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે વિષયક પ્રમાણો આ મુજબ છે.

૧. દેવોનું પૂજન કરનારા દેવોને, પિતૃઓનું પૂજન કરનારા પિતૃઓને, ભૂતોનું પૂજન કરનારા ભૂતોને પામે છે અને મારી ભક્તિ કરનારા મને પામે છે.

૨. સર્વત્ર વ્યાપક, અચિન્ત્ય કુટસ્થ, સ્થિર, નિત્ય, અવ્યક્ત વગેરે શબ્દો વડે પણ યથાર્થ ઓળખાવી ન શકાય તેવા મારા ધામરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરનારા અને સર્વ ભૂતપ્રાણીના હિતમાં સતત ક્રિયાશીલ અને સમગ્ર ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, સર્વમાં સમભાવ રાખનાર, એવા દહરોપાસકો મારા સ્વરૂપભૂત તે અક્ષરને પામે છે. ઈન્દ્રિયોથી નિહાળી ન શકતા એ મારા અક્ષરસ્વરૂપની ઉપાસના કરનારાઓને અતિ કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. અને કષ્ટતાપૂર્વક ચિત્તને તે સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવું પડે છે. ચિત્ત સ્થિર થાય તોપણ તે ઉપાસનાની સિદ્ધિ મહામહેનતે પ્રાપ્ત થાય છે. મારા શુદ્ધ સાકાર સ્વરૂપમાં મનને રાખીને મારી મૂર્તિમાં નિત્ય સંલગ્ન રહેનાર મારા સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખનાર મારા

ભક્તને મેં શ્રેષ્ઠ માનેલ છે. હે અર્જુન ! સર્વ રીતે મારા સ્વરૂપ પરાયણ સર્વ કર્મ મને અર્પણ કરનારા અનન્ય ભક્તિયોગથી મારું ધ્યાન કરનારા મારી સાક્ષાત્ ઉપાસના કરનાર મારા પ્રેમી ભક્તનો હું સંસારથી તત્કાળ ઉદ્ધાર કરું છું.

દુરવગમાત્મતત્ત્વનિગમાય તદાત્તતનોશ્ચરિતમહામૃતબ્ધિપરિવર્તપરિશ્રમણાઃ ।

ન પરિલભન્તિ કેચિદપવર્ગમપીશ્વર તે ચરણસરોજહંસકુલસઙ્ગવિસૃષ્ટગૃહાઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ : મુશ્કેલીથી જાણી શકાય એવા તમારા સ્વરૂપને ઓળખાવવા માટે તમે પોતે જ દિવ્ય દેહનો સંકોચ કરીને માનવ શરીર ધારણ કરો છો. અવતાર ધારણ કરીને તમે જે ચરિત્રો કરો છો તે તમારા ચરિત્રરૂપી અગાધ અમૃત સાગરમાં સ્નાન કરીને અર્થાત્ ચરિત્રોનું શ્રવણ કીર્તન કરીને જેના સંતાપો દૂર થયા છે એવા કેટલાક ભક્તો તે મોક્ષને પણ ઈચ્છતા નથી. પરંતુ હે ઈશ્વર ! તેઓ તો તમારા ચરણકમળને વિષે હંસ સમૂહ જેવી વૃત્તિ રાખીને ગૃહોનો પણ ત્યાગ કરે છે. અર્થાત્ તમારા ચરણની સેવા જ કરે છે. (૨૨)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : કદાચ કોઈ એવી શંકા કરે કે, માયામાં બદ્ધ અને અલ્પજ્ઞ જીવાત્માઓ માયાથી પર બ્રહ્મધામ નિવાસી પરમાત્માની ઉપાસના કઈ રીતે કરી શકે ? આ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકમાં આપ્યું છે. શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે, પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવું અતિ મુશ્કેલ છે. પરંતુ પરમાત્મા અતિ દયાળુ છે. જીવો પરમાત્માનું સ્વરૂપ યથાર્થ ઓળખી શકે તે માટે પરમાત્મા દિવ્ય સ્વરૂપે અવતાર ધારણ કરે છે. સાથોસાથ પોતાના ધામમાં પણ રહેલા જ હોય છે અને જીવોને અનુકૂળતા આવે તે રીતે પરમાત્મા ચરિત્રો કરે છે. અવતારી પરમાત્માના તે સ્વરૂપમાં દિવ્યગુણો, ઐશ્વર્યો તે બધું હોય જ છે. પરંતુ પરમાત્મા એ સર્વનો સંકોચ કરીને જ જીવાત્માઓ સાથે પરમાત્મા રહે છે. આથી જીવાત્માઓ પરમાત્માને સરળતાથી જાણી શકે છે. તેની સેવા કરી શકે છે અને આ પરમાત્મા છે એવો નિશ્ચય પણ કરી શકે છે. આ રીતે ઈશ્વર કૃપાથી જ ઈશ્વરને ઓળખી શકાય છે. પ્રત્યક્ષ રહેલા પરમાત્માને ઓળખીને તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જીવાત્મા સ્નેહ કરે. એ પરમાત્માના ચરિત્રોને અમૃતતુલ્ય માનીને સ્નેહપૂર્વક તે ચરિત્રોનું શ્રવણ કીર્તન કરે અને ભગવત્ ચરિત્રોમાં તલ્લીન થઈને સંસારના દુઃખો ભૂલી જાય છે. આવા કેટલાક ભક્તો તો જેમ હંસો કમળમાં પ્રીતિ કરે છે તે રીતે ભક્તો પણ ભગવાનના ચરણકમળમાં દૃઢ પ્રીતિ કરે છે અને ભગવાનના ચરણકમળની સેવાના સુખ સિવાય તેઓ મોક્ષ પણ નથી ઈચ્છતા કેવળ ભગવાનના ચરણની સેવા જ ઈચ્છે છે. ભાષ્યકારે બીજા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે તે આ મુજબ છે.

“મુમુક્ષો જીવો ભગવદ્ ભક્ત સંતોનો સમાગમ કરીને તેના સત્ય વચનોમાં વિશ્વાસયુક્ત બને છે અને સંસાર સુખનો ત્યાગ કરે છે. ઘર કુટુંબનો ત્યાગ કરીને સંતો સાથે રહે છે. અને સત્પુરુષોના ઉપદેશથી તમારા સ્વરૂપને ઓળખીને તમારા ચરિત્રરૂપી અમૃતમાં એવા તરબોળ થાય છે કે તેઓ મોક્ષને પણ ઈચ્છતા નથી કેવળ તમારી કથા વાર્તાનું શ્રવણ-મનન કરીને તેઓ જીવન વ્યતીત કરે છે.” આ બાબતમાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ભગવદ્ ગુણાનુવાદ કરનારા મુમુક્ષુઓને દેવતાઓ પણ વંદન કરે છે. (૨૨)

ત્વદનુપથં કુલાયમિદમાત્મ સુહૃત્પ્રિયવ ઋરતિ તથોન્મુખે ત્વયિહિતે પ્રિયઆત્મનિ ચ ।

ન ભત રમન્ત્યહો અસદુપાસનયાત્મહનો યદનુશયા ભ્રમન્ત્યુરુભયે કુશરીરભૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ :- મિત્ર પ્રિય સગાં-સંબંધી વગેરે આપણા હિતકારી સર્વે પ્રેરણા કર્યા વિના જ આપણું હિત કરે છે. એ જ રીતે આ આપણું શરીર છે તે પણ આપણને સ્વાધીન રહીને આપણી મરજી મુજબ જ અતિ અનુકૂળ રહીને કામ કરે છે. છતાં પણ અરેરે ! કેટલાક આત્મઘાતીઓ એવા છે કે, અસત્પુરુષોના સંગને કારણે પરમ હિતકારક પ્રિય પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેની ઉપાસના કરતા નથી. હે ભગવન ! વાસનામય હૃદયવાળા આ લોકો કનિષ્ઠ દેહો પામીને સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે.

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : પરમાત્મા જીવોના કલ્યાણ માટે આ લોકમાં અવતાર ધારણ કરીને આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જીવોનું હિત થાય તે રીતે વર્તે છે, જીવોને ઉપદેશ આપે છે અને બુદ્ધિમાં પ્રેરણા પણ કરે છે. આ રીતે પરમાત્મા અવતાર ધારીને જીવને અનુકૂળ થાય તેવી ક્રિયા કરે છે એ જ રીતે આપણો દેહ છે તે પણ ઘણા પ્રકારે આપણને સ્વાધીન પણે વર્તે છે. તેથી આ દેહ વડે ખરેખર ઈશ્વર ભક્તિ પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે, કેટલાક જીવો અસત્પુરુષોના સમાગમથી અને અસત્શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી અસત્ય શરીરમાં આસક્તિ રાખીને તે શરીરનું પાલન પોષણ કરવામાં જ આ શરીરનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી તેઓ ખરેખર આત્મઘાતી જ છે. કારણ કે પોતાના મોક્ષ માટે તેઓ પોતાના શરીરનો ઉપયોગ કરતા નથી. ભાષ્યકાર જણાવે છે કે, અસત્પુરુષોને સંગને કારણે કુકર્મો થાય છે. કુવાસના વધે છે. પરિણામે જીવાત્મા સંસારરૂપી કૂવામાં પડે છે. પશુ-પક્ષી વગેરે કનિષ્ઠ શરીરોમાં જન્મ આવે છે અને સંસારમાં ભટકવું પડે છે. આગળના શ્લોકમાં સત્સંગના સદ્ગુણો કહ્યા છે અને આ શ્લોકમાં અસત્પુરુષોના દુર્ગુણોના પ્રભાવ કહ્યા છે.

આ શ્લોક માટે ભાષ્યકારે આ પ્રમાણે આપ્યા છે : (૧) પરમાત્માના બગીચારૂપી આ સંસારને સહુ જુએ છે પરંતુ પરમાત્માને કોઈ જોતું નથી. (૨) અમારી અંદર જે પરમતત્ત્વ છે તેને અમે જાણી શકતા નથી. (૨૩)

નિભૃતમરુન્મનોઽક્ષદઢયોગયુજો હૃદિ યન્મુનય ઉપાસતે તદરયોઽપિ યયુઃ સ્મરણાત્ ।

સ્ત્રિય ડરગેન્દ્રભોગભુજદણ્ડવિષક્તધિયો વયમપિ તે સમાઃ સમદશોઽઙ્ગધિસરોજસુધાઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ : પ્રાણ, મન અને ઈન્દ્રિયોનું નિયમન કરીને સંપૂર્ણપણે યોગને સિદ્ધ કરનારા ઋષિઓ હૃદયમાં જેની ઉપાસના કરે છે. જેના શત્રુઓ પણ વેરભાવે તેનું સ્મરણ કરીને તેને જ પામે છે અને સર્પરાજ = શેષનારાયણના દેહ જેવા મુલાયમ અને દીર્ઘ ભૂજ દંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી (વ્રજની) સ્ત્રીઓ પણ જેને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે હે ભગવન્ ! તમે સમદૃષ્ટિવાળા છો તેથી તમારે અમારી સમાન તે સર્વને માનવા જોઈએ.

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : ભગવાનના અવતાર સ્વરૂપોનું વેરભાવે સ્મરણ કરનારા તેના શત્રુઓ, કામ કે સ્નેહભાવે સેવા કરનારા તેના ભક્તો તથા યોગદ્વારા ધ્યાન કરનારા યોગીઓ એ સર્વે વેદોની માફક પ્રભુના ચરણકમળની સેવા અને સુખ પ્રાપ્ત કરે એવી વેદોની પ્રાર્થના છે.

પ્રમાણો :

(૧) કામભાવથી ગોપીઓ, ભયથી કંસ, વેરથી શિશુપાળ વગેરે અને સંબંધથી યાદવો અને સ્નેહ-ભક્તિથી અમે (પાંડવો) ભગવાનને પામેલા છીએ. (૨) હું સર્વ પ્રાણીમાં સમભાવ રાખું છું મને કોઈ શત્રુ નથી કે મિત્ર નથી. ભક્તિપૂર્વક મને જે ભજે છે તેમાં હું રહું છું અને તે મારામાં રહે છે. (૨૪)

ક ઇહ નુ વેદ બતાદરજન્મલયોઽગ્રસરમ્ યત ઉદગાદષિયંમનુ દેવગણા ઉભયે ।

તર્હિ ન સન્ન ચાસદુભયં ન ચ કાલજવઃ કિમપિ ન તત્ર શાસ્ત્રમવકૃષ્ય શયીત યદા ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન્ ! સૃષ્ટિ સર્જન પહેલા તમે હતા સૃષ્ટિ સર્જન પછી જન્મ પામનાર એવો કોણ તમને જાણી શકે ? અને તમારા દ્વારા પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા પુરુષ સૃષ્ટિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો. તેના પછી બે પ્રકારના (મહતતત્ત્વ આદિ તત્ત્વો અને તેના અભિમાની દેવો) દેવગણો થયા અને જ્યારે આપ પ્રકૃતિના કાર્યો અને શાસન એ બધું અક્ષરબ્રહ્મના તેજમાં લીન કરી દો છો અને તમે વિરામ પામો છો. ત્યારે પૃથ્વી આદિ સ્થૂળ પદાર્થો તથા મહતતત્ત્વ વગેરે સૂક્ષ્મ પદાર્થો એ સર્વે હતું જ નહિ તથા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મથી ઉપજતા બ્રહ્માંડાદિક તથા દેવો અને માનવ વગેરેના શરીરો પણ હતા જ નહિ. તો પછી કાળનો વેગ તો ક્યાંથી જ હોય ? (૨૫)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : પરમાત્મા પોતાના ભક્તો સાથે બ્રહ્મધામમાં નિત્ય વિરાજમાન છે. એ પરમાત્મા જીવો ઉપર દયા કરીને સૃષ્ટિમાં અવતાર ધારે છે. ભગવાનના આ અવતારોને સત્પુરુષોનો સંગ કરનારા મુમુક્ષુ જીવો જ જાણી શકે છે. સત્પુરુષોના સંગ સમાગમ સિવાય બીજા ઉપાયો દ્વારા પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. એ વાત આ શ્લોકમાં કહી છે. એમ ભાષ્યકારનું મંતવ્ય છે. હવે શ્લોકમાં જે પદો છે. તેનો અર્થ ભાષ્યકારે જે રીત સમજાવ્યો છે તે જોઈએ.

ઉભયે દેવગણાઃ બે પ્રકારના દેવગણો તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) સર્ગજા અર્થાત્ સૃષ્ટિના કારણભૂત એવા મહતતત્ત્વાદિક સમુહ, (૨) વિસર્ગજા અર્થાત્ બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માદિક દેવો. “અવકૃષ્ય” આ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ લય કરીને, લીન કરીને એવો થાય છે. પરંતુ ભાષ્યકાર કહે છે કે, તેનો ખરો અર્થ આ રીતે સમજવો. વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ જેમ લપાઈ જાય, જળમાં પથ્થરો ડૂબી જાય, વનમાં મૃગલાઓ છુપાઈ જાય, સૂર્યનાં તેજમાં તારાઓનું તેજ અદૃશ્ય થાય તેમ અક્ષરબ્રહ્મના તેજમાં પ્રકૃતિ અને તેના બધા કાર્યો પરાભૂત થઈને સૂક્ષ્મ દશા પામીને રહેલા હોવા છતાં અક્ષરબ્રહ્મના તેજમાં તે દેખાતા નથી. એમ “અવકૃષ્ય” શબ્દનો અર્થ સમજવો.

ભાષ્યકારે “શાસ્ત્રમ્” આ શબ્દના પણ બે અર્થો આપ્યા છે. તે આ રીતે (૧) શાસ્ત્રમ્ એટલે શાસન. (૨) શાસ્ત્રમ્ એટલે શિક્ષણ. આ રીતે અર્થ કરીને ભાષ્યકાર સમજાવે છે કે, જગતની સૃષ્ટિ કરનારા અક્ષરપુરુષ વગેરેને પ્રેરણા માટે આજ્ઞા આપવી તેનું નામ શાસન. પરમાત્મા આ પ્રકારના શાસન કાર્યમાંથી વિરામ લે છે. ત્યારે સૃષ્ટિ કાર્ય બંધ થાય છે.

હવે બીજો અર્થ સમજાવતાં લખે છે કે, પ્રત્યેક જીવોને તેના કર્મને અનુસારે ફળ આપવું તેનું નામ શિક્ષા. આ શિક્ષા કાર્યમાંથી પણ પરમાત્મા વિરામ પામે છે. તેથી જીવાત્માને કર્મ ફળ મળતા બંધ થાય છે અને તેથી પણ સૃષ્ટિ કાર્ય અટકે છે. હવે મૂળ શ્લોકમાં પ્રયોજાયેલ શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે કે, શયીત એ ક્રિયાપદનો સામાન્ય અર્થ શયન કરો છો, નિદ્રા કરો છો, એવો થાય છે. પરંતુ અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે, પરમાત્માને નિદ્રા છે જ નહિ. કારણ કે નિદ્રા તે તમોગુણનું કાર્ય છે અને પરમાત્મા ત્રણ ગુણોથી પર છે. માટે પરમાત્મામાં નિદ્રા હોય જ નહિ. તેથી શયીત શબ્દનો અર્થ આ રીતે સમજવો. બ્રહ્મધામમાં રહેલા મુક્તો પરમાત્માના ચરણની સેવા કરતાં હોય છે. તેમની સેવા

અંગીકાર કરવા માટે પરમાત્મા વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. જેમ કે પરમાત્મા પોતાના ભક્ત મુક્તો સાથે ઊભા રહે છે, બેસે છે કે હરે ફરે વગેરે વિવિધ ક્રિયા કરીને ભક્તોની સેવા અંગીકાર કરે છે. શયીત ક્રિયાપદનો આવો અર્થ કરવામાં ભાષ્યકારે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો આધાર ટાંકેલો છે અને પ્રલય સમયમાં પણ પરમાત્મા પોતાના ધામમાં મુક્તો સાથે વિહાર કરે છે તે બાબતના પ્રમાણો ભાષ્યકારે આપ્યા છે. આ શ્લોકમાં જ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે -

અગ્રસરં ત્વાં કઃ વેદ અર્થાત્ સૃષ્ટિ સર્જન પહેલા પણ આપ હતા જ અને જેઓ સૃષ્ટિ સર્જન પછી જન્મેલા છે તેઓમાંથી આપને યથાર્થ રીતે કોણ જાણી શકે ? આ પ્રશ્નમાં સમાધાનરૂપે ભાષ્યકાર જણાવે છે કે, સત્પુરુષોનો સમાગમ કરનાર મુમુક્ષુ સત્સંગ પ્રતાપથી જ આપના સ્વરૂપોને યથાર્થ રીતે ઓળખી શકે છે તથા ભગવાન કૃપા કરીને સૃષ્ટિમાં જ્યારે અવતાર ધારે છે ત્યારે પણ જે મુમુક્ષુઓ સત્પુરુષોનો સમાગમ કરે છે તેઓ સત્સંગ પ્રભાવથી જ એ અવતાર સ્વરૂપને ઓળખીને તેની ભક્તિ કરીને ભગવાનના ધામને પામે છે. સૃષ્ટિમાં ભગવાનનાં અવતાર હોય જ છે. એમ માનીને જ ભાષ્યકારે આ અર્થ કરેલ છે.

ભાષ્યમાં આપેલા પ્રમાણો આ પ્રમાણે છે :

(૧) જાણવા યોગ્ય વસ્તુઓને પરમાત્મા યથાર્થ રીતે જાણે છે અને તે પરમાત્માને યથાર્થ રીતે કોઈ જાણી શકતું નથી. એ મહાપુરુષ સૃષ્ટિ પહેલાં પણ હતા એમ કહે છે. (૨) ત્રણ ગુણોથી ભરપૂર પદાર્થોમાં સમગ્ર જગત મોહ પામેલું છે અને તેથી જ તેઓ માયાથી પર રહેલા મારા સ્વરૂપને ઓળખી શકતા નથી. (૩) થનારા અને થયેલા દેહધારીઓ કોઈ મારા સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી. (૪) હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ મને જાણવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રયત્ન કરનારા હજારોમાંથી મને યથાર્થ રીતે કોઈક જ જાણી શકે છે.

સત્પુરુષોના સમાગમથી જ પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે તે બાબત પ્રમાણો :

(૧) હે અર્જુન ! તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની પુરુષો તને ઉપદેશ આપશે. (૨) જીવાત્માને જ્યારે સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય છે ત્યારે જ પર અને અપરના નિયામક અને મોક્ષના આશ્રયરૂપ તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેને થાય છે.

પરમાત્મા પોતાના મુક્તો સાથે બ્રહ્મધામમાં વિહાર કરે છે તે બાબતનો પ્રમાણો :

(૧) પોતાના ધામમાં ભક્તોની સાથે વિહાર કરનારા પરમાત્મા મારું સર્વસ્વ છે. (૨) પોતાના ધામમાં અદ્વિતીય એવા પરમાત્મા વિરાજમાન છે. તે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે અને સર્વવિત પણ છે. (૩) તે પરમાત્માનો મહિમા પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં, ચિદાકાશમાં એમ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. એ પરમાત્મા બ્રહ્મમહોલમાં રહેલા છે. (૪) પરમ ચિદાકાશ અક્ષરમાં પરમાત્મા રહેલા છે શ્રુતિમાં આવેલ “અધિ વિશ્વે દેવાઃ” આ પદનો ભાષ્યકાર આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. ‘સર્વે દેવતાઓથી પણ પર રહેલા અને અત્યંત સામર્થ્યવાળા દિવ્ય દેહધારી મુક્તો વિશ્વથી પર જે બ્રહ્મધામ તેમાં રહેલા છે. અર્થાત્ દિવ્ય શરીરધારી મુક્ત પુરુષો ભગવાનની સેવા માટે અક્ષરધામમાં નિત્ય રહે જ છે.’ હે રાજન ! ભગવાનના ધામમાં અને ભગવાનના સ્વરૂપમાં કાળનો કોઈ પ્રભાવ ચાલતો નથી. કાળ પણ ત્યાં પરાભૂત થઈ જાય છે. તે પરમાત્મા સર્વેશ્વર છે. મુક્ત થયેલો આત્મા પરમાત્માના ધામને પામે છે. ત્યાં કોઈ જાતનો શોક કરવાનું રહેતું નથી. (૨૫)

જનિમસતઃ સતો મૃતિમુતાત્મનિ ચે ચ ભિદાં વિપળમૃતં સ્મરન્ત્યુપદિશન્તિ ત આરુપિતૈઃ ।

ત્રિગુણમયઃ પુમાનિતિભિદા યદ્બોધકૃતા ત્વયિ ન તતઃ પરત્ર સ ભવેદ્વબોધરસે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન્ ! બ્રહ્મધામમાં રહેલા તમારા દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપને અસત્ય કહેનારા, તમારા અવતારોને સામાન્ય માનવીની માફક કર્માધીન, કહેનારા, તમારા અવતાર ચરિત્રોને સામાન્ય માનવીની ક્રિયાની સમાન માનનારા તમારા અવતારોના પ્રાકટ્ય એ તિરોધાન ને કર્માધીન માનનારા જે લોકો છે તે સર્વે અજ્ઞાની છે. આવા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં એવો ભ્રમ છે કે, જેવી રીતે અમારા શરીરો ત્રિગુણાત્મક માયામય છે એ જ રીતે અવતારી અને કહેવાતા પરમાત્માના શરીરો પણ ત્રિગુણાત્મક માયામય છે અને અમે જેમ કર્માધીન થઈને જન્મ ધરીએ છીએ અને મરીએ છીએ એ જ રીતે અવતારો પણ કર્માધીન થઈને જન્મે છે અને મરે છે, પોતાની બુદ્ધિ વડે તેઓ આવી કલ્પના કરીને પરમાત્માના અવતારના સ્વરૂપોમાં આવા દોષની કલ્પના કરે છે. તેઓ ભ્રમિત બુદ્ધિવાળા છે અને અજ્ઞાની છે.

વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મધામમાં રહેલું ભગવાનનું દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપ સત્ય છે. એ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપ તથા અવતાર સ્વરૂપ બંને એક જ છે. દિવ્ય છે ને સત્ય છે, અવતારી પરમાત્માના ચરિત્રો દિવ્ય છે, મોક્ષકારક છે સત્ય છે, અવતારોનું પ્રાકટ્ય અને તિરોધાન તે પરમાત્માની ઈચ્છાથી જ છે પણ કર્માધીન નથી અને પરમાત્મા તો માયાથી પર બ્રહ્મધામમાં દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે વિરાજમાન છે તેના સ્વરૂપમાં માયિક ગુણો કે કોઈ દોષો હોય જ નહિ. તેમ વેદો અને પરમાત્માની ઉપાસના કરનારા જ્ઞાની ભક્તો માને છે.

ભાષ્યકારે આપેલા પ્રમાણ નીચે મુજબ છે :

પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અજ્ઞત્વ, પરાધીનતા, વિધિનિષેધના ભેદો પ્રાકૃત દેહ ધારવો, તેનો ત્યાગ કરવો, આ બધું જ દેખાય છે એનો અસુરોને મોહ ઉપજાવવા માટે જ છે પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપમાં એ દોષો છે જ નહિ. (૨૬)

સદિવ મનસ્ત્રિવૃત્ત્વયિ વિભાત્યસદામનુજાત્ સદાભિમૃશન્ત્યશેષમિદમાત્મતયાત્મવિદઃ ।

નહિ વિકૃતિં ત્યજન્તિ કનકસ્ય તદાત્મતયા સ્વકૃતમનુપ્રવિષ્ટમિદમાત્મતયાઽવસિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ : પરમાત્માના મનથી (સંકલ્પથી) રચાયેલું અને ત્રણ ગુણવાળું માનવથી આરંભી વિરાટ સુધીનું સમગ્ર જગત અસત હોવા છતાં પરમાત્માની અંતર્યામી શક્તિને કારણે સત્ય હોય તેવું દેખાય છે. પરંતુ જ્ઞાનીઓ તો પરમાત્માને જગતના આત્મા માને છે. તેથી તેઓ આ જગતને સત્ય કહે છે. સોનાને મેળવવા ઈચ્છતો મનુષ્ય સોનાના વિકારરૂપે ઘરેણાંનું સોનું માનીને જ તેનો સ્વીકાર કરે છે. પણ તે ઘરેણાંનો ત્યાગ કરતો નથી. એ જ રીતે જ્ઞાનીઓ એમ માને છે કે, પરમાત્માએ પોતે જ રચેલા આ જગતમાં પરમાત્મા પોતે જ અંતર્યામીરૂપે રહેલા છે માટે આ જગત સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનું શરીર હોવાથી જગત પણ સત્ય છે. (૨૭)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : જગતમાં બે પ્રકારના લોકો છે. (૧) જ્ઞાનીઓ (૨) અજ્ઞાનીઓ. જ્ઞાનીઓ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા જોતા નથી પરંતુ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં કલ્યાણકારી વિવિધ ગુણો નિહાળે છે. જ્યારે અજ્ઞાનીઓ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિવિધ ભેદોની કલ્પના કરે છે. એમ આગળનાં શ્લોકમાં આવ્યું હવે આ શ્લોકમાં એ દર્શાવ્યું છે કે, પરમાત્મા પોતાની અન્વય શક્તિથી વિશ્વમાં કેવી રીતે વ્યાપીને

રહે છે. તે સમજાવતા ભાષ્યકાર લખે છે કે, પરમાત્માના સંકલ્પથી રચાયેલું આ જગત અસત્ છે છતાં તે સત્ય જેવું લાગે છે કારણ કે પરમાત્મા તેમાં અંતર્યામી છે. જેવી રીતે સોની સોનામાં વિકૃતિ લાવીને તેમાંથી વિવિધ આભૂષણો બનાવે છે. પરંતુ આ આભૂષણો સોનાથી ભિન્ન નથી જ અને તેથી જ સોનાની આકાંક્ષાવાળા તે આભૂષણોને સ્વીકારી લે છે. એ રીતે જ પરમાત્માએ બનાવેલું આ જગત વિકૃતિ ગણાય જ નહિ. કારણ કે પરમાત્માએ જ તેની રચના કરી છે અને પોતે તેમાં અંતર્યામી તરીકે રહ્યા છે. તેથી આ જગત આભૂષણોની માફક સ્વીકાર્ય બની રહે છે અને પરમાત્માના શરીરરૂપી આ જગત અસત્ નથી પરંતુ સત્ય જ છે. જેઓ ભગવદ્ ભક્તો નથી તેઓ આ જગતને વિવર્તરૂપ, અંશરૂપ, બિંબ-પ્રતિબિંબ વગેરે વિવિધરૂપે માને છે પરંતુ આવા અર્થો કરવાથી બ્રહ્મસૂત્રો, શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ વગેરે સત્શાસ્ત્રોનો પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

ભાષ્યકાર નોંધે છે કે, સામાન્ય માનવી આ જગતને સત્ જેવું માને છે. તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ નથી કે આ જગતમાં પરમાત્મા અંતર્યામી છે. માટે જગત સત્ છે. આવા અવિશ્વાસી લોકો જગતને સત્ જેવું માને છે. તેથી મૂળ શ્લોકમાં સત્ત્વ ઇવ એમ કહ્યું છે અને જે જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે તેઓ “આત્મવિદ” છે અને તેઓ ચોક્કસ જાણે છે કે પરમાત્મા જગતની રચના કરે છે અને પોતે તેમાં અંતર્યામી રૂપે રહે છે. માટે જગત સત્ છે.

ભાષ્યકારે શ્લોકમાં આવેલ ‘અસત્’ શબ્દને આ રીતે સમજાવેલ છે.

અસત્ એટલે આ જગત સતત પરિવર્તનશીલ છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ નિત્ય એકસરખું રહેતું નથી. માટે જગત અસત્ છે. પરંતુ નાશવંત નહિ.

ભાષ્યકારે આપેલા પ્રમાણો :

(૧) પરમાત્મા અને જીવાત્મા નિત્ય છે. અજન્મા છે. ભોગ્ય ભોગો ઉપકરણો અને ભોગનાં સ્થાનો આ પ્રકારે વિશ્વની સ્થિતિ છે. આ વિશ્વ અનિત્ય છે. (૨) જીવાત્માઓ નિત્ય છે અને પરમાત્મા પણ નિત્ય છે. બંને અજન્મા છે. એક ઐશ્વર્યાવાળો છે અને બીજો ઐશ્વર્ય વિનાનો. (૩) મહતતત્ત્વ અવ્યક્તમાં લય પામે છે. પૃથ્વી જળમાં લય પામે છે. “હું અજન્મા છું છતાં પણ મારું શરીર અવિકારી છે. આત્મા મરતો નથી અને તે જન્મતો પણ નથી.” સૃષ્ટિ સમયે અવ્યક્તમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછું તેમાં જ સમાય છે. અક્ષર છે તે પરમાત્માનું શરીર છે. આત્મા, પ્રકૃતિ તથા પૃથ્વી વિગેરે સર્વે પરમાત્માનું શરીર છે. (૨૭)

તવ પરિચે ચરન્ત્યખિલસત્ત્વનિકેતતયા ત ઉત પદાક્રમન્ત્યવિગણય્ય શિરો નિર્ઘ્નતેઃ ।

પરિવયસે પશૂનિવ ગિરા વિબુધાનપિ તાં સ્ત્વયિ કૃતસૌહદાઃ ખલુ પુનંતિ ન ચે વિમુખાઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ : તમને અંતર્યામી જાણીને જે લોકો અન્ય સુખની પરવા કરતા નથી અને તમારા ચરણની સેવા કરે છે. તે લોકો મૃત્યુને માથે પગ દઈને (માયા પાર તમારા ધામમાં પહોંચે છે.) એટલું જ નહિ તમારામાં સ્નેહવાળા તે લોકો પોતે પવિત્ર થાય છે અને બીજાઓને પણ પવિત્ર કરે છે અને જે લોકો તમારાથી વિમુખ છે અને તમને અંતર્યામી જાણતા નથી તે લોકો જ્ઞાની કહેવાતા હોય છતાં પણ તેઓને તમે પશુની માફક બાંધી રાખો છો. (૨૮)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : ભક્તોની સદ્ગતિ સ્થિતિ અને અભક્તોની નિર્બળ સ્થિતિનું વર્ણન

આ શ્લોકમાં કરેલ છે. જે ભક્તો ભગવાનને “અભિલ સત્ત્વ નિકેતન” અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓના આધાર અથવા સર્વ પ્રાણીઓ જેનું નિવાસ સ્થાન છે જે સર્વના અંતર્યામી છે. આમ, પરમાત્માને અંતર્યામી માનીને જે ભક્તો તેનું પૂજન-ભજન કરે છે તે કાળને પણ ઓળંગીને બ્રહ્મધામમાં પહોંચે છે. પરમાત્મામાં પ્રીતિ રાખનાર ભાગ્યશાળી આ ભક્તો પોતાને તો પવિત્ર કરે જ છે. સાથોસાથ બીજાને પણ પવિત્ર કરે છે.

જેઓ પરમાત્માને અંતર્યામી જાણતા નથી તેની ઉપાસના કરતા નથી અને આત્મા એ જ પરમાત્મા છે એમ જાણનાર ભલે તેઓ જ્ઞાની કહેવાતા હોય છતાં તેઓ પરમાત્મામાંથી તો વિમુખ જ છે. પરમાત્માની ઉપાસના સહિત આવા જ્ઞાનીઓ કાળધર્મના બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ શકતા જ નથી. કારણ કે તેઓ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને વાણી વિલાસમાં જ ફસાયેલાં હોય છે તેઓ પરમાત્મામાં પ્રીતિ નથી. આવા લોકો પરમતત્ત્વ પરમાત્માને પામી શકતા નથી. વેદો કહે છે કે, હે ભગવન ! આવા લોકોને તમે તેને તેના પોતાના જ અજ્ઞાનરૂપી જાળમાં તમે તેને બાંધો છો. પરમાત્માની ભક્તિ વિના મૃત્યુ પર વિજય મળતો નથી.

મૂળ શ્લોકમાં આવેલ બે શબ્દોના અર્થ ભાષ્યકારે નીચે મુજબ સમજાવ્યા છે. (૧) નિઋતિ એટલે મૃત્યુ. (૨) પરિવયસે બંધન કરો છો. બાંધો છો. બાંધો છો. બંધન એટલે વારંવાર જન્મ મરણ પામવો. પશુ, પક્ષી વગેરે દેહ અને નામ પામવા તેનું નામ બંધન. (૨૮)

ત્વમકરણઃ સ્વરાડિચ્છલકારકશક્તિ ધરસ્તવ બલિમુદ્ગહન્તિ સમદન્ત્યજયાઽનિમિષાઃ ।

વર્ષભુજોઽચ્છિલક્ષિતિપતેરિવ વિશ્વસૃજો વિદધતિ યત્ર યે ત્વધિકૃતા ભવતઃચક્રિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન્ ! તમે માયિક ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણથી રહિત છો અને સમસ્ત કારક શક્તિના ધારક છો તથા સ્વતંત્ર છો. ઐશ્વર્યવાળા છો. હે અજય ! જે રીતે ચક્રવર્તી રાજાથી ભયભીત થયેલા ખંડિયા રાજાઓ તેને ભેટ ધરે છે અને બીજા પાસેથી તેઓ ભેટ લે છે પણ ખરા એ જ રીતે બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાતા દેવો અને સૃષ્ટિનું સર્જન કરનાર પ્રકૃતિ, પુરુષ, વિરાજ વગેરે પોતાના ઉપાસકોની સેવા સ્વીકારે છે અને તેઓ પોતે તમારી ઉપાસના કરે છે અને તમોને પૂજાની સામગ્રી અને ભેટ અર્પણ કરે છે. ભયભીત થયેલા બંને પ્રકારના દેવોને તમે જે કાર્ય કરવાનું કહો છો તે કાર્ય તેઓ કરે છે. (૨૯)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : મૂળ શ્લોકમાં પ્રયોજાયેલો “અકરણ” શબ્દ ભાષ્યકારે વિવિધ રીતે સમજાવ્યો છે. તે જોઈએ “કરણ” એટલે સાધન જેમકે શરીરધારીઓને નેત્ર, હાથ વગેરે અવયવો છે તે કરણ-સાધન કહેવાય. તેનાથી જ તે જોઈ શકે, લઈ શકે વગેરે. પરંતુ પરમાત્માને આવા લૌકિક ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણ વગેરે સાધનોની જરૂર રહેતી જ નથી. પરમાત્મા પોતાની સ્વતંત્ર શક્તિઓ વડે જ સર્વ પદાર્થોનો અનુભવ કરે છે. માટે પરમાત્માને “અકરણ” કહ્યા છે. હવે એ જ શબ્દનો બીજો અર્થ જોઈએ. પરમાત્માનું શરીર કે ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણ એ સર્વે માયિક કે નાશવંત નથી જ પરંતુ તે સર્વે અલૌકિક દિવ્ય સાકાર છે. માટે પરમાત્મા અકરણ છે. હવે એ જ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ જોઈએ. કરણ એટલે સહાયતા, મદદ જગત સર્જનરૂપી કાર્યમાં પરમાત્મા કોઈની મદદ કે સહાયતા લેતી નથી. પરમાત્મા પોતે જ એકલા પોતાની રીતે જ જગત સર્જન કરે છે અને તેથી જ સૃષ્ટિ સર્જન

કાર્યમાં નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ પણ પરમાત્મા પોતે જ છે. એમ વેદાન્તશાસ્ત્ર કહે છે. કાળ, પુરુષ, પ્રકૃતિ વગેરે સાધનો વિના પણ પરમાત્મા સૃષ્ટિ સર્જન કરી શકે છે. આથી પણ પરમાત્માને “અકરણ” કહ્યા છે. શ્લોકમાં આવેલ અખિલ કારક શક્તિધર આ શબ્દને વિવિધ રીતે ભાષ્યકારે સમજાવેલ છે તે જોઈએ કારક એટલે મન, બુદ્ધિ, નેત્ર, શ્રોત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયો તેની શક્તિઓના ધારક અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ ઈન્દ્રિયોની શક્તિને ધારણ કરનાર કે પ્રવર્તાવનારા પરમાત્મા છે. (૧) એ જ શબ્દનો અર્થ : કારક એટલે કાળ, પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહતતત્ત્વ વગેરે સૃષ્ટિનું સર્જન કરનાર તત્ત્વો અર્થાત્ જગતની રચના કરનાર સર્વ તત્ત્વોમાં શક્તિપ્રદાન કરનારા પરમાત્મા છે. (૨) એ જ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ : કારક એટલે કાળ, માયા, પુરુષ વગેરે વિવિધ શક્તિઓ અર્થાત્ પુરુષ, પ્રકૃતિ વગેરે સમસ્ત કારક એ પરમાત્માની જ શક્તિ છે. શ્લોકમાં આવેલ “સ્વરાટ” શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર ઐશ્વર્યવાળા. (૨૯)

સ્થિરચરજાતયઃ સ્યુરજયોત્થનિમિત્તયુજો વિહર ઉદીક્ષયા યદિ પરસ્ય વિમુક્ત તતઃ ।

ન હિ પરમસ્ય કશ્ચિદપરો ન પરશ્ચ ભવેદ્ વિયત્ત્વ ઇવાપદસ્ય તવ શૂન્યતુલામ્ દધતઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ : હે નિત્ય મુક્ત પરમાત્મા ! જ્યારે તમે પુરુષ દ્વારા પ્રકૃતિ સાથે વિહાર કરો છો ત્યારે તે પુરુષની દૃષ્ટિમાત્રથી જાગૃત થયેલા અને પોતાના પૂર્વ કર્મને અનુસારે જોડાયેલા જીવાત્માઓને સ્થાવર કે જંગમ દેહોની ઉત્પત્તિ-પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વના આધારરૂપ તમારે તો કોઈ પોતાનું નથી કે કોઈ પારકું પણ નથી અને ચિદાકાશને જેમ કોઈનો આધાર નથી તેમ તમે પણ એ ચિદાકાશના આધારરૂપ થઈને તમે તમારા પોતાના જ આધારે રહેલા છો અને તેથી જ તમે નિર્લેપ છો. (૩૦)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આ શ્લોકમાં સૃષ્ટિ સર્જનની પ્રક્રિયા વર્ણવી છે. તે આ પ્રમાણે “પ્રલય કાળે જગત માયામાં લીન હતું. કારણ શરીર જીવો માયામાં લીન હતા અને જ્યારે જગત સર્જનની પરમાત્માએ ઈચ્છા કરી ત્યારે તેણે અક્ષરપુરુષને પ્રેરણા કરી, અક્ષરપુરુષે માયા સામે દૃષ્ટિ કરીને માયાને ચેતનવંતી કરી (લોહચુંબકની માફક) કાળ શક્તિ દ્વારા માયામાં ક્ષોભ (વિકૃતિ) થઈ અને ક્રમશઃ જગત સર્જન થયું.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સૃષ્ટિમાં કોઈક જીવને દેવજાતિમાં તો કોઈક મનુષ્ય જાતિમાં તો કોઈક પશુ, પક્ષી જાતિમાં આમ ઉત્તમ-મધ્ય અને કનિષ્ઠ શરીરોવાળી સૃષ્ટિ દેખાય છે. સૃષ્ટિ કર્તા પરમાત્માએ સમદૃષ્ટિ રાખીને સર્વને એક જ સરખા શરીરો આપવા જોઈએ. જીવો પ્રત્યે પક્ષપાત કે નિર્દયતા રાખવા ન જોઈએ તેનાં ઉત્તરમાં ભાષ્યકારે બ્રહ્મસૂત્રોનું સૂત્ર પ્રમાણરૂપે આપીને આ રીતે ખુલાસો કરેલ છે.

પ્રમાણ : જીવોને તેના પૂર્વ કર્મને અનુસારે જ ઉત્તમ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ દેહો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કોઈ જીવ પ્રત્યે પરમાત્મા પક્ષપાત કરતા નથી તેમજ પરમાત્મા નિર્દય પણ થતા નથી. અન્ય પ્રમાણોના અર્થો આગળ આવી ગયા છે. (૩૦)

અપરિમિતા ધ્રુવાસ્તનુભૂતો યદિ સર્વગતાસ્તર્હિ ન શાસ્યતેતિ નિયમો ધ્રુવ નેતરથા ।

અજનિ ચ યન્મયં તદવિમુચ્ય નિયન્તુ ભવેત્ સમમનુજાનતાં યદમતં મતદુષ્ટતયા ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ : હે નિત્ય મૂર્તિ ભગવન્ ! શરીરધારી નિત્ય છે અને અસંખ્ય છે તેને જો તમારી

ભક્તિથી સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેઓને આપની માફક સ્વતંત્રપણે શાસકપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. એવો નિયમ છે. એથી ઉલટો કોઈ નિયમ નથી. તે જીવાત્માઓ તમારી ઉપાસના કરીને મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે અને તેઓને ઐશ્વર્ય પણ પ્રાપ્ત થાય. તોપણ તમારી આજ્ઞામાં રહીને તેઓ શાસક બની શકે છે અને જે લોકો તમોને તથા મુક્તોને સરખા સમજે છે તેમનો મત દોષવાળો છે. તેથી જ તેઓના એ મત ખોટા છે અને તે માનવા લાયક નથી. (૩૧)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આ શ્લોકમાં બે પ્રકારનું નિયંતૃત્વ પ્રતિપાદન કરેલ છે. (૧) અપરિચિન્ન નિયંતૃત્વ (૨) પરિચિન્ન નિયંતૃત્વ.

(૧) અપરિચિન્ન નિયંતૃત્વ એટલે સ્વાભાવિક સ્વતઃસિદ્ધ સ્વતંત્ર નિયંતૃત્વ આ પ્રકારની નિયામકતા પરમાત્મામાં જ છે અને તેથી જ પરમાત્મા પોતે બ્રહ્મધામ, મુક્તો, પ્રકૃતિ, પુરુષ, જીવાત્માઓ વગેરે સર્વેને નિયમમાં રાખે છે. એ સર્વના સ્વભાવિક રીતે પરમાત્મા જ નિયંતા છે.

(૨) પરિચિન્ન નિયંતૃત્વ એટલે પરમાત્માની ઉપાસના ભક્તિ કરીને તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરનાર મુક્તોને ઐશ્વર્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને એ મુક્તો પણ નિયામકતકા પ્રાપ્ત કરે છે. મુક્તોની આ નિયામકતા પરિચિન્ન છે. સ્વતઃ સિદ્ધ નથી. પરમાત્માની કૃપા પ્રાપ્ત છે. માટે મુક્તોનું નિયંતૃત્વ એ પરિચિન્ન નિયંતૃત્વ છે.

પરમાત્માની કૃપાથી મુક્તોને પરમાત્માના ઐશ્વર્યના ત્રણ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) અન્તર્યામિત્વ (૨) શાસ્યતા (૩) નિયંતૃત્વ.

આ ગુણો પ્રાપ્ત કરનાર મુક્તો બદ્ધજીવોના અંતર્યામી બની શકે. બદ્ધજીવોને પોતાને આધીન રાખી શકે અને તેનું શાસન પણ કરી શકે. પરંતુ એ બધું પરમાત્માને આધીન રહીને જ કરી શકે અને પરમાત્માની સત્તા સ્વતઃ સિદ્ધ છે, સ્વતંત્ર છે, સ્વાભાવિક છે. મુક્તો અને પરમાત્મા વચ્ચે આટલો વાસ્તવિક ભેદ છે. જેવી રીતે મુક્તોને પરમાત્માની કૃપાથી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ રીતે પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર વિરાટ, બ્રહ્મા વગેરે ઈશ્વરો અને દેવોને પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞપણું અને શાસકતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ પરિચિન્ન નિયંતૃત્વ છે. કારણ કે તેઓ પણ પરમાત્માને આધીન છે જ. મૂળ શ્લોકમાં કહેલ શબ્દો “ઈતિ નિયમઃ ન ઈતરથા” આ શબ્દોને ખૂબ જ સ્પષ્ટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે કે, પરમાત્મા અને મુક્તાત્માઓની સત્તા વચ્ચે આટલો તફાવત છે જ આથી ઉલટો કોઈ મત હોઈ શકે જ નહિ અને જો એમ ન હોય તો નિયામક અને નિયામ્યતાનો ભેદ કેમ રહે ?

આ શ્લોકમાં પરમાત્મા માટે ‘ધ્રુવ’ શબ્દ પ્રયોજેલ છે તેમજ જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરો માટે પણ “ધ્રુવાઃ” અને “અપરિમિતાઃ” આ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. મૂળ શ્લોકના આ ત્રણેય શબ્દોને આધારે ભાષ્યકાર પ્રતિપાદિત કરે છે કે જેવી રીતે પરમાત્મા નિત્ય છે. તેવી જ રીતે જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરો પણ નિત્ય છે અને અસંખ્ય છે. આ રીતે જીવાત્માઓ, ઈશ્વરો અને પરમાત્મા ત્રણેય વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ છે. તે પણ અનાદિ સિદ્ધ છે, જીવાત્માઓ કે ઈશ્વરોના આ ભેદ કાલ્પનિક નથી તેમજ મિથ્યા પણ નથી. એવું મૂળ શ્લોકમાં જ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કહેવાતા કેટલાક વિદ્વાનો પરમાત્મા, જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરો વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ માનતા જ નથી. તેઓ પરમાત્માને તથા

જીવાત્માઓ તથા ઈશ્વરોને એકસરખા જ માને છે. અર્થાત્ પરમાત્મા એ જ જીવો અને ઈશ્વરો રૂપે થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરો જેવું કંઈ છે જ નહિ આવું માનનારાઓનો આ સિદ્ધાંત છે તે દોષવાળો છે. એમ મૂળ શ્લોકમાં જ કહ્યું છે કે, જીવાત્માઓ અને પરમાત્માને જે સરખા કહે છે તેઓ દોષપૂર્ણ મતવાળા છે. તેથી તેઓનો મત ખોટો છે.

જીવાત્માઓ અને પરમાત્મા જુદા જ છે તે પ્રમાણો ભાષ્યકારે નીચે મુજબ આપેલા છે :

(૧) કાણવ અને માધ્યાદિક શાખાવાળા એમ કહે છે કે, પરમાત્મા જીવાત્માઓનું નિયમન કરે છે અને જીવો પરમાત્માથી જુદા છે. (૨) ગુહામાં પ્રવેશેલા જીવાત્મા અને પરમાત્માને જુદા જ જાણવા. કારણ કે શ્રુતિઓમાં બંનેને જુદી જુદી રીતે વર્ણવેલા છે. (૩) વિજ્ઞાનમય જીવાત્મા અને આનંદમય પરમાત્મા એ બંનેને એક જ પ્રકરણમાં શ્રુતિઓએ જુદા જુદા કહેલ છે. (૪) બ્રહ્મને ઉપાસનાનું કર્મ અને જીવને ઉપાસનાનો કર્તા એમ એકને કર્તા અને બીજાને કર્મ કહેલ છે માટે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ સ્પષ્ટ છે. (૫) બ્રહ્મદર્શી ઉપાસક પોતાના નામ અને રૂપનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈને સર્વથી પર રહેલા અલૌકિક પરમ પુરુષ પરમાત્માને પામે છે. જેને બ્રહ્મવાદીઓ, દેવો અને મુમુક્ષુઓ નમસ્કાર કરે છે. (૬) કોઈને એમ શંકા થાય કે સૃષ્ટિ પહેલા કર્મો હતા નહિ તેથી કર્મોનો વિભાગ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ આ માન્યતા બરાબર નથી કારણ કે ક્ષેત્રજ્ઞો અને તેના કર્મો અનાદિકાળથી છે જ માટે ક્ષેત્રજ્ઞો અને તેની સાથે તેના કર્મો સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં રહે જ છે. અને આપણે જો એમ માનીએ કે ક્ષેત્રજ્ઞો સૃષ્ટિપૂર્વે હતા જ નહિ તો આ માન્યતા પણ બરાબર નથી જ કારણ કે એમ માનવાથી પણ જેણે જે કર્મ નથી કર્યું તેને તે કર્મનું ફળ મળે અને જે કર્મ કર્યું છે તેનું ફળ મળે નહિ. આવી અવ્યવસ્થા થાય અને આ બાબત શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓમાં પણ કહી છે. (૭) ત્યારે આ જગત અવ્યક્ત હતું તેનું નામ અને રૂપથી વ્યાકરણ કર્યું. (૮) એક જ વૃક્ષ ઉપર એક પુરુષ નિમગ્ન થયેલો છે જે પ્રકૃતિથી જ મોહમાં પડીને શોક કરે છે. મોહમાં પડેલો તે પ્રકૃતિને તજીને પોતાના તરફ સ્નેહવાળા ઈશ્વરને તથા તે ઈશ્વરના મહિમાને જુએ છે ત્યારે તેનો શોક ટળી જાય છે. (૯) જ્યારે જ્ઞાની પુરુષ એ સુંદર વર્ણવાળા અને જગતકર્તા પરમાત્માને જુએ છે ત્યારે એ જ્ઞાની પુરુષ પુણ્ય અને પાપને ખંભેરીને માયા રહિત થઈને પરમ પુરુષની સામ્યતા પામે છે. (૧૦) ભોગ્ય, ભોક્તા અને પ્રેરક આ ત્રણેયને જુદા સમજીને પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર પરમાત્માની કૃપાથી અમર બને છે. (૩૧)

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषोरजयोरुभययुजा भवंत्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।

ત્યયિ ત ઇમે તતો વિવિધનામગુણૈઃ પરમે સરિત ઇવાર્ણવે મધુનિ લિલ્યુરશેષરસાઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ : અજન્મા એવા પ્રકૃતિ અને પુરુષની ઉત્પત્તિ થતી નથી પરંતુ જળમાં પરપોટાની માફક પ્રકૃતિ અને પુરુષના યોગથી જીવોના દેહો, વિવિધ નામ અને ગુણો સહિત ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમાં લય પામે છે. મધમાં અનેક રસો લય પામે છે. તેમ વિવિધ નામ અને ગુણો યુક્ત દેહો તમારા શરીરરૂપી પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. (૩૨)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : શ્લોકમાં આવેલ “પ્રકૃતિ” અને “પુરુષ” આ બે શબ્દનો અર્થ સમજી લઈએ. (૧) પ્રકૃતિ એટલે માયા (૨) પુરુષ એટલે અક્ષરપુરુષ. બીજો અર્થ (૧) પ્રકૃતિ એટલે

અવિદ્યા, અજ્ઞાન (૨) પુરુષ એટલે ક્ષેત્રજ્ઞો અર્થાત્ જીવાત્માઓ અને ઈશ્વરો. આ પ્રકૃતિ અને પુરુષના યોગથી જગતનું સર્જન થાય છે. જેમ પાણી અને વાયુના યોગથી પરપોટા જન્મે છે તેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિના યોગથી પરપોટા જેવો નશ્વર દેહો જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેવી રીતે પરપોટા ફૂટીને જળમાં લય પામે છે એ જ રીતે જીવાત્માના દેહો પરમાત્માના શરીરરૂપી પ્રકૃતિમાં જ લય પામે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને પુરુષ અજન્મા અને નિત્ય હોવાથી તેનો નાશ થતો નથી.

નૃષુ તવ માયયા ભ્રમમમીષ્વવગત્ય ભૃશમ્ ત્વયિ સુધિયોઽભવે દધતિ ભાવમનુપ્રભવમ્ ।

કથમનુવર્તતાં ભવભયં તવ યદ્ભ્રકુટિઃ સૃજતિ મુહુસ્ત્રિણોભિરભવચ્છરણેષુ ભયમ્ ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! તમારી માયાથી જીવોને વારંવાર જન્મ-મરણ રૂપી ભ્રમણ થાય છે. એમ જાણીને સારી બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષો સંસાર નિવર્તક આપના વિષે પ્રેમ રાખીને આપની ભક્તિ કરે છે અને તમારા અનુયાયી એવા તમારા સેવકોને સંસારનો ભય ક્યાંથી રહે ? તમારી ભક્તિ નહિ કરનાર પુરુષોને તમારી ભૃકુટિના વિલાસરૂપી કાળનો ભય છે જ પરંતુ તમારા ભક્તોને કાળનો ભય હોતો નથી. (૩૩)

વિજિતહૃષીકવાયુભિરદાન્ત મનસ્તુરગમ્ ય ઇહ યતન્તિ યન્તુમતિલોલમુપાયચિદઃ ।

વ્યસન શતાન્વિતાઃ સમવહાય ગુરોશ્ચરણમ્ વણિજ ઇવાજ સન્ત્યકૃતકર્ણધરા જલધૌ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! ગુરુનાં ચરણની સેવાનો ત્યાગ કરીને જે લોકો (બળજબરીથી પ્રાણાયામ દ્વારા) ઈન્દ્રિયોને જીતીને અતિ ચંચળ અને વશ ન કરી શકાય તેવા મનરૂપી અશ્વને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ખલાસી વિનાના નાવમાં બેસનારા વેપારીઓ સમુદ્રમાં દુઃખી થાય છે એ જ રીતે પોતાના જ ઉપાયોથી થાકીને સેંકડો દુઃખોથી ઘેરાયેલા તેઓ અનેક રીતે દુઃખી થાય છે. (૩૪)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : આ શ્લોકમાં મોક્ષ માટે પ્રયત્નો કરનાર મુમુક્ષોને માટે મોક્ષ માર્ગમાં ગુરુની સેવા અને તેનું માર્ગદર્શન અતિ આવશ્યક છે. એમ બતાવ્યું છે. અહીં ગુરુ શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા અને સત્શાસ્ત્રોમાં કહેલા સદ્ગુણોવાળા સત્પુરુષો એવો સમજાવેલ છે.

સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરાસુરાથૈસ્ત્વપિ સતિ કિં નૃણાં શ્રયત આત્મનિસર્વરસે ।

ઇતિ સદજાનતાં મિથુનતો રતયે ચરતામ્ સુખયતિ કો ન્વિહ સ્વવિહતે સ્વનિરસ્તભગે ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! ગુરુની સેવા (પરમાત્માની સેવા) કરનાર ભક્તજનને સર્વ સુખના સ્થાનરૂપ આપનો આશ્રય હોવાથી તેમને સ્વજન, પુત્ર, પોતાનું શરીર, પત્ની, ધન, ધામ, ધરા, પ્રાણ, રથો વગેરે પદાર્થોનું શું પ્રયોજન હોઈ શકે ? કારણ કે તેઓને તો આપ જ સર્વસ્વ છો અને સત્ય સ્વરૂપ આપને નહિ જાણનારા વિષયજનો તો કેવળ વિષયો માટે જ સ્નેહ કરનારા એ જનોને તો નાશવંત અને અસાર આ સંસારમાં કોણ સુખ આપી શકે ? (૩૫)

ભુવિ પુરુપુણ્યવતીર્થસદનાનૃષયો વિમદાસ્ત ઉત ભવત્પદાંબુજહૃદોઽધમિદંધિજલાઃ ।

દધતિ સકૃન્મન સ્ત્વયિ ય આત્મનિ નિત્યસુખે ન પુનરુપાસતે પુરુષસારહરાવસથાન્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવાન ! અભિમાન માત્રનો ત્યાગ કરીને ઋષિઓ અતિ પુણ્યવાળા ગંગાદિક તીર્થો અને દ્વારિકાદિક ક્ષેત્રોનું સેવન કરે છે. તમારા ચરણને હૃદયમાં ધારનારા તે ઋષિઓના ચરણોદ

(ચરણામૃત) પણ પાપનાશક બને છે અને સદાય સુખ સ્વરૂપ આપનામાં એક જ વાર પોતાના મનને જોડનાર પુરુષ સદ્ગુણોના બળનો નાશ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં ફરીવાર જોડાતો નથી જ. (૩૬)

સત્ત્વમુત્થિતં સદિતિ ચેન્નનુ તર્કહતમ્ વ્યભિચરતિ વ્ક ચ વ્ક ચ મૃષા ન તથોભયયુક્ ।

વ્યવહૃતયે વિકલ્પ ઇષિતોન્ધ પરંપર યા ભ્રમયતિ ભારતી ચ ઉરુવૃત્તિભિરુક્થજડાન્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ : સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા થકી જ આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. માટે આ જગત સત્ય છે. અર્થાત્ જેમ પરમાત્મા અવિનાશી છે. એ રીતે આ જગત પણ અવિનાશી છે. પરંતુ જગત અવિનાશી છે એ માન્યતા દોષવાળી છે અંતે જતા એ વિચાર ટકી શકે તેમ નથી. કારણ કે દેહ આદિક સર્વે પદાર્થો નાશવંત દેખાય જ છે. તો પછી શું જગત ખોટું છે ? જગત ખોટું પણ નથી પરંતુ ઉભયયુક્ એટલે કે જગત સત્ છે અને અસત્ પણ છે. એમ બે પ્રકારનું જગત છે. આ રીતે જગતને સત્ અને અસત્ એમ બે પ્રકારે કેમ માનવું ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, શરીર ભોગોભોગના સ્થાનો એ બધું જોતાં જગત નાશવંત છે અને સંસારમાં ઓતપ્રોત થયેલા અને ત્રણ પ્રકારના શરીરોમાં બદલ થયેલો જીવાત્મા એ અવિનાશી છે એ દૃષ્ટિએ આ જગત સત્ય છે આ પ્રકારે વિભાગ શા માટે કર્યો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, ‘વ્યવહૃતયે’ અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પ્રકારનાં પુરુષાર્થ માટે જ સંસારમાં પ્રાણી માત્ર પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમાં જેઓ સ્વર્ગ સુખ કે આ લોકના ભૌતિક સુખની ઈચ્છાવાળા છે તેઓ નાશવંત એવા ધર્મ-અર્થ અને કામ એ ત્રિવિધ પુરુષાર્થ માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણ કે સ્વર્ગાદિ ફળનો બોધ કરાવનારી દેવવાણીથી ભ્રમિત થયેલા મનુષ્ય અંધ પરંપરાથી ત્રિવિધ પુરુષાર્થ પ્રાપ્તિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે તેને માટે આ જગત નાશવંત જ છે અને જે વૈરાગ્યવાન છે, મુમુક્ષુ છે, તે પરમાત્માની ઉપાસના કરીને સત્ય સ્વરૂપ અવિનાશી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. તેને માટે આ જગત સત્ય છે. (૩૭)

ન યદિદમગ્ર આસ ન ભવિષ્યદતો નિધનાદનુ મિતમન્તરા ત્વયિ વિભાતિ મૃષૈકરસે ।

અત્ત ઉપમીયતે દ્રવિણજાતિવિકલ્પપથૈર્ વિતથમનોવિલાસમૃતમિત્યવ્યન્યબુધાઃ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! આ જગત પહેલાં હતું નહિ અને પ્રલય પછી પણ રહેશે નહિ. અર્થાત્ સૃષ્ટિ સર્જન પહેલાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જગત માયામાં લીન હતું અને પ્રલય પછી પણ તે સૂક્ષ્મરૂપે માયામાં જ લીન થશે અને વર્તમાન સમયમાં સ્થૂળ સ્વરૂપે આ જગત દેખાય છે અને આનંદપૂર્ણ સ્વરૂપવાળા આપના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનારા જ્ઞાની ભક્તો તો આ જગતને મિથ્યા જેવું જ જાણે છે. જેવી રીતે સોનું, ચાંદી, ત્રાંબુ એ બધા અંતે તો એક દ્રવ્યના જ વિકારો છે. એ જ રીતે જ્ઞાની પુરુષો પણ આ જગતને પ્રકૃતિના વિકારરૂપ જ મિથ્યા માને છે અને જે અજ્ઞાની મનુષ્યો છે તે તો આ જગતને પોતાના સંકલ્પથી જ સુખરૂપ અને સત્યરૂપ જાણે છે. અને જે જ્ઞાની પુરુષો છે તે તો સત્ય સ્વરૂપ આપને જ સત્ય અને સુખરૂપ માને છે.

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : જીવાત્માને કર્મફળ ભોગવવા માટે જ. પરમાત્માએ આ વિશ્વ રચેલ છે. સૃષ્ટિ રચના પહેલાં જીવાત્માઓ તેના કર્મો, તેના સ્વભાવો, તેના રૂપો આ બધું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે પ્રકૃતિમાં લીન હતું જ પરંતુ એ સર્વે અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે હોવાથી તથા પ્રકૃતિમાં લીન હોવાથી તે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. આ કારણથી જ જગત પહેલાં ન હતું એમ કહ્યું છે. પરંતુ સૃષ્ટિ પહેલાં

જગત હતું જ નહિ. એવો અર્થ સમજવો નહિ. સૃષ્ટિ સર્જન પહેલાં આ જગત દૃષ્ટિગોચર હતું નહિ એમ કહેવાનો ભાવ છે.

આ જગત આદિ અને અંતમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે હોય છે. તેની મધ્ય અવસ્થામાં તે સ્થૂળ સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમ, આ જગત પરિણામવાળું અને દુઃખમય છે. તેથી જ્ઞાની પુરુષો આ જગતને શાશ્વત સુખવાળું માનતા નથી.

મૂળ શ્લોકમાં આવેલ “દ્રવિણ જાતિ વિકલ્પ પથૈઃ ઉપમીયતે” આ વાક્યને સમજાવતાં ભાષ્યકાર તથા નિત્યાનંદ સ્વામી નીચે મુજબ તુલના કરે છે.

(૧) ઉપમા-દ્રવ્ય. (૨) જાતિ-સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ. (૩) વિકલ્પ-કડા, વાસણ-ઘંટ. (૪) પથ-ઘરેણાં, વાસણનાં પ્રકારો. (૫) ઉપમેય-અવિદ્યા, સત્ત્વ, રજ, તમ, દેવ, મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી, ઈન્દ્રાતિ, બ્રાહ્મણાદિ, પંખી, વૃક્ષાદિ. (૩૮)

સ યદજયા ત્વજામનુશયીત ગુણાંશ્ચ જુષન્ ભજતિ સરૂપતાં તદનુ મૃત્યુમપેતભગઃ ।

ત્વમુત જહાસિ તામહિરિવ ત્વચમાત્તભગો મહસિ મહીયસેઽષ્ટગુણિતેઽપરિમેયભગઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ : અજ્ઞાની જીવો ગુણમય માયા દ્વારા વિષયોનું સેવન કરીને માયામય બનીને નિર્બળ થાય છે અને મૃત્યુ પામીને તે માયામાં જ લીન થાય છે અને હે ભગવન્ ! આપ તો માયાને ભોગવીને સાપ જેમ પોતાની કાંચળીનો ત્યાગ કરે છે. તેમ તમે માયાનો ત્યાગ કરી દો છો અને તમારા સ્વરૂપના જે આઠ દિવ્ય ગુણો છે તે ગુણો તથા અમાપ ઐશ્વર્ય રહિત આપ આપના ધામમાં વિરાજમાન રહો છો. (૩૯)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : જગતમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષો હોય છે તે આ પ્રમાણે :

(૧) કર્મોથી પરાધીન થયેલા અત્રાની જીવો. (૨) નિષ્કામભાવે કે સકામભાવે ભગવદ્ ભજન કરનારા ભગવદ્ ભક્તો. (૩) સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર પરમાત્માના અવતારો.

આ ત્રણમાં જે કર્મથી પરાધીન થયેલા અજ્ઞાનીઓની ચર્ચા આ શ્લોકમાં કરી છે. આ અજ્ઞાની જીવો પોતાના શરીર અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા ત્રિગુણાત્મક વિષયોને સતત ભોગવે છે અને તેમાં જ તલ્લીન રહે છે. પરિણામે વિષય વાસનાથી તેઓ ગુણમય બની જાય છે. અંતે નિર્બળ થઈને પોતાની વાસનાને આધીન તેઓ વારંવાર જન્મ મરણ પામે છે.

હવે પરમાત્માના અવતાર વિષયક ચર્ચા આવે છે. ભાષ્યકારનું એવું મંતવ્ય છે કે, પરમાત્મા સૃષ્ટિમાં અવતાર ધારે છે તે કેવી રીતે અવતાર લે છે તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. બ્રહ્મધામમાં રહેલા પરમાત્મા સૃષ્ટિમાં અવતાર ધારે છે ત્યારે તે પોતાના દિવ્ય ગુણો સહિત જ સૃષ્ટિમાં અવતાર ધારે છે એ જણાવવા માટે જ મૂળ શ્લોકમાં પરમાત્મા માટે “આત્તભગઃ” વિશેષણ પ્રયોજેલું છે. અર્થાત્ હે પરમાત્મા ! તમે તમારા દિવ્ય ગુણો સહિત જ સૃષ્ટિમાં અવતાર ધારો છો. આ રીતે અવતાર ધારીને પરમાત્મા માયાના ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે. તે જણાવવા માટે જ ગુણાન્ જુષન્ એમ કહ્યું છે. અને જ્યારે પરમાત્મા માયાનો ત્યાગ કરે છે. અહિઃ ત્વચમ્ ઇવ ત્યારે સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે એ રીતે પરમાત્મા માયાનો ત્યાગ કરે છે. એ જણાવવા માટે તમે માયાનો ત્યાગ કરો છો. આમ મૂળ શ્લોકમાં ક્રિયાપદમાં જ મધ્યમ પુરુષ એક વચનનો સ્પષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. આમ

જીવાત્મા માયાને ભોગવીને સ્વસ્વરૂપની શક્તિ ગુમાવે છે. જ્યારે પરમાત્મા તો અવતાર ધારીને માયાનો ઉપભોગ કરીને સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે એ રીતે માયાનો ત્યાગ કરીને પાછા પોતાના બ્રહ્મધામમાં દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે અને પોતાના આઠ દિવ્ય ગુણો અને અસંખ્ય અપાર ઐશ્વર્ય સહિત જ બ્રહ્મધામમાં વિરાજે છે. એમ જણાવવા માટે જ મૂળ શ્લોકમાં “અપરિમેય ભગઃ” અને “અષ્ટગુણિતે” આ બે વિશેષણો પરમાત્મા માટે પ્રયોજેલા છે.

અત્રે નોંધનીય છે કે, ભાષ્યકારે સર્વ પ્રથમના શ્લોકના એક જ પાદના આધારે પ્રથમથી જ સાબિત કર્યું છે કે પરમાત્મા ત્રણ સ્વરૂપ છે. એક દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે બ્રહ્મધામમાં વિરાજે છે. બીજું બ્રહ્માદિક દેવો સ્વરૂપે સૃષ્ટિ કાર્ય કરે છે. ત્રીજું સ્વયં પોતે અવતાર ધારીને વિવિધ લીલાઓ કરે છે.

આ પ્રથમ જે નિરુપિત બાબત છે તેને લક્ષ્યમાં રાખીને અત્યાર સુધીના દરેક વિવેચનમાં એક યા બીજા પ્રકારે ભાષ્યકારે આ બાબત સિદ્ધ કરી છે. (૩૯)

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकंठमणिः ।

असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन् नपगतान्तकादनधिरुढपदाद् भवतः ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! તમારા ભક્તો તેના હૃદયમાં રહેલી કામવાસના સમુદાયને ઉખેડી નાખે નહિ તો જેમ પોતાના કંઠમાં પહેરેલા મણિને માણસ ભૂલી જાય અને તે મણિને તે બહાર શોધે તો તેને તે મણિ મળે નહિ એ જ રીતે વાસનાવાળા તે ભક્તના હૃદયમાં તમે રહ્યા છો. છતાં પણ તેને માટે તો તમે દુર્લભ છો અને પ્રાણ ઈન્દ્રિયો શરીરને વિષયોથી પોષણ કરનારા એ સકામ ભક્તોને બંને બાજુથી દુઃખ છે. એક તો તેને માથે જન્મ મરણનો ભય છે બીજી બાજુ આપના ધામને તે પામી શકતો નથી. (૪૦)

त्वदवगामी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।

अनुयुगमन्वहं सगुणगीत परंपरया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! તમારા સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનવાળા નિર્વાસનિક, નિષ્કામ ભક્તો, તમારા દ્વારા જાગૃત થયેલા તેના શુભાશુભ કર્મોના ફળોને પણ ગણતા નથી અર્થાત્ તેના સુખ દુઃખની પરવા કરતા નથી તો પછી તેઓ દેહાભિમાનીઓના મર્મ વાક્યોની તો ગણના ક્યાંથી કરે ? આવા નિષ્કામ ભક્તો તો દરેક યુગમાં પ્રગટ થતા આપના અવતાર ચરિત્રોની હારમાળા હંમેશાં સાંભળે છે. તેથી તે ભક્તો માટે તો તમે જ ઉત્તમ ગતિરૂપ છો. (૪૧)

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः ।

स इव रजांस वांति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવન ! આપનું સ્વરૂપ અનંત હોવાથી અક્ષરમુક્તો તથા દેવો અને આપ પોતે પણ તમારા સ્વરૂપનો અને ગુણોનો પાર પામી શકતા નથી. કારણ કે તમારા શરીરરૂપી અક્ષરબ્રહ્મમાં અષ્ટ આવરણો સહિત બ્રહ્માંડોના સમૂહો તેની આવરદા પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી આકાશમાં રજ ઊડતી ફરે એ રીતે ભમ્યા જ કરે છે. આવા મહાન પાપની આપની મહત્તાનું ગાન કરીને અને બીજાઓની મહત્તાનો નિષેધ કરીને અમે વેદો વિરામ પામીને સફળ થઈએ છીએ. (૪૨)

ભગવાન કહે છે કે, હે નારદ ! સિદ્ધ ગતિને પામેલા બ્રહ્માના પુત્રો જે સનકાદિકો તેમણે વેદસ્તુતિરૂપ આ અધ્યાત્મ વિદ્યા સાંભળીને આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવીને સનંદનની પૂજા કરી. સૃષ્ટિનાં પ્રથમ જન્મેલા સિદ્ધગતિવાળા મહાન બુદ્ધિશાળી સનકાદિકાએ સમસ્ત વેદ પુરાણ અને ઉપનિષદના રસરૂપ આ સાર તારવ્યો. હે બ્રહ્મપુત્ર નારદ ! મનુષ્યોની કામનાનો નાશ કરનાર આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરીને તમે પૃથ્વી પર વિચરો. (૪૩ થી ૪૫)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! આ રીતે નારદજીને નારાયણ ઋષિએ ઉપદેશ કરેલો છે. એવું આ અધ્યાત્મજ્ઞાન શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને આત્મજ્ઞાની થયેલ અને પૂરી રીતે શ્રવણ કરીને ધારણ કરી બ્રહ્મધારી નારદમુનિ ભગવાન નારાયણને કહેવા લાગ્યા. (૪૬)

નારદજી કહે છે કે, હે ભગવન ! આપ સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે અત્યંત સુંદર આ બ્રહ્મવિદ્યા ધારણ કરી રહ્યા છો. હે નિર્મળ સ્વરૂપવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. (૪૭)

આ રીતે નારદ મુનિ ભગવાન નારાયણ તથા તેના શિષ્યોને પ્રણામ કરીને મહામુનિ એ નારદજી મારા પિતા વ્યાસજીના આશ્રમે આવ્યા. (૪૮)

ભગવાન વેદ વ્યાસે તેનું સન્માન કર્યું તેમણે આપેલ આસનનો સ્વીકાર કરીને નારદજી બેઠા અને પછીથી આ વેદસ્તુતિ રૂપ આ જ્ઞાન વ્યાસજીને તેણે કહ્યું. (૪૯)

હે રાજન ! તમે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેનો ઉત્તર મેં તમને આપ્યો અને અનિર્દેશ્ય નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં શ્રુતયો જે રીતે પ્રવર્તે છે તે કહ્યું. (૫૦)

યોઽસ્યોત્પ્રેક્ષક આદિમધ્યનિધને યોઽવ્યક્તજીવેશ્વરો ।

યઃ સૃષ્ટ્વેદમનુપ્રવિશ્ય ઋષિણા ચક્રે પુરઃ શાસ્તિ તાઃ ॥

યં સંપદ્ય જહાત્યજામનુશયી સુપ્તઃ કુલાયં યથા ।

તં કૈવલ્યનિરસ્તયોનિમભયં ધ્યાયેદજસ્ર હરિમ્ ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપી કાર્યમાં જે માત્ર દૃષ્ટા જ છે અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અર્થાત્ જડ અને ચેતન વર્ગના જે નિયામક છે અને જે આ જગતનું સર્જન કરીને અક્ષરપુરુષ દ્વારા આ જગતમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રવેશ કરીને પ્રકૃતિ પુરુષ દ્વારા જીવો અને ઈશ્વરોના શરીરોની રચના કરાવીને તેમાં અંતર્યામી રૂપે રહીને તેઓને કર્મના ફળો આપે છે. જે અંતર્યામીને પામીને જીવાત્મા માયાનો ત્યાગ કરે છે. સૂતેલો માણસ જે રીતે પોતાના શરીરને ભૂલી જાય તે રીતે જીવ માયાને ભૂલી જાય છે. તજે છે. જે પરમાત્મા મોક્ષ આપીને જન્મ મરણનો નાશ કરે છે. જે સંસારભયને ટાળનારા છે તે ભગવાનનું હું સતત ધ્યાન કરું છું. (૫૧)

ભાષ્યનો ભાવાનુવાદ : “ઋષિણા અનુપ્રવિશ્ય” અહીં ઋષિ એટલે અક્ષરપુરુષ એમ સમજવાનું છે. પરમાત્માની શક્તિ અને પ્રેરણાથી આ અક્ષરપુરુષ જગતના તમામ વર્ગમાં વ્યાપીને રહે છે અને સર્વને નિયમમાં રાખે છે. આ વાત અનેક વખત આગળ આવી ગઈ છે.

અક્ષરપુરુષ માટે શાસ્ત્રોમાં ઋષિ શબ્દ ઘણીવાર પ્રયોજાયેલ છે. આ બાબતમાં ભાષ્યકારે પ્રમાણો આપ્યા છે. જિજ્ઞાસુઓએ ભાષ્યમાંથી તે જાણી લેવા.

ભાષ્યાકારનું અંતિમ મંગળાચરણ

ભગવાન નારાયણ મુનિને નમસ્કાર કરીને તેની પ્રસન્નતા માટે મેં ગોપાળાનંદ સ્વામીએ આ વેદસ્તુતિના અધ્યાયની અર્થદીપિકા નામની આ વ્યાખ્યા કરી છે.

શ્લોકમાં આવેલા પદોનું વિવરણ કરવાથી અર્થદીપિકા ટીકા એમ નામ આપી શકાય અને શ્લોકનું પદોનું તથા શ્રુતિઓના અર્થોનું વ્યવસ્થિત અર્થઘટન કરવાથી ‘ભાષ્ય’ એવું પણ નામ આપી શકાય.

વિદ્વાન સજ્જનોને આ મારી વ્યાખ્યાને ભાષ્ય તરીકે પસંદ કરવી અથવા અર્થદીપિકા ટીકા તરીકે પસંદ કરવી એ તેમના ઉપર છોડું છું.

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘વેદસ્તુતિ’ નામે સત્યાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૮ મો

વિષ્ણુ દ્વારા રુદ્ર સંકટ દૂર થયું

રાજોવાચ = દેવાસુરમનુષ્યેષુ ચે ભજન્ત્યશિવં શિવમ્ ।

પ્રાયસ્તે ધનિનો ભોજા ન તુ લક્ષ્મ્યાઃ પતિં હરિમ્ ॥ ૧ ॥

પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે, હે શુકદેવજી ! દેવો, અસુરો કે મનુષ્યો પૈકીના જે કોઈ પ્રાણધારી, સુખ અને વૈભવોનો ત્યાગ કરનાર ભગવાન શંકરને ભજે છે. તે લોકો ધનવાળા અને વૈભવોવાળા સુખી-શ્રીમંતો થાય છે અને જે લોકો લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુને ભજે છે તે લોકો ધનવાન કે વૈભવવાળા થતા નથી. જનસમાજમાં આવું બહુધા જોવા મળે છે. (૧)

આનું શું કારણ છે ? એ જાણવાની અમારી ઈચ્છા છે અને આ બાબતમાં અમને મોટો સંશય પણ છે કારણ કે શંકરને ધન કે વૈભવની સ્પૃહા નથી છતાં પણ તેને ભજનારાઓ ધન કે વૈભવવાળા હોય છે જ્યારે લક્ષ્મી અને વૈભવયુક્ત ભગવાન વિષ્ણુના ભક્તો ધન કે વૈભવથી રહિત હોય છે. (૨)

શુકદેવજીએ કહ્યું કે, હે રાજન ! અખંડ અવિનાશી પરમાત્મા પોતાની શક્તિ જે પ્રકૃતિ તેની સાથે જોડાઈને તેના સત્ત્વ રજ અને તમ આ ગુણોથી વીંટાઈને ત્રણ સ્વરૂપે થાય છે. આ ત્રિવિધ સ્વરૂપને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રિવિધ અહંકાર કહે છે. આ ત્રિવિધ અહંકારથી દશ ઈન્દ્રિયો, મન અને પંચ મહાભૂતો એમ સોળ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. આ સોળ વિકારોમાંથી જે વિકારના અધિષ્ઠાતા જે દેવ છે તે દેવને જે કોઈ દેહધારી ભજે છે તે દેહધારીને સર્વ વિભૂતિઓનું ફળ મળે છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ તો પ્રકૃતિથી પર છે તેના સ્વરૂપમાં માયિક ગુણો છે જ નહિ તેથી તે પરમાત્મા નિર્ગુણ કહેવાય છે. એ સર્વના દૃષ્ટા છે અને સાક્ષી છે અને તેનું ભજન કરનારો પુરુષ માયિક ગુણોથી રહિત થાય છે. હે રાજન ! તમારા દાદા યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલો તેની સમાપ્તિ થયા પછી તેણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી વિવિધ ધર્મો સાંભળ્યા એ સમયમાં તેણે પણ ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રકારનો જ પ્રશ્ન પૂછેલો. અને મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવા માટે યદુકુળમાં અવતરેલા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈને જીજ્ઞાસુ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રકારે કહ્યું. (૩ થી ૭)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘હું જેના ઉપર કૃપા કરું છું તેની પાસેથી હું ધીમે ધીમે ધન લઈ લઉં છું. એટલે નિર્ધન થયેલ અને દુઃખથી દુઃખી દેખાતો તે મારા ભક્તનો તેના સંબંધીજનો ત્યાગ કરે છે. અને તે ભક્ત ધન મેળવવા ફરીવાર પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મારી કૃપાથી તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે. તેથી તેને સંસારમાંથી વૈરાગ્ય થાય છે અને મારા ભક્તો સાથે મિત્રતા થાય છે. ત્યારપછી હું તેના ઉપર કૃપા કરું છું. મારી કૃપાથી અતિશય સૂક્ષ્મ ચૈતન્યમય વ્યાપક સત્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે આ રીતે મારી આરાધના અતિશય કઠિન હોવાથી લોકો મારી આરાધના કરતા નથી પરંતુ અન્યની આરાધના કરે છે. અન્ય દેવો તો તરત પ્રસન્ન થાય છે. એ દેવોને પ્રસન્ન કરીને લોકો રાજ્ય, સંપત્તિ વગેરે મેળવીને તેના મદથી ઉદ્ધત થાય છે, પ્રમાદી બને છે અને પોતાને વરદાન આપનાર દેવોને પણ ભૂલી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે દેવોનું અપમાન પણ તેઓ કરે છે. (૮ થી ૧૧)

શુકદેવજીએ કહ્યું કે, હે રાજન ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ આ ત્રણેય દેવો શાપ આપવામાં અને વરદાન દેવામાં સમર્થ છે. તેમાં પણ શંકર અને બ્રહ્મા તરત શાપ આપે છે અને પ્રસન્ન પણ જલદીથી થાય છે પરંતુ વિષ્ણુ તો તેવા નથી. (૧૨)

આ સંબંધમાં વૃદ્ધ પુરુષો એક ઈતિહાસ આ પ્રમાણે કહે છે - એક સમયે શંકરે વૃકાસુરને વરદાન આપ્યું અને એ વૃકાસુરથી જ શંકરને મહાન સંકટ આવી પડ્યું. (૧૩)

શકુનિપુત્ર વૃકાસુરને એકવાર રસ્તામાં નારદજી મળ્યા. દુર્મતિ આ અસુરે નારદજીને પૂછ્યું કે ત્રણ દેવોમાંથી જલદીથી પ્રસન્ન થાય તેવા દેવ કોણ છે ? નારદજીએ તેને કહ્યું કે, તું શંકરની આરાધના કર. તેનાથી તને જલદીથી સિદ્ધિ થશે કારણ કે શંકર થોડા જ ગુણોથી તત્કાળ પ્રસન્ન થાય છે અને થોડા જ દોષથી શાપ પણ તત્કાળ આપે છે. રાવણ અને બાણાસુરે બંદીજનોની માફક શંકરની સ્તુતિ કરી તેટલાથી જ શંકર તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેઓને ઘણું જ ઐશ્વર્ય આપ્યું અને પરિણામે તેનાથી જ શંકરને મહાન દુઃખ આવ્યું હતું. (૧૪ થી ૧૬)

નારદજી વૃકાસુરને આ પ્રમાણે કહ્યું પછીથી તે અસુર ‘કેદાર’ ક્ષેત્રમાં ગયો અને ત્યાં તેણે શંકરની આરાધના કરી. તેણે યજ્ઞકુંડ કરીને તેમાં અગ્નિમુખ શંકરનું આહ્વાન કર્યું અને શંકરને પ્રસન્ન કરવા તેણે પોતાના શરીરનું માંસ કાપી કાપી યજ્ઞ કુંડમાં હોમવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેણે સાત દિવસ સુધી હોમ કર્યો. છતાં પણ તેને શંકરના દર્શન થયા નહિ. તેથી વૃકાસુર હતાશ થયો. પછીથી તેણે તીર્થસ્નાનથી ભીંજાયેલા કેશવાળુ પોતાનું મસ્તક શસ્ત્રથી કાપીને યજ્ઞકુંડમાં હોમવાની તૈયારી કરી. (૧૭, ૧૮)

એ સમયે અતિ કૃપાળુ ભગવાન શંકર અગ્નિકુંડમાંથી પ્રગટ થયા અને વૃકાસુરના બંને હાથ પકડીને તેને અટકાવ્યો. ભગવાન શંકરનો સ્પર્શ થવાથી તેનું શરીર સુંદર, સ્વસ્થ અને પીડા રહિત થયું. તેણે શિવજીને પ્રણામ કર્યા. શંકરે તેને કહ્યું કે, હે ભક્ત ! તું તારું તપ સમાપ્ત કર. હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તારી ઈચ્છા મુજબ તું માંગી લે અને હું તો માત્ર જળના અભિષેકથી પણ પ્રસન્ન થાઉં છું અને મારે શરણે આવેલાની ઈચ્છા હું પૂર્ણ કરું છું અને આવું તપ કરીને તે તારા શરીરને ખોટી રીતે દુઃખિત કર્યું છે. (૧૯, ૨૦)

પ્રસન્ન થયેલા શિવજી પાસેથી તે પાપી અસુરે પ્રાણીમાત્રને દુઃખ થાય તેવું વરદાન માગ્યું. તેણે માગ્યું કે, ‘હું જેના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકું તે મરણ પામો’ તેની આવી માગણી સાંભળીને શંકર તો મનમાં ઉદાસ થઈ ગયા. તેણે જાણ્યું કે આ અસુરને આવું વરદાન આપવું તે સર્પને દૂધપાન કરાવવા સમાન છે છતાં પણ હસીને શંકરે તેને તે વરદાન આપ્યું. (૨૧, ૨૨)

પાર્વતીનું અપહરણ કરવાની ઈચ્છા તેને પ્રથમથી જ હતી. શંકરે આપેલું વરદાન સાચું છે કે ખોટું તેની ખાતરી કરવા માટે તેણે પોતાનો હાથ શંકરના મસ્તક ઉપર મૂકવાની તૈયારી કરી. વૃકાસુરના આ કૃત્યથી શિવજી ભય પામ્યા અને તે ત્યાંથી ભાગવા જ માંડ્યા. વૃકાસુર શંકરની પાછળ દોડ્યો. ભયથી ધ્રૂજતા શંકર ત્રિલોકિમાં અને સર્વ દિશાઓમાં દોડવા લાગ્યા. પરંતુ મહાન દેવો પણ શંકરનો ભય દૂર કરવા સમર્થ થયા નહિ. છેવટે શંકર ઉત્તર દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા અને તે ભગવાન વિષ્ણુના વૈકુંઠ ધામમાં ગયા. જે ધામ માયાથી પર છે અને પ્રકાશમય છે આ વૈકુંઠ ધામમાં સૌમ્યમૂર્તિ ભગવાન નારાયણ સાક્ષાત્ વિરાજમાન છે સર્વને અભય આપનાર સંન્યાસીઓની ગતિરૂપ ભગવાન નારાયણને શરણે ગયેલ જીવાત્માને સંસારચક્રમાં પાછું આવવું પડતું નથી. પોતાની સમીપે આવતા શંકર ભયભીત છે એમ ભગવાને જાણ્યું. પોતાની યોગમાયાથી ભગવાને નાના બ્રહ્મચારીના જેવું સ્વરૂપ ધાર્યું. અને બ્રહ્મચારીવેશે તે વૃકાસુરની સામે ગયા. અગ્નિની સમાન તેજસ્વી મેખલા અને મૃગચર્મધારી રુદ્રાક્ષની માળા પહેરનાર તે બટુકે હાથમાં દર્ભ રાખીને વિનયથી વૃકાસુરને વંદન કર્યું અને પૂછ્યું કે હે શકુનિનંદન ! તમે ખરેખર થાક્યા લાગો છો. અને તમે આટલે બધે દૂર શા માટે આવ્યા ? થોડીવાર વિશ્રાંતિ લો. સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર આ શરીરને અતિ શ્રમ આપવો નહિ અને તમે ધારેલું કાર્ય અમને કહેવા યોગ્ય હોય તો કહો. કારણ કે બીજાની સહાયતા અને સંમતિથી પુરુષના કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એવું સમાજમાં બહુધા જોવા મળે છે. (૨૩ થી ૩૦)

શુકદેવજીએ કહ્યું કે હે રાજન ! મધુરભાષાથી ભગવાને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી વૃકાસુર પરિશ્રમ રહિત થયો અને તેણે પોતાની સઘળી હકીકત તેને કહી. તે સાંભળીને ભગવાને તેને કહ્યું કે, જો આ પ્રકારે જ હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે ‘શંકરના વાક્યો ઉપર અમને શ્રદ્ધા નથી કારણ કે દક્ષે શંકરને શાપ આપેલો અને તેથી શંકર પિશાચ વૃત્તિ પામ્યા છે અને પ્રેતો તથા પિશાચોના રાજા શંકર છે છતાં પણ તમને શંકરના વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે તમારા મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી ખાતરી કરી જુઓ અને જો શંકરનું વચન ખોટું પડે તો મિથ્યાવાદી તે શંકરને તમે મારી નાખજો. જેથી ફરીવાર તે ક્યારેય ખોટું બોલે નહિ. હે રાજન ! અતિ સુંદર અને સંશય કરે તેવા વચનો સાંભળીને દૈષ્ટિ બુદ્ધિવાળા વૃકાસુરની મતિ ફરી અને ભૂલમાં તેણે પોતાનો હાથ પોતાના મસ્તક ઉપર મૂક્યો કે તરત જ તે દૈત્યનું માથું ફાટી ગયું. તે મરી ગયો. વૃકાસુરના મૃત્યુથી હર્ષિત થયેલા દેવોએ જયનાદ કર્યો. અને નમસ્કાર કરીને ભગવાનની પ્રશંસા કરી. (૩૧ થી ૩૬)

દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. હે રાજન ! આ રીતે ભગવાન વિષ્ણુએ શંકરને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યા અને ત્યાર પછી ભગવાન વિષ્ણુ શિવજી પાસે ગયા અને શંકરને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે મહાદેવ ! આ પાપી અસુર પોતાના પાપથી જ મર્યો છે. હે ઈશ્વર ! મહાપુરુષનો અપરાધ કરનાર કોણ કુશળ રહે ? આપ તો જગતના ગુરુ અને સર્વેશ્વર છો તેથી આપનો અપરાધી તો કુશળ રહે જ નહિ. આ તો સત્ય હકીકત છે.’ (૩૭ થી ૩૮)

મન અને વાણી દ્વારા જેનું મનન કે વર્ણન થઈ શકે નહિ. જે અનેક શક્તિઓના સાગરરૂપ છે જે માયાથી પર છે તે ભગવાન નારાયણે આ પ્રકારે શંકરને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યા. એ ભગવાનનું આ ચરિત્ર જે કોઈ કહે કે સાંભળે તે જન્મ-મરણના ભયથી તથા શત્રુના સંકટમાંથી મુક્ત થાય છે.

य एवमव्याकृतशक्तपुदन्वतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः ।

गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथारिभिः ॥ ૪૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘રુદ્રસંકટમોક્ષ’ નામે અઠ્યાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮૯ મો

ભૃગુ કૃત ત્રણ દેવોની પરીક્ષા તથા દ્વિજકુમાર આનયન

શ્રીશુક ઉવાચ = સરસ્વત્યાસ્તટે રાજન્ ઋષયઃ સત્રમાસત ।

વિતર્કઃ સંભૂતેષાં ત્રિષ્વધીશેષુ કો મહાન્ ॥

શુકદેવજી કહે કે હે રાજન ! એક સમયે સરસ્વતી નદી કિનારે ઋષિઓ યજ્ઞ કરવા માટે બેઠા હતા. તેઓએ એવો વિચાર કર્યો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ આ ત્રણ દેવોમાં કયા દેવ મોટા છે ? આ વાતનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય તેઓએ ભૃગુને સોંપ્યું. આ કાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે બ્રહ્માના પુત્ર ભૃગુ સર્વપ્રથમ બ્રહ્માની સભામાં ગયા. ત્યાં જઈ તેણે બ્રહ્માજીની મહત્તા કેવી છે તેની પરીક્ષા માટે જ તેણે બ્રહ્માજીને વંદન કર્યું નહિ તેમજ તેની સ્તુતિ પણ તેણે કરી હિ. ભૃગુનો અવિવેક જોઈને બ્રહ્માજી ભૃગુ ઉપર ક્રોધિત થયા. પરંતુ તે સમયમાં બ્રહ્માએ વિચાર્યું કે આ ભૃગુ મારો જ પુત્ર છે એમ વિચારી તેણે પોતાના ક્રોધને શાંત કર્યો. પોતાના ક્રોધને શાંત કરવામાં પુત્ર પ્રત્યેન સ્નેહ તેને ઉપયોગી થયો. (૧ થી ૪)

ત્યારપછી ભૃગુ ત્યાંથી કૈલાસ પર્વત તરફ ગયા. ભૃગુને આવતા જોઈને તેને ભેટવા માટે શંકર ઊભા થયા. પરંતુ ભૃગુએ તેને કહ્યું કે, ‘તું અવળે માર્ગે ચાલનાર છો. આમ કહીને ભૃગુ તેને ભેટ્યા નહિ. આથી શંકર ભૃગુ ઉપર ગુસ્સે થયા. ભયંકર નેત્રવાળા શંકર હાથમાં ત્રિશૂળ લઈને ભૃગુનો નાશ કરવા તૈયાર થયા. તે જોઈને પાર્વતી શંકરના ચરણમાં પડીને મધુરવાણીથી તેને શાંત કર્યા. ત્યારપછી ભૃગુ ત્યાંથી વૈકુંઠ લોકમાં ગયા. તે સમયમાં વિષ્ણુ લક્ષ્મીના ખોળામાં પોતાનું મસ્તક રાખીને સૂતા હતા. તે જોઈને ભૃગુએ વિષ્ણુની છાતીમાં પગની લાત મારી. તેથી સત્પુરુષોની ગતિરૂપ ભગવાન વિષ્ણુ તરત જ ઊભા થયા અને શય્યામાંથી નીચે ઉતરીને તેણે ભૃગુના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું કે હે મહારાજ ! તમે ભલે પધાર્યા. હવે આપ થોડીવાર આ આસન ઉપર વિરાજો. હે પ્રભો ! આપ અહીં આવ્યા એ મને ખબર નહીં માટે આ મારો અપરાધ આપ ક્ષમા કરો. હે મહામુનિ આપના ચરણ તો અતિશય સુંવાળા છે તેને મારી છાતી વાગવાથી દુઃખતા હશે. એમ કહીને ભગવાન વિષ્ણુ પોતાના હાથથી ભૃગુના ચરણ ચાંપવા લાગ્યા. અને બોલ્યા કે આપના ચરણ તો તીર્થોને પણ પવિત્ર કરે છે તે ચરણામૃતથી આપ મને મારામાં રહેલા લોકોને તથા લોકપાલોને

પવિત્ર કરો. હે મહારાજ ! આજે હું લક્ષ્મીનો એક માત્ર સ્થાયી આશ્રયરૂપ બન્યો છું. કારણ કે આપના ચરણ પ્રહારથી મારા સર્વે પાપો નષ્ટ થયા છે અને હવેથી મારી છાતીમાં લક્ષ્મી નિત્ય નિવાસ કરશે. (૫ થી ૧૨)

શુકદેવજી કહે છે કે હે રાજન ! ભગવાનની વિનયયુક્ત ગંભીરવાણી સાંભળીને ભૃગુને ઘણી જ શાંતિ થઈ. સંતુષ્ટ થયેલા ભૃગુ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ તેની આંખો સ્નેહથી ભીની થઈ. પછી ભૃગુ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને તે સરસ્વતી નદીને કિનારે ઋષિઓના યજ્ઞમાં આવ્યા અને તેણે ઋષિઓને પોતાનો અનુભવ કહ્યો. (૧૩, ૧૪)

ભૃગુની વાત સાંભળી ઋષિઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને સંશય રહિત થયેલા તેઓ માનવા લાગ્યા કે શરણાગતને અભય આપનારા શાંતિપ્રદ ભગવાન વિષ્ણુ મોટા દેવ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અષ્ટસિદ્ધિ, ચિત્ત શુદ્ધિકારક, નિર્મળ, યશ વગેરે સદ્ગુણો ભગવાન વિષ્ણુના સ્વરૂપમાં હંમેશાં વસે છે. કોઈનો દ્રોહ નહિ કરનાર સર્વત્ર સમભાવવાળા પરિગ્રહ રહિત શાંતચિત્તવાળા મુનિઓ પણ ભગવાન વિષ્ણુને પરમ ગતિ રૂપ માને છે. સત્ત્વગુણીઓ પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર બ્રાહ્મણોને ઈષ્ટ દેવ માનનાર તે વિષ્ણુને અપેક્ષા રહિત ઋષિઓ પણ ભજે છે આમ વિચારીને બુદ્ધિમાન ઋષિઓએ ભગવાન વિષ્ણુને મોટા દેવ માન્યા. રાક્ષસો, અસુરો અને દેવો તે સર્વે આકૃતિઓનું સર્જન વિષ્ણુની ગુણમયી માયાએ જ કરેલું છે છતાં પણ સત્ત્વગુણ છે તે ભગવાન વિષ્ણુની પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન છે. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! મનુષ્યોના સંશય ટાળવા માટે ઋષિઓએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેઓ વિષ્ણુના ચરણકમળની સેવા કરીને ભગવાન વિષ્ણુના બ્રહ્મધામને પામ્યા. સૂત પુરાણીએ કહ્યું કે, હે મુનિઓ ! શુકદેવના મુખકમળમાંથી નીકળેલ અને અમૃતતુલ્ય. સંસારનાશક, વિષ્ણુ ભગવાનના આ યશનું પાન કરનાર મનુષ્ય સંસારચક્રના પરિશ્રમથી તથા સંસૃતિથી રહિત થાય છે. શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! દ્વારિકામાં વસતા એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બાળકનો જન્મ થયો અને પૃથ્વીનો સ્પર્શ થતાં જ તે મરણ પામ્યો. બાળકનું શબ લઈને તે બ્રાહ્મણ રાજમહેલના બારણે આવ્યો. ત્યાં એ શબને મૂકીને વ્યાકુળ અને દીનમનથી તે વિલાપ કરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ‘બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરનાર વિષયલંપટ, લોભી, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા નીચ ક્ષત્રિયોના કુકર્મોને કારણે જ મારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે અને ખરું છે કે, હિંસાને જ વિહાર માનનાર, ખરાબ સ્વભાવવાળા ઈન્દ્રયાધીન રાજાને આશ્રયે રહેનારી પ્રજા દરિદ્ર થાય છે. હંમેશાં દુઃખી થાય છે અને તે પીડા જ ભોગવે છે.’ (૧૫ થી ૨૫)

સમય જતાં ફરીવાર તેને ત્યાં બાળકનો જન્મ થયો. તે પણ તે રીતે જ મરી ગયો. વળી ત્રીજા બાળકનો જન્મ થયો તે પણ તે રીતે મરણ પામ્યો અને તે બ્રાહ્મણ પણ તે બાળકોના શબોને રાજમહેલના દરવાજે મૂકીને પ્રથમની માફક જ વિલાપ કરતો. તે બ્રાહ્મણનો નવમો પુત્ર મરી ગયો ત્યારે પૂર્વની માફક જ બ્રાહ્મણ વિલાપ કરતો હતો તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પાસે બેઠેલા અર્જુને તે બ્રાહ્મણનો વિલાપ સાંભળ્યો અને અર્જુને તેને કહ્યું કે, ‘હે વિપ્ર ! તમારા નિવાસરૂપ આ શહેરમાં શું કોઈ ધનુર્ધારી ક્ષત્રિય છે જ નહિ ? આ સર્વે ક્ષત્રિય યાદવો છે તે તો યજ્ઞ કરવા ભેગા થયેલા બ્રાહ્મણો જેવા જ લાગે છે અને જ્યાં ધન, સ્ત્રી કે પુત્રના વિયોગથી બ્રાહ્મણો દુઃખી થાય છે તે રાજ્યના રાજાઓ રાજાઓનો વેષ ધારણ કરીને પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરનાર નટ જેવા જ છે. હે વિપ્ર ! મને લાગે છે કે, આપ દંપતી પુત્રોના મૃત્યુથી દીન થયા છો. અને હું તમારા સંતાનોનું રક્ષણ કરીશ. અને હું મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળી શકું તો અગ્નિમાં પડીને બળી મરીશ અને મારા

પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરીશ. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, આ બળભદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ તથા ધનુર્ધારીમાં ઉત્તમ પ્રદ્યુમ્ન, અપ્રતિરથ, અનિરુદ્ધ એ કોઈ મારા પુત્રોનું રક્ષણ કરી શક્યા નથી. હે અર્જુન જગતના ઈશ્વરો પણ આ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. તે કામ કરવાની ઈચ્છા તું કરે છે એ તો તારી કેવળ મૂર્ખાઈ છે અને તારા વચન ઉપર મને વિશ્વાસ આવતો નથી. (૨૬ થી ૩૨)

અર્જુને કહ્યું કે, હે વિપ્ર ! હું બલરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન કે અનિરુદ્ધ નથી. હું તો વિશ્વ વિખ્યાત ગાંડીવ ધનુષ્યધારી અર્જુન છું. હે વિપ્ર ! શંકરને પણ સંતુષ્ટ કરનાર મારા પરાક્રમનું તમે અપમાન ન કરો. અને યુદ્ધમાં મૃત્યુને પણ પરાજીત કરીને તારા પુત્રને હું લાવીશ. (૩૩, ૩૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! અર્જુને આ રીતે કહીને બ્રાહ્મણને વિશ્વાસ આપ્યો અને બ્રાહ્મણ પણ અર્જુનના પરાક્રમો સાંભળી પ્રસન્ન થયો અને પોતાને ઘેર ગયો. (૩૫)

થોડા સમય પછી તેની સ્ત્રીને પ્રસવ સમય નજીક આવ્યો. એટલે તે વિપ્ર આતુરતાપૂર્વક અર્જુનને કહેવા લાગ્યો કે, તમે મારી પ્રજાનું મૃત્યુથી રક્ષણ કરો. બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળી અર્જુન તૈયાર થયો તેણે પવિત્ર જળથી આયમન કર્યું શંકરને નમસ્કાર કર્યા. દિવ્ય અસ્ત્રોનું સ્મરણ કરી પછી દોરી ચડાવેલું ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તે બ્રાહ્મણને ઘેર ગયો. ત્યાં જઈને તેણે વિવિધ અસ્ત્ર પ્રયોગો સહિત બાણો સાંધીને સમગ્ર સૃતિકાગૃહને બાણોના પિંજરાથી ચારેકોરથી સુરક્ષિત કર્યું. થોડા જ સમયમાં તે બ્રાહ્મણીને ઉદરે બાળક અવતર્યો અને તે રડવા લાગ્યો અને થોડીવારમાં પંચભૂતના શરીર સહિત આકાશમાર્ગે તે અદૃશ્ય થયો. આથી નિરાશ થયેલો તે બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈને અર્જુનની નિંદા કરતા કરતા કહેવા લાગ્યો કે, ‘અરે ! મારી મૂર્ખાઈ તો જુઓ કે નપુંસક એવા આ અર્જુનની બડાઈ ઉપર મેં વિશ્વાસ કર્યો. આ પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પણ મારા સંતાનને બચાવી શક્યા નહિ તો પછી બીજો કોણ બચાવી શકે ? જૂઠું બોલનાર અર્જુન અને પોતાની પ્રશંસા કરાવનાર તેના ગાંડીવ ધનુષ્યને પણ ધિક્કાર છે. કારણ કે દુર્મતિ અર્જુને ઈશ્વરેચ્છાથી ગયેલી વસ્તુને પાછી મેળવવાની ઈચ્છા કરી તે જ તેની મૂર્ખાઈ છે.’ આ પ્રકારે તે બ્રાહ્મણ અર્જુનની નિંદા કરવા લાગ્યો. તે સાંભળીને અર્જુને પોતાની વિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો અને તેના પ્રભાવથી તે યમપુરીમાં ગયો. ત્યાં જઈને તેણે બ્રાહ્મણના પુત્રની શોધ કરી પરંતુ ત્યાં તેને બ્રાહ્મણનો પુત્ર જોવામાં આવ્યો નહિ. (૩૬ થી ૪૩)

એટલે અર્જુન પોતાના શસ્ત્રો સજીને ત્યાંથી ઈદ્ર, અગ્નિ, નિઋતિ, સોમ, વાયુ અને વરુણ એ સર્વે લોકપાલોની નગરીઓમાં ગયો અને છેવટે તે રસાતળ અને સ્વર્ગમાં પણ ગયો અને અન્ય સ્થાનોમાં પણ તે ગયો પરંતુ કોઈ સ્થાનોમાં તેને બ્રાહ્મણનો પુત્ર મળ્યો જ નહિ તેથી અર્જુને નક્કી કર્યું કે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થયો છે માટે હવે મારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ એમ વિચારીને તેણે અગ્નિ પ્રવેશની તૈયારી કરી. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તેને અગ્નિ પ્રવેશ કરવાની ના પાડી અને કહ્યું કે, હું તને બ્રાહ્મણનો પુત્ર બતાવું છું. તું તારી હાથે જ તારું અપમાન કરીશ નહિ અને જે મનુષ્યો આપણી નિંદા કરે છે એ જ મનુષ્યો આપણો યશ પૃથ્વી ઉપર સ્થિર કરશે. (૪૪ થી ૪૬)

આ રીતે અર્જુનને કહીને તેને સાથે લઈને પોતાના દિવ્યરથમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણ પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયા. રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર, સાત પર્વત તથા લોકાલોક પર્વતને ઓળંગીને ઘણા ગાઢ અંધકારવાળા પ્રદેશમાં દાખલ થયા. તે અંધકારમાં શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક આ

ચારેય અશ્વો આગળ જતા અટકી ગયા. તેથી શ્રીકૃષ્ણે હજારો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી સુદર્શનચક્રને પ્રેરણા કરી. તેથી મન જેવા વેગવાળું એ સુદર્શનચક્ર પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ તેજથી તે ગાઢ અંધકારને નાશ કરતું આગળ ચાલવા લાગ્યું. આ રીતે ચક્ર દ્વારા માર્ગે થવાથી અશ્વો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા અને આગળ વધતા અંધકારની પેલે પાર સર્વત્ર વ્યાપક અને અપાર તેજ જોવામાં આવ્યું એ તેજમાં અર્જુનની આંખો પણ અંજાઈ ગઈ. તેથી તેણે નેત્રો બંધ કરી દીધા. એ તેજ ઓળંગ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણના એ દિવ્ય રથે પવનથી ઉછળતા મોટા મોજાંઓવાળા મહાસાગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે જળમાં આગળ વધતાં તે જળમાં એક મોટો મહેલ દેખાયો. તે મહેલ પ્રકાશથી ઝળહળતો હતો. તે મહેલમાં તેજસ્વી મણિઓથી પ્રકાશિત થાંભલા હતા. આ મહેલનું નામ મહાકાલ છે. આ મહેલમાં તેણે શેષનાગને જોયા. દેખાવમાં તે ભયંકર અને અદ્ભૂત જણાતા હતા. પોતાના સહસ્ર મસ્તક પર રહેલ મણિઓથી તે પ્રકાશિત હતા. સ્ફટિક સમાન શ્વેત તે શેષનાગનો કંઠ શ્યામ હતો. તેની જીભ પર શ્યામ હતી. એ શેષનાગમાં શરીર ઉપર આસન કરીને આરામ કરતા પ્રભાવશાળી શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાનને તેણે જોયા. પ્રસન્ન મુખવાળા શ્યામશરીર એ ભગવાને ઉત્તમ પીળા વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતા. મસ્તક પર મુગટ, વિશાળ નયન, અષ્ટભુજવાળા શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ મણિ અને વનમાળાને ધારણ કરનાર તે ભગવાનની સેવામાં તેમના આયુધો તથા પુષ્ટિ લક્ષ્મી, કીર્તિ, માયા અને અષ્ટ સિદ્ધિઓ પણ હાજર હતા. એ શેષનારાયણના દર્શન કરીને ભયભીત થયેલા અર્જુને વંદના કર્યા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ તેને વંદન કર્યા. એટલે સર્વેશ્વર એ ભગવાને ગંભીર વાણીથી આ પ્રમાણે કહ્યું. (૪૭ થી ૫૮)

તમને બંનેને જોવાની ઈચ્છાથી હું પોતે જ બ્રાહ્મણના પુત્રોને અહીં લાવ્યો છું અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તમે બંને મારા અંશથી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલા છો અને અસુરોનો નાશ કરીને તમે જ જલદીથી મારી પાસે આવતા રહો. તમે બંને પૂર્ણકામ છો. તમે નર નારાયણ ઋષિરૂપે છો અને સદાચારી લોકોને સદાચારનું જ્ઞાન આપવા માટે જ તમે સદાચારનું પાલન કરો છો. પરમધામમાં રહેલા એ ભગવાને એવી આજ્ઞા કરી તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને કહ્યું કે બહુ સારું. એમ કહી તેને વંદન કરીને બ્રાહ્મણના બાળકોને સાથે લઈને જે માર્ગેથી પોતે આવ્યા હતા એ જ માર્ગ પાછા દ્વારિકા આવ્યા અને જેનું જેવું રૂપ અને જેની જેટલી ઉંમર હતી તે પ્રમાણેના જ તે પુત્રો બ્રાહ્મણોને પાછા આપ્યા. ભગવાન વિષ્ણુનું પરમધામ જોઈને અર્જુન તો અતિ આશ્ચર્ય પામી ગયો અને તે એમ માનવા લાગ્યો કે પુરુષોનો જે કાંઈ પુરુષારથ છે તે આ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ છે. આ પ્રકારે અનેક પરાક્રમો બતાવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંસારી વિષયો ભોગવતા હતા અને અતિ ઉત્તમ યજ્ઞો પણ કરતા હતા અને સમય સમયમનો અનુસારે સર્વ પ્રજાના સંકલ્પો પૂરા કરતા હતા. તે ભગવાને અધર્મી રાજાઓનો નાશ કરીને તેમ જ અર્જુન વગેરે દ્વારા અધર્મીઓના નાશ કરાવીને યુધિષ્ઠિર આદિ સજ્જનો દ્વારા અનાયાસે ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવી હતી. (૫૯ થી ૬૬)

હત્વા નૃપાનર્ધર્મિષ્ઠાન્ ધાતયિત્વાર્જુનાદિભિઃ ।

અંજસા વર્તયામાસ ધર્મ ધર્મસુતાદિભિઃ ॥ ૬૬ ।

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘દ્વિજકુમાર આનયન’ નામે નેવ્યાસીમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૯૦ મો

શ્રીકૃષ્ણ લીલા-ચરિત્ર

શ્રીશુક ઉવાચ = સુખં સ્વપુર્યાં નિવસન્ દ્વારિકાયાં શ્રિયઃ પતિઃ ।

સર્વસંપત્તિમૃદ્ધાયાં જુષ્ટાયાં વૃષ્ણિપુંગવૈ ॥ ૧ ॥

શુકદેવજી કહે છે કે, સર્વ સંપત્તિઓથી ભરપૂર મોટા મોટા યાદવોના વસવાટવાળી દ્વારિકામાં લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ સુખપૂર્વક રહેતા. પોતાના યૌવનની કાંતિ વડે વીજળી સમાન તેજસ્વી અને ચંચળ ઉત્તમ વેશભૂષા ધારણ કરનારી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ દડા વગેરે સાધનો વડે રાજમહેલમાં રમતી, મદ ઝરતા હાથીઓ, અસ્ત્રશસ્ત્રોથી સુસજ્જ, સૈનિકો, અશ્વો, સુવર્ણ સમાન ચળકતા રથો વગેરેની દ્વારિકાના રાજમાર્ગોમાં ખૂબ જ ભીડ રહેતી. આ નગરીમાં બાગ અને બગીચાઓ ઘણા હતા. પુષ્પોથી શોભતા વૃક્ષોની પંક્તિઓમાં બેઠેલા ભમરાઓ અને પક્ષીઓના મધુર ગુંજનથી આ નગરી ગુંજતી હતી. આવી રમણીય દ્વારિકામાં પોતાની સોળ હજાર સ્ત્રીઓના એક પ્રિય પાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિવિધ ક્રમણોની પરાગયુક્ત અને જળાશયની શીતળતાવાળા પવનથી સુગંધિત અને પક્ષીઓના કલરવથી ગુંજાયમાન રાજમહેલોમાં પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કીડાઓ કરતા. (૧ થી ૬)

સરોવરના જળમાં તે સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરતા. કેસરયુક્ત સ્તનોવાળી તે સ્ત્રીઓનું આલિંગન કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું શરીરપણ કેસરીરંગથી રંગાઈ જતું. વિવિધ વાજિંત્રો વગાડી ગંધર્વો, સૂત, માગધ વગેરે બંદીજનો હર્ષપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાન ગાતા. શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ રંગની પિયકારીઓ ભરીને શ્રીકૃષ્ણને ભીંજવી દેતી અને શ્રીકૃષ્ણ પણ તેઓને રંગથી ભીંજવી દેતા. આ રીતે પરસ્પર હાસ્ય વિનોદ કરતા. તે વખતે યક્ષિણીઓ સાથે કુબેર શોભે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણ શોભતા. રંગથી અતિશય ભીંજાયેલી તે સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણને બાથમાં લઈને રંગ છાંટતા અટકાવતી. ત્યારે તેમનું મુખ આનંદથી શોભતું. તેમના અંબોડામાંથી પુષ્પો ખરી પડતા. શ્રીકૃષ્ણ પહેરેલી માળા પણ રંગાઈ જતી. આ પ્રકારે વિવિધ રીતે શ્રીકૃષ્ણ અને તેઓ સાથે વિહાર કરતા. (૭ થી ૧૧)

નટો, નટીઓ, ગાયકો વગેરેને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વસ્ત્રો અલંકારોનું દાન કરતા અને શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ પણ તેવું જ દાન કરતી. શ્રીકૃષ્ણમાં અતિ આસક્ત બુદ્ધિવાળી તે સ્ત્રીઓ ઉન્મત્ત અને જડ જેવી બનીને આ પ્રકારે બોલતી. (૧૨ થી ૧૪)

પટરાણીઓ કહે અરે ઓ ટિટોડી ! અત્યારે રાત્રિ છે શ્રીકૃષ્ણ પોઢ્યા છે. તું ટાંઉ ટાંઉ કર નહિ તેની નિદ્રાનો ભંગ થશે. ક્રમળનયન શ્રીકૃષ્ણના દૃષ્ટિ કટાક્ષથી તું વિંધાયેલી લાગે છે અરે ચક્રવાકી ! તેં કેમ નેત્રો બંધ કરી દીધા. તું તારા પતિને જોતી નથી તેથી જ તું કરુણ પોકાર કરે છે. અમારી માફક તું પણ કૃષ્ણને ઈચ્છતી લાગે છે. અરે સમુદ્ર ! તને પણ નિદ્રા આવતી નથી તેથી જ તને હંમેશાં ઉજાગરા થાય છે. કારણ કે લક્ષ્મી તથા કૌસ્તુભમણિ વગેરે તારા રત્નો શ્રીકૃષ્ણે જ લઈ લીધા છે. (૧૫ થી ૧૭)

અરે ચંદ્ર ! તને ક્ષય રોગ થયો છે તેથી તું અંધકારનો નાશ કરી શકતો નથી. અમારી માફક તું શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થવાથી તારા કિરણો સ્થિર થયા લાગે છે. તેથી તું અંધકાર ટાળી શકતો

નથી. અરે ઓ વાયુ ! અમે તારું શું બગાડ્યું છે કે તું કામાગ્નિમાં વધારો કરે છે. હે મેઘ ! તું તો સર્વના સંતાપો દૂર કરનાર છો પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેના સ્નેહથી તારું હૃદય નરમ થયેલું જણાય છે તેથી જ તું શ્રીકૃષ્ણને સંભારીને અશ્રુઓની ધારાઓ વહેવરાવે છે. હે કોયલ ! મરેલાને પણ સજીવન કરે તેવો તારો મધુર કંઠ છે અને શ્રીકૃષ્ણના માધુર્ય ગુણવાળા પદો તું ગાય છે માટે અમે તારું શું હિત કરીએ ? અરે ઓ પર્વત ! તું હાલતો ચાલતો નથી અને કાંઈ બોલતો પણ નથી માટે અમોને લાગે છે કે જરૂર તું કોઈક મોટા વિચારમાં પડી ગયો છે. અરે તું શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણને તારા શિખરો ઉપર મૂકવા ઈચ્છતો નથી ને ? અરે નદીઓ તમને મેઘરૂપી શ્રીકૃષ્ણના કટાક્ષોના સ્પર્શ થયો નથી એથી જ તમે પાતળી થઈ ગઈ છો. તમારા ધરાઓ શુષ્ક થયા છે તમે કમળની શોભાથી રહિત થઈ છો. અરે હંસ ! તું ભલે આવ્યો અહીં બેસ. તું દૂધ પાન કર અને અમારી સાથે વાત કર. હે હંસ ! શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો લઈને અહીં આવ્યો હોય અને તે સંભોગને માટે અમને બોલાવતા હોય તો અમે કહીએ છીએ કે તેને જ તું અહીં બોલાવી લાવ. જો જે હો લક્ષ્મીને સાથે લાવતો નહિ. અને તું જો એમ માનતો હો કે લક્ષ્મી તો શ્રીકૃષ્ણને વિષે જ એક નિષ્ઠાવાળી છે તો શું અમે શ્રીકૃષ્ણને વિષે એક નિષ્ઠાવાળી નથી ? (૧૮ થી ૨૪)

શુકદેવજી કહે છે કે, હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની સર્વે સ્ત્રીઓ તેને વિષે અતિ સ્નેહવાળી હોવાથી તે સર્વે પરમ ગતિ પામી શ્રીકૃષ્ણમાં એવા ગુણો છે કે, માત્ર તેની કથા સાંભળવાથી પણ સ્ત્રીઓના મન તેમાં આકર્ષિત થાય છે તો જે સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરે તેના મન તેમાં આકર્ષિત થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જગતના ગુરુ શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવા કરનાર તે સ્ત્રીઓના તપનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. વૈદિક ધર્મોનું આચરણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે જગતને બતાવી આપ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ છે તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરી આપનાર છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સોળ હજાર એકસોથી વધારે સ્ત્રીઓ હતી. તે સ્ત્રીઓમાં અષ્ટ પટરાણીઓ મુખ્ય હતી. તેના પુત્રોના નામ અનુક્રમથી જ કહીશ. શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યેક સ્ત્રીને દશ દશ પુત્રો હતા. તે સર્વે પરાક્રમી હતા. તેમાં પણ અઢાર પુત્રો તો મહારથી અને યશસ્વી હતા. તેના નામ આ પ્રમાણે છે : પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, દીપ્તિમાન, ભાનુ, સાંબ, મધુ, બૃહદભાનુ, ચિત્રભાનુ, વૃક, અરુણ, પુષ્કર, વેદબાહુ, શ્રુતદેવ, સુનંદન, ચિત્રબાહુ, વિરૂપ, કવિ અને ન્યગ્રોધ. આ અઢારમાં પણ પ્રદ્યુમ્ન સર્વથી મોટો હતો તેનો વિવાહ રુક્મીની પુત્રી સાથે થયો હતો. તેના પુત્રનું નામ પણ અનિરુદ્ધ હતું અને અનિરુદ્ધના વિવાહ રુક્મીની પૌત્રી સાથે થયેલા. અનિરુદ્ધનો પુત્ર વજ્રનાભ થયો. આ વજ્રનાભ તે ઋષિના શાપમાંથી બચી ગયો હતો. તે વજ્રનાભનો પુત્ર પ્રતિબાહુ નામે થયો. તેનો પુત્ર સુબાહુ, તેનો પુત્ર શાંતસેન અને તેનો પુત્ર શ્રુતિસેન નામે થયો. (૨૫ થી ૩૮)

શ્રીકૃષ્ણના વંશમાં અલ્યાયુષી, અલ્પપ્રજાવાળા, અલ્પપરાક્રમી, ધનહીન કે બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરનાર પુરુષો જન્મ્યા ન હતા. (તો પછી ઋષિનો શાપ કેમ થયો ?) યદુવંશી પુરુષોની સંખ્યા કહેવી અશક્ય છે. અમે સાંભળ્યું છે કે, ત્રણ કરોડ અને અઠ્યાસીસો શિક્ષકો તો યદુકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા હતા. એ યદુકુળમાં રાજાઓમાં ઉગ્રસેન મુખ્ય હતા. (૩૯ થી ૪૧)

દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં જે ભયંકર અસુરો મરાયા તે મનુષ્યો રૂપે જન્મેલા અને તેઓ મદોન્મત્ત બનીને પ્રજાને પીડતા હતા. તેનો નાશ કરવા માટે ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવો યદુકુળમાં

અવતરેલા હતા. એ યાદવોના એકસો ને એક કુળ હતા. તેમાંથી જે શ્રીકૃષ્ણને અનુસરતા તે સુખ સંપત્તિવાળા હતા. તે સર્વે પોતાની સર્વે ક્રિયામાં શ્રીકૃષ્ણને જ સંભારતા. ભગવાનના ચરણ ધોવાના સંબંધથી ગંગાજી સર્વોત્તમ તીર્થરૂપે કહેવાતા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણરૂપી તીર્થ જ્યારથી પ્રગટ થયું ત્યારથી ગંગારૂપી તીર્થની મહત્તામાં થોડી ગૌણતા આવી. શ્રીકૃષ્ણના સ્નેહી સંબંધીઓ તો મોક્ષ પામ્યા જ હતા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના શત્રુઓ પણ તેના સંબંધથી મોક્ષ પામ્યા હતા. કારણ કે ભગવાન એવા દયાળુ છે દેવોને ઈચ્છિત લક્ષ્મી પણ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ રહેતા. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળનારા કે બોલનારના અમંગળનો નાશ થાય છે. તે શ્રીકૃષ્ણે ઋષિઓનાં વંશમાં પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરાવી. તેણે સુદર્શનચક્રરૂપી આયુધથી પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. સર્વાતર્યામી દેવકીપુત્ર બરેબર તો અજન્મા જ છે. પરંતુ સ્વેચ્છાથી જ પ્રગટેલા તે શ્રીકૃષ્ણ યાદવોના સભાપતિ બન્યા. પાપનાશક શ્રીકૃષ્ણે વ્રજનારીઓ, કુબજા તથા પોતાની રાણીઓ એ સર્વેને સંભોગ દ્વારા મોક્ષ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ સર્વોત્કૃષ્ટ જયકારી છે. સ્વેચ્છાથી શરીર ધારણ કરીને યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણે જીવોના કર્મોને નાશ કરે તેવા વિવિધ લીલાચરિત્રો કર્યા. ભગવત ચરણકમળની સેવા ઈચ્છતા સર્વે ભક્તોએ એ ચરિત્રો સાંભળવા જોઈએ. હરકોઈ મનુષ્ય પ્રત્યેક ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર કથા સાંભળે, કહે, તેનું મનન કરે આ રીતે ભક્તિપૂર્વક કરવાથી તે કાળના વેગથી મૂકાય છે. તે પરમાત્માના ધામને પામે છે. એ ભગવાનના ધામની પ્રાપ્તિ માટે રાજ્ય સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને રાજાઓ વનમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરે છે. (૪૯ થી ૫૦)

મર્ત્યસ્ત્યાનુસવમેઘિતયા મુકુન્દશ્રીમત્કથાશ્રવણકીર્તનચિન્તયેતિ ।

તદ્ધામદુસ્તર કુતાંતજવાપવર્ગ ગ્રામાદ્વનં ક્ષિતિભૂજોઽપિ યયુર્યદર્થાઃ ॥ ૫૦ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર વર્ણન’ નામે નેવુંમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ સમાપ્ત ॥